

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

7

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

7

“O‘ZBEKISTON”
TOSHKENT — 2022

UO‘K 821.512.133-1
KBK 84(5O‘)-5
B 79

Tahrir hay’ati:

Xayriddin Sulton – hay’at raisi,
Ibrohim G‘afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo‘ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammadali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishshi guruh:

Ikrom Bo‘riboyev, G‘ofur Eshmurodov, G‘ayrat Bozorov,
G‘ayrat Majid, Rustam Musurmon, Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi:

Vahob Rahmonov

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo‘lib o‘tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinshi sammitida tashkilotga a’zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat “Turkiy adabiyot durdonalari” deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g‘oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo‘lib O‘zbekistonda mana chu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko‘lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O‘zbekiston, Turkiya, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro‘yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san’atga ko‘rsatilayotgan ulkan g‘amxo‘rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so‘z san’atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

ISBN 978-9943-8722-4-0

© **“O‘zbekiston” nashriyoti, 2022**

BOBUR ABADIYATI

Har bir xalqning tarixiy, madaniy-milliy qiyofasini aniq belgilovchi ulug‘ shohlari, buyuk olimlari, yirik adib va shoirlari bo‘ladi. Chunonchi, Iskandar Maqduniy, Suqrot, Arastu, Buqrot, Yevripid, Homer nomlarini eslaganimizda buyuk yunon madaniyati ulug‘vorligi va nafosati bilan ko‘z o‘ngimizda namoyon bo‘ladi.

Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Shayboniyxon, Abulg‘oziy Bahodirxon, Amir Umarxon, Muhammad Rahimxon Feruz singari shoh, xon va amirlar; Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy, Abu Mansur as-Saolibiy, Mahmud Zamaxshariy singari dunyoviy: ijtimoiy-gumanitar va aniq fanlar allomalari; Imom Ismoil al-Buxoriy, Imom Moturidiy, Abu Zayd Dabusiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Burhoniddin Marg‘inoniy, Xoja Ubaydulloh Ahror kabi hadis, kalom, din va tasavvuf ilmi ulamolari; Yusuf Xos Hojib, Hofiz Xorazmiy, Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy, Muhammad Rizo Ogahiy, Mohlaroyim Nodira, Jahon otin Uvaysiy, Zokirjon Furqat va ularning safdoshlari bo‘lgan so‘z san’atkorlari esa Vatanimiz o‘tmishi qiyofasini tasavvurimizda jonlantiradi.

Insoniyatning abadiyatga mansub buyuk farzandlari safida shahanshoh va shoir, mislsiz adib va tarixchi Zahiriddin Muhammad Bobur o‘z o‘rniga ega. Kishilik tarixida Boburchalik shaxsiy imkon, iqtidor va fazilatlari beqiyos kishilar juda kam uchraydi.

Bobur — buyuk shahanshoh, mumtoz shoir, nazariyotchi adabiyotshunos, tarixchi, faqih, tilshunos, san’atshunos, etnograf, hayvonot va nabotot olamining bilimdoni sifatida ko‘p qirrali faoliyat va ijod sohibi edi. Birgina “Boburnoma” uning yigirmadan ortiq sohalarga qiziqqanligiga yaqqol misoldir.

Bobur, birinchi navbatda, shahanshoh, boburiylar sulolasining asoschisi. Balki, boburiylar jahon tarixida eng uzoq yillar (332-yil) hukmronlik qilgan sulola bo'lib chiqar...

U shahanshoh sifatida lashkar tortib shohlarga xos mag'lubiyatlarning achchiq alamlari-yu zafarlarning ulug'vor nashidalarini surishni ko'p marotaba o'z boshidan kechirdi. Otasi singari ulug' himmatli va oliy maqsadli shaxs bo'lganligidan Farg'ona viloyatini kichik joy deb hisoblab, Samarqandga intildi. U yerda Shayboniyxondan yengilib, Kobulga keldi va keyin Hindistondek bepoyon yirik mamlakat hukmdoriga aylandi.

Shahanshoh — buyuk shoh Bobur Hindistonda temuriylarga xos ulug' bunyodkorlik an'analarini davom ettirdi: muhtasham qasrlar tiklash, ariq-kanallar qazish, bog'-rog'lar bunyod etish, adabiyot, ilm-fan rivojiga homiylik qilish, elni adolat bilan boshqarish singari fazilatlari keyinchalik Hindistonning buyuk farzandlari tomonidan chinakam ijobiy baholandi. Hindistonning buyuk donishmand farzandi, davlat arbobi Javoharla'l Neru o'zining "Hindistonning kashf etilishi" va "Jahon tarixiga bir nazar" asarlarida Zahiriddin Muhammad Bobur haqida samimiyatga to'liq ushbu fikrlarni izhor etgan:

"Bobur — dilbar shaxs. Uyg'onish davri hukmdorining haqiqiy namunasidir. U mard va tadbirkor odam bo'lgan.

Bobur o'ta madaniyatli va jozibali insonlar orasida eng yetuk insonlardan biri edi. U mazhabparastlik kabi cheklanishdan va mutaassiblikdan yiroq edi... Bobur san'at va, ayniqsa, adabiyotni sevardi".

Bugun Hindistonning Panipat shahriga borgan kishi Zahiriddin Muhammad Boburning Sulton Ibrohim Lo'diy bilan bo'lgan tarixiy muzaffarona jangi manzaralarini shaharning ochiq osmoni ostidagi muzeyda ko'rarkan, ulug' hind xalqining Boburga nisbatan hurmat-ehtiromi kuchliligiga amin bo'ladi. Yoki Bangladesh poytaxti Dakka shahrini kezgan kishi "La'lbog'-qal'a" tarixiy muzeyiga kirib Bobur va boburiylarga bag'ishlangan xonalarni kezarkan, Bobur va uning vorislariga tegishli kiyimlar, uy-ro'zg'or buyumlari, harbiy qurol-aslahalar, Ustod Aliquli quygan toshotar to'plar, miltiqlar — tufaklar, sovut, qilich-qalqonlar, dubulg'a,

ot kejimlarini (o‘q va qilich zarbasidan himoya qiluvchi yopinchiqlar), o‘sha davr kishilarini o‘z zamonlari liboslarida tomosha qilgan kishi Hindiston va Bangladesh xalqlarining Bobur va boburiylarga bo‘lgan hurmatlarini yorqin tasavvur eta oladi.

Bu moziygohda bo‘lgan adib Qamchibek Kenja “Andijondan Dakkagacha” nomli safarnomasida hayajonini yashira olmay yozadi:

“Hindiston va Pokiston shaharlarida ko‘p moziygohlarda, jumladan, Haydaroboddagi mashhur Solarjang, Lohurdagi milliy muzeylarda bo‘lgan edik. Lekin Sharq olamining olis bir chetida faqat va faqat boburiylar hayoti, ularning podsholik faoliyatiga oid yagona, maxsus muzeyni ko‘ramiz, deb sira o‘ylamovdik”.

Hindiston va Bangladeshda Bobur va boburiylar saltanati shunchalik qadrlanishidan Bobur va vorislarining podsholiklari bu yurtlarda xayrli chuqur iz qoldirganligi ma’lum bo‘ladi.

“Boburnoma”ning kotibi Boburning ulug‘ podshohlarga xos sakkiz shaxsiy fazilatini qayd etgan:

“Va maholdurkim, ul podshohi qobilning yaxshilig‘larini aytgan bilan va bitigan bilan tugangay. Lekin mujammal bukim, sekkiz sifati asil aning zotig‘a muttasil edi: birisi bukim, najhati baland edi; ikkimchisi — himmati arjumand edi; uchimchisi — viloyat olmog‘; to‘rtumchisi — viloyat saxlamog‘; beshumchisi — ma’murlug‘; oltimchisi — rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig‘a; yettimchisi — cherikni ko‘ngli(ni) qo‘lg‘a olmoq; sekkizimchisi — adolat qilmoq”.

Matn tabdili: “U qudratli podshohning yaxshiliklarini aytgan bilan va yozgan bilan tugatish maholdir. Lekin qisqasi buki, sakkiz asl sifat uning zotiga xos edi: biri bukim — iqboli baland edi; ikkinchisi — himmati yuksak edi; uchinchisi — viloyat olmoq; to‘rtinchisi — viloyat saqlamoq; beshinchisi — ma’murlik; oltinchisi — Alloh bandalariga farovonlik niyati; yettinchisi — lashkar ko‘nglini qo‘lga olmoq; sakkizinchisi — adolat qilmoq”.

Buyuk tarixiy siymo sifatida Bobur shaxsi Yevropa va AQSH sharqshunos-tarixchi olimlari diqqat-e’tiborini o‘ziga jalb etgan. Ingliz tarixchisi Eduard Holden, avvalo, Boburni mashhur Yuliy Sezar bilan qiyoslashni lozim topadi: “Bobur fe’l-atvoriga ko‘ra

Sezarga qaraganda sevishga arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo'yilgan".

Zahiriddin Muhammad Boburning bolalik va o'smirlik yillari haqida roman yozgan "Boburnoma"ning ingliz tarjimoni Uilyam Erskin Boburni Osiyo podshohlariga qiyosan shunday baholaydi:

"Saxovati va mardligi, iste'dodi, ilm-fan, san'atga muhabbati va ular bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishi jihatidan Osiyodagi podshohlar orasida Boburga teng keladigan birorta podshoh topilmaydi".

Bobur — sohibdevon, sohir shoir. Bobur shuhratda daho Alisher Navoiyning yonida turadigan mumtoz so'z san'atkori, shoir va adibdir. Badiiy mahorat bobida biror o'zbek shoh va shoiri Bobur bilan bellasha olmaydi. She'riyat uchun xos bo'lgan bir necha zaruratlar: nuktapardozlik (yangi fikrlar ayta olish mahorati), jozibali badiiy san'atlardan me'yorida ustalik bilan foydalanish sehrgarligi va ehtiros jo'shib turgan rangin tuyg'ular talqini boburona samimiy she'riyat fazilatlaridir. Buning ustiga, uning mumtoz she'riyatga dadil kiritgan tarjimayi hollik xususiyati ham Bobur she'riyatini alohida nurlantirib turadi. Ana shu keyingi xususiyat shoirning vatanparvarlik tuyg'ulariga jon bag'ishlaydi. U ona shahri, Vatani sog'inchlarini she'rda ifodalar ekan, Hindiston shahanshohi beixtiyor o'zining andijonlik g'aribligiga kitobxon e'tiborini tortadi:

Ne yerda bo'lsang, ey gul, andadur chun joni Boburning,
G'aribingg'a tarahhum aylagilkim, andijoniydur.

Shoirona yurtsevarlik, vatanfidoyilik Bobur shaxsida shunchalik tantana qiladiki, buyuk imperator Bobur endi Andijondan yiroqlikni, garchi bu martaba Hindiston taxti bo'lsa ham, qismatdagi yuz qarolig', deb hisoblaydi:

Tole' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki ayladim xatolig' bo'ldi.
O'z yerni qo'yib, Hind sori yuzlandim,
Yo Rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi?!

She'r ta'sirchanligini ta'minlagan fikriy kashfiyot: tolesizlik, jonga balo orttirishlik, xato qilishlik, yuzi qarolik — bularning hammasi o'z yurtidan bosh olib ketishda, g'ariblikni bo'yinga olishdadir.

Kechagina Bobur o'zining Kobulga tashrifi vaqtinchalik ekani, hamishalik (muqim) emasligiga iqror bo'lgan edi:

Beqaydmen-u, xarobi siym ermasmen,
Ham mol yig'ishtirur laim ermasmen.
"Kobulda iqomat qildi Bobur" dersiz,
Andoq demangizki, muqim ermasmen.

Hech bir shoir Vatandan yiroqlik fojiasini Boburchalik ko'p tomonlama va ta'sirchan ifodalay olmagan bo'lsa kerak.

Bobur g'azallarining asosiy mavzusi oshiqona ehtiroslar, mushtoqliklar, yolvorishlar, iztiroblar-u kuyib-yonishlardir.

Oshiqning mahbubaga iltijosi talqinida tazod usulida yigit yuzining kuzgi yaproqdek sarg'ish-u, suluvning lola yuzi qirmiziligiga diqqat tortilgani ta'sirchan:

Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrayi zardim!

Oshiqona munosabatlarning Bobur topgan ajabtovur ziddiyatiga qoyil qolmaslikning iloji yo'q: oshiqning mahbubasi ayrilig'iga sabr qilishi juda mushkul. Biroq uchrashuvda — visolda ham ularning o'zaro chiqishmoqliklari bundan-da mushkulroq:

Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor, mushkuldur,
Sening birla chiqishmoqlik dog'i bisyor mushkuldur.

Chunki:

Mizojing nozig-u, sen — tund, men — bir beadab telba,
Senga holimni qilmoq, ey pari, izhor mushkuldur!

She'rda nur va soyalar jilvasi, ya'ni ma'no jihatidan qarama-qarshi so'zlarni qo'llash ta'sirchanlikni ta'minlovchi omillardan bo'lib, buni tazod (zidlov) san'ati deyiladi. Odatda, baytda

bir-biriga zid ma'noli ikki so'z ushbu san'atning misralardagi ko'rsatkichi bo'ladi.

Bobur tazod san'atidan foydalanishda mahorat ko'rsatib, zid ma'noli ikki so'zni emas, to'rt so'zni emas, olti so'zni bir baytda qarama-qarshi ma'nolarda tiza oladi:

Netgaymen ul rafiq bilakim, qilur base,
Mehr-u vafo — raqibg'a, javr-u jafo — menga.

Baytdagi o'zaro zid ma'noli tazod ko'rsatkichlarini tizib ko'raylik:

rafiq — raqib;
mehr — javr;
vafo — jafo.

Oshiqqa jafokor, raqibga lutf-marhamatli ofatijon mahbubaning fe'l-atvori ana shunday zidlov usulida bir baytdayoq oydinlashadi.

Alisher Navoiy badiiy tasvir vositalaridan iyhom san'atining "xossa ma'no" ifodalovchi unsurligini qayd etgan edi. Bobur she'riyati baytda bir yoki ikki so'zni ikki ma'noda qo'llash san'ati bo'lgan iyhomga juda boydir. Chunonchi, uning quyidagi baytida "so'rorim bor" birikmasi so'ramoqchiman va so'rmoqchiman ma'nolarida qo'llangan:

Labing bag'rimni qon qildi, ko'zumdin qon ravon qildi,
Nega holim yomon qildi, men ondin bir so'rorim bor.

Bugina emas, hatto tarjimayi hollik xususiyati singdirilgan ushbu ruboiyning to'rtinchi misrasini quyidagidek to'rt xil talqin qilish mumkinki, Boburning o'zi qaysi misra ma'nosini nazarda tutgani kitobxonga jumboqligicha qoladi:

Hijronda, sabo, yetti falakka ohim,
Gar ul sori borsang, budurur dilxohim:
Kim, arzi duo niyoz ila qilg'oysen,

1. *Gar so'rsa men xastani gulrux mohim.*
2. *Gar so'rsa men xastani gulrux Mohim.*
3. *Gar so'rsa men xastani Gulrux mohim.*
4. *Gar so'rsa men xastani Gulrux, Mohim.*

Zero, mumtoz adabiyotning mumtozligi ham so‘z, birikma va misralarning turfa ma’no tovlanishlari va ko‘p ma’noliligi o‘quvchini fikr yuritishga rag‘batlantirishi bilan izohlanadi.

Ma’lumki, Bobur farzandlarining onalari Gulrux begim va Mohim begim edilar. Shuning uchun ruboiy so‘nggi misrasining qolgan uch mazmunini yuzaga chiqarishga urindik.

Harfiy badiiy tasvir vositalaridan jozibalisi va murakkabrog‘i istixroj san’atidir. Buni tasavvur etish uchun avval oddiy istixrojga Bobur ijodidan misol keltiraylik:

Qadding alif-u, qoshing erur yo,
Desam ne ajab agar seni oy?

Oshiq sevgilisining qomatini *alif*ga, qoshini *yo* harfiga o‘xshatib, uni “oy” deb da’vo qilmoqda. Zotan, *alif, yo* harflaridan *oy* so‘zi hosil bo‘ladi...

Endi harf aytilmaydigan murakkab istixroj qatnashgan bayt namunasini ko‘raylik:

Og‘zi-yu ikki zulf-u qadi bo‘lmasa manga,
Rayhon-u sarv-u g‘uncha ko‘rardin maloldur.

Adabiy an’anaga ko‘ra, og‘iz “mim” harfiga, zulf “lom” harfiga va qad “alif“ harfiga o‘xshaydi. Ana shuni nazarda tutgan holda harflarni tizsak, eski yozuvda matndagi “malol” so‘zi hosil bo‘ladi.

Ko‘pincha, mutaxassislar ham istixrojning bu turini hadeganda ilg‘ayvermaydilar. Chunki hozirgi baytda tahlilchi diqqatini, avvalo, og‘izni g‘uncha, zulfni rayhon, qadning sarvga o‘xshashligi silsilasi o‘ziga tortadi va u beixtiyor baytdan laf va nashr san’atini kuzatadi, xolos.

G‘azallarining asosiy qismi o‘ta sodda, mislsiz mahorat bilan bitilgan sahli mumtane’ mahsulidir:

Ey yuzi nasrin, qomati shamshod,
Necha qilursen jonima bedod?

Sen kibi purkor, shevasi bisyor,
Bilmadi, ey yor, hech kishi yod.

Javrda nodir, zulmda mohir,
Ishvada qodir, g'amzada ustod.

Yor g'amidin, hajr alamidin,
Sabr kamidin nola-yu faryod!

Boburi bedil, ey buti qotil,
Javrunga moyil, zulmunga mu'tod.

Sahli mumtane' — ko'rinishidan oson, jo'ngina tuyuladigan, aslida esa bunday yoza olish juda murakkab bo'lgan antiqa bayon uslubidir. Bu uslubni biz Bobur va Mashrab ijodidagina kuzatamiz, xolos. Yuqoridagi g'azal bichimi kishi egnida tarang turadigan nafis ustki kiyimni eslatadi. An'anaviy tashbeh bichimi tarangligi tufayli o'zgacha ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Qisqa misralarning ichki qofiyalar bilan ta'minlangani, ularning har birini yana ikki bo'lakka bo'ladi. Natijada bayt tinglovchida to'rtlikday taassurot qoldiradi. Bu esa jarangdorlikni yanada kuchaytiradi:

Javrda nodir,
Zulmda mohir,
Ishvada qodir,
G'amzada ustod.

Shu birgina baytning poetik fazilatlarini bir daftar qilib sharhlasa arziydi. Ikkitagina misrada yaratilgan ma'shuqa timsoli fe'l-atvorining ko'p qirraliligiga e'tibor beraylik. Yangicha poetik shakl mo'jiza sodir etib, an'anaviy fikrlarga yangidan jon ato etgan, zalvor bergan, ohorli qilgan. Ulkan polotno miniaturaga nisbatan yuz baravar ta'sirchan ekanligi san'atshunoslikda ma'lum. Ammo Bobur shu ta'sirchanlikni teskari amaliyotda yuzaga chiqargan.

Ulkan polotno — dostonlardagi tasvirni jajji bayt — miniatura holatiga keltirib mo'jiza yaratgan.

Shu birgina baytda shoir ishvada qudratli, g'amza qilish (ko'z suzish)da ustoz darajasidagi, jabrning ko'z ko'rib, quloq eshitmagan xillarini oshiq boshiga sola oladigan, zulmni mohirlik bilan o'tkaza oladigan mahbuba siymosini yarata olgan.

Bobur jozibali mumtoz g‘azallar ijodkorigina emas, u ruboiy janrida ham o‘z shaxsiy uslubini namoyish eta olgan ulkan san’atkordir. O‘zbek mumtoz adabiyotining ruboiy janri rivojida Boburning o‘rni alohidadir.

Falsafiy va tasavvufiy ruboiyshilikda Umar Xayyom fors adabiyotida peshvo bo‘lganidek, Bobur o‘zbek adabiyoti ruboiychiligida ikki jihatdan: ruboiylarining ko‘pligi va ruboiyga tarjimayi holga doir detallarni singdirgani bilan boshqa mumtoz shoirlarimizdan ustun turadi.

Bobur bu kichik lirik janr namunalarida o‘z ismi, goh vafodor xotinlari — Mohim begim va Gulrux begim, goh o‘g‘li Komron, goh xushovoz hofizi Ruhdamning ismi shariflarini muhrlagan. Shunisi e’tiborliki, Bobur ruboiylarining mavzulari g‘oyat xilma-xil. Falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta’limiy, diniy-tasavvufiy, sevgi-muhabbat, do‘stlik-totuvlik, hayotga muhabbat, yor-u diyor, nifoq va noittifoqlik, jo‘mardlik va tantilik, hayotdan to‘yib ketish va dalli-devonalik singari talqinlar ma’naviy teranligi-yu tabiiyligi bilan o‘quvchini mutolaaga moyil etadi.

Ta’bir joiz bo‘lsa aytish mumkinki, “Vaqoye’” (“Boburnoma”) Bobur sarguzashtlarining voqeiy tarixiy lavhalaridan iborat bo‘lsa, uning ruboiylari ana shu qomusiy asarga o‘ziga xos ilovadir. Zotan, “Boburnoma” voqealar bayoni bo‘lsa, ruboiylar o‘sha voqealar ishtirokshisi Boburning his-tuyg‘ulari g‘alayoni ifodasidir.

Tarjimayi holning ruboiy yoki g‘azalga daxli badiiy matnga hujjatlilik baxsh etadi. Hujjatlilik esa umumiylikdan ko‘ra ta’sirchanlikda ustunlik qiladi. Chunki kitobxon, umuman, lirik qahramondan ko‘ra, Boburning o‘zini yurakka yaqinroq oladi.

Shunisi diqqatga sazovorki, muayyan ruboiyda, yuzaki qaraganda, tarjimayi holga doir hech qanday belgi ko‘rinmaydi. Agar biz unga adabiyotshunosning o‘tkir ko‘zi bilan boqib, tadqiq eta boshlasak, u ruboiyning kimga atalgani va uning isbotini ham manzur etishimiz mumkin. Chunonchi, Boburning:

Ash’oringkim, she’r oti to bo‘lg‘ay,
Tab’ ahli anga vola-yu shaydo bo‘lg‘ay.

Har lafzi dur-u bahri maoni anda
Kim ko'rdi dureki anda daryo bo'lg'ay?! —

ruboiysini o'qiganimizda gap kim haqida borayotganini aniq bilmaymiz. Xayolan mazmunini tushunib olishga harakat qilamiz:

Dunyoda she'r nomi bor ekan, sening she'rlaringga iste'dodlilar maftun-u shaydo bo'ladilar. She'rlaringning har bir so'zi — gavhar, lekin u gavharda ma'nolar dengizi joylashgan. Dengizni o'ziga sig'dira olgan gavharni kim ko'ribdi?

O'ylaymiz: u qanday buyuk shoir ekanki, dunyoda to she'r oti bor ekan, iste'dodli shoir-u adiblar uning she'rlariga maftun va shaydo bo'ladilar?

Bobur — qattiqqo'l adabiyotshunos. U kimni bunday ulug' maqtovlar bilan siylamoqda?

"Boburnoma"dagi quyidagi satrlarni ko'z oldimizga keltiramiz:

"Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'b va xub aytqon emas..."

"Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg'anda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi. Men ham bir kitobat yiborib edim. Orqasida turkiy bayt aytib, bitib yiborib edim".

Balki, Bobur yozgan maktub varag'ining "orqasida bayt aytib, bitib yibor"gani shu ruboiydir?

Isboti shuki, olamdagi biror shoir "Men gavharga dengizni joylaganman" demagan. Alisher Navoiy esa ana shu gapni aytgan:

Dur bo'lur bahr ichra pinhon nazmidin shah madhida,
Bahr yoshurmish Navoiy har duri maknun aro.

Bobur yuqoridagi baytda daho ustozning ushbu baytiga ishora qilib, talmeh san'atining riyoziy namunasini qo'llagan. Demak, ruboiy Alisher Navoiyga atalgan bo'lishi mumkin ekan...

Bobur shoirgina emas, yirik adabiyot nazariyotchisi hamdir. She'rshunoslikda aruz vazni masalasi hamisha asosiy va dolzarb bo'lgan. Nega shoh Bobur bu sohaga juda qiziqadi? Gap shundaki, she'riyatda ko'p vazn qo'llash hodisasi muayyan ma'noda shu adabiyot nufuzi va saviyasini belgilaydi.

Hatto Husayn Boyqaro devonidagi g'azallar bir vaznda yozilganini maxsus qayd etar ekan, bu holni Bobur ijobiy hodisa deb qaramagan.

Boburgacha o'zbek tilida aruz ilmiga doir ikki risola yozilgan. Birinchisi — Shayx Ahmad bin Xudoydod Taroziyning "Funun ul-balog'a" (1436/37) asari bo'lib, bundagi to'rt ilmning biri aruzdir.

Ikkinchisi — Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asaridir. Bu risolada 140 vazn haqida ilmiy ma'lumot berilgan.

Navoiyning "Funun ul-balog'a" asaridan xabari bo'lmagan ko'rinadi. Bobur o'zbek tilidagi aruzshunoslikning bu manzarasidan yaxshi xabardor bo'lgani uchun undan qoniqmagan va bu sohaga hissa qo'shishga shaylangan.

"Boburnoma"ni ko'chirgan kotib Boburning aruz risolasi nomini "Mufassal" deb ko'rsatadi. Darhaqiqat, Bobur bu risolani shunday yozganki, unda asl, furu' va zihoflar yuzasidan ishlab chiqilgan 537 vazn miqdoriga ahamiyat berilsa, tadqiqotning bejiz "Mufassal" deb atalmaganiga amin bo'lamiz. Ushbu ma'lumot kelgusida Boburning aruz risolasi nomini turli nashrlarda va maktab adabiyot darsliklarida "Mufassal" tarzida e'lon qilinishini taqozo etadi...

Bobur — fiqh olimi. Fiqh — musulmonchilik farz va sunnatlari haqidagi amaliy nizom ilmidir. Boburning nima uchun bu sohaga qiziqqanini uning ismi sharifi ma'no-mazmunidan mushohada qilsak maqsadga muvofiq bo'ladi. Zotan, ism va uning ma'nosi insonning fe'l-atvori yoki umrbod faoliyatining mazmunini belgilaydigan muhrdir.

Biz "Zahiriddin Muhammad" — uning ismi, "Bobur" adabiy taxallusi deb mulohaza yuritamiz. Aslida esa Mirzo Olim Mushrifning "Ansob us-salotin fi tavorixi xavoqin" ("Sultonlar nasablari va xoqonlar tarixi") nomli tarixiy asari va Boburning quyidagi ruboiysiga qaraganda uchala so'z ham shoh va shoirimizning ismi sharifidir:

Tuz oh Zahiri dini Muhammad Bobur,
Yuz oh Zahiri dini Muhammad Bobur.

Sarrishtayi ayshdin ko'ngulni zinhor
Uz oh Zahiri dini Muhammad Bobur.

Sabohat Azimjonova va Aziz Qayumov uch jildlik Bobur "Asarlar"ining I jildida ushbu ruboiyni shu tarzda manzur etganlar. Nashrga tayyorlovchilar kitobxon ism ma'nosiga ahamiyat bersin, deya shunday qilishgan. Chunki ruboiyning asliyati quyidagicha ko'chirilmog'i kerak edi:

Tuz oh Zahiriddini Muhammad Bobur,
Yuz oh Zahiriddini Muhammad Bobur...

Mirzo Olim Mushrifning "Ansob us-salotin fi tavorixi xavoqin" nomli tarixiy asari ma'lumotlariga qaraganda, Umarshayx mirzoning to'ng'ich o'g'liga bu ismni Xoja Ubaydulloh Ahror qo'ygan. Ism so'zlarining sharhiga kelsak: Zahiri dini Muhammad — Muhammad dinining tayanchi, posboni demakdir. Bobur — babr (yo'lbars)sifat, yo'lbars degan ma'noga molikdir.

Shuning uchun ham Zahiriddin Muhammad Bobur bir umr shariatpanoh hukmdor bo'lib yashadi; shariatga amal qildi; shar'iy hukmlar berdi va fiqhga oid "Mubayyan" ("Bayon etilgan") nomli asar yozdi. Ushbu kitobda muallif farzandlari bilishi zarur bo'lgan farz asoslari (imon, namoz, ro'za, zakot, haj) ni o'tash masalalarini she'riy usulda butun mufassalligi bilan bayon etdi.

Bobur yozadi:

Bilgasen, ey xujasta farzand,
Jigarim birla jonima payvand.

Mas'alalarki, ul zarur erdi,
Bilmasang diningga qusur erdi.

Yetti ko'nglumg'akim, yig'ishtursam,
Nazm tartibida sig'ishtursam.

To ani zabt qilg'asen oson,
Ul masoyilni bilgasen yakson...

Din-u donishda har kun afzun bo'l,
Davlat-u baxt ila Humoyun bo'l...

Matnning oxirgi misrasidagi iyhom — so'z o'yini (humoyun, Humoyun)da ism keltirilgan bo'lsa, demak, "Mubayyan" valiahd farzandi Humoyun mirzoga bag'ishlangan bo'lib chiqadi. Agar undan keyingi baytdagi so'z o'yini (Komron, komron)da atoqli ot inobatga olinsa, balki, bu risola o'g'li Komron mirzoga atab yozilgandir, deb taxmin qilish ham mumkin:

Komron bo'l jahonda, davlat ko'r,
Yuz tuman obro'-yu izzat ko'r.

Demak, bu asar ikkala o'g'liga bag'ishlangan ekan:

XX asrda "Mubayyan" tarkibidagi "Kitob uz-zakot", "Kitob ul-haj", "Kitob us-salot" qismlari alohida kitoblar holida bir necha marotaba nashr etilgan edi. Nihoyat, "Mubayyan" to'laligicha professor Saidbek Hasanov tomonidan 2000-yili nashr etildi.

XVI asrgacha fiqhga oid asarlarning, asosan, arab va fors tillarida bitilganini inobatga olsak, el ustida turgan Boburning o'z millatdoshlari — o'zbeklar tushunadigan tilda bunday asar yaratgani naqadar muhim va dolzarbligini aniqroq tasavvur etish mumkin.

"Boburnoma" kotibi bu haqda: "... masnaviy kitobi ham borkim, oti "Mubayyan"dur" deb ma'lumot berar ekan, hayajonini yashira olmay maqtovga o'tadi: "Til bilur dono xalq orasida aningdek latoyif (ajoyib kitob) yo'qtur".

Bobur — badiiy tarjimon. Zahiriddin Muhammad Boburning Xoja Ubaydulloh Ahror va ularning farzand-u nevaralariga hurmat-e'tibori katta bo'lgan. Xususan, "Boburnoma"da Xoja Ahrorning Bobur hayotidagi — Karnondagi tahlikali voqealarda xaloskorlik qilganliklari talqini kitobxonni hayajonga solmay qolmaydi.

Bobur Xoja Ubaydulloh Ahrorning fors tilida nasrda yozilgan "Volidiya" asarini she'riy usulda o'zbek tiliga tarjima qilgan. Xoja Ubaydulloh bu asarni otalarining tavsiyalari bilan yozgan:

Otasi qilgan uchun taklife,
Qildi oning otig'a ta'life.

Bobur ota sifatida bu asardagi ota tilidan farzandga aytilgan diniy-tasavvufiy o‘gitlarni o‘z farzandlariga yetkazish uchun ushbu kitobni nazmda ona tiliga o‘girgan.

Nega nasrda emas? Chunki nazmni xotirada saqlash imkoni kattadir. Qolaversa, nazmning hurmat va e’tibori nasrga nisbatan juda yuqori hisoblangan.

Tarjimon tarjimani boshlash va oxiriga yetkazish sababini “Vaqoye’”da shunday bayon etadi (matn tabdili): “Juma kuni, oyning yigirma uchinchisida badanimda isitma zohir bo‘ldi. Shunday bo‘ldiki, juma namozini masjidda qiynalib o‘qidim. Ertasiga peshin namozini ehtiyot yuzasidan kitobxonada biroz muddatdan so‘ng o‘qidim. Indini, yakshanba kuni yana isitmam chiqdi. Ozroq titradim.

Seshanba kechasi, safar oyining yigirma yettinchisida hazrat Xoja Ubaydullohning “Volidiya” risolasini nazm qilmoq fikri ko‘nglimga keldi. Hazratning ruhiga iltijo qilib, ko‘nglimdan kechirdimki: agar bu manzuma hazratga ma’qul bo‘lsa, xuddi “Qasidayi Burda”ning qasidasi ma’qul bo‘lib, sohibi falaj kasalidan xalos bo‘lgani singari, men ham bu xastalikdan forig‘ bo‘lsam, nazmim qabul qilinganiga shu dalil bo‘lardi. Ushbu niyat bilan... risolani nazm etishga kirishdim. O‘sha kechaning o‘zida o‘n uch bayt yozdim. Xuddi atayin kelishilgandek, har kuni o‘n baytdan kam bitilmas edi. Darvoqe’, bir kungina bu ish qilinmadi. O‘tgan yili va balki har, gal bu xastalikka chalinganimda, aqalli bir oy, qirq kun og‘rirdim. Tangri inoyati bilan, hazratning himmatidan, payshanba kuni, oyning yigirma to‘qqizinchisida birozgina isitmaladim. Keyin mutlaqo tuzalib ketdim. Shanba kuni, rabi ul-avval oyining sakkizinchisida risola so‘zlarini she’rga solish nihoyasiga yetdi...”

“Volidiya” risolasi inson ixtiyori va faoliyatini Alloh bilan bog‘lash, unigina zikr etish, so‘zi (Qur’on)ni yodlash va aytishni tavsiya etuvchi, insonning hayotiy faoliyati, yeb-ichish, maishatda o‘rtachalikka chorlovchi pandnoma, nasihatnomadir. Shuning uchun ham garchand asar she’rga solingan bo‘lsa-da, matnda asosiy diqqat shoirona sehrsozlik emas, balki Xoja nasihatlarini kitobxonga aniq yetkazishga qaratiladi.

Shunday bo‘lsa-da, she’r sehriga qiziquvchilar, badiiy unsurlarga ahamiyat beruvchilar uchun asar boshidagi bir baytdagi lafziy va ma’naviy tasvir vositalarini kuzatamiz. Alloh hamdidan:

Til aning hamdida qosirdur, bil,
Bil, aning hamdida qosirdur til.

Ijodkor lafziy san’atlardan takrorning besh-olti xilidan foydalangan. Chunki takror san’atlari ta’kid va ta’sirchanlik unsurlaridan hisoblanadi. Avvalo, bayt boshidagi va oxiridagi ostin va ustun ikki so‘zga ahamiyat beraylik.

Birinchi misrada qatnashgan “til” va “bil” so‘zlari ikkinchi misrada o‘rin almashib takrorlangani tufayli tardu aks san’ati qo‘llanilgan.

Baytni boshlagan so‘z (“til”) bayt oxirida takror kelsa (“til”) tasdir san’ati bo‘ladi.

Birinchi misra oxiridagi so‘z (“bil”) takrori bilan ikkinchi misra boshlansa, tasbe san’atidan darakdir.

Baytning boshi va oxiridagi so‘zlar o‘rtaga olgan so‘zlarga ahamiyat beramiz: “aning hamdida qosirdur” so‘zlari har ikki misrada qofiya oldidan takrorlanmoqda. Bu usul hojib san’ati namunasidir.

“Til” va “bil” so‘zlarining bayt boshidagi ohangdoshligi muzoraa san’ati ishtiroki tufaylidir. Baytdagi fikrni “bil” deb buyurish esa amr san’atidan darakdir.

Tilning Alloh maqtovi (hamdi)da vosita ekanligi va ayni paytda, qosirligi — tegishlicha maqtovga yaroqsizligiga ahamiyat berilsa: til, hamd va qosir so‘zlarining o‘zaro daxldorligi tufayli tanosib san’ati qo‘llanganiga amin bo‘lamiz.

Nihoyat, birinchi va ikkinchi misralardagi barcha so‘zlarning ostin va ustun holatini nazarda tutsak: ular ohangdoshlik vaziyatidadirlar. Demak, baytdagi ostun va ustun turgan so‘zlarning o‘zaro ohangdoshligi (muzoraa, takror va qofiya) tarse’ san’ati ishtirokini ko‘rsatmoqda.

Demak, Bobur bu baytda tardu aks, tasbe, tasdir, tarse’, muzoraa lafziy san’atlarini, amr va tanosib ma’naviy san’atlarini qo‘llagan ekan...

Bobur — yangi yozuv kashfiyotchisi. Madaniyat tarixida yozuvlarning ahamiyati katta. Ma'naviy merosni, madaniyat va san'atni keyingi avlodlarga yetkazadigan muhim vosita — yozuv (xat)dir. Turkiylar o'z uzoq tarixlarida ko'plab yozuvlardan, chunonchi, turk-runiy yozuvidan, arab yozuvidan, uyg'ur yozuvidan foydalanganlar. Bobur arab yozuvida savod chiqargan va umri bo'yi shu yozuvda ikki-uch tilda matn bitgan, bu yozuvning ifoda imkoniyatlari, o'zlashtirish usullarini yaxshi bilgan. Shuning uchun u bu yozuvni yanada mukammallashtirish, osonlashtirish, so'zni har xil o'qish nuqsonlarini bartaraf etish maqsadida yangi yozuv — Xatti Boburiyni kashf etdi. Uning bu jasorati, birinchidan, ma'naviyat va savodxonlikka kuyunchakligidan bo'lsa, ikkinchidan, o'qish va yozishni osonlashtirish, qulaylashtirishga intilishi tufayli edi.

Bobur zamonida yozuvni yangilash yoki yangi xatni joriy etishga urinish oson emasdi. Chunki arab yozuvi — Qur'on yozuvi edi. Shuning uchun Boburiy xatini amaliyotga joriy qilish niyatida Bobur bu xatda, avvalo, Qur'oni Karimdan ikki nusxa tayyorlab, birini Makkaga, ikkinchisini Tabrizga jo'natadi.

Boburiy xati haqidagi ma'lumotlarga Boburning devonida bir marotaba va "Boburnoma"da ko'plab marotaba duch kelamiz. Shoir bir g'azalida yozadi:

Turklar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong,
Boburiy xatti emasdur, xatti sig'noqidurur.

Mutaxassislarning fikrlariga qaraganda, Boburiy xatining amaldagi arab yozuvidan farqi (garchand chu yozuv asosida yaratilgan bo'lsa-da) va afzalliklari imloda so'z aniqligi (har xil o'qilmasligi), yozish va o'qishning qulayligi bilan izohlanadi. Buni "Boburnoma"da keltirilgan quyidagi parcha mazmunidan ham bilib olish mumkinki, Boburiy xati alifbosi bilan ilk bor tanishgan kishi shu o'rganish jarayonidayoq birmuncha so'zlarni yoza olgan (matn tabdili):

"Murg'obda mirzolar bilan muloqot qilganimda, Qozi Ixtiyor Muhammad Mir Yusuf bilan kelib meni ko'rdilar. Boburiy xatidan so'z chiqdi. Mufradot (harflari)ni so'radi. Yozib berdim. O'sha

bazmdayoq mufradotni o‘qib, qoidasiga amal qilib, bir nimalar yozdi”.

Matndan ikki narsani: avvalo, Qozi Ixtiyorning o‘ta ziyrakligini, so‘ngra Boburiy xatining o‘qish va yozishga qulayligini bilib olamiz.

Taassufki, biz bilmagan sabablarga ko‘ra, bu yozuv hayotga joriy etilmasdan qolib ketgan.

“Boburnoma”ning oxirgi varag‘idagi kotib ilovalariga e’tibor berilsa, Boburning yana bir necha kitoblar yozgani haqida ma’lumot olish mumkin (matn tabdili): “U podshohning *musiqa ilmidan* ham xabari bor edi”; “U podshohning aruz va qofiyaga doir ham risolalari bor”.

Musiqaga oid ayrim kitoblarda Boburning “Musiqa sirlari” nomli risolasi tilga olinadi. Afsuski, bu asarni izlash hozircha ijobiy natija bermayapti.

Boburning qofiya ilmiga oid risolasining nomi ham noma’lum, o‘zi ham hanuz topilgan emas.

Boburning harbiy sarkarda sifatida bir umr katta-kichik jang-u jadallarda bo‘lgani ma’lum. Uning harbiy san’at sirlariga juda qiziqqanini “Boburnoma”ni o‘qigan kishi bilib oladi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Harb ishi” nomli risolasi haqida ham ma’lumotlar bor, ammo asarning o‘zi hozircha topilmagan.

Bobur — “Boburnoma” ijodkori. Biz Zahiriddin Muhammad Boburning mumtoz shoir sifatidagi shuhratidan voqifmiz. Biz o‘zbeklar uchun Bobur boshqa barcha mumtoz shoirlarimiz kabi aziz va muhtaram.

Biroq Boburga jahoniy shuhrat keltirgan asar uning “Devon”i, “Mubayyan”i yoki “Aruz risolasi” emas, balki “Boburnoma”, yanada aniqrog‘i, uning turli tillarga qilingan tarjimalaridir.

XV–XVI asrlarda Xuroson va Movarounnahr, Hindiston va Afg‘oniston, Eron va Turkiyada fors tili va adabiyoti nufuzining qay darajada yuksak ekanligini “Boburnoma” kotibi va tarjimoni so‘zlari bilan izohlash mumkin: asarning fors tiliga o‘girilishi Hindistondan Turkiyagacha bo‘lgan juda ulkan hudud xalqlariga, ziyolilariga yetib bordi, degan ishonch edi: kotib “Boburnoma”ni nazarda tutib yozmoqda: “Ushbu kitobkim, “Boburiya”dur, Bay-

ramxonni o‘g‘li Mirzoxong‘a buyurdilarkim, turkiydin forsiyg‘a kelturgilkim, turkiy bilmag‘on xaloyiqqa oson bo‘lg‘ay”.

“Boburnoma”ni yana fors tiliga o‘girgan Rashid Axtar Nadviy Bayramxonning o‘g‘li Abdurahim Xoni Xononning ilk forsiy tarjimasi xususida to‘xtalib yozadi: “Shundan keyin jahon ahli birinchi marta buyuk tojdor (Bobur)ning so‘z mulkining ham shahanshohi ekanidan xabar topdi”.

Shoh, adib, shoir, lashkarboshi Boburning “Vaqoye’” (“Voqealar”), keyinchalik “Boburnoma” nomida shuhrat qozongan asari Zahiriddin Muhammad Boburning ongli hayoti va faoliyati muhim qismining kundaliksimon bayonidir. Shuning uchun shoir bu asar va uning o‘z tarjimayi holiga nechog‘liq daxldorligi xususida bir ruboiysida shunday yozadi:

Bu olam aro ajab alamlar ko‘rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko‘rdum,
Har kim bu “Vaqoye’”ni o‘qur, bilgaykim:
Ne ranj-u, ne mehnat-u, ne g‘amlar ko‘rdum.

“Boburnoma”, avvalo, yetuk badiiy asar. Badiiy tasvirga xos talqinlar, voqea-hodisalarni butun voqeiyligi bilan kitobxon ko‘z oldida gavdalantira olish, so‘z ustida san’atkorona ishlash, uslub baquvvatligi — bu uslubning bir xususiyati fikran saxiylig-u ixcham bayon bo‘lsa, ikkinchi xususiyati — o‘zigagina xosligi va, eng muhimi, ta’sirchanlik ustuvorligidir.

Muallif garchand kamtarlik bilan ko‘pincha o‘zini chetroq tortib, “farmon berdim” o‘rniga “farmon berildi” tarzida matnda o‘z daxlini oldinga chiqarishdan tiyilsa-da, asardagi bosh qahramon — Boburning o‘zi bo‘lib qolaveradi. Farg‘ona, Kobul va Hindistondagi voqea-hodisalar ummonida Zahiriddin Muhammad Boburning o‘ktam shaxsiyati barala ko‘zga tashlanadi.

Ingliz sharqshunosi Monstyuart Elfinstonning “Boburnoma” va uning bosh qahramoni haqida aytgan quyidagi fikrlari e’tiborga molikdir:

“Bu xotiralarda buyuk turkiy podshohning hayoti batafsil tasvirlangan. Uning shaxsiy his-tuyg‘ulari har qanday mubolag‘a va pardalashlardan xoli. Uning uslubi oddiy va mardona, jonli va

obrazli. U o‘z zamondoshlarining qiyofalari, urf-odatlari va intilishlarini, qiliqlarini oynadek ravshan tasvirlaydi. Shu jihatdan bu asar Osiyoda yagona, chinakam tarixiy tasvir namunasidir. Bobur harbiy odamning tashqi ko‘rinishi, kiyimi, ta’bi va odatlarini ifoda etadi. Mamlakatlarni, ularning iqlimi, tabiati, xo‘jaligi, san’at va hunarmandchilik namunalarini tasvirlab beradi. Lekin muallifning yorqin xarakteri asarga eng ko‘p joziba bag‘ishlaydi”.

Asardagi voqea-hodisalar muayyan ma’noda uning qismat sarguzashtlariga chambarchas tutashib ketgan. Shuning uchun asarni boshdan oxirigacha o‘qigan kitobxon o‘smir Boburni, yigit shahzoda Boburni, oshiq Boburni, umrbod jangovar lashkarboshi Boburni, podshoh va mutafakkir, mehribon ota Boburni, barcha zafar-u mag‘lubiyatlari, fazilatlari-yu nuqsonlari bilan ravshan tasavvur eta oladi. Muallif “Vaqoye’”(“Boburnoma”)ni yozgani qo‘liga qalam olgan kunidan boshlab voqea-hodisalar talqini va kishilar shaxsiyatiga doir fikr-mulohaza va ma’lumotlarning faqat rostini yozishga ahd qilgan (matn tabdili): “Bo‘lgan voqealarni rost yozganman. Chunki bu asarda shu narsa lozim topilganki, har so‘zning rosti bitiladi va har ish aynan qanday voqe’ bo‘lgan bo‘lsa, shunday aytiladi”. Shu bois Bobur har bir shaxsga baho berganda uning barcha muhim fazilatlari va fe’l-atvoridagi nuqsonlarini aytishga harakat qiladi. Bunda u mustasnolikka yo‘l qo‘ymaydi. Hatto otasi bo‘lsa ham o‘sha ikki zaruriy o‘lchovga amal qiladi. Faqat otasiga emas, o‘ziga nisbatan ham.

Bobur, nazarimizda, bir necha jihatdan kamolot sohibidir: birinchidan, o‘z qarindosh-urug‘larigagina emas, begonalarga ham mehr-muruvvat va hadyalar saxovatidagi oliyhimmatlilik;

ikkinchidan, kim bo‘lmasin, do‘st yoki dushmanmi, uning shaxsini xolis, to‘la-to‘kis baholash iqtidori;

uchinchidan, shariatning tolmas bayroqdori, shariatpanohlilik; har bir ijtimoiy-siyosiy, axloqiy holatga baho va hukmni shar’an berish salohiyati, zinhor bundan chekinmaslik;

to‘rtinchidan, jismoniy yetuklik (chunonchi, Hashtiyak qishlog‘ida qirg‘og‘i muzlagan chuqur, tezoqar ariqda ko‘p marotaba cho‘mib chiqadi (matn tabdili): “Menga g‘uslga ehtiyoj bor edi. Bir ariq suvidakim qirg‘oqlari qalin muz to‘ngub edi, o‘rtasi suv-

ning tezligi sababli muz bog‘lamagan edi. Bu suvga kirib g‘usl qildim. O‘n olti qatla suvga cho‘mdim. Suvning sovuqligi xiyla ta’sir qildi”);

beshinchidan, kechirimlilikda musulmoni komilga xos eng yuksak daraja sohibi edi (Bobur Hirotga, Husayn Boyqaro ta’ziyasiga ketganida amakivachchasi Mirzoxon Kobul saltanatini egallab oladi. Bobur qaytib kelib, o‘z taxtiga ega bo‘lib, hech bir jazo chorasini qo‘llamay, Mirzoxonni Xurosonga jo‘natadi. Bir yil o‘tar-o‘tmas Mirzoxon qaytib kelib, Boburning ishonchli va e’tiborli kishilari safiga qabul qilinadi);

oltinchidan, har sohada fikr yetukligi — mutafakkirlik unga xos edi. Ijtimoiy-siyosiy hodisalar, axloqiy muammolar, hatto adabiyotshunoslik sohasida ham. Mutafakkirlikning ilk belgilaridan biri — yo‘l qo‘yilgan xatodan tegishli xulosa chiqarib, tajriba hosil qilishdir. Bobur ikkinchi marta Andijonga ega bo‘lgach, o‘z kishilarining mol-hollarini Jahongir mirzo tarafdorlaridan qaytarib olish haqidagi haqli talablariga ko‘nib, bu haqda farmon berib, xato qiladi va Andijondan yana mahrum bo‘ladi (matn tabdili):

“Jahongir mirzodek g‘anim yonimizda o‘tirganda elni bunday hurkitmoqning hech ma’nosi yo‘q edi. **Mamlakatlarni egallash va yurt saqlashda ba’zi ishlar yuzaki qaraganda ma’qul va asosli ko‘rinadi. Biroq har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdir.** Ushbu bir mulohazasiz hukm qilganimizdan qanchalik g‘avg‘o va to‘polonlar sodir bo‘ldi. Axir, Andijondan ikkinchi marotaba chiqib ketishimizga ushbu puxta o‘ylanmagan hukmimiz sabab bo‘ldi”.

Ushbu ko‘chirmadagi **“har ishning zimnida yuz ming mulohaza vojib va lozimdir”** jumlasi mutafakkir Boburning yombi fikridir.

“Boburnoma”ning ahamiyati va uning ijodkori fazilatlari haqida ingliz bobur shunosi Leyn Puulning mulohazalari juda qimmatlidir: “Boburning xotiralari bir askarning harbiy yurish va chekinishlari haqidagi oddiy kundalik daftar emas; bu xotiralarda Sharq adabiyotini juda yaxshi bilgan, nozik va bilimdon kuzatuvchi,

odamlarni sinchiklab o‘rganadigan, ular haqida xolis va odil fikr yurita oladigan mutaassir qalb egasining dunyo haqidagi shaxsiy taassurotlari va nozik fikrlari berilgan.

Uning o‘z qiyofasini chizishdagi samimiyligi, fazilat va nuqsonlarini ham mardona tasvirlashi, ochiqko‘ngilliligi, haqqoniyligi va ajoyib hazilkashlik tuyg‘ulari bu go‘zal xotiralarning qadri va ahamiyatini yanada oshiradi”.

“Boburnoma” badiiy asar bo‘lgani uchun uning bosh qahramoni Bobur timsoli tahlili, bizningcha, juda muhim hisoblanadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur, avvalo, mard insondir. Bu xislat, ayniqsa, Bobur kabi qismatlari murakkab va ko‘p qirrali kishilarni tez-tez turli sinovlarga soladi. Chunki mardlik faqat do‘stlar bilan emas, balki dushman bilan munosabatlarda yanada qattiqroq sinaladi.

“Boburnoma”dagi juda ko‘p voqea-hodisalar Bobur shaxsining ana shu mardona xislati tantanasini qayta-qayta namoyish etadi. Chunonchi, xonlar Bobur bilan birgalikda Andijon va Axsini egallash niyatida harbiy yurish qilganlarida Axsi qo‘rg‘onbegi Shayx Boyazid Boburni chorlaydi. Bu haqda Bobur tog‘asi Sulton Mahmudxon va kichik xon — Olachaxondan bir kishi orqali maslahat so‘raydi: “Uning (Shayx Boyazidning) chorlaganini xonlarga ishora qildik. Xonlar debdilarki: “Borsin. Har nima qilib bo‘lsa-da, Shayx Boyazidni tutsin”.

Bu makr-u firib bizning odat va usulimiz emas edi. Alalxususkim, orada ahd bor. Bunday ahdni buzish qanday bo‘ladi?!”

Vaziyat yanada og‘irlashadi. Xonlar Shayboniyxon kelishini eshitib, Toshkent tomonga juftakni rostlaydilar. Bobur, shartga muvofiq, Axsida. Tanbalning yirik lashkar bilan kelishi kutilmoqda. Yana “Boburnoma” voqealariga qaytamiz (matn tabdili): “Biz bu holatda taraddudda edik. Turmoqqa xiyla ishonch yo‘q edi. Sababsiz-nesiz Axsini tashlab chiqmoq ham xush yoqmasdi. Bir kuni ertalab Marg‘inondan Jahongir mirzo keldi. Ko‘rishdim. Ushbu zamon Shayx Boyazid ham iztirob bilan keldi. Esankirab qolgan Jahongir mirzo va Ibrohimbek dedilarki: “Shayx Boyazidni tutmoq kerak. Arkni qo‘lga olmoq kerak”. Darhaqiqat, to‘g‘ri ishning

hisobi shu edi. Men dedimki: "Ahd qilgan. Biz nega ahdga xilof qilamiz?!"

Ko'rayotirmizki, har qanday og'ir, tahlikali vaziyatda ham Boburning mardligi, ahdiga sodiqligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Mardlik g'animga nisbatan ham ahd va shartga ustuvorlikda bilinganidek, o'ta qiyin jismoniy azoblarni el qatori o'ziga teng ravo ko'rishda ham zuhur etadi.

Bobur mardlikda himmati yuksak davlat arbobi edi. Hirotdan Kobulga borishda qor otning qornidan keladigan yo'llarda o'zi oldinga tushib qor tepib, lashkarga yo'l oshadi. Boshqalar g'orda qor bo'ronidan jon saqlasalar, Bobur qorda o'ra qazib, o'sha yerda tunamoqchi bo'ladi (matn tabdili): "Bir haftaga yaqin qor tepib, kunda bir shar'iy — bir yarim shar'iydan ortiq ko'chilmas edi. Qor tepar kishi men edim, o'n-o'n besh ichkilar bilan va Qosimbek edi. ikki o'g'li — Tangriberdi va Qanbarali bilan. Yana ikki-uch navkari ham bor edi. Ushbu zikr etilganlar yayov yurib, qor tepar edik. Har kishi yetti-sakkiz, o'n qari ilgari yurib qor tepar edi. Har qadam qo'yganida beligacha, ko'ksigacha bota-bota qor tepar edi.

Shu usulda qor tepib... Havoli Qutiy degan g'orga keldik. Ushbu kun dahshatli bo'ron bilan qor yog'ar edi. Shunchalikki, barchaga o'lim vahimasi bo'ldi... G'or torroq ko'rindi. Men g'orning' og'zida kurak olib, qor kurab, o'zimga bir takya miqdori yer yasadim, qorni ko'ksimgacha qazdim. Hanuz oyog'im yerga tegmasdi. Biroz shamoldan panoh bo'ldi. O'sha holatda o'tirdim. Har necha dedilarki: "G'orga boring". Bormadim. Ko'ngilga kechdikim, barcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda va istirohat bilan; unda barcha el tashvish bilan mashaqqatda, men bunda uyqu bilan farog'atda. Muruvvatdan yiroq va hamjihatlikdan nari ishdir. Men ham har tashvish va mashaqqat bo'lsa ko'rayin. Har nechuk el toqat qilib tursa — turayin. Bir forsiy maqol bor: "Do'stlar bilan o'lim — to'ydir" degan..."

Bu mulohazalar ulug' rahbarga, mard sardorga xosdir, albatta.

Shuning uchun ham "Boburnoma"ni fransuz tiliga tarjima qilgan Pave de Kurteyl Boburga quyidagicha haqqoniy baho beradi: "Har qanday sinovga bardosh bera oluvchi, iroda va matonatni mujassamlashtirgan bu zot o'zida harbiy hiyla va jasoratni uyg'un-

lashtira olar, zarur bo‘lganda jazolashga ham, afv etishga ham qodir edi. U iste’dodli harbiy arbob va ishning ko‘zini biladigan, qo‘shinlarni mohirlik bilan boshqara oladigan, ularning ishonchini qozona olgan sarkarda edi...”

Bobur — shariatpanoh podshoh va shariatga rioya qiluvchi musulmon. “Boburnoma”da ijtimoiy jinoyat sodir etganlarga turli-tuman jazolash usullari qo‘llangani hikoya qilingan. Chunonchi, Bobur tinch aholining yog‘li xumini o‘g‘irlagan bir navkarni tayoq tutgan saf o‘rtasidan o‘tkazib, tayoqlatib o‘ldirtiradi.

Ayniqsa, oilaviy munosabatlardagi shar’iy va noshar’iy ishlarga Bobur katta ahamiyat beradi. Hisor begi Xisravshoh — yirik bek. Navkari 20–30 mingga yetadiki, bu juda favqulodda hodisadir. Biroq u shariatdan bexabar bir nusxa. “Hisor xalqi, — deb yozadi Bobur, — xususan, Xisravshohga taalluqli el hamisha ichkilik va zinoga mashg‘ul edi. Shu darajadaki, Xisravshohning navkarlaridan biri bir kishining xotinini tortib olib ketadi. Bu xotinning eri Xisravshohga kelib arz-dod qiladi. Xisravshoh javob beradiki: “Bir necha yil sen bilan birga edi, bir necha kun bu bilan birga bo‘lsin”.

Bu voqeani eshitgan va yozgan shariatpanoh Bobur shu darajada g‘azablanadiki, “Bu voqeani eshitib Xisravshohga la’natlar yog‘dirmagan kishiga ham la’natlar bo‘lsin!” deb yuboradi.

Bobur Xisravshoh beklik qilgan Hisordan o‘tayotganda ham shar’iy bir da’vo voqeasi beriladi (matn tabdili): “Xisravshohni ko‘rib qaytgan oqshom Mirzoxon mening qoshimga kelib, og‘alarining qonini da’vo qildi. Bizning orada ba’zilar ham amin edilar, darvoqe’, shariat va urf bilan ham munosibi shunday ediki, bunday kishilar jazosiga yetgay”.

Husayn Boyqaroning fe’l-atvoriga baho berganda Bobur uning e’tiqodi yuzasidan mulohazalar yuritadi (matn tabdili): “Jami ish-kuchi sunnat va jamoat mazhabi bilan muvofiq edi. Mafosil (revmatizm) xastaligi tufayli namoz o‘qiy olmas edi. So‘zamol va xushxulq kishi edi. Xulqi biroz tezroq edi. Ba’zi muomalalarda shariatga ko‘p rioya qilardi. Bir marta bir o‘g‘li bir kishini o‘ldirgani uchun xuntalablariga topshirib, qozixonaga yubordi...

Avval taxtni olgan paytlari olti-yetti yil ichkilik ichmadi. Undan keyin ichishga tushdi. Qirq yilga yaqinki, u Xurosonda

podshoh edi, hech kun yo‘q ediki, peshin namozidan so‘ng ichmasin. Lekin hech qachon “bosh og‘rig‘i” qilib ertalab ichmas edi. O‘g‘illari, barcha amaldorlari va shahar aholisining ahvoli ham shu edi. O‘ta aysh-ishrat va axloqsizlik qilar edilar”.

Zahiriddin Muhammad Boburning yuqoridagi mulohazalarida ikki nuqta alohida e’tiborli: birinchisi, Sulton Husayn mirzoning shariatga amal qilishi; ikkinchisi, shariatga xilof ish qilishi.

Shariatpanoh Bobur Husayn Boyqaroning shariatga xilof ishlarini birma-bir sanagach, nihoyat, shar’iy hukm ham ijro qilinganini “Boburnoma”da shunday qayd etadi: “Ushbularning kasofatidan ediki, shunday xonadondan yetti-sakkiz yilda bir Muhammad Zamon mirzodan o‘zga nom-u nishon qolmadi”.

Bobur — fidoyi ota. “Boburnoma” ma’lumotlaridan biz Boburni o‘z ukalari, opa-singillariga g‘amxo‘r, xola va bo‘lalarining, tog‘alarining, xullas, barcha urug‘larining qadriga yetuvchi andishali inson sifatida taniymiz. Har ikki ukasini o‘zi bilan Kobulga eltdi, Qandahor va G‘azniga ularni hokim qildi; ularni tarbiyaladi va qadrladi. Amakivachchasi Mirzoxon Bobur taxtini olganda xolasi tufayli, xolavachchasining yuzini qilib, u o‘limga mustahiq bo‘lsa ham, kechirdi.

Farzand tarbiyasi masalasida ham Bobur idrokli ma’rifatparvar, talabchan ustoz maqomidagi padardir.

Humoyunga yozgan xatida uning yozuvidagi nuqsonlar, uslubidagi kamchiliklarni qayd etadi; hukmdorga xos bo‘lmagan xilvatparastlikni tanqid qiladi; ko‘p bilan ishlash, beklar bilan shug‘ullanish, kengashish shartligini uqtiradi.

O‘zi ham otalik baxtidan surur topadi. Maqtovga xasis bo‘lgan Bobur Humoyunning axloq-odobi va kamolotiga juda yuqori baho beradi.

Humoyun mirzo ota-onasini sog‘inib o‘z viloyati Badaxshonni tashlab Agraga keladi.

U otasi Boburni shu darajada qo‘msaganki, yirik viloyat hukmdorligidan ota diydorini ustun qo‘yib, poytaxtda qolish mayli borligini odob doirasida bildiradi (matn tabdili): “Muhammad Humoyun, bir yili ediki, Badaxshonda diydorlardan ayru tushib edi. So‘ngra bizni sog‘inib, Badaxshonni kuyovi Mirzo Sulaymonga

topshirib, bir kunda Kobulga keldi. Mirzo Komron ham Qandahordan Kobulga kelgan ekan. Iydgohda muloqot qilib, hayron bo‘lib, qaytish sababini so‘rabdi. Muhammad Humoyun bizning ishtiyoqimizni aytib, Mirzo Hindolni Kobuldan Badaxshonga yuborib, bizning tarafga yuraberipti. Bir necha kunda poytaxt Agraga yetib, o‘sha soatda, biz uning onasi bilan nomini aytib, so‘zlashib o‘tirib edik, yetib keldi.

Ko‘ngullar gul kabi ochilib, ko‘zlar chirog‘dek yorishdi. Muqarrar har kuni katta ziyofat edi. Bir-birimiz bilan to‘yib-to‘yib suhbat qilardik. Chindan ham suhbatda mislsiz edi va komil inson kim, der edilar, shu edi.

... Bizga shunday xabar yettikim, koshg‘ariylar kelib, Badaxshonni oldilar. Biz Xoja Xalifaga buyurdikki, Badaxshonga borib, o‘z mulohazasicha bu masalani hal qilib kelsin. Biroz tushunmovchilik bo‘ldimikan, u qabul qilmadi. Muhammad Humoyunga aytdikki: “Sen borsang qanday bo‘larkan?” U javob berdiki: “Farmonni bajarmaslikka ilojim yo‘q. Biroq o‘z ixtiyorim bilan diydoringizdan ayrilgim kelmaydi”. Shuning uchun Mirzo Sulaymonni Badaxshonga jo‘natdik”.

Keyinroq Bobur Humoyunni Sanbal viloyatiga hokim qilib jo‘natadi. Olti oycha turadi-yu, negadir, ob-havosi yoqmaydimi, doim isitmalay boshlaydi. Ota buyrug‘i bilan Humoyun mirzo poytaxtga keltirilib, mumtoz tabiblar qaramog‘ida bo‘ladi. Biroq hadeganda tuzalavermaydi. Farzandining kuyib-yonib yotishini har kuni ko‘raverib, Boburning toqati toq bo‘ladi. Saltanatning ulug‘ kishisi Mir Abulqosim Boburga arz qiladiki, bunday dard darmoni uchun eng yaxshi narsalarni sadaqa qilmoq kerak: toki Alloh taolo sihat-salomatlik bersin. Voqea davomini “Boburnoma”dan o‘qiylik (matn tabdili): “Mening ko‘nglimga keldiki, Muhammad Humoyunning mendan boshqa yaxshiroq narsasi yo‘q. Men o‘zim sadaqa bo‘layin. Xudo qabul qilsin. Xoja Xalifa va boshqa yaqinlar dedilarki: Muhammad Humoyun sihat topar, siz bu so‘zni nechun tilingizga keltirasiz? Maqsad: dunyo matoidan yaxshisini sadaqa qilmoqdir. Sulton Ibrohim bilan bo‘lgan urushda qo‘lga tushgan olmosni siz Muhammad Humoyunga hadya etgan edingiz. O‘shani sadaqa qilmoq kerak.

Tilimga keldiki, dunyo moli uning evaziga yararmidi?! Men o‘zimni unga fido qilaman. Chunki uning ahvoli juda og‘ir. Men ortiq uning kuyib-o‘rtanishlariga toqat qilolmayman.

O‘sha holatda uning huzuriga kirib, uch marotaba boshidan aylanib-o‘rgilib, dedimki: “Har qancha darding bo‘lsa men ko‘tardim”.

O‘sha zahoti men og‘ir bo‘ldim, u yengil bo‘ldi. U sihat bo‘lib o‘rnidan turdi. Men noxush bo‘lib yiqildim...”

Bobur ertasi kuni taxt-u tojni Humoyun mirzoga topshiradi va ko‘p o‘tmay vafot etadi.

“Boburnoma”da badiiy san’atlar — tasviriy va ifodalilik vositalari namunalarini ko‘plab kuzatish mumkin. Chunonchi, yuqoridagi o‘g‘ilning kelishi tufayli ota-onaning behad shodlanganliklari talqinidagi matnda qo‘llanilgan tashbih (o‘xshatish) san’ati ham tabiiyligi, ham latofati bilan o‘quvchini rom etadi: “Ko‘ngullar gul kabi ochilib, ko‘zlar chirog‘dek yorishdi”.

Nasrda shoir Bobur she’riyatiga xos qatma-qat tazodlar — qarama-qarshi ma’noli so‘zlarni qatorlashtirish va ichki qofiyasimon — ohangdoshlik yaratuvchi saj’ usulini qo‘llash holatlari ham oz emas: “Har necha dedilarki: “G‘orga boring”. Bormadim. Ko‘ngilga kechdikim: barcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda va istirohat bilan; unda barcha el tashvish bilan mashaqqatda, men bunda uyqu bilan farog‘atda”. Matndagi “qor va chopqun” kabi tushunchalar yonida rohat-farog‘atni ifodalovchi “issiq uy va istirohat” so‘zlari zidligi voqea ta’sirchanligini kitobxon ko‘ngliga yetkazishda unumli tazod vositasidir. Muallifning sehrgarligi shundaki, u qayd etilgan ushbu tazod ko‘rsatkichlari bilangina cheklanmaydi. Balki, ularni qalashtirib tashlaydi: “tashvish va mashaqqat” hamda “uyqu va farog‘at” so‘zlaridagi ma’no zidligi ham ana shu badiiy san’atdan Boburning unumli foydalanganligini ko‘rsatadi. Bu usul nur va soyalar o‘yini bo‘lib, ham kitobxon diqqatini tortadi, ham yurakka kuchliroq ta’sir etadi.

Quyidagi qisqa gapdagi xushohanglik saj’ san’ati tufayli yuzaga kelgandir:

“Bajavr eli chun *bog‘iy* edilar, islom eli bila *yog‘iy* edilar”.

Nazmda mutoyiba vaziyatlarini aks ettirish, so‘z o‘yini qilib bir so‘zni ikki ma’noda qo‘llay olish mahorati, ayniqsa, qayd et-

gulikdir. Bobur Samarqand hokimi Fo'lod (Po'lat) Sultonga o'z she'rlari devonini yuborib, maktubga ushbu qit'asini ham ilova qiladiki, to'rtinchi misradagi "Fo'lod" so'zi ham hokimning ismi, ham po'lat (qattiq) ma'nolarini ifodalagani tufayli iyhom san'ati kuzatiladi:

Ul sarvning harimig'a gar yetsang, ey sabo,
Bergil bu hajr xastasidin yod ko'ngliga.
Rahm aylabon sog'inmadi Boburni, bor umid
Solg'ay Xudoy rahmni Fo'lod ko'ngliga.

So'nggi misrani o'quvchi quyidagicha ikki xil mazmunda idrok eta oladi:

Birinchisi: Xudo Fo'lod (sulton) ko'ngliga rahm solsin.

Ikkinchisi: Xudo uning po'lat ko'ngliga rahm solsin.

Iyhomdek nozik badiiy san'atni daho Alisher Navoiy "xossa (yuksak) ma'nolar"ni ifodalovchi vosita deb qayd etgani ma'lumdir.

Darhaqiqat, yuqoridagi qit'aning to'rtinchi misrasidagi ikki xil mazmunni sezgan kitobxon ijodkor salohiyatiga qoyil qoladi.

Shoh asar "Boburnoma"da ilmiy ma'lumotlarning behad ko'pligi va ular hozirgi tarmoqlashgan fanlarning ellikka yaqin sohalariga mansubligini inobatga olsak, "Vaqoye'" — "Boburnoma"ni qomusiy — ensiklopedik asar deyish mumkin. Chunonchi:

1. **"Boburnoma" — tarixiy asar.** Unda XV asrning oxiri — XVI asrning birinchi yarimlarigacha Xuroson, Movarounnahr, Hindistonda kechgan muhim tarixiy voqealar o'z aksini topganidek, asarda yuzlab tarixiy shaxslarning nomlari bor. Ularning ayrimlari haqidagi ma'lumotlar har qanday tarixiy asarda topilmaydigan noyobligi, muhimligi bilan olimlarni ham lol qoldiradi.

Agar "Boburnoma" yozilmasa, bizning Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy hayotlari, faoliyatlari va ijodlari, xususan, shaxslari haqidagi tasavvurlarimiz anchayin yuzaki bo'lib qolgan bo'lardi.

Ayniqsa, temuriylar saltanatining tanazzuli yillaridagi tarixiy jang-jadallar, inqiroz sabablari, Husayn Boyqarodek buyuk podshohning, Bobur iborasi bilan aytganda, "Temurbek o'rnida bo'lgan" Sulton Husaynning sustkashligi, Shayboniyxonni qaq-

shatqich hujum bilan yengish o'rniga mudofaa bilan cheklanganligi, Husayn Boyqaro farzandlarining bazm-u sozda mohir-u, jang-u jadalda yaroqsizligi Bobur tomonidan tahlil etib berilgan.

"Boburnoma"da tarixiy voqea-hodisalarning yuz berishi sabab va oqibatlari o'ta puxtalik, teranlik bilan o'z talqinini topgan.

"Boburnoma" kitobxon uchun go'yo ko'p qismli film. Bu ulug' ko'zguda deyarli ellik yillik Movarounnahr, Xuroson, Hindiston va ularga yondosh mamlakatlarda kechgan voqea-hodisalar tizilishib, kitobxon ko'z o'ngida namoyish etiladi. Shu ma'noda "Boburnoma"ni ajoyib voqeiy tarixiy roman deyish mumkin. Chunki jang-jadallar tarixiy asarlardagidek hisobot-axborot tarzida emas, balki badiiy asarga xos yuz xil qiyofali, fe'l-atvorli kishilar faoliyati tasviri orqali ko'rsatiladi.

Tarixiy shaxslarning yakka shaxsiyat, davlat boshlig'i, lashkarboshi sifatidagi faoliyatlarining ko'p qirrali talqini va tahlili bu asar uchun xosligini Sulton Husayn Boyqaro shaxsi, tarixiy qismati, shaxsiy va oilaviy fojiasi sabablari xususidagi ma'lumotlar bilan isbotlashga harakat qilamiz.

Bobur Husayn Boyqaro saltanati va nufuzini Amir Temur bilan qiyoslab ulug'laydi, uni chin yurakdan temuriylarning eng ulug' podshohlari safida qadrlaydi.

Boburning fikricha, Husayn Boyqaro va farzandlari bir yoqadan bosh chiqarib, Bobur va unga o'xshaganlarni o'z ittifoqchiligiga chorlab, shayboniylarga qarshi kurashilsa, uni yengib bo'lardi.

Lekin Sulton Husayn xuddi Muhammad Xorazmshoh yo'l qo'ygan xatoni takrorlaydi: o'z farzandlari, Bobur, Xisravshoh, Zunnun Arg'un va Shohbeklarning har biriga o'z qal'asini mustahkamlab, g'animga nisbatan mudofaani tashkil qilish yuzasidan maktublar yo'llaydi. Bu xato taktikasini bir vaqtlari qo'l kelgan o'z tarixiy tajribasi bilan asoslashga urinadi.

"Vaqoye'"da Bobur bu haqda yozadi (matn tabdili): "Ushbu fursatlar Sulton Husayn mirzodan Badiuzzamon mirzoga, menga, Xisravshohga va Zunnunga bir mazmunda uzundan uzoq maktublar keldi...

Mazmuni bu ediki: "Sulton Ahmad mirzo, Sulton Mahmud mirzo va Ulug'bek mirzo — uch og'a-ini ittifoq qilib yurish

qilg‘anlarida men Murg‘ob yoqasini berkitdim. Mirzolar yaqin yetib, hech ish qila olmay qaytib ketdilar. Hozir ham agar o‘zbak (shayboniylar) yurish qilsa, men Murg‘ob yoqasini berkitay, Badiuzzamon mirzo Balx, Shaburg‘on va Andxud qo‘rg‘onlariga saqlay oladigan kishilarini qo‘yib, o‘zi Gurzavon va Darayi Zangda u tog‘liklarni berkitsin”.

Mening bu yerlarga kelganim xabari unga yetgan edi. Menga ham bitib ediki: “Sen Kohmard va Ajarda u tog‘ etaklarini berkitib, Xisravshoh Hisor va Qunduz qo‘rg‘onlarida ishonchli kishilarni qo‘yib, o‘zi bilan inisi Vali Badaxshon va Xatlon tog‘larini berkitsinlar. O‘zbak hech ish qila olmay qaytgusidir”, deb.

Sulton Husayn mirzoning bu xatlari noumidlikka sababchi bo‘ldi. Ne uchunki, Temurbekning yurtida hozirgi paytda undan ulug‘roq podshoh ham yosh, ham viloyat va ham lashkar bilan yo‘q edi...

Sulton Husayn mirzodek Temurbek o‘rniga o‘tirgan ulug‘ podshoh g‘animning ustiga yurishni demay, yer berkitmoqni desa, el va ulusga ne umidvorlik qolgay?!”

Endi Boburning Husayn Boyqaroning zamoni va obodonchilikdagi faoliyati xususidagi mulohazalari — hayratlarining guvohi bo‘laylik (matn tabdili): “Sulton Husayn mirzoning zamoni ajab bir zamon edi: fazl ahli va mislsiz san’atkorlardan Xuroson, xususan, Hirot shahri to‘la edi. Har kishiningki, bir ishga mashg‘ullig‘i bor edi, himmati va maqsadi shu ediki, u ishni kamolga yetkazgay”;

“Yana Hirotkim, yerning odamlar yashaydigan qismida bunday shahar yo‘qdir, Sulton Husayn mirzoning zamonida Mirzoning‘ sa’y-g‘ayrati va takallufidan Hirotning zeb-ziynati birga o‘n, balki yigirma baravar obod bo‘lib edi”.

Bobur Husayn mirzoning shaxsiy fazilatlaridan yana bir nechasini namoyish qiladi: “Shijoatli va mardona kishi edi. Ko‘p marotaba g‘animga o‘zi qilich solgan. Temurbek naslidan hech kim ma’lum emaski, Husayn mirzodek qilich chopgan bo‘lsin. Nazmiy iste’dodi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy yozardi. Taxallusi Husayniy edi. Ba’zi baytlari yomon emas. Lekin Mirzoning devoni batamom bir vazndadir”.

Xuddi ana shunday teran tahlil, muhim hayotiy nuqtalarni, ijod va shaxsni ko'p qirrali tahlil etishni biz Alisher Navoiyga nisbatan ham kuzatamiz.

Alisher Navoiy haqidagi "Boburnoma" ma'lumotlari shu darajada o'ta muhim, keng qamrovli va mufassalki, O'rta asrlarda Alisher Navoiy haqida yozilgan ma'lumotlar, bag'ishlovlar va hatto ulug' dahoga maxsus bag'ishlangan Xondamirning "Makorim ul-axloq" asari ham ilmiy va tarjimayi holga doir ma'lumotlarning boyligi, muhimligi, aniqligi va jozibaliligi jihatidan "Boburnoma"dagi bitiklar bilan bellasha olmaydi, desak mubolag'a bo'lmas.

Alisher Navoiy va Boburning shaxsiy munosabatlari 1500-yillar — Boburning Samarqandni ikkinchi marotaba qo'lga kiritganidan boshlanadi.

Boburning Alisher Navoiyga bergan bahosi: mislsiz turkiygo'y shoir, jahon kam ko'rgan oliyhimmat murabbiy va homiy. Ana shu fikrda Bobur umrbod sobit (matn tabdili): "Alisherbek mislsiz kishi edi. Turkiy til bilan she'r yoza boshlaganlaridan buyon hech kim unchalik ko'p va yaxshi she'r yozgan emas".

"Fozillar va hunarmandlarga Alisherbekcha murabbiy va homiy inson bo'lgani yoki o'tgani olamda ma'lum emas".

Bobur har bir tarixiy shaxs va uning faoliyatini puxta tahlil etadi. Uning ma'lumotlarida shaxsning kimligi, fe'l-atvori, kishilarga va oilaga munosabati, qiliqlari, el orasidagi obro'-e'tibori, faoliyati, uning ijobiy, salbiy yoki mulohazatalab xususiyatlarigacha faqat eng muhim tomonlari saralab talqin etiladi. Ayni ana shu tahlil usulida Bobur Navoiy tarjimayi holi, shaxsi, faoliyati va asarlariga yondashadi.

"Boburnoma"da Husayn Boyqaro beklari birma-bir sanalayotganida navbat Alisher Navoiyga keladi (matn tabdili): "Yana Alisherbek Navoiy edi, begi emas, balki suhbatdoshi edi. Yoshligida Husayn mirzo bilan maktabdosh ekandirlar. Xislatlari ko'p ekan.

Bilmadim, nima sababdandir, Sulton Abusaid mirzo uni Hirotdan surgun qildi. U Samarqandga bordi. Necha yilki Samarqandda edi, Ahmad Hojibek murabbiy va homiysi edi. Alisherbekning

mizoji noziklik bilan mashhurdir. El uning noziktabiatliligini davlatining g'ururidan deb tasavvur qilardi. Unday emas ekan. Bu sifat unda tug'ma ekan. Samarqandda ekanida ham o'shanday nozikmizoj ekan".

"Boburnoma"da ulug' shoirning davlat amaldori sifatida Husayn Boyqaroga sadoqati va saxovati, uning bir bayti mazmuni vafotiga sabab bo'lgan xastalikka ishora ekanligi o'ta ixcham talqin etiladi (matn tabdili): "Avvallari muhrdor edi. Faoliyatining o'rtalarida bek bo'lib, bir qancha vaqt Astrobodda hokimlik qildi. Oxiri amaldorlikni tark etdi. Mirzodan hech narsa olmas, balki har yili unga yirik-yirik mablag'lar tortiq qilar edi. Sulton Husayn mirzo Astrobod lashkaridan qaytganda istiqboliga chiqdi. Mirzo bilan ko'risha turib, holati o'zgardi. Tik turolmadi, ko'tarib olib ketdilar. Tabiblar unga aslo tashxis qo'ya olmadilar. Ertasigayoq Tangri rahmatig'a bordi. Bir bayti o'z holati ifodasiga muvofiq kelgan:

Bu dard ilaki o'larmen, maraz chu zohir emas,
Tabiblar bu balog'a ne chora qilg'aylar".

"Boburnoma" undagi tarixiy shaxslarning ko'pligi, sulolalar, saltanatlar taraqqiysi va tanazzulini yorqin namoyon etuvchi badiiy-ilmiy hujjat, urushlar tarixi, jang qurol-yarog'lari, jangga saf tortish va jang usullari, davlatlararo va shohlararo munosabatlar yilnomasi sifatida qimmatli tarixiy manbadir.

Ayniqsa, janglarning bu asardagi talqini kishini hayratga soladi. Jang uchun sabab va bahonalar, janggoh tanlash va joy jug'rofiyasiga ko'ra, quyosh nuri tushishiga ko'ra harbiy saflarga joy tanlash, qo'shin qismlarini harbiy amaliyotda muvofiqlashtirish usullari, harbiy asbob-uskuna, jangchi va ot-ulovlar uchun sovut-u zirhlarning ahamiyati, shaharga kirish va qal'ani zabt etish chora-tadbirlari shunchalik mukammal berilganki, go'yo bu asar shohlarga o'ziga xos qo'llanma vazifasini ham bajara olardi. "Boburnoma" bizga O'rta Osiyo va atrofdagi davlatlarda ishlatilgan harbiy qurollar, mudofaa vositalari, qal'aga chiqish asbob-uskunalarining o'ziga xos qomusi sifatida ham tarixiy-ma'rifiy ahamiyatga molikdir.

"Boburnoma" Amir Temur, Shohrux mirzo, Abusaid mirzo, Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Xoja Ubaydulloh Ahror, Umarshayx mirzo, Sulton Ahmad mirzo, Sulton Mahmud mirzo, Sulton Mahmudxon, Ahmad Tanbal, Xisravshoh, Zunnun Arg'un, Ismoil Safaviy, Shoh Tahmosp, Abulmakorim, Xoja Mavlonoyi Qozi, Badiuzzamon mirzo, Abdullatif mirzo, Rona Sango singari shoh va shahzodalar, amir va beklar, pir-murshidlar haqida muhim tarixiy ma'lumotlarni o'zida aks ettirgani bilan bag'oyat qimmatlidir.

2. **"Boburnoma"ni adabiyotshunoslik asari deyish ham mumkin.** Zotan, adabiyot namoyandalari haqidagi ma'lumotlar, adib va shoirlarning asarlari tahlili, ularga baho berish adabiyotshunoslik ilmi sohasiga mansub.

"Boburnoma"da ellikka yaqin shoirning ismi sharifi aytilib, ularning asarlari tahlil etilgan yoki baho berilgan. Ko'plab shoirlar nomlari aytilmay (ularning asarlari shunchalik mashhurki, mualliflarini eslatib o'tirishni Bobur lozim topmagan), asarlaridan talay parchalar biror voqea munosabati bilan keltirilgan. Bu jihatdan, ayniqsa, Sharqda axloq otasi sifatida shuhrat qozongan Sa'diyning "Bo'ston" va "Guliston" asari alohida qayd etgulik. Bobur bu asardan goh eslatib, goh eslatmay o'nlarcha iqtiboslar keltiradi. Chunonchi, shulardan ikkitasi, ayniqsa, ta'sirchan va esda qolarlidir: biri — Obburdonda Bobur toshga o'yib yozgan Jamshid haqidagi Sa'diy she'ri (bu tosh hozir Dushanbe shahridagi san'at muzeyida saqlanadi);

ikkinchisi, Husayn Boyqaro vafotidan so'ng uning ikki o'g'li — Badiuzzamon mirzo va Muzaffar mirzoning sheriklik bilan taxtga o'tirishlari voqeasi aytilganda "Guliston"dan quyidagicha hikmat keltiriladi (tabdili): "Shayx Sa'diy so'zi mazmunining xilofi yuz berdi. "Guliston"da keltirganki: "O'n darvesh bir gilamga sig'ib yotarlar-u, ikki podshoh bir iqlimga sig'maydi".

"Boburnoma"da bizga tanish va tanish bo'lmagan juda ko'plab o'sha davrning forsigo'y va turkigo'y shoir, adib va olimlari haqida ma'lumotlar hamda asarlaridan parchalar, ularning tahlillari berilgan. Asarda zikr etilganlardan Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Badriddin Hiloliy, Kamoliddin Binoiy, Kamoliddin Husayn Gozurgohiy, Muhammad Solih, Abdullo Hotifiy, Osafiy,

Mir Murtoz, Mullozodayi Mullo Usmon, Atoulloh Mahmud Husayniy, Amir Shayxim Suhayliy, Xondamir, Abdurazzoq mirzo, Asiriddin Axsikatiy, Bayramxon, Ahmad Hojibek (Vafoiy), Husayn Ali Jaloyir, Sayfiy Buxoriy, Mir Husayn Muammoiy, Mullo Muhammad Badaxshiy, Yusuf Badiiy, Mahmud barlos, Sulton Mahmudxon, Ohiy, Shoh Husayn Komiy, Ahliy, Mir Sarbarahna, Qozi Ixtiyor, Mullo Mas'ud Shirvoniyni eslatish mumkin.

Zahiriddin Muhammad adabiyotshunos sifatida o'ta talabchan, hatto qattiqqo'l. Sara badiiy yoki ilmiy asarlarga ulug'lar beradigan baho mushtarak bo'lib chiqadi, albatta. Chunonchi, Mir Atoulloh Mashhadiyning "Badoye' us-sanoye'" nomli poetikaga doir asari xususida Bobur yozadi: "Yana sanoyei she'rda "Badoye'i us-sanoye'" nomli risola yozgan ekan, xiyla yaxshi yozgan".

Endi shu asar haqida Alisher Navoiy nima degani bilan qiziqaylik: "Sanoyeda bir kitob yozgan: "Badoye'i Atoiy" nomida. Endi oqqa ko'chirildi. Ma'lum emaski, bu ilmda hech kim unchalik mukammal va foydali kitob yozgan bo'lsin".

Adabiyotshunos Boburning asar haqida "yomon emasdir", degan bahosini olish ham katta yutuq. U maqtovga nisbatan — xasis, tanqid va kamchilik topishda mislsiz mohir. Uning baholash me'yori bilan Alisher Navoiynikini qiyoslasak, Navoiyda maqtov ko'proq, tanqid ozroq. Nega bunaqa? Chunki Navoiy o'qituvchi, alqab iste'dodlarni ulg'aytiruvchi ustod. Bu jihatdan u Mavlono Lutfiy usulidan ko'proq foydalanadi. Har holda, tanqid qilib tarbiyalashdan ko'ra, alqab, maqtab iste'dodlarni o'stirish ustozlar uchun ko'proq xosdir. Boburga kelsak, u — podshoh. Hamma — uning xizmatida. Saviyasi o'rtacha asarlarni u arzimas qoralama deb hisoblaydi. Biz yuqori saviya talab qiladigan Boburga ayb qo'yolmaymiz, uni insofsizlikda ayblab bo'lmaydi. Aslida chinakam adabiyotshunos hamisha ana shu darajada turmog'i lozim.

Alisher Navoiy ham, Bobur ham Badriddin Hiloliyning ko'p matn yod bilish qobiliyati — mislsiz hofizasiga birday ahamiyat berganlar. Navoiy "Majolis un-nafois"da yigitcha Hiloliy haqida yozadi: "Mavlono Hiloliy — turk elidindir. Hofizasi yaxshidir. Iste'dodi ham hofizasicha bordir".

Bobur "Vaqoye'"da oradan yigirma yillar o'tgach yozadi: "Yana Hiloliy edi. Hozirgi vaqtda ham bordir. G'azallari tekis, ajoyib... Juda kuchli hofizasi bor emish: o'ttiz-qirq ming bayt yodida bor emish. Deydilarki, "Xamsa"ning aksar baytlari yodida bor..."

Adabiyotshunos Bobur Hiloliy haqidagi ushbu ma'lumotlari davomida adabiyot nazariyasining muhim muammolari — mazmun va kompozitsiya amaliyotiga maxsus e'tibor beradi; Hiloliy dostonining kompozitsiyasi bo'shligini uqtiradi, obrazlar mantiqi masalasida ham shoirni qattiq tanqid qiladi (matn tabdili): "Bir dostoni bor, xafif bahrida, "Shoh va Darvesh" nomli. Garchi ba'zi baytlari juda ajoyib chiqqan bo'lsa-da, lekin dostonning mazmuni va ustuxonbandligi (kompozitsiyasi) juda bo'sh va xarobdir. Ilgari o'tgan shoirlar ishq va oshiqlikka oid doston yozganlarida oshiqlikni erga va ma'shuqlikni ayolga nisbat berganlar. Hiloliy darveshni oshiq qilipti, shohni — ma'shuq".

Alisher Navoiyning aziz do'sti Amir Shayxim Suhayliy (Shayximbek) haqidagi "Boburnoma" ma'lumoti ikki jihatdan diqqatga loyiq: birinchidan, shoirning she'r o'qishidagi sun'iylikka ahamiyat berilgan; ikkinchidan, she'r san'atlaridan mubolag'a san'atida me'yor muhimligiga e'tibor qaratilgan (matn tabdili): "Yana Shayximbek edi. "Suhayliy" taxallus qilgani uchun Shayxim Suhayliy der edilar. She'rni allanechuk ohangda o'qirdi. Qo'rqinchli so'zlar va ma'nolarni ifodalar edi. Uning she'rlaridan bir bayti budir:

Shabi g'am girdbodi oham az jo burd gardunro,
Furo' burd ajdahoyi seli ashkam Rub'i maskunro.

(Mazmuni: G'am tuni ohim quyuni falakni o'rnidan surib yubordi. Ko'z yoshim selining ajdahosi Yer kurrasini yutib yubordi.)

Shu voqea mashhurdirki, bir marotaba shoir bu baytni Mavlono Abdurahmon Jomiy xizmatida o'qibdi. Mavlono aytibdiki: "Mirzo, siz she'r aytasizmi yoki odam qo'rqitasizmi?"

Adabiy dahoning tanbehli savolida ikki xil e'tiroz bor: biri — ifodali o'qishdagi nuqsonki, muallif baytni o'qishda rasmiy me'yorga amal qilmagan; ikkinchisi, bayt ijodkori mubolag'aning

cho‘qqisi bo‘lgan g‘uluvni ham suiiste’mol qilgan. Zotan, har qanday mubolag‘ada ham me’yorni saqlash joizdir.

Bundan Boburning ham adabiyot nazariyasi, ham badiiyat yaratuvchi omillar — she’r san’atlaridan mohirona foydalanish kerakligiga alohida ahamiyat berganligi ma’lum bo‘ladi.

3. **“Boburnoma”ni tilshunoslik asari** deb ham qarash mumkin. “Vaqoye’” muallifi til ilmining eng qiziqarli sohalari — etimologiya, fonetika xususida o‘ta jozibali va teran ilmiy kuzatishlarini bayon qiladi.

“Boburnoma” yozilmaganida Qashqadaryo viloyatining markazi Qarshi shahrining nima munosabat bilan bunday nomlanganini bilmagan bo‘lardik. Chunki “qarshi” so‘zi ko‘plab turkiy dostonlar va tarixiy asarlarda, asosan, *zid, ro‘para, saroy, qasr* singari ma’nolarda uchrar edi, xolos.

Bobur shahar nomi sifatida qo‘yilgan “qarshi” so‘zining mo‘g‘ulcha ekani, bu so‘z “qabriston” ma’nosini ifodalashini izohlab, asoslashga navbat kelganida, shaharning mo‘g‘ul istilosi qurboni bo‘lganligi bilan dalillaydi (matn tabdili): “Yana Qarshi viloyatidirki, Nasaf va Naxshab ham derlar. Qarshi mo‘g‘ulcha otdir. Go‘rxonani mo‘g‘ul tili bilan “qarshi” derlar. Aftidan, bu ot Chingizxon istilosidan so‘ng bo‘lgandir”.

Shahar va joy nomlarining bunday fojeiy nomlanishi Xo‘jand va Konibodom o‘rtasidagi Hodarvesh cho‘lidagi bir voqea bilan yana bir karra dalillangani diqqatga sazovordir (matn tabdili): “Xo‘jand bilan Kandibodom orasida bir dasht bor. Nomi — Hodarveshdir. Hamisha bu dashtda shamol esadi. Marg‘inon uning sharqidadir, hamisha bundan shamol boradi. Xo‘jand g‘arbidadir, doim undan shamol keladi. Qattiq shamollari bor. Derlarki, bir necha darvesh bu dashtda qishda qattiq shamolga yo‘liqib, bir-birlarini topolmay, “Ho, darvesh!”, “Ho, darvesh!”, deya-deya halok bo‘libdilar. O‘shandan beri bu dashtni Hodarvesh derlar”.

Bobur Navoiydan keyin “adabiy til” tushunchasini “qalam” so‘zida ifodalagan tilshunosdir. U Andijon viloyati xalqining tili turkiy (o‘zbek) adabiy tilga muvofiq ekanligini quyidagicha talqin etadi: “Eli turkdir (o‘zbekdir). Shahar va bozorlarida turkiy bilmas kishi yo‘qdir. Elining lafzi (tili, so‘zi) qalam bila rostdir. Ani

uchunki, Mir Alisher Navoiyning asarlari Hirotda yaratilib shuhrat qozongan bo‘lsa-da, bu til bilan yozilgan”.

Bobur ism va laqablarning kelib chiqishiga doir ajoyib fikrlar bayon qiladi. Shulardan biri o‘zining kichik tog‘asi Sulton Ahmadxonning laqabi haqidadir (matn tabdili): “Sulton Mahmudxondan kichigi Sulton Ahmadxon edi. U Olachaxon nomi bilan mashhurdir. “Olacha” ismining qo‘yilishi sababida deydilarki, qalmoq va mo‘g‘ul tillarida “o‘ldiruvchi”ni “olachi” derlar. Qalmoqlarni bir necha marotaba bosib, ko‘p kishisini qirgani uchun Olachi deb ko‘p aytilaverganligidan Olacha bo‘lib ketgan”.

Ayrim kishilarga laqab o‘zlarining yoki otalarining kasb-kori bilan bog‘liq holda qo‘yilishi “Boburnoma”da ko‘plab misollarda dalillanadi. Chunonchi (matn tabdili): “Yana biri Qanbarali mo‘g‘ul edi. Axtachi edi. Otasi viloyatga kirib bir qancha vaqt sallohlik (qassoblik) qilgani uchun Qanbarali salloh der edilar”.

“Polvon”, “kurashchi pahlavon” so‘zlari o‘zbek tilining turli lahjalarida turlicha ifodalanadi. “Boburnoma” muallifining xizmati tufayli bu so‘zning “zo‘r” va “bo‘ka” tarzidagi ifodasiga ham duch kelamiz: “O‘zbak zo‘r kishini bo‘ka der emish. Jonibek derki: “Bo‘kamusen? Bo‘ka bo‘lsang, kel, kurash tushaylik”.

So‘z etimologiyasi joy nomiga nisbatan tekshirilganda Bobur o‘sha so‘zning yasalishi va nom qo‘yilishiga tarixan yondashadi (matn tabdili): “Yana bu madrasaning janubida bir masjid solibdi: “Masjidi muqatta” deydilar. Bu boisdan “muqatta” deydilarki, qit’a-qit’a (parcha-parcha, bo‘lak-bo‘lak) yog‘ochlarni tarashlab, islimiy va xitoyi naqshlar solganlar. Devorlari va shifti batamom ushbu yo‘sinlikdir”.

Toponimikaga bunday mas’uliyatli, ilmiy munosabatda bo‘lish namunalariga “Boburnoma” ancha boydir. “Shahrisabz” shahri nomining kelib chiqishini ham muallif shu yo‘sinda talqin etadi: “Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xub sabz bo‘lur uchun Shahrisabz ham derlar”.

Bobur Samarqand shahridagi Laqlaqa masjidi atamasini ham quyidagicha jozibali ilmiy dalillaydi (matn tabdili): “Samarqand qal’asining ichida yana bir qadimiy imorat bor: Masjidi Laqlaqa derlar. U gunbazning o‘rtasida turib yerni tepsalar gunbazning

hamma yog'idan "laq-laq" tovushi chiqadi. G'aroyib holdir. Hech kim buning sirini bilmas".

Bobur tilning tovush jihatiga ham alohida e'tibor beradi. Ayniqsa, u xalqning turli joyda yashashi natijasida, so'zga qo'shimchalar qo'shilganda harfiy va ayni paytda tovush o'zgarishiga uchrashini qayd etadi. Bobur tog'asi Sulton Mahmudxonga o'z ahvoli va istagini ifodalovchi quyidagi ruboiyni manzur etar ekan, qofiyalardagi o'rin-payt kelishigi qo'shimchalaridagi "d" tovushining "t" tovushiga aylanishiga diqqatni qaratadi: "Bu ruboiyni xonga o'tkarib, taraddudimni arz qildim...

Yod etmas emish kishini mehnatta kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni g'urbatta kishi.
Ko'nglum bu g'aribliqta shod o'lmadi hech,
G'urbatta sevunmas emish, albatta, kishi.

So'ngra ma'lum bo'ldiki, turkiy tilda joy taqozosi bilan **to** (t) va **dol** (d), yana **g'ayn** (g') va **qof** (q) va **kof** (k) bir-birlariga aylanib qolar ekan".

Bobur ziyrak tilshunos sifatida ayrim joylarda ko'p tillilik hodisasi uchrashi, bir viloyatda ko'plab har xil xalq va elatlar bir necha tilda so'zlashishlariga ahamiyat beradi. Chunonchi, u "Boburnoma"da yozadi (matn tabdili): "Kobul viloyatida xilma-xil qavmlar bor. Sayhonliklar va tekisliklarda turklar (o'zbeklar), aymoq va sahroyi arablar; shahri va ba'zi kentlarida sart (fors)lardir. Yana ba'zi kentlari va viloyatlarida pashoyi, paroji, tojik, baraki va afg'onlar istiqomat qiladi. G'azni tog'larida hazora va nakdarilar yashaydi. Bularning orasida ayrimlari mo'g'ul tilida gaplashadi...

O'n bir-o'n ikki tilda Kobul viloyatida so'zlashadilar: arabiy, forsiy, turkiy, mo'g'uliy, hindiy, afg'oniy, pashoyi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg'oniy. Bunchalik har xil qavmlar va boshqa-boshqa tillarda gaplashish boshqa hech bir viloyatda yo'q".

Hatto o't-o'lanlar nomlarining nega bunday atalganini ham Bobur sinchiklab tekshirib ko'radi, kuzatadi va ilmiy xulosalar chiqaradi. Kobul viloyati o'tloqlaridagi butaka xususida yozadi (matn tabdili): "... aksar butaka o'ti bo'lur. Otga juda yaxshi o'tdir.

Andijon viloyatida bu o'tni "butka o'ti" deydilar. Nega bunday nom qo'yilganining sababi ma'lum emas edi. Bu viloyatlarda ma'lum bo'ldi: bu o't buta-buta bo'lib chiqqani uchun butaka deyishar ekan".

So'zlarning yasalishi, tarixiy asosi va kelib chiqishi haqidagi bunday aniq ilmiy ma'lumotlar bu asarda juda ko'p.

4. **"Boburnoma"ni san'atshunoslik asari** deyish ham mumkin. Chunki unda san'atning juda ko'p xillari: raqs, kuy, ashula va tasviriy san'atga doir ma'lumotlar berilgan. Kitobxon Bobur zamonining mashhur hofizlari: Ruhdam, Hofiz Hoji; raqqoslari: Tengriquli, Ramazon, Mir Badr; sozandalari: Qulmuhammad Udiy, Shayxiy Noiy, Shohquli G'ijjakiy, Xoja Abdulloh Marvoriy; bastakorlari: G'ulom Shodiy, Mir Azu, Kamoliddin Binoyi, Pahlavon Muhammad Busa'id; rassomlari: Kamoliddin Behzod, Shohmuzaffar haqida, ularning kuy, qo'shiq, raqs, suvratlari xususida muayyan tasavvurga ega bo'ladi.

San'atkorlar hamma zamonlarda ham bo'lgan. Biroq san'atdagi an'anaviylikdan ixtirokorligi bilan ajralib turgan ijodkorlarninggina nomlari el og'ziga tushib, shuhrat qozongan. Bobur Hirotda ekanida Muzaffar mirzoning bazmi tasvirida Mir Badrning raqqoslik san'atiga qoyil qoladi (matn tabdili): "Muzaffar mirzoning bazmiga ham bir navbat bordim. U bazmda Husayn Ali Jaloyir va Mir Badr ham Muzaffar mirzo huzurida bor edi. Bazm ahlining kayfi zo'rayganda Mir Badr raqsga tushdi. Yaxshi raqs tushdi. Chamasi, bu nav raqs Mir Badrning o'z ixtirosidir".

Bobur tasviriy san'atga juda qiziqqan. Hatto uning sir-sinoatlarini bilishga harakat qilgan. U Behzodni musavvirlar peshvosi sifatida o'ta qadrlaydi. Ayni paytda, uning ijodining ayrim mulohazatalab jihatlari ustida to'xtalishni ham lozim topadi (matn tabdili): "Musavvirlardan Behzod edi. Musavvirlik san'atini juda nozik qildi. Biroq soqolsiz kishilarning chehrasini yaxshi ochmaydi: iyagini uzunroq tortadi. Soqolli kishining yuzini qoyilmaqom qilib chizadi".

Qo'shiqchi hofizlarning sarasi, ayniqsa, Bobur shoh bazmlarining xushxon bulbuli Ruhdam edi. "Ruhdam" so'zining lug'aviy ma'nosi "nafasi jon bag'ishlaydigan" demakdir. Bunday ulug'

maqtov so‘zi birgina Iso alayhissalomga nisbatangina ishlatilgan edi.

Bobur bu hofizni shunchalik qadrlaydiki, uningcha, go‘yo Ruhdam qatnashgan bazmlar ruhli, oromijon bo‘ladi. Usiz, yo tasodifan u ketib qolsa, bazmda ruh qolmaydi. Ruhdamning qadri shunchalikki, Bobur u haqda quyidagi ruboiyni yozgan:

Gar Ruhdam etsa erdi ohangi nag‘am,
Majlisda ne huzn qolur erdi, ne g‘am.
To borg‘ali Ruhdam, bizing majlisdin,
Majlis elig‘a ne ruh qoldi-yu, ne dam.

Xushxonlarni shunchalik yuksak baholagan Bobur ashulani yaxshi, yoqimli qilib aytolmaydigan, saviyasi pastroq hofizlar haqida ham yozishni lozim topgan. Quyidagi matnda Hirot ahlining baqiroq, ammo ovozi shirali va ta’sirchan bo‘lmagan samarqandlik Mirjon hofiz xonishini qanday tinglaganliklarini juda qiziqarli bayon etadi. Muzaffar mirzoning Tarabxonadagi bazmidan bir lavha (matn tabdili): “Majlisda musiqachi va hofizlardan Hofiz Hoji, Jaloliddin Mahmud noyi, G‘ulom Shodiyning inisi Shodibacha bor edi. U chang chalar, Hofiz Hoji yaxshi xonish qilar edi. Hirot eli past, nozik va tekis xonish qiladi. Jahongir mirzoning samarqandlik Mirjon ismli bir hofizi bor edi. Baland, xunuk va notekis xonish qilardi. Jahongir mirzo kayf ustida unga qo‘shiq aytishni buyurdi. U ajabtovur baland ovozda qo‘pol va bemaza xonish qildi. Xuroson eli hazil-huzul bilan tirik el. Hofizning bu xonishidan birisi qulog‘ini berkitadimiyey, yana biri yuzini bujmaytiradimiyey, ammo mirzo tufayli hech kim uni man qila olmaydi...”

5. **“Boburnoma”ni qisman nabototga oid asar** ham deyish mumkin. Muallif asarda Farg‘onadan Hindistonga qadar yer, joy, tog‘, o‘lkalarda o‘sadigan daraxt, o‘simlik, o‘t-o‘lan, gullar haqida qimmatli ma’lumotlar berar ekan, ko‘proq bu ma’lumotlar xaritasi Afg‘oniston, Pokiston va Hindistonga to‘g‘ri keladi.

Bobur Hindiston mevalaridan, chunonchi, anba haqida mukammal va muhim ma’lumotlarni bizga manzur etadi (matn tabdili): “Hindistongagina xos mevalardan biri anbadir... Yaxshisi yaxshi bo‘ladi, ko‘p yeyish mumkin. Lekin yaxshisi kam bo‘ladi.

Uni aksar xom uzadilar. Uyda turib pishadi. Xomi yaxshi osh qatig'i bo'ladi. G'o'rasining murabbosi ham yaxshi bo'ladi. Darhaqiqat, Hindistonning yaxshi mevasi shudir. Ba'zi odamlar anbani juda maqtab, qovundan boshqa barcha mevalardan ustun qo'ygan edilar. El maqtaganicha emas. Kordiy shoptoliga o'xshashligi bor. Pashkol vaqtida pishadi. Ikki xil yeyiladi: birini siqib, po'la qilib, terisini teshib, so'rib suvini ichadilar. Yana birini kordiy shoptolidek terisini archib yeydilar. Yaproqlari shoptoli bargiga biroz o'xshaydi. Tanasi ko'rimsiz va xunukdir".

Hindiston mevalaridan keyla haqidagi ma'lumotlar ham o'ta aniq tasvir va talqini bilan kitobxonni hayratga soladi (matn tabdili): "Yana bir mevasi keyladir. Arablar "mavz" deydi. Daraxti unchalik baland emas. Balki, daraxt ham deb bo'lmas. Buta bilan daraxt orasidagi bir narsadir. Bargi amonqoraning bargiga o'xshaydi. Lekin keyla bargining uzunligi ikki qari bo'ladi, yassiligi bir qariga yaqinlashadi; o'rtasidan yurakdek bir shox chiqadi. G'unchasi ana shu shoxda bo'ladi. G'unchasining har bargi ochilgach, bargining tubida qator olti-yetti guli bo'ladi. Bu qator gullar keyla bo'ladi. Ushbu yurakdek shox uzaygani sayin u katta g'unchaning barglari ochilib, qator keyla gullari ko'rinadi. Keyla daraxti bir martagina hosil berar emish.

Keylaning ikki latofati bor: biri buki, terisi oson archiladi. Yana biri buki, hech donasi va jirmi bo'lmaydi. Bodinjondan biroz uzunroq va ingichkaroqdir. Unchalik chuchuk emas. Bangola keylalari juda chuchuk bo'lar emish. Xiyla xushbichimli daraxti bor. Yap-yassi xushrang yashil barglari yaxshi ko'rinadi".

Mevalarning ko'rinishi, ta'mi haqidagi tasavvur to'liq va ishonchli bo'lishi uchun berilgan bunday ma'lumotlarning aniq, lo'nda va muhimligiga kitobxonning qoyil qolmasdan iloji yo'q. O'quvchi tasavvurini boyitish uchun o'sha mevalarning daraxti, hajmi, rangi, guli va yaprog'igacha tasvirlash, aniqlik uchun ularni bizda, Farg'ona va O'rta Osiyoda o'sadigan daraxt, meva, gul va barglariga qiyoslashning turli usullarini qo'llash namunalari asar muallifining adib va olimga xos kuzatuvchanligi dalilidir.

Bobur tug'ilgan vatani — Farg'ona nabototi haqida oz-u soz yozgan (matn tabdili): "Farg'ona... kichik viloyatdir. Don-duni

ko‘p, mevasi farovon. Qovun va uzumi yaxshi bo‘ladi. Qovun pishig‘i paytida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshvotisidan yaxshiroq noshvoti bo‘lmaydi.

Yana Marg‘inondir... noz-ne’matga boy. Anori va o‘rigi juda yaxshi bo‘ladi. Bir xil anori bor, “donakalon” — yirik donali deydilar. Chuchuklikda o‘rik ta’midan ancha shirin. Samnon anorlaridan ustun qo‘ysa bo‘ladi.

Yana bir nav o‘rigi bo‘ladiki, danagini olib, ichiga mag‘iz solib quritadilar: “subhoniy” deydilar, juda lazzatli.

Farg‘ona viloyatining tevarak-atrof tog‘larida yaxshi yaylovlari bor. Tobulg‘u daraxti bu tog‘larda bo‘ladi. O‘zga hech yerda bo‘lmaydi. Tobulg‘u shunday daraxt: po‘sti qizil. Hassa, qushlarga qafas qiladilar. Qamchi dastasi ham qiladilar. Tarashlab kamon o‘qi qiladilar, xiyla yaxshi daraxtdir. Tabarruk qilib yiroq joylarga eltadilar.

Ba’zi kitoblarda bitibdilarki, “yabruh us-sanam (jenshen) bu tog‘lardadir. Lekin bu muddatda hech eshitilmadi. Bir giyoh eshitildiki, Yettikentning tog‘larida bo‘ladi. U el uni ayiqo‘ti deydi: mehrigiyoh xosiyatli, ehtimol, mehrigiyohdir...”

Boburni mevalarning xillari, navlari, eng sarasi, daraxtlarning hatto o‘tinga bop-nobopligi, cho‘g‘ining uzoq yoki qisqa muddat o‘chmasligi kabi el ehtiyojiga zarurati qiziqtiradi.

Biz “Boburnoma”ni o‘qib XV–XVI asrlardagi hayvonot va nabotot olami, ekologik sog‘lom vaziyat guvohi bo‘lamiz.

6. **“Boburnoma” — hayvonot olami haqidagi qimmatli ma’lumotlar manbaidir.** Bu asardan Hindiston va Afg‘oniston tevarak-atrofidagi biz nomlarini eshitmagan yoki eshitgan-u, ko‘rmagan o‘nlab yovvoyi, xonaki hayvonlar, qushlar va hatto xilma-xil baliqlar haqida o‘qib hayratga tushamiz. To‘g‘ri, hozirgi televideniye imkoniyatlari mislsiz davrda o‘sha hayvon, qush va baliqlar to‘g‘risida ancha-muncha ma’lumotlar bor. Ammo “Vaqoye’” (“Boburnoma”) yaratilgan davrlardan buyon — deyarli besh yuz yil davomida asardagi hayvonot va qushlar hamda baliqlar haqidagi ma’lumotlar kechagi kungacha O‘rta Osiyo aholisi uchun mo‘jizalar dunyosi bo‘lib kelganini tasavvur qilib ko‘raylik...

Bizningcha, Boburning bu haqdagi ma'lumotlari bugungi o'zbek kitobxoni uchun ham o'z yangiligini saqlab keladi.

Bobur Andijondagi ov xususida yozadi (matn tabdili): "Ovlanadigan hayvon va qushlari ham ko'p bo'ladi. Qirg'ovuli behad semiz bo'ladi. Shunday rivoyat qildilarki, bir qirg'ovulning go'shtini to'rt kishi yeb tugata olmaydi". Shunday ma'lumotni Xo'jandga nisbatan ham bergan: "Xo'jandning ovlog'i va qushlog'i (qush ovlanadigan joylari) ko'p yaxshidir. Oq kiyik, bug'u, maral, qirg'ovul va tovushqoni (yovvoyi quyoni) ko'p bo'ladi".

"Boburnoma" muallifini Hindistonning boy, xilma-xil va g'aroyib hayvonot dunyosi qiziqtiradi (matn tabdili): "Hindustonda jonivorlar ko'p: to'ti va shorak, tovus va lo'cha, maymun, nilagov va ko'tahpoy (qisqaoyoq). Balki, bu mazkur bo'lgan jonivorlardan yana o'zga-o'zga jins qushlar va jonivorlar bo'lur";

"Hayvonotki, Hindustongagina xosdir. Yovvoyi hayvonlardan biri fildir. Hindustonlik uni "hotiy" deydi... Fil yirik jussali va ziyrak jonivordir. Har nima desalar biladi va har nima buyursalar qiladi. Bahosi yoshi ulug'ligiga yarashadir. Ulg'aytirib sotadilar. Har necha yoshi kattaroq — bahosi balandroqdir... Filning yemak-ichmagi faqat xartumi bilandir. Xartumi bo'lmasa — yashay olmaydi. Xartumining ikki yonida — yuqorigi engagida ikki yirik tishi bor, tomga va daraxtga ushbu tishlarini qo'yib, zo'rlab qulatadi... Filning tuki yo'qdir...

Yana biri karkdir. Bu ham yirik jonivor. Kattaligi uch sigircha bo'ladi... Bir shoxi bor — burnining ustida. Uzunligi bir qarichdan ko'proq, ikki qarichligi uchramadi... O'zga hayvonotdan ko'proq otga o'xshash. Negaki, otning qorni katta bo'lmas. Buning ham qorni katta bo'lmaydi. Xuddi otning oyog'ida oshiq o'rnida parcha suyagi bo'lganidek, buning ham oshiq o'rnida parcha suyagi bor. Xuddi otning oldingi oyog'ida ko'muk bo'lganidek, buning ham old oyog'ida ko'muk bor. Bu fildan yirtqichroqdir. Lekin uningchalik mute va el bo'lmaydi. Rosa shox uradi. Bu ovlarda ko'p kishini va otni shox urgan. Bir ovda Maqsud nomli tanqo'riqchi otini shoxi bilan bir nayza bo'yi ko'tarib tashladi. Shu boisdan Maqsudga kark laqabi qo'yildi.

Hayvonlaridan yana biri maymundir. Hindustonlik "bandar" deydi. Buning ham xilma-xil navlari bo'ladi. Bir navi uldirki, boshqa viloyatlarga olib ketadilar. Lo'lilar unga o'yin o'rgatadilar. Tuki sariq va yuzi oq. Quyrug'i unchalik uzun emas...

Yana bir xil maymuni bo'ladi. Yuzi va tuki, bari a'zo-uzvlari qop-qoradir.

Yana nuvldir. Silovsindan biroz kichikroq bo'ladi. Daraxtga chiqadi. Ba'zilar uni mushi xurmo (xurmo sishqoni) ham deydilar. Buni tabarruk hisoblaydilar".

Bunday ma'lumotlari bilan kitobxonni hayratga sola oladigan Bobur bularni ko'rib avval o'zi kuchli hayratni boshdan kechirgani sir emas (matn tabdili): "Ningnahorga yetgach, o'zga bir olamga nazarim tushdi. Giyohlar o'zgacha. Daraxtlar o'zgacha va yovvoyi hayvonlar o'zgacha. Qushlar o'zgacha. El va ulusning rasm-u odatlari o'zgacha. Hayratda qoldim. Zotan, hayratga arziydigan joylar edi".

"Boburnoma" qushlar va baliqlar, ularning navlari, rang-tuslari, xatti-harakatlaridagi hayratomuz holatlar xususida ham boy ma'lumotlarga ega. Bularning tasvirida Bobur ikki holatga alohida ahamiyat beradi: avvalo, ularni ko'rmagan kitobxonlarga baliq va qushlarning har biri haqida tasavvur hosil qildiruvchi ma'lumotlarni taqdim etadi; so'ngra baliq va qushlarni ovlash usullari haqida so'z yuritadiki, bu usullarni biz na ko'rganmiz, na birovdan eshitganmiz.

Har ikkala holat talqinida ham muallif ma'lumotlarning yangiligi, qiziqarliligi bilan kitobxon e'tiborini qozonadi.

Ushbulardan tashqari, "Boburnoma" kitobxonga din va shariat, etnografiya, insonshunoslik, astronomiya, tabobat, harbiy ilm, xalq og'zaki ijodi, matematika, bog'shunoslik, shahar qurilishi, tush ta'birigacha o'nlab ilmlardan muhim va qiziqarli ma'lumotlar beradi. Bu asar mazmuni, voqealariga e'tibor qilgan ziyrak kitobxon: "Boburning qiziqmagan va bilmagan sohasi qolmagan ekan!" degan hayratli xulosaga keladi. Darhaqiqat, bu ajoyib fazilatlar uning ko'p qirrali faoliyatiga xos va mosdir.

* * *

O‘zbekiston va jahon olimlari sa’y-harakatlari, zahmatli ko‘p asrlik mehnatlari tufayli Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsi butun barkamolligi bilan tarixiy va adabiy siymo sifatida barala qad ko‘tardi. Fanda bobur shunoslik va “Boburnoma”shunoslik yo‘nalishlari yaqqol sezilib qoldi.

XX asrgacha o‘zbek tarixchi va tazkirachilari asarlarida Bobur haqida ma’lumotlar berildi. Chunonchi, Bobur vafotidan 36 yil keyin Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahbob” nomli tazkirasida Bobur va boburiy ijodkorlarga katta o‘rin ajratgan. Boburga bag‘ishlangan sahifadan iqtibos: “(Bobur) chig‘atoy sultonlarining eng sarasi va zo‘r shijoatlisi edi. Shamshir zarbi bilan Movarounnahr mamlakatlariga ega bo‘lib, uni saqlab qolishda ko‘p sa’y-harakatlar va jonini ayamasdan jahd-u jadallar ko‘rsatdi. Mardona to‘qnashuvlar qildi. Ammo taqdir o‘qiga tadbir qalqoni dosh bera olmadi...”

Tazkirachi Boburning Hindiston taxtiga ega bo‘lganini shunday baytda ifodalaydi:

Humoyunfol Boburpodshoh shohi jahon bo‘ldi,
Ki Hind olib, muxolif askariga komron bo‘ldi.

(Ismoil Bekjon tarjimasi)

Tarixchi Mirzo Olim Mushrifning “Ansob us-salotin fi tavorixi xavoqin” (“Sultonlar nasablari va xoqonlar tarixlari”) asarida Boburning hayoti: tavalludi, ismi sharifining Xoja Ubaydulloh Ahror tomonidan qo‘yilishi kabi tafsilotlar berilgan.

O‘zbekistonda Bobur hayoti va ijodini o‘rganish, asarlarining ilmiy akademik va ommaviy nashrlarini e’lon qilish, asosan, XX asrning 40-yillaridan boshlandi. Ushbu xayrli ish boshlanishiga muayyan ma’noda Alisher Navoiy tavalludi tantanalarining rejalashtirilishi va o‘tkazilishi ham turtki bo‘lgan, degan fikrlar bor.

Boburning O‘zbekistonda tanilishi va o‘rganilishida olimlardan Abdurauf Fitrat, Maqsud Shayxzoda, Homil Yoqubov, Oybek, Olim Sharofiddinov, Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev, Aziz Qayumov, Vohid Abdullayev, Natan Mallayev, Botirxon Valixo‘jayev, Xosiyat Nazarova, Hamidulla Hasanov, Said Aliyev, Aleksandr Samoylovish, Iya Stebleva, Mixail Salye, Sabohat

Azimjonova, Saidbek Hasanov, Abdurashid Abdug'afurov, Yoqubjon Is'hoqov, Ibrohim Haqqul, Turg'un Fayziyev, Fozila Sulaymonova, Fathiddin Is'hoqov, Hasanjon Qudratillayev, Ismoil Bekjon, Begali Qosimov, G'aybulla Salomov, Ne'matulla Otajonov, Ansoriddin Ibrohimov, Rahim Vohidov, Hamidulla Boltaboyev, Iqboloy Adizova, G'afurjon Sotimov, Zokirjon Mashrabov, Sayfiddin Jalilov, adiblardan Pirimqul Qodirov, Xayriddin Sultonov, Qamchibek Kenjaning xizmatlari qayd etgulikdir.

Har nima bo'lganda ham, shoh va shoir Bobur asarlarining o'zbek poeziyasi antologiyasiga, o'rta maktab darsliklariga kiritilishi, 40-yillardayoq "Boburnoma"ning ikki kitob holida nashr etilishi, rus tiliga Mixail Salye tomonidan tarjima qilinishi va shu tarjima orqali boshqa tillarga o'girilishi; Bobur davri, hayoti va ijodi haqida tarix, adabiyot fanlaridan nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining yozilishi, Bobur asarlari uchun lug'atlar tuzilishi, adabiyot va san'atda Bobur obrazining yaratilishi, O'zbekistonda shoir nomining abadiylashtirilishi kabilar XX asrga mansubdir. Bunda 80-yillari Boburga nisbatan mafkuraviy xurujlar uyushtirilganini ham inobatga olmoq kerak bo'ladi, albatta.

60-yillardayoq Sabohat Azimjonova va Aziz Qayumov Bobur asarlarining uch jildligini e'lon qilganliklari; Porso Shamsiyev va Sodiq Mirzayev "Boburnoma"ning ilmiy-tanqidiy matnga yaqinlashtirilgan mukammal nusxasini nashr etganliklari, Saidbek Hasanov Boburning "Mufassal" nomli yirik aruz tadqiqotini "Muxtasar" nomi ostida aslining fotofaksimil nusxasini va matnni kirill harflarida nashrga tayyorlab chop ettirgani, Iya Steblevaning "Bobur g'azallari semantikasi" tadqiqotining yaratilgani, Salohiddin Jamolovning "Boburnoma"ning badiiy xususiyatlari", Xosiyat Nazarovaning "Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug'at", Sabohat Azimjonovaning "Boburning Kobul va Hindistondagi davlati", G'aybulla Salomov va Ne'matulloh Otajonovning "Boburnoma jahon kezadi" kitoblarining olam yuzini ko'rgani bobur shunoslikka qo'shilgan ilmiy hissalar bo'ldi.

Buyuk istiqlol shoh va shoir Bobur bo'y-bastini o'z eliga barala namoyish qilishning yangi-yangi imkoniyatlarini yaratdi. Mustaqillik va milliy g'oya olimlarga bobur shunoslikda o'ziga xos qanot berdi, deyish mumkin. Ushbu yillarda Bobur va boburiy

ijodkorlar asarlarini katta adadlarda nashr qilish jadal sur'atlarda davom etdi.

Komron devonining ommaviy va ilmiy-tanqidiy matnlari e'lon qilinishini professor Saidbek Hasanov amalga oshirdi. Eng jiddiy yutuqlardan biri shu olim tayyorlagan Boburning fiqhga oid "Mubayyan" asarining mukammal nashri bo'ldi. Bu yutuqlarning haddi a'losi Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev nashrlari va Eyji Mano ilmiy-tanqidiy matni asosida "Boburnoma"ning 2002-yilgi nashri bo'ldi. Bu ilmiy xizmat ham professor Saidbek Hasanovga nasib etdi.

Istiqlol yillari davomida Bobur va boburiylar haqidagi kitoblarning ko'plab yaratilganini alohida qayd etishga to'g'ri keladi; yuzlab maqolalar, o'nlab risola va monografiyalar buning yorqin dalilidir. Hasanjon Qudratillayevning "Bobur armoni", "Boburning davlatchilik siyosati va diplomatiyasi", Rahim Vohidovning "Biz bilgan va bilmagan Bobur", Iqboloy Adizovaning "So'zumni o'qub sog'ing'asen o'zumni...", Ansoriddin Ibrohimovning "Boburnoma" — buyuk asar", "Boburnoma"dagi hindcha so'zlar", G'afurjon Sotimovning "Boburiyzodalar", "Markaziy Osiyo va Hinduston tarixida boburiylarning o'rni", "Boburiylar saltanatida davlat boshqaruvi", Sayfiddin Jalilovning "Bobur va Yuliy Sezar", "Bobur haqida o'ylar", Fathiddin Is'hoqovning "Boburnoma" uchun qisqacha izoh-li lug'at", Shokirjon Rustamxo'jayev va Zuhra Berdiyevalar tuzgan "Bobur va boburiylar bibliografiyasi", Ziyodaxon Teshaboyevaning "Boburnoma"dagi frazeologik birikmalar va paremiyalarning inglizcha tarjimalari lug'ati", Zokirjon Mashrabov va S. Shokarimovning "Asrlarni bo'ylagan Bobur", Aziz Qayumov va Saidbek Hasanovning "Bobur ijodiyoti", Dildora Hoshimovaning "Boburning qiyoslash mahorati", Qamar Raisning "Bobur shaxsi va she'riyati", Shafiqa Yorqinning "Bobur devoni. Takmila"; Komron "Devon"i (ilmiy-tanqidiy matn), Gulbadanbegimning "Humoyunnoma", Harold Lambning "Bobur — yo'lbars", Xondamirning "Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar", Muhammad Haydar mirzoning "Tarixi Rashidiy" asarining o'zbek (2010) va rus (2016) tilidagi to'liq nusxalari nashri, Rumer Godenning "Gulbadan" romani, Pirimqul Qodirovning "Bobur", "Avlodlar dovoni" romanlari, Xayriddin Sultonovning "Boburning

tushlari", "Saodat sohili", "Boburiynoma" qissalari va ma'rifiy romani, Qamchibek Kenjaning "Hind sorig'a", "Buyuklar izidan", "Andijondan Dakkagacha", "Andijondan Bag'dodgacha", "Sohibqiron yurgan yo'llarda" safarnomalari, Durbek Qo'ldoshevning "Imperatorning tug'ilishi"; "Shahrisabz xayoli", Farid Usmonning "Podshoh Bobur" va "Shoh Bobur yulduzi" kabi kitoblari shular jumlasidandir. Ushbu bobur shunoslikdagi ilmiy-ma'rifiy yutuqlarning so'nggi haddi a'losi "Zahiriddin Muhammad Bobur" ensiklopediyasining ikki nashri bo'ldi.

Ulug' Istiqlol bilan deyarli tengdosh — 1992-yil fevralidan ta'sis etilgan Bobur xalqaro jamoat fondi ham Zahiriddin Muhammad Bobur abadiyatini ta'minlashda, Bobur va boburiylar asarlari, tarjimalari va ular haqidagi jahon olimlarining tadqiqotlarini qo'lyozma, toshbosma va tipografik nashrlar holida o'z Vatanga — Andijonga olib kelishda ko'plab xayrli ishlarni bajarmoqda. Chunonchi: fond tashabbusi bilan Andijon shahridagi Bog'i Shamol mavzesidan 300 gektarlik yer Bobur milliy bog'i uchun ajratib olinib, bunyodkorlik ishlari olib borildi. Bog'da "Bobur va jahon madaniyati" muzeyi tashkil etildi. Agra va Kobuldagi Bobur qabrlari xokidan keltirilib, Milliy bog'da Boburning muhtasham ramziy maqbarasi bunyod etildi. Go'yo Bobur qabri ko'chirib kelindi. Zahiriddin Muhammad Bobur shoir tilidan vasiyat qilganidek:

O'lsam yasamang munda mazorimni mening,
Yuklab eliting jismi nizorimni mening.
O'tru chiqarib xalqi diyorimni mening,
Ko'yida qo'ying tani figorimni mening.

Uning xoki o'zi tug'ilib o'sgan Andijon shahriga keltirildi. Andijonda Boburning ikkita ko'rkam haykali o'rnatildi.

Bobur fondining "Bobur izidan" ilmiy ekspeditsiyasi o'zining yigirma safarida jahonning 75 dan ortiq mamlakatlarida — Bobur qadamjolarida bo'lib, Bobur va boburiylarga tegishli mingga yaqin badiiy, ilmiy va tarjima asarlarni keltirib, "Bobur va jahon madaniyati" muzeyi mulkiga aylantirdilar.

Ushbu nodir topilmalar orasida Boburiy xati bilan yozilgan Qur'oni Karim, Anneta Suzen Beverij Londonda chop etgan

"Boburnoma" (Haydaroboddagi Solarjang muzeyida saqlanayotgan nusxasining faksimil nashri) nusxasi, "Boburnoma"ning Qozonda 1856-yili N. Ilminskiy tomonidan tayyorlangan nashri, Erondagi "Guliston" muzeyidan keltirilgan "Bobur kulliyoti" nusxasi, "Boburnoma"ning yigirmadan ortiq tillarga tarjima namunalari, Anna Flora Stilning "Toj kiygan darvesh", Uilyam Erskinning "Bobur va Eron", Harold Lembning "Bobur — yo'lbars", Rumer Godenning "Gulbadan" romanlari, Mirzo G'olibning "Mehri nimro'z", Eyji Manoning to'rt jildlik tadqiqotlari: 1) ""Boburnoma"ning ilmiy-tanqidiy matni"; 2) ""Boburnoma"ning yapon tilidagi tarjimasi"; 3) ""Boburnoma": ko'rsatkichlar, sharhlar" va 4) "Bobur va uning davri" kitoblari borligini qayd etish joizdir.

Bobur fondi raisi Zokirjon Mashrabov boshliq ekspeditsiya o'z safarlari davomida Bobur qadamjolari bo'lgan va boburiylarga daxldor muzeylar, shaharlar va odamlar haqida yigirma beshta video- va kinofilmlar yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Bobur fondi xalqaro Bobur mukofotini ham ta'sis etdi. Bu mukofot jahon olimlari, rassomlari, adib va shoirlari, kinosan'atkorlarining Bobur va boburiylar haqidagi eng yaxshi ishlariga beriladi. Hozirgacha bu mukofotga AQSHdan Uiler Tekston, Hindistondan Qamar Rais, Arabistondan Magda Maxluf, Afg'onistondan Shafiqa Yorqin, Yaponiyadan Eyji Mano, Ozarbayjondan Ramz Asker, O'zbekistondan Pirimqul Qodirov, Xayriddin Sultonov, Aziz Qayumov, Saidbek Hasanov, G'aybulla Salomov, Sayfiddin Jalilov, Sabohat Azimjonova, Yanglish Egamova singari o'nlab olim va tarjimonlar; san'atkorlardan: Muhammadali Abdukunduzov, Ma'murjon To'xtasinov va kinorejissor Mahmud Yunusov, me'morlar Muhammadjon Mirzayev, Rahmonjon Azimov sazovor bo'ldilar. Fond o'z 30 yillik faoliyatida yuzga yaqin kitoblarni ingliz, hind, urdu, rus, fors, arab, uyg'ur va boshqa tillardan o'zbek tiliga tarjima qildirish va ularni nashr ettirishga moddiy va ma'naviy homiylik qildi. Yuqorida bobur shunoslik yutuqlari deb nomma-nom sanalgan kitoblarning yarmidan ko'pi Bobur fondi tamg'asi bilan bosilgani bu fikrlar dalillaridir.

Vahob Rahmonov,
O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi

DEVON

* * *

Ne ko‘ray to‘bini[1] qaddi xushxiroming borida?!
Ne qilay sunbulni xatti[2] mushkfoming[3] borida?!

Kim Xizr suyin[4] og‘izlag‘ay labingning qoshida?!
Kim Masih alfozidin[5] degay kaloming borida?!

Oshig‘ingni davlati vasling bila qil muhtaram,
Husn ahli ichra muncha ehtiroming borida.

Bizdin ayru doim el birla icharsen bodani[6],
Bizni ham gohi sog‘in, shurbi[7] mudoming borida.

Ey ko‘ngul, gar g‘ayr so‘zi zahri qotildur, ne g‘am?!
Lablaridin sharbati “yuhyil-izom”ing[8] borida.

Tarki nomus aylabon badnom bo‘lg‘il ishq aro,
Kim seni oshiq degay nomus-u noming borida?!

Bobur, ul gul ko‘yida bulbul kibi topting maqom,
Bir navoye rost[9] qil mundoq maqoming borida.

---

[1] **To‘bi** — jannatdagi rang-barang mevali va xushbo‘y sersoya daraxt.
[2] **Xat** — qizlarning labi ustidagi mayin tuklar. Tasavvuf istilohida g‘ayb olami.
[3] **Mushkfom** — mushk rangli, qora.
[4] **Xizr suyi** — obihayot, tiriklik suvi.
[5] **Alfoz** — lafzlar, so‘zlar.
[6] **Boda** — may.
[7] **Shurb** — 1) ichish; 2) ulush, nasiba.
[8] **“Yuhyil-izom”** — suyaklarni tiriltiradi.
[9] Bu yerda “rost” so‘zi ikki ma’noda: 1) “bir haqqoniy navo qil” ma’nosid; 2) “Rost” — shashmaqomning sho‘balaridan biri.

* * *

Keltursa yuz baloni o‘shal bevafo manga,
Kelsun, agar yuzumni evursam[1], balo manga.

Netkaymen, ul rafiq[2] bilakim, qilur base —
Mehr-u vafo — raqibg‘a, javr-u jafo — manga?

Begona bo‘lsa aql meni telbadin, ne tong,
Chun bo‘ldi ul pari sifatim oshno manga.

Oh-u yoshimdin ortadurur za’f[3], ey tabib,
Bildim yarashmas emdi bu ob-u havo manga.

Dardim ko‘rub muolajada zoye’ etma umr
Kim, jonda dardi ishqdurur bedavo manga.

To yor kimni istar-u ko‘nglina kim yoqar,
Tashvish bejihatdurur oxir sango, manga.

Bobur, bo‘lubturur ikki ko‘zum yo‘lida to‘rt,
Kelsa ne bo‘ldi qoshima bir-bir mango-manga.

* * *

Chun falak qo‘ymas meni bir lahza vasl ayyomida,
Tong yo‘q, ey bemehr, agar o‘lsam firoqing shomida.

Ey ko‘ngul, yuzin ko‘rub, zulfi parishonin sog‘in,
Shomi hijrondin tavahhum[4] ayla vasl ayyomida.

Zulfidakim maskan etting, ko‘r zanaxdon chohini[5]
Voqif o‘lg‘ilkim, erursen ajdahoning komida.

---

[1] **Evurish** — o‘girish, burish; aylantirish.
[2] **Rafiq** — do‘st, o‘rtoq, sirdosh, hamroh.
[3] **Za’f** — zaiflik, xastalik, holsizlik, quvvatsizlik.
[4] **Tavahhum** — vahimaga tushish, qo‘rquv.
[5] **Zanaxdon chohi** — iyak chuqurchasi, kulgich

G‘unchadek og‘zing g‘ami ko‘nglumda gar yo‘q, bas nedur
Chok ko‘nglum hay’ati gul g‘unchasi andomida?[1]

Yorning payg‘omidin topti tani farsuda jon,
Iso e’jozi[2] magar muzmardurur[3] payg‘omida.

Bobur, ul gul zulfi ostinda emastur xollar,
Jon qushin sayd aylar uchun donalardur domida.

* * *

Yog‘lig‘ingkim[4], jon bila men xastadurmen[5], zor anga,
Xasta jonlar rishtasidindur[6] magar har tor anga.

Evrulur[7] boshingg‘a-yu gohi yuzunga yuz qo‘yar,
Bu jihatdin ot emish “gulpech”u gah “gulzor” anga.

Bir chamandur sahnikim, bo‘lg‘ay binafsha sarbasar,
Tegrasi[8] gulzordurkim, bo‘lmag‘ay bir xor[9] anga.

Yog‘lig‘ing tokim yuz-u ko‘zungga tegmish, bordurur
Yuz meningdek zor-u yuz ming men kibi bemor anga.

Ey ko‘ngul, yuz pora[10] qilsa yor tig‘i, g‘am yema,
Lutf etib, gar bog‘lar o‘lsa yog‘lig‘ini yor anga.

---

[1] **Andom** — bu yerda: ko‘rinish.

[2] **E’joz** — mo‘jiza. Iso mo‘jizasi — o‘likka jon ato etish.

[3] **Muzmar** — 1) yashiringan, berkitilgan; 2) yashirin, pinhon, maxfiy; 3) ko‘ngilda saqlangan.

[4] **Yog‘lig‘** — durra, ro‘mol.

[5] **Xasta** — betob, kasal.

[6] **Rishta** — ip.

[7] **Evrulur** — aylanadi, o‘rgiladi.

[8] **Tegrasi** — atrofi, tevaragi.

[9] **Xor** — tikan.

[10] **Pora** — parcha, bo‘lak.

Ko‘nglum istar yog‘lig‘ingni, balki, andin bir nasim —
Yetsa Boburg‘a, erur jon birla minnatdor anga.

* * *

Ul parining tig‘idin qo‘rqutma meni, ey raqib,
Ishqida boshimg‘a mening har ne kelsa, yo nasib!

Evrulub boshingg‘a, ey oy, qilmisham tarki vatan,
Rahm qilg‘il mangakim, sargashtadurmen, ham g‘arib.

Telba bo‘lmoqlig‘din o‘zga choraye yo‘qtur manga,
Ul pariro‘ nogahon ar[1] chiqsa uydin yosanib.

Jonda berkitgan o‘qin chekmak[2] manga ranjedurur,
Qo‘yg‘il ul o‘qni, chekay deb ranj chekma, ey tabib.

Boburo, hargiz quloq she’ringg‘a ul gul solmadi,
Gulga ne parvoki, yuz faryod qilsa andalib.

* * *

Eshigingg‘a bosh urarmen telbalar yanglig‘ yurub,
Ey pari, yo‘l ber visolingg‘aki, ketmay bosh urub.

Sarv qadding borida o‘z qaddini chun qildi vasf,
O‘tqa yoqti bog‘bon sarvi sihisin sindurub.

O‘lturub erdi, qo‘pub ketmakka chun azm ayladi,
Yona tirguzdi meni, alhamdulillah, o‘lturub.

Topshurub erdim ko‘ngulni yorg‘a, chun bordi yor,
Hamdam ettim xasta ko‘nglumni Xudog‘a topshurub.

Ko‘zlari sayd aylar uchun telba ko‘nglumni mening —
Qoshi yosini qurub, kirpik o‘qini to‘ldurub.

---

[1] **Ar** — “agar” so‘zining qisqartirilgan shakli.

[2] **Chekmak** — tortmoq, sug‘urmoq, chiqarmoq.

To sabo zulfini ul gulning parishon ayladi,
Jon bila aql-u ko‘ngulni yelga berdim sovurub.

Bo‘ynuma zanjiri g‘am, yo bo‘g‘zuma tig‘i sitam,
Har ne kelsa ishq yo‘lida turubmen telmurub.

Men bilurmen ko‘zi qotil, la’li jonbaxsh erkanin,
Chunki, Bobur, hajrida ko‘p yig‘ladim og‘zim qurub.

* * *

G‘ofil o‘lma, ey soqiy, gul chog‘in g‘animat tut,
Vaqti aysh emas boqiy, ol chog‘ir, ketur, bat[1] tut!

Bu nasihatim tingla: ne bo‘lur kishi yongla[2],
Ne bo‘lur ekin tongla, sen bu kun g‘animat tut!

G‘ofil o‘lma davlatta, o‘zni solma mehnatta,
Tangri berur, albatta, davlat-u ista, himmat tut!

Xushturur visoli yor, anda bo‘lmasa dayyor[3],
Bo‘lsa vasl beag‘yor davlat-u saodat tut!

G‘am cheriki[4] behaddur, chorasi budur, Bobur,
Bodani ko‘mak keltur, jomni himoyat tut!

* * *

Ey yuzi nasrin[5], qomati shamshod[6],
Necha qilursen jonima bedod?

---

[1] **Bat** — 1) o‘rdak; 2) o‘rdaksimon qadah.
[2] **Yongla** — qayta, yana.
[3] **Dayyor** — turuvchi, yashovchi, uy egasi.
[4] **Cherik** — lashkar, armiya.
[5] **Nasrin** — oq gulning bir navi.
[6] **Shamshod** — bir xil chiroyli daraxt.

Sen kibi purkor[1], shevasi[2] bisyor,
Bilmadi, ey yor, hech kishi yod.

Javrda nodir, zulmda mohir,
Ishvada qodir, g‘amzada ustod.

Yor g‘amidin, hajr alamidin,
Sabr kamidin nola-yu faryod.

Boburi bedil[3], ey buti qotil,
Javrunga moyil, zulmunga mo‘tod[4].

* * *

Shoh Sulton Uvays binni Mahmud[5],
Moh Sulton Uvays binni Mahmud.

Qadd-u og‘zingdin ayru tortarmen —
Oh, Sulton Uvays binni Mahmud.

Meni yod ayla bazmi ishqingda
Goh, Sulton Uvays binni Mahmud.

Xushturur hamrahim agar sensen —
Roh, Sulton Uvays binni Mahmud.

Podshahdur agarchi Bobur, lek
Shoh Sulton Uvays binni Mahmud.

---

[1] **Purkor** — faol, tajribali.

[2] **Sheva** — noz, ishva, ado.

[3] **Bedil** — oshiq, giriftor, mubtalo.

[4] **Mo‘tod** — o‘rgangan, odatlangan.

[5] **Sulton Uvays** — Samarqand hokimi Sulton Mahmudning o‘g‘li, Boburning xolavachchasi (Sultonnigor xonimning o‘g‘li). Mirzoxon, Xonmirzo uning laqablari.

* * *

Baloyi ishqki, har dam manga jafoyedur,
Bu ishqdin kecha olmon[1] ajab baloyedur.

Xati labig‘a tutash bo‘lsa, ey ko‘ngul, ne ajab,
Ki, Xizr chashmayi hayvong‘a[2] rahnamoyedur.

Yarar bu xasta ko‘ngul dardig‘a o‘qin yarasi,
Magarki har yarasi yorning davoyedur.

Bahor faslidur-u may havosi boshimda,
Ayoq[3] tut manga, soqiyki, xush havoyedur.

Ul oy raqibg‘a bo‘ldi rafiq-u Boburning
Rafiq-u hamdami hajrida oh-u voyedur.

* * *

Yangi oy yor yuzi birla ko‘rub el shod-u bayramlar,
Manga yuz-u qoshingdin ayru bayram oyida g‘amlar.

Mening bu tori mo‘[4] yanglig‘ tanimg‘a toblar soldi,
Ul oyning yuzida sunbul kibi zulfidag‘i xamlar.

Havog‘a dudi ohin butratur[5] ishq ahli g‘ayratdin,
Sabo tahrikidin[6] har gah parishon bo‘lsa parchamlar[7].

Ochildi zulfi-yu xaylar[8] namudor[9] o‘ldi yuzinda,
Gul uzra chun bo‘lur paydo kecha ochilsa shabnamlar.

---

[1] **Olmon** — olmayman.

[2] **Chashmayi hayvon** — obihayot chashmasi.

[3] **Ayoq** — may idishi, qadah, jom, kosa.

[4] **Mo‘** — soch.

[5] **Butratmoq** — to‘zg‘itmoq, tarqatmoq.

[6] **Tahrik** — harakat, titrash, tebranish.

[7] **Parcham** — bayroq uchidagi tizimcha; ayol sochi, kokil.

[8] **Xay** — ter (tomchisi).

[9] **Namudor** — namoyon, zohir, ko‘ringan.

Men-u — g‘am kunji-yu[1] oh-u fig‘on-u ashki xun olud[2],
Ne xushdur go‘shayi xoli, mayi sofi-yu hamdamlar.

Ko‘ngulni ishq buzdi, ne osig‘ pand-u nasihatdin,
Mening majruh ko‘nglumg‘a yarashmas ushbu marhamlar.

Yuzi navro‘zi-yu vasli iydni, Bobur, g‘animat tut,
Ki, mundin yaxshi bo‘lmas, bo‘lsa yuz navro‘z-u bayramlar.

* * *

Ochilib ikki sochi yuziga yoyilmishlar,
Yoruq jahonni ko‘zumga qorong‘u qilmishlar.

Chog‘ir bag‘ir qonidur barcha ishq ahlig‘a,
Zihi alarki, bu maydin dame oyilmishlar.

Ne qilsam aylama, ey yor, aybkim, menda
Junun-u ishq-u yigitlik bori qotilmishlar.

Salohg‘a xirad ahli meni yovuq derlar,
Ko‘rungki, ushbu chechanlar yiroq yangilmishlar.

Ne sud ishqni eldin yoshurmoq, ey Bobur,
Chu holatingni bori olam ahli bilmishlar.

* * *

Xati binafsha, xadi lola, zulfi rayhondur,
Bahori husnda yuzi ajab gulistondur.

Eng-u mengi —oy-u dog‘i, yuz-u so‘zi gul-u mul,
Qadi ravon-u tani jon-u erni marjondur.

Qoshida chin, ko‘zida kin-u angabin labida,
So‘zida zahr-u lekin tilida darmondur.

[1] **Kunj** — chet, burchak, go‘sha, joy.

[2] **Xun olud** — qonga bulangan, qon yuqi.

Qoshingg‘a ko‘p bora olmon, netay oraliqda,
Yoshim tishing duridin ayru bahri Ummondur.

O‘tumni tez etasen har tarafg‘a sekritib ot,
Samandi noz inonini beri-beri yondur.

Ne nav’ vasf qilay surating latofatini
Ki, husnunga sening, ey ruh, aql hayrondur.

Jafov-u javr agar qilsa, Boburo, netasen,
Ne ixtiyor manga, har ne qilsa, sultondur.

* * *

Za’fdin go‘yo mening bu zor jismim noldur[1],
Kim, oning sharhin demakta xoma[2] tili loldur.

Za’fliq jismim bila bu notavon ko‘nglum aro,
Dard yor erkanga ushbu egma qaddim doldur.

Men damo-dam qon yutarmen
hajr ayog‘idin[3], netay,
O‘zgalarning jomi vasli garchi molomoldur[4].

Zulfig‘a vobastamen[5] vaslig‘a yo‘qdur dastras[6],
Ey xush ul ozodakim, beqayd-u forig‘boldur[7].

---

[1] **Nol** — qamish ichidagi yupqa qiltiriq.
[2] **Xoma** — ruchka, qamish qalam.
[3] **Ayog‘** — qadah.
[4] **Molomol** — limmo-lim, to‘la.
[5] **Vobasta** — bog‘liq, bog‘langan.
[6] **Dastras** — aynan: qo‘l tegmoq; erishmoq.
[7] **Forig‘bol** — xotirjam, beg‘am.

Ul paridin men nechuk jon eltamenkim, Boburo,
Vasli mushkil,
hajri muhlik[1], g‘amzasi qattoldur[2].

* * *

Ko‘k vusmada[3] ul oy qoshi go‘yo xiloldur[4],
Yo oy boshida ko‘kta ko‘rungan hiloldur.

Ne nav’ o‘xshasun yuziga oftobkim,
Oning zavoli bordur-u bu bezavoldur.

Og‘zi-yu ikki zulf-u qadi bo‘lmasa manga,
Rayhon-u sarv-u g‘uncha ko‘rardin maloldur.

Ushshoq ohi yelidin oseb[5] tegmasun,
Qaddingki, husn bog‘ida nozik niholdur.

Ko‘nglumga dard kelgali xam bo‘ldi qomatim,
Qaddim magarki “dard” yonidag‘i “dol”dur.

Garchi vafo-vu mehrni bilmas mening oyim,
Lekin jafo-vu javrda sohibkamoldur.

Har necha beinoyat esa yor, Boburo,
Sen qo‘yma xidmatingni-yu, oni uyoldur.

---

[1] **Muhlik** — qiyin, og‘ir.
[2] **Qattol** — qotil, o‘ldiruvchi.
[3] **Vusma** — o‘sma.
[4] **Xilol** — tish kavlagich.
[5] **Oseb** — ziyon, zarar, musibat.

* * *

Ko‘nglumni chu ul pari olibtur,
Devona bo‘lurg‘a ne qolibtur?

Bedil ekanimni emdi bilgay,
Chun bir kishi ko‘nglini olibtur.

Ko‘nglumni olib tag‘ofulin ko‘r,
Bilmasga o‘zini ne solibtur.

Zulfung cherigini yig‘ki, jame —
Bu fitnadin asru qo‘zg‘alibtur.

Bobur, necha kun ko‘ngulni xush tut,
Bu olam ishi chu munqalibtur.

* * *

Vaslin ul oy manga muhol qilur,
Hajridin meni xastahol qilur.

Bilmayin holatimni, ul bemehr,
O‘zgalardek meni xayol qilur.

Ol yuzi ko‘z yoshimni qon qildi,
Ko‘rgach-o‘q deb edimki ol qilur.

Sarfaroz etsa dahr shod o‘lma,
K-oxir ul-amr poymol qilur.

Men kim-u — Zuhdu tavba kim?! Zohid
Necha andishayi mahol qilur?

Tavba ishin buyurma Boburg‘a
Kim, bu ishni o‘shal o‘sol qilur.

* * *

Mendin o‘zga xastalarg‘a la’lidin darmon berur,
Men berurmen jon-u ul umr o‘zgalarga jon berur.

Oshiqi — men, ul qilur ag‘yorg‘a mahbubluq,
Dardmandi — men, vale ul o‘zgaga darmon berur.

O‘qida paykon emas, bir qatra hayvon suyidur,
Yetgach-o‘q jonsiz tanimga jon o‘shal paykon berur.

Qon yoshimni hajrida, she’rimni vasfida ko‘rung
Kim, bu yanglig‘ durr-u gavhar qaysi bahr-u kon berur?

Bo‘lg‘ali qaddig‘a moyil vaslidin mahrummen,
Boburo, ul husn naxli bar magar hirmon berur?

* * *

Qaro zulfung firoqida parishon ro‘zgorim bor,
Yuzungning ishtiyoqida ne sabr-u ne qarorim bor.

Labing bag‘rimni qon qildi, ko‘zumdin qon ravon qildi,
Nega holim yomon qildi? Men andin bir so‘rorim bor.

Jahondin manga g‘am bo‘lsa, ulusdin gar alam bo‘lsa,
Ne g‘am, yuz muncha ham bo‘lsa, seningdek
g‘amgusorim bor.

Agar muslihmen[1], ar mufsid[2], vagar oshiqmen, ar obid[3],
Ne ishing bor sening zohid? Mening ne ixtiyorim bor?!

Fig‘onim oshti bulbuldin, g‘ami yo‘q zarra bu quldin,
Base, Bobur, o‘shal guldin ko‘ngulda xorxorim[4] bor.

---

[1] **Muslih** — pok, toza.
[2] **Mufsid** — fasodchi, buzuqi.
[3] **Obid** — ibodat qiluvchi.
[4] **Xorxor** — ishtiyoq.

* * *

Gul jamolin yopqon ul gulning iki rayhonidur[1],
G'uncha sirrin ochqon ul ikki labi xandonidur.

Ul musalsal[2] ikki zulfi gul yuzining davrida,
Gul uza og'nar, magar ul ikkining davronidur.

O'qi zaxmini ko'rub har yon tanimda, el degay —
Kim, bu ko'hi[3] dardning ul lolayi nu'monidur.

Sel emastur, Yer yuzin tutqon ko'zumning yoshidur!
Ra'd[4] emastur, ko'kka chirmashqon ko'ngul afg'onidur!

Lojaram[5], bo'lg'ay parishon-u havoyi men kibi
Zarra yanglig' kimki bir xurshid sargardonidur.

Ul pari ishqida, Bobur, ko'nglum andoq telbadur —
Kim, sochi zanjiridur, chohi[6] zaqan[7] zindonidur.

* * *

Mening ko'nglumki, gulning g'unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o'lsa ochilmog'i ne imkondur.

Agar ul qoshi yosiz bog' gashtin orzu qilsam,
Ko'zumga o'qdurur sarv-u ko'ngulga g'uncha paykondur.

Bahor-u bog' sayrin ne qilaykim, dilsitonimning
Yuzi — gul, zulfi — sunbul, qomati — sarvi xiromondur[8].

---

[1] **Rayhon** — soch, gajak.
[2] **Musalsal** — zanjirday siralangan.
[3] **Ko'h** — tog'.
[4] **Ra'd** — momoqaldiroq.
[5] **Lojaram** — shubhasiz.
[6] **Choh** — quduq.
[7] **Zaqan** — iyak.
[8] **Xiromon** — chiroyli yurmoq.

Visoli lazzatidin ruh topmog'liq erur dushvor,
Firoqi shiddatida yo'qsa jon bermaklik osondur.

Boshidin evrulur armoni birla o'ldum, ey Bobur,
Mening na'shimni[1] bori ul pari ko'yidin aylondur[2].

* * *

Agarchi sensizin sabr aylamak, ey yor, mushkildur,
Sening birla chiqishmoqliq dog'i bisyor mushkildur.

Mizojing nozik-u sen — tund[3], men — bir beadab telba,
Sanga holimni qilmoq, ey pari, izhor mushkildur.

Ne osig' nola-yu faryod xobolud[4] baxtimdin,
Bu unlar birla chun qilmoq ani bedor mushkildur.

Manga osondurur bo'lsa agar yuz ming tuman[5] dushman,
Vale bo'lmoq jahonda, ey ko'ngul, beyor mushkildur.

Visolinkim tilarsen nozini xush tortqil, Bobur
Ki, olam bog'ida topmoq guli bexor[6] mushkildur.

* * *

Ichgucha jomi ajal ko'nglumda ul soqi(y)durur,
To'lg'ucha paymonam ul soqi(y) bila boqi(y)durur.

Bosh ko'tarmon bodadin chun yor oyog'i o'rtada,
Qo'ymon ilgimdin ayoq chun jilvagar soqi(y)durur.

Egma qaddim ayb qilma qoshi yolar ishqida,
Yangi oydek xam bo'lur gar xud falak toqidurur.

---

[1] **Na'sh** — tobut.
[2] **Aylondur** — aylantir.
[3] **Tund** — achchig'i tez, jizzaki.
[4] **Xobolud** — uyqusiragan.
[5] **Tuman** — o'n ming.
[6] **Bexor** — tikansiz.

Ul hiloling birla xursheding sifotin yozg‘ali
Muxtasardur filmasal gar charx avroqidurur.

Ishq ila maydin ko‘ngulni tutmog‘ing ne sudkim,
Dard nafyi’dur nechukkim, zahr taryoqidurur.

Turklar xatti nasibing bo‘lmasa, Bobur, ne tong,
Boburiy xatti emasdur, xatti sig‘noqi(y)durur.

* * *

Ulki, yuz Laylivash oning ishqidin Majnundurur,
Xublar sultoni Mirzo Qosimi Arg‘undurur.

Tirboronidin ul chobukning, ey ko‘ngul, ne bok?
Garchi behad tezdur, yuz shukrkim, o‘tkundurur.

Zuhd sahrosig‘a tushtum ishq yo‘lidin ozib,
Boburi gumrahni emdi kim bu yo‘lg‘a ko‘ndurur?

* * *

Yordin ozor ko‘nglum ichra behad bordur,
Ey xush ul ko‘ngul, anga ne yor-u ne ozordur.

Yo‘qturur gar yor —yo‘qtur toqat-u sabr-u shikeb,
Yor agar bordur, jafo-yu javr-u mehnat yordur.

Necha ko‘rsatsam vafo-yu mehr, etar javr-u jafo,
Nechakim men zormen, mendin ul oy bezordur.

Ko‘zi hajrida, yuzi yodida, so‘zi shavqida,
Xotirim afgor-u jismim zor-u ko‘z xunbordur.

Senda, Bobur, yo‘q gina, yorning itobi kam emas,
Jurmsiz doim itob aylar ajab dildordur.

* * *

Yuzida ul labi xandon ko‘runur,
Sutga ko‘p boqsa, bale, qon ko‘runur.

Xatti mushkinmudurur gul yuzida,
Yo suman[1] ustida rayhon ko‘runur?

Ko‘rmagay xotirini jam’ o‘zga,
Kimga ul zulfi parishon ko‘runur.

Ishqni el ne xayol aylabtur,
Asru[2] mushkildurur — oson ko‘runur.

Sarv bo‘yluq sanaming, ey Bobur,
Rost aytay, so‘zi yolg‘on ko‘runur.

* * *

Bahor ayyomidur, dog‘i yigitlikning avonidur[3],
Ketur, soqiy, sharobi nobkim, ishrat zamonidur.

Gahi sahro uzori lola shaklidin erur gulgun,
Gahi sahni chaman gul chehrasidin arg‘uvonidur[4].

Yana sahni chaman bo‘ldi munaqqash[5] ranga gullardin,
Magarkim Sun’ning[6] naqqoshig‘a rang imtihonidur.

Yuzung, ey sarv, jonim gulshanining toza gulzori,
Qading, ey gul, hayotim bog‘ining sarvi ravonidur[7].

Ne yerda bo‘lsang, ey gul, andadur chun joni Boburning,
G‘aribingg‘a tarahhum aylagilkim, andijoniydur.

---

[1] **Suman** — jasmin gul.
[2] **Asru** — juda.
[3] **Avon** — on, payt, vaqt.
[4] **Arg‘uvon** — to‘q qizil.
[5] **Munaqqash** — naqshli.
[6] **Sun’** — Yaratuvchi, Qudrat.
[7] **Ravon** — yuradigan, harakatdagi.

* * *

To uzuldi ko‘nglum ul oy qaddidin afsurdadur
Kim, uzulgan g‘uncha gulning shoxidin pajmurdadur.

Ko‘ksum ichra tah-batah qonni bag‘ir qilmang xayol
Kim, aning ishqin yo‘lida bir tah etgan gurdadur.

Husn ko‘rmas ko‘zlarim, ko‘nglum dog‘i ishq istamas,
Go‘iyokim ko‘zlarimdur ko‘r-u ko‘nglum murdadur.

Tan hijobin raf qil, gar yor vaslin istasang,
Ey ko‘ngul, bilkim aroda hoyil ushbu burdadur.

Bormu erkin ishq elinda, balki olam ahlida,
Muncha chog‘lig‘ hasrat-u anduhkim, Boburdadur?

* * *

Sochi-yu ko‘zi-yu qoshidin boshta havodur[1],
Ne boshda havo, har birisi boshqa balodur.

Qosh yosi bila ul qora ko‘z g‘amza o‘qini,
Ushshoqdin[2] o‘zga sorig‘a otsa xatodur.

Gar chin desangiz, ko‘zi oning ohuyi Chindur,
Xattini xato qilmasangiz mushki Xitodur.

Evrulsam oning boshig‘a, topshursam anga jon,
Jonimda havas uldur-u, boshda bu havodur.

Ishq ichra yoshurg‘on yurakim qonini, vahkim,
Bu seli sirishkim bori olamg‘a yoyodur.

Bobur, desa oyini ne tong javr-u jafoliq—
Kim, husn eli oyini, bale[3], javr-u jafodur.

---

[1] **Havo** — havas.

[2] **Ushshoq** — oshiqlar.

[3] **Bale** — zotan, albatta.

* * *

Chu dod berdi manga shoh yuz umidi vafodur,
Ne sud rashki hasudoki, dod dodi Xudodur!

Ne tong, qotinda agar bo‘lsa la’l-u dur tosh-u tufroq —
Ki, ma’dani karam-u jud-u bahri lutf-u saxodur.

Agarchi dahr alamidin to‘kuldi seli sirishkim,
Va lek shah karamidin umidim asru to‘lodur.

Yazid eliga ne miqdor g‘oziylar qotidakim,
Ul eldur asru yuraksiz, bu xayl asru bahodur.

Adovat odi, muhabbat nishoni qolg‘ucha, Bobur,
Aduv xayli Yazid-u muhibi Oli Abodur[1].

* * *

G‘urbatta ul oy hajri meni pir[2] qilibtur,
Hijron bila g‘urbat manga ta’sir qilibtur.

Maqdur[3] borincha qiluram sa’yi[4] visoling,
To Tengrini, bilmonki, ne taqdir qilibtur.

Taqdirdur ul yon-u bu yon solg‘uchi, yo‘qsa,
Kimga havasi Sanbal-u Tatyir[5] qilibtur?

Bu Hind yeri hosilidin ko‘p ko‘ngul oldim,
Ne sudki, bu yer meni dilgir[6] qilibtur.

Sendin bu qadar qoldi yiroq — o‘lmadi Bobur,
Ma’zur tut, ey yorki, taqsir[7] qilibtur.

---

[1] **Oli Abo** — Payg‘ambar alayhissalom xonadoni.
[2] **Pir** — qari, keksa.
[3] **Maqdur** — kuch-quvvat, imkon.
[4] **Sa’y** — harakat, urinish.
[5] **Sanbal, Tatyir** — Hindistondagi viloyatlar nomi.
[6] **Dilgir** — yuragi siqilgan.
[7] **Taqsir** — xato, nuqson.

* * *

Sendek menga bir yori jafokor topilmas,
Mendek senga bir zori vafodor topilmas.

Bu shakl-u shamoyil bila xud[1] hur-u parisen —
Kim, jinsi bashar ichra bu miqdor topilmas.

Ag‘yor ko‘z olida-yu ul yor ayon yo‘q,
G‘am xori ko‘ngul ichra-yu, g‘amxor topilmas.

Ey gul, meni zor etmaki, husnung chamanida,
Ko‘zni yumub-ochquncha bu gulzor topilmas.

Bobur, seni chun yor dedi, yorlig‘ etgil,
Olamda kishiga yo‘q esa yor topilmas.

* * *

Qo‘y, ey oqil, nasihat so‘zlarinkim, dilpisand ermas,
Mening devona ko‘nglumga nasihat sudmand ermas.

Necha devona ko‘nglumni qilursen nafy[2], ey oqil,
Agarchi telbadur, bori seningdek xudpisand ermas.

Qilursen talx ayshim komini behuda so‘zlardin,
Sarosar so‘zlaring zahredur, ey nosehki, pand ermas.

Bo‘lubmen bir parining anbarin sochig‘a vobasta,
Meni telbaga emdi hojati zanjir-u band ermas.

Jahonda ko‘p gado garchi lavand[3] atvorliq bordur,
Va lekin, Boburo, hargiz seningdek shah lavand ermas.

[1] **Xud** — ayni.

[2] **Nafy** — rad qilish.

[3] **Lavand** — bebosh, bo‘sh, yalqov, bekorchi.

* * *

Ul oyning vifoqi nifoqig‘a arzimas,
Ayyomi vasli shomi firoqig‘a arzimas.

Bu dahr ichra bistari rohat tilarni qo‘y,
Ul farsh chun bu ko‘hna ravoqig‘a arzimas.

Aysheki o‘tti, o‘zga ani zikr aylama,
Har nimaiki yitti, so‘roqig‘a arzimas.

Qilmoq umid-u biym ila xizmat shah olida,
Darbonining so‘kunch-u tayoqig‘a arzimas.

Bobur, visolni ne tilarsen, chu hajr bor,
Bir lahza ayshi mehnati boqiyg‘a arzimas.

* * *

Oldi ko‘nglumni, sog‘indimkim manga dildor emish,
Bilmadim, bu nav’ mendin ul pari bezor emish.

Oshiq o‘lg‘och ko‘rdum ul shamshod qaddin — yuz balo,
Alloh-Alloh, ishq aro mundoq balolar bor emish!

Iltifot etmasligin bozi[1] xayol aylar edim,
Emdi bildimkim, anga mendin bu yanglig‘ or emish.

Ul pari ishqida yo‘q o‘lmoqdin o‘zga choraye,
Chun o‘zi — qotil, so‘zi — muhlik, ko‘zi — xunxor emish.

Husn ahli, ey ko‘ngul, olam aro ishq ahlining
Ko‘nglini soxlar emish, har kimgakim, dildor emish.

Ul vafosiz yordin chekmak ne, ya’ni muncha g‘am,
Husn ahli chunki, Bobur, dunyida bisyor emish.

[1] **Bozi** — jo‘rttaga, yolg‘ondakam.

* * *

Necha davron g‘ussasi bo‘lg‘ay mening jonimg‘a xos[1]?!
Koshki o‘lsam, dog‘i bu g‘ussadin bo‘lsam xalos!

Oh-u vovaylo — surudum[2], dard-u g‘am — hamsuhbatim,
Boda — ashkim qoni. Kim ko‘rdi muningdek bazmi xos?[3]

Gar shikastim bo‘lsa sust ag‘yordin, ta’n etmangiz —
Kim, shikastig‘a sabab almosning bordur rasos.

Oshiq o‘lg‘och, bexud-u devona bo‘ldum, bilmadim —
Kim, pari ruxsoralar ishqiga bu ermish xavos.

Xublarni ko‘z ko‘rub, qon qildi Bobur bag‘rini,
Emdi ko‘zdin qon to‘karmenkim, budur anga qasos.

* * *

Kim ko‘rubdur, ey ko‘ngul, ahli jahondin yaxshilig‘?
Kimki, ondin yaxshi yo‘q, ko‘z tutma ondin yaxshilig‘.

Gar zamonni nafy qilsam, ayb qilma, ey rafiq,
Ko‘rmadim hargiz, netoyin, bu zamondin yaxshilig‘.

Dilrabolardin yomonliq keldi mahzun ko‘ngluma,
Kelmadi jonimg‘a hech oromi jondin yaxshilig‘.

Ey ko‘ngul, chun yaxshidin ko‘rdung yamonlig‘ asru ko‘p,
Emdi ko‘z tutmoq ne, ma’ni har yamondin yaxshilig‘.

Bori elga yaxshilig‘ qilg‘ilki, mundin yaxshi yo‘q —
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig‘.

---

[1] **Xos** — tegishli.

[2] **Surud** — qo‘shiq.

[3] **Xos** — zodagonlar, ulug‘lar.

Yaxshilig‘ ahli jahonda istama Bobur kibi,
Kim ko‘rubtur, ey ko‘ngul, ahli jahondin yaxshilig‘?!

* * *

So‘rma holimniki, bo‘ldum burnog‘idin zorroq,
Jism jondin zor-u jonim jismdin afgorroq.

Banda taqrir aylay olmon band-bandim[1] dardini,
Yuz temur band o‘lsa, ondin bu erur dushvorroq.

Mast-u bexudluq[2] bila umrungni o‘tkarding, darig‘!
Ey ko‘ngul, mundin beri bo‘l bir nima hushyorroq.

G‘aflat uyqusidin uyg‘on, gar tilar bo‘lsang murod—
Kim, yetar maqsadg‘a har kim, bo‘lsa ul bedorroq.

O‘lgali yettim, mening jonim g‘amidin, ey rafiq,
Dahr aro chun yo‘q kishi sendin manga g‘amxorroq.

Kelmas o‘xshar zaxmating islohg‘a, Bobur, magar,
Har davokim qildilar bo‘ldung dag‘i bemorroq.

* * *

Yor yuzumni ko‘rub dard-u g‘amim bilsa kerak,
Yuz ko‘rub dard-u g‘amim chorasini qilsa kerak.

Ey sabo, jon-u ko‘ngulni o‘zining chun qildi,
Ko‘ngli birla degasen, joni uchun kelsa kerak.

Vaslini ne qilayin, g‘ayrdin ayrilmadi hech,
Yor vasli menga-yu ag‘yordin ayrilsa kerak.

---

[1] **Band** — a’zo, bo‘g‘in.

[2] **Bexud** — hushsiz, o‘zidan bexabar.

Vaslining qadrini chun bilmadi bu telba ko‘ngul,
Hajrining tiyg‘i aning yuragini tilsa kerak.

Shukr, Boburni bilurmen, degan ermish ul oy,
Lojaram, bandalarin shohlari bilsa kerak.

* * *

Bir pari men telbani husnig‘a moyil qilg‘udek,
Ko‘zum ichra yer tutub, ko‘nglumda manzil qilg‘udek.

Ko‘nglumizga javr behad qildi ul nomehrubon,
Jonima yuz ming g‘am-u mehnatni hosil qilg‘udek.

Notavon ko‘nglumg‘a ishqi qayg‘uni kelturgudek,
Aysh-u ishratni ko‘nguldin qayg‘u zoyil qilg‘udek.

Qilmadi Farhodu Majnun o‘zni rasvo men kibi
Kim, bu nav ish — ish emastur hech oqil qilg‘udek.

Ul pari ishqida Bobur jon berib, ey ahli ishq,
Ishq atvorini ishq ahlig‘a mushkil qilg‘udek.

* * *

Chiqsa quyosh falakka, sen otqa chiqqaningdek,
Bo‘lg‘aymu ul seningdek, ul biri tavsaningdek?[1]

Ko‘ksumni chunki yording, kirgil ko‘ngulgakim, bor —
Ul yora eshigingdek, ko‘z anda ravzaningdek[2].

Gar siym[3] bargi gulni qilsa libos o‘ziga,
Bo‘lg‘aymu, ey gulandom, ko‘nglak[4] bila taningdek?

[1] **Tavsan** — ot.
[2] **Ravzan** — teshik.
[3] **Siym** — kumush
[4] **Ko‘nglak** — ko‘ylak.

Ul yor hazratinda[1] bisyor yaxshidur g‘ayr[2],
Men ham yamon emon[3], lek yaxshi emon aningdek.

Da’viyi ishq etib g‘ayr, Boburni ayb qilma —
Kim, men edim seningdek, sen bo‘lg‘asen meningdek.

* * *

O‘zni, ko‘ngul, aysh ila tutmoq kerak,
Bizni unutqonni unutmoq kerak.

Aysh-u tarab[4] gulbunig‘a[5] suv berib,
G‘ussa niholini qurutmoq kerak.

Har nimag‘a g‘am yema, g‘am ko‘p turur,
Aysh bila o‘zni ovutmoq kerak.

Tiyradurur zuhd[6] damidin[7] ko‘ngul,
Ishq o‘ti birla yorutmoq kerak.

Qo‘yma mashaqqat aro, Bobur, ko‘ngul,
O‘zni farog‘at bila tutmoq kerak.

* * *

Mayaki sofak o‘lsa iki manak,
Sho‘xaki nob-u kajaki jamanak.

Mayaki pur nishotaki mastak,
Sho‘xaki behayoyaki bazanak.

---

[1] **Hazrati** — huzuri, oldi.
[2] **G‘ayr** — begona, yot.
[3] **Emon** — emasman.
[4] **Tarab** — shodlik.
[5] **Gulbun** — gul tupi.
[6] **Zuhd** — toat-ibodat.
[7] **Dami** — nafasi.

Sho‘xki, bo‘lsa asru xush suxanak,
Suxanak aylasa ochib dahanak.

Xubak o‘lsa bu yanglig‘ ul chamanak —
Kim, gulak bo‘lsa anda nastaranak.

* * *

Ko‘ngulga bo‘ldi ajoyib balo qaro soching,
Shikasta ko‘ngluma ermish qaro balo soching.

Boshimg‘a chiqti tutun rashkdin qora sochdin,
Ayoqqa tushgali, ey sarvinoz, to soching.

Muyassar o‘ldi junun mulki, ey junun ahli,
Nisori ashkni emdi bu kun mango soching.

Soching shikastida bordur shikasta ko‘ngullar,
Ko‘ngullar ochilur, ochilsa ul qaro soching.

Ochildi ko‘ngli, chu ochting sochingni, Boburning,
Ne ayb, agar desa dilband-u dilkusho soching.

* * *

O‘lturur garchi meni guftoring,
Tirgizur ul labi shakarboring.

Kuydurur hasratida meni, netay,
Otashin guldek iki ruxsoring.

Ey ko‘ngul, yaxshi iki dunyodin
Bir nazar qilsa sanga dildoring.

Xor ko‘rma g‘amin ul oyningkim,
Budurur furqatida g‘amxoring.

Qildi to gul yuzida zohir xat,
Boburo, bo‘ldi xatti bezoring.

Xirad-u sabr, kelib, albatta,
Ishqidin emdi meni qutqoring.

* * *

Olida go‘yin ko‘rung, ilgida chavgonin ko‘rung,
Yuzida zulfi bila go‘yi zanaxdonin ko‘rung!

Sekretib yeldurganida tavsanig‘a ko‘z soling,
Yoyqolib yo‘l yurusa, sarvi xiromonin ko‘rung!

Ul pari maydon aro javlonda yuz ming noz ila,
Orqasinda yuz meningdek zor-u hayronin ko‘rung.

Ishqida jonni malomat o‘qig‘a qilmang hadaf,
Qoshining yosini ko‘zlang, tiyri mujgonin ko‘rung!

Derki, Bobur, iltifot aylay sanga yetgan zamon,
Menga yetgach qoshida yuz chin-u yolg‘onin ko‘rung.

* * *

Qaysi bir ozorin aytay jonima ag‘yorning,
Qaysi bir og‘ritqonin ko‘nglumni dey dildorning?

Qaysi bir berahlig‘ini[1] toleyi gumrohning,
Qaysi bir kajravlig‘ini[2] charxi kajraftorning?

Qaysi hasrat birla armonin vafosiz vaslning,
Qaysi mehnat birla ranjin furqati xunxorning?

G‘urbat ichra, ey ko‘ngul, eldin vafo istarni qo‘y,
Chun vafosin ko‘rmading hargiz diyor-u yorning.

---

[1] **Berah** — yo‘lsiz.

[2] **Kajrav** — ters aylanuvchi.

Bobur, ul gul javr etar, ag‘yordin ne yaxshilig‘,
Gulning ozori bu bo‘lsa, vah, ne bo‘lg‘ay xorning?

* * *

Kimki bo‘lg‘ay sen kibi olamda dildori aning,
Har qayon azm aylasa, bo‘lg‘ay Xudo yori aning.

Ko‘yidin men azm etarmen — qolg‘udektur xotirim,
Xotirimni saxlasa, Tengri nigahdori aning.

Keldim ersa, kelmadi hargiz aning ko‘ngliga rahm,
Bordim, ammo bormadi ko‘nglumdin ozori aning.

Ul quyoshdin ne asig‘[1] chekmak jafo-yu javrkim,
Mayli yo‘qtur zarraye mehr-u vafo sori aning.

Borg‘ay erdim bosh ila ko‘yiga, naylay, Boburo,
Har qachon borsam eshigiga, kelur ori aning.

* * *

Telba ko‘nglumkim, sening changingdadur[2], yod aylagil,
Bir navozish[3] birla ko‘nglumni mening shod aylagil.

Ishrat ichra har qachonkim, chang olsang ilgingga,
Furqatingda qolg‘on egri qomatim yod aylagil.

Soz aylab bir nishot[4] angez chang, ey dilrabo,
Benavo ko‘nglumni g‘am changidin ozod aylagil.

Majlis ichra chang birla tortib ovoz, ey pari,
Sabr-u hushim juzv-u avroqini barbod aylagil.

---

[1] **Asig‘ (osig‘)** — foyda, naf, bahra.

[2] **Chang** — musiqa asbobi; qo‘l (qo‘lingda ma’nosida). Shoir lutf bilan “chang” so‘zini ikki ma’noda qo‘llayotir.

[3] **Navozish** — chalmoq; erkalash, alqamoq.

[4] **Nishot** — xushvaqtlik.

Changda bir ko‘k[1] cholur yoring chu yo‘qtur, Boburo,
Yerga bosh cholmoq bila o‘zungni mu’tod aylagil.

* * *

Ne fikrekim, sening fikring emas — ul fikr erur botil,
Ne umrekim, o‘tar sensiz — erur ul umr behosil.

Taolalloh, ne ko‘z-u qoshdururkim, har qachon ko‘rsam,
Gahi ko‘nglum bo‘lur bexud, gahi aqlim bo‘lur zoyil.

Jafo-yu javr tavridin erursen asru ko‘p voqif,
Vafo-yu mehr rasmidin bo‘lursen asru ko‘p g‘ofil.

Quyosh yanglig‘ yuzungga mendururmen vola-vu hayron,
Yangi oydek qoshingg‘a mendururmen oshiq-u moyil.

Kechurdung oy-u yilni mast-u bexudluq bila, Bobur,
Necha g‘aflat bila umr o‘tkarursen, necha kun oyil!

* * *

Jonimdin o‘zga yori vafodor topmadim,
Ko‘nglumdin o‘zga mahrami[2] asror[3] topmadim.

Jonimdek o‘zga jonni dilafgor[4] ko‘rmadim,
Ko‘nglum kibi ko‘ngulni giriftor[5] topmadim.

Usruk[6] ko‘ziga toki ko‘ngul bo‘ldi mubtalo,
Hargiz bu telbani yana hushyor topmadim.

---

[1] **Ko‘k** — qayg‘u kuyi, motam ohangi.
[2] **Mahram** — sirdosh, eng yaqin do‘st.
[3] **Asror** — sirlar.
[4] **Dilafgor** — qalbi majruh, bag‘ri ezilgan.
[5] **Giriftor** — ilingan, bog‘langan, asir tushgan.
[6] **Usruk** — mast; bu o‘rinda “xumor” ma’nosida.

Nochor furqati bila xo‘y[1] etmisham, netay,
Chun vaslig‘a o‘zumni sazovor topmadim.

Bore[2] boray eshigiga bu navbat, ey ko‘ngul,
Nechaki borib eshigiga, bor[3] topmadim.

Bobur, o‘zungni o‘rgatako‘r, yorsizki, men
Istab jahonni muncha qilib yor topmadim.

* * *

Sening ishqingda, ey nomehrubon, bexonumon bo‘ldum,
Demon bexonumon, ovvorayi ikki jahon bo‘ldum.

Labing gar bermasa bo‘sa, nechuk jon elta olg‘ayman,
Bu yo‘ldakim adam sahrosig‘a emdi ravon bo‘ldum.

So‘rub ul oy labidin, og‘zining ramzini angladim,
Bir og‘iz so‘z bila ko‘rungki muncha xurdadon[4] bo‘ldum.

Nechakim qoshi yolar ishqida tuzlukni[5] ko‘rsattim,
Vale oxir malomat o‘qlarig‘a-o‘q nishon bo‘ldum.

Kular erdim burun Farhodi miskin dostonig‘a,
Bu Shirindurki oning birla-o‘q hamdoston bo‘ldum.

Visoling davlatig‘a yetmasam Bobur kibi, ne tong
Ki, hajring mehnatida asru zor-u notavon bo‘ldum.

---

[1] **Xo‘y** — o‘rgangan, odatlangan, ko‘nikkan.

[2] **Bore** — bir marta.

[3] **Bor** — ko‘p ma’noli so‘z: gal, marta, biror marta ham; qabul.

[4] **Xurdadon** — nozikfahm, o‘tkir fikrli.

[5] **Tuzluk** — to‘g‘rilik.

* * *

Xazon yafrog‘i yanglig‘ gul yuzung hajrida sarg‘ardim,
Ko‘rub rahm aylagil, ey lola rux[1], bu chehrayi zardim[2].

Sen, ey gul, qo‘ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,
Oyog‘ingg‘a tushub bargi xazondek muncha yolbardim.

Latofat gulshanida gul kibi sen sabz-u[3] xurram qol,
Men archi dahr bog‘idin xazon yafrog‘idek bordim.

Xazondek qon yoshim, sorig‘ yuzumdin el tanaffurda[4],
Bahar rangi[5], bihamdilloh, ulusdin o‘zni qutqordim.

Ne tole’dur mangakim axtari baxtim topilmaydur,
Falak avroqini[6] har nechakim daftardek axtardim.

Ulusning ta’n-u ta’rifi manga, Bobur, barobardur,
Bu olamda o‘zumni chun yamon, yaxshidin o‘tkardim.

* * *

G‘ayr toshi zaxmidin dardimni izhor etmadim,
Ichtagi pinhon g‘amim toshtin namudor etmadim.

Qondin elga yoydi tifli ashk sirrimni mening,
Chunki men ul yoshni hargiz sohib asror[7] etmadim.

Kelmadi ko‘nglumga ishqining surur-u[8] davlati,
To o‘zumni mehnat-u g‘amg‘a sazovor etmadim.

---

[1] **Rux** — yuz, chehra.
[2] **Zard** — sariq.
[3] **Sabz** — yashil, gurkiragan.
[4] **Tanaffur** — nafrat.
[5] **Bahar rangi** — harqalay.
[6] **Avroq** — varaqlar.
[7] **Sohib asror** — sirdosh.
[8] **Surur** — shodlik.

Yuzi xurshedi, tishi durridin ayru jismda
Qolmadi bir zarra yerkim, tishdin afgor etmadim.

Toleyimdin ne osig'[1], Bobur, fig'on-u nolaki,
Uyquluq baxtimni bu un[2] birla bedor etmadim.

* * *

Oyog'in o'psam, yetishgay arsh[3] toqig'a boshim,
Dast bergay davlatim, gar tutsa ilgim mahvashim[4].

Qo'ymog'umdur etaging ketsam ilikdin har necha,
Bormog'umdur ostoningdin agar borsa boshim.

O'tti el bo'lmoqdin[5] ul yosh, men qarig'um ishqida,
O'lganim yaxshi bu nav' ar[6] o'tsa ellikdin yoshim.

Do'stlar, ko'nglumdagin qabrim toshig'a yozg'asiz,
Toki birdek bo'lg'ay ul oy ishqida ichim, toshim.

Yor iti, qichqirma gar Bobur desa holin sanga,
Naylayin, bu g'urbat ichra sendin o'zga yo'q kishim.

* * *

Ne xush bo'lg'ayki, bir kun uyquluq baxtimni uyg'otsam,
Kechalar tori mo'yidek beliga chirmashib yotsam.

Gahi guldek yuzini ul shakar so'zlukning islasam,
Gahi shakkar kibi ul yuzi gulning la'lidin totsam.

Qani Shirin bila Layliki, sendin noz o'rgansa,
Qani Farhod-u Majnunkim, alarg'a ishq o'rgatsam.

---

[1] **Osig'** — foyda.
[2] **Un** — tovush.
[3] **Arsh** — osmonning eng yuksak qismi.
[4] **Mahvash** — oyday.
[5] **El bo'lmoq** — o'rganmoq.
[6] **Ar** — "agar" so'zining qisqargani.

Yoruq kunduz, qorong‘u kechada anjum kibi bo‘lg‘ay,
Chekib gar oh dudini, ko‘ngul o‘tini butratsam.

Ko‘zum ravshanlig‘ida bo‘lg‘ay, ey Bobur, base kamliq,
Agar qoshi bila yuzin hilol-u kunga o‘xshatsam.

* * *

Hajr aro ishrat ayog‘in bormu no‘sh aylar chog‘im,
Sensizni yurub ayoq ichkuncha sinsun oyog‘im!

Ishq bemorimen-u sen husnunga mag‘rur-u mast,
Men nechun bormay o‘zumdinkim, dame yo‘qtur sog‘im.

Dog‘lar qo‘ydum diramlar kibi ko‘ksumni yorib,
Ne osig‘kim, yorg‘a tushmas qabul ul yormog‘im.

Dast bermas vasl-u kelmas yor-u rahm etmas, ne sud?
Bormog‘im bo‘g‘zumg‘a eltib, bormog‘im yolbormog‘im.

Istaram, ey ishq, mendin qolmag‘ay nom-u nishon,
Tufroq et jismimni, dog‘i yelga bergil tufrog‘im!

Ko‘zlarimdin borg‘ali yoshim tanim bo‘ldi nizor,
Bilmadim, ul yosh ekandur, Boburo, mening yog‘im.

* * *

G‘urbat-u hijrong‘a qoldim, oh ul jon ilgidin,
Jong‘a yettim emdi g‘urbat birla hijron ilgidin.

Ko‘rsatur gah tig‘-u gah o‘q —holatimni bilmayin,
Ne balolar ko‘radurman yori nodon ilgidin.

El fig‘onimdin bajon-u[1] men bu jondin, ey ajal,
Qil xalos elni-yu meni jon-u afg‘on ilgidin.

Bobur, ul oy hajrida ishing base dushvor edi,
Shukrkim, qutqardi o‘lum seni oson ilgidin.

[1] **Bajon** — jonidan bezor bo‘lgan.

* * *

Yana ko‘z uyida ma’vo qilibsen,
Ko‘ngul koshonasida jo qilibsen.

Yana savdoyi zulfungdin, nigoro,
Meni oshufta-vu[1] shaydo qilibsen.

G‘aming yo‘q jon agar bersam g‘amingda,
O‘zungni muncha beparvo qilibsen.

Qoshingdin meni o‘qdek tashlar uchun,
Yangi oydek qoshingni yo[2] qilibsen.

Ko‘zumdin yoshunub, ey bahri altof[3],
Ko‘zumning yoshini daryo qilibsen.

Sog‘inmas janna ul-ma’voni, Bobur,
Aning ko‘nglida to ma’vo qilibsen.

* * *

Ne vafo umrumda ul jon-u jahondin ko‘rgamen,
Kim vafo jondin ko‘rubdurkim, men ondin ko‘rgamen?!

Ko‘z yo‘lidin ul pari husnin nazar aylar edim,
Qon yoshim ul yo‘lni tutti, emdi qondin ko‘rgamen?

Yo Rab, ul kun shum tole’din manga bo‘lg‘aymukim,
Jonima orom ul oromi jondin ko‘rgamen?

Ko‘z ko‘rar, lekin solur meni balog‘a bu ko‘ngul,
Bu baloni necha chashmi[4] xunfishondin[5] ko‘rgamen?

---

[1] **Oshufta** — parishon.
[2] **Yo** — yoy, kamon.
[3] **Bahri altof** — lutf dengizi.
[4] **Chashm** — ko‘z.
[5] **Xunfishon** — qon sochuvchi.

Bartaraf qilg‘il vafo istarni eldin, Boburo,
Ul g‘alatdurkim vafo ahli jahondin ko‘rgamen.

* * *

Takalluf har necha suratta bo‘lsa, ondin ortuqsen,
Seni jon derlar, ammo betakalluf jondin ortuqsen.

Parining husn ichra garchi oti benihoyattur,
Meni devona qoshimda va lekin ondin ortuqsen.

Pari bu husn birla ko‘rsa yuzungni, bo‘lur telba,
Seni ta’rif etar, lekin sifat qilg‘ondin ortuqsen.

Qadam ranjida qil ko‘nglum uchun, ey yorning o‘qi,
Mening bu notavon ko‘nglumga chun darmondin ortuqsen.

Iqomat[1] chunki qilding, Boburo, ul hur ko‘yida,
Maqoming[2] Ravzadin[3] avlo, o‘zung Rizvondin ortuqsen.

* * *

Bu yanglig‘ bilsam erdi hajrning muhlik qaro shomin,
Berurmu erdim o‘lguncha iligdin vasl ayyomin?!

Jahonda aysh-u ishratdin ko‘ngul orom topqaymu,
Kishi to ko‘rmaguncha yonida mahvash diloromin?

Ko‘ngulda hasrati ul oyning og‘zining chu behaddur,
Ko‘ngul go‘yoki mundindur tutubtur g‘uncha andomin.

Masih anfosi yanglig‘ jon berur farsuda jismimg‘a,
Sabo keltursa nogah hajr aro ul yor payg‘omin.

Muvofiq yorlar birla bu damni xush kechur, Bobur,
Na uchunkim, kelur damg‘a bo‘la olmas kishi zomin.

[1] **Iqomat** — yashash.

[2] **Maqom** — turar joy.

[3] **Ravza** — bog‘; sakkiz jannatning biri.

* * *

So‘zlab ul la’li shakarxoni shakarrez etasen,
Ochib ul zulfi sumansoni dilovez etasen.

Gah qoshing sekritib-u gohi ko‘zungni o‘ynatib,
Ne balolarkim mening jonimg‘a angez etasen.

Suv kibi tig‘ing chekib, tund samandingni minib,
Yeldurub har sorig‘a, mening o‘tum tez etasen.

Ko‘zlaring hajrida men bemor-u boqmaysen manga,
Meni og‘riqqa magar boqqali parhez etasen.

Hajr shomi mehnatidin qutula olmay chu sen,
Boburo, har nechakim o‘zni saharxez etasen.

* * *

Xurshid yuzung birla bu kun, ey mohi tobon,
Da’vo gar etar bo‘lg‘usi kun, so‘ngra pushaymon.

Sen gul kibi to g‘amzadasen husnunga mag‘rur,
Bulbul kibi men g‘amzadamen husnunga hayron.

Gul yuzung erur lola, vale lolayi xudro‘y,
Tor og‘zing erur g‘uncha, vale g‘unchayi xandon.

Gohi qulog‘ing to‘lg‘adi, gah yuzunga keldi,
Zulfungni yig‘ishturki, base bo‘ldi parishon.

Chun bo‘ldi sochi torig‘a jon rishtasi payvand,
Bobur, ko‘ngul uzmak sochidin emdi ne imkon.

* * *

Qad-u xatting bila ko‘z-u yuzung, ey sarvi simin tan,
Biri sarv-u biri rayhon, biri nargis, biri gulshan.

Hadis-u la'l-u raftor-u jamolingdin erur har dam,
Tilim go'yo, so'zum rangin, ko'ngul xurram,
ko'zum ravshan.

Meni madhush-u miskin naylay, ul sho'xi balo birla,
Men asru bedil-u bexud, ul asru purdil-u purfan.

Falak javr-u jafosidin, ul oy dard-u balosidin,
Chekarmen nola-yu afg'on, qilurmen girya-yu shevan.

Baloyi ishq-u yolg'uzluq, dag'i hijron-u g'urbatda,
Otim — Majnun, kishim — mehnat, ishim — zori,
yerim — gulxan.

O'qung birla xayoling, darding-u mehringg'a Boburdek,
Tanim — manzil, ko'zum — maskan, ko'kus — ma'vo,
ko'ngul — maxzan.

* * *

Ishq elining ohidin ul sarv qad xam bo'lmasun,
G'am yelidin ul muanbar[1] zulf darham[2] bo'lmasun.

Dahri dundin tegmasun ozor nozik jisminga,
Dahr ahlidin muborak ko'nglungga g'am bo'lmasun.

Ko'p jafo-yu javr ko'rduk, ey quyosh, hajring kuni,
Boshimizdin soyayi sarvi qading kam bo'lmasun!

Olam ahli birla olamdin manga sensen g'araz[3],
Zoti poking bo'lmasa, olamda odam bo'lmasun.

Gar havodorim erursan, ey sabo, arz aylakim,
Ul yuzi gul sarv har xas birla hamdam bo'lmasun.

[1] **Muanbar** — anbar hidli, xushbo'y.

[2] **Darham** — tarqoq, parishon.

[3] **G'araz** — "maqsad" ma'nosida qo'llanilgan.

Garchi oshiq lozimi olamda rasvoliqdurur[1],
Ishq aro Bobur kibi rasvoyi olam bo‘lmasun!

* * *

Tushumda chun quyoshdek orazingni ko‘rdum o‘trudin[2],
Tilarmen to qiyomat ochmag‘aymen ko‘zni uyqudin.

Sening vaslingdin ayru tushgali borg‘on sori ortar,
Tahassur[3] orqadin, mehnat yonimdin, hajr o‘trudin.

Ko‘nguldin qat’i ummid ayladim ul vaqtkim bildim,
Kesildi rishtayi jondin, osildi tori gesudin[4].

Tiya olmon yig‘ini ko‘rgach ul yoshni, vale, ul ham
Ko‘zum yoshini ko‘rgach, asray olmas o‘zni kulgudin.

Ko‘zum yoshiki yemruldi shikeb-u[5] sabr uyi ondin,
Ziyonlar sanga, ey Bobur, bu yanglig‘ bilmadim su(v)din[6].

* * *

Quyoshim har sorig‘a azm qilsa, zarraye qolmon,
Ne uchunkim, agar ayrilsam andin kun ko‘ra olmon.

Aningdek bo‘lmisham hayron quyosh yanglig‘ yuzunggakim,
Quyoshdek nayzalar tegsa ko‘zumga, ko‘z ola olmon.

Agarchi yor ishqi notavon ko‘nglumg‘a o‘t soldi,
Vale, men notavon ul yor ishqida ko‘ngul solmon.

---

[1] **Rasvo** — sharmanda.

[2] **O‘tru** — ro‘para, yuzma-yuz.

[3] **Tahassur** — vahima.

[4] **Gesu** — soch.

[5] **Shikeb** — chidam, toqat.

[6] **Su(v)din** — bu so‘zda shoir so‘z o‘yini qilmoqda: suv— ichimlik suv; sud — foyda.

Ibodat vaqti bo‘lsa, har necha mehrob o‘trumda,
Qoshin naqshin tasavvur qilmag‘uncha yerga bosh cholmon.

Iroq-u Fors gar yetsa sening bu she’ring, ey Bobur,
Ani hifz etgusi Hofiz, musallam[1] tutqusi Salmon[2].

* * *

Mening ko‘nglumni har dam og‘ritib, parvoye qilmaysen,
Sen, ey bedard, naylaykim, ko‘ngul dardini bilmaysen.

Ne bilg‘aysen mening dard-u g‘amim har soat-u har dam —
Ki, husn usruklugidin oy-u yil, ey oy, oyilmaysen.

Vafo maktubi birla g‘amza o‘qin hech yozmaysen,
Jafo rasmi-yu javr oyinini hargiz yongilmaysen.

Qotilma, ishq eli holin chu bilmassen, manga, ey shayx,
Ne bilgaysenki, hargiz bu jamoatg‘a qotilmaysen.

Bo‘lubtur ishqing ichra garchi xasdek jismi Boburning,
Vale, ne foydakim xascha chog‘liq ko‘zga ilmaysen.

* * *

Jamoling vasfini[3], ey oy, necha eldin eshitgaymen,
Ne kun bo‘lg‘ay, visolingg‘a meni dilxasta yetgaymen?!

Tarahhum[4] yuzidin yuzungni ko‘rmakka buyurg‘aysen,
Xush ulkim, orazingni ko‘rgamen, so‘zung eshitgaymen.

Itingdurmen, soching zanjirini bo‘ynumg‘a mahkam qil —
Ki, vodiyi firoqing ichra qo‘rqarmenki, yitgaymen[5].

---

[1] **Musallam** — ma’qullamoq.

[2] **Hofiz Sheroziy va Salmon Sovajiy** — mashhur fors-tojik shoirlari.

[3] **Vasf** — maqtov.

[4] **Tarahhum** — rahm-shafqat.

[5] **Yitmoq** — yo‘qolib ketmoq.

Tarahhum qilmasang yo boqmay, istig‘no[1] bila o‘tsang,
Tazarru’ qilg‘amen yo yig‘lag‘aymen, o‘zga netgaymen?

Muyassar bo‘lmasa boshimni qo‘ymog‘lig‘ oyog‘ig‘a,
Boshimni olib, ey Bobur, oyoq yetgancha ketgaymen.

* * *

Bu kecha kulbamg‘a keldi ul quyoshim yoshurun,
Qarnlarda kelmadi hargiz muningdek kechqurun.

Og‘zidek tor fursati vasli, vale, hajri yo‘li,
Ul muanbar sochi yanglig‘ ham qorong‘u, ham uzun.

To xayoli orazing tushti ko‘ngulga, ey quyosh,
Bo‘ldi ko‘nglum bir yonar, o‘t-u so‘ngaklarim o‘tun.

Bo‘ldi ko‘nglumda gireh hasrat o‘ti tor og‘zidin,
Bor magar jismim mening tor-u ko‘ngul anda tugun.

Olg‘ali jonimni hijrong‘a havola qildi yor,
Qo‘yma hijrong‘a, ajal, jonimni ol Tengri uchun.

Sarvdek qaddi firoqida fig‘onimdur baland,
Gul kibi ruxsori hajrida yoshimdur lolagun.

Ishq ila devonalig‘da bo‘lmisham sohibkamol,
Ishq ahli, emdi Boburni degaysiz zufunun.

* * *

Shoxi gul-u nastaran yod berur bo‘yidin,
Atrni mushki Xo‘tan kasb qilur mo‘yidin.

Gul — yuzidin munfail, sarv — qaddidin xijil,
Rang olur muttasil lola-yu gul ro‘yidin.

[1] **Istig‘no** — e’tiborsizlik, beparvolik.

Jong‘a qilur yuz sitam, ko‘ngluma yuz oncha ham,
Ko‘z oqizur jo‘yi g‘am sho‘xi balo jo‘yidin.

Ravzag‘a gar yetgamen, onsiz ani netgamen?
Mumkin emas ketgamen ul qaro ko‘z ko‘yidin.

Garchi qilur yuz karam, vasli etar muhtaram,
Lek, base qo‘rqaram, Bobur, oning xo‘yidin.

* * *

Qayong‘a borsang itingmen, o‘zumni yetkurayin,
Yetishmasam sanga boqib, duo qilib turayin.

Yuzum bo‘sag‘angga sursam — ne yaxshi ayshdurur,
Inoyat et, eshigingda bu ayshni surayin.

Firoqing ichra yig‘idin nechuk yig‘ay o‘zni,
Yoshim bosh urdi jahong‘a, ne nav’ yoshuroyin.

Necha tag‘oful etib, menga boqmayin yurar ul,
Necha tazarru’ etib, men anga boqib turayin.

Quyoshg‘a zarra nazar solmag‘ay sevunmakdin,
Qutulsa g‘am tunidin, ko‘rsa yona Bobur oyin.

* * *

Necha husn ahlidin, mahzun ko‘ngul, ozor topqaysen,
Necha gulchehralardin bag‘ring ichra xor topqaysen?

Necha ishq-u firoq-u rahmsiz ag‘yor ilgidin
O‘zungni xor-u jonni zor-u ko‘z xunbor topqaysen?

Necha maqdur borincha aning royicha borg‘aysen,
Necha borg‘oncha sen o‘zungni bemiqdor topqaysen?

Tanimg‘a nechakim nazzora qilsang, dog‘ ko‘rgaysen,
Ko‘ngulda har nechakim istasang, ozor topqaysen.

Bu mahvashlarg‘a ko‘nglung bermag‘ilkim,
asray olmaslar,
Ko‘ngulni asrag‘il, bo‘lg‘ayki, bir dildor topqaysen.

* * *

Xating bila yuzung-u kokuling sening, ey jon,
Biri — binafsha, biri — yosamin, biri — rayhon.

Takallum aylarida tili-yu tishi-yu labi,
Biri — aqiq-u biri — inju-vu biri — marjon.

Ko‘ngulni zor-u meni xor-u tanni tor etgan,
Biri — jafo-yu biri — g‘urbatu, biri — hijron.

Tan-u ko‘ngul bila ko‘z vasl-u noz-u husni uchun
Biri — xarob-u biri — vola-vu, biri — hayron.

Tamomi umrida Boburg‘a uch so‘z aytibtur:
Biri — so‘kunch-u biri — qattiq-u biri — yolg‘on.

* * *

Necha la’lingdin mening bag‘rim to‘la qon qilg‘asen?
Xotirimni necha zulfungdek parishon qilg‘asen?

Necha yetkurgaysen el boshini ko‘kka mehr ila,
Necha meni javrdin yer birla yakson qilg‘asen?

Ko‘ngluma dashnom-u ta’ning ulcha maqdur etgasen,
Jonima bedod-u zulmung ulcha imkon qilg‘asen.

Manga bormoq mushkil-u kelmak, sanga osondurur,
Ushbu mushkilni manga, yo Rab, sen oson qilg‘asen.

Demagay ahsanta lafzin, Bobur, ul yoring sening,
Nechakim Hasson kibi o‘zni suxandon qilg‘asen.

* * *

Keldi ul vaqtki, boshimni olib ketgaymen,
Olam ichra oyog‘im yetganicha yetgaymen.

Istaram o‘zni aziz elga ko‘runmasliktin,
Necha o‘zumni ulus ko‘zida xor etgaymen.

Xalq yuz javr ila ishlar buyurur, kosh elning
Ne yuzin ko‘rgamen-u ne so‘zin eshitgaymen.

Har sori borsa bu devona ko‘ngul, ayb etma,
O‘yla devona emaskim, ani berkitgaymen.

Dema Boburga, netarsen, bosh olib ketmakni?
Tengrining xosti mundoq esa men netgaymen.

* * *

Bu g‘amdamenki, ishim fikrini ne nav etayin,
Ne yerda sokin o‘lay, ne qilay, qayon ketayin?

Ne dayrdin eshigim ochilur, ne masjidtin,
Necha eshikdin eshikka gado kibi yetayin?

Jahon eli bila guft-u shunud qilmasmen,
Necha so‘zumni deyin, necha qattiq eshitayin?

Zamona ahlig‘a qotildim va qota qoldim,
O‘zumni kuch bila bu dang[1] elga ne qotayin?

Dema ne bo‘ldi ishing, fikr qilg‘il, ey Bobur,
Ne bo‘lsa — ul bo‘lur erkin, ishim, ne fikr etayin?!

[1] **Dang** — karaxt, loqayd, befarq.

* * *

G‘ayrg‘a necha vafo qilg‘aysen?
Jonima necha jafo qilg‘aysen?

Bexato elga otib g‘amza o‘qin,
Bizga yetganda xato qilg‘aysen.

Ko‘rmagaysen alam-u dard yuzin,
Dardima, eyki, davo qilg‘aysen.

Tilaram sarvi ravoning ravishin,
Tilagim kosh ravo qilg‘aysen.

Bobur, ul umr seni so‘kkan uchun,
Umr borincha duo qilg‘aysen.

* * *

Sendin nafase murod topmon[1],
Ishqingda ko‘ngulni shod topmon.

Ishq ahlig‘a iltifot ko‘rmon[2],
Husn ahlida e’tiqod topmon.

Qilsam sanga har necha tazallum[3],
Faryod-u fig‘onki, dod topmon.

Faryodki, deyarga ishq rozin,
Bir kishini e’timod[4] topmon.

Qoshing g‘ami sharhini yozarg‘a
Ko‘z qorasidek midod[5] topmon.

Men banda juz inqiyod[6] bilmon,
Sen shohda juz inod[7] topmon.

---

[1] **Topmon** — topolmayman.
[2] **Ko‘rmon** — ko‘rmayman.
[3] **Tazallum** — zulmdan zorlanish.
[4] **E’timod** — ishonch.
[5] **Midod** — siyoh.
[6] **Inqiyod** — bo‘yunsinmoq, itoat etmoq.
[7] **Inod** — o‘jarlik, qaysarlik.

* * *

Xush ulki, yona muborak yuzungni ko‘rgaymen,
Yuzum bila qadaming gardini supurgaymen.

Demaki, javr kelur sanga yor ko‘rmaktin,
Meni ne qo‘rqutasen, har ne kelsa ko‘rgaymen.

Gahi jafo-yu gahi javr etib yuz evurasen,
Men ul emonki, bular birla yuz evurgaymen.

Necha firoq xumori aro azob chekay,
Qachon visol mayidin dame esurgaymen[1].

Firoq o‘tida ovunsam chog‘ir bila ne ajab,
Magar bu suv bila ul shu’lani o‘churgaymen.

Demish meniki, itim charga[2]sinda ko‘rgumdur,
Necha bu va’da bila, Boburo, yugurgaymen?!

* * *

Kelki, sensiz tobakay maqtuli hijron bo‘lg‘amen,
Choraye qilkim, sening ollingda qurbon bo‘lg‘amen.

Ey xush ulkim, turg‘asen kelub ko‘zum o‘trusida,
Men tikib ikki ko‘zum yuzungga, hayron bo‘lg‘amen.

Necha sensiz dard-u g‘am bo‘lg‘ay mening ko‘nglumda jam’,
Necha zulfung ishtiyoqidin parishon bo‘lg‘amen?

Ko‘yung ichra gar saqar bo‘lsa, maqar Jannatcha bor,
Jannat o‘lsa gar makon, sensiz ne imkon bo‘lg‘amen?

---

[1] **Esurgay** — yayragay.

[2] **Charga** — davra.

* * *

Bayaknogah ko‘zumga uchrab o‘tru,
Meni devona qilding, ey pariro‘.

Jahonda har kishig‘a bor murode,
Mening yo‘qtur murodim sendin ayru.

Magar uyquda yuzung ko‘rgay erdim,
Vale, hajringda ko‘zdin uchti uyqu.

Iki soching bila yuzung quyoshin,
Kechalar yod etarmen tongg‘a degru.

Tarahhum aylakim, bechora Bobur
Sening ishqingda bo‘ldi zor asru.

* * *

Charxning men ko‘rmagan javr-u jafosi qoldimu?
Xasta ko‘nglum chekmagan dard-u balosi qoldimu?

Meni xor etti-yu, qildi muddaiyg‘a[1] parvarish,
Dahri dunparvarni[2] o‘zga muddaosi qoldimu?

Meni o‘lturdi jafo-yu javr birla ul quyosh,
Emdi tirguzmoq uchun mehr-u vafosi qoldimu?

Oshiq o‘lg‘ach, ko‘rdum o‘lumni o‘zumg‘a, ey rafiq,
O‘zga ko‘nglumning bu olamda harosi qoldimu?!

Ey ko‘ngul, gar Bobur ul olamni istar, qilma ayb,
Tengri uchun de, bu olamning safosi qoldimu?

[1] **Muddaiy** — da’vogar.

[2] **Dunparvar** — pastkashlarni o‘stiradigan, tubanlarni yoqlaydigan.

* * *

To olg‘ali ko‘nglumni ul yuz bila ul gesu,
Kunduz manga ne orom, kecha manga ne uyqu!

Har yong‘aki azm etsam, yonimda borur mehnat,
Har soriki yuzlansam, o‘trumg‘a kelur qayg‘u.

Yuz javr-u sitam ko‘rgan, ming mehnat-u g‘am ko‘rgan,
Osoyishi kam ko‘rgan mendek yana bir bormu?

Ul yuzi quyosh hajri, bu sa’b[1] balo dardi,
Ko‘nglumga urubdur o‘t, holimni qilibdur su(v).

Har nechaki muhlikdur, dardingni dema elga —
Kim, yig‘lamog‘ing, Bobur, bu elga durur kulgu.

* * *

Sochining savdosi tushti boshima boshtin yana,
Tiyra[2] bo‘ldi ro‘zgorim ul qaro qoshtin yana.

Men xud ul tifli[3] parivashg‘a ko‘ngul berdim, vale
Xonumonim nogahon buzulmag‘ay boshtin yana.

Yuz yamonlig‘ ko‘rub andin telba bo‘ldung, ey ko‘ngul,
Yaxshilig‘ni ko‘z tutarsen ul parivashtin yana.

Tosh urar atfol meni, uyida forig‘[4] ul pari,
Telbalardek qichqirurmen har zamon toshtin yana.

Oyog‘im yetguncha Boburdek ketar erdim, netay,
Sochining savdosi tushti boshima boshtin yana.

---

[1] **Sa’b** — mashaqqatli, mushkul.

[2] **Tiyra** — qorong‘i.

[3] **Tifl** — bola.

[4] **Forig‘** — beg‘am, ozod, erkin.

* * *

Ko‘zumda muttasil ul egma qosh kerak bo‘lsa,
Qoshimda ko‘z yorug‘i ul quyosh kerak bo‘lsa.

Sujud vaqtida mehrob bo‘lmasun hargiz
Ki, bosh qo‘yarda o‘shal egma qosh kerak bo‘lsa.

Habib ishqida boshdin kech, ey ko‘ngul, yo‘q esa
Bu yo‘lg‘a qo‘yma ayoq sanga bosh kerak bo‘lsa.

Qo‘yub oyog‘ig‘a bosh, so‘rsa la’lidin har kim,
Boshig‘a tufroq-u og‘zig‘a tosh, kerak bo‘lsa!

Sening bila bari el noxush o‘lsa, ey Bobur,
Ne bo‘lg‘usi sanga ul yori xush kerak bo‘lsa.

* * *

Kim ko‘rar xurshidni, ul mohsiymo bo‘lmasa,
Kim so‘rar shakkarni, ul la’li shakarxo bo‘lmasa.

Gul tikandur ko‘zlarimga ul yuzi guldin yiroq,
Sarv o‘qtur bag‘rima ul sarvi bolo bo‘lmasa.

Jannat ul-ma’voni, ey zohid, netay men zorkim,
Istaram ko‘yidin o‘zga manga ma’vo bo‘lmasa.

Tiymag‘il devona ko‘nglumniki, rasvo bo‘lma deb,
Oshiq o‘lg‘aymu edi ul telba rasvo bo‘lmasa.

Gar boshingni kessalar ishqida, ey Bobur, sening,
Yordin ko‘nglung kerakkim o‘zga qat’o bo‘lmasa.

* * *

Jonima o‘t soldi ul ruxsorayi zebo yana,
Ko‘ngluma ul zulf bo‘ldi moyayi savdo yana.

Ko‘rsatib ruxsor-u zulfin ul paripaykar manga,
Jon-u ko‘nglumni qilibtur vola-vu shaydo yana.

Yor ko‘yindagi tom, sensen menga pusht-u panoh,
Soyayi lutfungni sol, chun sanga keldim to yana.

Shodliqni-yu farog‘atni qo‘yub oshiq bo‘lub,
Mehnat-u g‘amni qilibmen o‘zuma paydo yana.

Yorg‘a qulmen degach Boburni rasvo ayladi,
Tengri mendek bandasini qilmasun rasvo yana.

* * *

O‘lum uyqusig‘a borib, jahondin bo‘ldum osuda[1],
Meni istasangiz, ey do‘stlar, ko‘rgaysiz uyquda.

Nekim taqdir bo‘lsa, ul bo‘lur tahqiq[2] bilgaysiz,
Erur jang-u jadal, ranj-u riyozat barcha behuda.

O‘zungni shod tutqil, g‘am yema dunyo uchun zinhor
Ki, bir dam g‘am yemakka arzimas dunyoyi farsuda[3].

Zamona ahli ichra, ey ko‘ngul, oyo tonilg‘aymu,
Seningdek dardpaymo-yu[4] meningdek dardpaymuda?

Ulusdin[5] tinmadim umrumda hargiz lahzaye, Bobur,
Magar o‘lsam bu olam ahlidin bo‘lg‘aymen osuda.

---

[1] **Osuda** — tinch, xotirjam.

[2] **Tahqiq** — haqiqat.

[3] **Farsuda** — chirik, chirigan, eski.

[4] **Dard paymo** — dard tortgan.

[5] **Ulus** — el, xalq.

* * *

Xating aro uzoring sabza ichinda lola,
Ul chashmi purxumoring loladag‘i g‘azola.

Barcha parilar, ey jon, girdingda zor-u hayron,
Go‘yo erur namoyon oy tegrasinda hola.

Mehr-u vafoni, ag‘yor, ko‘p ko‘rdim sendin, ey yor,
Javr-u jafoni bisyor qilding manga havola.

Hajringda, ey pariro‘, ko‘zumdin uchti uyqu,
Har kecha tongg‘a degru ishimdur oh-u nola.

Yuz safhasinda xatlar yoshdinki har taraf bor,
Ishqingda Bobur aylar bu nav’ yuz risola.

* * *

Hajr o‘lturdi meni, anglasam erdi muncha,
Do‘stlar, yordin ayrilmas edim o‘lguncha.

Zohido, do‘zax o‘tidin meni ne qo‘rqutasen,
Hajr o‘ti qoshida ko‘rmasmen ani uchquncha.

Ul quyosh mehrini bir zarra manga ko‘rguzmas,
Kavkabi ashk to‘kub, bo‘lsam agar garduncha.

Husnda ortuq agar bo‘lsa yuzi Laylidin,
Men taqi bormen aning ishqida yuz Majnuncha.

Rindlar ollida hayvon suyini ko‘p o‘kasen,
Ey Xizr, bormu ekin ul su mayi gulguncha?!

Boburo, she’ringga gar solsa quloq, ul shohing,
Bo‘lg‘usidur so‘zunga qadr duri maknuncha.

* * *

Qoshi-yu qaddi-yu og‘zin ul moh
Ko‘rsatmasa manga, naylayin, oh!

Tutgum sochini yuzun ko‘ray deb,
Tun uzun-u men g‘arib gumroh.

Qaddi bila ikki zulf-u og‘zi
Jonimg‘a balo bo‘lubtur, Alloh!

Xoh ista ko‘ngulni, xoh qovla,
Chun sensen bu ko‘ngulga dilxoh.

El bilmasa holatim, bilur yor,
Holimdin erur Xudoy ogoh.

Kobul sori gar azimat etsang,
Qurbon qilay o‘zni sanga, ey shoh!

Bobur, yana o‘tluq oh chekting,
Kuydurmasun elni ohi nogoh!

* * *

Xating parvona kelturgach, tirildi ushbu devona,
Ani tirguzmak uchun go‘yiyo kelturdi parvona.

Quyoshdek yuzung-u durdek tishingning hajrida, ey oy,
Ko‘zumning yoshidur yuz qatra-yu har qatra — durdona.

Qading ko‘rsatmading, bir tori sochingdin yetur pinhon,
Inoyat to‘g‘ri gar yo‘qtur, ne bo‘ldi bo‘lsa to‘lg‘ona.

Aning usruk ko‘zidin bordi chun dinim evi barbod,
Men-u, ey do‘stlar, mundin nari may birla mayxona.

Jamoling sham’i hajrinda chu Bobur o‘rtanib bordi,
Qachon boshingdin evrulgay kelib parvonadek yona?

* * *

Bo‘lmadim umrumda bir dam xotiri xurram bila,
Gar iliktin[1] kelsa, bir damni kechurmang g‘am bila.

Necha bo‘lg‘ay yor hijroni-yu davron mehnati[2],
Naqdi umrum, ohkim, o‘tti g‘am-u motam bila.

Zohir[3] o‘lg‘ay har nafas bir tun sochingning hajrida
O‘tlug‘ ohim dud yanglig‘ chiqsa pech-u[4] xam[5] bila.

Ey ko‘ngul, tokim ko‘rubmen ul paridin iltifot,
Ixtilot[6] etmak manga yoqmas bani odam bila.

Qat’[7] etib Bobur boridin chun sanga kelturdi yuz,
Bok emas[8] yakro‘y[9] bo‘lsa jumlayi olam bila.

* * *

Necha rasvo bo‘lg‘amen ishq ichra shaydolig‘ bila?
Hech kishi ko‘rmaydurur oshiq bu rasvolig‘ bila.

Har nechakim tuttum o‘zni porsolig‘ tavrida,
Bo‘ldum oxir shuhrayi ofoq shaydolig‘ bila.

Menki hijroningda qon yutmoq bila mu’todmen,
Manga yo‘qtur hech nisbat aysh-u sahbolig‘ bila.

---

[1] **Ilik** — qo‘l.
[2] **Mehnat** — “azob” ma’nosida kelgan.
[3] **Zohir** — ko‘rinadigan, tashqi.
[4] **Pech** — buralgan.
[5] **Xam** — egilgan.
[6] **Ixtilot** — aloqa, aralashmoq, munosabat.
[7] **Qat’** — kesish, uzish.
[8] **Bok emas** — hech gap emas, hechqisi yo‘q, shubhasiz.
[9] **Yakro‘y** — biryoqli.

Shayx she'rim man' etar, yetmay balog'at lutfig'a,
Naylagay, yo Rab, kishi bu piri nobolig' bila?!

Boburi bedilni ishqi telbaratsa, ne ajab,
Chunki hargiz rost kelmas ishq donolig' bila.

* * *

Qachon bo'lg'ay musharraf bo'lg'amen, jono, jamolingg'a?
Qutulg'aymen firoqingdin, yetishgaymen visolingg'a!

Ko'z oshqil boqqalikim, bo'lmisham bechora ul ko'zdin,
Lab ochqil so'rg'alikim, tashna bo'lmishmen zulolingg'a.

Ul oyning yuzi birla to'sh bo'lub, da'voyi husn etsang,
Yaqin bo'ldi bu kunkim, ey quyosh, yetting zavolingg'a.

Kabutar, eltasen xattim, ne bo'lg'ay gar qabul etsang,
Ko'ngulni bog'lasam ul noma yanglig' parr-u bolingg'a.

Belingdin kim, xayolidur, yiroqdurmen, meni yod et,
Umidim borki Boburdin yetishgaymen xayolingg'a.

* * *

Soqi[1], erur ishrat chog'i, afsurda[2] bo'lma day[3] bila,
O'ttek chog'ir[4] keltur, dag'i suhbat tutoshur may bila.

Keltur sharobi nobni[5], omoda[6] qil asbobni,
Xush tut shabi mahtobni[7], chun bordur ul oy bila.

---

[1] **Soqi** — may quyuvchi.
[2] **Afsurda** — ezilgan, qiynalgan, so'lg'in.
[3] **Day** — qishning eng sovuq oyi.
[4] **Chog'ir** — ichimlikning bir turi.
[5] **Nob** — toza.
[6] **Omoda** — tayyorlash.
[7] **Mahtob** — oydin.

Davron g‘amin barbod qil, ishrat uyin obod qil,
Jon-u ko‘ngulni shod qil ovozi chang-u nay bila.

Majlisda bordur sar-basar may nash’asidin sho‘r-u shar,
Borini mast-u bexabar qil jomi paydar-pay bila.

Hamdard yore qonikim, bir g‘amgusore qonikim,
Abri bahore qonikim, Bobur kibi yig‘lay bila.

* * *

Ulki yillar, oylar o‘tkargay g‘am-u motam bila,
Shod-u xurram bo‘lmag‘ay navro‘z ila, bayram bila.

Ulki davronning oyog‘idin damo-dam qon yutar,
Nash’a topmas, gar ichar har davr jomi[1] Jam[2] bila.

Dema, ey hamdam, diyor-u yor so‘zinkim, mening —
Ulfatim yo‘q olam ahli birla, bal[3] olam bila.

Sendin ayru naylagaymen iyd ila navro‘zni,
Oy-u yil xushtur sening birla agar bo‘lsam bila.

Tortib afg‘on, oh urub hijronda, Bobur yig‘lasang,
Navha tuzgay bazmi g‘am ahli bu zer-u bam[4] bila.

* * *

G‘urbatg‘a[5] soldi charx meni yuz jafo bila,
Yod ayla men g‘aribni gohi duo bila.

Behad vafo-yu mehr sanga ko‘rsatib edim,
Sen ham sog‘ing‘asen meni mehr-u vafo bila.

[1] **Jom** — qadah.
[2] **Jam** — Jamshid.
[3] **Bal** — “balki” so‘zining qisqargani.
[4] **Zer-u bam** — (musiqadagi) baland va past (ohanglar).
[5] **G‘urbat** — g‘ariblik, vatandan ayriliq.

Chun qildi meni ul buti Chin zor-u mubtalo,
Ishim mening qolibturur emdi Xudo bila.

Ko‘rmon farahni[1] bir dam agar andin ayrumen[2],
Bilmon[3] alamni, bormen aning birla to bila.

Ul sarvg‘a karam qilibon yetkur, ey sabo,
Bobur niyozini[4] yer o‘pub xub ado[5] bila.

* * *

Xush ulkim, yordin qat’ aylabon[6] tarki diyor etsa,
Jahon kezmak ila beqaydlig‘ni[7] ixtiyor etsa.

Aningdek bo‘lsakim, aslo tafovut bo‘lmasa paydo,
Agar bu dahri dun xor aylasa, gar e’tibor etsa.

Jafodur jong‘a bo‘lmog‘lig‘ muqayyad[8] olam ahlig‘a,
Xush ul ozodakim, elning arosidin kanor[9] etsa.

Kishining jonig‘a dushman, balodur boshig‘a bu el,
Agar boshin tufayl aylab va gar jonin nisor[10] etsa.

Diyor-u yordin Bobur jafo-yu javr ko‘p ko‘rdi,
Xush ulkim yordin qat’ aylabon tarki diyor etsa.

---

[1] **Farah** — shodlik.
[2] **Ayru** — judo, ayriliq.
[3] **Bilmon** — bilmayman.
[4] **Niyoz** — ta’zim, egilish.
[5] **Ado** — go‘zal qiliq, latif so‘z.
[6] **Qat’ aylab** — kechib.
[7] **Beqayd** — boshvoqsiz, qaysar.
[8] **Muqayyad** — ilinmoq, asir tushmoq.
[9] **Kanor** — chet, chetlamoq.
[10] **Nisor** — sochmoq.

* * *

Ulki manga yori dilnavoz ko‘rundi,
Javrni ko‘rsatti ko‘p-u, oz ko‘rundi.

Bo‘ldi boshim past poybo‘sida oxir,
Garchi burun asru sarafroz ko‘rundi.

Sening uchun ulki, boshin o‘ynamadi hech,
Sanga ajoyibki ishqboz ko‘rundi.

Ishq borida saloh-u tavba-vu taqvo
Barchasi tahqiq bil, majoz ko‘rundi.

Dushmani jon o‘ldi, ne qilay, sanga, Bobur,
Ulki manga yori dilnavoz ko‘rundi.

* * *

Ne chamanda sarv bor ul qomati ra’no kibi[1],
Ne guliston ichra gul bor ul ruxi zebo kibi.

Ne jafo tavrida[2] bor dunyoda ul bemehrdek,
Ne vafo bobida bor olamda men shaydo kibi.

Donayi xoli Masihoso[3] labining ustida,
Notavon jonimg‘a bo‘ldi moyayi savdo kibi.

---

[1] **Kibi** — kabi.

[2] **Tavr** — yo‘sin.

[3] **Masih** — Iso payg‘ambar laqabi bo‘lib, “tiriltiruvchi” degan ma’noni bildiradi.

Aylasam ko‘yida[1] ma’vo[2], naylayin jannatnikim,
Bor manga ul hur ko‘yi jannat ul-ma’vo kibi.

Bazm aro, ey do‘stlar, ne mayki, qon ichmakdurur,
Soqiye gar bo‘lmasa ul sho‘xi bazmoro[3] kibi.

Minsa abrash[4] ul quyosh kuymay netaykim, Boburo,
Meni kuydurmakka yeldur markab[5], o‘tdur rokibi[6].

* * *

Qadi shoxi guldek nigorim qani?
Labi g‘unchadek guluzorim qani?

Ne tong, yuz nigor o‘lsa qon yosh bila —
Ki, ul yuzi gul yosh nigorim qani?

Qaro kechalarda ko‘zum yorutur,
O‘shal sham’i shabhoyi torim qani?

Yarim kechalar kelur erdi burun,
Bu tun kelmadi, oh, yorim qani?

Demang, tarki ishqini qil ixtiyor,
Bu ishda mening ixtiyorim qani?

Firoqida ko‘nglumni qon aylasang,
Sanga bo‘lg‘ay ul beqarorim qani?

---

[1] **Ko‘y** — joy, manzil.
[2] **Ma’vo** — qo‘nmoq, yashamoq, mulk qilib olmoq.
[3] **Bazmoro** — yig‘inning guli.
[4] **Abrash** — ola-bula ot.
[5] **Markab** — ulov, ot.
[6] **Rokib** — suvori, ot mingan kishi.

* * *

Shomi hijronin manga ul bevafo ko‘rsatmagay,
Hajr shomi asru muhlikdur, Xudo ko‘rsatmagay.

Ul qaro ko‘z hajrida tundek qarordi kunduzum,
Yo Rab, andoq kunni ul ko‘zi qaro ko‘rsatmagay!

Ishq istar bo‘lsa, Majnun aylagay payravlig‘im,
Yo‘lni ne bilgay kishi, to rahnamo ko‘rsatmagay.

Va’da aylab vasl, ko‘rsatgay necha jonimg‘a hajr,
Necha ko‘nglumg‘a jafo qilg‘ay, vafo ko‘rsatmagay?!

Ochmag‘ay ko‘zini, to so‘kmakka og‘zin ochmag‘ay,
Yuzini ko‘rsatmag‘ay, to yuz jafo ko‘rsatmagay.

Uchqudekdur jon qushi hijronda, Bobur ohidin,
Kel pari ta’jil ila jonim havo ko‘rsatmagay.

* * *

Yuz ko‘rsatib o‘lturursen, ey oy,
Yo‘q sen kibi xudnamo-yu xudroy.

Qadding “alif”-u qoshing erur “yo”,
Desam ne ajab agar seni oy.

Ham lola yuzung qoshida berang,
Ham sarv qading borida bepoy.

O‘qung yuragimda jo qilibdur,
Tortib yana, o‘qni qilma bejoy.

Sendin manga yuz hazor hasrat,
Sendin manga bormu hech parvoy.

Ul yor agar yoshursa yuz, oh,
Ag‘yorg‘a gar ko‘runsa — yuz voy.

Kulmas manga subhi vasl, Bobur,
Har nechaki hajr shomi yig‘lay.

* * *

G‘unchadek ko‘nglum mening gulzor mayli qilmag‘ay,
G‘am bila butgan ko‘ngul gulgasht ila ochilmag‘ay.

Ranga-ranga gullaringni, bog‘bon, arz etmakim,
Tah-batah qonlig‘ ko‘ngul gul orzusin qilmag‘ay.

Yo‘qtur ulkim, gul yuzungdin ayru boqsam gul sari,
G‘uncha yanglig‘ ko‘ngluma yuz xori g‘am sanchilmag‘ay.

Oraz-u qaddingni ta’rif etsalar yuz yil, hanuz,
Ey yuzi gul, sarvqad, yuzdin biri aytilmag‘ay.

Sendin ayrildim esa bo‘ldi nasibim xori g‘am,
Sendin, ey gul, emdi Bobur bir zamon ayrilmag‘ay.

* * *

Gahi sog‘in[1], ne bo‘ldi, zorlarni,
Unutmag‘il burunqi yorlarni.

Seni ko‘rmay, yiroqdin zor bo‘ldum,
Biror yod et yiroqdin zorlarni.

Yuzungdin ayru men xor, ey azizim,
Kishi guldin ayirmas xorlarni.

[1] **Sog‘in** — esla.

Ko‘zung bemorimen, mendin yumub ko‘z,
Yana og‘ritmag‘il bemorlarni.

Sanga ko‘nglumni oldurdum, jahonda,
Ko‘rubmen garchi ko‘p dildorlarni.

Sanga bir yo‘l yetar fikridadurmen,
Unutma bir yo‘li afgorlarni[1].

Sihi[2] qadlarg‘a, Bobur, oshiq o‘lsang,
Burunroq ko‘zlagaysen dorlarni.

* * *

Yo qoshing yanglig‘ egilgan jismi zorimnimu dey,
Yo sochingdek tiyra bo‘lg‘on ro‘zgorimnimu dey?

Hajri qotil birla ko‘nglum holatinmu sharh etay,
Dardi muhlik ichra joni beqarorimnimu dey?

Kunduz o‘lsa, tungacha aytaymu bepoyon g‘amim,
Kecha bo‘lsa, tongg‘a degru holi zorimnimu dey?

Telba-yu, madhush-u bexud dema, kim qildi seni,
La’li maygun, so‘zi mul, ko‘zi xumorimnimu dey?

Bobur, ul oyning quyoshdek orazi hijronida
Tongg‘a degru har kecha yulduz sanorimnimu dey?

[1] **Afgor** — ezilgan.
[2] **Sihi** — tik, adl.

* * *

Zuhd ketti esa, karam qildi,
Ishq keldi-yu muhtaram qildi.

Ul alif bo‘yluq oyning ishqi
Meni olam aro alam[1] qildi.

Ko‘zi-yu zulf-u og‘zi furqatida
Falak oxir meni adam[2] qildi.

Ko‘nglum o‘rtandi har dam ohimdin,
Magar ul yel bu o‘tni dam qildi.

Qoshi yolar jafosidin bu charx
Mening otimg‘a o‘q raqam[3] qildi.

Changi g‘amdin qutulmadi Bobur,
Nechakim, nola zer-u bam qildi.

* * *

Ko‘rmagay erdim jamoli olamoro koshki,
Bo‘lmag‘ay erdim bori olamg‘a rasvo koshki.

Ishq bog‘ining niholi — g‘am, bori — hirmon emish,
Qilmag‘ay erdim bu gulshanni tamosho koshki.

Qilmag‘ay erdi ko‘ngul ishqin havas, bal tilga ham,
Kechmagay erdi faningdek lafz aslo koshki.

Qoshi yolar ko‘yida umri sharif etguncha sarf,
Qilg‘ay erdim masjid-u mehrob aro jo koshki.

Ixtiyor et o‘zga ish, Boburki, hosil bo‘lmag‘ay
Ishq-u vasl-u aysh ila ishrattin illo koshki.

---

[1] **Alam** — bayroq, belgi.

[2] **Adam** — yo‘q, yo‘qlik.

[3] **Raqam** — yozmoq.

* * *

Yoz bo‘ldi-yu, bo‘ldi yana jannat kibi yozi[1],
Xush ul kishikim, aysh ila o‘tgay qish-u yozi.

Dutora uni aysh-u farog‘atni berur yod,
Mutribg‘a[2] quloq tutki, ne der nag‘mada[3] sozi.

Chun qiblam erur yor, qilay qoshida sajda,
Nosih[4] so‘zini naylay, emas so‘zi namozi.

Bu telba-yu madhush[5] dil-u jong‘a ne xushdur,
Gah qahr-u itobi bila, gah ishva-yu nozi.

Tut mug‘tanam[6] ul yorni, Boburki, jahonda
Mahmud[7] kim erdi, ne kishi erdi Ayozi?[8]

* * *

Boshda gar yo‘qtur jalolat[9] gavharidin afsare[10],
Yonima basdur mazallat[11] tufrog‘idin bistare[12].

Kirgali ko‘ksum aro ko‘nglum ishi kuymakdurur,
Men nechuk kuymayki, ko‘ksum ichra bordur axgare[13].

---

[1] **Yozi** — dala, dasht.
[2] **Mutrib** — cholg‘uchi, sozanda.
[3] **Nag‘ma** — kuy, ohang.
[4] **Nosih** — nasihatchi.
[5] **Madhush** — hushsiz.
[6] **Mug‘tanam** — g‘animat.
[7] **Mahmud** — O‘rta asrlarda G‘aznada yashagan Sulton Mahmud.
[8] **Ayoz** — Sulton Mahmudning sevgan quli.
[9] **Jalolat** — shon-shavkat.
[10] **Afsar** — toj.
[11] **Mazallat** — tubanlik, xorlik.
[12] **Bistar** — yopinchiq.
[13] **Axgar** — laxcha.

Sabr-u hush-u aql-u dinimni olibdur, naylayin,
Sarv qadde, gul ruxe, rayhon xate[1], nasrin bare.

Kirpikidin xanjare el ko‘ksiga kirgan zamon,
Ko‘zuma har kirpikin, yo Rabki, qilg‘il xanjare.

Abrashini yeldurub yetgach yiqildim, do‘stlar,
Ohkim, umrum daraxtini yiqitti sarsare[2].

Ganji husnida ko‘rung zulfi bila gulgunasin,
Go‘yiyo o‘t soldi har yon ganj uzra ajdare.

Hajr shomidin mening qon yutmog‘imni yod eting,
Cheksangiz ul nozanin birla sabuhiy[3] sog‘are.

Har nechuktur umrni, Bobur, xush o‘tkarmak kerak —
Kim, bu besh kun umr g‘amgin bo‘lg‘ali qilmas gari[4].

* * *

Bihamdillahki, ul gulda vafodin bor emish bo‘ye,
Jafo tarkin qilur ermish yana turki jafojo‘ye.

Qadam ranja qilib, boshimg‘a kelgaymu debon ul oy,
Tutubmen poyi devore, qilib maskan sari ko‘ye.

Soching belingcha-yu, beling dog‘i soching kibi yoring,
Latofat ichra yo‘q farqi bu ikkining sari mo‘ye.

Muyassar bo‘lsa, bilgilkim, bori olamdin ortuqdur,
Kabobe-yu mayi nobe-yu mahtobe-yu mahro‘ye.

Eshittim, iltifot aylab demishsen: “Kimdurur Bobur?”
Faqire, nomurode, besarupoye, duogo‘ye.

---

[1] **Xat** — labdagi mayin tuklar.

[2] **Sarsar** — quyun, qattiq shamol.

[3] **Sabuhiy** — tonggi ichimlik.

[4] **Qilmas gari** — arzimaydi.

* * *

Yoz fasli, yor vasli, do‘stlarning suhbati,
She’r bahsi, ishq dardi, bodaning[1] kayfiyati.

Yoz faslida chog‘ir ichmakning o‘zga holi bor,
Kimga bu nash’a[2] muyassar bo‘lsa, bordur davlati.

Ishq dardini chekib, har kimki topsa vasli yor,
Ul zamon bo‘lg‘ay unut yuz yilg‘i hijron shiddati.

Do‘stlarning suhbatida ne xush o‘lg‘ay bahsi she’r,
To bilingay har kishining tab’i[3] birla holati.

Gar bu uch ishni muvofiq topsang ul uch vaqt ila,
Mundin ortuq bo‘lmag‘ay, Bobur, jahonning ishrati.

* * *

Ul ahd ila paymon[4] qani, ey yor, ne bo‘ldi?
Ul lutf ila ehson[5] qani, ey yor, ne bo‘ldi?

Kettim meni hayron eshigingdin, demading hech:
Ul telbayi hayron qani, ey yor, ne bo‘ldi?

Yuz ko‘rsatibon el ichida lutf etar erding,
Ul lutfi namoyon qani, ey yor, ne bo‘ldi?

Sening sari bordi ko‘ngul, istab topa olmon,
Sening sari borg‘on qani, ey yor, ne bo‘ldi?

[1] **Boda** — may, ichimlik.
[2] **Nash’a** — huzur-halovat.
[3] **Tab’** — iste’dod, qobiliyat.
[4] **Paymon** — va’da, qaror.
[5] **Ehson** — yaxshilik, marhamat.

Jonimg‘a davo so‘zung edi, so‘zlamading, oh,
Jon dardig‘a darmon qani, ey yor, ne bo‘ldi?

Mundoqmu edi ahdki, Boburni unuttung,
Ul ahd ila paymon qani, ey yor, ne bo‘ldi?

* * *

Shukrilillah, aysh yuzlandi-yu mehnat qolmadi,
Yetti ayyomi visol-u shomi furqat qolmadi.

Yuzlanib amn-u farog‘at, g‘ussa-yu g‘am bo‘ldi daf’,
Aysh-u ishrat keldi-yu, ranj-u mashaqqat qolmadi.

Mehnati hijronki, andin chok-chok erdi ko‘ngul,
Bo‘ldi rohatqa mubaddal, ul jarohat qolmadi.

Murtafe’ bo‘lg‘onda hijron, kel, tavaqquf qilmakim,
Intizoringni chekarga o‘zga toqat qolmadi.

Vaslinga yetkurdi davron oqibat Boburni, shukr,
Emdi davrondin manga aslo shikoyat qolmadi.

* * *

Yana bir ko‘z g‘amidin xasta ko‘rarmen o‘zni,
Yana bir zulfg‘a vobasta ko‘rarmen o‘zni.

Labining hasratida zor toparmen jonni,
Ko‘zining furqatida xasta ko‘rarmen o‘zni.

Ko‘zidin ul qoshi yo garchi meni soldi yiroq,
Lek ul oy qoshida payvasta ko‘rarmen o‘zni.

Zulfi zanjirig‘a to bo‘ldi ko‘ngul vobasta,
Shukr, Bobur kibi vorasta ko‘rarmen o‘zni.

* * *

Habib bo‘lsa edi, yo raqib o‘lsa edi,
Raqib o‘lsa edi, yo habib bo‘lsa edi.

Ko‘ngulga mehnat-u g‘am har ne bo‘lsa, bo‘lsa edi
Ki, yorga qotilib, g‘ayrdin qutulsa edi.

Firoq shahrida bo‘lg‘uncha, kosh ko‘yingda
Tanim so‘ngak bo‘lubon, so‘ngakim o‘kulsa edi.

* * *

Chamanda sarvni o‘lturg‘uzub turur yurushi,
Qiyomate qo‘poribtur ot uzra o‘lturushi.

Meni shikastani qistab, ko‘ngulni g‘uncha qilur,
Qoshini chetmog‘i birla tor og‘zini burushi.

So‘rub g‘amimni, taajjub qilib, labin tishlar,
Ne xushturur menga irnini tishlabon so‘rushi.

Turar raqib chiroyin tursh qilib doim,
Tili chuchuk sanamim, yaxshidurmu bu turushi?

Ko‘rar raqibni doim, xayol etar meni g‘ayr,
Ne aylagay anga Boburki, g‘ayrdur ko‘rushi.

RUBOIYLAR

Jono, bitigingki bo‘ldi marqum[1] manga,
Mehnat bila g‘amni qildi ma’dum[2] manga.
Ko‘rgach ani garchi shod behad bo‘ldum,
Mazmuni, vale[3] bo‘lmadi ma’lum manga.

* * *

Ne ishrat-u aysh uchun mayi nob manga,
Ne toat uchun go‘shayi[4] mehrob manga,
Ne fisq[5] qilurg‘a bordur asbob manga,
Ne zohid o‘lurg‘a toqat-u tob manga.

* * *

To bo‘lg‘ali dildor o‘shal oy manga,
Holimni bilib, qilmadi parvoy manga.
Men asru xarob-u, yor ko‘p mustag‘niy,
Ey voy manga, voy manga, voy manga!

* * *

Xush ulki, ko‘zum tushti sening ko‘zungga,
Bevosita holimni desam o‘zungga,
Bermay so‘zuma javob achchig‘lanasen,
Qilding meni muhtoj chuchuk so‘zungga.

---

[1] **Marqum** — yozilgan.
[2] **Ma’dum** — yo‘qotmoq, yo‘q qilmoq.
[3] **Vale** — biroq, lekin.
[4] **Go‘sha** — burchak.
[5] **Fisq** — buzuqchilik.

* * *

Asru ko‘p emish jur’at-u himmat sizga,
Ro‘zi qilg‘ay Xudoy nusrat[1] sizga.
Mardonalig‘ingizni bori el bildi,
Rahmat sizga, hazor[2] rahmat sizga!

* * *

To qildi meni firoq aro yod habib,
Mahjur ko‘ngulni ayladi shod habib.
Gar vasl muyassar o‘lmasa, netay, ey Bobur,
Faryod habib-u oh-u faryod habib!

* * *

Ey qomati sarv-u lablari obihayot,
Budur tilagimki, yetgamen vaslinga bot!
Hajringda manga ne sabr qoldi, ne sabot,
Yo kel bu sorig‘a, yo meni o‘zunga qot!

* * *

Bu qoziyi fosiqki, yibordim sanga bot,
Sen dog‘i uzatqil bot-u ham badraqa qot!
Gar xotiring istasa, yiborgil savg‘ot:
Ma’jun-u sharob-u obi noranj-u nabot.

* * *

Keldi ramazon-u, men taqi bodaparast,
Iyd o‘ldi-yu, zikri may qilurmen payvast.
Ne ro‘za-yu ne namoz yillar, oylar;
Tun-kun may-u ma’jun bila devonav-u mast.

[1] **Nusrat** — madad.
[2] **Hazor** — ming.

* * *

Bo‘ldum men oshuftayi hayron mardud,
Qilg‘il madadeki, bo‘ldi imkon nobud.
Dunyo bila uqboda ruju’yim sangadur,
Ey ikki jahonni shahi — Sulton Mahmud!

* * *

Mutribki, unini har kishi go‘sh[1] qilur,
Jon birla ko‘ngulni zor-u madhush qilur.
Maqsud nedurki, elni yod etganda,
Ul doirada bizni faromush qilur?[2]

* * *

Dushmanniki bu dahr zabardast qilur,
Naxvat[3] mayidin bir necha kun mast qilur.
G‘am yemaki, yetkursa boshini ko‘kka,
Oxir yana yer kibi oni past qilur.

* * *

Ko‘zung bori sog‘larni mast etgusidur,
G‘amzang bori mastlarni past etgusidur.
Ko‘p zohid-u porsoni Bobur yanglig‘
La’ling havasi bodaparast etgusidur.

* * *

Ishlar bori ko‘nguldagidek bo‘lg‘usidur!
In’om-u vazifa — bori buyrulg‘usidur!
Ul g‘alla-yu muxmalki, deb erding, bildim,
Maxmalg‘a bo‘y-u g‘alladin uy to‘lg‘usidur!

[1] **Go‘sh** — quloq.
[2] **Faromush qilur** — unutadi.
[3] **Naxvat** — g‘urur.

* * *

Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidur,
Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidur.
Yaxshi kishi ko‘rmagay yomonliq hargiz,
Har kimki yomon bo‘lsa, jazo topqusidur.

* * *

Bu telba ko‘ngulki, ishq aning sudidur,
Ahbobning ixtiloti maqsudidur.
Hijron chekib, ahbobni har kimki ko‘rar,
Xush davlati-yu toleyi mas’udidur[1].

* * *

Hijron qafasida jon qushi dam qiladur,
G‘urbat bu aziz umrni kam qiladur.
Ne nav’ bitay firoq-u g‘urbat sharhin —
Kim ko‘z yoshi nomaning yuzin nam qiladur.

* * *

Jismimda isitma kunda mahkam bo‘ladur,
Ko‘zdin uchadur uyqu chu oqsham bo‘ladur.
Har ikkalasi g‘amim bila sabrimdek,
Borg‘on sori bu ortadur, ul kam bo‘ladur.

* * *

Yo Rab, menda ne yaxshi tole’ bordur —
Kim, baxti mute-yu yori tobe’ bordur.
Ma’zur tut, ar vaslingga kechroq yetsam,
Ne chora qilay, ozg‘ina mone’ bordur.

[1] **Mas’ud** — saodatli, baxtli.

* * *

Xotirni bahor faslida gasht oladur,
Ko‘z nurini rangi lola-yu dasht oladur.
Xush ulki, tola[1]larda, yurub sayr etsa,
Bu fasldakim, latif-u dilkash toladur!

* * *

Eykim, quyosh ul yuzung, hilol ul qoshtur,
Po‘loddur ko‘nglung-u bag‘ring toshdur.
Nomamg‘a agar yaxshi javobing yo‘qtur,
So‘kmak bila yod aylasang ham — xushtur.

* * *

Hajri aro orom-u qarorim yo‘qtur,
Vaslig‘a yetarga ixtiyorim yo‘qtur.
Kimga ochayin rozki, yo‘q mahrami roz[2],
G‘am kimga deyinki, g‘amgusorim[3] yo‘qtur.

* * *

Ulkim, anga ilm ichra g‘olib yo‘qtur,
Dedimki, beri kelurg‘a rog‘ib[4] yo‘qtur.
Dedimki, bu so‘z rost emastur, negakim,
Tolibni tilar andaki, tolib yo‘qtur.

* * *

Tuz oh, Zahiruddin Muhammad Bobur,
Yuz oh, Zahiruddin Muhammad Bobur!
Sarrishta-yi[5] ayshdin ko‘ngulni zinhor
Uz, oh, Zahiruddin Muhammad Bobur!

---

[1] **Tola** — dasht-u dala.

[2] **Mahrami roz** — sirdosh.

[3] **G‘amgusor** — g‘amni yozuvchi, ko‘ngil xushlovchi, quvontiruvchi.

[4] **Rog‘ib** — rag‘batli, ishtiyoqli.

[5] **Sarrishta** — kalavaning uchi.

* * *

Qayg‘ungni cheka-cheka qoribtur Bobur,
Rahm aylaki, o‘zidin boribtur Bobur.
Noranj yubordi sengakim, bilgaysen,
Ya’niki, bu nav’ sarg‘oribdur Bobur.

* * *

Bobur, necha bu dahr meni zor aylar?
Sabrimni kam-u g‘amimni bisyor aylar.
To dahrdurur, budur aning rasmikim,
Ayrib kishini azizidin, xor aylar.

* * *

Qish bo‘ldi-yu, bo‘ldi barcha tom-u tosh qor,
Jam’iyati bor kishiga bordur xush qor.
Bu qishda yomon yo‘l-u parishon holim,
Yo Rab, meni yaxshilig‘ sarig‘a boshqor!

* * *

Arbobi[1] hasad so‘ziga buttung[2] o‘xshar,
Begonalig‘ atvorini tuttung o‘xshar.
Bir dog‘i sog‘inmading bu fursatta meni,
Men xastani, ey yor, unuttung o‘xshar.

* * *

Vaslingg‘a ko‘ngul qiyossiz tolibtur,
Hajring aro ixtiyorsiz qolibtur.
Mushtoqlig‘im sharhini dey olmasmen,
Diydoringa ishtiyoq ko‘p g‘olibtur.

[1] **Arbob** — bir soha va xislatning egasi, vakil, kishi.
[2] **Buttung** — ishonding.

* * *

Ey bodi sabo, ayla Xurosong‘a guzar,
Mendin degil ul yori parishong‘a xabar.
Necha safar o‘z ko‘nglung uchun qilg‘aysen,
Emdi bizing uchun ayla bu yong‘a safar.

* * *

Ko‘pdin berikim, yor-u diyorim yo‘qtur,
Bir lahza-yu bir nafas qarorim yo‘qtur.
Keldim bu sori o‘z ixtiyorim birla,
Lekin borurimda ixtiyorim yo‘qtur.

* * *

Qish garchi zamoni manqal-u[1] otashtur,
Lekin bu shito[2] Hindta ko‘p dilkashtur.
Hangomi nishot-u bodayi beg‘ashtur,
May bo‘lmasa, ma’jun dog‘i bo‘lsa — xushtur.

* * *

Ahbobki, bazmida guliston xastur,
Yo‘q, lek alar bazmida bizga dastur.
Gar sizda huzur birla jam’iyat bor,
Yuz shukr, bu jam’ behuzur ermastur.

* * *

Yuz shukr de, Boburki, karimi G‘affor,
Berdi sanga Sind-u Hind-u mulki bisyor.
Issiqlig‘ig‘a gar senga yo‘qtur toqat,
Sovuq yuzini ko‘ray desang, G‘azni bor.

---

[1] **Manqal** — otashdon; sovuq kunlarda isinish uchun ustiga o‘t yoqiladigan to‘garak temir idish.

[2] **Shito** — *(arabcha)* qish.

* * *

Ko‘nglumda o‘t-u ikki ko‘zumda suvdur,
Men xastag‘a rahm qilki, holim budur.
G‘am kunduzi-yu firoq shomi yanglig‘,
Tun-kun menga ne qaror-u ne uyqudur.

* * *

Bu yog‘lig‘kim[1] “Bog‘i jahon” chog‘liqdur[2],
Jon rishtasi har rishtasig‘a bog‘liqdur.
Tan tori — yuzum oltunidektur sensiz,
Ko‘r — ul ikkidin namuna bu yog‘liqdur.

* * *

Jismimda isitma tobidin otashdur,
Jonimg‘a balo-yu g‘ussa bebarkashdur[3].
Ko‘p dard ila g‘amdin manga noxushluq edi,
Sen so‘rg‘ali, ey habib, ko‘nglum xushdur.

* * *

Devonima ne rabt-u ne tartibdurur,
Ne jadval-u ne lavh-u ne tazhibdurur.
Gar sanga yibordim ani, ayb aylamakim,
Devoningni tilarga taqribdurur[4].

---

[1] **Yog‘lig‘** — ro‘mol, ro‘molcha, yovliq; durra.

[2] **Chog‘liq** — kabi.

[3] **Bebarkash** — o‘lchovsiz; ko‘pdan ko‘p.

[4] **Taqrib** — yaqin, yaqinlik; yaqinlashtirish; taxmin.

* * *

Kelmas ko‘zuma quyosh kibi gar engdur[1],
Yoqmas menga gar oy mengi[2] yanglig‘ mengdur.
Gil birla gul ichra farq eta olmasmen,
Gulxan bila gulshan menga emdi tengdur.

* * *

Ey qo‘rg‘on eli, qoldimu darmonlaringiz?
Chiqmay, nedurur bu jahl qilg‘onlaringiz?
Jondek kishilar ochlig‘idin chun chiqadur,
Siz chiqmasangiz — chiqsa kerak jonlaringiz!

* * *

Ahbob, yig‘ilmoqni farog‘at tutungiz!
Jam’iyatingiz[3] borini davlat tutungiz!
Chun gardishi charx budurur, Tengri uchun,
Bir-birni necha kuni g‘animat tutungiz!

* * *

Hajring g‘amidin oqibat o‘lgum, qaro ko‘z,
Yuz g‘ussa-yu anduh ila borgum, qaro ko‘z.
Vasling bila qilmading ilojin, Bobur,
Mushkilki, firoqingda tirilgum, qaro ko‘z.

* * *

Izhori latofat-u zarofat qilasiz,
Har nuktada yuz tuman kitobat qilasiz.
Gar Hind ishi teskari ermas, nechun
Isig‘ yerdin sovug‘ zarofat qilasiz?

[1] **Eng** — chehra, yonoq, bet.

[2] **Meng** — xol (katta qora xol).

[3] **Jam’iyat** — to‘planish; yig‘noq, bir joyda jam bo‘lish, birdamlik.

* * *

Ozor ila necha guftugo‘[1] qilg‘aysiz?
Ozurda bo‘lurni justujo‘[2] qilg‘aysiz.
Munchaki, ko‘ngullarga yetishti ozor,
May birla magarki shustusho‘[3] qilg‘aysiz.

* * *

Hammomki, to maskani jonona emish,
Anda parilar husnig‘a devona emish.
Ul xud paridur, borcha mulozimlari ham,
Alqissa(ki), hammom parixona emish!

* * *

Husn ahlig‘a zor-u mubtalo ko‘z ermish,
Jonim bila ko‘nglumga balo ko‘z ermish.
Fahm ayladim emdi, Boburo, ishq ichra
Ko‘zumni qorortqon qaro ko‘z ermish.

* * *

Har hazki[4] xaloyiq andin ayrilmas emish,
Ul haz mazasi-vu qadrini bilmas emish.
Ma’jun-u basit-u bo‘za-yu bust yake,
Bir jur’a chog‘ir durdi ishin qilmas emish.

* * *

Bu xasta ko‘ngul erdi visoling bila xush,
Jonim ham erur sening jamoling bila xush.

---

[1] **Guftugo‘** — so‘zlashuv.

[2] **Justujo‘** — qidirish, axtarish, izlash.

[3] **Shustusho‘** — yuvish, yuvib-tarash.

[4] **Haz** — nasiba; halovat, lazzat, bahra; shodlik.

Hijron g‘ami garchi asru noxushtur, lek —
Fikring bila shodmen, xayoling bila — xush.

* * *

Chun bordi Xudoy rahmatig‘a ul yosh,
Ne foyda to‘kmak g‘ami hijronida yosh.
Ul yosh g‘ami hijronida ko‘p yosh to‘ktung,
Bir yoshing uchun Xudoy bersun yuz yosh!

* * *

Gar vodiyi hajring aro bo‘ldum mokis[1],
Ayb aylamakim, hodisayedur hodis.
Qavmi ajabe chog‘irg‘a qildi targ‘ib,
Amri ajabe hajrg‘a bo‘ldi bois.

* * *

Eykim, bari she’r ahlig‘a sen xon yanglig‘!
She’ring bori she’rlarga sulton yanglig‘!
Mazmuni aning xati savodi ichra,
Zulmat arosida obihayvon[2] yanglig‘!

* * *

Ne yor vafo qilg‘usi oxir, ne harif,
Ne sayf-u[3] shito[4] qolg‘usi boqiy, ne xarif[5],
Yuz hayfki, zoye’ o‘tadur umri aziz,
Afsuski, botil boradur umri sharif.

---

[1] **Mokis** — *(arabcha)* to‘xtovchi, turib qoluvchi, turib qolgan.
[2] **Obihayvon** — hayot suvi.
[3] **Sayf** — yoz.
[4] **Shito** — qish.
[5] **Xarif** — kuz.

* * *

Andin berikim, qasdim uchun turdi firoq,
Yuz dard-u alamni manga yetkurdi firoq,
Meni eshikingdin, netayin, surdi firoq,
Qil chora, yo‘q ersa, meni o‘lturdi firoq.

* * *

May tarkini qilg‘ali erurmen g‘amliq,
Bor tiyra ko‘ngulga har zamon darhamliq.
G‘am birla fasurdaliq halok etti meni,
May birla emish shodlig‘-u xurramliq.

* * *

Oludayi yuz tuman ma’osiy[1] bo‘lmoq,
Yuz ranj-u tuman azob xosi bo‘lmoq.
Ko‘p yaxshi ekin ahli xiradning qoshida —
Kim, og‘ritibon atoni osiy bo‘lmoq.

* * *

Kim bor anga ilm, tolibi ilm kerak,
O‘rgangali ilm tolibi ilm kerak!
Men tolibi ilm-u tolibi ilme yo‘q,
Men bormen ilm tolibi — ilm kerak.

* * *

Yuzung bila lablaring erur gul, muldek,
Balkim, yuzung olida erur gul quldek.
Bobur kibi ishqdin dam urmaydur edim,
Ey gul, meni ishqing ayladi bulbuldek.

[1] **Ma’osiy** — gunohlar; oludayi ma’osiy bo‘lmoq — gunohlar bilan bulg‘anmoq.

* * *

Boburni burun mahrami asror etting,
Vaslingg‘a berib yo‘l, o‘zunga yor etting,
Oxir bording, dog‘i oni zor etting,
Hijron alami birla giriftor etting.

* * *

Lutf etting-u ko‘ngul bila jon o‘rgatting,
Vasling bila, ey jon-u jahon, o‘rgatting.
Bu qatla[1] yomonroq o‘lsa holim sensiz,
Ayb aylamagaysen-u, yomon o‘rgatting.

* * *

Xating bila ko‘nglagingni, irsol[2] etting,
Qayg‘u bila mehnatimni poymol etting.
Ul xat bila xotirimni xursand aylab,
Bu ko‘nglak ila ko‘ngulni xushhol etting.

* * *

Ko‘z sham’ini yorutqali mahvash kelding,
Sabr uyini kuydurg‘ali otash kelding,
Qilding meni kelganing bila minnatdor,
Rahmat senga, yaxshi kelding-u xush kelding!

* * *

Sensiz necha g‘am birla maloli ko‘raling,
Hajring necha bo‘lg‘usi, visoli ko‘raling.
Hajringda necha xayol ila o‘tkaraling,
Lutf ayla-vu kelgilki, jamoli ko‘raling.

---

[1] **Qatla** — gal, daf’a.

[2] **Irsol** — yubormoq.

* * *

Eykim, yasabon yuzungni xurshid[1] etting,
Furqat alamini jonga jovid[2] etting.
Men seni dedim, sen o‘zgani qilding yod,
Navmid[3] o‘lg‘il, chun meni navmid etting.

* * *

Yotlarni kerakki, oshno kam qilsang,
Har kimki vafo qilsa, jafo kam qilsang.
Navmid bo‘lur borcha vafodorlaring,
Gar shah nazaring birla vafo kam qilsang.

* * *

Hijron aro yod etib, meni shod etti,
Mahjur[4] ko‘ngulni g‘amdin ozod etti.
Ne lutf edi, dey, huri parizod etti,
Go‘yoki buzuq Ka’bani obod etti.

* * *

Har yerdaki gul bo‘lsa, tikon bo‘lsa, ne tong?!
Har qandaki may durdi don bo‘lsa, ne tong?!
She’rimda agar hazl, agar jid, kechurung,
Yaxshi borida agar yomon bo‘lsa, ne tong?!

---

[1] **Xurshid** — quyosh.
[2] **Jovid** — mangu, abadiy.
[3] **Navmid** — umidsiz, noumid.
[4] **Mahjur** — ayrilgan, hajrda qolgan.

* * *

Hijron g‘amidin necha shikoyat qilayin,
Kelgilki, vasldin hikoyat qilayin.
Tengri haqi, bizni deb agar sen kelsang,
Ko‘nglungdagidek lutf-u inoyat qilayin.

* * *

Kelgilki, dame o‘lturubon may icholing,
Dunyo g‘am-u ranjidin zamone kecholing.
Chun aysh-u nishot lashkari saf tuzdi,
Ey mehnat-u g‘ussa xayli, sizlar sijoling!

* * *

Ko‘rdung, dog‘i ko‘zungga giriftor etting,
So‘rdung, dog‘i so‘zungga giriftor etting.
Bu tab’u kamoling bila o‘z boshing uchun,
Boshdin meni o‘zungga giriftor etting.

* * *

Ey yor, hazin[1] ko‘nglumni yod aylamading,
Mehringni kam aylading — ziyod aylamading.
Yo menda gunoh bordur, unutdung yo sen,
Oyo ne jihatdururki, yod aylamading?

* * *

Doim sog‘inib, ko‘ngulni ol, xush qolg‘il!
Rahmat nazarini menga sol, xush qolg‘il!
Noxush edi buki, men yomon bordim, lek
Sen lola uzor[2], yaxshi qol, xush qolg‘il!

[1] **Hazin** — g‘amli.

[2] **Uzor** — yuz, chehra.

* * *

Yo qahr-u g‘azab birla meni tufroq qil!
Yo bahri inoyatingda mustag‘raq[1] qil!
Yo Rab, sengadur yuzum qaro, xoh oq qil,
Har nav’i sening rizong erur, andoq qil!

* * *

Noz uyqusidin biror zamon oyilg‘il!
Guldek kulub, ey g‘unchadahan, ochilg‘il!
Ko‘nglumni iliklading cholib chang, ey yor,
Changingdadurur ko‘ngul navozish qilg‘il!

* * *

Ey yel, borib ahbobqa nomimni degil!
Har kim meni bilsa, bu kalomimni degil!
Mendin demagil gar unutulg‘on bo‘lsam,
Har kimki meni so‘rsa, salomimni degil!

* * *

Naqqosh, mening holima tadbir etgil,
Bir yog‘lig‘ aro kashida tahrir etgil.
Ul safhada men xayol qilg‘on yanglig‘,
Ul yorg‘a mushkilimni taqrir etgil.

* * *

To qilg‘ali zikri tab’ nomini ko‘ngul,
Vird ayladi tab’ ahli kalomini ko‘ngul.
To hajr g‘am-u mehnati taskin topqay,
Istaydurur ahbob payomini ko‘ngul.

[1] **Mustag‘raq** — g‘arq.

* * *

G‘avg‘oda may irtikob[1] qilmoq mushkil,
Jong‘a kuch ila azob qilmoq mushkil,
Bo‘lmay dog‘i mast xob qilmoq mushkil,
Ahbobdin ijtinob qilmoq mushkil.

* * *

Ey yor, sening vaslinga yetmak mushkil,
Farxunda[2] hadisingni eshitmak mushkil,
Ishqingni dog‘i bartaraf etmak mushkil,
Boshni olibon bir sari ketmak mushkil.

* * *

To vodiyi hajringda qilibmen manzil,
Surat bila garchi ayrumen men bedil.
Vallohki, ey yor, sening yodingdin
Bir lahza-yu bir zamon emasmen g‘ofil.

* * *

Jonig‘a yetishti tuz-u tog‘ birla ko‘ngul,
Dardini tugatmas isitmog‘ birla ko‘ngul.
G‘urbatda oyoq birla badan yetmasdek,
Yuz shukrki, tinchdur qulog‘ birla ko‘ngul.

* * *

Yakson karaming qoshida mudbir-u muqbil,
Oson sening ollingda jame’yi mushkil.
Yo lutf-u inoyat oncha qilkim, ko‘taray,
Yo qahr-u g‘azabni toqatim boricha qil.

[1] **Irtikob** — biror ishga kirishish.
[2] **Farxunda** — baxtli, saodatli.

* * *

Yuz hamd angakim, hamdin aning ahli maqol,
Yuz yil desalar, tugatmagi amri muhol.
Vasfida xirad ojiz erur, notiqa — lol,
Ne nav' sifat qilay seni jalla Jalol.

* * *

A'zo-yu javorihingni hozir qilg'il,
Jon birla ko'ngul hozir-u nozir qilg'il.
Har lahza bir andisha-yu bir fikrni qo'y,
Andisha-yu fikringni borin bir qilg'il.

* * *

Ko'zungdin erur, nazora qil, xastalig'im,
Qoshingdin erur g'am bila payvastalig'im.
Boshimni olib ketgay edim yuz qatla,
Bo'lmasa edi sochingg'a dilbastalig'im[1].

* * *

Sening bila menki, oshnolig' qildim,
Ishqingni hazin jong'a balolig' qildim.
Ko'rmay, bilmay meni vafosiz debsen,
Men senga ne nav' bevafolig' qildim?

* * *

Ko'nglum tilagi visol emishtuk, bildim,
Ul vasl dog'i mahol[2] emishtuk, bildim.
Har qandaki bo'lsa mehribondur, der edim,
Ul dog'i g'alat[3] xayol emishtuk, bildim.

---

[1] **Dilbasta** — yuragi bog'liq, maftun.

[2] **Mahol** — gumon, amalga oshirish shubhali.

[3] **G'alat** — xato.

* * *

Zulfig‘a ko‘ngul qo‘yub, parishon bo‘ldum,
Ko‘z oldurubon yuziga, hayron bo‘ldum.
Chin dey senga, Boburoki, oshiqliqda,
Har neki qilib edim — pushaymon bo‘ldum.

* * *

Husnung sifatini eshitib zor o‘ldum,
Ko‘rmay seni ishqingg‘a giriftor o‘ldum.
So‘rg‘ilki, labing firoqi behol etti,
Ko‘rgilki, ko‘zung hajrida bemor o‘ldum.

* * *

Hijronda, sabo, yetti falakka ohim,
Gar ul sori borsang, budurur dilxohim —
Kim, arzi duo niyoz ila qilg‘aysen,
Gar so‘rsa men xastani Gulrux, Mohim[1].

* * *

Yillar tilab, ishni qobu[2] saqlab turdum,
Yuz jahd bila ishni munga yetkurdum.
Mardona bo‘l, emdi yaxshidur ish kelishi,
Tengriga seni, elni senga topshurdum.

* * *

Gar Ruhdam[3] etsa erdi ohangi nag‘am[4],
Majlista ne huzn[5] qolur erdi-yu ne g‘am.
To borg‘ali Ruhdam bizing majlisdin,
Majlis eliga ne ruh qoldi-yu ne dam.

---

[1] **Gulrux begim, Mohim begim** — Bobur Mirzoning jufti halollari.
[2] **Qobu** — fursat, vaqt, payt.
[3] **Ruhdam** — mashhur hofiz.
[4] **Nag‘am** — ashula.
[5] **Huzn** — xafalik

* * *

O‘t soldi ko‘ngulga ranj-u betoblig‘im,
Suv qildi bu xasta jonni beoblig‘im.
Bu ikkalasi agarchi bor muhlik-u sa’b,
Lek o‘lturadur tongg‘acha bexoblig‘im[1].

* * *

Ey gul, ne uchun qoshingda men xor o‘ldum?
Yuz mehnat-u anduh bila yor o‘ldum.
Vasling bila bisyor sevundum avval,
Hajring bila oqibat giriftor o‘ldum.

* * *

Yuz nomayi ishtiyoq tahrir ettim,
Yuz nav’ bila vaslinga tadbir ettim.
Ma’zur tut, ey quyoshki, tole’ yo‘qidin
Vaslingg‘a yetar mahalda taqsir ettim.

* * *

Yor yog‘lig‘idin ko‘ngulni xursand ettim,
Ruhum qushini tori bila band ettim,
Ko‘nglumni ne nav’[2] uzay o‘shal yog‘lig‘din,
Jon rishtasini torig‘a payvand ettim.

* * *

Bemehr desa el seni, men butmas[3] edim,
Hargiz bu sifatni senga yovutmas[4] edim.
Nohaq og‘rib, meni unuttung oxir,
Vallohki, sendin bu tama’ tutmas edim.

---

[1] **Bexob** — uyqusiz.

[2] **Ne nav’** — qay tarzda, qanday qilib.

[3] **Butmoq** — ishonmoq.

[4] **Yovutmoq** — yaqinlashtirmoq.

* * *

Islom uchun ovorayi yoziy bo‘ldum,
Kuffor-u hunud harbsozi bo‘ldum.
Jazm aylab edim o‘zni shahid bo‘lmoqqa,
Alminnatulillohki, g‘oziy bo‘ldum.

* * *

Har kunda yuzungni ko‘rmak erur havasim,
Har kecha soching xayolidur hamnafasim.
Iso damidin ruh berur jismimg‘a,
Sening soridin payom[1] keltursa nasim.

* * *

Qotingda[2] agar gunoh gohe qildim,
Yuz qotla nadomat bila ohe qildim,
Qildim yomon-u asr-u tabohe[3] qildim,
Lutfung bila sen kechur, gunohe qildim.

* * *

Ahbob unutmasa kerak ahdi qadim,
Yetkursa kerak xabar gahi payki nasim.
Bobur, chu umid ila qilur arzi niyoz,
Shoyadki, qabul aylagay tab’i salim.

* * *

Bu olam aro ajab alamlar ko‘rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko‘rdum,
Har kim bu “Vaqoye’”ni[4] o‘qur, bilgaykim,
Ne ranj-u ne mehnat-u ne g‘amlar ko‘rdum.

---

[1] **Payom** — darak, xabar.

[2] **Qoting** — yoningda, huzuringda.

[3] **Taboh** — yomon, buzilgan, vayron.

[4] “Vaqoye’” yoki “Vaqoyenoma” “Boburnoma” muallifi tomonidan qo‘yilgan nomdir.

* * *

Hammomki, ark ichinda paydo qildim,
Sog‘inmaki, sudin tabarro qildim.
Sud ushbu emasmukim, tadbir bila
Pokiza badanlarni tamosho qildim.

* * *

Yuz shukr qilayki, yona oshiq bo‘ldum,
Olamg‘a bo‘lub fasona[1], oshiq bo‘ldum.
Yaxshi so‘zung-u vasfi jamoling eshitib,
Ko‘rmay seni g‘oyibona oshiq bo‘ldum.

* * *

Hammomki, qildim ko‘rungizkim, ayyom,
O‘xshatti aning bori ishi manga tamom.
Ko‘z yoshi-yu ko‘ngul o‘ti birla mendin
Gulchehralar istabon yuruydur hammom.

* * *

Ul yuzi quyoshki, bordur oydin afzun[2],
Husn ichra ul oy olida xurshid zabun[3].
To bir kun ul oydin navozish topqay,
Ko‘k doira bo‘ldi-yu, jalojil[4] oy-u kun.

* * *

Bu chehrayi zardimdin uyolsang, netgaymen?
Rahmat nazarini manga solsang, netgaymen?
Bir ishva bila ko‘ngul berib Boburg‘a,
Bir bo‘sa bila ko‘nglini olsang, netgaymen?

---

[1] **Fasona** — afsona, ertak.

[2] **Afzun** — ortiq.

[3] **Zabun** — chorasiz, sho‘rlik.

[4] **Jalojil** — doiraning halqachalari.

* * *

Ishqing yo‘lida firoq ila netgaymen?
Bir yo‘l ko‘rsatki, vaslinga yetgaymen!
Vasling manga gar muyassar o‘lmas netgaymen?
Boshimni olib bir sorig‘a ketgaymen!

* * *

Vasfingni necha ulusdin eshitgaymen,
Ne nav’ qilib visolinga yetgaymen?
Gar vasl muyassar o‘lmasa netgaymen?
Boshimni olib qay sorig‘a ketgaymen?

* * *

Ul xatki, men anda seni yod etgaymen,
Ko‘z oqida koshki savod etgaymen.
Kirpiklardin anga qalam rost qilib,
Ko‘z qorasidin anga midod etgaymen.

* * *

Bir go‘shayi bog‘ o‘lsa-yu sen bo‘lsang-u men,
May quysoq ikimiz qadah ichra bir hin.
Ondin so‘ngra ayoq ilikka olibon,
Sen tutsang-u men ichsam, men tutsam-u sen.

* * *

Beqaydmen-u, xarobi siym ermasmen,
Ham mol yig‘ishtirur laim[1] ermasmen.
Kobulda iqomat etti Bobur, dersiz,
Andoq demangizlarki, muqim[2] ermasmen.

[1] **Laim** — ochko‘z, xasis, nokas.

[2] **Muqim** — turg‘un.

* * *

Mehring nedurur burunmu yo javr keyin,
Befoyda ishqing g‘amini necha yeyin?
Holimni necha desam, demassen meni yor,
Sen demasang “Ey yor!” meni, men ne deyin?!

* * *

Hajringda ne qon qoldiki, yutmaydurmen?
Ko‘z yoshini bir lahza qurutmaydurmen.
Diydoringning haqqini, ey yuzi quyosh,
Tengri haqi, bir zarra unutmaydurmen.

* * *

Sen gulsen-u, men haqir[1] bulbuldurmen,
Sen shu’lasen-u, ul shu’lag‘a men kuldurmen.
Nisbat yo‘qtur, deb ijtinob[2] aylamakim,
Shahmen elga, vale senga quldurmen.

* * *

Xatimni ko‘rub, so‘zumni chun bilgaysen,
Kelmakta bizga yel kibi yelgaysen.
Ixlosingni bilib yibordim qosid,
Rahmat sanga, zinhorki, bot kelgaysen!

* * *

Ul bordiki, ishrat orzu qilg‘aysen,
Ishrat tilamaklikta g‘ulu qilg‘aysen.
Chun aysh-u farog‘ mumkin ermas zinhor,
Bobur, g‘am-u mehnat bila xo‘ qilg‘aysen.

---

[1] **Haqir** — bechora.

[2] **Ijtinob** — tortinish, o‘zini olib qochish.

* * *

Ahbobg‘a[1] har xatki, savod etgaysen,
Bizni dag‘i ul bitikda yod etgaysen.
Maqsudki, qosidi[2] agar kelsa bu yon
Bir noma bila ko‘ngulni shod etgaysen.

* * *

Hijronda sog‘inib, meni shod etgaysen,
Men xastani muxlis e’tiqod etgaysen.
Bu xatni aning uchun bitidim munda,
Ko‘rgach bu xatimni meni yod etgaysen.

* * *

Necha manga javr muttasil qilg‘aysen?
Mehring yo‘q-u necha munfail[3] qilg‘aysen?
Javringni ko‘rub, mehringni ko‘rmay kettim,
Gar ko‘rsam-u ko‘rmasam bihil qilg‘aysen[4].

* * *

Rahmingni ko‘ngul tilar, ango qilg‘aysen,
Zaxmingni ko‘ngulga bexato qilg‘aysen.
Til ikki alif ko‘ksuma, na’l[5] o‘rtadakim,
Ko‘nglum tilarin haqin ado qilg‘aysen.

* * *

Xush ulki, kelib yonimda o‘lturg‘aysen,
Yo bir nafas ollimda kelib turg‘aysen.
Og‘zingg‘a o‘par so‘zin bitiy olmasmen,
Borg‘on kishidin og‘iz so‘zin so‘rg‘aysen.

---

[1] **Ahbob** — do‘stlar.
[2] **Qosid** — darakchi.
[3] **Munfail** — xijolat.
[4] **Bihil qilmoq** — kechirmoq.
[5] **Na’l** — taqa.

* * *

Davlat bila shod-u shodmon bo‘lg‘aysen,
Shavkat bila mashhuri jahon bo‘lg‘aysen.
Ko‘nguldagidek dahr aro kom[1] surub,
Bu dahr borincha komron[2] bo‘lgaysen.

* * *

Eykim, olam shohlari shohi sensen!
Bevosita manzuri[3] ilohiy sensen!
Sen borsen, kimga eltay, ey shoh, panoh[4],
Chun barcha jahon eli panohi sensen!

* * *

Zinhorki, do‘stluqni unutmag‘oysen,
Tug‘gonlig‘din ko‘ngulni sovutmag‘oysen.
Yotlar bila dushman tarafin gar tutsang,
Tug‘gonlig‘-u do‘stlug‘ tama’ tutmag‘oysen!

* * *

Eykim, yoralig‘ jismima marham sensen,
Majruh ko‘ngulg‘a nishtar ham sensen.
Gah shod-u gahi g‘amg‘in esam, ayb etma,
Kim boisi shodmonlig‘-u g‘am — sensen.

* * *

Jonimda mening hayoti jonim sensen,
Jismimda mening ruhi ravonim sensen.
Boburni seningdek o‘zga yo‘q yori azizi,
Alqissaki, umri jovidonim[5] sensen.

---

[1] **Kom** — maqsad.
[2] **Komron** — baxtli, saodatli.
[3] **Manzur** — ma’qul.
[4] **Panoh** — g‘amxo‘r.
[5] **Jovidon** — abadiy, doimiy.

* * *

Eykim, manga mujda[1] berding ul jonondin,
Qilding meni ozod g'ami hijrondin.
Bu mujdani ne nav' sifat qilg'aymen,
Go'yoki, xabar berding o'lukka jondin.

* * *

Davron meni o'tkardi sar-u somondin,
Ayirdi meni bir yo'li xonumondin.
Gah boshima toj, gah baloyi ta'na,
Nelarki, boshimg'a kelmadi davrondin.

* * *

So'z so'rg'ali la'li nuktadoning topmon,
Yuz surtgali ul ostoning topmon.
Benom-u nishonlig' istasam, ne tongkim,
Nomingni eshittim-u nishoning topmon.

* * *

Ahbob yig'inidin necha qolg'aymen?
O'zumni netib ul orag'a solg'aymen?!
Borsam dag'i anda mehmon kasratidin[2],
Ma'lum emaski, yer topa olg'aymen.

* * *

El suhbatiniki, orzu qilmishmen,
Ne xushlug' ila bu guftugo'[3] qilmishmen.
Ishrat bila ayshni ne ish qilg'aymen,
Menkim, g'am-u mehnat bila xo'[4] qilmishmen.

---

[1] **Mujda** — xushxabar.
[2] **Kasrat** — ko'p, mo'l.
[3] **Guftugo'** — so'zlashuv.
[4] **Xo'** — o'rganilgan, kasb etilgan, ko'nikilgan.

* * *

To tarki manohi-yu sharob etmishmen,
Nafsimg‘a Xudoy uchun azob etmishmen.
Tavba eshigi hanuz ochuq erdi,
Bu tavbada bir nima shitob etmishmen.

* * *

May tarkini qilg‘ali parishondurmen,
Bilmon qilur ishimni-yu hayrondurmen.
El barcha pushaymon bo‘lur-u tavba qilur,
Men tavba qilibmen-u pushaymondurmen.

* * *

Ishqing meni qildi asru shaydo, netayin?
Olam eliga ayladi rasvo, netayin?
Jonimni fido qilib sanga, andin so‘ng
Dermenki seni jon etay, ammo netayin?

* * *

Vaslingni tilab necha sabodin bilayin,
Kelgilki, quyundek boshingga evrulayin.
Gar kelmasang, istasang meni xidmatingga,
Boshimni qadam qilib, qadamg‘a kelayin.

* * *

Ishq ishini boshtin yana bunyod etayin,
Ishqing g‘ami birla xotirim shod etayin.
Debsenki, unutma meni hijron aro, voy,
Seni unutub, ne kishini yod etayin?!

* * *

Yoring sening Ilohiy "Taborak" bo'lsun!
Dushmanlaringga to'ma balorak bo'lsun!
Mulkungda farog'at bila xonliklar qil,
Mulkung bila xonlig'ing muborak bo'lsun!

* * *

Besabrmen-u besar-u somondurmen,
Bir g'amzadadurmen-u parishondurmen.
Ne dinning ishin qildim-u ne dunyoning,
Yo Rab, netay, o'z ishimga hayrondurmen.

* * *

Ul sho'xki, bildurdi vafodorlig'in,
Tark ayladi go'yoki sitamkorlig'in.
Lutf ayladi — yorliqqa farmon berdi,
A'do[1] bila yordur, netay yorlig'in?!

* * *

Sening bila so'z muqarrar andoq qilayin,
Olamda seni mo'tabar andoq qilayin.
Tengri haqi bu xidmat agar sen qilsang,
Har nav'ki, ko'nglung tilar — andoq qilayin.

* * *

Nisyon qalamin necha menga surgaysan,
Vaqt o'ldiki, hajr nomasin burgaysen.
Budur tilagim — xatimni chun ko'rgaysen,
Albatta, o'zungni manga yetkurgaysen!

[1] **A'do** — yov, dushman.

* * *

Yo Rab, nega tund bo‘ldi shohim, bilmon,
Ko‘z yoshidin o‘zga uzrxohim bilmon.
Bir ham nazar etmas e’tiqodimni bilur,
Har lahza itob etar, gunohim bilmon.

* * *

Kechrak kelasen, bu xastadin to‘ydungmu?
Dil safhasidin harfi vafo yuydungmu?
Nomus-u uyot kerak, uy, ot sahldurur,
Yuz qo‘y uchun ul eshikka yuz qo‘ydungmu?

* * *

G‘am xonasi sori guzar, ey jon, qilma!
Ishrat uyini kulbayi ahzon[1] qilma!
Zulfung kibi ko‘nglumni parishon aylab,
La’ling kibi bag‘rimni to‘la qon qilma!

* * *

Har zulftin, ey ko‘ngul, parishon bo‘lma,
Har yuzga ham asru zor-u hayron bo‘lma.
Men senga demonki, tarki ishq et, lekin,
Andoq qilkim, so‘ngra pushaymon bo‘lma!

* * *

Muncha meni zor, ey yuzi xurshed, etma,
Furqat alamini menga jovid etma.
Tengridin agar sening umiding bordur,
Tengri uchun, ey oy, meni navmid etma.

[1] **Ahzon** — hazinlik, g‘am.

* * *

Davlatqa yetib, mehnat elin unutma!
Bu besh kun uchun o‘zungni asru tutma!
Borg‘onni kel emdi yod qilmay, ey do‘st,
Borish-kelishingni lutf etib o‘ksutma!

* * *

Hijron aro yod etib, meni shod ayla,
Mahjur ko‘ngulni g‘amdin ozod ayla.
Bu xatni aning uchun bitidim munda,
Ko‘rgan soyi[1] xatimni meni yod ayla!

* * *

Ko‘z ravshan edi sening jamoling birla,
Ko‘ngul xush edi sening visoling birla.
Bas tiyra-yu noxush etti hajring bizni,
Emdi qilaling xo‘y xayoling birla.

* * *

Ruhum yaratib eding latofat birla,
Qilding anga tanni hamroh ofat birla.
Ruhumni chu tan uyiga kelturdung pok,
Mundin nori eltma kasofat birla.

* * *

Sen anda farog‘-u aysh-u ishrat birla,
Men munda xarob-u ranj-u mehnat birla.
Asrarmen o‘zum birla seni naqsh qilib,
Xursand bo‘lurmen ushbu suvrat birla.

[1] **Soyi** — sayin.

* * *

Netgay kishi bu falak nifoqi birla,
Itgay bu falak ot-u suroqi birla.
Gah tirguzadur visol ayyomidin,
Gah o'lturadur shomi firoqi birla.

* * *

Ne xesh[1] meni xushlar-u ne begona,
Ne g'ayr rizo mendin-u ne jonona.
Har nechaki yaxshiliqta qilsam afsun,
Xalq ichra yomonlig' bila men afsona.

* * *

Bu dahr aro gar ehtimoli bo'lsa,
Mendek senga yori louboli bo'lsa.
Ul yor base nozik-u yo'q menda adab,
Mendin, ne ajab, agar maloli bo'lsa.

* * *

Yor uldurkim, she'rg'a mayli bo'lsa,
Netgay kishi she'r g'ayr xayli bo'lsa.
Ag'yorning ozorini har hol bila
Chekkaymen agar bori tufayli bo'lsa.

* * *

Dunyo borisi manga musaxxar bo'lsa,
Uqboda dog'i Xudoy yovar bo'lsa.
Budur tilagim ikki jahonda Haqdin,
Har ne tilasam, bori muyassar bo'lsa!

[1] **Xesh** — qarindosh.

* * *

Bobur bila Mir ittifoqi bo‘lsa,
Yo‘qtur g‘am agar jahon nifoqi bo‘lsa.
Budur tilagimki, shoh dargohida
Men banda uchun hamisha boqiy bo‘lsa!

* * *

Ko‘ngulga nechaki sayr matlub bo‘lsa,
Ahbobni so‘rmoq dog‘i marg‘ub bo‘lsa.
Gar hajring imtidodi[1] mundin ortar,
Qolmas manga sabr — sabri Ayyub[2] o‘lsa.

* * *

Xush ulki, bahor fasli bu dunyoda,
Bo‘lg‘ay tarab asbobi bori omoda.
Gar bo‘lmasa asbob, etoling dangona,
Mendin gazak-u taom, sendin — boda.

* * *

Ahbobqa qilsang guzar[3], ey yel, nogoh,
Ul jam’ni bu so‘zumdin etgil ogoh.
Siz ko‘rgandek eson-salomatturbiz,
Siz dog‘i eson bo‘lg‘aysiz, inshoolloh!

* * *

Jon vola erur la’li shakarboringg‘a[4],
Ko‘nglum ham erur xarob ruxsoringg‘a.
Guftoring erur boshdin ayoq borchasi xub,
Men banda bo‘lay boshtin ayoq boringg‘a.

---

[1] **Imtidod** — cho‘zilish, uzayish.

[2] **Ayyub (alayhissalom)** — payg‘ambar, og‘ir dardlarga sabr qilganlari bois sabr timsoliga aylangan.

[3] **Guzar** — borish, tashrif.

[4] **La’li shakarbor** — shakar yog‘iladigan lab.

* * *

Ey oy, yuzung olida quyosh sharmanda,
Shirin so‘z-u yaxshi xulqungga men banda,
Hijronda necha noma bila so‘zlashaling,
Yo sen beri kel, yo borayin men anda.

* * *

Necha bu falak solg‘usi g‘urbatqa meni,
Har lahza tugangusiz mashaqqatqa meni.
Ne chora qilay, netayki, Tengri go‘yo,
Mehnatni menga yorotti, mehnatqa meni.

* * *

Bedard habib bilmadi dardimni,
Tufroqcha ko‘rmadi ruxi zardimni[1].
Mendin necha ko‘nglida g‘ubori bo‘lg‘ay,
Kettim muna, emdi topmag‘ay gardimni.

* * *

Ko‘ngli tilagan murodig‘a yetsa kishi,
Yo borcha murodlarni tark etsa kishi.
Bu ikki muyassar[2] o‘lmasa olamda,
Boshini olib bir sorig‘a[3] ketsa kishi.

* * *

Yod etmas emish kishini g‘urbatta kishi,
Shod etmas emish ko‘ngulni mehnatta kishi.
Ko‘nglum bu g‘aribliqda shod o‘lmadi, oh,
G‘urbatta sevunmas emish, albatta, kishi.

[1] **Ruxi zard** — sariq yuz.

[2] **Muyassar** — erishish.

[3] **Sori** — tomon.

* * *

Ovoralig‘ asru xonumondin yaxshi,
Bir go‘sha manga ikki jahondin yaxshi.
Ovora bo‘lurni yaxshi ermas demagil,
Bo‘lsam agar ovora, ne ondin yaxshi.

* * *

Har so‘zniki dermen sanga, lof o‘lmag‘usi,
Bema’ni-yu harza-yu gazof o‘lmag‘usi.
Ul ishta agar muxolafat aylarsen,
Tengri haqi, bu so‘zda xilof o‘lmag‘usi.

* * *

Ey yor, jafo rasmi chiqormoq ne edi?
Yo mehr giyohini qo‘ng‘ormoq[1] ne edi?
Bir mehr, yana lutf, yana javr nedur?
Bir bording-u kelding, yana bormoq ne edi?

* * *

Gar mehr bila bu charx evrulsa edi,
Jonlardin aning javfi[2] kerak to‘lsa edi.
Bobur kibi jong‘a mehr bog‘lar erdim,
Gar ushbu jahonda Mehrjon[3] bo‘lsa edi.

* * *

Holimg‘a kerak habib evrulsa edi,
Ishrat qadahi habibdin to‘lsa edi.
Xushvaqt turur yor, vale men noxush,
Xushvaqt bo‘lur erdim, chog‘ir bo‘lsa edi.

---

[1] **Qo‘ng‘ormoq** — qo‘pormoq, ag‘darmoq.

[2] **Javfi** — qo‘yni, bag‘ri.

[3] **Mehrjon** — bu ifoda bilan Bobur Mirzo o‘z qizi Mehrjon nomiga ham ishorat qilmoqda.

* * *

Jon ahdi bor, ey nigor, yetmasmu edi?
Ul ahd bila qaror yetmasmu edi?
Emdi dog‘i vasl intizorin berasen,
Muncha mahal intizor yetmasmu edi?

* * *

G‘urbat[1] to‘zi[2] yopqon ruxi zardimnimu dey?
Yo hajr chiqarg‘an ohi sardimnimu[3] dey?
Holing nedurur, bilurmusen dardimni?
Holingni so‘raymu, yo‘qsa dardimnimu dey?

* * *

Ishvang bila g‘amzangni-yu nozingnimu dey?
Javrung bila so‘zung-u gudozingnimu[4] dey?
So‘zung, qilig‘ing, navozishingmu aytay,
Ovozu usulingni-yu sozingnimu dey?

* * *

Ko‘zum evi yuzidin musavvar bo‘ldi,
Bu vajh bila ko‘ngul munavvar bo‘ldi.
Yuz shukrki, Bobur kibi oshiqlikda,
Har neki tilab edim — muyassar bo‘ldi.

* * *

Xatingni ko‘rub, ko‘ngulga hayrat bo‘ldi,
She’ring eshitib, jong‘a masarrat[5] bo‘ldi.
Bu necha mahal tag‘oful etting, demakim,
Tole’ yo‘q ediki, muncha g‘aflat bo‘ldi.

---

[1] **G‘urbat** — g‘ariblik, bekaslik.

[2] **To‘z** — chang, g‘ubor.

[3] **Sard** — sovuq.

[4] **Gudoz** — kuydirish.

[5] **Masarrat** — quvonchlar.

* * *

Ey payk, borib sano bila qulluq, de!
Yer o‘p, dog‘i xub ado bila qulluq, de!
Gar yor meni xastani so‘rsa, zinhor,
Mendin yukunub, duo bila qulluq, de!

* * *

Nomangki, tirikligim nishoni erdi,
Har satri hayoti jovidoni erdi.
Har lafzida oshkor yuz harfi vafo,
Har harfida yuz mehr nihoni erdi.

* * *

Hajringda bu tun ko‘ngulda qayg‘u erdi,
Vaslingg‘a yetishmadim — jihat bu erdi:
Ohim tutuni birla ko‘zumning yoshidin
Yo‘l balchiq edi, kecha qarong‘u erdi!

* * *

Hajringda agarchi jong‘a bedod erdi,
Sensiz manga yuz fig‘on-u faryod erdi.
Fikringdin erdi va lek xursandlig‘im,
Zikring bila bu xasta ko‘ngul shod erdi.

* * *

Xotirg‘a xutur etti[1] bu so‘z yangla, axi[2],
Aytay senga, sen quloq solib ongla, axi.
Umrungni bu kun xush kechir ahbob ilakim,
Topilmog‘usidur ushbu kun tong-la, axi.

[1] **Xutur etti** — xotiraga keldi, ko‘ngilga keldi.
[2] **Axi** — axir.

* * *

Eshitsa kishi bu sho‘r-u shevan[1], ne degay?
Doim bu tariq ishkuni ko‘rgan ne degay?
Dushman so‘ziga kirma, eshit do‘st so‘zin,
Eshitmasa so‘zni do‘st, dushman ne degay?

* * *

Ishqingda ko‘ngul xarobdur, men ne qilay?
Hajringda ko‘zum purobdur[2], men ne qilay?
Jismim aro peshutobdur, men ne qilay?
Jonimda ko‘p iztirobdur, men ne qilay?

* * *

Shohim, sanga ma’lum emastur, ne qilay?
Ohim sanga ma’lum emastur, ne qilay?
Men yuz-u qoshing dermen-u sen — badr-u hilol[3],
Mohim, sanga ma’lum emastur, ne qilay?

* * *

Boshimni tufayl ul saromadqa[4] qilay,
Jonimni fido o‘shal sihi qadqa[5] qilay.
Bu xasta ko‘ngul bila xamida[6] qadni
Ko‘zi bila zulfig‘a oning sadqa qilay.

---

[1] **Shevan** — nola, fig‘on.
[2] **Purob** — pur — to‘la, ob — suv, ya’ni ko‘z yoshi lim-lim.
[3] **Badr-u hilol** — to‘lin oy va yangi oy.
[4] **Saromad** — yuksak, yuqori.
[5] **Qad** — bo‘y, gavda, jussa.
[6] **Xamida** — egik.

* * *

Yetsam sanga, qullug‘umni cho‘q arz qilay,
Sen yetsang-u men desamki yo‘q, arz qilay.
Ko‘ptur so‘zum-u, mahram emas hech kishi,
Ruxsat esa, tobug‘ungda-o‘q[1] arz qilay.

* * *

Hijron aro necha noma tahrir qilay,
Xoma tili birla hol taqrir qilay.
Xush ulkim, so‘zum sanga desam vositasiz,
Sen anda-yu men munda, ne tadbir qilay?

* * *

Mening tilagim budurki, navozanda[2] bo‘lay,
Har qanda[3] esang, banda dog‘i anda[4] bo‘lay.
Ne xulq edi, yana ko‘nglum olding so‘z ila,
Shirin so‘z-u yaxshi xulqungga banda bo‘lay!

* * *

Husnungni sening kimki taaqqul qilg‘ay,
Sendin boshqa nechuk tajammul[5] qilg‘ay?
Bu tab’-u bu ixtilotkim, senda durur,
Ne menki, bori olam elin qul qilg‘ay.

* * *

Ash’oringkim, she’r oti to bo‘lg‘ay,
Tab’ ahli[6] anga vola-vu shaydo bo‘lg‘ay.
Har lafzi dur-u, bahri ma’oni anda,
Kim ko‘rdi dureki, anda daryo bo‘lg‘ay.

---

[1] **Tobuq** — ostona.

[2] **Navozanda** — cholg‘uvchi.

[3] **Qanda** — qayerda.

[4] **Anda** — u yerda.

[5] **Tajammul** — dabdaba, hashamat, zeb-ziynat, chiroy.

[6] **Tab’ ahli** — shoirlar, san’atkorlar.

* * *

Arbobi hasadki, dunyodin dur[1] o‘lg‘ay,
Istar sevaridin kishi mahjur o‘lg‘ay.
Doim ko‘rayin yuzung alo[2] rag‘mi hasud[3],
Har kim ko‘ra olmasa, ko‘zi ko‘r o‘lg‘ay.

* * *

Nosih so‘zi sanga necha mardud o‘lg‘ay,
Yaxshi-yu yamon qoshingda nobud o‘lg‘ay.
Bori emdi maosh bir nav’ etkim,
Haq rozi-yu olam eli xushnud o‘lg‘ay.

* * *

Yuz jahd[4] ila yetmay sanga, ey oy, netay?
Hajring alamida necha yig‘loy, netay?
Yo‘q sanga vafo-yu rahm-u parvoy, netay?
Ey voy, netay, voy, netay, voy, netay?!

* * *

Men necha jafo-yu javrunga sabr etay?
Bir zarra vafo-yu mehr yo‘q senda, netay?
Chun[5] boshim oyog‘ingg‘a qo‘yarg‘a yaramas,
Boshimni olib ayoq yetgancha ketay!

* * *

Ahbob, firoqingiz bila el netgay?
Sizlarga kishi ne chora aylab yetgay?
Jam’iyatingizni jam’ tutqay Tengri,
Boburni dog‘i bu jam’da jam’ etgay.

---

[1] **Dur** — uzoq.

[2] **Alo** — ey, hoy.

[3] **Hasud** — hasadchilar.

[4] **Jahd** — harakat, g‘ayrat.

[5] **Chun** — ekan, shunday ekan.

* * *

Qosidki yibordíng, ayladi shod meni,
Doim bu yo‘sunluq aylagil yod meni.
Ozodinga qul bo‘layki, xating keturub,
Hajring g‘amidin ayladi ozod meni.

* * *

Har kim desa burna yo agar yongla meni,
O‘zungga musohib-u muhib[1] angla meni.
Bu kun meni yod etib, unutma tongla,
Zinhorki, ko‘z tut ushbu kun tongla meni.

* * *

She’ring eshitur fikrini Bobur qildi,
Ne fikri hush-u yaxshi tasavvur qildi.
Ko‘zini yoruq ayladi savodi birla,
Mazmuni bila quloqni purdur[2] qildi.

* * *

Hijron g‘amidin zaif jonim so‘ldi,
G‘urbat alami birla ichim qon bo‘ldi.
Yuz shukrki, muncha yilg‘i g‘am birla alam
Rohat bila ishratqa mubaddal o‘ldi.

* * *

Ulfat tutay, ar bor esa ta’lifi sharif,
Insof beray, gar o‘lsa tasnifi[3] sharif,
Ma’rufdurur el ichra ta’rifi sharif,
Bo‘lg‘ay sharafim — ketursa tashrifi sharif.

---

[1] **Muhib** — aziz, do‘st.

[2] **Purdur** — durga to‘la, to‘liq.

[3] **Tasnif** — yozilgan asar.

* * *

Tole' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishniki, ayladim — xatolig' bo'ldi.
O'z yerni qo'yib, Hind sori yuzlandim,
Yo Rab, netayin, ne yuz qarolig' bo'ldi?!

* * *

Husnungki sening shuhrayi ofoq[1] o'ldi,
Jon birla ko'ngul vaslingga mushtoq o'ldi.
Hajring aro intizor haddin oshti,
Kel yo meni ista, toqatim toq o'ldi.

* * *

Idroking-u tab'-u hushungga banda bo'lay,
Ovoz-u usul-u jo'shungga banda bo'lay.
Taqsim qilurda naqshlarg'a abyot[2],
Ta'rib[3] bila o'qushungga banda bo'lay.

* * *

Bu chehrayi zardimdin uyolsang, netgay?
Rahmat nazarini manga solsang, netgay?
Bir ishva bila ko'ngul berib Boburg'a,
Bir bo'sa bila ko'nglini olsang, netgay?

* * *

Ishqing, netay, ixtiyorsiz qildi meni,
Sabrimni olib, qarorsiz qildi meni.
Olam eli ichra orsiz qildi meni,
Zuhd ahlig'a e'tiborsiz qildi meni.

[1] **Shuhrayi ofoq** — olamga mashhur.
[2] **Abyot** — baytlar, she'r.
[3] **Ta'rib** — ifodali o'qish.

* * *

Gar sidq[1] bila birovki oshiq bo‘lg‘ay,
Ma’shuq visoli anga loyiq bo‘lg‘ay.
Pir ollida topqusi murodin beshak,
Har kimki agar muridi[2] sodiq bo‘lg‘ay.

* * *

Har vaqtki ko‘rgasen mening so‘zumni,
So‘zumni o‘qub, sog‘ing‘aysen o‘zumni.
Vasling bila ko‘nglumni Xudoy aylab shod,
Shukrki, yorutdi yuzung bila ko‘zumni.

* * *

Boburki, demas har kishiga har so‘zini,
Elchingga dedi, vale sarosar so‘zini.
Sultonali ar so‘zum senga desa, ne tong,
Ore, laq-u daq degay[3] qalandar so‘zini.

[1] **Sidq** — poklik, to‘g‘rilik.

[2] **Murid** — muxlis, diniy shogird.

[3] **Laq-u daq degay** — oldi-qochdi gapirgay, degan ma’noda.

TUYUQLAR

Vasldin so‘z derga yo‘q yoro manga,
Hajr aro rahm aylagil, yoro, manga.
O‘qung etti ko‘p yomon yoro manga,
Marhami lutfung bila yoro manga[1].

* * *

Ulki, har ko‘zi g‘azoli Chindurur,
Qoshida payvasta oning chindurur.
Chunki ko‘p yolg‘on aytti ul manga,
Gar desam “yolg‘onchi” oni, chindurur.

* * *

Meni behol aylagan yor — oydurur, —
Kim, aning vasli menga yoroydurur.
Gar visoli bo‘lmasa, ketar yerim
Yo Xuroson, yo Xito, yo Roydurur.

* * *

Ishq ahli, ishq dardini taning,
Ko‘p yomondur, dardi ishqidin taning.
Har necha ko‘zum och ersa, ko‘z to‘yor,
Gar ochilsa siymdek nozik taning.

* * *

Mehrkim, ko‘kka qilur ohang tong,
Olida bo‘lsa, emas berang tong.
Xoli-yu ikki labidek bo‘lmag‘ay,
Hindu ar keltursa shakkar tang-tang.

[1] **Yoro manga** — menga yaragin.

* * *

Kel, qilay jonni nisoring, o yorim,
Naqdi jonni bormu sendin oyorim?!
Bo‘sa bersang gar tamom og‘zing bila,
Kunji og‘zingdin oloyin oyyorim.

* * *

Sen kibi bir dilraboni bilmanam,
Oshiqi sodiqki derlar, bil, manam,
Qil tasavvur ko‘z yoshimni bir tengiz,
O‘zga oshiq ashki yanglig‘ bilma nam.

* * *

To chiqardi xat uzori pokidin,
Gul yuzi ozurda bo‘ldi pokidin.
Istar erdi el burun yuz mehr ila,
Emdi ul yuz mehri ketti pokidin.

* * *

To ko‘ngul berdim o‘shal qoysorig‘a,
Borg‘onini bilmadim qoy sorig‘a.
Do‘stlar, yorg‘a meni sog‘indurung,
Solsangiz nogah quloq qoysorig‘a.

* * *

Shah, supuray ostoning yuz ila,
Timanakdin necha uray yuz ila,
Ikki yuzluk mudda’iydin ne g‘amim,
Gar ishim tushsa alardin yuzila?!

* * *

Ne balo biyikturur davlat tog‘i,
Ko‘hi g‘amni ne bilur davlattog‘i.
Himmate tut, dog‘i davlat istagil,
Himmating bo‘lsa, bo‘lur davlat tog‘i.

* * *

Jong‘a soldi dahr g‘urbat norini,
Ko‘z yoshim bo‘ldi mo‘g‘ulning norini.
Bu aroda men degandek bo‘lmasa,
Ko‘zlay Issiqko‘l-u andin norini.

* * *

Qaddimni firoq mehnati yo qildi,
Ko‘nglum g‘am-u anduh o‘tig‘a yoqildi.
Holimni sabog‘a aytib erdim, ey gul,
Bilmon, sanga sharh qilmadi yo qildi?!

* * *

Qilmasa ul oy nazar manga, ne tong?
Tengri tole’ chun manga yor etmadi.
O‘qi yorar erdi ko‘nglum dardig‘a,
Netayin, ko‘nglum uchun yor otmadi.

* * *

Kobul-u G‘azni eliga aytingiz:
Bizga yer emdi Xushob-u Beradur[1].
Qay sorig‘a borg‘asizkim, mulk-u mol
Bizga munda Haq taolo beradur.

* * *

Kimki, mubtal etar ul yotishini,
Sindururlar boshini yo tishini.
Negakim, o‘z ishini tark etibon,
Harzagard o‘lub, etar yot ishini.

[1] **Xushob va Bera (Behra)** — ko‘hna Xuroson, hozirgi Afg‘onistondagi manzillar nomi.

QIT'ALAR

(1)

Ey alarkim, bu Hind kishvaridin[1]
Bordingiz, anglab o'zga ranj-u alam.

Kobul-u xush havosini sog'inib,
Hinddin garm[2] bordingiz ul dam.

Ko'rdungiz, topdingiz ekin anda
Ishrat-u aysh birla noz-u ni'am[3].

Biz dog'i o'lmaduk, bihamdillah,
Garchi ko'p ranj edi-yu, behad g'am.

Hazzi nafsiy, mashaqqati badaniy,
Sizdin o'tti-yu, o'tti bizdin ham.

(2)

Davron g'ami bila sitamini unutturur
Ul sabzchehra yor xayoli alad-davom.

Hijronida xayol eta olmon, bu turfakim,
Vaslida ham xayol agar bo'lsa, barcha xom.

Vasfida xomlik agar o'lsa, ne g'amdurur,
Chun daf' etar xayoli g'am-u g'ussani tamom.

---

[1] **Kishvar** — o'lka, mamlakat, yurt.

[2] **Garm** — qizg'in.

[3] **Noz-u ni'am** — noz-u ne'matlar.

Chun yori rozdor qilurman seni xayol,
Asror fosh aylama zinhor, vassalom!

(3)

Bobur niyoz-u madhini yetkurgil, ey sabo,
Ul shahzoda Nosir oliyjanobqa.

Bo‘l oy-u yil farog‘at-u xushboshlig‘ bila
Bo‘lguncha moh-u sol oy-u oftobqa.

Hijron cho‘lida jahd bila po‘yalar urub,
Istab ziloli vasl, yetishtim Sarobqa.

Chun xost mundoq erdiki,
hajringni chekkamen,
Bexost raj’at aylamisham Andarobqa.

(4)

Eyki, targ‘ib qilursen chog‘ir ichmakka meni,
Soz-u xonanda bila soqi-yu sahbo bormu?

Bovujudiki, o‘tubtur chog‘ir ichmak vaqti,
Majlis asbobini, bilmonki, muhayyo bormu?

(5)

Noumid bo‘ldum, ey Mo‘g‘ul, sendin,
To eshitgimki, Andijon bording.

Aytg‘on so‘zga keldim, ammo sen
Yaxshi kelding demay, yomon bording.

(6)

Qolmadi hurmat ahli olamda,
Olam-u olam ahdidin yuv ilik.

Boburo, ikki podshohlig‘din
Yaxshiroq bu zamonda bir beklik.

(6)

Muyassar o‘lsa agar yor vasli g‘urbatta,
Vatanni ne qila-yu o‘z diyor nega kerak?

Yibordi yor manga yodgor deb xatini,
Manga habib kerak, yodgor nega kerak?!

(8)

Ne sud ashkdin poy dargillig‘im,
Chu el do‘stlardin ul oy yub emish.

O‘zin forig‘-u bizni qilg‘on asir —
Kim, ermish bu yanglig‘ ul Ayyub emish.

(9)

Tamomi husn eli sog‘-u hushyor ekanda,
Durusht-u tund agar bo‘lsalar, bilingki, yeridur.

Chog‘ir kerakki ichib, narm bo‘lsa barcha yigitlar,
Chog‘ir ketur, bori xublar chog‘irga tushkularidur.

(10)

Ne qilayin sening bila, ey til,
Jihatingdin mening ichim qondur!

Necha yaxshi desang bu hazl ila she'r,
Birisi fahsh-u biri yolg'ondur.

Gar desang kuymayin bu jurm bila,
Jilavingni bu arsadin yondur!

(11)

Ul sarvning harimig'a gar yetsang, ey sabo,
Bergil bu hajr xastasidin yod ko'ngliga.

Rahm aylabon sog'inmadi Boburni, bor umid,
Solgoy Xudoy rahmni Fo'lod ko'ngliga.

(12)

Xurosong'a o'n oy tortib cherik, Kobul sori yonduk,
Qish ichra Chaxcharon birlakim, ul yo'l vahmi jon oldi.

Bu fursatta kishi o'tmoydurur hargiz bu dobondin,
Biz o'ttuk, lek elning ilik-oyog'in sovuq choldi.

Necha kun qor tepib, muz yostonib, tashvish ila qo'nduk,
Sovuq-u qor asru behad uchun el ko'ngul soldi.

Jiba-yu otlari elning qoldi aksar yo'l yomon uchun,
Bu yurushta ziyon ko'b bo'ldi, bore yaxshi ot qoldi.

(13)

Bu viloyatqa muqayyad bo'lmag'il,
Kel, Xuroson jonibig'a azm qil!

Gar borur bo'lsang, erurmen hamrahing,
V-ar turorsen, men borurmen, jazm qil!

(14)

Yo‘qturur nozingdin ozore manga,
Noz agar qilsang, manga matlubdur.

Xoh ko‘rsat lutf-u xohi javr qil,
Har ne voqe’ bo‘lsa sendin, xubdur.

(15)

Eyki, debsen lutf etib, lutfi itobomez ila:
“Ko‘nglung istar yorlar birla hamisha shod bo‘l!”

Mendin-u kimdin yana bordur niqori xotiring?
“Mendin-u kimdinki ko‘nglung istamas, ozod bo‘l!”

(16)

Tariqi faqr suluk ahlig‘a ne xush yo‘ldur,
Vale bu yo‘lda kerakliturur rafiqi shafiq.

Tariqi faqr agar istasang, beri kelkim,
Suluk ahli demish: “Ar-rafiq-u summa tariq”.

(17)

Bilur jahon elikim mehmon ziyofatidin,
Mening tariqim emas ijtinob qilmog‘liq.

Havo xush erdi-yu, ahbob dog‘i qo‘ymadilar:
Zarurat o‘ldi chog‘ir irtikob qilmog‘liq.

(18)

Otani chunki qibla debturlar,
Qibla yanglig‘ anga nazar qilg‘il.

Ota og‘ritma, ey otam, zinhor,
Ota ozoridin hazar qilg‘il.

(19)

Firoqing o‘lturur oxir meni dilxastani beshak,
Meni o‘ltur visolingda, ne ya’ni andoq o‘lturmak.

Necha nosih nasihat degay-u, men ham ne qilg‘aymen?
Azalda chunki bordur bu ko‘ngulga ko‘rguluk emgak.

TO‘RTLIKLAR

Tutmag‘il, ey gul, ravokim, ishqing ichra bir g‘arib
Yerga bosh qo‘yg‘ay, xazon yafrog‘i yanglig‘ sarg‘arib.
Shahrdin bezor bo‘lsa, ne ajab, bezar kishi,
Ishq aro bemor bo‘lsa, tong emas, bemar g‘arib.

* * *

Yor ko‘b bemehrdur, tole’ base noe’timid,
Vahki, kun-kundin bo‘lurmen o‘z-o‘zimdin noumid.
Vasl borgondek ko‘nguldin, bordi ilgimdin ko‘ngul,
Ne menga andin xabardur, ne anga mundin navid.

* * *

Kelki, bormay, seni ko‘rmay yuz tuman armon bila,
Maqdamingda naqdi umrum sarf aylay jon bila.
Necha istarsen mening dardimg‘a darmon, ey tabib,
Ishq dardi yaxshi bo‘lg‘aymu ekin darmon bila?

* * *

Necha mehrsizliktin hijron yo‘lig‘a borg‘ay?
Kim bu yo‘ldin, ey ko‘ngul, ul quyoshni qaytarg‘ay?
Hech eshitmayin so‘zni, g‘amga soldilar o‘zni,
Yo ko‘ngulni, yo ko‘zni — qaysi birisin qarg‘ay?

* * *

Abdussamadi Tarxon, ishrat bila bo‘l beg‘am,
Abdussamadi Tarxon, ishrat bila bo‘l xurram.
El hamdami bo‘lg‘anda, ishqingda g‘am-u mehnat,
Abdussamadi Tarxon, ishrat bila bo‘l hamdam.

* * *

Xayol etsam ul belni, hol eltadur,
Meni beli sori xayol eltadur.
Qadining xayolin ko‘z asrab magar,
Ko‘ngul ravzasig‘a nihol eltadur?

* * *

Ey xush ulkim, qilsa g‘amdin ko‘nglini ogoh, ishq,
Aylasa beg‘amlig‘ining qissasin ko‘toh, ishq.
Vah, ne kun bo‘lg‘ayki, qovlab aql-u donish xaylini,
Bo‘lsa jon birla ko‘ngulning kishvarida shoh ishq.

* * *

Safar azmini qilding, men bora olmay turub qoldim,
Nazar lutfini qilding mendin-u men telmurub qoldim.
Aningdek tund surdi xajr raxshin ul qaro ko‘zluk,
Yiroqtin yuz alam birla qarosini ko‘rub qoldim.

* * *

Seni ko‘rmaslik ko‘ngulga g‘am edi, jonimg‘a ham,
G‘ayrning ko‘rmakligi bo‘ldi alam uzra alam.
Yo sening ko‘rmakligingdin g‘ayr bo‘lsa erdi daf’,
Yo seni ko‘rmaydururmen, g‘ayrni ham ko‘rmasam.

* * *

Qadi furqati meni duto qilur,
Qoshi hajri qomatimni yo qilur,
Necha g‘ayrg‘a ul oy vafo qilur?
Necha jonima mening jafo qilur?

MUAMMOLAR

[1] Hasan

Xulqungni rost qilg‘il har sorig‘aki borsang,
“Ahsanta!” der bori el gar yaxshi ot chiqarsang.

[2] Bobur

Eshiking ostonig‘a qo‘yubon iki yuzimni,
O‘pay gohi tavoze’ birla, surtay ko‘zumni.

[3] Ibrohim

Necha otini eshitgach oh urub, o‘zdin ketay,
Oqibat bosh borg‘usidur, Bobur, ohimdin netay?!

[4] Mu’in

Ko‘zumki, xati erdi oning matlubi,
Yuz shukrki, ravshan etti ko‘zum maktubi.

[5] Yusuf

Yutadur taassufdin firoqida ko‘nglum qon,
Netay, bu balo birla nedur, do‘stlar, darmon.

[6] Xolid

Ko‘ngulg‘a o‘t solur ul gulning iki yuzining oli,
Ichimni kuydurodur ul qaro zulfi olida xoli.

[7] Ozod

Ishq tavrin istasang, qoshimg‘a beihmol kel!
Ishq aro ozor behad chekmisham, yod ol, kel!

[8] Mir

Mening birla nechakim yo‘q maoshi,
Mening boshim dag‘i ul yor toshi.

[9] Salmon

Ulusdin mehr oldik xoh eriktik,
Ul oy bori bizing birla eliktik.

[10] Ozod

Bezor bo‘ldi ko‘nglum, ozurda qildi chun yor,
Bezor bo‘lg‘ay ondin ozor topsa nochor.

[11] Tolib

Sig‘mas erdim to‘numg‘a farahdin men hazin,
Bemehr yor qilsa atoye libosdin.

[12] Ummat

Telba ko‘ngulni olubtursiz,
Beniyozeni to ko‘rubtursiz.

[13]Bobo

Qading xayolidakim beruram jon havosida,
Bordur magar “alif” kibi jonim arosida.

[14] Sorig‘

Ey husn, sening bargi gulandoming,
Yuz lolani xor etti xatti gulfoming.

Yetkur bir ayoq birla boshini ko‘kka,
Gar orzuye qilsa g‘aribe joming.

[15] Siyovush

Ko‘ngulni zuhdu taqvo-yu vara’din yondurubturmen,
Seni deb yuz yig‘ochdin, ey parivash kelturubturmen.

[16] Alloma

Chun seni boqmas, ul oyning javrig‘a yuz bag‘lama,
Oy yuzini ko‘rmak istar bo‘lsang, ey ko‘z, yig‘lama.

[17] Rafe’

Chu bordur ushbu sargardon ko‘ng‘ulg‘a telbalik zoti,
Taajjub qilmangiz boshsiz esa harfi iboroti.

[18] Odina

Jon birla ko‘lgulni g‘amg‘a hamxona degil,
Chun telbaratur furqati jonona degil,

Ul sarvg‘a, ey ko‘ngul, bu afsona degil,
Bo‘lsun qadamingda iki devona degil.

[19] Yoriy

Telba bo‘ldum, el demas holimni, ey zolim, sanga
Yo beri kelsang payo-pay aytayin holim sanga.

[20] Ixtiyor

Raqib uyida nihon o‘ynar ul habib qimor,
Netib o‘zumni anga hamdami qimor qilay.

Chu ixtifoye qimor o‘ldi yor anda bu zor,
Bu ishni elga ne til birla oshkor qilay?!

[21] Qiyo

Quyoshki, yorni ko‘rgan demas latif oni,
Aning uzori qoshida degil kasif oni.

[22] Kamol

Kam ko‘runsa, ne ajab, ul gul’uzor,
Zulfinikim kelturuptur tor-tor.

[23] Nadim

Rindlar bazmig‘a yetti shayx-u, ko‘p qildi jafo,
Boda jomi sinmadi, darham bo‘lub otti aso.

[24] Mehtar

Tilar firoq ul oydin meni hamisha yiroq,
Chu mehr ko‘rsatur ul oy, nedur murodi firoq.

[25] Bayram

Hargiz manga rom bo‘lmas ul gulfomim,
Bilkim, tanimas otim, zihi badnomim.
Bu g‘ussada men halok bo‘lgum oxir,
Bo‘lg‘aymu otimni tonib oyo romim?

[26] Nodiriy

Erurmen turki oshiq, kosh bilsam forsiy qoni,
Desam holimni, bilgay forsiydon dilbarim oni.

[27] Soqiy

Pare bo‘ldi joning sening, Boburo,
Ko‘ngul qushi dilbasta joning bila.
Ko‘ngul uchmog‘in istasa jild qilib,
Uchar yor qil munis oning bila.

[28] Kalomiy

Yechildi soch, budur sendin murodi —
Ki, qilg‘aysen kalomi, bizni yode.

[29] Amin

Netay har tun, chirog‘-u dud-u so‘zi,
Namoyondur aroda yor yuzi.

[30] Maste

Ko‘rmayin zor edim yor yuzin men hayron,
Ayladi besarupo to yuzini qildi ayon.

[31] Qubod

Yuz biyobon tarafig‘a urayin,
Dardi dil birla ne munda turayin.

[32] Doim Ali

Yo Rab, ul xurshidro‘, bemehr oyim qandadur —
Kim, anga solsam ko‘zumni, yo desam
ko‘nglum g‘amin.

[33] No‘mon

To borg‘ali gul uzori siymtanim,
Har yon guldek chokdurur pirahanim,
O‘lsam ko‘z-u og‘zi-yu qadi yodi bila
Chok o‘lg‘usi ko‘nglak kibi har yon kafanim.

[34] Shuhratiy

Yuz ming jafo ul oy uchun men qarorsiz,
Qilg‘aymen ixtiyor, vale ixtiyorsiz.

[35] Salmon

Chiqar savdoyilarning dud yanglig‘ ohi boshig‘a,
Agar keltursa sochini parishon zulfi qoshig‘a.

[36] So‘id

Tiyg‘i jafoni kimga desang ahli holdur,
Boshig‘a sindurur buti bee’tidoldur.

[37] Saxiy

Pinhon ko‘ngulda ishq edi hijron balosida,
Fosh o‘ldi mojarosi xaloyiq arosida.

[38] Vali

Ey g‘ayr, ul oyning itlari sonida muttasil,
Vaqteki ovg‘a borsang, bu qulni hisob qil.

[39] Muhammad

Ul kunekim habib ko‘rgamen, manga yuz ming
sharaftur ul kunda,
Bo‘lsa gar bomdod mahbube, dardi dil
bartaraftur ul kunda.

[40] Yoron

Oh-u ashkimdin ko‘ngulkim, bo‘ldi darmonda ko‘rung,
Vahki, bo‘ldi bedil ushbu bod-u boronda ko‘rung.

[41] So‘hrob

May suyi xurramdurur eltur xumor ozorini,
Ko‘rsa xurram suvni kim bilgay xumori borini.

[42] Doro

Men ishqida zor-u, voqif ermas
Holimdin o‘shal nigori chiniy,
Dardimni dedim, vale ne bilgay
To anglamag‘uncha forsiyni.

[43] Olam

Ey yorki, yorlig‘din o‘lding g‘ofil,
Dushman kibi Boburni ko‘rarsen hosil.
Debsen: alamim qilsa rafiq aytay yor,
Qilmish alaming rafiq yor aytg‘il.

[44] Xurram

Har kim kecha may ichib saboh oyilg‘ay,
Maxmurlig‘ida hushidin oyrilg‘ay.
Mayxonag‘a yetkuncha chog‘irsiz bo‘lmas,
Shoyad orada xumori ro‘zi qilg‘ay.

[45] Naqib

Ko‘rub ag‘yor ila ko‘z-u ko‘ngulga bo‘ldi dard-u g‘am,
Parishon bo‘lg‘ali o‘zdin boribtur ko‘z-u ko‘nglum ham.

[46] Bobo

Bosafo orazing ne dilkashtur,
Benihoyat qocharlaring xushtur.

[47] Attor

Bihishti nash’ag‘a jon birla irtibot tila,
Xumor do‘zaxi uchun araqi Sirot tila.

[48] Qarosha

Ul parishon zulfiningkim kinasi derinadur,
Chun parishonroqdurur go‘yo nitoji kinadur.

[49] Taqiy

Gar surating vasfini ne tong dey olmasa bu beqaror,
To manqabat, ya’ni degay, “ey yor, ko‘rsatgil uzor”.

[50] Humon

Qoshingg'a chin[1] solib bo'lma javr ila yamon otliq,
Jahon eli chu yomon der kishini bu sifot uchun.
Bu hay'atingni ko'rub qilsa vahm, mehr[2] yeridur,
Bu nomurodki, qo'ydi boshini yaxshi ot uchun.

[51] Ayoz

Ey g'ayr, hazar qilg'il, albatta, raqobattin,
Qilmas sanga bu sirfa, ol dag'i boshingni, ket.
Bobur bu baloyedur bir g'amzada bilgaysen,
Oyor otini beshak bu so'zni borin fikr et.

[52] Shoh

Hajr shomi sochi savdosi chekar har yon meni,
Vahki, bu poyoni yo'q tun qildi sargardon meni.

[53] Hakim

Ne tong gar osmonda qilsa boziy,
Ul oyningkim oti bo'lg'ay Hijoziy.

[54] Shuhratiy

Hamisha ovg'a borurmen, demang, ne ketmakdur?
Ul oydur ov jihati, ne taajjub etmakdur?

[55] Muhammad Amin

G'am yuzini ko'rma bo'lsang jur'a-yu jome bila,
Shukr qil, may no'sh agar qilsang gulandome bila.

[1] **Chin** — ajin, chimirish.
[2] **Mehr** — quyosh.

[56] Hoshim

Yoshurdi otini g‘ayr ittifoqi birla ul hamdam,
Dedim otini elga, fosh qildim ittifoqin ham.

[57] G‘azola

Haj yo‘lig‘a kir, ko‘ngul, himmat bila,
Bir qozoq, ar bo‘lsa yuz, ming qofila.

MASNU' SHE'RLAR

(San'atli she'rlar)

Tishing — dur, labing — marjon,
Xading — gul, xating — rayhon,
Yuzung — xur, soching — anbar,
So'zing — mul, menging — Mo'lton,
Mo'lton — menging, so'zing — mul,
Anbar — soching, yuzung — xur,
Rayhon — xating, xading — gul,
Marjon — labing, tishing — dur.

* * *

Tafoxur ko'zum, ko'nglum qilurlar, magar, bordur,
Ko'zunga ko'ngul vola, yuzunga ko'zum hayron.
Hayron ko'zum yuzunga, vola ko'ngul ko'zunga,
Bordur, magar, qilurlar ko'nglum, ko'zum tafoxur.

Tafakkur necha qilsam, topilmas sening misling,
Paridek seni ko'rdum — emassen magar inson.
Inson, magar emassen, ko'rdum seni paridek,
Misling sening topilmas, qilsam necha tafakkur.

Balodur manga hajring, davodur manga vasling,
Itobing — manga ofat, hadising — manga darmon.
Darmon manga — hadising, ofat manga — itobing,
Vasling manga davodur, hajring manga balodur.

Bobur chu sanga quldur, nazar qil anga zinhor,
Topilmas yana bir qul oningdek sanga, ey jon.
Ey jon, sanga oningdek bir qul yana topilmas,
Zinhor anga qil nazar, quldur sanga chu Bobur.

FARDLAR

Holimni sanga aytib, hajr o‘tig‘a o‘rtondim,
Ey yor, yamon qildim, har neki dedim — yondim.

* * *

Sanbo‘sa sening ko‘nglung gar istasa, andoq qil,
Sanbo‘sa kerak bo‘lsa, san bo‘sa inoyat qil.

* * *

Base, firoqida ichsam chog‘ir, yig‘im keladur,
Manga chog‘irni keturmangki, achchig‘im keladur.

* * *

Tutmag‘il, ey gul, ravokim, ishqing ichra bir g‘arib,
Yerga bosh qo‘yg‘ay xazon yafrog‘i yanglig‘ sarg‘arib.

* * *

Zuhd sahrosig‘a tushtum ishq yo‘lidin ozib,
Boburi gumrahni emdi kim bu yo‘lg‘a ko‘ndurur?

* * *

Ul ikki labi ramze dard ahlig‘a qilmaydur,
Gul g‘unchasidur go‘yo, bizlarga ochilmaydur.

* * *

Bor archi boisi yuz sho‘r-u yuz gunoh, chog‘ir,
Chog‘ir firoqi halok etti meni, oh chog‘ir!

* * *

Firoqingdin yovushtum o‘lgali, ey yor, kelgaysen!
Visolinga base mushtoqmen, zinhor kelgaysen!

* * *

Ul pariruxsora hargiz notavonliq ko‘rmasun!
Yaxshidur yaxshi kishi, hargiz yomonliq ko‘rmasun!

* * *

Sendin ayru naylagaymen aysh-u sahbo xushlug‘in —
Kim, sening uchun tilarmen barcha dunyo xushlug‘in.

* * *

Sening uchun vatanim ko‘h-u dasht bo‘lg‘usidur,
Aning uchunki, vafosiz g‘azol ko‘runasen.

* * *

Bormu erkin hech nima olamda hijrondin yomon,
Har nekim ondin yomonroq yo‘q, budur ondin yomon.

* * *

Yor qadrin bilmadim to yordin ayrilmadim,
Yor qadri muncha ham dushvor ekandur, bilmadim.

* * *

Ko‘rub hijron g‘amin, jonong‘a yettim,
Agarchi ranj chektim, jong‘a yettim.

* * *

Meni hijronda kuydursang, ko‘ngul sendin sovutmasmen,
Agarchi sen unuttung meni, seni men unutmasmen!

* * *

Qovun birla uzumning hajrida ko‘nglumda g‘am har so‘,
Oqar suvning firoqidin ko‘zumdin har dam oqar su(v).

* * *

Jahon eli-yu jahon borcha gar adam bo‘lsa,
Adam yo‘lini tutay, zarra menda g‘am bo‘lsa.

* * *

Istaram yetsam quyundek gul’uzorim qoshig‘a,
Olida tufrog‘ bo‘lub, evrulsam oning boshig‘a!

* * *

Garchi olamda visol ayyomi dilkashdur, axi,
To bilingay vasl qadri, hajr ham xushdur, axi.

* * *

Mehribon sog‘ing‘onim nomehrubon ermish, netay?
Yaxshilig‘ ko‘z tutgonim asru yomon ermish, netay?

* * *

Necha ul yor yod etmay, meni ag‘yor sog‘ing‘ay,
Ne kun bo‘lg‘ay meni dilxastani ul yor sog‘ing‘ay.

* * *

Bu dunyodin farah yo‘qtur meni mahzung‘a jononsiz,
Jahondin kim desun, billoh, kerakmas manga jon onsiz!

* * *

Firoqing o‘lturur oxir meni dilxastani, beshak,
Meni o‘ltur visolingda, ne ya’ni, andak o‘lturmak.

* * *

Do‘stluqni gar tilarsen, aylasang isbot kel,
Suhbatingg‘a asru ko‘p mushtoqdurmen, bot kel.

* * *

Xush ul burunqi zamonlarki, o‘tti-yu bordi,
Xush ul kishiki, zamonlarni yaxshi o‘tkardi.

* * *

Murod vasling erur ayla yod Boburni,
Unutmog‘il yana bu nomurod Boburni.

* * *

Ko‘zumning nurisen, ko‘nglum huzuri,
Tanim xurramlig‘i, jonim sururi.

* * *

Sabza-yu gullar bila jannat bo‘lur Kobul bahor,
Xossa bu mavsumda Boron yozisi-yu Gulbahor.

* * *

Alarkim, shar’ alardin munjalidur,
Abu Bakr-u Umar, Usmon, Alidur.

* * *

Qutulmoq firoqingdin oson emas,
Yetishmak visolingg‘a imkon emas.

* * *

Darding o‘lsa, ilojni netayin?
Sensizin taxt-u tojni netayin?

* * *

Mehrubon istab, baloyi bevafog‘a uchradim,
Bevafo ermish, Xudoyim, ne balog‘a uchradim?

* * *

Bo‘ldum yana oshufta, devona dag‘i bormen,
Go‘yoki bu fursatta oshiq bo‘lub o‘xshormen.

* * *

Koshki el birla ul mahvash hikoyat qilmasa,
Yo hikoyat qilg‘anini el rivoyat qilmasa.

* * *

Ko‘nglum visolidin xush-u ko‘zumda nurdur,
Ko‘z ravshani, ko‘ngul xushi Abdushukurdur.

* * *

Bo‘lmadi hargiz, netay, ul bevafo yorim mening,
Gar menga yor o‘lsa ul, bo‘lg‘ay Xudo yorim mening.

* * *

Yorning ag‘yorg‘a mehr-u vafosin angladim,
Notavon ko‘nglumga ham javr-u jafosin angladim.

* * *

Qadin ko‘z jo‘yborig‘a ul oy bexost keltursa,
Oyog‘idin ko‘tarmay boshni, Tangri rost keltursa.

* * *

Ne osig‘ ishq aro man’ aylamak oh-u fig‘onimni —
Ki, men barbod bermishmen bu yo‘lda xonumonimni.

* * *

Sengakim, arzi holimni ado men notavon qildim,
Muborak xotiringg‘a noxush ar kelsa, yomon qildim.

* * *

Mushtoqdurur xasta ko‘ngul vaslinga bisyor,
Yorim kecha kelgilki, xabar topmasun ag‘yor.

* * *

Eyki, la’li jonfizoying nuql-u maydin yaxshidur,
Kelgil ushbu kecha, yuz ko‘rsatki, oydin yaxshidur.

* * *

Kelki, jonda furqatingdin dog‘i hijron qolmasun,
Qolmasun g‘amda ko‘ngul, ko‘nglumda armon qolmasun.

* * *

Ishqing mayidin, ey jonkim, mast-u bexabarmen,
Gohi o‘zumda yo‘qmen, gohi o‘zumda bormen.

* * *

Senga holimni yozdim, sajda qildim,
Aytqilkim, ne yozdim, ne yongildim?

* * *

Otin og‘zimg‘a oldim ersa, tortar tig‘i kin ul mah,
Meni gar o‘lturur bo‘lsa bu yozuq birla, bismillah.

* * *

Meni yo‘q e’tiqodi deb, bori el ichra yod etma,
Xudoy uchun bori elni o‘zungdek e’tiqod etma.

* * *

Jahon chun bevafodur, nechakim andisha Bobur qil,
O‘zungni podshohi jumlayi olam tasavvur qil.

* * *

Mehr ila xursand etarsen, javr ila pomol ham,
Bir zamon g‘amgin qilursen, bir zamon xushhol ham.

* * *

Ko‘rmas jahonda hargiz ko‘nglini shod Bobur,
Topmas murodi dilni, ul nomurod Bobur.

* * *

Bu ko‘zaki, bo‘ynumg‘a qo‘yub kelmisham oni,
Har kim bu chog‘ir ichmasa, o‘z bo‘ynig‘a qoni.

* * *

Yod aylamading hargiz, munchaki yolinibmen,
Sen meni sog‘inmaysen, men seni sog‘inibmen.

* * *

Ulfatim el birla ozdur, ko‘bdur el javri menga,
Ne mening tavrim yoqar elga, ne el tavri menga.

* * *

Bahor mavsumi o‘tti-yu xush havo o‘tti,
Tag‘oful aylama soqiyki, o‘tti, ho, o‘tti.

* * *

Bodadin ishrat uyini doim obod etgasen,
Har qachonkim, boda no‘sh etsang, meni yod etgasen.

* * *

Yo Rab, xavos jam’ida Boburni xos qil,
Yoxud avom tafriqasidin xalos qil.

* * *

O‘zga hamdam istabon, jonimg‘a mahram naylayin?
Menmen-u ul oy xayoli, o‘zga hamdam naylayin?

* * *

Ochildi ko‘nglum o‘shal gul’uzor kelganidin,
Nechukki, g‘uncha ochilg‘ay bahor kelganidin.

* * *

Bir fikr-u bir havodadurur har nafas ko‘ngul,
Har lahza bir havas qiladur bulhavas ko‘ngul.

* * *

Visol shavqidamen, ishtiyoq ko‘rsatma,
Xudoy uchun menga asru firoq ko‘rsatma.

* * *

Necha boshimg‘a yog‘durg‘ay jafo toshini ul mahvash?
Necha sabr aylay oning javrig‘akim, o‘tdi haddin tosh?

* * *

May xumoridin o‘lur har nafas afzun dardim
Soqiyo, kel, bir ayoq berki, ilikdin bordim.

* * *

Jafoni qo‘y, vafo tarkini tutma,
Unutmasmen seni, sen ham unutma.

* * *

Senga oshiq emasmenkim, menga javr etgasen doim,
Sening nozingni kim tortar, mening sendin ne parvoyim?

* * *

Gar ko‘zungdin tushtum ersa, ko‘rdum oni bodadin,
Bo‘ldi taqsir, emdi sen o‘tkor meni uftodadin.

* * *

Chun zarurat bo‘ldi, qildim sendin ayru mayli jom,
Har chog‘irkim, ichmasam yoding bila, bo‘lsun harom.

* * *

Tasavvur qilmag‘ilkim, sendin, ey jon, o‘zga qilg‘aymen,
Ko‘ngul ul, fikr ham uldur, ne imkon o‘zga qilg‘aymen?

* * *

Bormakim, ko‘nglumda vasling ishtiyoqidur hanuz,
Kelki, vasling ishtiyoqi menda boqidur hanuz.

* * *

Yana oshuftaroq ko‘rdum o‘shal nomehrubonimni,
Ne ish qildim? Ne taqsir o‘ldi? — Bilmasmen gunohimni.

* * *

Hajr ila ko‘nglumni buzding, vasl birla tuz meni,
Bording-u o‘lturdung oxir, kel, dag‘i tirguz meni.

* * *

O‘tgan oqshom va’da aylab, ul pariro‘ kelmadi,
“Ko‘zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi”.

* * *

Ichib chog‘imi, ishim telbalikka yovushti,
Nechuk tahammul etay, ichimga o‘t tushti.

* * *

Go‘shaye tutsam, jahonning elidin g‘am ko‘rmasam,
Istaram el ko‘rmasa meni-yu men ham ko‘rmasam.

* * *

Bizga chun mehring yo‘q, elga mehrubonlig‘ qilmag‘il,
Yaxshilig‘ chun qilmading, bore yomonlig‘ qilmag‘il.

* * *

Jahon birla jahonning ahlidin behad malolim bor,
Biridin qat’ etib, ul birga qotilmas xayolim bor.

* * *

Jonni fido qilib senga, bormen dag‘i yomon,
Qilg‘an hamondurur dog‘i-yu qilmag‘an hamon.

* * *

Bo‘ldi hajring do‘zaxining bartaraf bo‘lmoq chog‘i —
Kim, visolingning dalilidur ko‘zumning uchmog‘i.

* * *

Ham husnining binafsha-yu gul banda-bardasi,
Ham sarv erur chamanda bir ozodkardasi.

* * *

Tani zorimni de, gulshanda shoxi notavon ko‘rsang,
Sarig‘ yuzumni sog‘in, bog‘ aro bargi xazon ko‘rsang.

* * *

Boburdurur bu ikki varaqning muharriri,
Biri butun varaqtur-u payvandlar biri.

* * *

Bormu erkin hech nima olamda hijrondin yomon,
Har ne kim ondin yomonroq yo‘q, budur ondin yomon.

* * *

Qadi firoqi meni duto qilur,
Qoshi hajri qomatimni yo qilur.

* * *

Zahri hijron ichmisham, ber boda taryoqi manga,
May xumori boshta cho‘xtur, tut chog‘ir soqi manga

* * *

Bog‘ necha xub esa, ko‘yicha yo‘qtur,
Sarvni mavzun desa, bo‘yicha yo‘qtur.

* * *

Ag‘yorg‘a o‘q urubon, dardig‘a davo qiladur,
Bisyor yomon boradur, ul yor xato qiladur.

* * *

Bormoqqa ne maskan muyassar,
Turmoqqa ne davlat muyassar.

* * *

Biling muni davlat, gar o‘lsa muyassar
Rahiqi muravvaq, rafiqi suxanvar.

* * *

Ishqni har kimki qilur ixtiyor,
Men kibi olamda bo‘lur xor-u zor.

* * *

Jamolingdin quyosh asru bot uyotlig‘,
Sochingga banda bog‘ ichra sunbul otlig‘.

* * *

Vahm-u usrattin amone toptuq,
Yangi jon, toza jahone toptuq.

* * *

Kel, ey rafiqi gulro‘y, ketur rahiqi gulrang,
O‘zung ichib, manga quy, ko‘tar navo tuzub chang.

* * *

Yashurdi otini g‘ayr ittifoqi birla ul hamdam,
Dedim otini elga, fosh qildim ittifoqin ham.

* * *

Ishq yuki ayladi sipehri a’loni xam,
Ne ajab, ar aylasa meningcha shaydoni ham.

* * *

Raqib yo‘ldosh-u, men hajrdin duto o‘ldum,
G‘arib turki sitamgarg‘a mubtalo o‘ldum.

* * *

Boshim qadam qilibon visolinga yetayin,
Muyassar bo‘lmasa vasl, bosh olibon ketayin.

* * *

G‘am yuzini ko‘rma, bo‘lsang jur’a-yu jome bila,
Shukr qil, may no‘sh qilsang gar gulandome bila.

* * *

Ne malak andoq erur, ne erur oncha kishi,
Qamar aning muqirri, quyosh aning qayoshi.

* * *

Har kimki, bo‘yunni qo‘ymas, oni tiygay,
Chopqay, talog‘ay, mute’-yu munqod etgay.

* * *

Qading jannat riyozining niholi,
Eram gulzori hadingning misoli.

* * *

Hajr shomi sochi savdosi chekar har yon meni,
Vahki, bu poyoni yo‘q tun qildi sargardon meni.

* * *

Ko‘p-u ozg‘a Tengridur berguchi,
Bu dargohda yo‘qtur kishining kuchi.

BOBURNOMA

13 – 22-286

FARG‘ONA DAVRI VOQEALARI

Bismillahir rohmanir rohim

(SAKKIZ YUZ TO‘QSON TO‘QQIZINCHI (1494-) YIL VOQEALARI)

Tengri taoloning inoyati bilan va hazrati on Sarvari koinotning shafoati bilan va chahoryori bosafolarning himmati bilan seshanba kuni, ramazon oyining beshida, tarix sekkiz yuz to‘qson to‘qquzda Farg‘ona viloyatida o‘n ikki yoshta podshoh bo‘ldum.

Farg‘ona viloyati beshinchi iqlimdindur. Ma’muraning kanorasida voqe’ bo‘lubtur. Sharqi Koshg‘ar, g‘arbi Samarqand, janubi Badaxshonning sarhad tog‘lari. Shimolida agarchi burun shahrlar bor ekandur, misli: Olmoliq va Olmotu va Yangikim, kutubda Tarozkent bitirlar. Mo‘g‘ul va o‘zbak jihatidin bu tarixda buzulubtur. Aslo ma’mura qolmabdur.

Muxtasar viloyattur. Oshlig‘ va mevasi farovon. Girdo-girdi tog‘ voqe’ bo‘lubtur. G‘arbi tarafidakim, Samarqand va Xo‘jand bo‘lg‘ay, tog‘ yo‘qtur. Ushbu jonibtin o‘zga hech jonibtin qish yog‘iy kela olmas. Sayxun daryosikim, Xo‘jand suyig‘a mashhurdur, sharq-u shimol tarafidin kelib, bu viloyatning ichi bila o‘tub, g‘arb sori oqar. Xo‘jandning shimoli va Fanokatning janubiy tarafidinkim, holo Shohruxiyag‘a mashhurdur, o‘tub yana shimolg‘a mayl qilib, Turkiston sori borur. Turkistondin xeyli quyiroq bu daryo tamom qumg‘a singar. Hech daryog‘a qotilmas.

Yetti pora qasabasi bor: beshi Sayxun suyining janub tarafida, ikki — shimol jonibida. Janubiy tarafidag‘i qasabalar: biri Andijondurkim, vasatta voqe’ bo‘lubtur. Farg‘ona viloyatining poytaxtidur. Oshlig‘i vofir, mevasi farovon, qovun va uzumi yaxshi bo‘lur. Qovun mahalida poliz boshida qovun sotmoq rasm emas. Andijonning noshpotisidin yaxshiroq noshpoti bo‘lmas.

Movarounnahrda Samarqand va Kesh qo‘rg‘onidin so‘ngra mundin ulug‘roq qo‘rg‘on yo‘qtur. Uch darvozasi bor. Arki janub tarafida voqe’ bo‘lubtur. To‘qquz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas.

Qal'aning girdo-girdi xandaqning tosh yoni sangrezalik shohroh tushubtur. Qal'aning girdo-girdi tamom mahallottur. Bu mahalla bila qal'ag'a fosila ushbu xandaq yoqasidog'i shohrohtur.

Ovi, qushi dog'i ko'p bo'lur. Qirg'ovuli behad semiz bo'lur. Andoq rivoyat qildilarkim, bir qirg'ovulni uskunasi bila to'rt kishi yeb tugata olmaydur.

Eli turkdur. Shahri va bozorisida turkiy bilmas kishi yo'qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti, bovujudkim Hirida nash'-u namo topibtur, bu til biladur.

Elining orasida husn xeyli bordur. Xoja Yusufkim, musiqada mashhurdur, andijoniydur. Havosining ufunati bor. Kuzlar el bezgak ko'p bo'lur.

Yana bir O'sh qasabasidur. Andijonning sharqi-janubiy tarafidur. Sharqqa moyil. Andijondin to'rt yig'och yo'ldur. Havosi xub va oqar suyi farovondur. Bahori bisyor yaxshi bo'lur.

O'shning fazilatida xeyli ahodis vorid bo'lubtur. Qo'rg'onining sharqi-janubiy jonibida bir mavzun tog' tushubtur. Baroko'hg'a mavsum. Bu tog'ning qullasida Sulton Mahmudxon bir hujra solibtur. Ul hujradin quyiroq ushbu tog'ning tumshug'ida tarix to'qquz yuz ikkida men bir ayvonliq hujra soldim. Agarchi ul hujra mundin murtafe'dur, vale bu hujra bisyor yaxshiroq voqe' bo'lubtur. Tamom shahr va mahallot oyog' ostidadur. Andijon ro'di O'shning mahallotining ichi bila o'tub, Andijong'a borur. Bu ro'dning har ikki jonibi bog'ot tushubtur. Tamom bog'lari ro'dqa mushriftur. Binafshasi bisyor latif bo'lur. Oqar suvlari bor. Bahori bisyor yaxshi bo'lur. Qalin lola va gullar ochilur. Baroko'h tog'i domanasida shahr bila tog'ning orasida bir masjid tushubtur. Masjidi Javzo otliq. Tog' tarafidin bir ulug' shahjo'y oqar. Ushbu masjidning tashqari sahni nishebroq, sebargalik, pursoya, safoliq maydon voqe' bo'lubtur. Har musofir va rahguzar kelsa, anda istirohat qilur. O'sh avboshining zarofati budurkim, har kim anda uyqulasa, ul shahjo'ydin suv qo'yarlar. Umarshayx Mirzoning oxir zamonlarida qizil bila oq mavjliq tosh ushbu tog'da paydo bo'ldi. Pichoq dastasi va takband va ba'zi nimalar qilurlar. Xeyli yaxshi toshdur. Farg'ona viloyatida safo va havoda O'sh chog'liq qasaba yo'qtur.

Yana bir Marg'inondur. Andijonning g'arbidadur. Andijondin yetti yig'och yo'ldur. Yaxshi qasaba voqe' bo'lubtur. Purne'mat. Anori va o'rugi asru xub bo'lur. Bir jins anor bo'lur. "Donakalon" derlar, chuchuklugida zardolu mayxushlugidin andak choshni bor. Samnon anorlarig'a tarjih qilsa bo'lur. Yana bir jins o'ruk bo'lurkim, donasini olib, ichiga mag'z solib quruturlar. "Subhoniy" derlar. Bisyor lazizdur. Ov, qushi yaxshidur. Oq kiyik yovuqta topilur. Eli sorttur va mushtzan va pursharu sho'r eldur. Jangaraliq rasmi Movarounnahrda shoyedur. Samarqand va Buxoroda nomdor jangaralar aksar marg'inoniydur. Sohibi "Hidoya" Marg'inonning Rushdon otliq kentidindur.

Yana bir Isfaradur. Ko'hpoyada voqe' bo'lubtur. Oqar suvlari, safoliq bog'chalari bor. Marg'inonning g'arbi-janubidadur. Marg'inon bila Isfara orasi to'qquz yig'och yo'ldur. Musmir daraxti bisyordur. Vale bog'chalarida aksar bodom daraxtidur. Eli tamom sort va forsiygo'ydur. Isfaraning bir shar'isida janub sori pushtalarning orasida bir parcha tosh tushubdur, "Sangi oyina" derlar. Uzunlug'i taxminan o'n qari bo'lg'ay. Balandlig'i ba'zi yeri kishi bo'yi. Pastlig'i ba'zi yeri kishining belicha bo'lg'ay. Oyinadek har nima mun'akis bo'lur. Isfara viloyati to'rt bo'luk ko'hpoyadur: biri Isfara, yana biri Vorux, yana biri So'x, yana biri Hushyor. Muhammad Shayboniyxon Sulton Mahmudxon bila Olachaxong'a shikast berib, Toshkand va Shohruxiyani olg'on mahalda, ushbu So'x bila Hushyor ko'hpoyalarig'a kelib, bir yilg'a yovuq tanqisliq bila o'tkarib, Kobul azimati qildim.

Yana bir Xo'janddur. Andijondin g'arb sorig'a yigirma besh yig'och yo'ldur. Xo'janddin Samarqand ham yigirma besh yig'och yo'ldu. Qadim shahrlardindur. Shayx Muslihiddin va Xoja Kamol Xo'jandtindurlar.

Mevasi farovon va bisyor yaxshi bo'lur. Anori yaxshiliqqa mashhurdur. Nechukkim, "Sebi Samarqand" va "Anori Xo'jand" derlar. Vale bu tarixda Marg'inon anori ko'p ortuqdur.

Qo'rg'oni baland yerda voqe' bo'lubtur. Sayxun suyi shimol jonibidin oqar. Qo'rg'ondin daryo bir o'q otimi bo'lg'ay. Qo'rg'on bila daryoning shimol tarafida bir tog' tushubtur. Mevag'ul ot-

liq. Derlarkim, bu tog‘da feruza koni va ba’zi konlar topilur. Bu tog‘da bisyor yilon bor.

Xo‘jandning ovlog‘i va qushlog‘i bisyor yaxshidur. Oq kiyik, bug‘u, maral, qirg‘ovul va tovushqoni ko‘p bo‘lur. Havosi bisyor mutaaffindur. Kuzlar bezgak ko‘p bo‘lur. Andoq rivoyat qildilarkim, chupchuq bezgak bo‘lg‘ondur. Derlarkim, havosining taaffuni shimoldag‘i tog‘ jihatidindur.

Muning tavobeyidin Kandibodomdur. Agarchi qasaba emas, yaxshig‘ina qasabachadur. Bodomi yaxshi bo‘lur. Bu jihatdin bu ismg‘a mavsumdur. Hurmuz va Hindustong‘a tamom muning bodomi borur. Xo‘janddin besh-olti yig‘och sharq tarafidadur. Xo‘jand bila Kandibodom orasida bir dashte tushubtur. Hodarveshg‘a mavsumdur. Hamisha bu dashtta yel bordur. Marg‘inong‘akim, sharqidur, hamisha mundin yel borur. Xo‘jandg‘akim, g‘arbidur, doim mundin yel kelur. Tund yellari bor.

Derlarkim, bir necha darvesh bu bodiyada tund yelga yo‘luqub, bir-birini topolmay “Ho darvesh”, “Ho darvesh” deya-deya tamom halok bo‘lurlar, andin beri bu bodiyani Hodarvesh derlar.

Sayxun suyining shimoli tarafidag‘i qasabalardin biri Axsidur.

Kitoblarda Axsikat bitirlar. Nechukkim, Asiruddin shoirni Asiruddin Axsikatiy derlar. Farg‘onada, Andijondin so‘ngra mundin ulug‘roq qasaba yo‘qtur.

Andijondin g‘arb sori to‘qquz yig‘och yo‘ldur. Umarshayx Mirzo muni poytaxt qilib edi. Sayxun daryosi qo‘rg‘onining ostidin oqar. Qo‘rg‘oni baland jar ustida voqe’ bo‘lubtur. Xandaqining o‘rniga amiq jarlardur. Umarshayx Mirzokim, muni poytaxt qildi, bir-ikki martaba tashqariroqdin yana jarlar soldi. Farg‘onada muncha berk qo‘rg‘on yo‘qtur. Mahalloti qo‘rg‘ondin bir shar’iy yiroqroq tushubtur. “Deh kujov-u, daraxton kujo”[1] masalini, g‘olibo, Axsi uchun aytibturlar.

Qovuni yaxshi bo‘lur. Bir nav’ qovundurkim, “Mirtemuriy” derlar. Andoq qovun ma’lum emaskim, olamda bo‘lg‘ay. Buxoro qovuni mashhurdur. Samarqandni olg‘on mahalda Axsidin va Buxorodin qovun kelturub bir majlisda kesturdum. Axsi qovunining hech nisbati yo‘q erdi.

[1] *Mazmuni:* “Qishloq qayda-yu, daraxtlar qayda”.

Ovi, qushi bisyor yaxshi bo‘lur. Sayxun daryosining Axsi tarafi dashttur. Oq kiyigi bisyor bo‘lur. Andijon tarafi jangaldur.

Bug‘u, maral, qirg‘ovul, tovushqoni ko‘p topilur. Asru semiz bo‘lur.

Yana bir Kosondur. Axsining shimolida tushubtur. Kichiqroq qasabadur. Nechukkim, Andijon suyi O‘shdin kelur, Axsi suyi Kosondin kelur. Yaxshi havoliq yerdur. Safoliq bog‘chalari bor. Vale safoliq bog‘chalari tamom soy yoqasida voqe’ bo‘lg‘on uchun, “Po‘stini pesh barra”[1] debturlar. Safo va havoda O‘sh bila Koson elining ta’sibi bor.

Farg‘ona viloyatining girdo-girdi tog‘larida yaxshi yayloqlari bor. Tobulg‘u yig‘ochi bu tog‘larda bo‘lur. O‘zga hech yerda bo‘lmas. Tobulg‘u bir yig‘ochedur, po‘sti qizil. Aso qilurlar, qamchi dastasi ham qilurlar. Qushlarg‘a qafas qilurlar. Tarosh qilib tirgaz qilurlar. Xeyli yaxshi yig‘ochdur. Tabarruklik bila yiroq yerlarga eltarlar.

Ba’zi kitoblarda bitibturlarkim, “yabruhus-sanam” bu tog‘lardadur. Vale bu muddatta hech eshitilmadi. Bir giyoh eshitildikim, Yettikentning tog‘larida bo‘lur. Ul el “ayiq o‘ti” derlar. Mehrgiyoh xosiyatliq. G‘olibo mehrgiyohdur. Ul el bu ot bila ayturlar.

Bu tog‘larda feruza koni va temur koni bo‘lur. Farg‘ona viloyatining hosili bila, agar adl qilsalar, uch-to‘rt ming kishi saxlasa bo‘lur.

Chun Umarshayx Mirzo baland himmatliq va ulug‘ doiyaliq podshoh erdi, hamisha mulkgirlik dag‘dag‘asi bor erdi. Necha navbat Samarqand ustiga cherik tortti. Ba’zi mahal shikast topti, ba’zi mahal bemurod yondi. Necha navbat qoyinotasi Yunusxonnikim, Chingizxonning ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyxon naslidindur. Chig‘atoyxonning yurtida mo‘g‘ul ulusining xoni ul fursatta ul erdikim, mening ulug‘ otam bo‘lg‘ay, istid’o qilib kelturdi. Har qatla kelturganda viloyatlar berur edi. Chun Umarshayx Mirzoning muddaosidek bo‘lmas edi, gohi Umarshayx Mirzoning badmaoshlig‘idin, gohi mo‘g‘ul ulusining muxolafatidin viloyatta tura olmay yana Mo‘g‘ulistong‘a chiqar erdi.

[1] Barra teri yoqali po‘stin.

Oxir navbat kelaturgandakim, ul fursatta Toshkand viloyati Umarshayx Mirzo tasarrufida erdikim, kitoblarda Shosh bitirlar, ba'zi Chosh bitirlarkim, "kamoni Chochiy" andin iborattur, berdi. O'shal fursattin tarix to'qquz yuz sekkizgacha Toshkand va Shohruxiya viloyati Chig'atoy xonlarining tasarrufida edi. Bu fursatta mo'g'ul ulusining xon va sultonlig'i Yunusxonning ulug' o'g'li, mening tag'oyim Sulton Mahmudxonda edi. Umarshayx Mirzoning og'asi, Samarqand podshohi Sulton Ahmad Mirzo va mo'g'ul ulusining xoni Sulton Mahmudxon, chun Umarshayx Mirzoning badmaoshlig'idin mutazarrir erdilar, bir-birlari bila ittifoq qilib, Sulton Ahmad Mirzo Sulton Mahmudxonni kuyov qilib, mazkur bo'lg'on tarixda, Xo'jand suyining janub jonibidin Sulton Ahmad Mirzo va shimol tarafidin Sulton Mahmudxon Umarshayx Mirzoning ustig'a cherik torttilar. Bu asnoda g'arib voqe'a dast berdi. Mazkur bo'lub erdikim, Axsi qo'rg'oni baland jar ustida voqe' bo'lubtur. Imoratlar jar yoqasida edi. Ushbu tarixda dushanba kuni, ramazon oyining to'rtida Umarshayx Mirzo jardin kabutar va kabutarxona bila uchub, shunqor bo'ldi. O'ttuz to'qquz yoshar edi.

Valodat va nasabi: sekkiz yuz oltmishda Samarqandta edi. Sulton Abusa'id Mirzoning to'rtunchi o'g'li edi. Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Muhammad Mirzo, Sulton Mahmud Mirzodin kichik edi. Sulton Abusa'id Mirzo Sulton Muhammad Mirzoning o'g'li edi. Sulton Muhammad Mirzo Mironshoh Mirzoning o'g'li edi. Mironshoh Mirzo Temurbekning uchunchi o'g'li edi. Umarshayx Mirzo bila Jahongir Mirzodin kichik, Shohrux Mirzodin ulug' edi.

Sulton Abusa'id Mirzo avval Kobulni Umarshayx Mirzog'a berib, Boboyi Kobuliyni bek atka qilib, ruxsat berib edi. Mirzolarni sunnat qilur to'yi jihatidin Darayi Gazdin yondurub, Samarqand eltti. To'ydin so'ngra, ul munosabat bilakim, Temurbek ulug' Umarshayx Mirzog'a Farg'ona viloyatini bergandur, Andijon viloyatini berib, Xudoyberdi Tug'chi Temurtoshni bek atka qilib yibordi.

Shakl va shamoyili: past bo'yluq, tegirma saqqolliq, qo'ba yuzluk, tanbal kishi edi. To'nni bisyor tor kiyar edi. Andog'kim, bog' bog'laturda qornini ichiga tortib bog'latur edi. Bog' bog'lag'ondin so'ng o'zini qo'ya bersa, bisyor bo'lur erdikim, bog'lari uzulur edi. Kiymakta va yemakta betakalluf edi. Dastorini

dastorpech chirmar edi. Ul zamonda dastorlar tamom chorpech edi. Bechin chirmab, aloqa qo‘yar edilar. Yozlar g‘ayri devonda aksar mo‘g‘uliy bo‘rk kiyar edi.

Axloq va atvori: hanafiy mazhabliq, pokiza e’tiqodliq kishi edi. Besh vaqt namozni tark qilmas edi. Umriy qazolarini tamom qilib edi. Aksar tilovat qilur edi. Hazrati Xoja Ubaydullohg‘a irodati bor edi. Suhbatlarig‘a bisyor musharraf bo‘lub edi. Hazrat Xoja ham farzand deb edilar.

Ravon savodi bor edi. Xamsatayn va masnaviy kitoblarini va tarixlarni o‘qub erdi. Aksar “Shohnoma” o‘qur edi. Tab’i nazmi bor edi. Vale she’rg‘a parvo qilmas edi.

Adolati bu martabada ediki, Xitoy korvoni keladurganda Andijonning sharqiy tarafidag‘i tog‘larning tubida ming uyluk korvonni andog‘ qor bostikim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib, muhassillar yiborib, korvonning jami’ jihotini zabt qildi. Harchandkim vorisi hozir yo‘q erdi, bovujudi ehtiyot saxlab, bir yil, ikki yildin so‘ngra Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturub, mollarini solim topshurdi.

Bisyor saxovati bor erdi. Xulqi dag‘i saxovaticha bor edi. Xushxulq va harrof va fasih va shirinzabon kishi erdi. Shujo’ va mardona kishi edi.

Ikki martaba o‘zi jami’ yigitlardin o‘zub qilich tegurdi: bir martaba Axsi eshigida, yana bir martaba Shohruxiya eshigida. O‘qni o‘rta chog‘liq otar edi. Bisyor zarb mushti bor edi. Aning mushtidin yigit yiqilmog‘on yo‘qtur. Mulkgirlik dag‘dag‘asi jihatidin xeyli yarashlar urushqa va do‘stluqlar dushmanliqqa mubaddal bo‘lur edi.

Burunlar ko‘p ichar edi. So‘ngralar haftada bir yo ikki qatla suhbat tutar edi. Xushsuhbat kishi edi. Taqrib bila xub abyot o‘qur edi. So‘ngralar ma’jun ko‘prak ixtiyor qilur edi. Ma’juniylikda kallaxushk bo‘lur edi. Yatimshior erdi. La’bi dag‘i bisyor erdi. Hamisha nard o‘ynar erdi. Gohi qimor ham qilur edi.

Masof va urushlari: Uch masof urush qilib edi. Avval Yunusxon bila Andijonning shimol tarafida Sayxun daryosining yoqasida, Takasekretku degan yerda. Bu jihatdin ul mavze’ bu ismg‘a mavsumdurkim, tog‘ domanasi jihatidin bu daryo andoq tor

oqarkim, rivoyat qilurlarkim, ul yerdin taka sekrigandur, mag'lub bo'lub ilikka tushti. Yana Yunusxon yaxshiliq qilib viloyatig'a ruxsat berdi. Bu yerda urush bo'lg'on uchun Takasekretku urushi ul viloyatta ta'rix bo'lubtur.

Yana Turkistonda, Aris suyi yoqasida, Samarqand navohisini chopib boradurg'on o'zbak bila Aris suyini muz bila kechib, yaxshi bosib, asir va molni ayirib, tamom egalariga yondura berib, hech nima tama qilmadi.

Yana bir Sulton Ahmad Mirzo bila Shohruxiya va O'ratepa orasida Xavos degan kentta urushib mag'lub bo'ldi.

Viloyoti: otasi Farg'ona viloyatini berib edi. Necha mahal Toshkand va Sayram ham Mirzoning tasarrufida erdikim, og'asi Sulton Ahmad Mirzo berib edi. Shohruxiyani firib bila olib, necha mahal mutasarrif bo'lub edi. Oxir chog'larda Toshkand va Shohruxiya iliktin chiqib edi. Farg'ona, Xo'jand va O'ratepakim, asl bularning otlari kitoblarda Usrushnadur va Usrush ham bitirlar, qoldilar. Xo'jandni ba'zi doxili Farg'ona emas derlar. Sulton Ahmad Mirzokim, Toshkandga mo'g'ul ustiga cherik tortib, Chir suyinikim, Toshkandtin ikki shar'iy yo'l bo'lg'ay, bu suvning yoqasidakim shikast topti, O'ratepada Hofizbek do'ldoy edi, Umarshayx Mirzog'a berdi.

Andin beri Usrushna Umarshayx Mirzo tasarrufida edi.

Avlodi: uch o'g'ul va besh qiz Mirzodin qolib edi. Bori o'g'lonlaridin uluq men — Zahiriddin Muhammad Bobur edim. Mening onam Qutluqnigor xonim edi. Yana bir o'g'ul Jahongir Mirzo edi. Mendin ikki yosh kichik edi. Aning onasi mo'g'ulning tuman beklaridin edi, Fotima Sulton otliq. Yana bir o'g'ul Nosir Mirzo edi. Onasi andijonliq edi. G'unchachi edi, Umid otliq. Mendin to'rt yosh kichik edi.

Bori qizlardin ulug' Xonzoda begim edi. Mening bila bir tug'gon edi. Mendin besh yosh uluq edi. Men Samarqandni ikkinchi navbat olg'onda, bovujudkim, Shayboniyxondek kishi birla Saripulda chiqib urushub, onchakim imkoni bor edi sa'y va ehtimomdin taqsir qilmaduk, nechukkim mahallida mazkur bo'lg'usidur, shikast topib kelib, besh oy qal'adorliq qildim. Qal'adorliq zabti va istehkomi va sardorlikda taqsir bo'lmadi. Atrof va javo-

nibdag'i podsho va beklardin hech nav' madad va muovanat bo'lmadi. Ma'yus bo'lib solib chiqtim.

Ul fatarotta Xonzoda begim Muhammad Shayboniyxong'a tushub edi. Bir o'g'ul bo'lub edi, Xurramshoh otliq. Maqbul o'g'lon edi. Balx viloyatini anga berib edi. Otasi o'lgandin bir-ikki yil so'ngra Tengri rahmatig'a bordi. Shoh Ismoil o'zbekni Marvda bosqonda Xonzoda begim Marvda edi. Mening jihatimdin yaxshi ko'rub, andin uzattilar. Qunduzda kelib menga qotildilar. Muforaqat imtidodi o'n yil bo'lub edi. Men va Muhammadiy ko'kaldosh ikov kelduk. Begim va begimning yovug'idag'ilar tanimadilar. Bovujudkim, otimni ayttim ham, muddattin so'ngra tanidilar.

Yana bir qiz Mehrbonu begim edi. Nosir Mirzo bila bir tug'gon edi. Mendin ikki yosh ulug' edi.

Yana bir qiz Shahrbonu begim edi. Bu dag'i Nosir Mirzo bila bir tug'gon edi. Mendin sekkiz yosh kichik edi.

Yana bir qiz Yodgorsulton begim edi. Onasi Og'a Sulton otliq g'unchachi edi.

Yana bir qiz Ruqiya Sulton begim edi. Onasi Maxdum Sulton begim edi. Qorako'z begim derlar edi. Ikkalasi Mirzoning favtidin so'ng bo'ldilar. Yodgorsulton begimni mening ulug' onam Esandavlat begim saxlab edi. Andijon va Axsini Shayboniyxon olg'onda Yodgorsulton begim Hamza sultonning Abdullatif Sulton otliq o'g'lig'a tushub edi. Men Hamza Sulton boshliq sultonlarni Xatlon viloyatida bosib, Hisorni olg'onda menga qotildi. O'shul fataratta Ruqiya Sulton begim Jonibek sultong'a tushub bir-ikki o'g'li bo'ldi, turmadi.

Bu fursatlarda xabar keldikim, Tengri rahmatig'a boribtur.

Xavotun va sarori: Qutluqnigor xonim edi. Yunusxonning ikkinchi qizi, Sulton Mahmudxon va Sulton Ahmadxonning egachisi edi.

Yunusxon Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon naslidindur. Yunusxon ibn Vaysxon ibn Sherali O'g'lon ibn Muhammadxon ibn Xizr Xojaxon ibn Tug'luq Temurxon ibn Esan Bo'g'axon ibn Do'vaxon ibn Baroqxon ibn Yesun Tuva ibn Mo'tugon ibn Chig'atoyxon ibn Chingizxon.

Chun muncha taqrib bo'ldi, xonlarning ahvolini dag'i ijmol bila zikr qilaling. Yunusxon va Esan Bo'g'axon Vaysxonning o'g'lonlari edi. Yunusxon o'g'lonlari Ofoqxon va Jonboboxon edi. Yunusxonning onasi turkistonliq qipchoq beklaridin Temurbek rioyat qilg'on Shayx Nuriddinbekning qizi yo nabirasi bo'lur.

Vaysxonning voqeasida mo'g'ul ulusi ikki fariq bo'lur. Bir pora Yunusxon sari va ko'pragi Esan Bo'g'axon sari bo'lur. Burunroq Yunusxonning egachisini Ulug'bek Mirzo Abdulaziz Mirzog'a olib edi. Ul munosabat bila Erzan borin tuman beklaridin Mirak turkmankim, charos tuman beklaridin edi, xonni uchto'rt ming uyluk mo'g'ul ulusi bila Ulug'bek Mirzog'a kelturdilarkim, ko'mak olib yana mo'g'ul ulusini olg'aylar. Mirzo muruvvat qilmadi: ba'zisini asir qildi, ba'zilarini birin-birin viloyatqa parishon qildi. Erzan buzug'lug'i mo'g'ul ulusida bir tarix bo'lubtur.

Xonni Iroq sari o'tkarib yibordilar. Borib bir yildin ortuqroq Tabrizda bo'ldi. Ul mahalda Tabriz podshohi Jahonshoh Boroniy qoraqo'yluq edi. Andin Sheroz keldi. Sherozda Shohrux Mirzoning ikkinchi o'g'li Ibrohim Sulton Mirzo edi. Besh-olti oydin so'ng Ibrohim Sulton Mirzo o'lub, o'g'li Abdulloh Mirzo aning yerida o'lturdi. Abdulloh Mirzog'a xon navkar edi. Mulozamat qilur edi. O'n yetti, o'n sekkiz yil xon Sheroz va ul viloyatlarda bo'ldi.

Ulug'bek Mirzoning va o'g'ullarining g'avg'olarida Esan Bo'g'axon fursat topib kelib, Farg'ona viloyatini Kandibodomg'acha chopib, kelib Andijonni olib, elini tamom asir qildi.

Sulton Abusa'id Mirzo taxt olg'onda cherik tortib borib, Yangidin nari Isparada Mo'g'ulistonda Esan Bo'g'axonni yaxshi bosti. Muning fitnasining daf'ig'a, Sulton Abusa'id Mirzo Yunusxonni bu munosabat bilakim, Abdulaziz Mirzo olg'on egachisi xonimni olib edi, Iroq va Xurosondin tilab to'ylar qilib, do'stlar bo'lub, mo'g'ul ulusida xon qilib yiborganda sag'richi tuman beklari tamom ul fursatta Esan Bo'g'axondin yomonlab Mo'g'ulistong'a kelib edilar. Bularning orasig'a keldi. Ul fursatta sag'richi beklarning ulug'i Sher Hojibek edi. Aning qizi Esandavlat begimni oldi. Mo'g'ul to'rasi bila xonni va Esandavlat begimni bir oq kiyiz ustiga o'lturg'uzub xon ko'tardilar.

Xonning bu Esandavlat begimdin uch qizi bo'ldi. Boridin ulug' Mehrnigor xonim erdikim, Sulton Abusa'id Mirzo ulug' o'g'li Sulton Ahmad Mirzog'a qo'lub edi. Mirzodin hech o'g'ul-qiz bo'lmadi. So'ngra, fataratta Shayboniyxong'a tushub edi. Men Kobulg'a kelganda, Shoh begim bila Samarqandtin Xurosong'a kelib, Xurosondin Kobulg'a keldilar. Shayboniyxon Qandahorda Nosir Mirzoni qabag'onda, men Lamg'on azimati qildim. Xon Mirzo va Shoh begim va Mehrnigor xonim Badaxshong'a bordilar. Mirzaxonni Muborakshoh, Qal'ayi Zafarg'a tilaganda Abobakr Koshg'ariyning chopqunig'a yo'luqub, Shoh begim va Mehrnigor xonim va jami' elning ahli va ayoli asirliqqa tushub, ul zolimi badkirdorning habsida dunyoyi foniyni vido qildilar.

Ikkinchi qiz mening volidam Qutluqnigor xonim edi. Aksar qazoqliqlarda va fataratlarda mening bilan billa edilar. Kobulni olg'ondin besh-olti oy so'ngra, tarix to'qquz yuz o'n birda Tengri rahmatig'a bordilar.

Uchunchi qiz Xubnigor xonim edi. Muhammad Husayn Ko'ragon dug'latqa berib edilar. Bir qizi, bir o'g'li bo'lub edi. Qizni Ubaydxon olib edi. Men Buxoro va Samarqandni olg'onda chiqmay qolib edi. Sulton Sa'idxondin amakisi Sayyid Muhammad Mirzo Samarqandg'a manga elchilikka kelganda anga qo'shulub bordi. Sulton Sa'idxon oldi. O'g'ul Haydar Mirzo edi. Otasini o'zbak o'lturgandin so'ng kelib, mening mulozimatimda uch-to'rt yil bo'ldi. So'ngra ijozat tilab, Koshg'arga xon qoshig'a bordi.

Boz gardad ba asli xud hama chiz,
Zari sofi-yu nuqra-vu arziz.[1]

Bu tarixda, deydurlarkim, toyib bo'lub, yaxshi tariqa paydo qilibtur. Xat va tasvir va o'q va paykon va zihgir har nimaga iligi chaspondur. Tab'i nazmi ham bordur. Manga arzadoshti kelib edi. Inshosi ham yomon emas.

Xonning yana bir xotuni Shoh begim edi. Agarchi o'zga xotunlari ham bor edi, vale o'g'lonlar va qizlarning onalari bu ikki edi.

[1] Hamma narsa: xoh sof oltin, xoh kumush va xoh qo'rg'oshin bo'lsin, baribir o'z asliga qaytadi.

Shoh begim Badaxshon shohi Shoh Sultonmuhammadning qizi edi. Bu Badaxshon shohlari nasablarini Iskandar Faylaqusqa yetar derlar. Bu shohning yana bir qizikim, Shoh begimning egachisi bo'lg'ay, Sulton Abusa'id Mirzo olib edi. Andin Abobakr Mirzo bo'lub edi.

Xonning bu Shoh begimdin ikki o'g'ul va ikki qizi bo'lub edi. Bu uchdin ulug' mazkur bo'lg'on uch qizdin kichik Sulton Mahmudxon erdikim, Samarqand va ul navohida ba'zi Xonikaxon derlar. Sulton Mahmudxondin kichik Sulton Ahmadxon edikim, Olachaxong'a mashhurdur. Olachaning vajhi tasmiyasi muni derlarkim, qalmoq va mo'g'ul tili bila o'lturguchini "olachi" derlar. Qalmoqni necha qatla bosib, qalin kishisin qirg'on uchun "olachi" deya-deya kasrati iste'mol bila Olacha bo'lubtur.

Bu tarixda xonlarning zikri mukarraran taqrib bila kelgusidur. Vaqoye' va holotlari anda mazkur bo'lg'usidur.

O'zgalardin kichik bir qizdin ulug' Sultonnigor xonim edikim, Sulton Mahmud Mirzog'a chiqarib edilar. Mirzodin bir o'g'li bo'lub edi, Sulton Vays otluq. Zikri bu tarixda kelgusidur, Sulton Mahmud Mirzo o'lgandin so'ng o'g'lini olib, hech kimga xabar qilmay, Toshkandga og'alarig'a borib edi. Bir necha yildin so'ng Adik Sultong'akim, Chingizxonning ulug' o'g'li Jo'ji nasli qazoq sultonlaridindur, berdilar. Xonlarni Shayboniyxon bosib Toshkand va Shohruxiyani olg'onda o'n ikki mo'g'ul navkari bila qochib Adik Sultong'a bordi. Adik Sultondin ikki qizi bo'ldi, birini Shayboniyxon sultonlarig'a, yana birini Sulton Sa'idxonning o'g'li Rashid Sultong'a berdi.

Adik Sultondin so'ng qazoq ulusining xoni Qosimxon oldi. Derlarkim, qazoq xon va sultonlarining orasida hech kim ul ulusni Qosimxoncha zabt qilg'on emastur. Cherikini uch yuz mingga yovuq chenarlar edi. Qosimxon o'lgandin so'ng xonim Koshg'arg'a, Sulton Sa'idxon qoshig'a keldi.

Boridin kichik Davlatsulton xonim edi. Toshkand buzug'lug'ida Shayboniyxonning o'g'li Temur Sultong'a tushub erdi. Aning bir qizi bo'lub edi. Samarqandtin mening bilan bila chiqib edilar. Uch-to'rt yil Badaxshon viloyatida bo'ldilar. Andin so'ngra Koshg'arg'a Sulton Sa'idxon qoshig'a bordilar.

Umarshayx Mirzoning haramlaridin yana bir Xoja Husaynbekning qizi Ulus og'a edi. Andin bir qiz bo'lub edi. Kichiklikda o'ldi. Bir yil, bir yarim yildin so'ng haramdin chiqardilar.

Yana bir Fotima Sulton og'a edi. Mo'g'ul tuman beklaridin edi. Mirzo boridin burun bu Fotima Sulton og'ani olib edi.

Yana bir Qaroko'z begim edi. So'ngralar olib edi. Xeyli suyukluk edi. Mirzoning xushomadig'a nasabini Sulton Abusa'id Mirzoning og'asi Minuchehr Mirzog'a yetkurub edilar.

G'uma va g'unchachi xeyli bor edi. Biri Umid og'acha edi, Mirzodin burun o'lub edi. Mirzoning oxir mahallarida bir Tunsulton edi, mo'g'uldin edi. Yana biri Og'a Sulton edi.

Umarosi: Xudoyberdi Temurtosh erdi. Hiri hokimi Oqbo'g'abekning og'asining naslidindur. Sulton Abusa'id Mirzo Jo'gi Mirzoni Shohruxiyada qabag'onda Farg'ona viloyatini Umarshayx Mirzog'a berib, eshikini bu Xudoy berdi Temurtoshg'a boshlatib yiborib erdi. U mahalda bu Xudoyberdi Temurtosh yigirma besh yoshda erdi. Agarchi yoshi kichik edi, tuzuki va zabti va rabti bisyor yaxshi edi. Bir-ikki yildin so'ngra Ibrohim Bekchik O'sh navohisini chopqonda Xudoyberdi Temurtosh keynicha borib, urushub, bosilib, shahid bo'ldi. Ul fursatta Sulton Ahmad Mirzo O'ratepaning Oqqachg'ay degan yaylog'ida edikim, Samarqandtin o'n sekkiz yig'och sharq jonibidur. Sulton Abusa'id Mirzo Boboxokiyda erdikim, Hiridin o'n ikki yig'och sharq soridur, bu xabarni Abdulvahhob shig'ovuldin arzadosht qilib, Mirzog'a chopturdilar. Bu yuz yigirma olti yig'och yo'lni to'rt kunda chopar.

Yana bir Hofiz Muhammadbek do'ldoy erdi. Sulton Malik Koshg'ariyning o'g'li Ahmad Hojibekning inisi erdi. Xudoyberdibek o'lgandin so'ngra muni eshik ixtiyori qilib yiborib edilar. Sulton Abusa'id Mirzoning voqe'asidin so'ngra, Andijon beklari aning bila yaxshi chiqishmog'on jihatidin, Samarqandg'a Sulton Ahmad Mirzo mulozamatig'a bordi. Sulton Ahmad Mirzog'a Chir shikasti bo'lg'onda O'ratepada erdi. Umarshayx Mirzo Samarqand azimati bila O'ratepa ustiga kelganda O'ratepani Mirzo mulozimlarig'a topshurub, Mirzo mulozamatida bo'ldi. Umarshayx Mirzo ham Andijon hukumatini anga berdi. So'ngralar Sulton Mahmud-

xon qoshig‘a borib edi. Mirzoxonni topshurub, Dizakni anga berib edilar. Men Kobulni olg‘ondin burunroq Makka azimati qilib, Hind yo‘li bila mutavajjih bo‘ldi. Yo‘lda Tengri rahmatig‘a boribtur. Faqir va kamsuxan va behaysiyat kishi edi.

Yana bir Xoja Husaynbek edi. Odmi va faqir kishi edi. Ul zamon dasturi bila ichkularda qo‘shuqlarni yaxshi aytur ekandur.

Yana bir Shayx Mazidbek edi. Manga avval bek atka ani qilib edilar. Zabti va tuzuki xeyli yaxshi edi. Bobur Mirzog‘a xizmat qilg‘ondur. Umarshayx Mirzo qoshida andin ulug‘roq bek yo‘q edi. Fosiq kishi erdi. Chuhra saxlar edi.

Yana bir Ali Mazidbek qavchin edi. Ikki qatla yog‘iy bo‘ldi: bir martaba Axsida, yana bir martaba Toshkandta. Munofiq va fosiq va haromnamak va yaramas kishi edi.

Yana bir Hasan Ya’qubbek edi. Kichik ko‘ngulluk, yaxshi tab’liq, chust va chaspon kishi edi. Bu bayt aningdur:

Boz oy, ey humoy, ki be to‘tii xatat,
Nazdik shud ki zog‘ barad ustuxoni man.[1]

Mardona kishi edi. O‘qni yaxshi otar edi. Chavgonni yaxshi o‘ynar edi. Xokpallani yaxshi socharar erdi. Umarshayx Mirzo voqe’asidin so‘ng mening eshigimda sohibixtiyor ul edi. Ichi tor va kamhavsala va fitnaroq kishi edi.

Yana biri Qosimbek edi. Qavchin edi. Qadimiy Andijonning qo‘shun beklaridin edi. Hasan Ya’qubbekdin so‘ng mening eshigimda sohib ixtiyor ul edi. Oxir umrig‘acha ixtiyor va e’tibori ortti, o‘ksumadi. Mardona kishi edi. Bir martaba Koson navohisini chopqon o‘zbakning keynicha borib yaxshi bosti. Umarshayx Mirzo qoshida qilich chopib edi. Yassi Kechit urushida ham yaxshi chopqulashti. Qazoqliklarda Masiho ko‘histonidin Sulton Mahmudxon qoshig‘a bormoq azimati qilg‘onda Qosimbek ayrilib Xisravshoh qoshig‘a bordi. Tarix to‘qquz yuz o‘ndakim, Xisravshohni olib, Kobulda Muqimni qabadim, Qosimbek ul fursatta keldi. Yana burnog‘idek-o‘q rioyat va shafqat qildim. Turkman hazorasini Darayi Xushda chopqonda Qosimbek bovujudi

[1] Qaytib kel, ey baxt qushi, sening to‘tiday xatlaringsiz mening suyaklarimni qarg‘alar eltishiga oz qoldi.

qariliq yigitlardin yaxshiroq yurugan jihatidin Bangash viloyatini juldu berdim. So‘ngra Kobulg‘a kelganda Humoyung‘a bek atka qildim. Zamini Dovarni olg‘on fursatlarda Tengri rahmatig‘a bordi. Musulmon va mutadayyin va muttaqiy kishi edi va shubhaliq taomdin parhez qilur edi. Royi va tadbiri bisyor yaxshi edi. Xeyli mutoyaba qilur edi. Bovujudikim omi edi, xushtab’ona zarofatlar qilur edi.

Yana bir Boboquli Boboalibek edi. Shayxali bahodirning naslidin edi. Shayx Mazidbek o‘lgandin so‘ng ani manga bek atka qildilar. Sulton Ahmad Mirzo Andijong‘a cherik tortqonda Sulton Ahmad Mirzog‘a kirib O‘ratepani berdi. Sulton Mahmud Mirzodin so‘ng Samarqandtin qochib keladurganda O‘ratepadin Sultonali Mirzo chiqib urushub, bosib o‘lturdi. Zabti va yarog‘i yaxshi edi. Navkarni yaxshi saxlar edi. Benamoz edi, ro‘za tutmas edi. Zolim va kofirvash kishi edi.

Yana bir Alido‘st tag‘oyi edi. Sag‘richi tuman beklaridin edi. Mening onamning onasi Esandavlat begimga urug‘ bo‘lur edi. Umarshayx Mirzo zamonidin men ko‘proq rioyat qilib erdim. Iligidin ish kelur dedilar. Bu necha yilkim, mening qoshimda edi, hech andoq ishi zohir bo‘lmadi kim, desa bo‘lg‘ay. Sulton Abusa’id mirzog‘a xizmat qilg‘on davrida yadachiliq da’vosini qilur edi. Qushchi edi. Yaramas axloq va atvorliq kishi edi. Baxil va fitna va zumuxt va munofiq va xudpisand va qattiq so‘zluk va sovuq yuzluk kishi edi.

Yana bir Vays Log‘ariy edi. Samarqandliq to‘qchi elidin edi. Umarshayx Mirzo qoshida so‘ngralar xeyli muqarrab bo‘lub erdi. Mening bilan qazoqliqlarda bor edi. Ra’y va tadbiri xeyli yaxshi edi. Bir nima mufattin edi.

Yana bir Mirg‘iyos tag‘oyi edi. Alido‘stning inisi edi. Mo‘g‘ul Mirzodalari orasida Sulton Abusa’id Mirzo eshigida mundin ilgarroq kishi yo‘q edi. Sulton Abusa’id Mirzoning chorsu muhri munda edi. Umarshayx Mirzoning oxir zamonlarida ko‘p muqarrab bo‘lub edi. Vays Log‘ariy bila musohib edi. Kosonnikim, Sulton Mahmudxong‘a berdilar, andin so‘ng oxir umrig‘acha xon xizmatida-o‘q edi. Xon ham xeyli rioyat qilib edi. Kulagach va hazzol kishi edi. Fisqda bebok kishi edi.

Yana bir Alidarvesh edi. Xurosonliq edi. Sulton Abusa'id Mirzo qoshida Xuroson chuhrasi chargasida xizmat qilur edi. Xuroson va Samarqand Sulton Abusa'id Mirzoning taxti tasarrufig'a kirganda bu ikki poytaxtning ishga yarar yigitlarini xossa tobin qilib, Xuroson chuhra tobini va Samarqand chuhra tobini der ekandur. Mening qoshimda Samarqand eshigida yaxshilar bordi. Mardona kishi edi. Nasxta'liq xatini tavre bitir edi. Xushomad aytur edi. Tab'ig'a xissat g'olib edi.

Yana bir Qanbarali edi. Mo'g'ul edi. Axtachidin edi. Otasi viloyatqa kirib necha mahal sallohliq qilg'on uchun Qanbarali salloh der edilar. Yunusxon qoshida oftobachilik qildi. So'ngra bek bo'lub edi. Mening qoshimda xeyli ulug' rioyat topib edi. Ishga yetguncha ehtimomi yaxshi edi. Ishga yetgan mahalda qoltog'aylig'i bor edi. Purgo'y va parishongo'y edi. Muqarrardur, har kimki ko'p aytur, parishon aytur. Havsalasi tor va tiyra mag'z kishi edi.

Umarshayx Mirzog'a bu voqe'a dast berganda men Andijonda chahorbog'da edim. Seshanba kuni, ramazon oyining beshida bu xabar Andijong'a keldi. Iztirob ila otlanib, qoshimdag'i navkar va savdar bila qo'rg'on azimati qildim. Mirzo darvozasig'a yetgan mahalda Shirim tag'oyi jilavimni olib, Namozgoh sori tebradi. Xayolig'a bu kechibturkim, Sulton Ahmad Mirzo ulug' podshohdur, qalin cherik bila kelsa, beklar meni va viloyatni topshurg'ularidur. Meni O'zgand va Olatog' domanasi sori olib borg'ay. Agar viloyatni bersalar, men bori ilikka tushmay, tag'oyilarim Olachaxong'a yo Sulton Mahmudxong'a borg'aymen.

Xoja Mavlonoyi qozikim, Sulton Ahmad qozining o'g'li va Shayx Burhoniddin Qilichning naslidur, ona tarafidin Sulton Ilik Moziyg'a yetar, bularning xonavodalari ul viloyatta marje' va shayxulislom yo'sunluq bo'la kelgandur, zikrlari munda mukarrar kelgusidur. Qo'rg'on ichidagi beklar bu xabarni topib, Xoja Muhammad Darziynikim, Umarshayx Mirzoning boyrisi va bir qizining atkasi edi, yiborib ul dag'dag'alarni bularning xotiridin raf' qilib, Namozgohga yovuq yetgan mahalda meni olib yondi. Kelib arkka tushdum. Xoja Mavlonoyi Qozi va beklar mening qoshimda kelib, so'z va kengashni bir yerga qo'yub, qo'rg'onning burj va

borusining zabt va rabtig‘a mashg‘ul bo‘ldilar. Hasan Ya’qub va Qosim qavchin va yana ba’zi beklarkim, Marg‘inon va ul taraflarda ilg‘or qo‘yub edilar, bir-ikki kundin so‘ng kelib mulozamat qilib, borcha yakdil va yakjihat jidd va ehtimom bila qal’adorliqqa mashg‘ul bo‘ldilar.

Sulton Ahmad Mirzo O‘ratepa va Xo‘jand va Marg‘inonni olib, kelib, Andijonning to‘rt yig‘ochida, Qubog‘a tushti. Bu fursatta Darvesh Gov otliq Andijonning arbobidin nomunosib so‘z aytqon uchun, yasoqqa yetti. Bu siyosattin tamom el bosildilar.

Xoja Qozini va Uzun Hasan Xoja Husaynni elchilikka bu mazmun bila yiborildikim: “Bu viloyatta mulozimlardin bir kishini xud qo‘yulg‘usidur. Men ham mulozim va ham farzand, agar bu xizmatni manga uhda qilsalar, yaxshiroq va osonroq faysal topqusidur”.

Sulton Ahmad Mirzokim, kamsuxan va faqir va odmi kishi edi, har so‘z-un va ish-kuch beklarsiz qaror topmas edi. Beklar bu so‘zlarga multafit bo‘lmay, durusht javoblar aytib, ilgariga ko‘chtilar. Tengri taolokim, o‘z qudrati komilasi bila har ishimni har mahalda andoqkim boyad-u shoyad beminnati maxluq rost kelturubdur, munda ham necha ishni bois qildikim, alar bu kelmakdin o‘sondilar, balki bu tavajjuhdin pushaymon bo‘lub, bemurod yondilar.

Biri bukim, Quboning botqoqlik qora suyi bor. Ko‘prugidin o‘zga yerdin kechib bo‘lmas. Qalin cherik kelib ko‘prukda tiqilib, qalin ot va teva bu qora suvga yiqilib zoye bo‘ldi. Uch-to‘rt yil mundin burunroq Chir suyining guzarida-o‘q shikast topib edilar. Bu voqea andin yod berib, cherik eliga vahm g‘olib bo‘ldi.

Yana bir bukim, ul fursatta andoq ot o‘lati bo‘ldukim, tavila-tavila otlar yiqilib o‘la kirishti.

Yana birbukim, bizning sipohiy va raiyatni andoq yakdil va yakjihat toptilarkim, to jon va tanlarida ramaq va tavon bordur, jon tortmoqdin qo‘ymag‘aylar.

Bu jihatlardin zarurat bo‘lub, Andijonning bir yig‘ochidin Darvesh Muhammad tarxonni yibordilar. Ichkaridan Hasan Ya’qub Namozgoh navohisida chiqib ko‘rushub, sulhguna qilib yondilar.

Xo‘jand suyining shimol jonibidinkim, Sulton Mahmudxon mutavajjih edi, kelib Axsini qabadi, Jahongir Mirzo anda edi. Beklardin Alidarveshbek, Mirzoquli ko‘kaldosh, Muhammad Boqirbek, Shayx Abdullo eshikog‘a Axsida edilar. Vays Log‘ariy, Mirg‘iyos tag‘oyi ham anda edi. Beklardin tavahhum qilib, Kosong‘akim, Vays Log‘ariyning viloyati edi, bordilar. Nosir Mirzog‘a Vays Log‘ariy bek atka edi. Bu jihattin Nosir Mirzo Kosonda bo‘lur edi. Xon Axsi navohisig‘a yetganda bu beklar xong‘a kirib, Kosonni berdilar. Mirg‘iyos xon mulozamatida turub, Vays Log‘ariy Nosir Mirzoni Sulton Ahmad Mirzog‘a olib bordi. Muhammad Mazid tarxong‘a topshurdilar.

Xon Axsi yovug‘ig‘a kelib necha qatla urush soldi. Hech ish qila olmadi. Axsidag‘i beklar va yigitlar yaxshi jonlar torttilar. Bu asnoda Sulton Mahmudxong‘a oriza bo‘ldi. Urush solib ham o‘sonib edi. O‘z viloyatig‘a murojaat qildi.

Abobakr dug‘lat Koshg‘ariykim, hech kimga bosh indurmay, necha yil erdikim, Koshg‘ar va Xo‘tan hokimi edi, ul dag‘i viloyat dag‘dag‘asi bila O‘zgand yovug‘ig‘a kelib, qo‘rg‘on solib, viloyatg‘a buzug‘luq qila kirishti. Xoja Qozi va jami’ beklar ta’yin bo‘ldikim, borib Koshg‘ariyni daf’ qilg‘aylar. Yovuq yetgan mahalda Koshg‘ariy ko‘rdikim, bu favjning harifi emastur, Xoja Qozini orag‘a solib, yuz makr va hiyla bila xalos bo‘ldi.

Mundog‘ ulug‘ vaqoe’ ro‘y berganda Umarshayx Mirzodin qolgan beklar va yigitlar yaxshi qatlanib mardona jonlar torttilar. Axsidin Mirzoning onasi Sulton begim va Jahongir Mirzo va ahli haram va beklar Andijong‘a keldilar. Azo rasmini bajo kelturub, osh va taom fuqaro va masoking‘a tortildi. Bu muhimmottin forig‘ bo‘lg‘ondin so‘ng, cherik va viloyotning tartib va nasaqi va zabt va rabtig‘a ishtig‘ol ko‘rsatildi. Andijon hukumati va eshik ixtiyori Hasan Ya’qubg‘a muqarrar bo‘ldi. O‘sh Qosim qavching‘a qaror topti. Axsi va Marg‘inon Uzun Hasang‘a va Alido‘st tag‘oyig‘a ta’yin bo‘ldi. Umarshayx Mirzoning o‘zga beklari va yigitlariga har qaysig‘a faroxuri hollari viloyat va yer va mucha va charga va vajhi istiqomat muqarrar va muayyan bo‘ldi.

Chun Sulton Ahmad Mirzo murojaat qildi, ikki-uch manzildin so‘ng mizoji e’tidol nahajidin munharif bo‘lub, muhriq isitma tori

bo‘ldi. O‘ratepa navohisi Oqsuvg‘a yetganda shavvol oyining avositida tarix sekkiz yuz to‘qson to‘qquzda qirq to‘rt yoshida olami foniyni vido qildi.

Valodat va nasabi: valodati sekkiz yuz ellik beshda, Sulton Abusa’id Mirzo taxt olg‘on yili edi. Sulton Abusa’id Mirzoning bori o‘g‘lonlaridin ulug‘i bu edi. Onasi O‘rda Bo‘g‘a tarxonning qizi, Darvesh Muhammad tarxonning egachisi edi, Mirzoning e’tiborliq xotuni edi.

Shakl va shamoyili: baland bo‘yluq, qunqor soqolliq, qizil yuzluk, tanbal kishi edi. Soqoli engakida edi. Ikki yangoqida soqoli yo‘q edi. Bisyor xushmuhovara kishi edi. Dastorni ul zamon dasturi bila chahorpech chirmab, aloqasini ilgarrak qoshining ustiga qo‘yar edi.

Axloq va atvori: hanafiy mazhabliq, pokiza e’tiqod kishi edi. Besh vaqt namozni betark o‘tar edi. Shurb mahallarida ham namozi tark bo‘lmas edi. Hazrati Xoja Ubaydullohg‘a irodati bor edi. Hazrati Xoja murabbiy va muqavviy edilar. Bisyor muaddab bor edi. Alalxusus, Xoja suhbatida. Derlarkim, hargiz Xoja majlisida tizi bir-bir tiziga yovutkagan emastur. Bir navbat hazrati Xoja suhbatida bar xilofi odat oyog‘ini yovutkab o‘lturubtur. Mirzo qo‘pqondin so‘ng hazrati Xoja buyurubturlarkim, Mirzo o‘lturg‘on yerni boqqaylar: bir so‘ngak bor ekandur.

Hech nimarsa o‘qug‘on emas edi, omi edi. Bovujudkim, shahrda ulg‘ayib edi, turk va sodda edi. Tab’din bahrasi yo‘q edi. Odil kishi edi. Hazrati Xojaning ham ayog‘lari aroda edi. Aksar muhimmot shar’ tariqi bila faysal topar edi. Ahd va qavlig‘a rost va durust edi. Hargiz andin xilofe zohir bo‘lmadi.

Shijoati bor edi. Agarchi, hech andoq bo‘lmadikim, o‘zining iligi ishga yetmish bo‘lg‘ay. Vale derlarkim, ba’zi ma’rakalarda andin asari shijoat zohir bo‘lur ekandur. O‘qni bisyor yaxshi otar erdi. Ilbosunga o‘qi va tirgazi aksar tegar edi. Qabaqni maydonning ul boshi, bu boshidin kirib aksar urar edi. Oxirlar tanbal bo‘lg‘onlarida qirg‘ovul va bo‘danani piyozi bila otib kam yozar edi. Qushchi kishi erdi. Qush g‘alaba solur edi. Yaxshi solur erdi. Ulug‘bek Mirzodin so‘ng oncha qushchi podshoh yo‘q edi.

Asru ko‘p hayosi bor erdi. Derlarkim, xilvatlarda mahram va ichkilaridin ham oyog‘ini yopar ekandur. Gohikim ichkulukka tushar erdi, yigirma-o‘ttiz kun payo-pay ichar erdi. Gohikim, chog‘irdin chiqar erdi, yana yigirma-o‘ttiz kun ichmas edi.Bir o‘lturg‘on bila majlisda gohi bir kecha-kunduz o‘lturur erdi. Yaxshi ichar erdi. Chog‘ir ichmas kunlari basitni guzaro yer erdi. Tabiatig‘a imsok g‘olib erdi. Kamsuxan va odmi kishi erdi. Ixtiyori beklari ilgida edi.

Masoflari: To‘rt masof urushti. Avval Shayx Jamol arg‘unning inisi Ne’mat arg‘un bila, Zomin navohisida. Oqar tuzida g‘olib bo‘ldi. Yana bir martaba Umarshayx Mirzo birla Xavosta ham g‘olib bo‘ldi.

Yana bir martaba Toshkand navohisida, Chir suyining yoqasida Sulton Mahmudxon bila, agarchi masof yo‘q edi, mo‘g‘ulning chopqunchisi birin-ikin cherikning keynidin kelib partalg‘a ilik qo‘yg‘on bila, muncha qalin cherik urush yo‘q, talosh yo‘q, biri-biriga boqmay buzuldilar. Ko‘prak cherik eli Chir suyida g‘arq bo‘ldilar. Yana bir martaba Haydar ko‘kaldosh bila Yoryayloqning navohisida g‘olib bo‘ldi.

Viloyoti: Samarqand va Buxoro erdikim, otasi berib edi. Shayx Jamolni Abdulquddus o‘lturgandin so‘ng Toshkand va Shohruxiya va Sayramni olib edi. Necha mahal tasarrufida edi. So‘ngra Toshkand bila Sayramni inisi Umarshayx Mirzog‘a berib edi. Xo‘jand va O‘ratepa ham necha mahal Sulton Ahmad Mirzoda edi.

Avlodi: Ikki o‘g‘li bo‘lub edi. Kichikligida qolmadi. Besh qizi bor edi. To‘rti Qutuq begimdin edi.

Boridin ulug‘ Robia Sulton begim edi, Qorako‘z begim derlar edi. Sulton Mahmudxonga o‘zi hayotida chiqarib edi. Xondin bir o‘g‘li bo‘lub edi. Boboxon otliq. Xeyli maqbulg‘ina o‘g‘lon edi. O‘zbaklar xonni Xo‘jandta shahid qilg‘onda, ani va yana andoq necha norasidani zoye qildilar. Sulton Mahmudxonning voqeasidin so‘ng Jonibek Sulton oldi.

Ikkinchi qizi Soliha Sulton begim edi. Oq begim derlar edi. Sulton Ahmad Mirzodin so‘ngra Sulton Mahmud Mirzo to‘ylar qilib, ulug‘ o‘g‘li Sulton Mas’ud Mirzog‘a oldi. So‘ngra Shoh begim, Mehrnigor xonim bila Koshqarg‘a tushti. Uchunchi qiz

Oyisha Sulton begim edi. Besh yoshimda Samarqandga kelganda manga qo'lub edilar. So'ngra qazoqliqlarda Xo'jandqa keldi. Anda olib edim. Samarqandni ikkinchi navbat olg'onda birgina qizi bo'lub edi. Necha kundin so'ng Tengri rahmatig'a bordi. Toshkand buzug'lug'idin burunroq egachisining angizi bila mendin chiqti.

To'rtunchi qizi Sulton begim edi. Sultonali Mirzo olib edi. Andin so'ng Temur Sulton olib edi. Andin so'ng Mahdiy Sulton olib edi. Boridin kichik qizi Ma'suma Sulton begim edi. Onasi arg'undin, Sulton arg'unning birodarzodasi Habibasulton begim edi. Men Xurosong'a borg'onda ko'rub, xushlab, tilab, Kobulg'a kelturub oldim. Bir qizi bo'ldi. O'shal fursatta-o'q "zocha" zahmati bila Tengri rahmatig'a bordi. Qizig'a onasining otini-o'q qo'yuldi.

Xavotin va sarori: avvali, Sulton Abusa'id Mirzo qo'lg'on Mehrnigor xonim edi. Yunusxonning ulug' qizi, mening onamning tug'gon egachisi edi. Yana bir tarxonlardin edi. Tarxon begim derlar edi. Yana bir Qutuq begim edi. Ushbu Tarxon begimning ko'kaldoshi edi. Sulton Ahmad Mirzo oshiqliqlar bila olib edi. Asru ko'p suyuklik edi va ko'p musallit edi. Chog'ir ichar edi. Aning tirikligida Sulton Ahmad Mirzo o'zga haramg'a bormas edi. Oxir o'lturdi va badnomlig'idin xalos bo'ldi. Yana bir Xonzoda begim edi. Tirmiz xonzodalaridin edi. Men Samarqandg'a besh yoshimda Sulton Ahmad Mirzo qoshig'a kelgan fursatda olib edi. Hanuz yuz yopug'i bor edi. Turkona rasm bila manga buyurdilar. Men yuzini ochtim.

Yana bir Ahmad Hojibekning qiz nabirasi edi. Latif begim otliq, Mirzodin so'ng Hamza Sulton olib edi. Hamza Sultondin uch o'g'li bo'lub edi. Men Hamza Sulton va Temur Sulton boshliq sultonlarni bosib, Hisorni olg'onda, bu sultonzodalar yana necha sultonzodalar tushub edi. Borini ozod qildim. Yana bir Habibasulton begim edi. Sulton arg'unning birodarzodasi edi.

Umarosi: Jonibek do'ldoy edi. Sulton Malik Koshg'ariyning inisi edi. Sulton Abusa'id Mirzo Samarqand hukumatini va Sulton Ahmad Mirzo o'z eshigining ixtiyorini munga berib edi. Muni eshikog'a qilib edi. G'arib axloq va atvorliq kishi ekandur.

Andin g'arib nimalar xeyli rivoyat qilurlar. Ul jumladin biri budurkim, Samarqand hokimi ekan fursatlar o'zbakdin elchi kelur. O'zbak ulusida bu elchi zo'rg'a mashhur ekandur. O'zbak zo'r kishini "bo'ka" der emish. Jonibek derkim: "Bo'kamusen? Bo'ka bo'lsang, kel, kurashaling. Bu elchi har necha muzoyaqa qilur, qo'ymas. Kurashurlar. Jonibek yiqar. Mardona kishi edi.

Yana bir Ahmad Hojibek edi. Sulton Malik Koshg'ariyning o'g'li edi. Hiri hukumatini Sulton Abusa'id Mirzo necha mahal munga berib edi. Obog'asi Jonibek o'lgandin so'ng, aning muchasini berib, Samarqandg'a yibordi. Xushtab' va mardona kishi edi, "Vafoiy" taxallus qilur edi. Sohibdevon edi. She'ri yomon emas edi. Bu bayt aningdurkim:

Mastam, ey mo'htasib, imro'z zi man dast bidor,
Ehtisobam bikun, on ro'z ki yobi hushyor.[1]

Mir Alisher Navoiy Hiridin Samarqandg'a kelgan fursatlar Ahmad Hojibek bila bo'lur edi. Sulton Husayn Mirzo podshoh bo'lg'ondin so'ngra Hiriga keldi. Asru ulug' rioyat topdi. Ahmad Hojibek yaxshi to'pchoqlar saxlab, yaxshi minar edi. Bu to'pchoqlari aksar xonazodi edi. Agarchi mardona kishi edi, sardorlig'i mardonalig'idek emas edi. Beparvo kishi edi. Ish-kuchini navkarsavdari saru somon qilur edi. Boysunqur Mirzo Sultonali Mirzo bila Buxoroda urushub mag'lub bo'lg'onda ilikka tushti. Darvesh Muhammad tarxonning qonining tuhmati bila beizzatona o'lturdilar.

Yana bir Darvesh Muhammad tarxon edi. O'rda Bo'g'a tarxonning o'g'li. Sulton Ahmad Mirzo, Sulton Mahmud Mirzoning tug'gon tag'oyisi edi. Mirzo qoshida borcha beklardin ulug'roq va mo'tabarroq bu edi. Musulmon va odmi va darveshvash kishi edi. Hamisha mus'haf kitobat qilur edi. Shatranjni bisyor o'ynar edi. Yaxshi o'ynar edi. Qush ilmini xo'p bilur edi. Qushni xub solur edi. Oxir Boysunqur Mirzo bila Sultonali Mirzoning g'avg'osida ulug'luq zamonida badnomliq bila o'ldi.

[1] *Mazmuni:* "Ey muhtasib, mastman, bugun mendan qo'lingni tort. Qachonki hushyor topsang — jazola.

Yana bir Abdulali tarxon edi. Darvesh Muhammad tarxong'a yovuq urug' bo'lur edi. Singlisi ham munda erdikim, Boqi tarxonning onasi bo'lg'ay. Agarchi Darvesh Muhammad tarxon to'ra va mucha bila mundin ulug' edi, vale bu fir'avn ani ko'zga ilmas edi. Necha yil Buxoro hukumati munda edi. Navkari uch mingga yetib edi. Navkarni yaxshi shafqat bila saxlar edi. Baxshish va pursish va devon va dastgoh va shilon va majlisi podshohona edi. Zobit va zolim va fosiq va mudammag' kishi edi. Shayboniyxon, garchi navkari emas edi, vale necha mahal muning bila bo'lur edi. Kichik-kirim sultonlar xud aksar navkari bo'lub edilar. Shayboniyxonning muncha taraqqiy topmog'ig'a va muncha qadim xonavodalar buzulmog'ig'a Abdulali tarxon sabab bo'ldi.

Yana bir Sayyid Yusuf o'g'loqchi edi. Ulug' otasi mo'g'uldin kelgan ekandur. Otasini Ulug'bek Mirzo rioyat qilib edi. Ra'y va tadbiri xeyli yaxshi edi. Mardonalig'i ham bor edi. Qo'buzni yaxshi cholur edi.

Men avval Kobulg'a kelganda mening qoshimda edi. Ulug' rioyat qilib erdim. Filvoqe', rioyat arzandasi ham bor edi. Avvalg'i yil Hinduston azimati bila cherik otlong'anda Sayyid Yusufbekni Kobulda qo'yub erdim. O'shul fursatta Tengri rahmatig'a bordi.

Yana bir Darveshbek edi. Temurbek rioyat qilg'on Egu Temurbekning naslidin edi. Hazrati Xojag'a irodati bor edi. Musiqa ilmidin boxabar edi, soz ham cholur edi. Tab'i nazmi bor edi. Sulton Ahmad Mirzo Chir suyi yoqasida shikast topqanda Chir suyig'a bordi.

Yana bir Muhammad Mazid tarxon edi, Darvesh Muhammad tarxonning tug'gon inisi edi. Necha yil Turkiston hokimi edi. Shayboniyxon Turkistonni mundin oldi. Ra'y va tadbiri yaxshi edi. Bebok va fosiq edi. Samarqandni ikkinchi navbat va uchunchi navbat olg'onda, mening qoshimg'a kelib edi. Men dag'i yaxshi rioyat qilib erdim. Ko'li Malik urushida o'ldi.

Yana bir Boqi tarxon edi. Abdulali tarxonning o'g'li va Sulton Ahmad Mirzoning amakizodasi edi. Otasidin so'ngra Buxoroni munga berib edilar. Sultonali Mirzo zamonida ko'p ulg'ayib edi. Navkari besh-olti mingga yetib edi. Sultonali Mirzog'a xeyli mute' va munqod emas edi. Shayboniyxon bila Qal'ayi Dabusiyda urushib

bosturdi. O‘shul bosqon bila Shayboniyxon borib Buxoroni oldi. Qushqa ko‘p mayli bor edi. Derlarkim, yetti yuz qushi bor ekandur. Andoq axloq va atvori yo‘q erdikim, desa bo‘lg‘ay. Mirzodaliqta va davlatta ulg‘ayib edi. Otasi Shayboniyxong‘a yaxshiliklar qilg‘on jihatidin Shayboniyxon qoshig‘a bordi. Ul haqnoshunos-u[1] bemuruvvat ul yaxshiliqlarning muqobalasida hech nav’ rioyat va shafqat qilmadi. Xorliq va zorliq bila Axsi viloyatida olamdin bordi.

Yana bir Sulton Husayn arg‘un edi. Necha mahal Qorako‘l hukumati anda uchun, Sulton Husayn Qorako‘liyg‘a mashhur edi. Ra’y va tadbiri xeyli yaxshi edi. Mening qoshimda ham xeyli bo‘lub edi.

Yana bir Qulmuhammad Bug‘do edi. Qavchin edi. Mardonalig‘i ham bor ekandur.

Yana bir Abdulkarim ashrit edi. Uyg‘ur edi. Sulton Ahmad Mirzo qoshida eshikog‘a edi. Saxiy va mardona kishi edi.

Sulton Ahmad Mirzo voqeasidin so‘ng beklar ittifoq qilib tog‘ yo‘li bila Sulton Mahmud Mirzog‘a kishi chopturub tiladilar. Sulton Abusa’id Mirzoning og‘asi Minuchehr Mirzoning o‘g‘li Malik Muhammad Mirzo saltanat dag‘dag‘asi bila bir necha lavand va avboshni o‘ziga qo‘shub o‘rdudin ayrildi. Samarqandg‘a kelib hech ish ham qilolmadi. O‘zining va yana bir necha begunoh podshohzodalarning o‘lmakiga sabab bo‘ldi.

Sulton Mahmud Mirzog‘a bu xabar yetgach-o‘q betavaqquf Samarqandg‘a kelib, bezaxmat va bemashaqqat taxtqa o‘lturdi. Sulton Mahmud Mirzoning necha ishlaridin vaze’ va sharif va sipohiy va raiyat mutanaffir va gurezon bo‘ldilar.

Avval bukim, mazkur bo‘lg‘on Malik Muhammad Mirzonikim, obog‘asining o‘g‘li va o‘zining kuyovi edi, yana to‘rt Mirzoni Ko‘ksaroyg‘a chiqarib edi. Ikkisini qo‘yub, Malik Muhammad Mirzoni va yana bir Mirzoni shahid qildi. Bularning ba’zisig‘a xud podshohliq ham tegmas edi. Bu dag‘dag‘alari ham aslo yo‘q edi. Agarchi Malik Muhammad Mirzoda andak gunohe bor edi, yana birining hech gunohi yo‘q edi.

Yana bir bukim, agarchi zabt va tuzuki xeyli yaxshi edi, devon shior edi. Siyoq ilmini bilur edi, vale tab’i zulm va fisqqa moyil

[1] **Haqnoshunos** — Xudobexabar.

edi. Samarqandg‘a kirgach, o‘zgacha tartib va nasaq va xarj va tahmil bunyod qila boshladi.

Hazrati Xoja Ubaydulloning mutaalliqlarig‘akim, burun xarj va tahmillarda ko‘p faqir va miskin alarning himoyati bila zulm va taaddidin xalos bo‘lurlar edi, ne joyi ulkim, alarg‘a mundoq takliflar bo‘lg‘ay, ko‘p taaddi va tashaddud qila boshladi. Balki, bu taaddi va tashaddud Xojaning avlodig‘a dag‘i siroyat qildi.

Yana bir bukim, o‘zikim nechuk zolim va fosiq edi, bek va bekcha va navkar va savdari tamom zolim va fosiq edilarkim, Hisor eli, alalxusus, Xisravshohg‘a taalluq el hamisha shurb va zinog‘a mashg‘ul edilar. Bu martabadakim, Xisravshohning navkarlaridin birov bir kishining xotunini tortib eltar. Bu xotunning eri Xisravshohg‘a kelib dodxohlik qilur. Javob berurkim: “Necha yil sening bila edi, bir necha kun aning bila bo‘lsun”.

Yana bir bukim, shahri va bozori, balki turk va sipohiyning amrad o‘g‘lonlari chuhra qilur qo‘rqunchidin uydin chiqmas edilar.

Samarqand ahlikim, yigirma-yigirma besh yil Sulton Ahmad Mirzoning zamonida rafohiyat va farog‘at bila o‘tkarib edilar, aksar muomala hazrati Xoja jihatidin adl va shar’ tariqi bila edi. Bu nav’ zulm va fisqdin bajon-u dil ozurda va ranjida bo‘ldilar. Vaze’ va sharif, faqir va miskin nafrin va duoyi badig‘a og‘iz ochib, qo‘l ko‘tardilar.

Hazar kun zi dardi darunhoi resh,
Ki reshi darun oqibat sar kanad.
Baham barmakun to tavoni dile,
Ki ohe jahone baham bar kanad.[1]

Lojaram, zulm va fisqning shomatidin Samarqandta besh-olti oy besh[2] hukumat qilmadi.

[1] *Mazmuni:* “Ichki yaralar dardidin hazar qil! Chunki ichki yara axir yuzaga chiqadi. Qo‘ldan kelgancha hech bir dilga ozor berma! Dildan chiqqan bir oh bir jahonni barbod qiladi”.

[2] **Besh** — ortiq.

VAQOYEYI SANAYI TIS'A MIA[1]

Manga Sulton Mahmud Mirzodin Abdulquddusbek otliq elchi keldi. Ulug' o'g'li Sulton Mas'ud Mirzog'a og'asi Sulton Ahmad Mirzoning Oq begim otliq ikkinchi qizini to'y va oyin bila olg'on sochiqini kelturdi. Oltundin va kumushdin bodomlar va pistalar qilib edilar.

Bu kelgan elchining Hasan Ya'qubqa urug'lug'i bor ekandur. Hasan Ya'qubni va'dalar bila Mirzog'a boqturg'ali kelgan ekandur. Narm javob aytib, balki ul sari bo'lg'ondek qilib, elchiga ruxsat berdi. Besh-olti oydin so'ng Hasan Ya'qubning mizoji munharif bo'lub, mening yovug'umdag'i kishi-qaro bila yomon maosh qila kirishti. Ishni munga yetkurdikim, manga ruxsat berib, Jahongir Mirzoni podshoh qilg'ay. Hasan Ya'qubning ixtiloti soyir, umaro va sipohiy bila dag'i yaxshi emas edi. Aning bu fikridin bori el voqif bo'lub edilar. Xoja Qozi va Qosim qavchin va Alido'st tag'oyi va Uzun Hasan va yana ba'zi davlatxohlar mening ulug' onam Esandavlat begimning qoshida yig'ilib so'zni bu yerga qo'ydilarkim, Hasan Ya'qubni ma'zul qilib, fitnasig'a taskin berilgay. Xotunlar orasida ra'y va tadbirda, mening ulug' onam Esandavlat begimcha kam bo'lg'ay edi, bisyor oqila va mudabbira edi. Ko'proq ish-kuch alarning mashvarati bila bo'lur edi.

Hasan Ya'qub arkta edi. Mening onam va ulug' onam — Esandavlat begim tosh qo'rg'onda chaqarda edilar.

Bu azimat bila otlanib arkka mutavajjih bo'ldum. Hasan Ya'qub qushqa otlong'on ekandur. Xabar topib o'shandin-o'q Samarqand sari mutavajjih bo'ldi.

Aning bila bor kishi, bor beklarni tutturuldi. Tutulg'on beklar Muhammad Boqirbek edi, Sulton Mahmud do'ldoy Sultonmuhammad do'ldoyning otasi edi. Yana ba'zilar ham bor edi. Ba'zisig'a Samarqand sari ruxsat berildi. Eshik ixtiyori va Andijon hukumati Qosim qavching'a qaror topti.

Hasan Ya'qubkim, Samarqand azimati bila Kandibodomg'acha borib edi, necha kundin so'ng fosid andisha bila Axsi azimati

[1] To'qquz yuzinchi (1494–1495-) yil voqealari.

qilib, Xo‘qon o‘rchin navohisig‘a keldi. Xabar topib, ba’zi beklar bila yigitlarni aning ustiga yiborildi. Ilg‘or beklari o‘zlaridin ilgarrak bir pora yigitlarni qaravul yibordilar. Hasan Ya’qub xabar topib, kecha bila bu qaravul ayirg‘on yigitlarning ustiga yurub, o‘y munguzi qobsob shiba qo‘yarlar. Qorong‘i kechada o‘z elining o‘qi-o‘q Hasan Ya’qubning qochorig‘a tegib, qochoridin burunroq, o‘z amalig‘a giriftor bo‘ldi.

Chu bad kardi, mabosh emin zi ofot,
Ki vojib shud tabiatro mukofot.[1]

Ushbu yil shubhaliq taomdin parhez qila boshladim. Pichoq va qoshiq va dastorxong‘acha ehtiyot qilur erdim. Tahajjud ham kamroq tark bo‘lur edi.

Rabiul oxir oyida Sulton Mahmud Mirzog‘a qaviy oriza yuzlanib, olti kunda olamdin kechti. Qirq uch yoshar edi.

Valodat va nasabi: sekkiz yuz ellik yettida edi. Abusa’id Mirzoning uchunchi o‘g‘li edi. Sulton Ahmad Mirzo bila bir tug‘gon edi.

Shakl va shamoyili: past bo‘yluq, suyuq soqolliq, tanbal, sinchisizroq kishi edi.

Axloq va atvori yaxshi edi. Namozni tark qilmas edi. Tuzuki va zabti bisyor yaxshi edi. Siyoq ilmini xub bilur edi. Viloyotdin bir diram va bir dinor aning bevuqufi xarj bo‘lmas edi. Navkarining ulufasi aslo munkasir bo‘lmas edi. Majlis va baxshish va shilon va devoni bisyor yaxshi edi. Barchasi qoida va tuzuki bila edi. Bir nav’ tartib va nasaqikim qo‘yub edi, sipohiy va raiyat aslo andin tajovuz qila olmas edi. Burun qushqa xeyli qotror ekandur. So‘ngralar bahlum ovin qalin ovlar edi.

Zulm va fisqqa ko‘p mashg‘ul edi. Muttasil chog‘ir ichar edi. Chuhra qalin saxlar edi. Qalamravida chiroyliq amrad o‘g‘lon bo‘lsa, har nav’ bila kelturub chuhra qilur edi. Beklarning o‘g‘lonlarini, balki ko‘kaldoshlarini chuhra qilib edi. Balki o‘zining ko‘kaldoshidin tug‘gong‘a dog‘i bu xizmatni buyurub edi. Bu shum fe’l aning zamonida andoq shoye erdikim, chuhrasiz kishi aslo yo‘q edi. Chuhra saxlamoqlig‘ni hunar bilurlar edi. Chuhra

[1] *Mazmuni:* “Yomonlik qilganingdan keyin ofatlardan omon bo‘lmaysan. Chunki tabiatning beradigan jazosi aniq”.

saxlamaslig'ni ayb qilurlar edi. Zulm va fisqining shomatidin o'g'lonlari tamom juvonmarg bo'ldilar.

Tab'i nazmi bor edi. Devon tartib qilib edi, vale she'ri bisyor sust va bemaza edi. Andoq she'r aytqondin aytmog'on yaxshiroqdur.

Bad e'tiqod kishi edi. Hazrati Xoja Ubaydullog'a istixfof qilur edi. Yuraksiz kishi edi. Hayosi kamroq edi. Bir necha masxara va bebok tegrasida bor edi. Devon boshida va xaloyiq qoshida zisht va shane' harakatlar qilurlar edi. Badkalom edi. So'zini filhol anglab bo'lmas edi.

Masoflari: ikki qatla masof urushti. Har ikki qatla Sulton Husayn Mirzo bila. Bir martaba Astrobodta mag'lub bo'ldi. Yana bir qatla Andxud navohisida, Chaman degan yerda ham mag'lub bo'ldi. Ikki qatla Badaxshonning janub jonibi kofiristong'a borib g'azot qildi. Bu jihattin farmonining tug'rosida "Sulton Mahmud g'oziy" bitirlar edi.

Viloyoti: Sulton Abusa'id Mirzo Astrobodni berib edi. Iroq voqeasida Xurosong'a keldi. Ul fursat Qanbaralibek Hisor hokimi Sulton Abusa'id Mirzoning hukmi bila Hinduston cherikini cheriklab, Iroqqa Mirzoning so'ngicha boradur edi. Xurosong'a yetib edi. Sulton Mahmud Mirzog'a, mulhaq bo'ldi. Sulton Husayn Mirzoning ovozasini eshitgach, Xuroson eli hujum qilib, Sulton Mahmud Mirzoni Xurosondin chiqardilar. Samarqandg'a Sulton Ahmad Mirzoning qoshig'a keldi. Necha oydin so'ng Ahmad Mushtoq boshlig' Sayyid Badr va Xisravshoh va yana ba'zi yigitlar Sulton Mahmud Mirzoni olib qochib, Hisorg'a Qanbaralibek qoshig'a keldilar. Andin beri Qahqa bila Ko'htan tog'ining janub tarafidag'i viloyot, misli Tirmiz va Chag'oniyon va Hisor va Xatlon va Qunduz va Badaxshon Hindukush tog'igacha Sulton Mahmud Mirzoning tasarrufida edi. Og'asi Sulton Ahmad Mirzo o'lgandin so'ng aning viloyoti dag'i muning tasarrufida bo'ldi.

Avlodi: besh o'g'il, o'n bir qiz edi. Bori o'g'lonlaridin ulug' Sulton Mas'ud Mirzo edi. Onasi Mir Buzurg Tirmiziyning qizi edi.

Yana bir o'g'ul Boysunqur Mirzo edi. Onasi Pasha begim edi.

Yana bir o‘g‘il Sultonali Mirzo edi. Onasi Zuhrabegi og‘a edi. O‘zbak edi. G‘uma edi.

Yana bir o‘g‘ul Sulton Husayn Mirzo edi. Onasi Xonzoda begim, Mir Buzurgning nabirasi edi. Mirzo hayotida o‘n uch yoshida Tengri rahmatig‘a bordi.

Yana bir o‘g‘ul Sulton Vays Mirzo edi. Onasi Yunusxonning qizi, mening onamning singli Sultonnigor xonim edi. Bu to‘rt Mirzoning holoti bu tarixda yil vaqoyeyida mazkur bo‘lg‘usidur.

Uch qizi Boysunqur Mirzo bila bir tug‘gon edi. Ulug‘rog‘ini Sulton Mahmud Mirzo obog‘asi Minuchehr Mirzoning o‘g‘li Malik Muhammad Mirzog‘a chiqarib edi.

Yana besh qiz Mir Buzurgning nabirasi Xonzoda begimdin edi. Ulug‘ini Sulton Mahmud Mirzodin so‘ngra Abobakr Koshg‘ariyg‘a berdilar. Ikkinchi qiz Bika begim edi. Sulton Husayn Mirzo Hisorni muhosara qilg‘onda Haydar Mirzo otliq o‘g‘lig‘akim, Sulton Abusa’id Mirzoning qizi Poyandasulton begimdin tug‘qondur, olib yarashib, Hisorning ustidin qo‘pti. Uchunchi qiz Oq begim edi. To‘rtunchi qizi Oy begim edi. Sulton Husayn Mirzo Qunduz ustiga kelganda Umarshayx Mirzo o‘g‘li Jahongir Mirzoni Andijon cheriki bila ko‘mak yiborganda Jahongir Mirzog‘a nomzad bo‘lub edi. Tarix to‘qquz yuz o‘nda Amu daryosi yoqasida Boqi Chag‘oniyoniy manga kelib mulozamat qildi. Bu begimlar onalari bila Tirmizta edilar. Bular ham Boqi Chag‘oniyoniyning ko‘chi bila kelib qo‘shuldilar. Kohmardqa kelganda, Jahongir Mirzo oldi. Birgina qizi bo‘ldi. Bu tarixla ulug‘ onasi Xonzoda begim bila Badaxshon viloyatidadur. Beshinchi qiz Zaynab Sulton begim edi. Kobulni olg‘onda onam Qutluqnigor xonimning sa’yi bila oldim, xeyli sozvorliq bo‘lmadi. Ikki-uch yildin so‘ng obila zahmati bila olamdin bordi. Yana bir qiz Maxduma Sulton begim edi. Sultonali Mirzoning bir tug‘gon egachisidur. Holo Badaxshon viloyatidadur. Va yana ikki qiz g‘unchachidin bo‘lub edi. Birining oti Rajab Sulton, yana birining oti Muhib Sultondur.

Xavotin va sarori: ulug‘ xotuni Mir Buzurg Tirmiziyning qizi Xonzoda begim edi. Mirzo bisyor sevar edi. Sulton Mas’ud Mirzoning onasi edi. Ul o‘lganda Mirzo bisyor qattiq ta’ziyat tutqon-

dur. Andin so‘ng Mir Buzurgning nabirasi bu Xonzoda begimning birodarzodasini oldi. Ani ham Xonzoda begim derlar edi. Besh qiz va bir o‘g‘ulning onasi edi.

Yana bir Pasha begim edi. Qoraqo‘yluq Bahorlu aymog‘i turkman beklaridin Ali Shukurbekning qizi edi. Jahonshoh Mirzo Boroniy Qoraqo‘yluqning o‘g‘li Muhammadiy Mirzo olib edi. Ozarboyjon va Iroqni bu Jahonshoh avlodidin Oqqo‘yluq Uzun Hasan olg‘onda Ali Shukurbekning o‘g‘lonlari to‘rt-besh ming uyluk qoraqo‘yluq turkmanlar bila Sulton Abusa’id Mirzo mulozamatig‘a kelib edilar.

Sulton Abusa’id Mirzo shikast topqonda bu viloyatlarg‘a tushtilar. Sulton Mahmud Mirzo Samarqanddin Hisor kelganda Sulton Mahmud Mirzo mulozamatig‘a keldilar. Bu Pasha begimni Mirzo ul mahalda olib edi. Bir o‘g‘ul, uch qizining onasi edi. Yana bir Sultonnigor xonim edi. Nasabi xonlar vaqoye’yida mashruh va mazkur bo‘lubtur.

G‘uma va g‘unchachisi xeyli bor edi. Mo‘tabar g‘umasi Zuhrabegi og‘a edi. O‘zbakdin edi. Sulton Abusa’id Mirzoning tirikligida yigitligida olib edi. Bir o‘g‘ul, bir qizining onasi edi va g‘unchachi xeyli bor edi. Ikkisidin ikki qiz bo‘lub erdikim, mazkur bo‘ldi.

Umarosi: Xisravshoh edi. Turkistonliq qipchoqdindur. Kichikligida tarxon beklariga yovuq xizmat qilur edi. Balki, chuhra edi, andin so‘ng Mazidbek arg‘ung‘a navkar bo‘ldi. Filjumla, rioyat qilib edi. Iroq buzug‘lug‘ida Sulton Mahmud Mirzog‘a ko‘shulub, yo‘lda kelurda shoyista xizmatlar qilg‘on uchun Sulton Mahmud Mirzo rioyat qilib edi. So‘ngralar asru ko‘p ulg‘ayib edi. Sulton Mahmud Mirzoning zamonida-o‘q navkari besh-olti mingga yetib edi. Amu daryosidin Hindukush tog‘ig‘acha viloyat, g‘ayri Badaxshon tamom munga taalluq edi. Darbast yer edi. Shiloni va saxovati yaxshi edi. Bovujudi turkluk mahkam paydokunanda edi. Nechukkim paydo qilur edi, yaxshi ham xarj qilur edi.

Sulton Mahmud Mirzodin so‘ng o‘g‘lonlarining zamonida xud asru ko‘p ulg‘oyib edi. Navkari yigirma mingga yovushub edi. Agarchi namoz qilur edi va taomda parhez qilur edi, vale tiyra va fosiq edi. Gavdan va befahm va bevafo va haromnamak

kishi edi. Besh kun o'tar dunyo uchun bir o'zi o'sturg'on valine'matzodasini ko'r qildi. Yana birini o'lturdi. Tengri qoshida osiy va xalq oldida mardud bo'lubdur. Domani qiyomatgacha la'nat va nafrin sazovori bo'ldi. Bu o'tar dunyo uchun mundoq yomon ishlar qildi. Mundoq bisyor ma'mur viloyat va muncha qalin yaroqliq navkar bila bir mokiyon bila ham tutushmadi. Bu tarixda zikri kelgusidur.

Yana bir Pirmuhammad Elchibo'g'a edi. Qavchin edi. Balx eshigida hazora urushida Sulton Abusa'id Mirzo olida da'vo bila musht tegurubdur. Mardona kishi edi. Mirzog'a doim mulozamat qilur edi. Mirzo ra'yi bila amal qilur edi. Sulton Husayn Mirzo Qunduzni qabag'onda Xisravshohning taassubig'a oz kishi bila yaroqsiz behisob shabixun keldi. Ish ham qila olmadi. Andoq qalin cherikka ne ish qila olg'ay edi. So'ngicha qovg'unchi bordi. O'zin daryog'a soldi. G'arq bo'ldi.

Yana bir Ayyub edi. Sulton Abusa'id Mirzo qoshida Xuroson chuhrasi chargasida xizmat qilur edi. Mardona kishi edi. Boysunqur Mirzoning bek atkasi edi. Yemak va kiymagi sirfa bila edi. Hazzol va harrof edi. Sulton Mahmud Mirzo "behayo" deb muxotib qilur ekandur.

Yana bir Vali edi. Xisravshohning tug'gon inisi edi. Navkarini yaxshi saxlar edi. Sulton Mas'ud Mirzoning ko'ziga mil tortmog'ig'a va Boysunqur Mirzoning o'lturmakiga bois ul edi. Jami elni g'iybat qilur edi. Badzabon va fahshgo'y va xudpisand va tiyramag'z mardak edi. O'zidan o'zga hech kishini hech ishta pisand tutmas edi. Qunduz viloyatidin kelganda va Dushiy navohisida Xisravshohni navkar, savdaridin ayirib, ruxsat bergan fursatta ul dog'i o'zbakning qo'rqunchidin Andarob va Serobqa kelib edi. Ul navohidag'i aymoqlarni bosib talab, bizni deb Kobulg'a keldilar. Vali Muhammad Shayboniyxon qoshig'a bordi. Samarqand shahrida bo'ynig'a urdurdi.

Yana bir Shayx Abdullo barlos edi. Shoh Sultonmuhammadning bir qizi munda erdikim, Abobakr Mirzo bila Sulton Mahmudxonning xolasi bo'lg'ay. To'nni purshaqq va tor kiyar edi. Odmi va asil kishi edi.

Yana bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindir. Sulton Abusa'id Mirzo qoshida ham bek edi. Sulton Abusa'id Mirzog'a Iroq viloyati musaxxar bo'lg'onda Kirmonni Mahmud barlosg'a berib edi. Abobakr Mirzog'a Mazidbek arg'un va qoraqo'yluq turkman beklari qo'shulub, Sulton Mahmud Mirzoning ustiga Hisorda kelganda Sulton Mahmud Mirzo og'asig'a Samarqandg'a bordi. Mahmud barlos Hisorni bermay, yaxshi saxladi. Shoir edi. Devon tartib qilib edi.

Sulton Mahmud Mirzoning favtidin so'ngra Xisravshoh bu voqeani eldin yashurub xazinag'a dastandozliq qildi. Mundoq xabar nechuk yashurun qolur? Filhol bori shahr eliga bu xabar yoyildi. Samarqand ahlig'a ul kun bir ulug' iyd edi. Sipohi va raiyat Xisravshohning ustiga hujum qilmoq maqomida bo'ldilar. Ahmad Hojibek va tarxon beklari g'avg'oni bosib, Xisravshohni chiqarib Hisor uzattilar. Sulton Mahmud Mirzo hayotida ulug' o'g'li Sulton Mas'ud Mirzog'a Hisorni berib, Boysunqur Mirzog'a Buxoroni berib, o'g'lonlarig'a ruxsat berib edi. Bu voqeada hech qaysi hozir emas edi. Xisravshohni chiqorg'ondin so'ng Samarqand va Hisor beklari ittifoq bila Buxorog'a Boysunqur Mirzog'a kishi yiborib va kelturub, Samarqand taxtig'a o'lturg'uzdilar. Boysunqur Mirzo podshoh bo'lg'onda o'n sekkiz yashar edi.

O'shal fursatta Sulton Mahmudxon Sulton Junayd barlosning va Samarqandning ba'zi akobirining so'zi bila Samarqand doiyasi bila cherik tortib, Kanboy navohisig'a keldi. Samarqandtin ham Boysunqur Mirzo qalin va kejim va yarog'liq cherik bila chiqib, Kanboy navohisida masof urushtilar. Haydar ko'kaldoshkim, mo'g'ul cherikining rukni a'zami edi, erovul edi. Tamom ottin tushub, shiba qo'ymoqqa mashg'ul bo'ldi. Qalin otliq taassubluq Samarqand va Hisor yigitlari ot solg'on bila Haydarbek boshliq tushganlar tamom ot oyog'ining ostig'a-o'q qoldilar. Muni oldurg'on bila urusha ham olmadilar, bosturdilar. Qalin mo'g'ul kishisi qirildi. Boysunqur Mirzo o'z oldida ham qalin kishining bo'ynini urdurubtur. Andoqkim, o'lukning kasratidin uch yerda xirgohni buyutkabdurlar.

Bu fursatta Ibrohim sorukim, minglig' elidin edi, otamning oldida kichikdin xizmatlar qilib, beklik martabasig'a yetib edi, bir

jarima jihatidin so‘ngralar mardud edi. Isfara qo‘rg‘onig‘a kirib Boysunqur Mirzoning otig‘a xutba o‘qub, muxolafat maqomida bo‘ldi.

Sha’bon oyi Ibrohim soruning fitnasining daf’ig‘a azimat qilib, cherik otlanildi. Ushbu oyning oyog‘ida Isfarani qabab tushtuk. Ul kuni yigitlar sho‘xluq qilib yetgan bila-o‘q qo‘rg‘onining toshida yangi tom qo‘porib, soladurg‘on qo‘rg‘onni oldilar. Sayyid Qosim eshikog‘a bu kun borchadin yaxshiroq yurub, o‘zub qilich tegurdi. Sulton Ahmad Tanbal ham qilich tegurdi. Muhammaddo‘st tag‘oyi ham qilich tegurdi, vale bahodurluq ulushini Sayyid Qosim oldi. Bahodurluq ulushi mo‘g‘ulda qadimiy rasmdur. Har to‘y va osh bo‘lg‘onda, har kimki eldin o‘zub qilich tegurgon bo‘lsa, ul ulushni ul olur. Shohruxiyada borib, tag‘oyim Sulton Mahmudxonni ko‘rganda bahodurluq ulushini Sayyid Qosim oldi. Avvalg‘i kun urushida Xudoyberdi atkamga taxsh o‘qi tegib o‘ldi. Chun yaroqsiz urush solilib edi, ba’zi yigit-yalang zoye bo‘lub, xeyli kishi yaraliq bo‘ldi. Ibrohim soruning qoshida bir taxshandoz bor edi, bisyor yaxshi otar edi. Oncha taxshandoz ko‘rulmaydur edi. Aksar elni ul yaralig‘ qildi. Qo‘rg‘on fathidin so‘ng mening qoshimda bo‘lur edi. Muhosara mumtad bo‘ldi. Buyurildikim, ikki-uch yerda sarko‘blar yasab, naqblar solg‘aylar. Qal’agirlik, asbobig‘a bajidd mashg‘ul bo‘lg‘aylar. Muhosara imtidodi qirq kunga tortti.

Oxir Ibrohim soru ojiz bo‘lub, Xoja Mavlonoyi Qozining tavassuti bila qulluqni ixtiyor qilib, shavvol oyida qilich, sog‘dog‘ini bo‘ynig‘a osib kelib, mulozamat qilib, qo‘rg‘onni topshurdi.

Xo‘jand ham muddati madid erdikim, Umarshayx Mirzo devonig‘a taalluq edi. Bu fataratta ul sarkorda futur bo‘lg‘on uchun Sulton Ahmad Mirzog‘a boqib edi. Chun muncha taqrib bo‘ldi, aning ustig‘a ham borildi. Xo‘jand ichida Mir Mo‘g‘ulning otasi Abdulvahhob shig‘ovul edi. Men yetgach – o‘q qo‘rg‘onni bemuzoyaqa topshurdi.

Bu fursatda Sulton Mahmudxon Shohruxiyag‘a kelib edi. Mundin burunroq Sulton Ahmad Mirzo Andijon navohisig‘a kelganda xon ham kelib, Axsini qabab edi. Nechukki, mazkur bo‘ldi. Xotirg‘a yettikim, ora muncha yovuq bo‘lg‘onda xon, chun ota og‘adurlar, borib mulozamat qilsam, o‘tgan kuduratlar raf’

bo‘lg‘ay. Iroqda-yovuqta eshitur, ko‘rarga yaxshi bo‘lg‘ay deb kelib, Shohruxiyadan tashqari Haydarbek solg‘on bog‘da xong‘a mulozamat qildim. Xon bog‘ning o‘rtasida solg‘on ulug‘ chordara uyda o‘lturub edilar. Uydin kirgach, uch yukundum.

Xon ham ta’zim qilib qo‘ptilar. Ko‘rushub, yonib yukungandin so‘ng yonlarig‘a tilab, qalin shafqat va mehribonliklar ko‘rsattilar.

Bir-ikki kundin so‘ng Kandirlik doboni bila Axsi va Andijon sari azimat qildim. Axsig‘a yetib otamning mazorini tavof qildim. Axsidin namozi juma vaqtida chiqib, Bandi Solor yo‘li bila namozi shom bila namozi xuftan orasida Andijong‘a keldim. Bu yo‘lkim, Bandi Solor yo‘li bo‘lg‘ay, to‘qquz yig‘och yo‘ldir. Andijon viloyatining sahronishinlaridin bir Chakrak elidur, qalin eldur. Besh-olti ming uyluq el bordur. Farg‘ona bila Koshg‘ar orasidag‘i tog‘larda bo‘lurlar. Otlari ko‘p va qo‘ylari qalindur. Ul tog‘larda qo‘y o‘rnig‘a qo‘tos saxlarlar. Qo‘toslari ham bisyor bo‘lur. Chun tog‘lari berk va sarhadta voqe bo‘lubtur, mol bermakta royij emasturlar. Cherikni Qosimbekka boshlatib Chakrakka yiborildikim, Chakrakdin mol olib, cherikka nima tegurgay. Qosimbek borib, yigirma mingga yovuq qo‘y va ming, ming besh yuz ot olib, cherik eliga ulashti.

Cherik Chakrakdin yong‘ondin so‘ng O‘ratepaning ustiga kim, muddatlar Umarshayx Mirzo tasarrufida edi, Mirzo o‘lar yili ilikdin chiqib edi, bu fursatta Boysunqur Mirzo jonibidin inisi Sultonali Mirzo anda edi, azimat qilildi. Sultonali Mirzo xabar topib, o‘zi Falg‘ar va Mascho ko‘histonlarig‘a chiqib, atkasi Shayx Zunnunni O‘ratepada qo‘yub edi, Xo‘janddin o‘tub ora yo‘lg‘a yetganda Xalifani Shayx Zunnung‘a risolat tariqi bila yiborildi. Ul behush mardak javobi shofiy bermay, Xalifani tutturub o‘lumga buyurdi. Chun xost yo‘q ekandur, Xalifa xalos bo‘lub, yuz tuman mashaqqat va azoblar bila ikki-uch kundin so‘ng yayoq va yalang‘och keldi.

O‘ratepaning navohisig‘a kelduk. Chun qish yovuq bo‘lub edi, el oshliq-to‘luqini tamom ko‘tarib edilar. Bu jihatlardin necha kundin so‘ng Andijon sari murojaat qilildi. Biz yong‘ondin so‘ng xon kishisi O‘ratepa ustiga yurudi. O‘ratepa kishisi tura olmay

solib chiqdi. Xon O‘ratepani Muhammad Husayn ko‘ragonga berdi. O‘shul tarixdan to‘qqiz yuz sekkizgacha O‘ratepa Muhammad Husayn ko‘ragonda edi.

VAQOYEYI SANAYI IHDO VA TIS’A MIA[1]

Sulton Husayn Mirzo Xurosondin Hisor ustiga cherik tortib, qish Tirmiz to‘g‘risi keldi. Sulton Mas’ud Mirzo ham cherik yig‘ib, Tirmizg‘a muqobalada kelib o‘lturdi. Xisravshoh o‘zi Qunduzni mahkam qilib, inisi Valini cherikka yibordi. Qishning aksarini suv yoqasida o‘tkardilar. O‘ta olmadilar. Sulton Husayn Mirzo kordon va sohib tajriba podshoh edi. Qunduz sari suv yuqqori boqa ko‘chti. O‘trudag‘i cherikni g‘ofil qilib Abdullatif baxshi boshliq besh-olti yuz o‘bdon kishini Kilif guzariga yibordi. Ul cherik voqif bo‘lg‘uncha Abdullatif baxshi ta’yin bo‘lg‘on el bila Kilif guzaridin o‘tub suv yoqasini mazbut qildi. Bu xabar Sulton Mas’ud Mirzog‘a kelgach, Vali Xisravshohkim, bu kechgan kishining ustiga bormoqni harchand sa’y qildi, Sulton Mas’ud Mirzo bedillig‘idin yo Boqi Chag‘oniyoniyningkim, Valining ziddi edi, sa’yidin bu kechgan kishining ustiga bormadi. Buzulg‘on yo‘sunluq Hisor sari yondilar.

Sulton Husayn Mirzo suv kechib, Badiuzzamon Mirzoni va Ibrohim Husayn Mirzo va Muhammad Valibek va Zunnun arg‘unni Xisravshoh ustiga ilg‘or yibordi. Muzaffar Mirzo va Muhammad Burunduq barlosni Xatlon ustiga yibordi. O‘zi Hisor ustiga keldi. Yovuq yetkanda xabardor bo‘ldilar.

Sulton Mas’ud Mirzo Hisorda turmoqning maslahatini topmay, Kamrud ro‘di yuqqori Siri tog‘ yo‘li bila inisi Boysunqur Mirzo qoshig‘a Samarqandg‘a bordi. Vali ham Xatlon sari tortti. Hisor qo‘rg‘onini Boqi Chag‘oniyoniy va Mahmud barlos va Sulton Ahmad Ko‘chbekning otasi berkittilar.

Hamza Sulton va Mahdiy Sulton necha yil erdikim, Shayboniyxondin ayrilib kelib, Sulton Mahmud Mirzo mulozamatida edilar. Jami’ o‘zbaklari bila Muhammad dug‘lat Sulton Husayn dug‘lat

[1] To‘qquz yuz birinchi (1495–1496-) yil voqealari.

va jami' Hisor viloyati o'lturushluq mo'g'ullar bila bu buzug'luqta Qorategin sari torttilar.

Sulton Husayn Mirzo bu xabarlarni topib, Abulmuhsin Mirzoni va ba'zi yigitlarni Kamrud darasi yuqqori, Sulton Mas'ud Mirzo keyniga yibordi. Tangiga kirgan mahalda keynidin yetarlar, oncha ish qila olmaslar, Mirzobek farangiboz anda qilich tegurur.

Ibrohim tarxon va Ya'qub Ayyub va yana ba'zi cherikni Hamza Sultonning va mo'g'ullarning ustiga Qorateginga yibordi. Qorateginda keynidin yetib urushtilar. Sulton Husayn Mirzoning ilg'orini bosib, bu beklarning aksarini tushurub yana qo'ya berdilar.

O'shul chiqqon bila Hamza Sulton va Mahdiy Sulton va Hamza Sultonning o'g'li Mamoq Sulton va Muhammad dug'latkim, so'ngralar Muhammad Hisoriyg'a mashhur bo'lub edi. Sulton Husayn dug'lat va bu sultonlarg'a taalluq o'zbaklar Hisor viloyati o'lturushluq Sulton Mahmud Mirzo navkari mo'g'ullar bizni deb ramazon oyi Andijong'a keldilar.

Ul fursatlar Temuriya salotini dasturi bila to'shak ustida o'lturur erdim. Hamza Sulton bila Mahdiy Sulton va Mamoq Sultonkim keldilar, bu salotinning ta'zimig'a qo'pub to'shakdin tushub, bu sultonlar bila ko'rushtum. Sultonlarni o'ng qo'lda bog'ishda o'lturg'uzdum. Muhammad Hisoriy boshliq borcha mo'g'ullar keldilar. Borcha mulozamatni ixtiyor qildilar.

Sulton Husayn Mirzo kelib Hisor qo'rg'onini qabab tushti. Naqb solmoq va qo'rg'on olmoq va tosh urmoq va qazon qurmoqning ish-kuchida kecha va kunduz orom va qarori yo'q edi. To'rtbesh yerda naqb soldi. Shahr sari darvozada solg'on naqb xeyli ilgari kelib edi. Qo'rg'on eli dag'i naqb solib, bu naqbini toptilar. Qo'rg'on eli, yuqqoridin bularg'a dud qildilar. Alar to'shukni berkitgan bila tutun yuqqori qo'rg'on eliga-o'q yonib, qo'rg'on eli o'lum ichi bo'lub, qochib chiqtilar. Oxir ko'za-ko'za suv keturub quyib, tashqi elni naqbdin qochurdilar. Yana bir navbat bir pora ildam yigitlar chiqib, naqb ustidagi yigitlarni qochurdilar. Yana Mirzo tushgan shimol tarafidin qozon qurub, qalin tosh urub, bir burjni kovok qilib edilar. Namozi xuftan burj uchti. Ba'zi yigitlar tezlik qilib urushg'a ruxsat tiladilar. "Kechadur" deb Mirzo ruxsat

bermadi. Tong otquncha xud qo‘rg‘on eli burjni tamom qo‘parib edilar. Tonglasi urush ham solmadilar. Bu ikki oy-ikki yarim oyda g‘ayr az siyosat va naqb solmoq, sarko‘b qo‘pormoq va tosh otmoqdin o‘zga yaxshi urush solmadi.

Badiuzzamon Mirzo va, ul jamoatnikim, Xisravshoh ustiga yiborib edi, Qunduzdin uch-to‘rt yig‘och quyiroq tushganda Xisravshoh bo‘lg‘on kishisi bila yasatib Qunduzdin chiqib ora qo‘nub, Badiuzzamon Mirzo va bu cherikning ustiga bosib keldi. Bular muncha Mirzolar va muncha sardor beklar, bovujudkim, kishilari ikki Xisravshohning kishisicha bo‘lmasa, bir yarim onchada xud ne so‘z, hazm rioyat qilib, xandaqdin chiqmadilar. Xisravshohning yaxshi-yomon, ulug‘-kichik navkari to‘rt-besh ming bo‘lg‘ay edi.

Xisravshoh bu o‘tar dunyoyi bebaqo uchun va bu ketar navkari bevafo uchun muncha yomonliq va badnomliqni ixtiyor qilib va muncha zulm va bedod qilmoqni o‘ziga shior qilib, muncha ulug‘ viloyatlar olib, muncha qalin navkar va savdar saxlamoq tarhin solib, balki so‘ngralar navkar va chokari yigirma-o‘ttuz mingga tortib viloyot va parganoti o‘z podshohi va Mirzolaridin ortib, umrida qilg‘on ishi ushbu bo‘ldi. Ushmuncha bila Xisravshoh va tavobeyining oti sardorliqqa chiqib, mardona bo‘ldilar.

Xandaqdin chiqmag‘onlar qo‘rqoqliqqa otiqib, bedillik bila afsona bo‘ldilar. Badiuzzamon Mirzo andin ko‘chub necha ko‘ch bila Toliqonning Olg‘u tog‘ig‘a kelib tushdi. Xisravshoh Qunduz qo‘rg‘onida edi. Inisi Valini bir pora o‘bdon yigitlar bila Ishkamish va Fulul va ul tog‘ domanalarig‘a yiborib erdikim, yana tashqaridin xaduk va tashvish bergay. Yana Muhibali qo‘rchi bir pora o‘bdon yigitlarni olib kelib, Xatlon suyining yoqasida bularning kishisiga uchrab bosib bir pora kishi tushurub, bir necha bosh kesib bordi. So‘nggi navbat muning taassubig‘a Saydimali darbon va inisi Qulibek va Bahlul Ayyub bir pora o‘bdon yigitlar bila kelib, Anbarko‘hdomanasida Xoja Changol navohisida Xuroson cheriki ko‘chgan mahalda ilik olishurlar. Qalin kishi yetib Saydimali va Qulboboni va yana bir pora o‘bdon yigitlarni tamom tushurdilar.

Bu xabar Sulton Husayn Mirzog‘a yetishti. Dag‘i Hisorning bahor yog‘inlari jihatidin ham cherik xoli az tashvish emas edi. Yarash tarhin orag‘a solib ichkilardin Mahmud barlos keldi. Tashqaridin Xoja Pir bakovul va ulug‘ og‘alar va nekim bo‘lg‘on sozanda va xonanda kelib, Sulton Mahmud Mirzoning Xonzoda begimdin bo‘lg‘on ulug‘ qizini Haydar Mirzog‘akim, Poyandasulton begimdin bo‘lub edi, Sulton Abusa’id Mirzoning qiz nabirasi edi, olib Hisor ustidin qo‘pub Qunduz sari yuzlandilar. Qunduzg‘a kelib ham bir pora siyosat qilib, muhosara maqomida bo‘ldi. Oxir Badiuzzamon Mirzo orag‘a tushub, yarashib, ichkari, tashqari tushgan yigitlarni alishib yondilar. Xisravshohning muncha ulg‘aymog‘ig‘a va muncha haddi yetmas ishlarni qilmog‘ig‘a Sulton Husayn Mirzoning ikki qatla kelib ola olmay yonmog‘i sabab bo‘ldi. Sulton Husayn Mirzo Balxg‘a yetganda Movarounnahr viloyati maslahati uchun Balxni Badiuzzamon Mirzog‘a berib, aning viloyatinikim, Astrobod bo‘lg‘ay, Muzaffar Husayn Mirzog‘a berdi. Har ikkalasini Balxqa va Astrobodqa bir majlista yukundurdi. Bu jihatdin Badiuzzamon Mirzo tar bo‘ldi. Muncha yil yog‘iyliqlar va fitnalarning sababi ul edi.

Ushbu ramazon oyi Samarqandta tarxoniylarning fitnasi edi. Sharhi budurkim, Boysunqur Mirzo, ul miqdorkim, Hisor beklari va sipohiylari bila ixtilot omizish qilur edi, Samarqand beklari va sipohiylari bila oncha qilmas edi. Shayx Abdulloh barlos ulug‘ ixtiyor bek edi. O‘g‘lonlari andoq muqarrab va ichki edilarkim, oshiqliq bila ma’shuqluqqa nisbat qilurlar edi. Tarxon beklari va ba’zi Samarqand beklari bu jihatlardan tar bo‘ldilar.

Darvesh Muhammad tarxon Buxorodin kelib, Sultonali Mirzoni Qarshidin kelturtub, podshoh ko‘tarib, Bog‘i Navg‘a keldilar. Boysunqur Mirzo Bog‘i Navda edi. Boysunqur Mirzoni tutqun yo‘sunluq qilib navkar, savdaridin ayirib arkka kelturdilar. Ikkala Mirzoni bir yerda o‘lturg‘uzdilar. Kech namozi digar Boysunqur Mirzoni Ko‘ksaroyg‘a chiqorur xayoli qildilar. Boysunqur Mirzo tahorat qilmoq bahonasi bila Bo‘ston saroyining sharq-shimol tarafidag‘i imoratlardin bir uyga kirdi. Eshikta tarxoniylar turub edilar. Mirzo bila Muhammad Quli qavchin Hasan sharbatchi bila kirdilar. Alqazo, Mirzo tahoratga kirgan uyning orqa tarafida xisht

bila tig‘a qo‘porg‘on eshigi bor ekandurkim, havlidin tashqari chiqar ekandur. Filhol, bu tig‘ani yiqib chiqib, arkning G‘otfar tarafidag‘i fasilidin biridin obmo‘ri bila chiqib, dutahiy fasilidin tashlab Xoja Kafshirga, Xojagi Xojaning uyiga bordilar. Obxonaning eshigida turg‘onlar bir zamondin so‘ng mulohaza qilurlar, ko‘rarlarkim, Mirzo qochibtur.

Tonglasi, tarxoniylar yig‘ilib Xojagi Xojaning eshigiga borurlar. Xoja “yo‘qtur”, deb bermas. Bular ham zo‘r bila ola olmaslar. Xojalarning janobi andin oliy erdikim, zo‘r qila olg‘aylar edi. Bir-ikki kundin so‘ng Xoja Abulmakorim va Ahmad Hojibek va yana ba’zi bek va bekot va sipohiylar va jami’ shahr eli hujumi om qilib, Xojaning uyidan Mirzoni kelturub Sultonali Mirzoni va tarxoniylarni arkta qabadilar. Arkni bir kun ham saxlay olmadilar.

Muhammad Mazid tarxon Chorraha darvozasi bila chiqib qochib Buxoro bordi. Sultonali Mirzo bila Darvesh Muhammad tarxon ilikka tushti.

Boysunqur Mirzo Ahmad Hojibekning uyida erdikim, Darvesh Muhammad tarxonni kelturdilar. Bir-ikki so‘z so‘rdi. Yaxshi javob bera olmadi. Andoq ish qilmaydur erdikim, javob bera olg‘ay. Mirzo o‘lumga buyurdi. Darvesh Muhammad tarxon betoqatliqtin sutung‘a yopushti. Sutung‘a yopushqon bila qo‘yg‘aylarmu?! Siyosatqa yetkurdilar. Sultonali Mirzoni buyurdikim, Ko‘ksaroyg‘a chiqarib ko‘zlariga mil tortqaylar.

Temurbek solg‘on oliy imoratlardin biri Ko‘ksaroydurkim, Samarqandning arkida voqe’ bo‘lubtur. Ajab xosiyatliq imorattur. Temurbek avlodidin har kim bosh ko‘tarib taxtqa o‘ltursa ham munda o‘lturur, har kim taxt doiyasi bila bosh qo‘ysa ham munda qo‘yar. Hattokim, kinoyati bo‘lub erdikim, falon podshohzodani Ko‘ksaroyg‘a chiqardilar, ya’ni o‘lturdilar.

Sultonali Mirzoni Ko‘ksaroyga chiqarib ko‘zlariga mil torttilar. Jarrohning ixtiyori bila yo bexost milidin Sultonali Mirzoning ko‘zlariga osebe yetmadi. Filhol izhor qilmadi. Xoja Yahyoning uyiga bordi. Ikki-uch kundin so‘ng qochib Buxorog‘a tarxonlarg‘a bordi. Hazrati Xoja Ubaydulloning avlodining orasida bu sababdin

taassub tushti. Ulug'i ulug'ig'a murabbiy bo'ldi, kichigi kichikiga muqavviy.

Bir necha kundin so'ng Xoja Yahyo ham Buxorog'a bordi. Boysunqur Mirzo cherik tortib Buxorog'a Sultonali Mirzoning ustiga bordi. Buxorog'a yovuq yetgan bila Sultonali Mirzo va tarxon beklari yasab chiqtilar. Oz-ag'loq urush bo'ldi. Fath Sultonali Mirzo sari bo'lub, Boysunqur Mirzo shikast topti. Ahmad Hojibek va yana bir pora o'bdon yigitlar ilikka tushti. Aksarini o'lturdilar. Ahmad Xojibekni Darvesh Muhammad tarxonning qonining tuhmati bila beizzatona o'lturdilar.

Sultonali Mirzo Boysunqur Mirzoning keynicha-o'q Samarqandg'a yurudi. Bu xabar shavvol oyi Andijonda bizga keldi. Biz ham Samarqand doiyasi bila o'shul shavvol oyi-o'q cherik otlanduq. Hisor va Qunduzdin Sulton Husayn Mirzo yonib edi. Sulton Mas'ud Mirzoning va Xisravshohning xotiri jam' bo'lub edi. Sulton Mas'ud Mirzo ham Samarqand dag'dag'asi bila Shahrisabz ustiga keldi. Xisravshoh inisi Valini Mirzog'a qotti. Uch-to'rt oy bu uch tarafdin Samarqandni muhosara qilduk. Xoja Yahyo Sultonali Mirzo qoshidin kelib ittifoq va yakjihatliq so'zini orag'a soldi. So'zni ko'rushmakka qo'yub, Samarqandtin ikki-uch shar'iy quyiroq So'g'd tarafidin men cherikim bila bordim. Ul tarafdin Sultonali Mirzo cheriki bila keldi. Naridin to'rt-besh kishi bila men Ko'hak suyining oralig'ig'a kechib, ot ustida-o'q ko'rushub va so'z so'rushub, alar ul taraf bordilar, men bu taraf keldim.

Mullo Binoiyni va Muhammad Solihni anda Xoja xizmatida ko'rdum. Muhammad Solihni o'shul bir qatla-o'q ko'rdum. Mullo Binoiy xud so'ngralar xeyli mening xizmatimda bo'ldi.

Sultonali Mirzo bila ko'rushgondin so'ng chun qish yovuq kelib edi, Samarqand elining ham xeyli tanqislig'i yo'q edi. Men Andijong'a, Sultonali Mirzo Buxorog'a murojaat qilduk.

Sulton Mas'ud Mirzo Shayx Abdullo barlosning qizig'a bisyor moyil edi. Ani olib, mulkgirlik dag'dag'asini qo'yub, Hisorg'a yondi. Balki, bu kelmaktin g'araz ushbu ekandur. Sheroz va Kanboy navohisidin Mahdiy Sulton qochib Samarqand bordi. Hamza Sulton Zomindin ijozat bila Samarqand bordi.

VAQOYEYI SANAYI ISNO VA TIS'A MIA (1496–1497)

Ushbu qishliqta Boysunqur Mirzoning ishi filjumla taraqqiyda edi. Abdulkarim ashritkim, Sultonali Mirzo jonibidin Ko'fin va ul navohig'a kelib edi, Samarqandtin Mahdiy Sulton Boysunqur Mirzoning ilg'orini boshlab kelib, bularning ustiga yurudilar. Abdulkarim ashrit bila Mahdiy Sulton-o'q ro'baro' bo'ldi. Abdulkarimning otini Mahdiy Sulton cherkasiy qilich bila sanchqoch-o'q oti yiqildi. O'zi qo'par holatda Mahdiy Sulton iligini bandidin tushura chopti. Ani olib ul ilg'orini yaxshi bostilar. Bu sultonlar Samarqand ishini va Mirzolarning eshigini muzabzab ko'rub, erta yozig'a, Shayboniyxon qoshig'a bordilar. Ushmuncha bila Samarqand kishisi umoqlanib, Sultonali Mirzoning ro'baro'yig'a cherik tortib chiqtilar. Boysunqur Mirzo Saripul keldi. Sultonali Mirzo Xojayi Kordzan keldi. Ushbu fursatda Xoja Munir O'shiyning angizi bila Xoja Abulmakorim va Andijon beklaridin Vays Log'ariy va Muhammad Boqir va yana Qosim do'ldoy va Boysunqur Mirzoning bir pora ichkilaridin Buxoro ustiga ilg'adilar. Yovuq yeta, Buxorodag'ilar xabardor bo'ldilar, bularning ishi yurumay yondilar.

Sultonali Mirzo bila ko'rushgonda andoq muqarrar bo'lub erdikim, yoz alar Buxorodin, men Andijondin kelib, Samarqandni muhosara qilg'aybiz. O'shul miod bila ramazon oyi Andijondin otlanib, Yoryayloq navohisig'a yetganda, Mirzolarning ro'baro' o'lturgan xabarini topib, To'lun Xoja mo'g'ulni ikki-uch yuz qazoq yigitlar bila ilg'or ayirduk. Bular yovuq yetgan mahalda Boysunqur Mirzo bizning xabarimizni topib, buzulg'on yo'sunluq yonar. Bu yigitlar o'shal kecha ko'ndalangdin kirib, qalin kishini o'qlab olib, qalin o'lja kelturdilar.

Biz bir-ikki kundin so'ng Sheroz qo'rg'onig'a yettuk. Sheroz Qosim do'ldoyda edi. Dorug'asi Sherozni saxlay olmay, qo'rg'onni berdi. Sheroz qo'rg'oni Ibrohim sorug'a uhda bo'ldi. Tonglasi iydi fitr namozini anda qilib, Samarqand ustiga mutavajjih bo'lub, Obyor qo'rug'ig'a tushtuk. Ushbu kun Qosim Sulton, Muhammad Sayfal, Sultonmuhammad Vays uch-to'rt yuz kishi bila kelib, mu-

lozamat qildilar. So‘zlari bu erdikim, Boysunqur Mirzo ko‘chub, yong‘och, biz ayrilib podshoh qullug‘ig‘a kelduk. Oxir ma’lum bo‘ldukim, bular, da’vo bila Boysunqur Mirzodin ayrilib, Sherozni saxlag‘ali kelgan ekandurlar. Sheroz ishi mundoq bo‘lg‘och, bechora bo‘lub kelibturlar.

Qorabuloqqa tushganda ba’zi kirgan kend-kesakka boshsizlik qilg‘on mo‘g‘ullarni tutub kelturdilar. Qosimbek siyosat uchun ikki-uchini pora-pora qildurdi. To‘rt-besh yildin so‘ngra qazoqliklarda Maschodin xon qoshig‘a mutavajjih bo‘lg‘onda, Qosimbek ushbu jihatdin bizdin ayrilib Hisorg‘a bordi. Qorabuloqdin ko‘chub, suv kechib, Yom to‘g‘risida tushtuk. Ushbu kun ba’zi ichki beklar Xiyobon boshida Boysunqur Mirzoning kishisi bila ilik olishtilar. Sulton Ahmad Tanbalning bo‘g‘zig‘a nayzalab yiqtilar, vale tushmadi. Xojagi Mullo Sadrkim, Xoja Kalonning ulug‘ og‘asi edi, yo‘g‘on bo‘yinig‘a o‘q tegdi. O‘shal zamon Tengri rahmatig‘a bordi. Xeyli yaxshi yigit edi. Otam ham rioyat qilib, muhrdor qilib edi. Tolibi ilmlig‘i bor edi. Lug‘atni xeyli bilur edi. Inshosi ham yaxshi edi. Qushchilig‘ni va yadachilig‘ni ham bilur edi.

Yom navohisida ekanda shahrdin qalin el bozori va g‘ayri bozori chiqib, o‘rdu bozorda bo‘lub, sud va savdo qilurlar edi. Bir namozi digar bayakbor g‘avg‘oyi omi bo‘lub, bu musulmonlar tamom talong‘a bordilar. Cherik zabti bu martabada erdikim, farmon bo‘ldukim, jami’ elning jihotini hech kim saxlamay tamom yondura bergaylar. Tonglasi bir pahar bo‘lmaydur erdikim, ip uchi, igna sinug‘icha nima cherik iligida qolmadi. Borchasini egalariga yondura berdilar. Andin ko‘chub Samarqandning sharq tarafi Xon yurtig‘a tushuldi, Samarqandtin uch kuro‘h bo‘lg‘ay. Qirq-ellik kun bu yurtta o‘lturuldi.

Bu yurtta ekanda necha navbat tashqaridin-ichkaridin ko‘ngulluk yigitlar Xiyobonda yaxshilar chopqulashtilar. Bir martaba Xiyobonda Ibrohim Bekchik chopqulashti. Yuziga choptilar. Mundin so‘ng Ibrohim chopuq, derlar edi. Yana bir navbat ham, Xiyobonda Puli Mag‘okta Abulqosim ko‘hbur piyozi tegurdi. Yana bir qatla ham Xiyobonda Tarnov navohisida chopqulash bo‘ldi. Mirzoshoh qavchin piyozi tegurdi. Mirzoshoh qavchinni andoq

choptilarkim, bo‘ynining yarmig‘a yovuq chopilib edi. G‘oyatash shahragi kesilmaydur edi.

Xon yurtida ekanda, qo‘rg‘ondag‘ilar firib bila kishi yiborib, dedilarkim, kecha bila G‘ori Oshiqon tarafig‘a kelingkim, qo‘rg‘onni berurbiz. Bu xayol bila kecha otlanib Puli Mag‘okka keldim.

Bir pora o‘bdon yigitlarni va piyodalarni miod yeriga yiborildi. Ichkaridin bizning piyodalardin to‘rt-besh piyodani chiqarib edilarkim, voqif bo‘ldilar. Xeyli jald piyodalar edilar. Birisining oti Hoji edi. Manga kichiktin xizmat qilib edi. Yana birini Mahmud Kunduri Sangak der edilar. Borchasini o‘lturdilar.

Bu yurtta ekanda, Samarqandtin shahriy va bozoriy ul miqdor chiqib erdikim, o‘rdu shahre bo‘lub edi. Har ne shahrlarda tilasalar, o‘rduda topilur edi. Bu muddatta bir Samarqandtin o‘zga tamom qo‘rg‘onlar va tog‘ va tuz kirib edi. Shovdor tog‘ining domanasida Urgut otliq qo‘rg‘onni bir jamoat berkittilar. Zarurat bo‘lub bu yurttin ko‘chub Urgut ustiga borildi. Toqat keltura olmay Xoja Qozini orag‘a solib kirdilar. Biz dog‘i gunohlarini afv qilduk. Yana Samarqand muhosarasig‘a yonduk.

Ushbu yil Sulton Husayn Mirzo bila Badiuzzamon Mirzo orasidag‘i nifoqlar urushg‘a tortti. Tafsili budurkim, o‘tgan yil Balxni va Astrobodni Badiuzzamon Mirzog‘a va Muzaffar Mirzog‘a berib yukundurub edilar. Nechukkim mazkur bo‘ldi, o‘shul muddattin bu muddatkacha g‘alaba elchilar bordilar va keldilar.

Oxir Alisherbek ham elchilikka keldi. Harchand sa’y qildilar, Astrobodni inisiga bermakka rizo bo‘lmadi. Dedikim, mening o‘g‘lum Muhammad Mo‘min Mirzoni xatna qilg‘onda Mirzo anga bag‘ishlabtur.

Bir kun Alisherbek bila Mirzoning orasida bir suhbate o‘ttikim, Mirzoning tez fahmlig‘ig‘a va Alisherbekning riqqati qalbig‘a doldur. Alisherbek sirriy so‘zlarni Mirzog‘a go‘shaki g‘alaba aytti. Dag‘i dedikim: “Bu so‘zlarni unutung!” Mirzo filhol ayttikim: “Qaysi so‘zlarni?” Alisherbek bisyor mutaassir bo‘lub ko‘p yig‘ladi.

Oxir otaliq-o‘g‘ulluk orasida bu guftugo‘ylar anga munjar bo‘ldukim, otasi otasining ustiga va o‘g‘li o‘g‘lining ustiga Balx va Astrobodqa cherik torttilar. Gurzivonning oyog‘ida Yakchirog‘

o‘langiga quyidin Sulton Husayn Mirzo, yuqqoridin Badiuzzamon Mirzo keldilar. Chahorshanba kuni, ramazon oyining g‘urrasida Abulmuhsin Mirzo Sulton Husayn Mirzoning bir necha beklari va bir pora ilg‘ori bila ilgarrak keldi. Andoq urush ham bo‘lmadi, bosildi. Qalin o‘bdon yigitlari ilikka tushti. Sulton Husayn Mirzo barchasining bo‘ynig‘a urdurdi. Ne yolg‘uz munda emas edi, har qachon bir o‘g‘likim, yog‘iyg‘a yurudi, bosti. Ilikka tushgan navkarlarining tamom bo‘ynig‘a urdurdi. Ne qilsun, Haq aning tarafi ekandur.

Bu Mirzolar andoq ifrot bila fisq va ayshg‘a mashg‘ul edilarkim, otasidek kordida va kordon podshoh tushchilik yo‘l kelib, ramazondek mutabarrak va aziz oyg‘a kechalik fursat qolib, otasidin iymanmay, Tengridin qo‘rqmay, hanuz ishi chog‘ir ichmak edi — nashot bila, majlisoroliq edi — inbisot bila. Muqarrardurkim, mundoq bo‘lg‘on kishi andoq shikast topqay va bu nav’ o‘tgan elga har kim dast topqay.

Necha yilkim, Astrobod hukumati Badiuzzamon Mirzoda edi, havoli va havoshisi va yigit-yalangi bisyor purzavq va purzeb bo‘lur edi. Oltun va kumush olot va adavoti bisyor bo‘lub edi. Va kumushpo‘sh yigiti va to‘pchoq oti beshumor bo‘lub edi. Borchasini munda boy berdi. Qocharda, tog‘ yo‘lig‘a uchrab, enish va uchma yerga yo‘luqub, o‘zi tashvish bila bu uchmadin tushti. Ko‘p eli bu uchmada zoye bo‘ldi.

Sulton Husayn Mirzo o‘g‘lini bosqondin so‘ng Balxqa keldi. Badiuzzamon Mirzo Balxqa Shayxali tag‘oyini qo‘yub edi. Chora qila olmay, kirib Balxni topshurdi. Sulton Husayn Mirzo Balxni Ibrohim Husayn Mirzog‘a berib, Muhammad Valibek va Shoh Husayn chuhrani aning bila qo‘ydi. O‘zi Xurosong‘a murojaat qildi.

Badiuzzamon Mirzo shikasttin so‘ng talanib, oldurub, yigit yalangi va yayoq-yalangi bila Qunduzg‘a Xisravshohg‘a tortti. Xisravshoh ham yaxshi xizmatlar qildi. Ot va tevadin va xayma va xirgohdin, balki jami’ sipohiylik yarog‘idin Mirzog‘a va Mirzo bila bo‘lg‘onlarig‘a ul miqdor xizmat va odamigarlik qildikim, ko‘rganlar dedilarkim, burung‘i yarog‘ bila bu yarog‘ning orasida tafovut magar tilla olot va nuqra olot bo‘lg‘ay edi.

Sulton Mas'ud Mirzo bila Xisravshohning orasida aning bee'tidollig'laridin va muning ulg'aymoqlaridin niqorlar va kuduratlar bo'lub edi. Valini va Boqini Badiuzzamon Mirzog'a qo'shub, Sulton Mas'ud Mirzoning ustiga Hisorg'a yibordi. Qo'rg'ong'a yaqin ham kela olmadilar. Atrof va navohida bir-ikki qatla ul tarafdin, bu tarafdin qilich olishtilar. Bir navbat Hisorning shimol tarafi Qushxonada Muhibali qo'rchi eldin ayrilib kelib, yaxshi chopti. Ottin yiqilib olur mahalda yana ul tarafidin zo'rlab xalos qildilar. Bir necha kundin so'ngra gurgoshtiroq qilib yondilar.

Bir necha kundin so'ng Badiuzzamon Mirzo tog' yo'li bila Qandahor va Zamini Dovarg'a va Zunnun arg'un va o'g'li Shoh Shujo' arg'ung'a o'zini tortti. Zunnun arg'un bovujudi xissat va baxillik yaxshi xizmatlar qildi. Bir peshkash qilg'onda qirq ming qo'y peshkash qildi.

Bu g'aroyib voqeottindurkim, o'shul chahorshanba kunikim, Sulton Husayn Mirzo Badiuzzamon Mirzoni bosar, o'shul kuni Astrobodta Muzaffar Mirzo Muhammad Mo'min Mirzoni bosar. Yana bu ajabroqkim, Chahorshanba otliq kishi Muhammad Mo'min Mirzoni tushurub kelturur.

VAQOYEYI SANAYI SALOS VA TIS'A MIA (1497–1498)

Bog'i Maydonning orqasi Qulba o'langiga tushuldi. Samarqand eli sipohiy va shahriy Puli Muhammad Chab navohisig'a qalin chiqtilar. Chun bizning el tayyor emas edilar, yigitlar mustaid bo'lg'uncha Sultonquli va Boboqulini tushurub, qo'rg'ong'a elttilar. Bir necha kundin so'ng ko'chub, Ko'hakning orqasi Qo'lbaning boshig'a tushuldi. Sayyid Yusufbekni ushbu kun Samarqandtin chiqardilar. Ushbu yurtta kelib mulozamat qildi.

Samarqanddag'ilar ul yurttin ko'chub, bu yurtqa kelganimizni yondi tasavvur qilib, ko'maki sipohiy va shahriy birla Mirzo ko'prugigacha Shayxzoda darvozasidan Muhammad Chap ko'prugigacha chiqtilar. Buyurdukkim, bo'lg'on yigitlar yaroqlanib otlandilar. Ikki tarafdin Puli Mirzodin va Puli Muhammad Chabdin zo'r kelturdilar. Tengri rost kelturdi, yog'iy bosildi. O'bdon-

o‘bdon beklarni va yaxshi-yaxshi yigitlarni tushurub kelturdilar. Ul jumladin bir Muhammad Miskin Hofiz do‘ldoy edi. Shahodat barmog‘ini tushura chopib, olib kelturdilar. Yana Muhammad Qosim nabirani inisi Hasan nabira tushurub kelturdi.

Mundoq sipohiy va el tonig‘udek yigitlardin xeyli bor edi. Yana shahr yatimlaridin Devonayi Jomabofni va Kal Qoshuqni kelturdilarkim, jang-sangda va yatimlikda xira va saromad edilar. G‘ori Oshiqonda o‘lgan piyodalarning qasosiga buyuruldikim, azoblar bila o‘lturdilar. Samarqand eliga bu kulliy shikast edi. Mundin so‘ngra qo‘rg‘ondin chiqmoqlari bartaraf bo‘ldi. Ish anga yettikim, bizning el xandaq yoqasig‘acha borib, qul va dodak keltururlar edi.

Oftob mezong‘a tahvil qildi. Sovuq tushti. Bori kengashga kirar beklarni tilab, kengashib so‘z munga qaror toptikim, shahr kishisi muncha ojiz bo‘lubtur, Tengri inoyati bila bu kun ham bo‘lsa olurbiz, tongla ham bo‘lsa olurbiz. Tashqari sovuqta tashvish tortquncha shahrning yovug‘idin qo‘pub, bir qo‘rg‘onda qishloq solmoq kerak. Ketari ham bo‘lsa ul mahalda betaraddudroq ketar bo‘lur. Qishloqqa Xoja Diydorning olidag‘i o‘langga tushuldi. Qo‘rg‘ong‘a kirib uy va kapa yerlarini ta’yin qilib, ustakor va muhassil qo‘yub yurtqa kelduk. Necha kun qishloqi uylar tayyor bo‘lg‘uncha o‘langda o‘lturuldi.

Bu muddatda Boysunqur Mirzo Turkistong‘a Shayboniyxong‘a, mutavotir kishilar yiborib, Shayboniyxonni ko‘mak tilabdur. Qishloq uylari tayyor bo‘lub qo‘rg‘onga kirduk. Shayboniyxon Turkistondin ilg‘ab o‘shul sahari bizning yurtumiz ustiga kelib turdi. Bizning cherikimiz yaqin emas edi. Qishloq maslahatig‘a ba’zi Raboti Xojag‘a, ba’zi Kobudg‘a, ba’zi Sherozg‘a borib edilar. Bovujud hozir cherik kishisi bila yasab chiqildi. Shayboniyxon turush bermay, Samarqand sari o‘zini tortti. Samarqand navohisig‘a bordi. Chun Boysunqur Mirzoning muddaosidek bo‘lmadi, yaxshi ixtilot qilmadi. Necha kundin so‘ng hech ish qila olmay ma’yus Turkistong‘a murojaat qildi.

Boysunqur Mirzo yetti oy qabal tortti. Bir umidvorlig‘i mundin edi. Mundin ham noumid bo‘ldi. Ikki-uch yuz och urug‘i bila Qunduzg‘a Xisravshohg‘a o‘zini tortti. Tirmiz navohisidin Amuni

kechaturg'on mahalda Sayyid Husayn Akbarkim, Sulton Mas'ud Mirzoning ham urug'i, ham mo'tabar kishisi edi, Tirmiz hokimi edi, xabar topib, Boysunqur Mirzoning ustiga keldi. Mirzo suvdin o'tub edi. Mirim Tarxon anda suvg'a bordi. Keyin qolg'on kishi-qaro partol-martolni oldi. Boysunqur Mirzoning Tohir Muhammad otliq chuhrasi dag'i ilikka tushti. Boysunqur Mirzoni Xisravshoh dag'i yaxshi ko'rdi.

Boysunqur Mirzo chiqqach, bizga xabar keldi. Xoja Diydordin otlanib, Samarqandg'a mutavajjih bo'lduk. Yo'lda akobir va beklar va yigitlar mutaoqib istiqbolg'a keldilar. Rabiul avval oyining avoxirida kelib, arkta Bo'stonsaroyg'a tushtum. Tengri taolo inoyati bila Samarqand shahri va viloyati muyassar va musaxxar bo'ldi.

Rub'i maskunda Samarqandcha latif shahr kamroqdur. Beshinchi iqlimdindur. Tuli (99*) ramzi nujumiy (56*) daraja va daqiqadur, arzi (40*) daraja va daqiqadur. Shahri Samarqanddur. viloyatini Movarounnahr derlar. Hech yog'iy qahr va g'alaba bila munga dast topmag'on uchun baldayi mahfuza derlar. Samarqand hazrati amirul mo'minin Usmon zamonida musulmon bo'lg'ondur. Sahobadin Qusam ibn Abbos anda borg'ondur. Qabri Ohanin darvozasining toshidadur. Holo Mazori Shohg'a mashhurdur. Samarqandni Iskandar bino qilg'ondur. Mo'g'ul va turk ulusi Semirqand derlar. Temurbek poytaxt qilib edi. Temurbekdin burun Temurbekdek ulug' podshoh Samarqandni poytaxt qilg'on emastur. Qo'rg'onini fasilning ustidin buyurdumkim, qadam urdilar. O'n ming olti yuz qadam chiqti.

Eli tamom sunniy va pokmazhab va mutasharri' va mutadayyin eldur. Hazrati Risolat sallallohu alayhi vasallam zamonidin beri ul miqdor aimmayi islomkim, Movarounnahrdin paydo bo'lubtur, hech viloyattin ma'lum emaskim, muncha paydo bo'lmish bo'lg'ay. Shayx Abu Mansurkim, aimmayi kalomdindur, Samarqandning Moturid otliq mahallasidindur. Aimmayi kalom ikki firqadur, birni "moturidiya" derlar, birni "ash'ariya". Moturidiya Shayx Abu Mansurg'a mansubdur. Yana sohibi "Sahihi Buxoriy" Xoja Ismoil Xartanak ham Movarounnahrdindur. Yana sohibi "Hidoya"kim, Imom Abu Hanifa mazhabida "Hidoya"din

mo‘tabarroq kitobi fiqh kam bo‘lg‘ay, Farg‘onaning Marg‘inon otliq viloyatidindur, ul ham doxili Movarounnahrdur.

Ma’muraning kanorasida voqe’ bo‘lubtur. Sharqi Farg‘ona va Koshg‘ar, g‘arbi Buxoro va Xorazm, shimoli Toshkand va Shohruxiyakim, Shosh va Banokat bitirlar. Janubi Balx va Tirmiz, Ko‘hak suyi shimolidin oqar, Samarqandtin ikki kuro‘h bo‘lg‘ay. Bu suv bila Samarqand orasida bir pushta tushubtur. Ko‘hak derlar. Bu ro‘d muning tubidin oqar uchun Ko‘hak suyi derlar. Bu suvdin bir ulug‘ ro‘d ayiribturlar, balki daryochadur. Darg‘am suyi derlar. Samarqandning janubidin oqar. Samarqandtin bir shar’iy bo‘lg‘ay. Samarqandning bog‘ot va mahalloti va yana necha tumonoti bu suv bila ma’murdur. Buxoro va Qorako‘lgachakim, o‘ttuz-qirq yig‘och yo‘lg‘a yovuqlashur, Ko‘hak suyi bila ma’mur va mazru’dur. Mundoq ulug‘ daryo aslo ziroattin va imorattin ortmas. Balki yozlar uch-to‘rt oy Buxorog‘a suv yetmas. Uzumi va qovuni va olmasi va anori, balki jami’ mevasi xub bo‘lur. Vale ikki meva Samarqandtin mashhurdur: sebi Samarqand va sohibiyi Samarqand. Qishi mahkam sovuqtur. Qori agarchi Kobul qoricha tushmas. Yozlar yaxshi havosi bor, agarchi Kobulcha yo‘qtur.

Temurbekning va Ulug‘bek Mirzoning imoroti va bog‘oti Samarqand mahallotida ko‘ptur. Samarqand arkida Temurbek bir ulug‘ ko‘shk solibtur. To‘rt oshyonliq. Ko‘ksaroyg‘a mavsum va mashhur va bisyor oliy imorattur. Yana Ohanin darvozasig‘a yovuq qal’aning ichida bir masjidi jum’a solibtur. Sangin. Aksar Hindustondin eltgan sangtaroshlar anda ish qilibturlar. Masjidning peshtoqi kitobasida bu oyatni “Va ‘iz yarfa’u Ibrohim al-qavoida (ilo oxirihi)”ni andoq ulug‘ xat bila bitibturlarkim, bir kuro‘h yovuq yerdin o‘qusa bo‘lur. Bu ham bisyor oliy imorattur. Samarqandning sharqida ikki bog‘ solibtur. Birikim yiroqroqtur, Bog‘i Bo‘ldudur. Yovuqrog‘i Bog‘i Dilkushodur. Andin Feruza darvozasig‘acha xiyobon qilib, ikki tarafida terak yig‘ochlari ekturubtur. Dilkushoda ham ulug‘ ko‘shk soldurubtur. UI ko‘shkta Temurbekning Hinduston urushini tasvir qilibturlar. Yana Pushtayi Ko‘hakning domanasida Konigilning qora suyining ustidakim, bu suvni Obi Rahmat ham derlar, bir bog‘ solibtur. Naqshi Jahong‘a mavsum. Men ko‘rgan mahalda bu bog‘ buzulub edi.

Oti besh qolmaydur edi. Yana Samarqandning janubida Bog'i Chanordur. Qal'ag'a yovuqtur. Yana Samarqandning quyi yonida Bog'i Shamol va Bog'i Bihishttur. Temurbekning nabirasi, Jahongir Mirzoning o'g'li Muhammad Sulton Mirzo Samarqandning tosh qo'rg'onida — Shaqarda bir madrasa solibtur. Temurbekning qabri va avlodidin har kimki Samarqandta podshohlik qilibtur, alarning qabri ul madrasadadur.

Ulug'bek Mirzoning imoratlaridin Samarqand qal'asining ishida madrasa va xonaqohdur. Xonaqohning gunbazi bisyor ulug' gunbazdur. Olamda oncha ulug' gunbaz yo'q deb nishon berurlar. Yana ushbu madrasa va xonaqohg'a yovuq bir yaxshi hammom solibtur. Mirzo hammomig'a mashhurdur. Har nav' toshlardin farshlar qilibtur. Xuroson va Samarqandta oncha hammom ma'lum emaskim, bo'lg'ay. Yana bu madrasaning janubida bir masjid solibtur. Masjidi Muqatta' derlar. Bu jihattin Muqatta' derlarkim, qit'a-qit'a yig'ochlarni tarosh qilib, islimiy va xitoiy naqshlar solibturlar. Tamom devorlari va saqfi ushbu yo'sunluqtur. Bu masjidning qiblasi bila madrasa qiblasining orasida bisyor tafovuttur. G'olibo bu masjid qiblasining samti munajjim tariqi bila amal qilibturlar. Yana bir oliy imorati Pushtayi Ko'hak domanasida rasaddurkim, zij bitmakning olatidur. Uch oshyonliqdur. Ulug'bek Mirzo bu rasad bila "Ziji Ko'ragoniy"ni bitibturkim, olamda holo bu zij musta'maldur. O'zga zij bila kam amal qilurlar. Mundin burun "Ziji Elxoniy" musta'mal erdikim, Xoja Nosir Tusiy Halokuxon zamonida Marog'ada rasad bog'latibtur, Halokuxondurkim, Elxon ham derlar. G'olibo, olamda yetti-sekkiz rasad besh bog'lamaydurlar. Ul jumladin bir, Ma'mun xalifa rasad bog'labturkim, "Ziji Ma'muniy"ni andin bitibturlar. Bir Batlimus ham rasad bog'labtur. Yana bir Hindustonda roja Bikramojit hindu zamonida Ujjayn va Dhardakim, Malo't mulkidur, holo Mandug'a mashhurdur. Yana bir rasad qilibturlar. Holo hindularning musta'mal Hindustonda ul zijdur. Bu rasadni bog'lag'oni ming besh yuz sekson to'rt yildur. Bu ul zijlarg'a boqa noqisroqtur.

Yana Pushtayi Ko'hakning domanasida g'arb sari bog'e solibtur. Bog'i Maydong'a mavsum. Bu bog'ning o'rtasida bir oliy

imorat qilibtur. Chilsutun derlar. Du oshyona. Sutunlari tamom toshdin. Bu imoratning to'rt burchida to'rt manordek burjlar qo'poribturlarkim, yuqqorig'a chiqar yo'llar bu to'rt burjdindur. O'zga tamom yerlarda toshdin sutunlardur. Ba'zini morpech xiyora qilibturlar. Yuqqorig'i oshyonining to'rt tarafi ayvondur, sutunlari toshdin. O'rtasi chordara uydur. Imorat kursisini tamom toshdin farsh qilibturlar. Bu imorattin Pushtayi Ko'hak sari domanada yana bir bog'cha solibtur. Anda bir ulug' ayvon imorat qilibtur. Bu ayvonning ichida bir ulug' tosh taxt qo'yubtur. Tuli taxminan o'n to'rt-o'n besh qari bo'lg'oy, arzi yetti-sekkiz qari. Umqi bir qari. Mundoq ulug' toshni xeyli yiroq yo'ldin kelturubturlar. O'rtasida darz bo'lubtur. Derlarkim, ushbu yerda keltirgandin so'ng bu darz bo'lg'ondur. Ushbu bog'chada yana bir chordara solibtur, izorasi tamom chiniy, Chinixona derlar. Xitoydin kishi yiborib kelturubtur.

Samarqandning qal'asining ichida yana bir qadimiy imorattur, Masjidi Laqlaqa derlar. Ul gunbazning o'rtasida yerga tepsalar tamom gunbazdin laq-laq un kelur. G'arib amredur. Hech kim muning sirini bilmas.

Sulton Ahmad Mirzoning zamonida ham bek va bekot qalin bog' va bog'cha soldilar. Ul jumladin, Darvesh Muhammad tarxonning chorbog'icha safoliq va havoliq va maddi nazarliq chorbog' kam bo'lg'ay. Bog'i Maydondin quyiroq, balandining ustida Qulba o'langiga mushrif bir chorbog' solibtur, tamom bu o'lang oyog' ostidadur. Chorbog'da ham martaba-martaba yerlarni siyoq bila tuzatib, yaxshi norvanlar va sarv va safedorlar tikibturlar. Xeyli saromad manzilidur. Aybi budurkim, ulug' suyi yo'qtur.

Samarqand shahri ajab orosta shahredur. Bu shahrda bir xususiyati borkim, o'zga kam shahrda andoq bo'lg'ay. Har hirfagarning bir boshqa bozori bor. Bir-birlariga maxlut emastur. Tavr rasmedur. Xub nonvoliqlari va oshpazliklari bordur. Olamda yaxshi kog'az Samarqanddin chiqar. Juvozi kog'azlar suyi tamom Konigildin keladur. Konigil Siyohob yoqasidadurkim, bu Qora suvni Obi Rahmat ham derlar.

Samarqandning yana bir matoyi qirmizi maxmaldurkim, atrof va javonibqa eltarlar.

Girdo-girdida yaxshi o'langlari bor. Bir mashhur o'lang Konigil o'langidur. Samarqand shahridin sharq tarafidadur. Bir nima shimolg'a moyil. Bir shar'iy bo'lg'oy. Qora suvkim, Obi Rahmat ham derlar, Konigilning o'rtasidin oqar. Yetti-sekkiz tegirmon suyi bo'lg'oy. Bu suvning atrofi tamom obgirdur. Ba'zi derlarkim, bu o'langning asli oti Koniobgir ekandur, vale tarixlarda tamom Konigil bitirlar. Xeyli yaxshi o'langdur. Samarqand salotini hamisha bu o'langni qo'ruq qilurlar. Har yil bu o'langga chiqib bir oy, ikki oy o'tururlar. Bu o'langdin yuqqorroq sharqi-janub sari yana bir o'lang voqe' bo'lubtur: Xon yurtig'a mavsum. Samarqandning sharqidur. Samarqandtin bir yig'och bo'lg'ay. Bu qora suv aning orasi bila o'tub, Konigil borur. Xon yurtida bu Qora suv andoq yuqqoridin evrulub kelibturkim, ichida bir o'rdu tushguncha yer bo'lg'ay. Chiqar yeri xeyli tor voqe' bo'lubtur. Bu yerning sirfasini ko'zlab, Samarqand muhosarasida necha mahal munda o'turulub edi. Yana bir o'lang Bo'dana qo'rug'idur, Dilkusho bog'i bila Samarqand orasida voqe' bo'lubtur. Yana bir Ko'li mag'ok o'langidur. Samarqandtin ikki shar'iyga yovushqay. g'arb saridur. Bir nima shimolg'a moyil. Bu ham tavr o'langedur. Bir yonida bir ulug' ko'l voqe' bo'lubtur. Bu jihattin Ko'li mag'ok o'langi derlar. Samarqand muhosarasida men Xon yurtida o'lturg'onda bu o'langda Sultonali Mirzo o'lturub edi. Yana bir Qulba o'langidur. Bu muxtasarroq o'langdur. Shimoli Qulba kenti va Ko'hak daryosi. Janubi Bog'i Maydon va Darvesh Muhammad tarxonning chorbog'i. Sharqi Pushtayi Ko'hak.

Yaxshi viloyoti va tumonoti bor. Ulug' viloyatekim, Samarqand qarinasidur, Buxorodur. Samarqandning g'arbi tarafi yigirma besh yig'och yo'ldur. Buxoroning ham necha tumonoti bor. Tavr shahre voqe' bo'lubtur. Mevasi ko'p bo'lur va xub bo'lur. Qovuni bisyor yaxshi bo'lur. Movarounnahrda Buxoro qovunicha ko'b va xub qovun bo'lmas. Agarchi Farg'ona viloyatidin Axsining bir nav' qovunikim, "mirtemuriy" derlar, muning qovunidin chuchukroq va nozuqroq bo'lur. Vale Buxoroda har jins qovundin ko'b bo'lur va yaxshi bo'lur. Yana "oluyi buxoriy" mashhurdur. Buxoro olusidek hech yerda bo'lmas. Terisini so'yub qurutub tabarrukluklar bila viloyattin viloyatqa eltarlar. Talyin uchun

bisyor yaxshi tadovidur. Parvori tovug'i va qozi bisyor bo'lur. Movarounnahrda Buxoro chog'irlaridin tundroq chog'ir bo'lmas. Men Samarqandta avval ichganda Buxoro chog'irlarini ichar erdim.

Yana Kesh viloyatidur. Samarqandning janubidadur. To'qquz yig'och yo'ldur. Samarqand bila Kesh orasida bir tog' tushubtur. Itmak doboni derlar. Sangtaroshliq qilur toshlarni tamom bu tog'din eltarlar. Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xub sabz bo'lur uchun Shahrisabz ham derlar. Temurbekning zod-u budi Keshdin uchun, shahr va poytaxt qilurig'a ko'p sa'y va ehtimomlar qildi. Oliy imoratlar Keshta bino qildi. O'ziga devon o'lturur uchun bir ulug' peshtoq va yana o'ng yonida va so'l yonida tavochi beklari bila devon beklari o'lturub devon so'rar uchun, ikki kichikrak peshtoq qilibtur. Yana savrun eli o'lturur uchun bu devonxonaning har zil'ida kichik-kichik toqchalar qilibtur. Muncha oliy toq olamda kam nishon berurlar. Derlarkim, Kisro toqidin bu biyikraktur. Yana Keshda madrasa va maqbara qilibtur. Jahongir Mirzo va yana ba'zi avlodining maqobiri andadur. Chun Keshning qobiliyati shahr bo'lmoqqa Samarqandcha emas edi, oxir poytaxt uchun Temurbek Samarqandni-o'q ixtiyor qildi.

Yana Qarshi viloyatidurkim, Nasaf va Naxshab ham derlar. Qarshi mo'g'ulcha ottur. Go'rxonani mo'g'ul tili bila "qarshi" derlar. G'olibo, bu ot Chingizxon tasallutidin so'ng bo'lg'ondur. Kamobroq yerdur. Bahori xub bo'lur. Ekini va qovuni yaxshi bo'lur. Samarqandtin janub saridur. Bir nima g'arbqa moyil. O'n sekkiz yig'och yo'ldur. Bag'riqaro yo'sunluq qushqina bo'lurkim, qilquyruq derlar. Qarshi viloyatida behad va benihoyat bo'lur uchun ul navohida murg'aki Qarshi derlar.

Yana Xuzor viloyatidur.

Yana Karmina viloyatidur. Samarqand bila Buxoro orasidadur.

Yana Qorako'l viloyatidur. Borchadin poyonobroqdur. Buxorodin yetti yig'och g'arbi-shimolidur. Yaxshi tumonoti bor. Ul jumladin, So'g'd tumani va So'g'dg'a payvast tumanlardur. Boshi Yoryayloq, oyog'i Buxoro. Bir yig'och yo'l yo'qturkim, kent va ma'mura bo'lmog'oy. Andoq mashhurdurkim, Temurbek degan-

durkim: "Mening bir bog'im borkim, tuli o'ttuz yig'ochtur". Bu tumonotni degandur.

Yana Shovdor tumanidur. Shahr va mahallotqa payvasttur. Xeyli yaxshi tumandur. Bir tarafi Samarqand bila Shahrisabz orasidan tog' voqe' bo'lubtur. Kentlari aksar bu tog'ning domanasida tushubtur. Yana bir tarafi Ko'hak daryosidur, xushhavo va pursafo. Suyi farovon. Ne'mati arzon, xeyli yaxshi tumani tushubtur. Misr va Shom ko'rgan ravandalar muncha chog'liq yer nishon bermaydurlar. Agarchi yana tumanlari ham bor, bu mazkur bo'lg'onlarcha emas. Ushmuncha bila iktifo qilildi.

Temurbek Samarqandning hukumatini Jahongir Mirzog'a berib edi. Jahongir Mirzoning favtidin so'ng, ulug' o'g'li Muhammad Sultoni Jahongirga berdi. Shohrux Mirzo jami' Movarounnahr viloyatini ulug' o'g'li Ulug'bek Mirzog'a berib edi. Ulug'bek Mirzodin o'g'li Abdullatif Mirzo oldi. Bu besh kunluk o'tar dunyo uchun andoq donishmand va qari otasini shahid qildi. Ulug'bek Mirzoning favtining tarixi tavre voqe' bo'lubtur. Nazm:

Ulug'bek bahri ulum-u xirad,
Ki dunyo-vu dinro azo' bud pusht.
Zi Abbos shahdi shahodat chashid,
Shudash harfi ta'rix "Abbos kusht".[1]

Agarchi o'zi ham besh-olti oy besh saltanat qilmadi. Bu bayt mashhurdurkim:

Padarkush podshohiro nashoyad,
Agar shoyad ba shash mohash napoyad.[2]

Aning tarixi ham tavre voqe' bo'lubtur.

---

[1] *Mazmuni:* "Ilm va aql dengizi bo'lgan Ulug'bek dunyo va dinning tayanchi edi. Abbos qo'lidan shahidlik bolini tatidi. "Abbos kusht" harflari o'lim tarixi bo'ldi. "Abbos kusht" ("Abbos o'ldirdi") harflarini abjad hisobi bilan raqamga aylantirilsa, 853-hijriy (1449–1450-) yil chiqadi".

[2] *Mazmuni:* "Otasini o'ldirgan (padarkush) podsho bo'la olmaydi, agar bo'lsa ham, olti oyga yetmaydi.

London nusxasi: "ba shash mohash" o'rnida "ba juz shash mah".

Abdullatif xisravi Jamshidfar ki bud,
Dar silki bandagonash Faridun-u Zarduhusht.
Bobo Husayn kusht jum'aash ba tir,
Ta'rixash in navis, ki "Bobo Husayn kusht".[1]

Abdullatif Mirzodin so'ngra Shohrux Mirzoning nabirasi Ibrohim Sulton Mirzoning o'g'li Abdullo Mirzokim, Ulug'bek Mirzoning kuyovi edi, taxtqa o'lturdi. Bir yarim yil-ikki yilg'a yovuqg'a podshohlik qildi. Andin so'ngra Sulton Abusa'id Mirzo oldi, o'z hayotida ulug' o'g'li Sulton Ahmad Mirzog'a berib edi. Sulton Abusa'id Mirzodin so'ng Sulton Ahmad Mirzo podshohliq qildi. Sulton Ahmad Mirzoning favtidin so'ng Sulton Mahmud Mirzo Samarqand taxtig'a o'lturdi. Sulton Mahmud Mirzodin so'ng Boysunqur Mirzoni podshoh qildilar. Tarxonlarning g'avg'osida Boysunqur Mirzoni tutub, inisi Sultonali Mirzoni bir-ikki kun o'lturg'uzdilar. Yana Boysunqur Mirzo-o'q oldi. Nechukkim, bu tarixda mazkur bo'ldi. Boysunqur Mirzodin men oldim. Mundin so'nggi vaqoe'da o'zga kayfiyatlar ma'lum bo'lg'usidur.

Samarqand taxtig'a o'lturg'och, Samarqand beklarini burungudek-o'q rioyat va inoyat qildim. Bizning bila bo'lg'on beklarni ham faroxo'ri hollarig'a yarasha tarbiyat va shafqat qildim. Sulton Ahmad Tanbalning borasig'a rioyat ko'prak voqe' bo'ldi. Ichki beklar chargasida edi. Ulug' beklar chargasida rioyat qildim. Samarqandnikim, yetti oy muhosara qilib tashvishlar bila olduk, avval kelganda cherik eliga o'lja-mo'ljadek nima tushib edi. Bir Samarqandtin o'zga jami' viloyatlar manga kirib edi. To Sultonali Mirzog'a bu kirgan viloyatlarni chopib bo'lmas edi. Muncha talon va toroj tortg'on viloyatlardin nima olmoq xud nechuk muyassar bo'lg'ay.

Cherik elining o'ljasi tugandi. Samarqandni olg'onda Samarqand andoq xarob erdikim, madad va tuxm va taqovig'a ehtiyoj bor edi. Chi joyi ulkim, kishi andin nima ola olg'ay. Bu jihat-

[1] *Mazmuni:* "Abullatif Jamshidiy shukuhli podsho edi. Faridun bilan Zardusht qullari qatori edi. Uni Bobo Husayn juma kechasi o'q bilan o'ldirdi. O'limi tarixini "Bobo Husayn kusht" deb yozgin. "Bobo Husayn kusht" ("Bobo Husayn o'ldirdi") harflarini abjad hisobi bilan raqamga aylantirilsa, 854-hijriy (1450–1451-) yil chiqadi.

lardin cherik eli ko'p tanqislik torttilar. Biz ham elga nima yetkura olmaduk. Uylarini ham sog'indilar. Birar-ikkirar qochmoqg'a yuz qo'ydilar. Avval kishikim, qochti, Xonquli Bayonquli edi. Yana Ibrohim Bekchik edi. Mo'g'ullar tamom qochtilar. So'ngra Sulton Ahmad Tanbal ham qochti. Bu fitnaning taskini uchun Xoja Qozini yibordukkim, Uzun Hasan Xojag'a o'zini xeyli muxlis va mu'taqid tutar edi. Uzun Hasanning ittifoqi bila qochqonlarning ba'zisig'a sazo bergaylar. Ba'zisini bizning qoshimizg'a yiborgaylar.

Bu fitnalarni angiz qilg'uchi, mundin qochib borg'onlarni yomonliqqa tez qilg'uchi xud Uzun Hasan haromnamak ekandur. Borchasi Sulton Ahmad Tanbal borg'on bila zohir va oshkoro yomonliq maqomida bo'ldilar. Samarqandni olmoq doiyasi bila necha yilkim bajid cherik tortar eduk, Sulton Mahmudxondin agarchi mu'taddun bih madad va ko'mak bo'lmas edi, vale Samarqand fathidin so'ng Andijonni tama qilur edi. Bu fursattakim aksar cherik eli va mo'g'ullar tamom qochib Andijon, Axsig'a bordilar, Uzun Hasan va Tanbal ul viloyatlarni Jahongir Mirzog'a tama qildilar. Necha jihatdin mumkin emas erdikim, alarg'a berilgay. Biri ulkim, agarchi xong'a bu viloyatlarni va'da qililmaydur edi, vale xon tilab edi. Xon tilab turub, Jahongir Mirzog'a berilsa, xon bila tamom yakro' bo'lmoq kerak edi. Yana bir bukim mundoq mahaldakim, el qochib ul viloyatqa bordi, tahakkum tariqi bila tama qiladur. Agar burunroq bu so'z aroda bo'lsa edi, filjumla vajhi bor edi alarning tahakkumini kim tortor bo'lg'ay? Mo'g'ul va Andijon cheriki va ba'zi beklardin ichkilardin ham Andijong'a borib edilar.

Mening bila Samarqandta bek va bekot, yaxshi va yomon mingga yovuqcha kishi qolib edi. Alarning istid'osidek chun muyassar bo'lmadi, qochib borg'on tavahhumluq ellarni tamom tilab o'zlariga qo'shtilar. Tavahhumluq ellar xud mundoq voqe'ani o'z qo'rqunchidin Tengridin tilar edilar. Axsidin Andijon ustiga cherik tortib yomonliq va yog'iyliqni sarih va oshkoro qildilar.

To'lun Xoja otliq Borinning mardona va saromad va qazoq yigitlaridin edi. Otam Umarshayx Mirzo rioyat qilib edi va hanuz rioyat qilmoqta edi. Men xud tarbiyat qilib bek qilib erdim. Ajab

mardona va qazoq yigit edi. Rioyat arzandasi edi. Mo‘g‘ullar ichida rioyat qilg‘on e’timodliq kishimiz To‘lun Xoja uchun Samarqandtin mo‘g‘ul ulusi qocha kirishganda To‘lun Xojani yiborilib erdikim, elga nasihat qilib tavahhumni xotirlaridan chiqarg‘ay, to el qo‘rqunchtin sar babod bermag‘aylar. Elni xud bu mufattinlar bila haromnamaklar andoq qilib edilarkim, va’da va vaid va nasihat va tahdid hech foyda qilmas edi. To‘lun Xojaning ko‘chi Ikki suv orasida erdikim, bu Ikki suv orasini Rabotak o‘rchini derlar. Uzun Hasan bila Sulton Ahmad Tanbal bir pora ilg‘or To‘lun Xojaning ustiga yibordilar. Borib g‘ofilliqta olib kelturub o‘lturdilar. Uzun Hasan va Tanbal Jahongirni olib kelib, Andijonni muhosara qildilar.

Cherik otlanurda Andijonda Alido‘st tag‘oyini va Axsida Uzun Hasanni qo‘yulub edi. So‘ngra Xoja qozi ham kelib edi. Samarqandtin borg‘on cherik elidin ham xeyli yigitlar bor edi. Xoja Qozi ul qal’adorliqta mening davlatxohlig‘im uchun o‘n sekkiz ming qo‘yni qo‘rg‘ondag‘i yigitlarga va bizning bila bo‘lg‘on yigitlarning ko‘chlarig‘a ulashti. Muhosara muddatida mening volidalarimdin va Xoja Qozidin muttasil bu mazmun bila xatlar kelur erdikim. “*Bizlarni mundoq muhosara qilibturlar. Agar kelib faryodimizg‘a yetmasangiz ish vubol bo‘lg‘usidur. Samarqand Andijon kuchi bila olilib edi. Agar Andijon ilikta bo‘lsa, yana Tengri rost keltursa, Samarqandni iliklasa bo‘lur*”. Mutaoqib bu mazmun bila xatlar keldi.

Ul fursatta bir martaba behuzur bo‘lub, yaxshi bo‘lub erdim. Naqohat ayyomini o‘bdon rioyat qila olmadim, uzuldum. Bu navbat yomon behuzur bo‘ldum. Andoqkim, to‘rt kungacha tilim tutuldi. Og‘zimg‘a paxta bila suv tomizurlar edi. Mening bila qolg‘on bek va bekot va yigit-yalang mening tirilmagimdin ma’yus bo‘lub, har kim o‘z fikrida bo‘ldilar. Ushmundoq mahalda Uzun Hasanning navkarinikim, elchilikka kelib, parishon so‘zlar kelturub edi, beklar ra’yda g‘alat qilib meni ko‘rsatib ruxsat berdilar. To‘rt-besh kundin so‘ng ul holdin bir nima yaxshiroq bo‘ldum. Vale tilimda kalolat qoldi. Necha kundin so‘ng o‘z holimg‘a keldi.

Chun onalarimdinkim, onam va onamning onasi Esandavlat begim bo‘lg‘ay, yana ustod va pirimdinkim, Xoja Mavlonoyi Qozi

bo‘lg‘ay, bu nav’ xatlar kelib, mundoq ehtimom bila tilag‘aylar, ne ko‘ngul bila kishi turg‘ay.

Rajab oyi, shanba kuni Andijon azimati bila Samarqandtin chiqtuk. Bu navbat Samarqand shahrida yuz kun podshohlik qildim. Yana shanba erdikim, Xo‘jandg‘a yettim. O‘shul kuni Andijondin bir kishi bu xabarni kelturdikim, yetti kun mundin burun, o‘shul shanbakim, biz Samarqandtin chiqibturbiz, o‘shul shanba Alido‘st tag‘oyi Andijon qal’asini muxoliflarg‘a beribtur. Tafsili budurkim, Uzun Hasanning navkarinikim, mening behuzurlug‘umda manga ko‘rsatib ijozat berdilar, muxoliflar Andijon qo‘rg‘onini qabag‘onda borib debturkim, podshohning tili tutulub edi, og‘zig‘a paxta bila suv tomizadurlar edi. Ushbu ta’rif qilg‘on yo‘sunluq borib, Alido‘stning qoshida ont ichib aytibdur. Xakan darvozasida Alido‘st edi. Bu so‘zdin bepoy bo‘lub, muxoliflarni tilab ahd va shart qilib, qal’ani berdi. Zaxiradin va urushur kishidin qo‘rg‘onda hech kamlik yo‘q edi. G‘oyatash ul munofiqi namakharom mardakning nomardlig‘i edi. Bu mazkur bo‘lg‘on so‘zlarni o‘ziga bahonayi rost qildi. Andijonni olg‘ondin so‘ng mening Xo‘jand kelganimni eshitib, Xoja Mavlonoyi Qozini ark darvozasida osib shahid qildilar.

Xoja Mavlonoyi Qozining oti Abdullodur. Bu ot bila mashhur bo‘lub edi. Ota tarafidin nasabi Shayx Burhoniddin Qilichqa muntahiy bo‘lur. Ona tarafidin Sulton Ilik Mozig‘a yetar. Farg‘ona viloyatida bu tabaqa muqtado va shayxulislom va qozi bo‘la kelgandurlar. Xoja Qozi hazrati Xoja Ubaydullohning muridi edi. Alardin tarbiyat topib edi. Xoja Qozining valilig‘ida mening hech shakkim yo‘qtur. Qaysi ish valoyatqa mundin yaxshiroq dalildurkim, alarg‘a qasd qilg‘onlardin oz fursatta osor va alomat qolmadi. Xoja Qozi ajab kishi edi. Qo‘rqmoq anda aslo yo‘q edi. Oncha daler kishi ko‘rulgan emas. Bu sifat ham valoyat dalilidur. Soyir el har necha bahodur bo‘lsa, andak dag‘dag‘asi va tavahhumi bo‘lur. Xojada aslo dag‘dag‘a va tavahhum yo‘q edi. Xojaning voqeasidin so‘ng Xojag‘a mansub ellar misli navkar va chokar va aymoq va ahshomni tamom tutturub talattilar.

Andijong‘a bo‘la Samarqandni ilikdin berduk. Andijon ham ilikdin chiqmish edi. Bizga “g‘ofil az injo ronda va az onjo

monda"[1] degandek bo'ldi. Bisyor shoqq va dushvor keldi. Ne uchunkim, to podshoh bo'lub erdim, bu nav' navkardin va viloyattin ayrilmaydur erdim. To o'zumni bilib erdim, bu yo'sunluq ranj va mashaqqatni bilmaydur erdim.

Xo'jandqa kelgach, ba'zi munofiqsheva ellar Xalifani mening eshigimda ko'ra olmadilar. Muhammad Husayn Mirzoni va ba'zilarni barin qildilar. Xalifag'a Toshkand sari ruxsat berildi. Qosimbekni Toshkandga xon qoshig'a yiborib, Andijon ustiga yurumakni istid'o qilildi. Xon ham cherik tortib, Ohangaron julgasi bila kelib, Kandirlik dobonining tubiga tushganda men ham Xo'janddin borib, xon dodamni ko'rdim. Kandirlik dobonini oshib Axsi tarafig'a tushuldi.

Ul tarafdin muxoliflar ham bo'lg'on cheriklarini yig'ib, Axsi keldilar. Bu fursatta Pop qo'rg'onini meni deb berkittilar. Xonning bir nima hayal yurushidin muxoliflar Pop qo'rg'onini zo'rlab oldilar. Xonning agarchi o'zga axloq va atvori xub edi, vale sipohiyliq bila sardorliqdin bisyor bebahra edi. Ish bu yerga yetgandakim, agar yana bir ko'ch yurulsa edi, ko'pragi bu erdikim, urushsiz-o'q viloyat muyassar bo'lg'ay edi. Ushmundoq mahalda muxoliflarning firibomiz so'zlarini quloqqa olib, isloh hikoyatini orag'a solib, Xoja Abulmakorim bila Tanbalning og'asi Bek Telbanikim, ul mahalda xonning eshikog'asi edi, elchilikka yibordilar. Ul jam' o'zlarining xaloslig'i uchun bir necha chin va yolg'on so'zlar aytib xong'a yo oradag'ilarg'a pora va rishva qabul qildilar. Xon ushmuncha bila murojaat qildi.

Beklar va ichkilar va yigitlarkim, mening bila qolib edilar, aksarining ko'chlari Andijonda edi. Chun Andijon olmoqtin ma'yus bo'ldilar, bek va bekotdin va yigit-yalangdin yetti-sekkiz yuz kishi tamom mendin ayrildilar. Ayrilg'onlardin: beklardin Alidarveshbek, Ali Mazid qavchin, Muhammad Boqirbek, Shayx Abdullo eshikog'a, Mirim Log'ariy, mening bila qolg'onlar, g'urbat bila mehnatni ixtiyor qilg'onlar, yaxshi-yomon, taxminan ikki yuzdin ko'prak, uch yuzdin ozroq bo'lg'ay edi. Beklardin Qosim qavchinbek, Vays Log'ariybek, Ibrohim soruyi minglig'bek, Shirim

[1] *Mazmuni:* "G'ofil bu yerdan quvilgan, u yerdan ajralgan" (aro yo'lda sarson bo'lib qolishdan kinoya).

tag‘oyi, Saydi Qarobek; ichkilardin Mirshoh qavchin, Sayyid Qosim eshikog‘a jaloyir, Qosim ajab, Muhammaddo‘st, Alido‘st tag‘oyi, Muhammadali mubashshir, Xudoyberdi tug‘chi mo‘g‘ul, Yorak tag‘oyi, Sultonquli Boboquli, Pir Vays, Shayx Vays, Yorali Bilol, Qosim miroxur, Haydar rikobdor. Manga bisyor dushvor keldi. Beixtiyor g‘alaba yig‘ladim.

Andin Xo‘jandqa keldim. Mening onamni va ulug‘ onamni va ba’zi mening bila qolg‘onlarning ko‘chlari bila Xo‘jandqa mening qoshimg‘a yibordilar. Ul ramazonni Xo‘jandta o‘tkarildi. Sulton Mahmudxong‘a kishi yiborib, ko‘mak tilab, Samarqand ustiga otlanildi. O‘g‘li Sultonmuhammad Xonikani va Ahmadbekni to‘rt-besh ming cherik bila Samarqand ustiga ta’yin qilib, xon ham otlanib O‘ratepagacha keldilar. Anda xonni ko‘rub, Samarqand ustiga Yoryayloq yo‘li bila mutavajjih bo‘ldum. Sultonmuhammad Sulton va Ahmadbek o‘zga yo‘l bila ilgarrak Yoryayloq kelibtur. Men Burka yayloqi bila Sangzorg‘akim, Yoryayloqning dorug‘anishini ul qo‘rg‘ondur, keldim. Sultonmuhammad Sulton va Ahmadbek Shayboniyxonning kelib, Sheroz va ul navohiyni chopqon xabarini topib, yonibturlar. Zarur bo‘ldi, men ham yonib Xo‘jandqa keldim.

Chun saltanat dag‘dag‘asi va mulkgirlik doiyasi bor, bir qatla, ikki qatla ish yurumagan bila boqib o‘lturub bo‘lmas. Andijong‘a uyrushmak xayoli bila ko‘mak tilay, Toshkandga xon qoshig‘a bordim. Shoh begimni va urug‘-qayoshni ham yetti-sekkiz yil bor edikim, ko‘rmaydur erdim. Bu bahona bila alarni ham ko‘rul-di. Necha kundin so‘ng Sayyid Muhammad Mirzo dug‘latni va Ayyub Bekchik va Jonhasan borinni yetti-sakkiz yuzcha cherik bila ko‘mak ta’yin qildilar. Bu ko‘makni olib kelib, Xo‘jandta tavaqquf qilmay, o‘ta chiqib, ilg‘ab Kandibodomni so‘l qo‘lda qo‘yub kelib, kecha bila shotu qo‘yub Nasux qo‘rg‘oninikim, Xo‘jandtin o‘n yig‘och yo‘ldur, Kandibodomdin uch yig‘och, o‘g‘urlab olduk.

Qovun pishig‘i edi. Nasuxda bir nav’ qovun bo‘lurkim, “Ismoil shayxiy” derlar. Terisi sariq, kemuxtluq, osuda qovun bo‘lur. Tuxmi almacha, go‘shti to‘rt ilik. Ajab laziz qovundir. Oncha qovun ul navohida bo‘lmas.

Tonglasi mo‘g‘ul beklari arzg‘a yetkurdilarkim, “Kishimiz oz, bu bir qo‘rg‘onni olg‘on bila ne ish ochilg‘ay?” Filvoqi’, andoq edi. Anda turarning yo qo‘rg‘onni berkiturning maslahatini topmay, yonib, Xo‘jandg‘a kelduk.

Ushbu yil Xisravshoh Boysunqur Mirzo bila cherik tortib, Chag‘oniyon kelib, makr va firib bila oldi. Sulton Mas’ud Mirzog‘a elchi yibordikim, keling, Samarqand ustiga yuruling, Samarqand muyassar bo‘lsa, bir Mirzo Samarqandta o‘lturg‘ay, yana bir Mirzo Hisorda.

Sulton Mas’ud Mirzoning bek va ichkisi va yigit-yalangi ozurda bo‘lub edilar. Bu jihattinkim, Shayx Abdullo barlos Boysunqur Mirzo qoshidan Sulton Mas’ud Mirzo qoshig‘akim bordi, chun Mirzog‘a qoyinota edi, asru ulug‘ rioyat topti. Bovujudkim, Hisor viloyati muhaqqar va muxtasar viloyatdur, ulufasini ming tuman fuls qilib, Xatlon viloyatini darbast berdi. Xatlon viloyatida Sulton Mas’ud Mirzoning xeyli beklarining va ichkilarining tani bor edi. Borchani mutasarrif bo‘ldi. O‘zi va o‘g‘lonlari kulliy va juz’iy eshik ixtiyorini oldilar. Ozurda bo‘lg‘onlar qochib-qochib Boysunqur Mirzog‘a kela boshladilar.

Firibomiz so‘zlar bila Sulton Mas’ud Mirzoni g‘ofil qilib, Chag‘oniyondin ilg‘ob, naqora vaqtida Hisor qo‘rg‘onini qabay oldilar. Sulton Mas’ud Mirzo qo‘rg‘ondin tashqari mahallotta otasi solg‘on Davlatsaro otliq imoratta edi. Qo‘rg‘ong‘a kira olmay qochib, Shayx Abdullo barlos bila Xatlon sari tortti. Orada Shayx Abdullo barlosdin ayrilib, Uboj guzari bila o‘tub, Sulton Husayn Mirzog‘a bordi. Hisor viloyati muyassar bo‘lg‘och, Boysunqur Mirzoni Hisorda o‘lturg‘uzub Xatlonni inisi Valig‘a berdi. Necha kundin so‘ng Balxni qabamoq doiyasi bila otlandi. O‘zidin ilgarroq Nazar bahodur otliq ulug‘ navkarini, uch-to‘rt kundin so‘ng Boysunqur Mirzoni olib kelib, Balxni muhosara qildi.

Balxta Ibrohim Husayn Mirzo edi. Yana Sulton Husaynning beklaridin ham xeyli bor edi. Inisi Valig‘a qalin cherik qo‘shub, Shaburg‘onni qabamoqqa va ul navohini talon va toroj qilmoqqa yibordi. Vali borib Shaburg‘onni yovuqdin ham qabay olmadi. Bo‘lg‘on cherikni Zardak cho‘lidag‘i el va ulusni chopqoli yibordi. Borib Zardak cho‘lini chopib, yuz mingdin ortuqroq qo‘y va

uch mingga yovuq teva olib keldilar. Vali andin so‘ng Sonchorik viloyatini chopib, talab, tog‘da ba’zi berkilgan ellarni olib kelib, Balxta og‘asig‘a mulhaq bo‘ldi.

Xisravshoh Balxni muhosara qilg‘on fursatta bir kun mazkur bo‘lg‘on Nazar bahodur otliq navkarini Balxning ariqlarini yiqqoli yibordi. Ichkaridin Tengriberdi samonchikim, Sulton Husayn Mirzoning rioyat qilg‘on begi edi, yetmish-sakson yigit bila chiqib kelib, Nazar bahodur bila ro‘baro‘ bo‘lub, yiqitib, boshini kesib olib, qal’ag‘a kirdi. Bisyor mardona borib, namoyon ish qildi.

Ham ushbu yil Sulton Husayn Mirzo Zunnun arg‘unning va o‘g‘li Shoh Shujo’ningkim, Badiuzzamon Mirzog‘a navkar bo‘lub, qiz berib, fitna va fasod maqomida edilar, daf’ig‘a cherik tortib kelib, Bustqa tushdi. Cherikiga hech tarafdin oshlig‘ kelmadi. Oshliqtin batang kela yovushub edilarkim, Bust dorug‘asi Bustning qo‘rg‘onini berdi. Bustning zaxirasining madadi bila Xurosong‘a murojaat qildi. Sulton Husayn Mirzodek ulug‘ podshoh muncha asbob va tamtaroq bila necha navbat Qunduz va Hisor va Qandahor ustiga cheriklar tortib ola olmay yong‘on uchun, o‘g‘lonlari va beklari muncha daler bo‘lub, yog‘iyliqlar va fitnalar qildilar. Yozig‘a Sulton Husayn Mirzo o‘g‘li Muhammad Husayn Mirzoning daf’i zararig‘akim, Astrobodqa musallit bo‘lub, yomonliq maqomida edi, Muhammad Valibek boshliq beklarni qalin cherik bila ilg‘or yiborib, o‘zi Nishin o‘langida o‘lturub erdikim, Badiuzzamon Mirzo va Zunnunning o‘g‘li Shohbek g‘ofilliqta cherik tortib, Mirzoning ustiga keldilar. Ittifoqoti hasanadin Sulton Mas’ud Mirzokim, Hisorni oldurub, Sulton Husayn Mirzog‘a keladur edi, ushbu kun yetishti. Astrobodqa borg‘on cherik ham kelib, ushbu kun Mirzog‘a mulhaq bo‘ldi. Ro‘baro‘ bo‘lg‘och-o‘q urusha ham olmadi. Badiuzzamon Mirzo bila Shohbek qochti.

Sulton Husayn Mirzo Sulton Mas’ud Mirzoni yaxshi ko‘rub kuyovlikka yukundurub, inoyat va shafqat maqomida bo‘lub erdikim, Xisravshohning inisi Boqi Chag‘oniyoniykim, mundin burunroq kelib Sulton Husayn Mirzo mulozamatida bo‘lur edi, angize bila Xurosonda turmay bir bahona bila chiqib, Sulton Husayn Mirzodin beruxsat Xisravshohg‘a bordi. Xisravshoh Hisordin

Boysunqur Mirzoni tilab kelturdi. Ushbu fursatta Ulug'bek Mirzoning o'g'li Mironshoh Mirzo otasi bila yog'iqib, Hazorag'a kirib, Hazorada ham bee'tiqodliklar qilib, Hazorada tura olmay, ul ham Xisravshoh qoshig'a kelib edi.

Ba'zi ko'tahandishlar xud barin edilarkim, uchala podshohzodani o'lturub, Xisravshoh otig'a xutba o'qutg'aylar. Ul ishni maslahat ko'rmay, Sulton Mas'ud Mirzonikim, kichikligidin beri saxlab ulg'aytib edi, bek atkasi edi, bu besh kunluk dunyo maslahati jihatidinkim, ne anga vafo qildi va ne hech kimga vafo qilg'usidur, tutub, bu ko'rnamak mardak ko'zlariga nashtar solib ko'r qildi.

Bir necha ko'kaldosh, emaldosh va boyrisi Sulton Mas'ud Mirzoni olib, Samarqandg'a Sultonali Mirzo qoshig'a kelturur xayoli bila Keshqa keldilar. Ul jamoat ham qasd maqomida bo'ldilar. Keshdin qochib, Chorjo' guzari bila o'tub, Sulton Husayn Mirzo qoshig'a bordi. Harkimkim mundog' shane' harakatga iqdom qilg'ay va ul kishigakim bu nav' ishga ehtimom qilg'ay, yuz ming la'natdurkim, qiyomatg'acha har kim Xisravshohning bu af'olini eshitsa, la'nat qilsun. Bu af'olini eshitib la'nat qilmog'on ham sazovori la'nat bo'lsun! Bu shane' harakattin so'ng Boysunqur Mirzoni podshoh qilib, Hisorg'a ruxsat berdi. Mironshoh Mirzog'a Sayyid Komilni ko'mak qo'shub, Bomiyon sari yibordi.

VAQOYEYI SANAYI ARBA'A VA TIS'A MIA[1]

Samarqand va Andijong'a mukarraran yurushub, hech ish ochilmay, yana yonib Xo'jandg'a kelduk. Xo'jand muxtasar yeredur. Yuz-ikki yuz navkarlik kishining avqoti tashvish bila o'tar. Doiyaliq kishi nechuk boqib o'lturg'ay. Muhammad Husayn ko'ragon dug'latkim, O'ratepada edi, Samarqandg'a evrushmak doiyasi bila anga kishilar yiborib, so'zlashib, Yoryayloq kentlaridin Pashog'arnikim, Hazrati Xojaning mulk kentlaridindur, bu fataratta anga taalluq bo'lub edi, tiladukkim, bu qish oriyati bergay, to anda o'lturub Samarqand viloyatig'a ilikdan kelgancha evrushgaybiz. Muhammad Husayn Mirzo ham rozi bo'ldi.

[1] To'qquz yuz to'rtinchi (1498–1493-) yil voqealari.

Xo‘jandtin otlanib Pashog‘arg‘a mutavajjih bo‘ldum. Zoming‘a yetgan fursatta isittim. Bovujudi isitma Zomindin otlanib ilg‘or qilib, tog‘ yo‘li bila o‘tub, Raboti Xojaning ustiga keldimkim, g‘ofilliqta shotu qo‘yub chiqib, Raboti Xoja qo‘rg‘oninikim, Shovdor tumanining dorug‘anishini uldur, olilg‘ay. Subh vaqti yetildi. Eli xabardor bo‘ldilar. Yana yonib, hech yerda tavaqquf qilmay, Pashog‘arg‘a kelildi. Bovujudi isitma o‘n uch-o‘n to‘rt yig‘och yo‘lni suubat va mashaqqat bila qat’ qildim. Necha kundan so‘ng Ibrohim soruni va Vays Log‘ariyni va Shirim tag‘oyini ichki beklar va yigitlar bila ilg‘or ta’yin qildukkim, borib Yoryayloq qo‘rg‘onlarini so‘z bila yo zo‘r bila iliklagaylar.

Ul fursatta Yoryayloq Sayyid Yusufbekda edi. Men Samarqandtin chiqqonda qolib edi. Sultonali Mirzo ham rioyat qilib edi. Sayyid Yusufbek ini, o‘g‘lini Yoryayloq qo‘rg‘onlarining zabt va rabtig‘a yiborib edi. Ahmad Yusufkim, bu tarixda Siyalkut hukumati andadur, ul qo‘rg‘onlarda edi. Bizning beklar va yigitlar ham borib, tamom qish ba’zi qo‘rg‘onni sulh bila ilikladilar, ba’zini urushub zo‘r bila oldilar. Ba’zini ayyorliq va inchkaliq bila o‘g‘urlab mutasarrif bo‘ldilar. Ul viloyatlarda mo‘g‘ul va o‘zbak jihatidin hech kent yo‘qturkim, aning qo‘rg‘oni bo‘lmag‘ay. Ushbu fursatlarda bizning jihatimizdin Sayyid Yusufbek va ini, o‘g‘lidin badgumon bo‘lub, Xurosong‘a ruxsat berdilar. Bu qish bu nav’ talosh va tortish bila o‘tti. Yoz bo‘la sulh uchun Xoja Yahyoni yibordilar. O‘zlari ham cherik angizi bila Sheroz va Kobud navohisig‘a keldilar. Bizning bo‘lg‘on sipohiymiz ikki yuzdin ko‘proq va uch yuzdin ozroq bo‘lg‘oy edi. Har tarafda kuchluk g‘animlar Andijong‘a erushub, tole’ hech madad qilmadi. Samarqandg‘a ilik qo‘yub hech ish ochilmadi. Zarurattin sulhguna qilib, Pashog‘ardin murojaat qilildi.

Xo‘jand bir muhaqqar yerdur. Bir bekning avqoti anda tashvish bila o‘tar. Bir yarim yil, ikki yilg‘a yovuq ahl va ayol bila anda eduk. Ul musulmonlar ham bu muddatta imkoni boricha xarj tortmoqda va xizmat qilmoqta taqsir qilmadilar. Yana ne yuz bila Xo‘jandg‘a borilg‘ay, Xo‘jandqa borib ham kishi ne qilg‘ay?

Bormoqqa ne maskan muyassar,
Turmoqqa ne davlat muqarrar.

Oxir ushbu taraddud va tafriqa bila O‘ratepaning janub tarafidag‘i yayloqlarg‘a borduk. Necha kun ul navohida o‘z ishimizga hayron, borur-turarimizni bilmay, sargardon o‘tkarildi. Bir kun ushbu yerda ekanda, Xoja Abulmakorimkim, bizningdek jaloyi vatan bo‘lub sargardon edi, meni ko‘ra keldi. Borur-turar yerimizdin va qilur-qilmas ishimizdin isti’lom va istifsor qilib, mutaassir bo‘lub, bizning holimizg‘a riqqat qilib, fotiha o‘qub bordi. Manga ham bisyor ta’sir qildi, riqqat qildim. Ushbu kun kech namozi digar, bu xud daraning oyog‘idin bir otliq kishi paydo bo‘ldi. Alido‘st tag‘oyining navkari ekandur. Yo‘lchuq otliq. Bu mazmun bila yiboribturki, agarchi mendin azim gunohlar sodir bo‘ldi, vale umidim borkim, inoyat qilib gunohimni bag‘ishlab, bizga mutavajjih bo‘lsalar. Marg‘inonni topshurub bir nav’ qulluq va xizmatgorliq qilg‘aymen, gunohim arib hijobim raf’ bo‘lg‘ay.

Mundoq mutahayyirliq va sargardonliqta bu xabar kelgan bila hech andisha va tavaqquf qilmay, o‘shal zamon-o‘qkim, oftob o‘lturur chog‘ edi, Marg‘inong‘a ilg‘or tariqa bila mutavvajjih bo‘ldum. Bu yer bila Marg‘inon orasi taxminan yigirma to‘rt-yigirma besh yig‘och bo‘lg‘ay edi. Ul kecha tong otkuncha va ul kuni namozi peshingacha hech yerda tavaqquf qilmay yuruldi. Namozi peshin Xo‘jandning Tangob otliq kentiga tushuldi. Ot sovutub, otg‘a bo‘g‘uz berib, tun yarmi, naqora vaqtida Tangobdin otlanildi. Ul kecha tong otquncha va ul kuni oftob botquncha va yana kechasi tongdin burunroq Marg‘inonning bir yig‘ochig‘a yetganda Vaysbek va ba’zilar taraddud qilib arzg‘a yetkurdilarkim, Alido‘st ne nav’ yomonliq qilg‘on kishidur. Orada bir navbat, ikki navbat kishi bormay va kelmay, guftugo‘ va ahd-u shart bo‘lmay, ne e’timod bila boradurbiz? Filvoqe’ taraddudlarining vajhi bor edi. Bir zamon turub kengash qilduq. Oxir munga qaror toptim, bu taraddudlarning agarchi vajhi bor, vale mundin burunroq kerak edi. Uch kecha va kunduz tinmay, tavaqquf qilmay yigirma to‘rt-yigirma besh yig‘och yo‘lni kelduk, ne otta majol qolibtur va ne kishida. Bu yerdin ne nav’ yonilg‘ay? Yonib ham qay sarig‘a chiqilg‘ay? Chun muncha kelibturbiz, bormoq kerak. Hech nima Tengrining xostidin o‘zga bo‘lmas.

So‘zni munga qo‘yub tavakkul qilib tebraduk. Sunnat vaqti erdikim, Marg‘inon qo‘rg‘onining eshigiga keldim. Alido‘st tag‘oyi darvozaning orqasida turub, darvozani ochmay, ahd iltimos qildi. Ahd va shart qilg‘ondin so‘ng darvozani ochib, darvoza orasida mulozamat qildi. Alido‘stni ko‘rgandin so‘ng, qo‘rg‘on ishida bir munosib havlida tushuldi. Mening birla bo‘lg‘on kishi ulug‘-kichik ikki yuz qirq kishi edi. Uzun Hasan va Sulton Ahmad Tanbal viloyat eliga bisyor zulmlar o‘tkarib, yomon maosh qilib edilar. Viloyat eli tamom meni tilar edilar. Marg‘inong‘a kirgandin ikki-uch kun so‘ng Qosimbekka Pashog‘ariydin va yangi navkar bo‘lg‘onlardin va Alido‘st bekning navkarlaridin yuzdin ko‘prak kishi qo‘shub, Andijonning janub tarafidag‘i tog‘ ellariga, misli Ashporiyon va To‘ruqshoron va Chakrak va ul navohilarg‘a yiborildikim, istimolat bila yo zo‘r bila bu ellarni kelturgay. Ibrohim soruni va Vays Log‘ariyni va Saydi Qaroni Axsi tarafig‘a yuzga yovuq kishi bila yiborildikim, Xo‘jand suyini kechib, ul yuzdagi qo‘rg‘onlar bila tog‘ ellarini har tavr qilib bizga boqturg‘aylar.

Bir necha kundin so‘ng Uzun Hasan va Sulton Ahmad Tanbal Jahongir Mirzoni olib, nekim bo‘lg‘on sipohiy va mo‘g‘ulni yig‘ib, Andijon va Axsining cherikka chiqor kishisini cherikka chiqarib, Marg‘inonni qabamoq doiyasi bila Marg‘inonning bir shar’isida sharq sari Sapon otliq kentga kelib tushtilar. Bir-ikki kundin so‘ng yasab, yarog‘lanib Marg‘inonning mahallotig‘a keldilar. Bovujudikim, Qosimbek va Ibrohim soru va Vays Log‘ariy boshliqlarni ikki tarafga ilg‘or yiborilib edi, mening bila bir necha ma’dude qolib edi, bo‘lg‘on yigitlar yasanib chiqtilar. Mahallottin ilgari kelgani qo‘ymadilar. Ul kuni Xalil chuhrayi dastorpesh yaxshi yurub, iligi ishga yetti. Kelib hech ish qila olmadilar. Yana ikkilay qo‘rg‘on yovug‘ig‘a kelmadilar. Qosimbekkim, Andijonning janubiy tog‘larig‘a borib edi, Ashporiyon va To‘ruqshoron va Chakrak va ul navohidag‘i tog‘ va tuzdagi raiyat va aymoq tamom kirdilar. Sipohiydin ham biror-ikirar bizga qochib kela boshladilar. Ibrohim soru va Vays Log‘ariy boshliqlarg‘akim, Axsi tarafig‘a suvdin o‘tub borib edilar. Pop qo‘rg‘oni va yana bir-ikki qo‘rg‘on kirdi.

Uzun Hasan va Tanbal zolim va fosiq va kofirvash ellar edi. Raiyat va viloyat bulardin bisyor og‘rib edilar. Axsi ulug‘laridin

Hasan dekcha jamoati bila va yana Axsining bir pora lavand va avboshni barin qilib, qarotayoq qilib, Axsining tosh qo'rg'onidag'ilarni zarbi rost arkka tiqib, Ibrohim soru va Vays Log'ariy va Saydi Qaro boshlig'larni tilab, Axsining tosh qo'rg'onig'a kiyurdilar. Sulton Mahmudxon, Bandaali va Haydar ko'kaldoshni va Hoji G'ozi mang'itnikim, o'shul fursatta Shayboniyxondin qochib xon qoshig'a kelib edi, yana borin tuman beklari bila bizga ko'mak ta'yin qilib edi, ushbu mahalda keldilar. Bu xabar Uzun Hasang'a yetib, bepoy bo'lub, rioyat qilg'on navkarlarini va o'bdon yigitlarini Axsining arkiga ko'mak ta'yin qilib yibordi. Sahar vaqti daryo yoqasig'a yettilar.

Bizning cherik va mo'g'ul cheriki xabar topib, bir pora kishini ot yalang'ochlanturub, suvdin kechurdilar. Ko'mak kelganlar oldarab kemani yuqqori tortmay kechgan yeridin-o'q qo'yaberdilar. Qo'rg'ong'a o'ta olmay quyi tushtilar. Bizning cherik va mo'g'ul cheriki tush-tushdin ot yalang'ochlab kira boshladilar. Kemadagilar hech urusha olmadilar. Qorlug'och baxshi Mo'g'ulbek o'g'lonlaridin birni tilab iligini tutub chopqulab o'lturdi. Ne foydakim, ish andin o'tub edi. Aksar kemadagilarning o'lumga bormog'iga bu harakat sabab bo'ldi. Bir zamonda daryodag'ilarni ariq olib, borini qirdilar.

Uzun Hasanning mo'tabar kishilaridin Qorlug'och baxshi edi. Xalil devona edi. Qozi G'ulom edi. Bulardin bir Qozi G'ulom qulluq bahonasi bila xalos bo'ldi. Yana mo'tabar yigitlaridin Sayyidalikim, holo mening qoshimda mo'tabardur. Yana Haydarquli, yana Qulika Koshg'ariy yetmish-seksan o'bdon yigittin ushbu besh-olti ma'dude besh xalos bo'lmadi. Bu xabarlarni eshitib, Marg'inon navohisida o'ltura olmay Andijon sarig'a buzulg'on yo'sunluq etib ko'chtilar. Andijonda Nosirbekni qo'yub edilarkim, Uzun Hasanning yeznasi edi. Agar soniysi bo'lmasa, solisi xud ne so'z edikim, bor edi. Sohibtajriba kishi edi. Mardonalig'i ham bor edi. Bu kayfiyatlarni bilib, alarning bebunyodlig'ini ma'lum qilib, Andijon qo'rg'onini berkitib, manga kishi yibordi. Bular Andijong'a yetganda qo'rg'on berkiganini ma'lum qilib, so'zlari bir-biriga qovusholmay buzulub Uzun Hasan ko'chiga Axsi sari tortti.

Sulton Ahmad Tanbal o‘z viloyatig‘a — O‘shg‘a bordi. Jahongir Mirzoni bir necha ichkilari va yigitlari Uzun Hasandin olib qochib, Tanbalg‘akim, hanuz O‘shg‘a yetmaydur edi, borib qo‘shuldilar. Andijonning berkigan xabari manga keldi. Hech tavaqquf qilmay, Marg‘inondin oftob chiqa otlanib, tush qaytib erdikim, Andijong‘a keldim. Nosirbekni va o‘g‘lonlarinikim, Do‘stbek va Mirimbek bo‘lg‘ay, ko‘rub, so‘rub inoyat va shafqatdin umidvor va sarafroz qildim.

Ota viloyatikim, ikki yilg‘a yovuqlashib edikim, ilikdin chiqib edi, Tengri inoyati bila zulqa’da oyida sana 904 da yana muyassar va musaxxar bo‘ldi. Sulton Ahmad Tanbalkim, Jahongir Mirzo bila qatilib, O‘sh sari tortib edi. O‘shqa kirgach, O‘shda ham qiziloyoq, qarotayoq qilib, zarbi rost ura-ura O‘shdin qovlab, qo‘rg‘onni bizning uchun saxlab, bizga kishi yibordilar. Jahongir va Tanbal bir necha ma’dude bila sarosimavor borib O‘zgandga kirdilar.

Uzun Hasankim, Andijong‘a kira olmay, Axsi tarafig‘a borib edi, xabar keldikim, borib Axsining arkiga kirmish. Chun sardor va sarfitna bu edi, bu xabar kelgach, Andijonda to‘rt-besh kundin ortuq tavaqquf qilmay, Axsi azimati qilduk. Axsig‘a yetgach chora qila olmay, ahd va amon tilab, qo‘rg‘onni topshurdi. Bir necha kun Axsida turub, Axsi va Koson va ul yurtning ish-kuchini zabt va saranjom qilib, ilg‘or kelgan mo‘g‘ul beklariga ruxsat berib, Uzun Hasanni ko‘ch va mutaalliqlari bila olib Andijong‘a kelildi. Axsida Qosim Ajabnikim, ichki chargasida edi, oldimda beklik martabasig‘a yetib edi, oriyati qo‘yuldi. Chun ahd qililib edi, jon va molig‘a zarar va nuqson tegurmay Qorategin yo‘li bila Hisor sari ijozat berildi. Bir necha ma’dude bila Hisorg‘a bordi. O‘zga tamom navkarlari ayrilib qoldilar.

Bu fataratlarda bizga taalluq elni va Xoja Qozi va mutaalliqlarini tutqon va talag‘on bular edilar. Ba’zi beklar bila ittifoq qilib, so‘zni munga qo‘ydikkim, muncha jo‘g‘ulluq va buzuqchilik qilg‘on va muncha bizga taalluq mo‘min va musulmonni tutqon va talag‘on bu jamoat edilar. O‘zlarining beklariga ne vafo qildilarkim, bizga vafo qilg‘aylar. Bularni tuttursak va talatsak ne ayb bo‘lg‘ay? Bataxsis bizning ko‘zimizning o‘trusida bizing otimizni minib, bizing to‘numizni kiyib, bizing qo‘yumizni yeb yuru-

gaylar. Munga xud kim tahammul qilg‘ay? Agar tarahhum qilib tutturulmasa, yo talatilmasa, bizing bila qazoqliklarda va mehnatlarda bo‘lg‘on jamoatning hozir tanig‘on mollarig‘a bori farmon bo‘lsakim, iliklariga kirsa, ushmuncha bila qutulsalar, minnatlar tutsalar kerak. Filvoqe’, ma’qul ko‘rundi. Farmon bo‘ldukim, bizing bila bo‘lg‘onlar tanig‘on nimalarini olsunlar. Agarchi ma’qul va muvajjah edi, bir nima shitob bo‘lmish.

Jahongir Mirzodek muzi[1] yonimizda o‘lturub, elni mundoq hurkutmoqning hech ma’nisi yo‘q edi. Mulkgirlikda va mamlakatdorliqta agarchi ba’zi ishlar zohirda ma’qul va muvajjah ko‘runur, vale har ishning zaminida yuz ming mulohaza vojib va lozimdur. Ushbu bir bemulohaza hukm qilg‘onimizdin ne miqdor sho‘r va fitnalar qo‘pti. Oxir Andijondin ikkinchi navbat chiqg‘onimizg‘a sabab ushbu betaammul hukm qilg‘onimiz bo‘ldi. Bu jihattin mo‘g‘ullar o‘zlariga dag‘dag‘a va tavahhum yo‘l berib, Rabotak o‘rchinidinkim, Ikki suv arosi ham derlar, O‘zgand tarafig‘a ko‘chub, Tanbalg‘a kishi yibordilar. Mening onam qoshida ming besh yuz, ikki mingga yovuq mo‘g‘ul ulusidin bor edi. Yana Hisordin Hamza Sulton va Mahdiy Sulton va Muhammad dug‘lat alar bila ushmuncha chog‘liq mo‘g‘ul kelib edi. Hamisha yomonliq va buzuqchilik mo‘g‘ul ulusidin bo‘la kelgandur. Ushbu tarix-qacha besh navbat mening bila yog‘iqtilar. Andoq emaskim, mening bila bemunosabatliq jihatidin yog‘iqmish bo‘lg‘aylar. Mundoq harakotlarni o‘z xonlarig‘a mukarrar qildilar. Bu xabarni Sultonquli chinoqkim, otasi Xudoyberdi bo‘qoqni mo‘g‘ullar orasida rioyat qilib erdim. Otasi burunroq o‘lub edi. O‘zi mo‘g‘ullar bila bo‘lur edi, kelturdi. Yaxshi bordi, o‘z el va ulusidin ayrilib, bu xabarni yetkurdi. Agarchi munda yaxshi bordi, vale so‘ngra andoq qabohatlar qildikim, yuz muningdek xizmat bo‘lsa yopqay. Nechukkim, mazkur bo‘lg‘usidur. So‘nggi qabohatlari ham mo‘g‘ulluqning natijasidin edi.

Bizga xabar kelgach, beklarni yig‘ib mashvarat qilildi. Beklar arzg‘a yetkurdilarkim, bu juzviy ishdur, podshoh otlonmoqi ne ehtiyoj? Qosimbek jami beklarni va cherikni boshlab borsun.

[1] Qozon nusxasi: g‘anime.

So‘z munga qaror topti. Sahl tuttilar, bu ra’y g‘alat ekandur. Bu kuni Qosimbek beklarini va cherikni boshlab chiqti. Oralag‘uncha Tanbal xud kelib, mo‘g‘ullarg‘a qo‘shulg‘on ekandur.

Tonglasi erta bila Ilamish daryosining Yassi kechit otliq guzarini o‘tgach-o‘q ro‘baro‘ bo‘lurlar. Yaxshi chopqulashurlar. Qosimbek o‘zi Sultonmuhammad arg‘un bila ro‘baro‘ bo‘lub, ikki-uch navbat chopqulab bosh chiqorg‘ali qo‘ymas.

G‘alaba yigitlar chopqulashurlar. Oxir shikast toparlar. Qosimbek, Alido‘st tag‘oyi, Ibrohim soru, Log‘ariy, Saydi Qaro yana uch-to‘rt bek va ichkidin chiqtilar. O‘zga aksar beklar va ichkilar ilikka tushtilar. Ilikka tushgan beklar va ichkilardin Alidarveshbek, Mirim Log‘ariy, To‘qabek, Tog‘ayibek, Muhammaddo‘st, Alido‘st, Mirshoh qavchin, Mirim Devon. Bu urushta ikki yigit tavre chopqulashurlar. Bizning soridin Ibrohim soruning inilaridin Samad otliq, alar soridin hisoriy mo‘g‘ullardin Shahsuvor otliq ro‘baro‘ bo‘lurlar. Shahsuvor, andoq choparkim, dubulg‘adin o‘tub, Samadning boshig‘a qilich xeyli o‘lturur. Bovujudi bu zaxm Samad andoq choparkim, Shahsuvorning boshidin kafi dastcha parcha so‘ngakni qilich olib ketar. Shahsuvorning dubulg‘asi yo‘q ekandur. Shahsuvorning boshini o‘ydilar, yaxshi bo‘ldi. Samadning boshini o‘yar kishi yo‘q edi. Uch-to‘rt kundin keyin o‘shul zaxm bila-o‘q bordi. Qazoqliqlardin va falokatlardin xalos bo‘lub, yangla viloyat olg‘on mahalda ajab bevaqt shikast edi.

Qanbarali mo‘g‘ulkim, bir rukni a’zam ul edi, Andijonni olg‘on chog‘da viloyatig‘a borib edi, yo‘q edi. Ushmuncha bila Tanbal Jahongirni olib kelib, Andijonning bir shar’isi Pushtayi Ayshning oldig‘a o‘langga tushti. Bir-ikki qatla Childuxtaron bila yasab, Pushtayi Ayshning domanasig‘a keldi. Bizning yigitlar mahallot va bog‘ottin tashqari-o‘q yasab chiqtilar. Ilgari kela olmadi, domanadin-o‘q nari yondi. Ushbu navohig‘a kelganda tushgan beklardin Mirim Log‘ariyni va To‘qani o‘lturdi. Bir oyg‘a yovuq bu tegrada o‘lturub, hech ish qila olmadi. O‘sh sarig‘a boqa yondi. O‘shni Ibrohim sorug‘a berilib edi, aning kishisi anda edi, O‘shni berkittilar.

VAQOYEYI SANAYI XAMSA VA TIS'A MIA[1]

Viloyotning otliq va yayoq cheriklariga qadag'a bila tavochilar va muhassillar yiborildi. Qanbaralig'a va yana harne viloyatlarg'a borg'on cheriklarga ehtimom bila tavochilar chopturub, to'ra va ketmon va boltu va nekim bo'lg'on cherik masolih va asbobig'a ehtimomliq muhassillar ta'yin qilildi. Viloyattin cherikka kelur otliq va yayoqni surub, ul taraf, bu taraf ish-kuchga borg'on navkar va sipohiyni yig'ishturub, Tengriga tavakkul qilib, muharram oyining o'n sekkizida Hofizbekning chorbog'ig'a safar qildim. Bir-ikki kun chorbog'da turub, qolg'on asbob va olotni tayyor va mukammal qilib, O'sh sori muxoliflarning ustiga barong'or va javong'or va g'ul va hirovul va otliq-yayoqni yasab, yasol bila-o'q mutavajjih bo'lduk. O'shqa yaqin yetgan mahalda xabar topildikim, muxoliflar O'sh navohisida tura olmay, Raboti Sarhang o'rchini sarig'akim, O'shning shimolidur tortmish. Ul axshom Lotkand kentta tushuldi.

Tonglasi yasab O'shdin o'tganda xabar keldikim, muxoliflar Andijon sari bormish. Biz ham O'zgand ustiga mutavajjih bo'lduk. O'zumizdan ilgarrak O'zgand navohisini chopqali chopqunchi oyirduk. Muxoliflarkim, Andijong'a borurlar, kecha bila xandaqqa kirib fasilg'a shotu qo'yar chog'da qo'rg'ondag'ilar tuyarlar. Hech ish qilalmay yondilar. Bizning chopqunchi ham borib O'zgand navohisinikim chopar, oncha nima iliklariga tushmay yonib keldilar.

O'sh qo'rg'onlaridin Mozu qo'rg'onidakim, ul orada rustliq bila mashhur qo'rg'ondur, Tanbal inisi Xalilni ikki yuz-ikki yuz ellik kishi bila qo'yub, ul qo'rg'onni berkitib edi. Yonib kelib Mozu qo'rg'onig'a urush solib zo'r kelturduk. Mozu qo'rg'oni xeyli rust qo'rg'ondur. Shimol sarikim, soydur, xeyli baland voqe' bo'lubtur. Agar soydin o'q otsalar shoyadkim, fasilg'a yetgay. Obduzdi ushbu tarafda voqe' bo'lubtur. Qo'rg'ondin quyig'a boqa ko'chadek ikki tarafdin fasil qo'porib kelturub suvg'a yetkurubturlar. Pushta taraflari xandaqtur. Soyg'a yovuq uchun soy toshlaridin uluq-uluq qazondek toshlar qo'rg'ong'a chiqarib edilar. Ul miqdor ulug' toshlarikim, Mozu qo'rg'onida ottilar, ushmuncha qo'rg'on

[1] To'qquz yuz beshinchi (1499–1500-) yil voqealari.

urushi bo‘lub hech qo‘rg‘ondin mundoq toshlar otmadilar. Abdulquddus ko‘hbur Kattabekning og‘asi fasil tubig‘a chiqib edi. Fasildin andoq tosh urdilarkim, hech yeri tegmay durust muallaq oshib, o‘shandoq baland yerdin qo‘rg‘onning xokrezining tubigacha yumalana-yumalana keldi. Vale hech bo‘shmadi. O‘shal zamon-o‘q otlanib yurudi. Dutahi Obduzdda Yorali Bilolning boshig‘a bir zarb tosh urdilar, boshini oxir o‘ydilar. Qalin kishi tosh bila zoye bo‘ldi. Sabohikim, urush solildi, choshtgohdin burunroq Obduzd olildi. Oxshomg‘acha urush edi. Obduzdkim olildi, bo‘ldura olmay tonglasig‘a amon tilab chiqtilar. Tanbalning inisi Xalil boshliq yetmish-sakson, yuz o‘bdon kishini band qilib, Andijong‘a yiborildikim, ehtiyot bila saxlayg‘aylar. Bizing ham beklarimiz va ichkilarimiz va o‘bdon kishilarimiz alarning bandig‘a tushub edi. Bu ish tavre voqe’ bo‘ldi.

Mozuni olib kelib O‘shning kentlaridin O‘nju To‘ba degan kentta tushuldi. Ul tarafdin Tanbal Andijondin yonib Raboti Sarhang o‘rchini kentlaridin Obixon degan yerga tushti. Bu ikki cherikning orasi bir yig‘och yo‘l bo‘lg‘ay edi. Bu fursatta Qanbarali behuzurluq jihatidin O‘shka bordi. Bir oy-qirq kungacha o‘lturuldi, urush bo‘lmadi. Vale har kunda bizing oshliqchi va alarning oshliqchisi otqulashurlar edi. Bu muddatta kechalar o‘rdu girdini mahkam ehtiyot qililur edi. Xandaq qozilur edi. Xandaq bo‘lmag‘on yerda shox tutulur edi. Bo‘lg‘on sipohiy tamom yarog‘lanib, xandaq yoqasig‘a chiqarlar edi. Bovujudi muncha ehtiyot har uch-to‘rt kunda kecha bila cherikda bir g‘avg‘o va suron chiqar edi. Bir kun oshliqchining ilayiga Sayyidbek tag‘oyi borib edi, g‘animning kishisi zo‘rroq kelib, bayakbor urush asnosida Sayyidbekni oldilar.

Ushbu yil Xisravshoh Balx ustiga cherik borur xayoli bila Boysunqur Mirzoni tilab, Qunduzg‘a kelturub, Balx ustiga otlandi. Uyochqa yetgan chog‘da Xisravshoh badbaxt kofiri ne’mat saltanat dag‘dag‘asi bilakim, saltanat andog‘ nokas, behunarlarga ne nav’ yetgay! Ne asl, ne nasab, ne hunar, ne hasab, ne tadbir, ne shujoat, ne insof, ne adolat! Boysunqur Mirzoni beklari bila tutub, Boysunqur Mirzog‘a kerish solib, muharram oyining o‘ni erdikim,

mundoq xushtab' va purfazilat va hasab va nasab bila orosta podshohzodani shahid qildi.

Beklari va ichkilaridin ham bir nechani o'lturdi.

Valodat va nasabi: valodati sekkiz yuz sekson ikkida, Hisor viloyatida edi. Sulton Mahmud Mirzoning ikkinchi o'g'lidur, Sulton Mas'ud Mirzodin kichik. Sultonali Mirzo va Sulton Husayn va Sulton Vays Mirzodinkim, Xon Mirzo bila mashhurdur, ulug'. Onasi Pasha begim edi.

Shakl va shamoyili: ulug' ko'zluk, qo'ba yuzluq, o'rta bo'yluq, turkman chehraliq, malohatliq yigit edi.

Axloq va atvori: adolatpesha va odmi va xushtab' va fazilatliq podshohzoda edi. Ustodi Sayyid Mahmud shiiy ekandur. Bu jihattin Boysunqur Mirzo ham mat'un edi. So'ngra dedilarkim, Samarqandta ul yomon aqidadin yonib, pok e'tiqod bo'lubtur. Xeyli chog'irg'a hirsi bor edi. Chog'ir ichmas mahalda namoz o'tar edi. Saxovati va baxshishi e'tidol bila edi. Nasxta'liq xatini xeyli xub bitir edi. Naqqoshlikda ham iligi yomon emas edi. She'rni ham tavre aytur edi. "Odiliy" taxallus qilur edi. She'riy devon tartib qilg'uncha bo'lmaydur edi. Bu matla' aningdurkim:

Soyavor az notavoni jo-bajo meo'ftam,
Gar nagiram ro'i devore zi po meo'ftam.[1]

Samarqandta Boysunqur Mirzoning g'azallari oncha shoye'durkim, kam uy bo'lg'ay erdikim, Mirzoning ash'ori ul uyda bo'lmag'ay edi.

Masoflari: ikki masof urushti. Bir qatla Sulton Mahmudxon bila. Avval taxtg'a o'lturg'onida Sulton Mahmudxon Sulton Junayd barlos va ba'zining ig'vo va angizi jihatidin Samarqand olmoq doiyasi bila cherik tortib, Oqko'taldin o'tub, Raboti So'g'd va Kanboy navohisig'a keldi. Boysunqur Mirzo Samarqandtin chiqti. Kanboyda urushub yaxshi bosti. Uch-to'rt ming mo'g'ulning bo'ynig'a urdurdi. Haydar ko'kaldoshkim, xonning hall va aqdi edi, bu urushda o'ldi.

[1] *Mazmuni:* "Kuchsizlikdan soyaday u yer-bu yerga yig'ilaman. Agar devorni ushlamasam, yiqilaman.

Yana bir martaba Buxoroda Sultonali Mirzo bila urushub mag'lub bo'ldi.

Viloyoti: otasi Sulton Mahmud Mirzo Buxoroni berib edi. Otasidin so'ng otasining beklari yig'ilib, ittifoq bila Samarqandta podshoh qildilar. Buxoro ham necha mahalg'acha muning devonig'a doxil edi. Tarxonlar yog'iylig'idin so'ng aning tasarrufidin chiqti. Men Samarqandni olg'onda Xisravshohg'a torta bordi. Xisravshoh Hisorni olib berdi.

Andin hech avlod qolmadi. Xisravshohqa kelgan mahalda obog'asi Sulton Xalil Mirzoning qizini oldi. O'zga xotun va g'umasi yo'q edi. Andoq istiqbol bila saltanat qilmadikim, bir kishini o'z elidin ulg'aytib mo'tabar bek qilmish bo'lg'ay. Beklari ota-obog'asining-o'q beklari edi.

Boysunqur Mirzoning voqeasidin so'ng Sulton Ahmad qaravul Quchbekning otasi, og'a-inisi va ko'ch va mutaalliqlari bila Qorategin viloyatidin chiqib, bizni deb keldi. Qanbarali-kim, O'shda behuzur edi, behuzurlikdin qo'pub ul ham keldi. Mundoq mahalda g'ayb ko'magi Sulton Ahmad qorovul jamoati bila kelib, qotilg'onni shugun tutub, sabohi-o'q g'anim ustiga yasab yuruduk. Obixonda turush bermay, yurtidin ko'chti. Ba'zi chodir va gilem va partoldek nimalari cherik eliga tushti. Kelib aning yurtig'a tushtuk. Ushbu axshomi Tanbal Jahongirni olib, o'ng yonimizdin evrulub Xubon degan kentgakim, Andijon sari yonimizda bizdin uch yig'och bo'lg'ay edi, kelib kirdi. Ertasiga biz ham barong'or, javong'or, g'ul, hirovulni tartib qilib, kiyim kiyib, yarog'lanib, yasol yasab, to'ra ko'targan yayoqlarni olimizg'a solib, g'anim ustiga yurudik. Bizning barong'or Alido'st tag'oyi edi, tavobeyi bila. Javong'or Ibrohim soru va Vays Log'ariy, Saydi Qaro, Muhammadali Mubashshir, Xoja Kalonbekning og'asi Kishikbek, yana ba'zi ichkilar; Sulton Ahmad qorovulni va Quchbekni og'a-inilari bila javong'org'a bitildi. Qosimbek g'ulda mening qoshimda edi. Irovul Qanbarali va yana ba'zi ichkilar edi.

Xubonning sharqi-janub tarafidan Saqo otliq kentdakim, Xubondin bir shar'iy bo'lg'ay, yetishib edukkim, g'anim kishisi Xubon kentidin yasab chiqti. Biz ham ildamroq-o'q yuruduk.

Hazm va ehtiyotni mar'i tutub, to'ra yayoqkim, tartib qililib edi, muqobala bo'lur mahalda keyin-o'q qoldilar. Tengri inoyati bila alarg'a hech ehtiyoj bo'lmadi. Yetgan bila burunroq bizing javong'or kishisi aning barong'ori bila ilik olishti. Xoja Kalonning og'asi Kichikbek anda yaxshi chopqulashti. Muhammadali Mubashshir ham Kishikbektin so'ngra chopqulashti. Ushmuncha bila tob keltura olmay, yog'iy qochti. Barong'or bila irovulga pesho-pesh urush yetmadi. Qalin yigitlarni kelturdilar. Bo'yunlarig'a, buyurdikkim, urdilar. Bizning beklar Qosimbek va Alido'stbek ko'pragi Alido'st hazm va sardorlig'ini rioyat qilib, qovg'unchini yiroq yiborgali maslahat ko'rmadilar. Bu jihattin qalin kishisi ilikka tushmadi.

Xubon kentiga-o'q tushtuk. Mening avval masof urushi urushqonim ushbu edi. Tengri taolo o'z fazl va karami bila fath va zafar ro'ziy qildi. Shugun tuttuk.

Tonglasig'a-o'q otamning onasi mening ulug' onam Shoh Sulton begim Andijondin keldi. Bu xayol bilakim, Jahongir agar ilikka tushgan bo'lsa, darxost qilg'ay. Chun qish yovuqlashib edi, yozida oshliq-to'luq qolmaydur edi. O'zgand ustiga borurni maslahat ko'rmay, Andijong'a murojaat qilildi. Necha kundin so'ng kengashib, so'zni munga qaror berildikim, Andijonda qishlamoqdin g'anim kishisiga hech zarar va osibe yetmas. Balki, o'g'urluq va qazoqliq bila kuchlanmagining ehtimoli bordur. Bir yerda qishlamoq kerakkim, cherik eli oshliqsizlikdin ojiz bo'lmag'ay va g'anim kishisiga ham qabal yo'sunluq ojizlig'i bo'lg'ay. Bu maslahat uchun Rabotak o'rchinidakim, bu Rabotak o'rchinini Ikki suv orasi ham derlar, Armiyon va No'shob navohisida qishlamoq xayoli bila Andijondin ko'chub, mazkur bo'lgan kentlarning navohisig'a kelib qishloq solduk.

Bu navohi yaxshi ovloq yerlar bo'lur. Ilamish daryosining yaqinidag'i qalin changallarda bug'u, maral va to'ng'uz ko'p bo'lur. Ushoq-ushoq changallarida qirg'ovul va tovushqon qalin bo'lur. Pushtasida tulkusi bisyor bo'lur va rangin bo'lur. Tulkusi o'zga yerning tulkusiga boqa yuguruk bo'lur. Bu qishloqda ekanda har ikki-uch kunda ovg'a otlanur erdim. Ulug' changallarni o'rtab, bug'u, maral ovlar eduk. Ushoq changallariga char-

ga solib, qirg‘ovulg‘a qush solib kezlar eduk. Qirg‘ovullari behad semiz bo‘lur. To ul qishloqta eduk, qirg‘ovul eti farovon edi. Ushbu qishloqta ekanda Xudoyberdi tug‘chikim, yangi rioyat qilib bek qilib edim, ikki-uch qatla tushub, Tanbalning qazog‘ini bosib, boshlar kesib kelturdi. Andijon va O‘sh navohisidin ham qazoq yigitlar ayyorliq bila tinmay borib, yilqilarin surub, kishilarni o‘lturub, bisyor ojiz qildilar. Agar ul qishni o‘shul qishloqta o‘tkarilsa edi, ko‘proq ehtimoli bu erdikim, yozg‘acha urushsiz-o‘q buzulg‘aylar edi. Ushmundoq g‘animni zabun va ojiz qilg‘on mahalda Qanbarali viloyatig‘a bormoqqa ijozat tiladi. Har necha bu hisoblarni xotirnishon qilib, man’ qilildi, ko‘prak jahl qildi. Ajab yengil va bemoska mardak edi. Zarurat bo‘ldi, viloyatig‘a ijozat berildi. Burun viloyati Xo‘jand edi. Bu navbat Andijonni olg‘onda Isfara va Kandibodomni ham anga berildi. Bizing beklar orasida qalin viloyatliq va ko‘p navkarlik Qanbarali edi. Hech kimning navkari va viloyati oncha emas edi. Qirq-ellik kun ul qishloqta eduk. Qanbaralining taqribi bila ba’zi cherik eliga ham ruxsat berildi.

O‘zumiz ham Andijong‘a kelduk. Bu muddattakim qishloqta va Andijonda eduk, Tanbalning kishisi tinmay xon qoshig‘a Toshkandga borur edi va kelur edi. Ahmadbekkim, xonning o‘g‘li Sultonmuhammad Sultonning bek atkasi va xonning ulug‘ rioyat qilg‘on begi edi, Tanbalning tug‘gon obog‘asi edi. Bek Telbakim, xonning eshikog‘asi edi, Tanbalning tug‘gon og‘asi edi. Bora-kela xonni barin qildilarkim, Tanbalg‘a ko‘mak yiborgay. Ko‘makdin burunroq Bek Telbakim, to tug‘ub edi, Mo‘g‘ulistonda edi. Mo‘g‘ul orasida ulg‘ayib edi. Viloyatqa kirmaydur edi. Viloyat podshohlarig‘a xizmat qilmaydur edi. Xonlarg‘a-o‘q xizmat qilib edi. Ko‘ch va ahlu ayolini Toshkandta qo‘yub, o‘zi kelib inisi Tanbalg‘a qo‘shuldi.

Bu fursatta ajab hodisa dast berdi. Qosim Ajabnikim, Axsida oriyati qo‘yulub edi, oz-og‘loq, qazoq keyinicha chiqib, qavlab Bichrota bila Xo‘jand suyidin o‘tarda Tanbalning qalin kishisiga uchrab, ilikka tushti. Tanbal chun cherikimizning tarqog‘on xabarini topti va og‘asi Bek Telba xon bila so‘zlashib kelib edi, ko‘mak kelmakka mutaayyin mutayaqqin edi, O‘zgandtin otlanib,

Ikki suv orasig‘a keldi. Ushbu asnoda Kosondin tahqiq xabar keldikim, xon Tanbalning ko‘magiga o‘g‘li Sultonmuhammad Xonikanikim, Sultonimg‘a mashhur edi, Ahmadbek bila ta’yin qilib, besh-olti ming cherik qo‘shubtur. Archakent yo‘li bila oshib kelib, Kosonni qabadilar. Biz dag‘i yiroqdagi kishimizg‘a boqmay, hozir kishimiz bila betavaqquf qishning zarb sovug‘ida Tengriga tavakkul qilib, Andijondin Bandi Solor yo‘li bila Sultonim bila Ahmadbekning ustiga otlanduq. Kechasi hech yerda turmay, tun qotib sabohi Axsiga tushtuk. Ul axshom mahkam qattiq sovuq edi. Andoqkim, ba’zining ilik-oyog‘in sovuq oldi. Ko‘p kishining quloqlari olmadek-olmadek qabarchug‘lanib edi. Axsida tavaqquf qilmay, Qosim Ajabning o‘runig‘a Yorak tag‘oyini ham oriyati qo‘yub, Koson ustiga o‘ttuk. Kosong‘a bir shar’i qolg‘onda xabar keldikim, Ahmadbek xabar topib, Sultonim bila buzulg‘on yo‘sunluq ildam yondi.

Tanbal bizning otlang‘onimizni bilib, og‘asig‘a ko‘mak ilg‘ab keladur ekandur. Kun ikki namoz orasi bo‘lg‘ay erdikim, Tanbalning qarosi Navkand soridin paydo bo‘ldi. Og‘asining mundoq yengil kelganidin va bizning mundoq ildam yetkanimizdin dong va mutahayyir bo‘lub tura qoldi. Biz dedukkim, Xudoy muni mundoq kelturdi. Otining bo‘yni qotib kelibtur. Yurub ilik qo‘shg‘ondin keyin Tengri rost keltirsa birisi chiqmas. Vays Log‘ariy va yana ba’zilar dedilarkim, kun kech bo‘lubtur. Bu kun bo‘lmasa tongla qayong‘a borg‘usidur. Saboh har qanda bo‘lsa, uchraturbiz, deb filhol ilik qo‘shmoqni saloh ko‘rmadilar. Ushmundoq qopuda kelgan g‘anim hech nav’ mutazarrir bo‘lmay ajrashti. Masal borkim, “Qopudag‘ini qopmasa, qarig‘uncha qayg‘urur”.

Bayt:

Korhoro ba vaqt boyad just,
Kori bevaqt sust boshad, sust.[1]

Tonglag‘asha fursatni g‘animat tutub, kechasiga hech yerda tushmay borib, Arxiyon qo‘rg‘onig‘a kirdilar. Ertasiga g‘animning ustiga yurub, topmay, so‘ngicha kelib, Arxiyon qo‘rg‘onini

[1] *Mazmuni:* “Ishlar vaqtida bajarilishi kerak. Vaqtida bajarilmagan ish sust bo‘ladi, sust”.

yovuq qabamoqning salohin topmay, bir shar'isida G'aznayi Namangong'a tushuldi. O'ttuz-qirq kun biz bu yurtta eduk. Tanbal Arxiyon qo'rg'onida edi. Oz-oz kishi beridin borib, naridin kelib, ora yo'lda otqulashib yonarlar edi. Bir kecha shabixun keldilar. O'rduning tashqarisidin bir pora o'q qo'yub yondilar. O'rdu girdini xandaq qilib, shox tutub, ehtiyotlar qililib edi. Hech ish qila olmadilar. Ushbu yurtta ekanda Qanbarali ikki-uch qatla yomonlab viloyatig'a bormoqchi bo'ldi. Bir qatla xud otlanib, tebrab edi, ba'zi beklarni yiborib tashvishlar bila yondurduk.

Bu asnoda Sayyid Yusuf Majamiy Sulton Ahmad Tanbalg'a kishi yiborib, anga boqti. Andijon ko'hpoyalaridin Uyg'ur Majam derlar, ikki ko'hpoyadur, Sayyid Yusuf Majam aning ulug'i edi, so'ngralar eshikda tanimol bo'lub edi. Ishi ulug'luqtin o'tub edi. Beklik dag'dag'a va da'vosi bor edi. Agarchi hech kim bek qilmaydur edi, ajab munofiq va beposhna mardak edi. Men ushbu navbat Andijonni olg'ondin ushbu tarixqacha shoyadkim, ikki-uch qatla manga kirib Tanbalg'a yog'iqti ekin. Yana ikki-uch qatla Tanbalg'a kirib, manga yog'iqti ekin. Oxir yog'iy bo'lg'oni ushbu edi. Aning bila el va ulus va aymoq xeyli bor edi. Tanbalg'a qo'shulmasun deb oralay otlanduk. Ora qo'nub, Pishxoron navohisig'a keldik. Pishxoron qo'rg'onig'a Tanbalning kishisi kelib kirgan ekandur. Bizning ilg'or beklari Alidarveshbek va Quchbek og'a-inisi bila Pishxoron eshigiga borib, yaxshilar chopqulashtilar. Quchbek og'a inisi bila yaxshilar bordilar. Iliklari aksari ishga tegdi.

Pishxoronning bir shar'isida bir balandi ustida tushtuk. Tanbal Jahongirni olib Pishxoron qo'rg'onini orqay tushti. Uch-to'rt kundin so'ng bizing muxolif beklarkim, Alido'st va Qanbarali Salloh tavobe' va lavohiqi bila bo'lg'aylar, yarash so'zini orag'a sola kirishtilar. Mening va mening davlatxohlarimizning bu yarashdin aslo ilm va xabarlari yo'q edi va bizlar bu suratqa aslo rizo bermas erduk. Chun ikki ulug' bek bu ikki mardak edi, agar bularning so'ziga quloq solmay sulh bo'lmasa, o'zga ehtimollari ham bor edi. Zarurat bo'ldi, bu yo'sunluq sulh bo'ldukim, Xo'jand suvining Axsi tarafi viloyatlar Jahongir Mirzog'a taalluq bo'lg'ay, Andijon tarafi viloyatlar manga taalluq bo'lg'ay. O'zgandni ham ko'chlarini chiqorg'ondin so'ng bizning devong'a qo'yg'aylar.

Viloyatlar qaror topg‘ondin so‘ng men va Jahongir Mirzo ittifoq qilib, Samarqand ustiga yurugaybiz. Samarqand taxti muyassar va musaxxar bo‘lg‘och, Andijonni Jahongir Mirzog‘a berilgay. So‘zni munga qaror berildi.

Jahongir Mirzo va Tanbal tonglasig‘a kelib, rajab oyining avoxirida mulozamat qildilar. Ushbu muqarrar bo‘lg‘on yo‘sunluq ahd va shartlar bo‘ldi. Jahongir Mirzog‘a Axsi sari ruxsat berib, o‘zum Andijong‘a murojaat qildim. Andijong‘a kelgach, Tanbalning inisi Xalil va jam’yekim, bandta edilar, banddin chiqarib, xil’atlar kiydurub ruxsat berildi. Alar dag‘i banddag‘i beklarni va ichkilarnikim, Tag‘oyibek va Muhammaddo‘st va Mirshoh qavchin va Sayyidbek va Qosim Ajab va Pir Vays va Mirim Devon boshlig‘lar bo‘lg‘ay, bandtin chiqarib yibordilar.

Andijong‘a kelgandin so‘ng Alido‘stning atvori tamom o‘zgacha bo‘ldi. Mening bila qazoqliqlarda va mehnatlarda bo‘lg‘on kishilar bila yomon maosh qila kirishti. Avval, Xalifag‘a ruxsat berdi. Andin so‘ng Ibrohim soruni va Vays Log‘ariyni begunoh va bejihat tutturub, talatib, viloyatlaridin ayirib ruxsat berdi. Qosimbek bila chirmashib yurur edi. Zohirda muni sanad qildikim, Xalifa va Ibrohim Xoja Qozining havodorlaridur, mendin intiqom olg‘ularidur. O‘g‘li Muhammaddo‘st xud podshohona bunyodlar qo‘ydi. Suhbat va shilon va devon va dastgoh borchani salotin dasturi bila qila boshladi. Bu otaliq-o‘g‘ulluq Tanbalg‘a orqalanib, mundoq harakatlar bunyod qildilar.

Menda ham oncha ixtiyor va iqtidor qolmadikim, bu nav’ noma’qul harakatlardin ularni man’ qila olg‘aymen. Ne jihatdinkim, Tanbaldek dushman muning orqa va himoyati, har ne ko‘ngullari tilar edi, andoq qilurlar edi. Ajab nozuk mahalle edi. Hech nima deb bo‘lmas edi. Bu otaliq-o‘g‘ulluqtin ul muddatda g‘alaba xorliqlar tortildi.

Sulton Ahmad Mirzoning Oysha Sulton begim otliq qizinikim, ota, obog‘a tirik ekanda manga qalinliq qilib edilar, Xo‘jandta kelib edi. Sha’bon oyida oldim. Avval olg‘onda agarchi mehrim yomon emas edi, vale avvali kadxudoliq edi. Hayo va hijob jihatidin har o‘n, o‘n besh-yigirma kunda bir navbat borur erdim. So‘ngralar xud ul mehr ham qolmadi. Vale hijob hanuz ko‘prak

bo‘ldi, bir oyda va qirq kunda onam xonim muhassilliqlar bila sura-sura tashvishlar bila yiborur edi.

Bu fursatlarda bir o‘rdu bozoriyning o‘g‘li bor edi. Boburiy otliq. Oti ham tavre munosib tushub edi.

She’r:

Men anga g‘arib mayl paydo qildim,
Balkim, anga o‘zni zor-u shaydo qildim.

Andin burun hech kishiga moyil bo‘lg‘on emas edim. Balki, mehr-u muhabbat guft-u shunudin eshitmas edim, demas edim. Ul mahallar birar bayt, ikkirar bayt forsidin aytur edim. Bu baytni anda aytib edim.

Bayt:

Hech kas chun man xarob-u oshiq-u rasvo mabod,
Hech mahbube chu tu berahm-u beparvo mabod[1].

Ahyonan Boburiy mening qoshimg‘a kelur edi. Vale men hayo va hijob jihatidin Boburiy sori tuz boqa olmas edim. Ne joyi ulkim, ixtilot va hikoyat qila olg‘aymen va nash’a va iztirob sababidin shukr qila olmas edim, ne imkoni ulkim, ketganidin shikoyat qila olg‘ayman. Mulozamat taklifi qilmoqliqqa xud kimga toqat bor edi.

Bir kun o‘shul mehr va muhabbat avonida jame hamroh edilar. Bir ko‘chada keladur edim, Bayakbor Boburiy ro‘baro‘ uchray tushti. Manga infioldin andoq hol bo‘ldukim, yaqin edikim, erigaymen. Tuz boqmoqlik yo so‘z qotmoqliqning xud imkoni yo‘q edi. Yuz hijob va tashvish bila o‘tuldi. Muhammad Solihning bu bayti xotirg‘a keldi.

Bayt:

Shavam sharmanda, hargah yori xudro dar nazar binam,
Rafiqon so‘i man binand-u, man so‘i digar binam[2].

[1] *Mazmuni:* “Hech kimsa men kabi xarob-u oshig‘-u rasvo bo‘lmasin. Hech qaysi mahbuba sen kabi berahm-u beparvo bo‘lmasin”.

[2] *Mazmuni:* “Qachon o‘z yorimni o‘z nazarim bilan ko‘rsam, uyalib, sharmandali holga tushaman. Do‘stlar men tomonga qaraydilar-u, men esa boshqa tomonga qarayman”.

Bu bayt ajab hasbi hol voqe' bo'ldi. Ishq va muhabbat tug'yonidin, shabob va junun g'alabotidin boshyalang, oyoqyalang ko'y va ko'chada va bog' va bog'chada sayr qilur erdim. Ne iltifoti oshno-vu begona va ne parvoyi o'z-u g'ayr qilur edim.

Oshiq o'lg'och bexud-u devona bo'ldum, bilmadim,
Kim pari ruxsoralar ishqig'a bu ermish xavos.

Gohi telbalardek yolg'uz pushta va dashtqa borur edim. Gohi bog'ot va mahallotni ko'cha-bako'cha axtarur edim. Ne yurumoqta ixtiyorim bor edi, ne o'lturmoqta, ne bormoqta qarorim bor edi, ne turmoqta.

She'r:

Ne borurga quvvatim bor, ne turarga toqatim,
Bizni bu holatqa sen qilding giriftor, ey ko'ngul.

Ushbu yil Sultonali Mirzo bilan Muhammad Mazid tarxonning orasida muxolafat tushdi. Sababi bu erdikim, tarxoniylar asru ko'p e'tibor va ixtiyor bo'lur edilar. Buxoroni darbast Boqi olib edi. Buxoro sarkoridin donge kishiga bermas edi. Muhammad Mazid tarxon ham Samarqandta sohib ixtiyor tamom viloyotni o'g'lonlariga va tavobe' va lavohiqig'a olib edi. Shahrdin har nima rotibakim ta'yin qilib edilar, andin o'zga bir fals hech mamardin Sultonali Mirzog'a tegmas edi. Sultonali Mirzo ulug' yigit bo'lub edi. Bularning mundoq maoshig'a necha tahammul qilsun? Bir necha ichkilari bila Muhammad Mazid tarxonning qasdi maqomida bo'ldi. Muhammad Mazid tarxon tuyub, navkar-savdari, tavobe' va lavohiqi bila yana aning bila bor kishi bori beklar bila, misli: Sulton Husayn arg'un, Pir Ahmad arg'un, Xoja Husayn, Uzun Hasanning inisi Qaro barlos, Solih Muhammad yana ba'zi beklar va yigitlar bila shahrdin chiqdi.

Ul fursatlarda Xon Mirzog'a Xon[1] Muhammad Husayn dug'latni va Ahmadbekni va yana qalin mo'g'ul beklarini qo'shub Samarqand ustiga ta'yin qilib edi. Hofizbek do'ldoy va o'g'li Tohirbek xud Xon Mirzoning bek atkasi edilar. Hasan nabira va Hindubek va ba'zi yigitlar Hofizbek va Tohirbek munosabati

[1] **Xon** — Sulton Mahmudxon.

jihatidan Sultonali Mirzodin qochib, Mirzo xon qoshig'a borib edilar. Muhammad Mazid tarxon kishilar yiborib, Xon Mirzoni va mo'g'ul cherikini tilab, Shovdor navohisida kelib, Mirzoxonni ko'rub, mo'g'ul beklari bila muloqot qildi.

Mo'g'ul beklarining Muhammad Mazid beklar bila yaxshig'ina ixtiloti chiqmadi. Balki, Muhammad Mazid tarxonni tutar xayol ham qilg'ondurlar. Bu beklar anglab mo'g'ul cherikidin bir bahona bila ayrildilar. Bular ayrilg'och, mo'g'ul cheriki ham tura olmadi, yonib Yoryayloq tushganda, Sultonali Mirzo oz kishi bila Samarqandtin ilg'ob Xon Mirzo bila mo'g'ul cherikining ustiga yetar. Urusha ham olmaslar, buzulub qocharlar. Oxir chog'da Sultonali Mirzoning bir yaxshig'ina ishi bu bo'ldukim, Muhammad Mazid tarxon va alar bu Mirzolardin ma'yus bo'lub, mo'g'ul Abdulvahhobnikim, mundin burunroq ham mening qoshimda bor edi, Andijon qabalida ham Xoja Qozi bila yaxshi yakjihatliklar qilib, jonlar tortib edi, manga yiborib meni tilabdurlar. Biz xud xarobi bu muomala eduk.

Ushbu maslahat uchun sulh qilib Samarqand ustiga yurumakka jozim eduk. Filhol, Mir Mo'g'ulni Axsig'a Jahongir Mirzo qoshig'a buljor bila yiborib, Samarqand ustiga otlanmoq bo'lduk. Zulqa'da oyida Samarqand ustiga cherik otlanib, ora ikki qo'nub, Qubog'a kelib tushtuk. Namozi digar xabar keldikim, Sulton Ahmad Tanbalning inisi Xalil kelib O'sh qo'rg'onini o'g'urlab olibdur. Tafsili budurkim, sulh bo'lg'onda Tanbalning inisi Xalil boshliq bandilarni qo'yulub edi. Nechukkim, mazkur bo'ldi. Tanbal Xalilni O'zgandagi ko'ch va uruqini chiqormoq uchun yiborib edi. Ko'ch chiqormoq bahonasi bila borib, O'zgandga kirib bu kun chiqay, tongla chiqay deb hiyal qilib, chiqmaydur edi. Biz cherik otlang'onda fursat topib, O'sh xoli qolg'onda kecha bila kelib, O'sh qo'rg'onini o'g'urlab olibtur.

Bu xabar bizga kelgach, turmoqning va yana bular bila chirmashmoqning maslahatini necha jihattin topmay, Samarqand sari-o'q mutavajjih bo'lduq. Bir bukim, bizning sipohiy otog'liq tamom cherik yarog'ini qilmoq uchun uyluk-uyiga har sarig'a tarqab edi. Sulhqa e'timod qilib bularning bu makr va g'adridin

bexabar va g‘ofil eduk. Yana bir bukim, Alido‘st va Qanbaralidek ulug‘ beklarimizdin necha navbat harakatlar zohir bo‘ldukim, alarg‘a e’timod qolmadi. Nechukkim mazkur bo‘ldi. Yana bir bukim, Muhammad Mazid tarxon boshlig‘ jamiye Samarqand beklari meni tilay Mir Mo‘g‘ulni yiborib edilar. Samarqanddek poytaxt turg‘uncha, ne kiroyi ul qilg‘aykim, Andijondek yer uchun kishi avqot zoye qilg‘ay.

Qubodin Marg‘inong‘a kelildi. Quchbekning otasi Sulton Ahmadbekka Marg‘inonni berilib edi. Aloyiq va avoyiq jihatidan mening bila ergasha olmay Marg‘inonda qoldi. O‘g‘li Quchbek bir-ikki og‘a-inisi bila mening bila bordilar. Ispara yo‘lig‘a mutavajjih bo‘lduk. Isparaning tavobeyi Mohon otliq kentga kelib tushtuk. Ittifoqoti hasanadin Qosimbek jamoati bila, Alido‘st jamoati bila, Sayyid Qosim yana bir pora qalin yigitlar bila ushbu oxshom Mohonda ekanda buljor qilg‘ondek, borcha kelib qotildilar. Andin otlanib dashti Xasbon bila yurub, Cho‘pon ko‘prugidin o‘tub, O‘ratepa keldim. Qanbarali o‘z viloyati Xo‘jandtin Tanbalg‘a e’timod qilib cherik maslahatini so‘zlasha Axsig‘a kelur. Bu voqea bo‘lg‘och, Tanbal ani band qilib olib viloyatlarining ustiga yurur. Ul bir turkiy masal bordurkim, “Inonmag‘il do‘stungg‘a, somon tiqar po‘stungg‘a”. Yo‘lda keladurgonda yayoq qochib yuz tashvishlar bila O‘ratepaga keldi. O‘ratepada ekanda xabar keldikim, Shayboniyxon qal’ayi Dabusida Boqi tarxonni bosib Buxoro ustiga boribtur. O‘ratepadin Bo‘rka yayloqi yo‘li bila Sangzorg‘a kelduk. Sangzor dorug‘asi qo‘rg‘onni berdi. Qanbarali chun tutturub, oldurub kelib edi, ani Sangzorda qo‘yub o‘ttuk. Kelib Xon yurtig‘a tushganda Muhammad Mazid tarxon boshliq Samarqand beklari kelib mulozamat qildilar. Samarqand tasxirining kayfiyatini bular bila mashvarat qilildi. Dedilarkim, Xoja Yahyo ham podshohning xohonidur. Agar Xoja barin bo‘lsa, Samarqand bejang-u jidol osonliq bila muyassar bo‘lur. Bu jihattin necha navbat Xoja Yahyog‘a kishilar yiborib so‘zlashildi. Xoja Yahyo bizni Samarqandg‘a kiyurmakni jazm etib yibormadi. Vale ma’yus bo‘lg‘udek so‘z ham aytmadi. Xon yurtidin ko‘chub, Darg‘am yoqasig‘a kelduk. Darg‘am yoqasidin Xoja Yahyog‘a Xoja

Muhammadali kitobdorni yiborildi. Xabar kelturdikim, kelsunlar, shahrni berurbiz. Darg'amdin kechga yovuq otlanib, shahrg'a mutavajjih bo'lduk.

Sulton Mahmud do'ldoy Sultonmuhammad do'ldoyning otasi yurttin-o'q qochib borib, bu ittifoqdin alarni xabardor qilibtur. Chun xabar toptilar, ul qilg'on xayol muyassar bo'lmadi. Yonib Darg'am yoqasig'a tushtuk. Ibrohim soruyi minglig'kim, mening bir yaxshi rioyat qilg'on begim edi, Alido'st tupurub qovlatib edi. Men Yoryayloqqa kelgan fursatda Sayyid Yusufbekning ulug' o'g'li Muhammad Yusuf bila kelib mulozamat qildi. Bizning boyri beklarimiz va ichkilarimizkim, Alido'stning ziddi edilar, bularning ba'zisini qovlab, ba'zisini talab, ba'zisini tutturub edi, birorbiror yig'ilib keldilar.

Alido'st zaif bo'lub edi. Ne uchunkim, Tanbalni orqalanib manga va mening davlatxohlarimga jafo va azoblar qilur edi. Mening ham ta'bim bu mardak bila yomon edi. Ham infioldin va ham tavahhumdin tura olmadi, ruxsat tiladi. Men dag'i minnat tuttum. Ruxsat berdim. Alido'st va Muhammaddo'st o'shul ruxsat olg'on bila Tanbal qoshig'a bordilar. Tanbalg'a muqarrab bo'lub, g'alaba yog'iyliqlar va yomonliqlar bu otaliq-o'g'ulluqtin zuhurga keldi. Bir-ikki yildin so'ng Alido'stning iligiga qort chiqib o'ldi. Muhammaddo'st o'zbakka kirib edi. Filjumla, yomon emas edi. Andin ham ko'rnamaklik qilib, qochib, Andijonning ko'hpoyalarig'a borib, yog'iyliqdar va fitnalar angiz qildi. Oxir o'zbak iligiga tushti. Ko'zlarini ko'r qildilar. "Ko'zlarini tuz tutti"ning bu ma'nisi bor emish.

Bularg'a ruxsat bergandin so'ng G'uri barlosni bir necha yigitlar bila xabar uchun Buxoro sari yiborilib edi. Xabar keldikim, Shayboniyxon Buxoroni olib, Samarqand ustiga mutavajjih bo'ldi. Ul navohida bo'lmoqni maslahat ko'rmay Kesh sari azimat qilduk. Bu Samarqand beklarining aksar ko'chlari ham Keshda edi. Keshga kelgandin bir-ikki haftadin so'ng xabar keldikim, Sultonali Mirzo Samarqandni Shayboniyxong'a berdi. Tafsili budurkim, Sultonali Mirzoning onasi Zuhrabegi og'a bilmasligidin va beaqllig'idin maxfiy Shayboniyxong'a kishi yiborur. Bu mazmun bilakim, Shayboniyxon ani olur bo'lsa, o'g'li Shayboniyxonga

Samarqandni bergay. Otasining viloyatini olg'ondin so'ng Sultonali Mirzog'a bergay.

Bu ra'ydin Abuyusuf arg'unning xabari bor ekandur, balki bu ra'yini ko'rsatguchi o'shul g'addor ekandur.

VAQOYEYI SANAYI SITTA VA TIS'A MIA[1]

Shayboniyxon ushbu xotunning va'dasi bila kelib, Bog'i Maydong'a tushti. Tush vaqtida Sultonali Mirzo bek-bekotig'a, yigit-yalangiga, hech kimga xabar qilmay, hech kim bila kengashmay, bir necha yovug'idag'i kichik-kirim bila Chorraha darvozasidin Bog'i Maydong'a Shayboniyxon qoshig'a bordi. Shayboniyxon xeyli yaxshi ham ko'rmadi. Ko'rushgandin so'ng quyi yonda o'lturg'uzdi. Xoja Yahyo Mirzoning chiqqonini xabar topib, iztirobda bo'ldi, hech chora topa olmay, Xoja ham chiqti. Shayboniyxon qo'pmay-o'q ko'rushti. Bir pora shikoyatomiz so'zlar aytti. Xoja Yahyo qo'pqonda Shayboniyxon ta'zim qilib qo'pti. Jonali Xojaaliboyning o'g'li Raboti Xojada edi. Mirzosining chiqg'on xabarini eshitib, ul ham Shayboniyxon qoshig'a keldi. Bu bedavlat xotun chun noqisi aql edi, erga tegar havosi bila o'g'lining xonumonin barbod berdi. Shayboniyxon bir zarra parvo ham qilmadi. Balki g'uma-g'unchachidek ko'zga ilmadi.

Sultonali Mirzo ham o'z ishiga hayron va chiqqonidin behad pushaymon edi. Ba'zi yovuqlari kayfiyatni anglab, Mirzoni olib qochmoq xayoli qildilar. Sultonali Mirzo rozi bo'lmadi, chun ajal yetib edi, qutulmadi. Temur Sulton bila tushar edi. To'rt-besh kundin so'ng Qo'lba o'langida o'lturdilar. Bu besh kunluk o'lar jon uchun yomon ot bila bordi. Xotun so'ziga kirib, o'zini neknomlar chargasidin chiqardi. Mundoq kishining vaqoyini mundin ortuq bitib bo'lmas. Bu yo'sunluq shane'[2] harakotni mundin ortuq eshitib bo'lmas.

Sultonali Mirzoni o'lturgandin so'ng Jonalini ham Mirzosi qoshig'a yibordi.

---

[1] To'qqiz yuz oltinchi (1500–1501-) yil voqealari.

[2] **Shane'** — xunuk, yomon.

Xoja Yahyodin chun Shayboniyxon mutavahhim edi, ikki o‘g‘li Xoja Muhammad Zakariyo va Xoja Boqiy bila Xuroson sari ruxsat berdi. Keynidin bir necha o‘zbak borib, hazrati Xojani iki yigit o‘g‘li bila Xoja Kordzan navohisida shahid qildilar. Shayboniyxonning so‘zi bu ekandurkim, Xojaning ishi mendin emas edi, Qanbarbiy va Ko‘pakbiy qildilar. Bu andin yomonroq. Masal borkim: “Uzrash batar az gunoh”. Mundoq ishlarni beklar o‘z boshi bila xonidin va podshohidin bevuquf qila boshlasa, bas xonlig‘ig‘a va podshohlig‘ig‘a ne e’tibor?

Samarqandni o‘zbak olg‘och, Keshdin Hisor sari mutavajjih bo‘lduk. Muhammad Mazid tarxon boshliq Samarqand beklari ko‘ch va ahl-u ayollari bila bizing bila tebradilar. Chag‘oniyonning Chiltu o‘langiga tushganda, Muhammad Mazid tarxon boshliq Samarqand beklari ayrilib borib, Xisravshohqa navkar bo‘ldilar.

Biz shahr va viloyattin mahrum, borur-turarimiz noma’lum. Bovujudikim, Xisravshoh ne miqdor bizning xonavodag‘a hayflar o‘tkarib edi, chora topolmay, zarurattin aning viloyatining ichi bila-o‘q o‘ttuk. Bir xayol qililib erdikim, Qorategin va Alay bila o‘tub, kichik xon dodamg‘akim, Olachaxon bo‘lg‘ay, borilg‘ay, ul muyassar bo‘lmadi. Kamrud bila yuqqori yurub, Siri toq dobonidin oshmoq bo‘lduk. Navandok navohisig‘a yetganda, Xisravshohning navkari bir to‘qquz ot va bir to‘qquz parcha kelturdi. Kamrud og‘zig‘a tushganda Sherali chuhra qochib Xisravshoh qoshig‘a bordi. Tonglasig‘a Qo‘chbek ayrilib Hisor bordi. Kamrud darasig‘a kirib, yuqqori boqa yuruduk. Tangi va uchma yo‘llarda tund va tez ko‘tallarda qalin ot va teva qoldi. Uch-to‘rt ora qo‘nub, Siri toq ko‘talig‘a yettuk. Ko‘tal va ne nav’ ko‘tal! Hargiz mundoq baland va tang ko‘tal ko‘rulgan emas. Hech vaqt mundoq tangi va uchma yo‘llar bila yurulgan emas. Ko‘p tashvish va suubat bila muxotara tangi va uchmalardin o‘tub, yuz ranj va mashaqqat bila muhliq baland va tang ko‘tallardin oshib, Fon navohisig‘a kelduk. Fon tog‘larining orasida bir ulug‘ ko‘l tushubdur. Muhiti taxminan bir shar’iy bo‘lg‘oy. Tavr ko‘ledur. G‘arobattin xoli emas.

Xabar topildikim, Ibrohim tarxon Sheroz qo‘rg‘onini berkitib o‘lturubtur. Yoryayloq qo‘rg‘onlarida ham Qanbarali va Abulqosim ko‘hburkim, Xoja Diydorda edi, o‘zbak Samarqandni

olg‘onda Xoja Diydorda tura olmay, Yoryayloqqa kelib, quyig‘i qo‘rg‘onlarda edi, berkitib o‘lturubturlar. Fonni o‘ng qo‘lda qo‘yub Kashtud sari yuruduk. Fon maliki karam va saxovat va xizmatkorliq va insoniyat bila mashhur va ma’ruf edi, Sulton Mas’ud Mirzo, Sulton Husayn Mirzo Hisor ustiga kelganda, inisi Boysunqur Mirzog‘a Samarqandg‘a bu yo‘l bila borib edi. Fon maliki yetmish-sekson ot peshkash qildi. O‘zga xizmatkorliqlarni ham ushbu yo‘sunliq qildi. Manga bir furudroq ot yiborib, o‘zi ham kelmadi. Bizga yetganda saxovat bila mashhur bo‘lg‘on el xasis bo‘lur. Muruvvat bila mazkur bo‘lg‘on elning muruvvati unutulur. Xisravshohkim, saxovat va karam bila ma’ruf va mashhur edi, Badiuzzamon Mirzog‘a ne nav’ xizmatkorliqlar qilg‘oni mazkur bo‘ldi.

Yana Boqi tarxong‘a va o‘zga beklarga asru ko‘p insoniyat va baxshishlar ko‘rsatti. Ikki navbat aning viloyatidin uburumiz voqe’ bo‘ldi. Bizning abnoyi jinsimiz demayki, adno navkarimizga qilg‘on insoniyatni bizga qilmadi, balki navkarimizcha bizni ko‘zga ilmadi.

Bayt:

Kim ko‘rubtur, ey ko‘ngul, ahli jahondin yaxshiliq,
Kimki ondin yaxshi yo‘q, ko‘z tutma ondin yaxshiliq.

Fondin o‘tgach, Kashtud qo‘rg‘onida o‘zbak kishisi bor xayol qilib, Kashtud ustiga ilg‘aduk. Kashtud qo‘rg‘oni xud buzuq ekandur. Bu muddatta anda kishi o‘lturg‘on emas ekandur. Andin o‘tub Ko‘hak suyining yoqasig‘a kelib tushtuk. Yorining to‘g‘risidin Ko‘hak suyidin ko‘pruk bila kechtuk. Qosimbek boshlig‘ beklarni yiborildikim, Raboti Xoja qo‘rg‘onini o‘g‘urluq bila olg‘aylar. Biz Yoridin o‘tub Shunqorxona tog‘idin oshib, Yoryayloqqa kelduk. Raboti Xojaga borg‘on beklar shotu qo‘yar mahalda tuyubturlar, yo tuydurubturlar. Ola olmay yonib keldilar.

Qanbarali Sangzorda edi. Kelib ko‘rdi. Abulqosim ko‘hbur va Ibrohim tarxon o‘bdon kishilarini mulozamatqa yiborib, qulluq va ixlos izhorini qildilar. Yoryayloq kentlaridin Asfidak qo‘rg‘onig‘a kelduk.

Ul fursatta Shayboniyxon Xoja Diydor navohisida o‘lturub edi. Uch-to‘rt ming o‘zbaki bor edi. Yana yerlik sipohiydin ham muncha chog‘liq kishi yig‘ilib edi. Samarqand dorug‘alig‘ini Jonvafo Mirzog‘a berib edi. Besh-olti yuz kishi bila Samarqand qo‘rg‘onining ichida edi. Hamza Sulton bila Mahdiy Sulton tavobe’ va lavohiqi bila Samarqandning yovug‘ida Budana qo‘rug‘ida o‘lturub edi.

Bizning kishimiz yaxshi va yomon ikki yuz qirq kishi edi. Bori beklar va yigit-yalang bila so‘zlashib, so‘zni munga qo‘ydukkim, Shayboniyxon Samarqandni yaqinda olib, hanuz el anga va ul elga ko‘ngul to‘xtatmaydurlar. Ushbu fursatta bir ish qila olsak xud qilg‘aybiz. Agar Samarqand qo‘rg‘onini shotu qo‘yub o‘g‘urluq bila olsak, Samarqand eli xud bizningdur. Ne chorasi bor? Agar bizga madad qilmasalar, o‘zbak uchun xud urushmag‘ularidur. Samarqandni iliklagandin so‘ng har ne Tengrining xosti bo‘lsa, ul bo‘lg‘usidur.

Bu qaror bila namozi peshindin so‘ng Yoryayloqdin otlanib, kecha tun qotib yarim kecha Xon yurtig‘a yettuk. Ul oxshom el xabardor bo‘lubtur deb qo‘rg‘onning yovug‘ig‘a kelmay, Xon yurtidin-o‘q yonildi. Tong otib edikim, Raboti Xojadin quyiroq Ko‘hak suyini kechib, yana Yoryayloq kelduk. Bir kun Asfidak qo‘rg‘onida jami’ ichkilar, misli Do‘st Nosir, Nuyon ko‘kaltosh, Xonquli, Karimdod, Shayx Darvesh, Xisrav ko‘kaltosh, Mirim Nosir bori hozir edilar. Mening qoshimda o‘lturub edilar. Har tarafdin so‘z o‘tadur edi. Dedimkim: “Keling, aytingkim, Tengri rost keltursa, Samarqandni qachon olg‘aybiz?” Ba’zi dedilarkim: “Yozg‘a olg‘aybiz”. Ul mahal kech kuz edi. Ba’zi “bir oy”, ba’zi “qirq kun”, ba’zi “yigirma kun” dedilar. Nuyon ko‘kaltosh dedikim: “O‘n to‘rt kunda olurbiz”. Tengri rost kelturdi, rost o‘n to‘rt kunda-o‘q Samarqandni olduk.

O‘shul fursatta ajab tush ko‘rdum. Tush ko‘rarmankim, hazrati Xoja Ubaydullo kelmishlar. Men istiqbollarig‘a chiqmishmen, Xoja kelib o‘lturdilar. Xojaning olig‘a g‘olibo betakallufroq dastorxon solmishlar. Bu jihattin hazrat Xojaning xotirig‘a nima kelmish. Mullo Bobo mening sari boqib ishorat qiladur. Men ham imo bila dedimkim, mendin emastur. Dastorxon solg‘uchi taqsir qilibtur. Xoja fahm qilib, bu uzr masmu’ tushdi. Qo‘ptilar. Uzata

chiqtim. Ushbu uyning dolonida o‘ng qo‘lumdin yo so‘l qo‘lumdin tutub andoq ko‘tardilarkim, bir oyog‘im yerdin qo‘pti. Turkiy dedilarkim: “Shayx Muslihiddin berdi”. O‘shul necha kunda-o‘q Samarqandni oldim.

Bir-ikki kundin so‘ng Asfidak qo‘rg‘onidin Vasmand qo‘rg‘onig‘a kelildi. Bovujudikim, bir qatla Samarqand navohisig‘a borib, tuydurub kelib eduk, yana Tengriga tavakkul qilib, o‘shul xayol bila Vasmandtin namozi peshindin so‘ng Samarqand ustiga ilg‘aduk. Xoja Abulmakorim ham hamroh edi. Yarim kecha Xiyovonning Puli Mag‘okig‘a yetib, yetmish-sekson o‘bdon yigitlarni ilgari ayirdukkim, G‘ori Oshiqon to‘g‘risidin shotu qo‘yub chiqib kelib, Feruza darvozasidag‘ilarning ustiga yurub, darvozani iliklab bizga kishi yiborgaylar.

Bu yigitlar borib G‘ori Oshiqon to‘g‘risidin shotu qo‘yub chiqibturlar. Hech kim tuymaydur. Andin Feruza darvozasig‘a kelib Fozil tarxonkim, ul bek tarxonlardin emas, turkistoniy savdogar tarxonlardin bo‘lur. Shayboniyxong‘a Turkistonda xizmat qilib, rioyat topib edi, ustiga yururlar. Fozil tarxonni bir necha navkari bila chopqulab o‘lturub, darvozaning quflini boltu bila chopib, darvozani ochtilar.

Ushbu fursatta men yetgan bila-o‘q Feruza darvozasidin kirdim. Abulqosim ko‘hbur o‘zi kelmaydur edi. Inisi Ahmad Qosimni o‘ttuz-qirqcha navkari bila yiborib edi. Ibrohim tarxonning kishisi xud yo‘q edi. Shahrg‘a kirib, xonaqohda o‘lturg‘onda Ahmad tarxon otliq inisi bir necha navkari bila keldi. Shahr eli hanuz uyquda edilar. Do‘kondorlar do‘konlaridin boqib tanib duo qilurlar edi. Andak fursattin so‘ng shahr eli xabardor bo‘ldilar. Bizning elga va shahr eliga g‘arib bashoshat va nash’a edi. Telba itlardek o‘zbaklarni ko‘cha soyilarda tosh va tayoq bila o‘lturdilar. Taxminan to‘rt-besh yuz o‘zbakni ushbu dastur bila o‘lturdilar erkin.

Shahr dorug‘asi Jonvafo Xoja Yahyoning uylarida edi. Qochib chiqib Shayboqxon qoshig‘a bordi. Darvozadin kirib madrasa va xonaqoh sari-o‘q yurudum. Kelib xonaqohning toqining ustida o‘lturdum. Tong otg‘uncha tush-tushdin suron edi va g‘avg‘o edi. Ba’zi xabardor bo‘lg‘on arbob va do‘kondorlar kelib, nash’a va bashoshatlar bila ko‘rub, mohazare kelturub duolar qildilar.

Tong otqondin so‘ng xabar keldikim, Ohanin darvozasida ikki darvozaning orasini o‘zbaklar berkitib urushadurlar. Filhol, otlanib Ohanin darvozasig‘a mutavajjih bo‘ldum. Mening bila o‘n-o‘n besh, yigirma kishi bo‘lg‘ay edi, el qallosh, yangi shahr ilikka tushubtur. Har kim kunjkovliqqa bir go‘shada mashg‘ul. Men yetguncha Ohanin darvozasidin o‘zbaklarni shahr eli urub chiqaribturlar. Shayboqxon bu xabarni topib, iztirob bila oftob chiqqanda yuz-yuz ellik kishi bila Ohanin darvozasig‘a yetib keldi. G‘arib qopuda kelib edi. Vale mening bila kishi ko‘p oz edi, nechukkim mazkur bo‘ldi. Shayboqxon ko‘rdikim, hech ish qila olmas, turmadi, bot-o‘q yondi.

Andin yonib kelib, arkta Bo‘stonsaroyg‘a tushtim. Akobir va ashrof va shahr ulug‘lari meni kelib ko‘rub, muborakbodlig‘lar qildilar. Yuz qirq yilg‘a yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavodada edi. Qandag‘i yot yog‘iy o‘zbak kelib mutasarrif bo‘lub edi. Ilikdin ketgan mulkni yana Tengri berdi. G‘orat va toroj topgan viloyat tasarrufimizg‘a kirdi.

Sulton Husayn Mirzo ham Hirini ushbu yo‘sunluq g‘ofillikta olibtur. Vale ish bilur kishi olida ravshan va insofliq el qoshida mubayyandurkim, bu ish bila ul ish orasida tafovutlardur va ul olish bila, bu olish orasida ko‘p farq bordur. Avval bukim, Sulton Husayn Mirzo ko‘p ishlar ko‘rgan, bisyor tajribalar kechurgan ulug‘ yoshliq podshoh edi. Ikkinchi bukim, g‘animi Yodgor Muhammad Mirzo edi. O‘n yetti-o‘n sekkiz yoshliq betajriba o‘g‘lon yigit edi. Uchunchi bukim, g‘animning ishidin kayfiyot va holotni bilgan kishi MirAli miroxur Mirzog‘a kishilar yiborib, g‘ofilliqta g‘anim ustiga kelturdi. To‘rtunchi bukim, g‘animi qo‘rg‘onda emas edi, Bog‘i Zog‘onda edi. Sulton Husayn Mirzo olg‘on mahalda Yodgor Muhammad Mirzo va tavobeyi andoq ichkulukka tushgan ekandurlarkim, ul kecha Yodgor Muhammad Mirzoning eshigida uch kishi ekandur. Alar ham mast. O‘zi ham mast. Beshinchi bukim, ul martaba g‘ofilliqta-o‘q keldi va oldi.

Men Samarqand olg‘onda, o‘n to‘qquz yoshta edim. Ne ko‘p ish ko‘rub edim, ne tajriba bo‘lub edi. Ikkinchi bukim, mening g‘animim Shayboqxondek purtajriba va ko‘p ish ko‘rgan va ulug‘ yoshliq kishi edi. Uchinchi bukim, bizga Samarqandtin hech kishi

kelmaydur edi. Agarchi shahr eli manga ko'ngulluk edi, vale Shayboqxonning qo'rqunchidin hech kishi bu xayolni qila olmas edi. To'rtunchi bukim, mening g'animim qo'rg'onda edi. Ham qo'rg'onni olildi, ham g'animni qochuruldi. Beshinchi bukim, bir martaba Samarqand qasdig'a kelib, g'animg'a tuydurub, ikkinchi martaba kelganda Tengri rost kelturdi, Samarqand fath bo'ldi.

Bu deganlardin g'araz elga sangi kam urmoq emas, bayoni voqeyi bu erdikim, mazkur bo'ldi. Bu bitilganlardin maqsud o'zini ortturmoq emas, rosti bu erdikim, mastur bo'ldi. Bu fathda shuaro ta'rixlar aytib edilar. Ul jumladin bir bayt xotirda qolibtur.

Bayt:

Boz gufto xirad ki ta'rixash
"Fathi Bobur bahodur ast", bidon.[1]

Samarqand fathidin so'ng Shovdor va So'g'd va tumonot yovug'i qo'rg'onlar birar-birar manga ruju' qila boshladilar. Ba'zi qo'rg'onlardin o'zbak dorug'alari tavahhum qilib, solib chiqtilar va ba'zi qo'rg'onlar o'zbak kishisini qovlab bizga kirdilar. Ba'zi dorug'alarni tutub, qo'rg'onlarni berkittilar. Ushbu fursatta Shayboqxonning va o'zbaklarning ko'ch va uruqlari Turkistondin keldilar. Shayboqxon Xoja Diydor va Aliobod navohisida edi. Qo'rg'onlarning mundoq kirganlarini va elning bu nav' ruju'yini ko'rub, o'lturg'on yeridin Buxoro sari ko'chti. Tengri inoyati bila So'g'd va Miyonkol qo'rg'onlari uch-to'rt oyda aksar bizga ruju' qildilar. Boqi tarxon ham fursat topib kelib, Qarshi qo'rg'onig'a kirdi. Xuzor va Qarshi ham o'zbak tasarrufidin chiqti. Qorako'lni ham Marvdin Abulmuhsin Mirzoning kishisi kelib oldi. Ishimiz bisyor taraqqiy ustida bo'ldi.

Mening volidalarim va ko'ch va uruqlarim men Andijondin chiqg'andin so'ngra yuz tashvish va mashaqqatlar bila O'ratepa kelib edilar. Kishi yiborib Samarqandg'a kelturduk. O'shul necha kunda Sulton Ahmad Mirzoning qizi Oyisha Sulton begimdinkim, avval mening aqdi nikohimg'a kirgan bu edi, bir qiz bo'ldi. Fax-

[1] *Mazmuni:* "Aql yana aytdiki, bilgilki, uning tarixi "Fathi Bobur Bahodur" bo'lur (906-yil).

runisog‘a mavsum bo‘ldi. Mening to‘ng‘uch farzandim bu edi, ul tarixda men o‘n to‘qquz yoshta edim. O‘shul bir oy-qirq kunda-o‘q Tengri rahmatig‘a bordi.

Samarqand fathidin so‘ng karrot va marrot atrof va javonibdag‘i xavonin va salotin va umaro va sarhadnishinlarg‘a istimdod va istionat uchun mutavotir va mutaoqib elchilar va tavochilar bordilar va keldilar. Ba’zi bovujudi tajribalar sahl inkorliq qildilar. Ba’zidinkim, nisbat bu tabaqag‘a beadabliklar va noxushluqlar voqe’ bo‘lub edi, o‘z tavahhumlaridin tag‘oful qildilar. Ba’zilarkim, ko‘mak yibordilar, mu’tadun bih ko‘mak emas edi. Nechukkim, har qaysi o‘z yerida mazkur bo‘lg‘usidur.

Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg‘onda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati ham kelib edi.

Men ham bir kitobat yiborib edim, orqasida turkiy bayt aytib, bitib yiborib edim. Javob kelguncha tafriqa va g‘avg‘o bo‘ldi. Shayboqxon Samarqandni olg‘onda, Mullo Binoiyni mulozim qilib edi. Shayboqxon bila edi. Samarqand fathidin necha kundin so‘ngra Samarqandg‘a keldi. Qosimbek andin badgumon bo‘lub, Shahrisabz sari ruxsat berdi. Necha kundin so‘ng, chun fazilatliq kishi edi, gunoh sodir bo‘lmaydur edi, Samarqandg‘a kelturduk. Doim qasida va g‘azal o‘tkarur edi. Navoda bir amal mening otimg‘a bog‘lab o‘tkardi. O‘shul asnoda bir ruboiy aytib o‘tkardi.

Ruboiy:

Ne g‘alla maro k-az o‘ tavonam no‘shid,
Ne muhmali g‘alla to tavonam po‘shid.
Onro ki na xo‘rdanast-u ne po‘shidan,
Dar ilm-u hunar kujo tavonad ko‘shid.[1]

Ul fursatlarda birar-ikkirar bayt aytur erdim. Vale g‘azal tugatmaydur erdim. Birgina turkiy ruboiy aytib yibordim.

Ruboiy:

Ishlar bori ko‘nglungdag‘idek bo‘lg‘usidur,
In’om-u vazifa bori buyrulg‘usidur.

[1] *Mazmuni:* “Ne yegulik g‘allam bor va na kiyinishga asragan kiyimim bor. Yeydigani, kiyadigani bo‘lmagan kishi ilm va hunarga qanday urina olsin?”

Ul g'alla-yu maxmalki deb erding, berdim,
Maxmalg'a bo'y-u g'alladin uy to'lg'usidur.

Mullo Binoiy bu ruboiyning so'ng'gi misrayining qofiyasini radif qilib, o'zga qofiya bila bir ruboiy aytib o'tkardi:

Mirzomki, shohi bahr-u bar bo'lg'usidur,
Olamda hunar birla sar bo'lg'usidur.
Bir muhmal uchun muncha inoyat bo'ldi,
Musta'mal agar desam, nelar bo'lg'usidur.

Ul fursatta Xoja Abulbaraka Firoqiy Shahrsabzdin Samarqand-g'a kelib edi. Dedikim, o'shul radif va qofiyada aytmoq kerak edi. Bu ruboiyni Xoja Abulbaraka aytdi.

Ruboiy:

Bu javrki qildi davr so'rulg'usidur,
Sultoni karam bu uzrni qo'lg'usidur.
To'kulgan agarchi to'lmas, ey soqiy,
To'kulgonimiz bu davrda to'lg'usidur.

Bu qishliqta ishimiz bisyor taraqqiyda edi. Shayboqxonning ishi tanazzulda edi.

Bu asnoda bir-ikki ish yaramasroq bo'ldi. Marvdin kelib Qorako'lni olg'onlar to'xtata olmadilar. Qorako'l yana o'zbaklar tasarrufig'a kirdi.

Qal'ayi Dabusida Ibrohim tarxonning Ahmad tarxon otliq inisi edi. Shayboqxon kelib qabadi. Biz cherik yig'ib isti'dod tayyor qilg'uncha, zo'rlab oldi. Elni tamom qatli om qildi.

Men Samarqandni olg'onda sanog'liq ikki yuz qirq kishim bor edi. Besh-olti oyning orasida Tengri taoloning inoyati bila oncha bo'ldukim, Shayboqxondek kishi bila Saripulda masof urushtuk. Nechukkim, mazkur bo'lg'usidur.

Atrof va javonibdag'ilardin: xondin Ayyub Bekchik va Qashqa Mahmud va borinlar to'rt-besh yuz kishi ko'makka kelib edi. Jahongir Mirzodin Tanbalning inisi Xalil yuz-ikki yuz kishi bila

ko‘makka kelib edi. Sulton Husayn Mirzodek sohib tajribalik podshohdinkim, Shayboqxonning af’ol va atvorini Mirzodin yaxshiroq kishi bilmas edi, hech kishi ko‘makka kelmadi. Badiuzzamon Mirzodin ham kishi kelmadi. Xisravshoh xud o‘zining tavahhumidin kishi yibormadi. Chun bemiqdor yomonliqlar andin nisbat bu xonavodag‘a voqe’ bo‘lub edi, nechukkim, mazkur bo‘ldi, bizdin qo‘rqunchi ko‘prak edi.

Shavvol oyida Shayboqxon bila urushmoq doiyasi bila safar qilib, Bog‘i Navg‘a chiqtim. Besh-olti kun Bog‘i Navda cherik yig‘ilmoq va isti’dod tayyor bo‘lmoq maslahati uchun o‘lturuldi. Bog‘i Navdin otlanib ko‘ch-barko‘ch mutavajjih bo‘lduk. Saripuldin o‘tub tushtuk, o‘rdu girdini tamom shox, xandaq bila ehtimom va ehtiyot qilib mazbut qilduk. Shayboqxon naridin kelib Xoja Kordzan navohisig‘a tushti. Ora taxminan bir yig‘och bo‘lg‘ay edi. To‘rt-besh kun bu yurtta o‘lturuldi. Bizning kishimiz va yog‘iy kishisi kunda naridin kelib beridin borib, otqulashib urushurlar edi. Bir kun g‘anim kishi ko‘prak keldi. Xeyli urush bo‘ldi. Hech tarafdin ortuqsiliq bo‘lmadi. Bizning bir tug‘luq kishi yengilrak yonib xandaqqa kiribtur. Ba’zi Saydi Qarobekning tug‘i edi dedilar. Saydi Qaro, agarchi so‘ziga o‘z edi, qilichig‘a zabunroq edi.

Ushbu avqotta bir kecha Shayboqxon shabixun keldi. Cherik girdini shox va xandaq bila mustahkam va mazbut qililib edi, kelib hech ish qila olmadi. Xandaqning toshidin suron solib, bir pora o‘q qo‘yub yondilar. Urush ishiga men sa’y va ehtimom qildim. Qanbarali ham soiy edi. Boqi tarxon ming-ikki ming yaroqli kishi bila Keshga tushubtur, ikki kunda bizga qo‘shulur. Sayyid Muhammad Mirzo do‘g‘lat ham xon dodam qoshidin ko‘mak kelib, ming-ming besh yuz kishi bila Diyul tushubtur, ora to‘rt yig‘och yo‘ldur. Sabohig‘a bizga qo‘shulur. Ushmundoq mahalda ta’jil qilduk, urushtuk.

Ba tundi sabuk dast burdan ba tig‘,
Ba dandon gazad pushti dasti darig‘.[1]

[1] *Mazmuni:* “Yengiltak achchig‘langanda tig‘ bilan qo‘lni kesar, so‘ngra qo‘l orqasin tish bilan chaynar”.

Mening ehtimomimning jihati bu erdikim, urush kuni sekkiz yulduz oraliqta edi, agar kundin o'tsa, o'n uch-o'n to'rt kungacha sekkiz yulduz g'anim orqasi sari bo'lur edi. Ul mulohazalar hech ekandur. Betaqrib ta'jil qilibturbiz. Sabohi urush doiyasi bila jibalanib, otlarg'a kejim solib, barong'or, javong'or, g'ul, irg'ovul yasol yasab mutavajjih bo'lduk. Barong'or Ibrohim soru, Ibrohim joniy, Abulqosim ko'hbur yana ba'zi beklar edi. Javong'or Muhammad Mazid tarxon, Ibrohim tarxon yana Samarqand beklaridin Sulton Husayn arg'un, Qaro barlos, Pir Ahmad, Xoja Husayn edi. G'ulda Qosimbek va yana ba'zi yovuq ichkilar edi. Irovul Qanbarali salloh, Bandaali, Xojaali, Mirshoh qavchin, Sayyid Qosim eshikog'a, Xoldor, Bandaalining inisi Qo'ch, Haydar Qosim, Qosimbekning o'g'li bo'lg'on o'bdon yigitlarni va ichkilarni tamom irovulg'a bitilib edi.

Bizkim yasob chiqtuk, g'anim ham o'trudin yasob paydo bo'ldi. Barong'or Mahmud Sulton, Jonibek Sulton, Temur Sulton, javong'or Hamza Sulton, Mahdiy Sulton, yana ba'zi sultonlar edi. Yasollar yovuq yetgach, g'animning barong'orining uchi bizning orqamiz sari buruldi. Men ham yuzumni alar sari qildim. Bizning irovulkim, nekim bo'lg'ay, ish ko'rgan, qilich chopqon yigitlarni tamom irovulg'a bitilib edi, o'ng qo'l sari qoldi. Olimizda hech kishi qolmadi. Bovujudkim, ilgari kelgan kishilarni urub, yondurub, g'ulig'a tiqduk. Anga yettikim, Shayboqxonning ba'zi qari ulug'lari Shayboqxong'a debturlarkim, yurumak kerak, turmoqdin ish o'tti. O'zi to'xtab turubtur.

G'animning barong'ori bizning javong'orimizni bosib orqag'a evruldi, irovul ham o'ng qo'l sari qolib, olimiz yalang bo'ldi. Keyindin va ilgaridin g'anim kishisi zo'rlab o'q qo'ya kirishti.

Mo'g'ul cherikikim, ko'makka kelib edi, urushurg'a xud toqatlari yo'q edi. Urushmoqni qo'yub, bizning elni-o'q talab, ottin tushura kirishtilar. Bir bu emas, hamisha badbaxt mo'g'ulning odati ushmundoqtur. Bossa ham o'lja olur, bostursa ham o'z elini talab tushurub o'lja olur.

Olimizdag'ilarni necha navbat zo'rlab kelganda urub yondurduk. Ilgarimiz ham zo'rladi, keyin evrulgan kishi ham kelib

bizning tug‘qa o‘q qo‘ya kirishtilar. Ilgaridin, keyindin zo‘rladilar. Bizning elni tebrattilar.

O‘zbakning urushta bir uluq hunari ushbu to‘lg‘amadur, hech urushi to‘lg‘amasiz bo‘lmas. Yana bir budurkim, ilgari va keyin bek va navkar tamom o‘q qo‘yub jilovluq keladurlar, yong‘onda ham parishon yonmay jilovluq yonadurlar.

Mening bila o‘n-o‘n besh kishi qolib edi. Ko‘hak daryosi yaqin edi. Barong‘orning uchi daryog‘a to‘qunub edi. Daryo sari-o‘q torttuk. Ko‘hak daryosining kirgan mahalli edi, daryog‘a yetgan bila jibalik, kechimlik-o‘q suvg‘a kirduk. Yarimidin ko‘prak yayab-o‘q kelildi. Andin so‘ngra uzdurma edi. Bir tirgaz otimi yer jibalik kejimlik ot uzdurub o‘ttuk. Suvdin o‘tgach, kejimni kesib tashladuk. Suvdin shimol sarig‘akim o‘tuldi, yog‘iydin ajrashtuk. Vale yakka-yarimni talab tushurguchi, yalong‘ochlag‘uchi tamom bu shum mo‘g‘ul edi. Ibrohim tarxonni va yana xeyli o‘bdon-o‘bdon yigitlarni mo‘g‘ul talab ottin tushurub zoye qildilar. Ko‘hak daryosining shimol tarafi bila Qulba navohisidin Ko‘hak daryosini kechtuk.

Ikki namoz orasi bor edikim, Shayxzoda darvozasidin kirib arkka keldim. Ulug‘-ulug‘ beklar va yaxshi-yaxshi yigitlar va qalin kishi bu urushta talaf bo‘ldi. Ibrohim tarxon va Ibrohim soru va Ibrohim joniy, bu g‘aribturkim, bir urushta uch Ibrohim otliq ulug‘ beklar talaf bo‘ldi. Yana Abulqosim ko‘hbur, Haydar Qosimbekning ulug‘ o‘g‘li, Xudoyberdi tug‘chi va Xudoyberdi barlos va Sulton Ahmad Tanbalning inisi Xalilkim, burunroq necha qatla mazkur bo‘lub edi, bu urushta talaf bo‘ldilar. Yana ba’zilar har sarig‘a qochtilar. Ul jumladin Muhammad Mazid tarxon Xisravshohg‘a Hisor va Qunduz sari bordi. Yana Qanbarali salloh mo‘g‘ulkim, ulug‘ rioyat qilg‘on begimiz ul edi, muncha rioyat topib edi, mundoq mahalda hamjihatliq qilmay, kelib Samarqandtin ko‘chini olib, bu ham Xisravshohg‘a bordi. Yana ba’zi ichkilar va yigitlar, misli Karimdod va Xudoydod turkman va Jonika ko‘kaltosh va Mullo Boboyi Pashog‘ariy O‘ratepa sari chiqtilar. Ul fursatta Mullo Bobo navkar emas edi, mehmon yo‘sunluq yurur edi. Yana ba’zilar, misli Shirim tag‘oyi jamoati bila bovujudkim, bizning bila Samarqandg‘a kirdi, mashvarat qilib o‘luk-tirikni

Samarqand qo‘rg‘onining ichida ko‘rub, qo‘rg‘onni berkitmak bo‘lduk. Mening onam egachisi, singli qo‘rg‘onda turub, bo‘lg‘on ko‘ch va uruq va kishi-qarosini O‘ratepaga chiqorib yiborib, o‘zi bir necha kishi-qarosi bila jarida qo‘rg‘onda turdi. Bir bu emas, doim mundoq qattiq ishlar tushganda mundoq yupqaliq va noham-jihatliqlar andin sodir bo‘lg‘ondur.

Tonglasig‘a Xoja Abulmakorim va Qosimbek va jami’ beklar va ichkilar va so‘z tegar yigitlarni charlab mashvarat qilib, so‘zni qo‘rg‘onni berkitmakka va o‘luk-tirikni qo‘rg‘on ichida ko‘rmakka qo‘yduk. Men va Qosimbek va yovug‘umdag‘i ichkilar va yigitlar bila ko‘mak bo‘lduk. Bu maslahat uchun shahrning o‘rtasida Ulug‘bek Mirzoning madrasasining tomining ustida oq uy tikib o‘lturdim. O‘zga beklarga va yigitlarga darvozalarda va girdo-gird qal’aning fasilida buljorlar uloshildi.

Ikki-uch kundin so‘ng Shayboqxon kelib qo‘rg‘ondin yiroqroq tushti. Samarqandning mahalla-mahalla, ko‘y-ko‘y avbosh va yatimlari favj-favj yig‘ilib, yatimona salavotlar chekib, madrasa eshigiga kelib, urushg‘a chiqarlar edi. Shayboqxon, urushqakim otlanurdi, qo‘rg‘onning yovug‘ig‘a ham kela olmas edi. Necha kun bu vatira bila o‘tti. O‘q va qilich zaxm va zarbini va masof va maydon qitol va harbini ko‘rmagan avbosh va aytom bu muomaladin daler o‘lub yiroq-yiroq chiqa kirishtilar. Ish ko‘rgan yigitlar mundoq besirfa chiqishlaridin man’ qilsalar, ta’n qila kirishtilar.

Bir kun Shayboqxon Ohanin darvozasi sari urush kelturdi. Yatimlar chun daler bo‘lub edilar, doimg‘idek daler va yiroq chiqtilar. Bularning orqasig‘a ba’zi yigitlarni otliq chiqorildi. Ushturgardan tarafida ko‘kaltoshlar va yovuq ichkilar chiqib edilar, misli Shirim, Nuyon ko‘kaltosh, Qulnazar tag‘oyi va Mazid va ba’zilar andin bir-ikki-uch o‘zbak bularg‘a ot soldi. Qulnazar bila qilich olishtilar. Bo‘lg‘on o‘zbaklar yayoqlab zo‘r kelturdilar. Shahr yatimlarini tebrattilar. Ohanin darvozasig‘a tiqtilar. Qo‘chbek va Mirshoh qavchin Xoja Xizr masjidining yonida tushub qoldilar. Yayoqlarni tebratgan bila ilgarigi otliqlari Xoja Xizrning masjidig‘a yig‘ilib keldilar. Qo‘chbek chiqib, ushbu ilgari kelgan o‘zbaklar bila yaxshi chopqulashib namoyon ish qoldi. Bori el boqib turub edi, quyig‘a qochqonlar xud qochmoqlari bila-o‘q bo‘lub edilar. O‘q otardin va

urushqa turardin ish o‘tub edi. Men darvozaning ustidin novak otadur erdim. Yana ba’zi yovug‘umdag‘ilar o‘q otadur edilar. Yuqqorig‘i o‘qning zarbidin Xoja Xizr masjididin ilgari o‘ta olmadilar. O‘shandin-o‘q yondilar. Muhosara ovonida qo‘rg‘on fasilining ustida har kecha evrulur eduk. Gohi men, gohi Qosimbek, gohi yana beklardin va ichkilardin evrulurlar edi. Feruza darvozasidin Shayxzoda darvozasig‘acha fasil ustidin ot bilan yurusa bo‘lur edi. O‘zga yerlarda yayoq yurulur edi. Ba’zilarkim, yayoq yurub evrulurlar edi, bir evrulguncha tong otar edi.

Bir kun Shayboqxon Ohanin darvozasi bilan Shayxzoda darvozasi orasida urush kelturdi, menkim ko‘mak edim, urush munda bo‘lg‘och munda keldim. Gozuriston darvozasi bila So‘zangaron darvozasi tarafidin parvo qilmaduk. Bir kuni Shayxzoda darvozasining ustidin o‘q uchida bir bo‘z otliqning otini novak o‘qi bila yaxshi ottim. O‘q bila-o‘q bordi. Bu oraliqta oncha zo‘r kelturdilarkim, Ushturgardan navohisida fasilning tubigacha keldilar. Biz munda harb va zarbqa mashg‘ul, ul tarafdin tamom g‘ofil: yigirma besh-yigirma olti shotu tayyor qilg‘on ekandurlarkim, har shotuning kengligi onchakim uch kishi ikki kishi yondasha chiqa olg‘ay. Yetti-sekkiz yuz o‘bdon yigitlarni bu shotular bilan Gozuriston darvozasi bila So‘zangaron darvozasining oralig‘i to‘g‘risi pustura qo‘yub, o‘zi ul tarafda urush solg‘on ekandur. Eli tamom bu taraf urushqa mashg‘ul bo‘lub, buljor xoli bo‘lg‘on mahalda busqon yerdin chiqib, ildam kelib, bu shotularni ikki darvozaning oralig‘i Muhammad Mazid tarxonning havlisining to‘g‘risidin bir yo‘li-o‘q fasilg‘a qo‘yarlar.

Qo‘chbekning, Muhammadquli qavchinning bir bo‘lak yigitlarning buljori bu yer edi. Yigitlar Muhammad Mazid tarxonning havlida bo‘lurlar edi. So‘zangaron darvozasi Qaro barlosning buljori edi. Gozuriston darvozasi Shirim tag‘oyining va og‘a-inisining va Qutluq Xoja ko‘kaltoshning buljori edi.

Urush ul taraf bo‘lg‘on uchun buljor eli g‘ofil bo‘lub qul va qulluqchi ish-kuch uchun uyiga, bozorg‘a borib tarqashib edilar. Buljor beklar bir-ikki yatim-yesir bila qolib edilar.

Qo‘chbek, Muhammadquli qavchin, Shoh So‘fi, yana bir yigit yaxshilar borib mardonaliqlar qildilar. Fasil ustiga yog‘iy kishisi

ba'zi chiqib edilar, ba'zi chiqmoqta edilar. Bu mazkur bo'lg'on to'rt kishi yugurub yetib chopqulasha zarbi rost ura yurib, tushurub qochurdilar. Boridin Qo'chbek yaxshiroq bordi. Qo'chbekning bir pisandida va namoyon ishi bu edi. Bu muhosarada ikki qatla xublar iligi ishga tegdi. Qaro barlos ham So'zangaron darvozasi buljorida yolg'uz qolib edi, ul ham yaxshi to'xtadi. Qutluq Xoja ko'kaltosh va Qulnazar Mirzo ham buljorlarida Gozuriston darvozasida edilar. Alar ham oz kishi bila yaxshi to'xtab, ko'ndalangdin yaxshilar otquladilar. Yana bir navbat Qosimbek yigitlarni boshlab So'zangaron darvozasidin chiqib, o'zbaklarni Xoja Kafshirg'acha qavlab, bir necha o'zbakni tushurub bosh kesib keldi. Oshliq emdi pishgan chog' edi, hech kim yangi oshliq kiyurmaydur.

Muhosara ayyomi mumtad bo'ldi. Elga bisyor tanqisliq bo'ldi. Anga yettikim, faqir va miskin it etini, eshak etini yeya kirishtilar.

Otqa bo'g'uzkim kamyoft bo'ldi, daraxtlarning bargini otqa berurlar edi. Anda tajriba bo'ldukim, bori yafroqlardin tut yafrog'i va qaroyig'och yafrog'i otqa sazovorroq emish. Ba'zi quruq yig'ochlarni randa qilib, taroshasini suvg'a ibitib otg'a berurlar edi. Uch-to'rt oyg'acha Shayboqxon qo'rg'onning yovug'ig'a kelmay, iroqroqdin qo'rg'onni evrulub ko'chub yurur edi.

Bir oxshom el g'ofil yarim kechag'a yovuq Feruza darvozasi tarafida kelib, naqoralar cholib suron soldilar. Men madrasada erdim. Bisyor taraddud va dag'dag'a bo'ldi. Mundin so'ng har kecha kelib, naqora cholib suron solib, g'avg'o qilur edilar.

Har necha atrof va javonibqa elchilar va kishilar yiborildi, hech kimdin ko'mak va madade yetishmadi. Ul mahaldakim, zo'r va quvvatimiz bor edi, hech nav' shikast va nuqsone bo'lmaydur edi, ko'mak va madad qilmadilar va mundoq mahalda xud ne hisob bila madad qilg'aylar. Bularning umidi bila qabalda qal'adorliq qilmoqlik betaqrib ekandur.

Burung'ilar debturlarkim, qo'rg'on berkitmaklikka bosh kerak, ikki qo'l kerak, ikki but kerak: bosh sardor bo'lg'ay. Ikki qo'l ikki taraftin kelur ko'mak va madad bo'lg'ay. Ikki but qo'rg'onning suyi bila zaxirasi bo'lg'ay. Biz bu atrof va javonibdag'ilardin ko'mak va madad ko'z tutarbiz, bular xud har qaysi bir o'zga xayolda.

Sulton Husayn Mirzodek mardona va sohib tajriba podshoh bizga madad qilmay bizga ko‘ngul ko‘maklar berib, elchi yibormay, Shayboqxong‘a Kamoliddin Husayn Gozurgohiyni muhosara vaqtida elchilikka yibordi.

Tanbal Andijondin Piskent navohisig‘a keldi. Xonni ham Ahmadbek va jami’ Tanbalning muqobalasig‘a chiqordilar. Laklakon va Turok chorbog‘i navohisida ro‘baro‘ bo‘ldilar. Urush, turush bo‘lmay, ajrashtilar, Sulton Mahmudxon urush kishisi emas edi. Sipohiylikdin bisyor oriy edi. Tanbal bila o‘tru bo‘lg‘on chog‘ xondin bedilona aqvol va af’ol zohir bo‘lur. Ahmadbek turk kishi edi, vale mardona va davlatxoh edi. G‘arib durusht aytur, derkim, bu Tanbal ne miqdor kishidurkim, muncha dag‘dag‘a va taraddud tortarsiz. Agar ko‘zungiz qo‘rqsa, ko‘zungizni bog‘lab yurub ro‘baro‘ bo‘laling.

VAQOYEYI SANAYI SAB’A VA TIS’A MIA[1]

Muhosara imtidodi uzoqqa tortti. Zaxira va ozuq hech tarafdin kelmadi. Ko‘mak va madad hech jonibdin yetishmadi. Sipohiy va raiyat navmid bo‘lub, birar-ikirar qo‘rg‘ondin tashlab qocha kirishtilar. Shayboqxon qo‘rg‘on elining ojizligini anglab, kelib G‘ori Oshiqon navohisida tushti. Men ham Shayboqxonning ro‘baro‘yig‘a Ko‘yi Poyonda Malik Muhammad Mirzoning uylariga keldim. Ushbu kunlarda Uzun Hasan Xoja Husaynkim, Jahongir Mirzoning yog‘iylig‘ig‘a va Samarqandtin chiqmog‘imizg‘a ul bois bo‘lub edi, yana ne miqdor fitna-yu fasod andin zohir bo‘lub edi, nechukkim burun mazkur bo‘ldi, o‘n-o‘n besh navkari bila kelib qo‘rg‘onga kirdi. Bu kirishi xeyli mardona kirish edi. Sipohiy va shahriyg‘a usrat va tanqislig‘ ko‘prak bo‘ldi. Yovuq kishilar va mo‘tabar kishilar o‘zini fasildin tashlab qocha kirishti. Bek otlig‘din bir Vays Shayx, Vays Log‘ariy boyri edilar, qochib tushtilar. Atrof va javonibtin bilkull ma’yus bo‘lduk. Hech tarafdin umidvorliq qolmadi. Ozuq va zaxira kam edi.

Bo‘lg‘oni ham tugandi. Hech tarafdin ozuq va zaxira kelmadi.

[1] To‘qqiz yuz oltinchi (1500 -1501-) yil voqealari.

Bu mahalda Shayboqxon sulh so‘zini orag‘a soldi. Agar bir tarafdin umidvorlig‘ bo‘lsa edi, yo zaxira bo‘lsa, sulh so‘ziga kim quloq solur edi. Zarurat bo‘ldi, sulhguna qilib, kechadin ikki pahar bo‘la yovushub edikim, Shayxzoda darvozasidin chiqildi. Volidam xonimni olib chiqtim. Yana ikki xotun kishi chiqti: biri Bichka xalifa edi, yana biri Minglik ko‘kaltosh edi. Mening egachim Xonzoda begim ushbu chiqqonda Shayboqxonning iligiga tushti. So‘g‘dning ulug‘ shohjo‘ylarig‘a qorong‘u kechada urunub, yo‘l iturub yuz tashvish bila tong otqonda Xoja Diydordin o‘tub, sunnat vaqtida Qorbug‘ pushtasig‘a yormoshtuk. Qorbug‘ pushtasining shimolidin Xudak kentining oyog‘i bila Ilon o‘tini tuslab tebraduk. Yo‘lda borurda Qanbarali Qosimbek bila ot tortishtuk. Mening otim o‘tti. Aning otining qolg‘onini boqar xayol qilib qayrildim. Tang bo‘shab ekandur. Egar evruldi. Boshim bila yerga yiqildim, agarchi o‘shul zamon qo‘pub otlandim, vale aqlim oxshomg‘acha qarorig‘a kelmadi. Bu olamda o‘tgan vaqoe’ tush va xayoldek ko‘zumga va ko‘nglumga ko‘runur va kechar edi.

Kech namozi digar Ilon o‘tida tushub, ot o‘lturub etini shishlab, kabob qilib, otni lahza tindurub otlanduk. Tongdin burunroq Xaliliya kentiga kelib tushtuk. Xaliliyadan Dizak kelildi, ul fursatta Dizakta Hofiz Muhammadbek do‘ldoyning o‘g‘li Tohir do‘ldoy edi. Semiz etlar va mayda etmaklar arzon, chuchuk qovunlar va yaxshi uzumlar farovon. Andoq usrattin mundoq arzonliq va andoq baliyattin mundoq amonliqqa kelduk.

Vahm-u usrattin amone toptuq,
Yangi jon, toza jahone toptuq.

O‘lum dag‘dag‘asi xotirdin raf’ bo‘lub, ochliq shiddati eldin daf’ bo‘ldi. Umrumizda muncha farog‘at qilmaydur eduk. Muddatul-umr amonlig‘ va arzonlig‘ qadrini muncha bilmaydur eduk. Ishrat usrattin so‘ng, farog‘at mashaqqattin keyin lazzatliqroq va yaxshiroq ko‘rinur. To‘rt-besh navbat ushmundoq shiddattin rohatqa va mashaqqattin farog‘atqa muntaqil bo‘lubtur. Avvalg‘i navbat bu edi. Mundoq dushman balosidin va ochliq ibtilosidin xalos bo‘lub, amonlig‘ rohatig‘a va arzonlig‘ farog‘atig‘a yetushtuk. Uch-to‘rt kun Dizakta istirohat qilduk. Andin so‘ng

O‘ratepa sari azimat qilduk. Pashog‘ar bir nima yo‘ldin qaqasroqtur, chun muddate anda bo‘lub edim, o‘tub borurda borib ani sayr qildim.

Pashog‘arning qo‘rg‘onida otunkim, muddati madid edi, mening onam xonimg‘a mulozamat qilar edi, bu navbat uloqsizliqtin Samarqandta qolib edi, uchray tushti, ko‘rushtum, so‘rdum. Samarqandtin bu yerga yayoq kelibtur. Mening onam xonimning singli Xubnigor xonim olami foniyni vido qilg‘on ekandur. O‘ratepada xonimg‘a va menga eshitturdilar. Mening otamning onasi ham Andijonda vafot qilg‘on ekandur, ani ham munda eshitturdilar.

Xonim xon bobom shunqor bo‘lg‘oli onalari, inilari, singillarinikim, Shoh begim va Sulton Mahmudxon va Sultonnigor xonim va Davlatsulton xonim bo‘lg‘aylar, ko‘rmaydurlar edi. Muforaqat imtidodi o‘n uch-o‘n to‘rt yilg‘a tortib edi, tuqqonlarni ko‘rgali Toshkandg‘a mutavajjih bo‘ldilar.

Men Muhammad Husayn Mirzo bila so‘zlashib, O‘ratepaning kentlaridin Dahqat degan yerda qishlamoq bo‘ldum. Borib uruqni Dahkatda qo‘yub, bir necha kundin so‘ng Shoh begimni va xon dodamni va xon urug‘-qayashni ko‘rgali men ham Toshkand azimati qildim. Borib Shoh begim va xon dodamg‘a mulozamat qilib, bir necha kun anda bo‘ldum. Mening onamning tug‘gon egachisi Mehrnigorxonim ham Samarqandtin keldilar. Mening onam xonim behuzur bo‘ldilar, xeyli yomon behuzurliq edi. Mahkam muxotara o‘tkardilar.

Hazrati Xojagi Xoja Samarqandtin chiqib kelib, Farkatta o‘lturub edilar. Farkatqa borib Xojani ko‘rdum. Umidvor erdimki, xon dodam rioyat va inoyat maqomida bo‘lub, viloyat va pargana bergaylar. O‘ratepani va’da qildilar. Muhammad Husayn Mirzo bermadi. Bilmon, o‘zlukidin bermadimu, yo yuqqoridin ishorat bo‘ldimu?

Necha kundin keyin Dahkat O‘ratepaning ko‘hpoya kentlaridindur, ulug‘ tog‘ning tubida tushubtur, bu tog‘din o‘tgach Mascho bo‘lur. Eli agarchi sort va dehnishindur, vale atrokdek gala va ramaliq ellardur. Dahkatning qo‘yini qirq ming chenarlar edi. Bu kentta raoyoning uylariga tushtuk. Men bir kalontarining

uyiga tushtum, qari kishi edi, oltmish-yetmishda bor edi, vale onasi hanuz bor edi. Xeyli umr topqon xotun edi, yuz o'n bir yoshta edi. Temurbek Hindustong'a kirganda bu xotunning uruq-qayoshidin biri ul cherikka borib ekandur. Ul xotirida bor edi, hikoyat qilur edi. Bir Dahkatda ushbu xotunning o'zidin tug'gon va nabira va qiz nabira va nabirayi nabira to'qson olti kishi hozir edi. O'lganlari bila ikki yuz hisob qilurlar edi. Nabirasining nabirasi bir yigit yigirma besh-yigirma olti yoshlar, qop-qora saqolliq yigit edi.

Dahkatda ekanda Dahkatning gird va navohisidag'i tog'larni hamisha yayoq yurub, sayr qilur erdim. Aksar yalangoyoq yurur erdim. Yalangoyoq ko'p yurgandin oyoqlarim andoq bo'lub edikim, tog' va tosh tafovut qilmas edi. O'shul sayr asnosida bir kun namozi digar bilan namozi shom orasida bir inichka nomushaxxas yo'l bila bir uy tushub boradur edi. Men dedimkim, bu yo'l qayong'a borur ekin? Uyg'a ko'z soling, uyni iturmang, to yo'lning qay sari chiqari ma'lum bo'lg'ay. Xoja Asadulloh zarofate qildi, dedikim: "Gov gum shavad, chi kor kunem?"[1]

Ushbu qish sipohiylardin ba'zisi bizning bila qazoqliqlarda yuruy olmay, Andijong'a bormoqqa ruxsat tiladilar. Qosimbek mubolag'alar bilan arzg'a yetkurdikim, chun bu kishi boradur, Jahongir Mirzog'a maxsusona o'z kiyganingizni yiboring. Bir os bo'rkumni yibordim. Qosimbek yana mubolag'a qildikim, Tanbalg'a ham bir nima yiborsangiz ne bo'lg'ay? Agarchi rozi emas erdim, Qosimbekning mubolag'asi jihatidin No'yon ko'kaltoshning bir o'guk yassi qilichinikim, Samarqandta o'zi uchun yasatib edi, Tanbalg'a yiborildi. Mening boshimg'a teggan qilich ushbu qilich-o'q edi. Nechukkim kelur yilning vaqoyeyida mazkur bo'lg'usidur.

Necha kundin so'ng mening ulug' onam Esandavlat begimkim, men Samarqandtin chiqqonda qolib edilar, Samarqandta qolg'on ko'ch-urug' va och va oruq bila keldilar. Ushbu qish o'rtasida Shayboniyxon Xo'jand suyini muz bila kechib, Shohruxiya va Piskent navohisini chopti. Xabar kelgach, kishimizning ozlig'ig'a boqmay, chopa otlanduq. Xo'jandning quyig'i kentlari Hashti-

[1] Agar ho'kuz yo'qolsa, nima qilamiz? Yoki: "Govgum o'lsa, ya'ni qorong'u bo'lsa, nima qilamiz?" Bu yerda "govgum"ning ikkala ma'nosiga ham ishorat qilib, lutf qilgan.

yak to‘g‘risi bila mutavajjih bo‘lduk. Mahkam zarb sovuq edi. Bu navohida Hodarvesh yeli o‘ksumas, hamisha tund qo‘par. Ul martabada sovuq erdikim, o‘shul ikki-uch kunda ikki-uch kishi bu orada sovuqning shiddatidin o‘lub edi. Manga g‘uslg‘a ehtiyoj edi. Bir ariq suyidakim, yoqalari qalin muz to‘ngub edi, o‘rtasi suvning tezligi jihatidin yax bog‘lamaydur edi, bu suvg‘a kirib g‘usl qildim. O‘n olti qatla suvg‘a cho‘mdum. Suvning sovuqlig‘i xeyli ta’sir qildi.

Tonglasi Xo‘jand suyini Xoslar to‘g‘risidin muz ustidin o‘tduk. Suvdin o‘tub tun qatib, Piskentga kelduk. Shayboqxon xud Shohruxiya navohisini-o‘q chopib yong‘ondur. Ul fursatta Piskent Mullo Haydarning o‘g‘li Abdulmannonda edi. Abdulmannondin kichikraq Mo‘min otliq bir yaramas va parishon o‘g‘li men Samarqandta ekanda mening qoshimg‘a kelib edi. Filjumla rioyat qilib erdim. Bilmon No‘yon ko‘kaltosh Samarqandta aning bila ne tavr yomon maosh qilur, bu ... kiyna saxlab ekandur. O‘zbak chopg‘unchisining yonilg‘on xabari kelgach, xon qoshig‘a kishi yiboribdur.

Piskenttin ko‘chub, Ohangaron kentlarida uch-to‘rt kun tavaqquf qilduk. Samarqanddag‘i oshnoliq bila Mullo Haydarning o‘g‘li Mo‘min No‘yon ko‘kaltoshni va Ahmad Qosimni, yana ba’zilarni og‘izlag‘oni chorlar. Menkim Piskenttin ko‘chtum, bu jam’ Piskentta qoldilar. Bu jamoatqa bir jar yoqasida suhbat berur. Biz kelib Ohangaron kentlaridin Somsiyrak degan kentga tushtuk. Tonglasi xabar keldikim, No‘yon ko‘kaltosh jardin mastliqta yiqilib o‘libtur. Haqnazarnikim, No‘yonning tug‘gon tag‘oyisi edi, yana bir jam’ bila yiborildi, borib No‘yonning yiqilg‘on yeridin topib, ehtiyot qilib, No‘yonni Piskentta tufroqqa topshurub keldilar. Bular suhbat tutqan yerdin bir o‘q otimi bir baland jarning ostida No‘yonning o‘lugini topibdurlar. Ba’zig‘a gumon bo‘ldukim, Samarqanddag‘i kiynani saxlab, Mo‘min No‘yong‘a qasd qildi. Tahqiqini kishi bilmadi. Manga g‘arib ta’sir qildi, kam kishining favtig‘a muncha mutaassir bo‘lub erdim. Bir hafta-o‘n kungacha hamisha yig‘lardim. Favtining tarixi “favt shud No‘yon”[1] topildi.

[1] “Favt shud No‘yon” (vafot qildi No‘yon) — abjad hisobida 907-hijriy yil.

Necha kundin so‘ng yonib Dahkatga keldim. Yoz bo‘la Shayboqxonning O‘ratepa ustiga kelur xabari bo‘ldi. Dahkat tuz yer uchun Obburdan doboni bila Mascho ko‘histonig‘a oshtuk. Maschoning quyig‘i kenti Obburdandur. Bu Obburdandin quyiroq bir chashma tushubtur, bu chashma boshida mazoredur. Ushbu chashmadin yuqori Mascho doxilidur. Quyi Palg‘arg‘a taalluqdur. Ushbu chashma boshida, chashma yoqasidag‘i toshida qazib, bu uch baytni sabt ettim:

Shunidamki, Jamshedi farruxsirisht
Ba sarchashmaye bar sange navisht:

“Bar in chashma chun mo base dam zadand,
Biraftand to chashm, barham zadand.

Giriftem olam ba mardi-yu zo‘r,
Va lekin naburdem bo xud ba go‘r”.[1]

Ul ko‘histonda bu rasmdurkim, toshqa qazib abyot va nimalar bitirlar. Ushbu Maschoda ekanda Mullo Hijriy shoir Hisor tarafidin kelib mulozamat qildi. Bu matla’ni o‘shul ayyomda aytib erdim:

Takalluf har necha suratta bo‘lsa ondin ortuqsen,
Seni jon derlar, ammo betakalluf jondin ortuqsen.

Shayboqxon O‘ratepaning gird va navohisig‘a kelib, bir pora buzuqchilik, qilib yondi. Shayboqxon O‘ratepaning ustida ekanda kishimizning ozlig‘ig‘a va yaroqsizlig‘ig‘a boqmay, Maschoda uruqni qo‘yub, Obburdan dobonidin oshib Dahkat navohisig‘a keldukkim, kecha erta yovuq sig‘inib qopug‘a kelgan ishni taqsir qilmag‘aybiz. Shayboqhon bot-o‘q yondi.

Yana dobon oshib Maschog‘a kelduk. Xotirg‘a kechtikim, mundog‘ tog‘din tog‘qa aloxon va alomon, viloyatimiz yo‘q, yerimiz yo‘q, turmak betaqribdur, xon qoshig‘a Toshkandga-o‘q

[1] *Mazmuni:* “Eshittimki, qutlug‘ tabiatli Jamshid bir bulog‘ boshida tosh ustiga shunday deb yozgan ekan: “Bu bulog‘ tepasida bizlar singari ko‘p kishilar kelib o‘lturdilar, ketdilar va yo‘q bo‘ldilar. Olamni mardlik va zo‘rlik bilan oldik, lekin o‘zimiz bilan go‘rga eltmadik””.

boraling. Qosimbek bu yurumoqqa rizo bo‘lmadi. Qorabuloqda uch-to‘rt mo‘g‘ulni zabt va siyosat uchun o‘lturub edi, nechukkim mazkur bo‘ldi. G‘olibo, o‘shul jihatidin bormoqqa taraddud qildi. Har necha mubolag‘a qilduk bo‘lmadi. Og‘a-ini va tavobe’ va lavohiqi bila Hisorg‘a tortti.

Biz Obburdan ko‘tali bila oshib, xon qoshig‘a Toshkandga mutavajjih bo‘lduk. Ushbu ayyomda Tanbal cherik tortib Ohangaron julgasiga keldi. Cherik ustida Muhammad dug‘latkim, Muhammad Hisoriyg‘a mashhur edi, yana inisi Sulton Husayn dug‘lat, Qanbarali salloh muttafiq bo‘lub Tanbalg‘a qasd qilurlar. Bu muhimni Tanbalg‘a sezirgach, tura olmadilar, xon qoshig‘a qochib keldilar.

Bizga qurbon iydi Shohruxiyada bo‘ldi. Betavaqquf o‘tub, xon qoshig‘a Toshkandga bordim. Bu ruboiyni aytib edim, ma’mul qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda she’r mustalahotig‘a muncha tatabbu’ qilmaydur edim, xon xushtab’ kishi edi, she’r aytur edi. Agarchi saru somonliq g‘azali kamroq edi, bu ruboiyni xong‘a o‘tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko‘ngul ting‘udek shofiy javob topmadim. G‘olibo, she’r mustalahotig‘a kamroq tatabbu’ qilg‘ondurlar. Ruboiy budur:

Yod etmas emish kishini mehnatta kishi,
Shod etmas emish ko‘ngulni g‘urbatta kishi.
Ko‘nglum bu g‘aribliqta shod o‘lmadi hech,
G‘urbatta sevunmas emish, albatta, kishi.

So‘ngra ma’lum bo‘ldikim, turkiy lafzida mahal iqtizosi bila to va dol yana g‘ayn va qof va kof bir-birlari bila mubaddal bo‘lurlar emish.

Bir necha kundin so‘ng Tanbal O‘ratepaning ustiga keldi. Bu xabar kelgach, xon Toshkandtin cherik otlandi. Piskent bila Somsiyrakning orasida barong‘or va javong‘orni yasol yasab erdim, ko‘rdilar. Mo‘g‘ul dasturi bila tug‘ bog‘ladilar. Xon ottin tushti. To‘qquz tug‘ni xonning olida turg‘uzub, bir mo‘g‘ul bir uyning o‘rta iligiga bir uzun oq bo‘zni bog‘lab, iligiga tutubdur. Yana uch parcha uzun bo‘zni uch tug‘ning tutasidin quyiroq bog‘lab, tug‘ning yig‘ochining ostidin olib kelturub, bir bo‘zning uchini xon bosib turdi. Yana bir tug‘qa bog‘lag‘on bo‘zning uchini

men bosib turdum. Yana bir bo‘zning uchini Sultonmuhammad Xonika. Ul mo‘g‘ul bo‘z bog‘lag‘on uyning o‘rta iligini iligiga olib, mo‘g‘ulcha nimalar deb tug‘qa boqib ishorat qiladur, xon va tamom turg‘onlar tug‘ sorig‘a qimizlar sochadurlar. Tamom nafirlarni va naqoralarni bir yo‘li chaladurlar. Bo‘lg‘on yasolda turg‘on cherik eli bir yo‘li suron soladurlar. Uch navbat ushmundoq qiladurlar. Andin so‘ng otlanib suron solib ushmuncha cherik davrin chopardurlar. Mo‘g‘ul orasida Chingizxonning tuzuki holog‘acha Chingizxon yasab qo‘ygandek-o‘qtur.

Barong‘or barong‘orda, javong‘ar javong‘arda, g‘ul g‘ulda, har kim ota-otasidin qolg‘an yerida-o‘q turar. Barong‘or bila javong‘orda har kimning e’tibori ko‘praktur, uch sarroq turarlar.

Barong‘orda charosi bila Bekchik urug‘ining hamisha uchqa chiqmoq talashlari bor. Ul fursatta charosning tuman begisi Qashqa Mahmud edi, xeyli mardona yigit edi. Bekchik tumaniningkim, tumanga-o‘q mashhurdur, tuman begisi Ayyub Ya’qub edi, uchqa chiqmoq uchun urushtilar. Bir-birlariga qilichlar sug‘urushtilar. Oxir, g‘olibo, mundoq qaror toptikim, chargada birisi yuqqori turg‘ay, yasolda yana biri uchqa chiqqay. Tonglasig‘a Somsiyrak navohisini charga solib ovladilar. Kelib Turok chorbog‘ig‘a tushuldi. Ul g‘azalikim tugattim, ushbu kun ushbu yurtta tugattim. U tugangan g‘azal budur:

Jonimdin o‘zga yori vafodor topmadim,
Ko‘nglumdin o‘zga mahrami asror topmadim.

Bu g‘azal olti bayt turur. Mundin so‘ng g‘azalkim tugandi, o‘shul tartib bila-o‘q bitildi.

Mundin ko‘ch-bako‘ch Xo‘jand daryosining yoqasig‘a keldilar. Bir kuni sayr tariqi bila suvdin o‘tub, osh pishurub, yigitlarni va chuhralarni sho‘xluqqa solduk. Ushbu kun mening takbandimning oltun qullobini o‘g‘urladilar. Tonglasig‘a-o‘q Xonquli Bayonquli bila Sultonmuhammad Vays qochib Tanbalg‘a bordilar. Barchag‘a gumon bo‘ldukim, bu harakat bulardin sodir bo‘lubtur, agarchi tahqiq bo‘lmadi. Ahmad Qosim ko‘hbur ham ijozat tilab O‘ratepaga bordi. Ul ham ushbu borg‘on bila kelmadi. Tanbalg‘a bordi.

VAQOYEYI SANAYI SAMON VA TIS'A MIA[1]

Xonning bu yurushi befoydaroq yurush edi: qo'rg'on olmoq va yog'iy bosmoq yo'q: bordilar, keldilar. Bu muddattakim, Toshkandta edim, xeyli qalloshliq va xorlik tortildi, viloyat yo'q, viloyat umidvorlig'i yo'q, navkar aksar tarqadi; ma'dudekim, qolib edi, qalloshliqtin mening bila yuruy olmas edilar. Xon dodamning eshigiga borsam, gohi bir kishi bila, gohi ikki kishi bila borur erdim, vale yaxshilig'i bu edikim, yot emas edilar, tug'gon edilar. Xon dodamg'a ko'runush qilib, Shoh begim qoshig'a kelur edim. O'z uyimdek boshyalang, oyoqyalang kirar erdim. Oxir mundoq sargardonliqtin va bu nav' bexonumonliqtin jong'a yettim. Dedimkim, mundoq dushvorliq bila tirilguncha, bosh olib itsam yaxshi. Bu nav' xorliq va zorliq bila el bilguncha oyog'im yetgancha ketsam yaxshi. Xitoyg'a bormoqni jazm qilib, bosh olib ketmakka azm qildim. Kichiklikdin beri Xitoy sarig'a havasim bor edi. Vale saltanat va aloyiq jihatidin muyassar bo'lmas edi. Saltanat xud bordi. Onam ham onalarig'a, inilarig'a qo'shuldilar. Sayr mavone'yi raf' bo'ldi, ul dag'dag'alar daf' bo'ldi. Xoja Abulmakorimning tavassuti bila bu so'zni orag'a soldimkim, Shayboqxondek g'anim paydo bo'lubtur, muning zarari turkka va mo'g'ulg'a musovidur. Muning fikrini hololiqtakim, ulusni hanuz yaxshi bosmaydur va ko'p ulg'aymaydur, qilmoqlik vojibdur. Nechukkim debturlar:

Imro'z bikush chu metavon kusht,
Otash chu baland shud jahon so'xt.
Magzorki zeh kunad kamonro,
Dushman chu ba tir metavon do'xt.[2]

Kichik xon dodam ham yigirma to'rt-yigirma besh yildurkim, muloqot qilmaydurlar, men ham ularni ko'rgan emasman. Bo'la olg'aymukim, men borsam, ham kichik xon dodamni ko'rsam,

[1] To'qqiz yuz sakkizinchi (1502–1503-) yil voqealari.

[2] *Mazmuni:* "Kuching yetar ekan, olovni shu on o'chir. Agar alanga olsa, jahonni kuydiradi. Dushmanni o'q bilan urishga qodir ekansan, uni kamon qo'lingga qo'yma".

ham muloqot qilmoqqa vosita va soyi' bo'lsam. G'arazim bu erdikim, bu bahona bila bu oradin chiqsam, Mo'g'uliston va Turfong'a borg'onda xud hech mone'ye va dag'dag'a qolmas, o'z jilovim o'zumning iligimda bo'lur. Bu xayolimdin hech kishi sohibvuquf emas edi, kishini sohibvuquf ham qilib bo'lmas edi. Ne jihattinkim, onamg'a xud mumkin emas erdikim, mundoq so'zlarni ayta bo'lg'ay. Yana bir necha ulug'-kichik gird va go'shamda bo'lurlar edi. O'zga umidvorliqlar bila manga irashib sargardonliq tortib yururlar, alarg'a ham mundoq so'zlarni aytmoqning hech lutfi yo'q edi. Xoja Abulmakorim Shoh begimga va xon dodamga bu so'zni aytqoch, alardin rizo ne fahm bo'lur. Yana xotirlarig'a kecharkim, rioyat topmog'ondin magar ruxsat tilaydurman. Bu jihattin nomus qilib ruxsatta andak taammul qildilar.

Ushbu fursatta kichik xon dodamdin bir kishi keldikim, tahqiq kichik xon keladur. Bu xayol ham bo'lmadi. Yana bir kishi kelib, kichik xonning yaqin yetganining xabarini aytqoch, Shoh begim va kichik xon dodamning singillari Sultonnigor xonim va Davlatsulton xonim va men va Sultonmuhammad Xonika va Mirzoxon, borcha kichik xon dodamg'a o'tru chiqtuk. Toshkand bila Sayramning orasida Yag'mo degan kent va yana bir necha kentginalar bor. Ibrohim ota va Is'hoq otaning qabri andadur, bu kentlarg'acha borildi. Kichik xon dodamning bu zamon kelurini tahqiq bilmay holidin sur'at bila otlanib edim. Bayakbor xon uchray-o'q tushtilar. Ilgari yurudum, men tushganda-o'q kichik xon dodam voqif bo'ldi, xeyli iztirobta bo'ldi. G'olibo, andoq xayoli bor ekandurkim, bir yerda tushub o'lturub, mening bila ta'zim bila ko'rushgaylar. Yovuq yetishib tushtum, mahal ul taqozo qilmadi, yukungucha fursat ham bo'lmadi, yukunub borib ko'rushtum. Iztirob va infiolda bo'lub, filhol Sulton Sa'idxon bila Boboxon Sultonni buyurdilarkim, tushub mening bila yukunub ko'rushgaylar. Xonning o'g'lonlaridin ushbu ikki sulton-o'q kelib edi, o'n uch-o'n to'rt yoshda bo'lg'oylar edi. Bu sultonlar bila ko'rushub otlanib, Shoh begim qoshig'a kelduk. O'lturub o'tgan-kechgan kayfiyat va holottin yarim kechagacha o'lturub aytishtilar. Tonglasi kichik xon dodam manga mo'g'ulcha rasmliq

bosh-oyoq va qo‘rini va egarlik xossa otini inoyat qildi. Maftunluq mo‘g‘uliy bo‘rk va sonchma tikkan xitoyi atlas to‘n va xitoyi qo‘r, burung‘i rasmliq toshi chintoiy bila chintoiyni so‘l sari, yana uch-to‘rt nima xotun kishining yoqosig‘a osar anbardon va xaritasidek nimalar osibturlar, so‘ng sarida ham ushmundoq uch-to‘rt nima osibturlar. Ul yerdin Toshkand sori mutavajjih bo‘ldilar. Ulug‘ xon dodam ham Toshkandtin uch-to‘rt yig‘och yo‘l o‘tru chiqib keldi. Bir yerda shomiyonalar tikib, ulug‘ xon o‘lturdi. Kichik xon ro‘baro‘din keladur edi. Yovuq yetgach, xonning so‘l qo‘li bila keyindin evrulub kelib, xonning olida tushub keldi. Ko‘rushur yerga yetishib, to‘qquz qatla yukunub kelib ko‘rushti. Ulug‘ xon ham kichik xon yaqin yetgach, qo‘pub ko‘rushtilar, g‘alaba quchushub turdilar. Yong‘onda ham kichik xon to‘qquz qatla yukundi. Tortiq tortqonda ham qalin yukundi. Andin so‘ng kelib o‘lturdilar. Kichik xonning kishilari tamom mo‘g‘ulcha yasanib edilar: mo‘g‘ulcha bo‘rklar, xitoyi atlas va sonchma tikkan to‘nlar va mo‘g‘ulcha yashil sag‘riliq sog‘doqlar va egarlar va mo‘g‘uliy otlar va tavri g‘ayri mukarrar zeb bila keldi.

Kichik xon ozroq kishi bila kelib edi: mingdin ko‘proq, ikki mingdin ozroq bo‘lg‘ay edi. Kichik xon dodam g‘arib atvorliq kishi edi, qilichig‘a mahkam erklik va mardona kishi edi. Bu aslihadin qilichqa ko‘prak mo‘taqid edi. Der edikim, shashpar va piyoziy va kistan va tabarzin va boltukim bor, tegsa bir yeri korgardur, qilich agar tegsa, boshdin oyog‘i korgardur, kesar. Qilichini hargiz o‘zidin ayirmas edi: yo belida edi, yo iligida. Yoqa yerda ulg‘oyg‘on uchun bir nima rustoyiroq, durushtgo‘yroq edi. Ushbu mo‘g‘ulcha zeb bilakim, mazkur bo‘ldi, kichik xon dodam bila keldim. Xoja Abulmakorim ulug‘ xon dodam bila edi, meni tonimaydur, so‘rubturkim, bular qaysi sultondur? Aytqondin so‘ng tanibtur.

Toshkandga kelib bot-o‘q Sulton Ahmad Tanbalning ustiga Andijong‘a cherik torttilar. Kandirlik dobonining yo‘li bila mutavajjih, bo‘ldilar. Ohangaron julgasi yeta kichik xonni va meni ilgarrak ayirdilar. Dobondin oshib Zirqon va Karnon navohisida ikki xon qatildilar. Karnon navohiysida bir kun dim ko‘rdilar, cheriklarini o‘ttuz ming chenadilar.

Ilgaridin xabar kela boshladikim, Tanbal ham cherikini yig'ib Axsig'a kelibtur. Xonlar mashvarat qilib, ra'ylari munga qaror toptikim, manga bir pora cherik qo'shqaylar, Xo'jand suyini o'tub, O'sh va O'zgand sori borib, orqasig'a evrulgaymen. So'zni munga qo'yub, Ayyub Bekchikni tumani bila, Jonhasan borinni borinlari bila, Muhammad Hisoriy dug'latni, Sulton Husayn dug'latni, Sulton Ahmad Mirzo dug'latni o'zlarini, dug'lat tumani bularda emas edi, Qanbaralini va Sorig'bosh Mirzo itarchini cherik dorug'asi qilib manga qo'shtilar. Karnondin xonlardin ayrilib, Sakon navohisidin Xo'jand suyini sol bila kechib, Xo'qon o'rchini bila o'tub, Quboni bosturub, Olayluq o'rchini bila O'sh ustiga ilg'aduk. Sahar vaqti O'sh qo'rg'onig'a g'ofilliqta yetishtuk. O'sh eli chora qila olmadilar, O'shni topshurdilar. Bittab' viloyat eli bizni ko'p tilar edilar. Tanbalning qo'rqunchidin va bizning yiroqlig'imizdin choralarini topa olmaslar edi. O'shqa kelib kirgach, Andijonning sharq va janubidag'i tog' va tuz el va uluslari tamom kirdilar. O'zgandnikim burun Farg'onaning poytaxti ul ekondur, yaxshi qo'rg'oni bor, sarhadta voqe' bo'lubtur. Eli bizning qullug'imizni qabul qilib, kishi yiborib, manga kirdilar. Necha kundin so'ng Marg'inon eli ham dorug'asini urub qavlab, manga kirdilar. Xo'jand suyining Andijon tarafidag'i qo'rg'onlardin bir Andijondin o'zga tamom kirdilar. Bu ayyomda bovujudkim mundoq sho'r va fitna qoyim bo'ldi, Tanbal hanuz o'ziga kelturmay, Axsi bila Karnon oralig'ida otliq-yayog' cheriki bila xonlar bila ro'baro' bo'lub, o'zini shox va xandaq bila berkitib o'lturub edi. Bir necha navbat ul tarafdin oz-og'loq urush-murush bo'lur, vale hech jonibtin g'olibiyat va mag'lubiyat mushaxxas va ma'lum bo'lmas. Chun Andijon tarafidag'i el va ulus va qo'rg'on va viloyat aksar manga kirdilar, Andijonning eli ham bittab' meni tilar edilar, vale choralarin topa olmaslar edi. Xotirg'a yettikim, bir kecha Andijonning yovug'ig'a borib, kishi kiyurub, xoja va arboblari bila so'zlashsak, ehtimoli borkim, bizni bir tarafdin kiyurgaylar. Bu xayol bila O'shdin otlanib, yarim kecha Andijonning bir kuruhida Childuxtaron ro'baro'yig'a kelduk, Qanbaralibek va yana ba'zi beklarni ilgarraq yiborildikim, inchkalik bila qo'rg'ong'a kishi kiyurub xoja va arbob bila so'zlashgaylar. Biz yiborg'on beklarning

intizorida ot ustida-o‘q turub edik, ba’zi urkudamoqta, ba’zi xobolud, kechaning uch pahari bo‘lg‘oy edi, bayakbor tablboz uni va suron chiqti. Yog‘iyning ko‘pini, ozini bilmay, g‘ofil va uyquluq el bir yo‘li-o‘q bir-biriga boqmay duvurlab qocha berdilar. Men elni tiyguncha fursat ham bo‘lmadi. Yog‘iy sori-o‘q yurudum. Mirshoh qavchin, Bobo Sherzod va Do‘st Nosir mening bila-o‘q tebradilar. Biz to‘rt kishidin o‘zga jami’ el qochmoqqa-o‘q yuz qo‘ydilar. Ozroqcha yonib erdimkim, bu doring‘onlar o‘q qo‘yub, suron solib, yetishib keldilar. Bir qashqa otliq kishi manga yaqin sig‘inib keldi. Otini o‘qladim, yumolanib bordi. Bir nima bosilg‘ondek bo‘ldilar.

Mening bila bo‘lg‘on uch kishi dedilarkim, qorong‘u kecha yog‘iyning ko‘pi-ozi ma’lum va mushaxxas emas. Bo‘lg‘on cherik eli tamom kettilar, biz to‘rt kishidin ne miqdor mutazarrir bo‘lg‘aylar, borib bu duramagan elga yetib, urushmoq kerak. Qatrab elga yetib, urub, qamchilab, harchand qilib, el tiyilmadi. Yana bu to‘rt kishi bila yonib-o‘q qo‘yduk, ozroqcha to‘xtadilar. Chun bir-ikki navbat ko‘rdilar, biz uch-to‘rt kishi, besh emasbiz, yana elni qo‘lg‘a tushurmakka mashg‘ul bo‘ldilar. Ushbu dastur bila uch-to‘rt qatla borib elni tiydim. El tiyilmog‘och, yana ushbu uch kishi bila yonib-o‘q qo‘pub, g‘animni yondurdum. Ikki-uch kuruhgacha elni Xarobuk va Pashomunning ro‘baro‘yidagi pushtag‘acha quvlay keldilar. Pushtag‘a yetganda, Muhammadali Mubashshir uchradi. Men dedimkim, bu oz kishidur, turub ot solaling. Turub ot solduk, irisha turub qoldilar. Parishon bo‘lg‘on el ul tarafdin-bu tarafdin yig‘ilib keldilar. Ba’zi o‘bdon-o‘bdon yigitlar ushbu doritqon bila rost O‘shqa boribturlar.

Bu kayfiyat mundoq ekandurkim, Ayyub Bekchikning tumanidin bir necha mo‘g‘ul O‘shdin bizdin ayrilib qazoqliqqa Andijonning girdig‘a kelgan ekandurlar. Bizning cherikning g‘avg‘osin eshitib, inchkalik bila ilgarrak kelib o‘ronlashurlar. Bu o‘ron ikki nav’ bo‘lur: ulkim, har qavmning o‘roni bor, nechukkim, ba’zi qavmning o‘roni “durdona”dur va ba’zining “to‘qboy”, ba’zining “lulu”; yana bir tamom cherikka ish mahalida ikki lafzni o‘ron qo‘yarlarkim, ish vaqtida uchrashqonda, biri bir lafzni aytqonda yana biri ul ma’hud lafzni aytqay, to bu tariq bila el yog‘iydin

ayrilg‘ay va o‘z kishisini yotdin farq qilg‘ay. Ul yurushta ma’hud o‘ron alfozi “Toshkand” bila “Sayram” edi. “Toshkand” desa, “Sayram” deyilgay, “Sayram” desa “Toshkand”. Bu orada — sho‘rda Xoja Muhammadali ilgarrak ekandur. Mo‘g‘ullar: Toshkand, Toshkand deb kelurlar. Xoja Muhammadali sirt kishi iztirobta bo‘lur, muqobalada ul ham “Toshkand, Toshkand” der. Mo‘g‘ullar yog‘iy kishisi xayol qilib suron solib, tablboz cholib o‘q qo‘yarlar. Ushbu tariq g‘alat g‘avg‘o bila turmab parishon bo‘lduk.

Ul qilg‘on xayol bo‘lmadi. Yana yonib O‘shqa kelduk. Besholti kundin so‘ng tog‘ va tuz va qo‘rg‘on manga ruju’ qilg‘onidin Tanbal va tavobeyi bedil va bepoy bo‘lub, cherigi va eli ucharto‘rtar toqqa va tuzga qocha kirishtilar. Ba’zi aning ichidin kelganlar dedilarkim, Tanbalning ishi buzulmoqg‘a yetibdur. Ushbu uch-to‘rt kunda tahqiq buzulub yong‘usidur. Bu xabarlar kelgach, Andijon ustiga otlanduk.

Andijon qo‘rg‘onida Tanbalning kichik inisi Sultonmuhammad Kalpo‘k edi, Tutluq yo‘li bila kelib, Andijonning janub tarafig‘a Xokong‘a namozi peshinda chopqun qo‘yuldi. O‘zum ham chopqunchining keynicha yurub, Pushtayi Ayshning Xokon tarafidag‘i domanasiga keldim. Qorovuldin xabar keldikim, Sultonmuhammad Kalpo‘k bo‘lg‘on kishisi bila mahalla va bog‘ottin toshqari Pushtayi Ayshning domanasig‘a chiqibtur. Chopqunchi hanuz yig‘ilmaydur edi. Chopqunchining yig‘ilurig‘a boqmay betavaqquf yog‘iy sari tez-o‘q tebradim. Kalpo‘kning kishisi besh yuzdin ko‘proq bo‘lg‘ay edi. Agarchi bizning kishimiz andin ko‘prak edi, vale cherik eli chopqung‘a tarqab edi. Ro‘baro‘ bo‘lg‘on mahalda o‘shancha-o‘q bo‘lg‘ay eduk. Yasol va tartibni mulohaza qilmay, jilavrez-o‘q g‘anim sari mutavvajjih bo‘lduk. Yovuq yetgach, to‘xtay olmadi. Bir-ikki qilich olishg‘uncha ham bo‘lmadi, qocha berdi. Kishisini Xokon darvozasining yovug‘ig‘acha tushira bordilar. Yog‘iyni bosib mahallaning yoqasi Xoja Kattag‘a yetganda namozi shom bo‘lub edi, tez-o‘q darvozag‘a yetar xayolim bor edi.

Ulug‘-qari tajribaliq beklar Nosirbek Do‘stbekning otasi, Qanbaralibek arzg‘a tegurdilarkim, kech bo‘lubtur, qorong‘uda

qo‘rg‘ong‘a yaqin sig‘inib bormoq behisobdur. Keyinraq tortib tushaling. Tong-la ne choralari bordur, qo‘rg‘onni berurlar. Bu tajribaliq beklarning so‘ziga kirib, mahallotning yoqasidin o‘q yonduq. Agar qo‘rg‘on eshigiga borsoq ekandur, beshak va shubha qo‘rg‘on ilikka kirar ekandur. Namozi xuftan edi, kelib Xokon arig‘idin o‘tub, Raboti Ro‘zak kentining yonig‘a tushuldi.

Bovujudkim, Tanbalning buzulub, yonib Andijong‘a kelur xabari bor edi, betajribaliqdin g‘aflate bo‘ldi. Xokon arig‘idek berk arig‘ning yoqasi berkilib tushmay arig‘din o‘tub kelib, Raboti Ro‘zak kentining yonig‘a tub-tuz yerga tushuldi. Qorovul yo‘q, jangdovul yo‘q, g‘ofil yotilib edi. Tong boshida el chuchuk uyquda erdikim, Qanbaralibek qatrab qichqirib ayttikim, yog‘iy yetti, qo‘pung. Ushmuncha deb, lahza tavaqquf qilmay o‘ta chiqti, yonmadi. Men hamisha, omonliqda ham, to‘n, o‘quvvoq chig‘ormoy-o‘q takiya qilur erdim. Qo‘pqoch-o‘q qilich, soqdog‘ni bog‘lab filhol otlandim. Tug‘chi tug‘ bog‘lag‘ucha fursat bo‘lmadi, tug‘ni iligiga olib-o‘q otlandi. Yog‘iy keladurgan sori-o‘q mutavajjih bo‘lduq. Ul otlang‘onda o‘n-o‘n besh kishi hamroh edi. Bir o‘q otimi kelib edukkim, yog‘iyning chopqunchisig‘a yettuk. Bu holatta mening bila o‘ncha kishi bo‘lg‘ay edi. Ildam yurub yetib o‘q qo‘yub, ilgarigi kishisini olg‘on bila tebraduk. Yana bir o‘q otimi qavlab borib edukkim, g‘ulig‘a yettuk.

Sulton Ahmad Tanbal yuzcha chog‘liq kishi bila to‘xtab turubdur. Tanbal o‘zi yana bir kishi bila yasolidin eshikliq tuvurluk ilgarrak ur-ur deb turubdur, vale eli aksar yonlarini berib, qochay-qochmay degandek etib turubdurlar.

Ushbu zamonda mening bila uch kishi qolib edi: bir Do‘st Nosir, yana Mirzoali ko‘kaltosh, yana Karimdod Xudoydod turkman, bir o‘qkim shastimda edi, Tanbalning duvulg‘asig‘a o‘q ottim, yana sog‘doqqa ilik elittim. Xon dodam bir sarsabz go‘shagir berib edi. Ul chiqdi. Toshlag‘ali hayfim keldi. Yana sog‘doqqa solg‘ucha ikki o‘q otkuncha fursat bo‘ldi ekin. Yana bir o‘qni havlilab ilgarrak yurudum. Bu uch kishi ham keyinrak qoldi. O‘trumdag‘i ikki kishidin birikim Tanbal ekandur, ul ham ilgarrak yurudi. Orada bir shohroh edi. Men bu saridin, ul ul saridin yo‘lg‘a kirib, yo‘lda ro‘baro‘ bo‘lduk. Andoqkim, mening o‘ng qo‘lum yog‘iy

sari, Tanbalning o‘ng qo‘li bizning sari bo‘ldi. Tanbalning bir kejimdin o‘zga borcha yarog‘i bor edi. Mening sog‘doq, qilichdin o‘zga hech yarog‘im yo‘q edi. Iligimdag‘i o‘q bila qolqonini g‘arbichisig‘a ko‘klay ottim.

Ushbu holatta o‘ng butumg‘a sheba o‘qi bila o‘tkara ottilar. Boshimda duvulg‘a bo‘rki edi, Tanbal boshimg‘a chopti. Boshim qilich zarbidin karaxt bo‘ldi. Bovujudkim, duvulg‘a bo‘rkining bir tori kesilmadi, boshimg‘a xeyli yara bo‘ldi. Qilichni boldog‘lamaydur erdim. Qinida edi. Qilich sug‘urg‘uncha fursat bo‘lmadi. Qalin dushman ichida yakka va yolg‘uz qoldim. Turar mahal emas edi. Jilavni yondurdum. Yana bir qilich ham o‘qlarimg‘a tushubtur. Yetti-sekkiz qadam yonib edimkim, yayog‘ uch kishi manga qotildi. Mendin so‘ngra Tanbal Do‘st Nosirg‘a ham qilich solg‘ondur. Bir nishona otimi keyinimizcha keldilar.

Xokon arig‘i ulug‘ shohjo‘ydur va chuqur oqar. Har yeridin kechib bo‘lmas. Tengri rost kelturdi. Bu arig‘ning bir guzarig‘a to‘p-to‘g‘ri-o‘q kelduk. Arig‘din kechgach, Do‘st Nosirning oti zaifroq edi, yiqildi. Turub oni otlanturub Xarobuk bila Farog‘inaning oralig‘idagi pushta bila O‘sh sori torttuk. Pushtag‘a chiqqon mahalda Mazid tag‘oyi kelib qotildi. Aning ham o‘ng oyog‘ig‘a tizidin quyiroq o‘q tegibdur.

Agarchi o‘ta chiqmaydur edi, vale O‘shqa bisyor tashvish bila keldi. Mening o‘bdon kishilarimni tushurdilar: Nosirbek, Muhammadali Mubashshir, Xoja Muhammadali, Xisrav ko‘kaltosh, No‘mon chuhra munda tushtilar. Yana ham yigit-yalangdin xeyli kishi tushti.

Xonlar Tanbalning so‘ngicha-o‘q kelib Andijonning navohisiga tushtilar. Ulug‘ xon qo‘ruqning yonida mening ulug‘ onam — Esandavlat begimning bog‘ig‘akim, Qo‘shtegirmonga mavsumdur, tushti. Kichik xon Bobo Tavakkul langarining yovug‘iga tushti. Ikki kundin so‘ng O‘shdin keldim. Ulug‘ xonni Qo‘shtegirmonda ko‘rdum. Xonni ko‘rgan zamon-o‘q manga kirgan yerlarni kichik xonga berdilar. Manga mundoq uzr ayttilarkim, Shayboqxondek g‘anim Samarqanddek shahrni olib, ulg‘ayib boradur, ushbu maslahat uchun kichik xonni ne yerdin kelturubturlar, munda yeri yo‘q, ul viloyatlari yiroq. Xo‘jand daryosining janubi

Andijon boshliq viloyatlarni kichik xong'a bermak kerakkim, anda yurtlang'ay. Xo'jand daryosining shimoli Axsi boshliq viloyatlarni manga va'da qildilar. Dedilarkim, munda to'xtog'ondin so'ng, yurub Samarqand viloyatini olib manga bergaylar. Andin so'ng Farg'ona tamom kichik xong'a bo'lg'ay. G'olibo manga bu so'zlar firib ekandur. Muyassar bo'lg'ondin so'ng vuqu'i ma'lum emas edi. Chora yo'q edi, xohi-noxohi rozi bo'ldum.

Ulug' xonning qoshidin otlanib, kichik xonni ko'ra boradurg'onda Qanbaralibekkim, sallohqa mashhur edi, manga yondoshib kelib, ayttikim, ko'rdingizmu, filhol, bo'lg'on viloyatlarni oldilar, sizga bulardin ish ochilmas, holokim O'sh va Marg'inon va O'zgand va kirgan viloyat va el va ulus iligingizdadur, filhol, borib, O'shqa kirib, qo'rg'onlarni berkitib Sulton Ahmad Tanbalg'a kishi yiborib, yarashib, mo'g'ulni urub chiqorib viloyatlarni og'a-ini hissa qilishing. Men dedimkim, ravo bo'lmag'oy, xonlar tuqqonlarim, bularg'a navkarlik qilg'onim, Tanbalg'a podshohliq qilg'ondin ortiqroqdur. Ko'rdikim, so'zi ta'sir qilmadi, aytqonidin pushaymon bo'lub yondi.

Men borib kichik xon dodamni ko'rdum. Burun ko'rushganda bexabar yetib bordim, kichik xon tushguncha fursat bo'lmadi. Beta'zimroq ko'rushub edi. Bu navbat yovuqroq keldim, ersa chodirning tanobining ushig'a yugurub chiqti. Oyog'imda o'q yarasi jihatidin aso tutub tashvish bila yurur erdim. Yetib ko'rushub, "Inim bahodur emishsiz", deb iligimdin qo'ldab, chodirg'a keltudi. Kichikrak chodir tikibturlar. Yoqa yerda ulg'ayg'on uchun chodir va o'lturur yeri betakallufona va qazoqona edi. Qovun va uzum va rikobxona ashyosi tamom o'zi o'lturur chodirda-o'q edi.

Kichik xonning qoshidin qo'pub, o'zumning o'rdumg'a keldim. Yaramni boqqali Atika baxshi otliq mo'g'ul jarrohini yiboribturlar. Mo'g'ul eli jarrohni ham "baxshi" der. Jarrohlikda bisyor hoziq edi. Kishining mag'zi chiqsa, doru berur edi. Ildizdin har turluk yara bo'lsa edi, oson muolaja qilur edi. Ba'zi jarohatqa marhamdek doru qo'yar edi, ba'zig'a yegali doru berur edi. Mening butumning yarasig'a buchqoq yoqmoqni buyurdi, fatila qo'ymadi. Ildizdek nimani ham bir qatla yedurdi. O'zi der edikim, birovning inchka poychasi sinib, bir tutamcha yeri reza-reza

bo‘lub edi, etini yorib so‘ngaklarini tamom olib, so‘ngak o‘rnig‘a doruni un qilib soldim. Ul doru so‘ngak o‘rnig‘a so‘ngakdek-o‘q butti. Mundoq ajib va g‘arib nima xeyli dedikim, viloyat jarrohlari andoq mudovodin ojizdurlar.

Uch-to‘rt kundin keyin Qanbarali aytqon so‘zlaridin mutavahhim bo‘lub, qochib Andijong‘a kirdi. Bir necha kundin so‘ng xonlar ittifoq qilib, Ayyub Bekchikni tuman bila Jonhasan borinni borin tumani bila Sarig‘bosh Mirzoni cherik begi qilib, ming-ikki mingcha kishi manga qo‘shub, Axsi tarafig‘a yibordilar. Axsida Tanbalning inisi Shayx Boyazid edi. Kosonda Shahboz qorluq edi. Ul fursatta Shahboz kelib, Navkandning qo‘rg‘onining olida o‘lturub edi. Xo‘jand daryosidin Bichrotaning olidin kechib, Navkandga Shahbozning ustiga ilg‘aduk. Tongdin burunroq Navkandga yovuq yetgan mahalda beklar arzg‘a yetkurdilarkim, bu kishi xud jazm tuyubtur. Yasolni buzmay yoruqta-o‘q yetib borsak munosibdur. Ohistaroq yuruldi. Shahboz xud g‘ofil ekandur. Biz Navkand yaqinig‘a yetgan mahalda tuyub, tashqaridin qochib kiribtur. Ushbu yo‘sunluq bisyor voqe’ bo‘lubtur: g‘animni tuyubtur, deb sahl inkorliq qilibtur, ish mahalli favt bo‘lubtur, tajriba ushmundoq nimalardur. G‘arazkim, ish qopug‘a kelgan mahalda jidd va ehtimomni taqsir qilmamoq kerak. So‘ngra pushaymonliq befoydadur.

Tong otqonda qo‘rg‘on girdida oz-og‘loq urush bo‘ldi. Bajidd urush solmaduk. Navkanddin tog‘ sari Bishxoron tarafig‘a chopqun maslahatig‘a borildi. Shahboz qorluq fursatni g‘animat tutub, Navkandni tashlab qochib, Kosong‘a bordi. Biz yonib kelib Navkandta o‘lturduk.

Bu ayyomda atrof va javonibni necha qatla bizing cherik borib choptilar. Bir navbat Axsining kentlarini choptilar. Yana bir qatla borib Kosonni choptilar. Shahboz bila Uzun Hasanning Mirim otliq saxlag‘on o‘g‘li urushg‘a chiqtilar. Urushtilar, bosildilar, Mirim anda o‘ldi.

Axsining berk qo‘rg‘onlaridin biri Pop qo‘rg‘onidur. Poplik(lar) Pop qo‘rg‘onini berkitib, bizga kishi yiboribturlar. Sayyid Qosimni bir necha yigitlar bila yiborildi. Axsining yuqqorig‘i kentlarining to‘g‘risidin daryoni o‘tub borib Pop qo‘rg‘onig‘a kirdilar.

Bir necha kundin keyin g‘arib amre voqe’ bo‘ldi. Ul mahal Ibrohim Chopuq tag‘oyi, Ahmad Qosim ko‘hbur, Qosim Xatika arg‘un, Shayx Boyazid bila Axsida edilar. Bu mazkur bo‘lg‘onlarg‘a ikki yuzcha o‘bdon yigitlarni qo‘shub g‘ofillikta bir kecha Pop qo‘rg‘onining ustiga yuborur. Sayyid Qosim ehtiyot qilmay g‘ofil yotqon ekandur. Qo‘rg‘ong‘a yetib, shotu qo‘yub chiqib darvozani olib, puli ravon solib yetmish-seksoncha o‘bdon yaroqliq yigitlar kirganda, Sayyid Qosimga xabar bo‘lur. Uyquluq, ko‘nglakchan qo‘pub besh-olti kishi bila otqulab, ura-ura bularni chiqarur. Bir necha bosh kesib yibordi. Agarchi mundoq g‘aflat bila yotmoqlig‘i ko‘p besardorona edi, vale oz kishi bila mundoq yaroqliq o‘bdon qalin yigitlarni zarbirost urub chiqarmog‘i xeyli mardona edi.

Bu muddatta xonlar Andijon qo‘rg‘onining muhosarasig‘a mashg‘ul edilar. Qo‘rg‘on eli qo‘rg‘onning yaqinig‘a kelgali qo‘ymaslar edi. Yigitlar otliq chiqib, toshqari chopqulashurlar edi. Axsidin Shayx Boyazid davlatxohlik izhor qilib, kishi yibora boshladi. Bizni bajidd tiladi. Bu tilamoqtin g‘arazi bu erdikim, har hiyla bila meni xonlardin ayirg‘ay. Men xonlardin ayrilg‘ondin so‘ng xonlar tura olmaslar edi. Bu tilamagi og‘asi Tanbalning ittifoqi bila ekandur. Xonlardin ayrilib, bular bila ittifoq qilmog‘liq bizning qoshimizda mahol edi. Muning tilarini xonlarg‘a imo qilduk. Xonlar debturlarkim, borsun, har tavr qilib Shayx Boyazidni tutsun. Bu makr-u firib bizning da’b va tariqimiz emas edi. Alalxususkim, orada ahd bo‘lg‘ay, bu nav’ bad ahdliq xud nechuk bo‘lg‘ay.

Xotirg‘a bu kechtikim, har tavr qilib o‘zumizni Axsig‘a solsak, yo shayx Boyazid Tanbaldin qat’ qilib bizning sari bo‘lg‘ay, yo bir naqshe evrulgaykim munosibi davlat bo‘lg‘ay.

Biz ham kishi yiborduk, ahd va shart qilib bizni Axsig‘a tiladi, borduk. O‘tru chiqib, inim Nosir Mirzoni ham kelturub, bizni Axsi qo‘rg‘onig‘a olib bordi. Tosh qo‘rg‘onda otamning imoratlarida manga yurt va maqom ta’yin qilibtur. Borib anda tushtum.

Tanbal Shayboqxong‘a og‘asi Bek Telbani yiborib, itoat izhori qilib, tilab edi. Bu fursatta Shayboqxonning nishonlari keldi: yuruymen, deb bitibdur.

Bu xabar xonlarg‘a yetgach, bepoy bo‘lub, o‘lturolmay, Andijon ustidin qo‘ptilar. Kichik xonning adl va musulmonliq bila shuhrati bor edi. O‘sh va Marg‘inon va bu kirgan qo‘rg‘onlarda qo‘yg‘on mo‘g‘ullari elning chashmdoshtining xilofi, zulm va badmaoshliq qila boshladilar. Xonlar Andijondin qo‘pqoch, O‘sh va Marg‘inon eli hujum qilib, qo‘rg‘ondag‘i mo‘g‘ullarni tutub, talab, urub, qavlab chiqordilar. Xonlar Xo‘jand daryosini kechmay, Marg‘inon va Kandibodom bila yonib, Xo‘janddin daryoni kechtilar. Tanbal xonlarning keynicha Marg‘inong‘a keldi.

Biz bu holatta mutaraddud eduk turmoqqa bularg‘a xeyli e’timodluq yo‘q edi. Bejihat solib chiqmoq xush yoqmaydur edi. Bir sabohi erdikim, Marg‘inondin Jahongir Mirzo keldi, ko‘rushtum. Ushbu zamon Shayx Boyazid ham iztirob bila keldi, oldorabtur. Mirzo va Ibrohimbek alar dedilarkim, Shayx Boyazidni tutmoq kerak, arkni iliklamak kerak. Filvoqe’, ishning hisobi bu edi. Men dedimkim, ahd qilibtur. Biz nechuk naqzi ahd qilg‘aybiz. Shayx Boyazid arkka bordi. Ko‘prukka kishi qo‘ymoq kerak edi, ko‘prukka ham kishi qo‘ymaduk. Betajribalikdin mundoq o‘sallar bo‘ldi.

Tong boshida Tanbal ikki-uch ming yarog‘liq kishi bila kelib ko‘prukdin o‘tub arkka kirdi. Mening aslda kishim ozroq edi. Axsig‘a kirgach, yana ba’zini qo‘rg‘onlarg‘a va ba’zini dorug‘aliq va tahsilg‘a har taraf-har taraf yiborilib edi. Mening bila Axsida yuzdin ko‘prak kishi bo‘lg‘ay edi. Bo‘lg‘on kishi bila otlanib ko‘cha-ko‘chaning boshida yigitlarni ta’yin qilmoqqa va urush yarog‘ida edukkim, Shayx Boyazid va Qanbarali va Muhammaddo‘st Tanbal qoshidin isloh uchun qotrob keldilar. Urushqa ta’yin bo‘lg‘onlarni yerlik-yeriga turg‘uzub, mashvarat qilmoqqa otamning go‘rxonasig‘a kelib tushub, Jahongir Mirzoni ham tiladim. Muhammaddo‘st yondi. Shayx Boyazid bila Qanbaralibek keldilar. Maqbaraning janubiy ayvonida o‘lturub mashvarat qilmoqda edukkim, Jahongir Mirzo Ibrohim chopuq bila so‘zni bularni tutmoqqa qo‘yg‘on ekondurlar. Jahongir Mirzo mening qulog‘img‘a ayttikim, bularni tutmoq kerak. Men dedimkim, iztirob qilmang, holo ish tutmoqdin o‘tti, ko‘raling, shoyadkim, isloh bila ish bir nimaga o‘xshag‘ay. Ne uchunkim, alar asru qalin, biz

ko‘p oz, o‘zga bu qaviyliq bila alar arkta va bu zaifliq bila biz tosh qo‘rg‘onda.

Shayx Boyazid va Qanbaralibek ham bu kengashta hozir edilar. Jahongir Mirzo Ibrohimbek sori yondoshib, bu ishdin man’ qila ishorat qildi. Bilmon, aks fahmladimu yoxud tag‘oful qilib bu harakatni qildimu, filhol Shayx Boyazidni tutti. Turg‘on yigitlar to‘sh-to‘shidin yopishib, bu ikki kishini tirt-pirt qildilar. Ish sulh va islohdin o‘tti. Bu ikki kishini topshurub, urushqa otlanduq. Shahrning bir tarafini Jahongir Mirzoning uhdasig‘a qilildi. Mirzoning kishisi oz edi. Bir pora o‘z kishimdin ham Mirzog‘a ko‘mak ta’yin qildim. Ul anda yetib, bir yerda urushqa elni ta’yin qilib yana bir tarafqa keldim. Shahrning o‘rtasida tuzrak yer bor edi. Anda bir pora yigitlarni qo‘yub borilib edi. Bu jamoatni qalin otliq-yayoq kelib, ul yerdin ko‘tarib ko‘chaga tiqibturlar.

Ushbu holatta men yetib bordim. Yetgach-o‘q ot yugurttum. Turush bermay durkurab qocha berdilar. Ko‘chadin qochurub tuzga chiqorib, qilich tegurur mahalda otimning oyog‘ig‘a o‘qladilar. Otim bukulub, yog‘iyning o‘rtasida meni yerga urdi. Chust qo‘pub bir o‘q ottim, Sohibqadam Kohilning bir zabung‘ina oti bor edi, tushub manga tortti, mindim. Munda kishi ta’yin qilib yana bir ko‘cha boshig‘a mutavajjih bo‘ldum. Sultonmuhammad Vays otimning zabunlig‘ini ko‘rub tushub, otini manga tortti, ul otg‘a mindim.

Ushbu fursatta Qanbaralibek Qosimbekning o‘g‘li yaraliq Jahongir Mirzo qoshidin keldi. Ayttikim, muddate bo‘ldukim, Jahongir Mirzoni zo‘rlab tebrattilar, Jahongir Mirzo chiqib ketti. Biz mutahayyir bo‘lduk.

Ushbu fursatta, Sayyid Qosimkim, Pop qo‘rg‘onida edi, yetib keldi. Ajab bemahal kelish edi. Mundoq mahalda andoq berk qo‘rg‘on ilikta bo‘lsa edi, tavre edi. Men Ibrohimbekka dedimkim, ne qilmoq kerak. Ozroq yarasi bor edi. Andinmu edi, yo oldorag‘onidinmu edi, obodon javob bera olmadi.

Bir xayol qildimkim, ko‘prukdin o‘tub, ko‘prukni buzub, Andijon sari mutavajjih bo‘lg‘aybiz. Bobo Sherzod anda xeyli yaxshi bordi. Dedikim, darvozadin-o‘q zo‘rlab chiqarbiz. Bobo Sherzodning so‘zi bila darvoza sari-o‘q mutavajjih bo‘lduk.

Xoja Mirmiron ham ul holda mardona so‘zlar aytti. Ko‘cha orasida keladurgonda Sayyid Qosim Do‘st Nosir Boqi hez bila chopqulashurlar.

Men va Ibrohimbek va Mirzoquli ko‘kaltosh ilgarrak eduk. Darvozag‘a ro‘baro‘ bo‘lg‘och-o‘q ko‘rdumkim, Shayx Boyazid ko‘nglak ustida farajiy kiyib, uch-to‘rt otliq bila darvozadin kirib keladur. Shastimdag‘i o‘qni to‘ldurub ottim. Bo‘yidin yozdim, xeyli yaxshi ottim. Iztirob bila darvozadin kirgach, o‘ng qo‘l sari borur.

Ko‘cha bila qochaberdi. Biz ham aning keyinicha-o‘q yuruduk. Saboh Shayx Boyazid alarni bexost tutturulg‘onda Jahongirning kishilarida ekandur. Alar chiqqach, Shayx Boyazidni ham bila olib chiqarlar. Bir xayol qilurlarkim, o‘lturg‘aylar. Yaxshikim o‘ltirmay qo‘yaberurlar. Alardin xalos bo‘lub darvozadin kirib keladurganda manga uchray tushti. Mirzaquli ko‘kaltosh bir yayoqqa piyoziy tegurdi. Yana bir yayoq Mirzaquli o‘tgach, Ibrohimbekka o‘q to‘ldurdi. Ibrohimbek “he, he” deb o‘tabergach, eshiklik tuvurluq yerdin mening qo‘ltug‘umg‘a o‘q otti, qalmoqi jibaning ikki qot yofrog‘ini kesibtur. Qochaberdi. Orqasig‘a ottim.

Ushbu holatta bir yayoq fasil ustidin qochib boradur. Bo‘rkini fasilning kungurasiga ko‘klay ottim. Bo‘rki kunguraga qadog‘liq-o‘q qoldi. Dastori ilgiga chuyulub bordi. Yana bir otliq mening yonimdin Shayx Boyazid qochqon ko‘cha sari qochib boradur, qilich bila cho‘qqusig‘a sonshtim. Ottin egilib erdikim, ko‘cha tomig‘a tayandi, yiqilmadi, tashvish bila qochib qutuldi. Darvozada bo‘lg‘on otliq-yayoqni qavlab, darvozani olduk. Ish tadbirdin o‘tub edi. Nechukkim, ikki-uch ming yaroqliq kishi arkta, bir yuz-ikki yuz kishi tosh qo‘rg‘onda. Yana Jahongir Mirzoni bir sut pishimi burunroq qavlab chiqaribturlar. Kishimizning yarimi aning bila chiqibtur. Bovujudi bu hol betajribaliqtin darvozada turub, Jahongir Mirzog‘a kishi yiborildikim, yovuq bo‘lsa kelsun, yana zo‘rlaling. Ish andin o‘tub edi.

Ibrohimbekning oti zaif erdimu yo yaraliqmu edi, manga dedikim, otim xarobtur. Muhammadali Mubashshirning Sulaymon otliq navkari bor edi, ushbu holatta hech kishi taklif qilmay tushti. Otini Ibrohimbekka berdi, xeyli mardona ish qildi. O‘shul darvo-

zada turg‘onda Kichik Alikim, Ko‘li Gil shiqdoridur, mardonaliq izhori qildi. Ul mahalda Sultonmuhammad Vays navkari edi. O‘shda ikki bor ham yaxshi bordi. Mirzog‘a borg‘on kishi kelib dedikim muddatedurkim, Jahongir Mirzo chiqib ketibtur. Turardin o‘tti, biz ham tebraduk. Muncha hamkim turuldi, behisob edi. Yigirma-o‘ttuzcha kishi bizning bila qolib edi.

Biz tebragach, qalin o‘pchinliq kishi yetib-o‘q keldi. Biz puli ravondin o‘tub edukkim, puli ravonning shahr tarafig‘a yog‘iy kishisi yetti. Qosimbekning o‘g‘li Hamzaning onasining otasi Bandaalibek Ibrohimbekka qichqirib aytadurkim: “Doim taassub va lofing bor edi. Tur. Qilich olishaling”. Ibrohimbek mening yonimda edi. Dedikim: “Kel, ne mone’dur?!”

Behush kishi mundoq shikast mahalida tavaqquf qiladur, bemahal taassubdur. Darang va tavaqquf chog‘i emas erdi, ildam-o‘q yuruduk. Yog‘iy kishisi bizning so‘ngimizcha jilovrez kishimizni tushura keladur. Axsining bir shar’isida Gunbazi Chaman degan yer bor. Gunbazi Chamandin o‘ta Ibrohimbek meni charlaydur. Keyin boqsam, Shayx Boyazidning bir chuhrasi Ibrohimbekka tegurubtur. Jilovimni yondurdum. Xonquli Bayonquli mening yonimda edi. Bemahal yonmoqdur, dedi. Jilovimni olib tebradi. Sangga yetguncha aksar kishimizni tushurdilar.

Sang Axsidin ikki shar’iydur Sangdin o‘tgach, keynimizda yog‘iy kishisi ko‘runmay, Sang suyi yuqqori-o‘q yuruduk. Ushbu holatta sekkiz kishi qolib eduk: Do‘st Nosir, Qanbarali Qosimbek, Xonquli Bayonquli, Mirzoquli ko‘kaltosh, Shohim Nosir, Abdulquddus Saydi Qaro, Xoja Husayniy, sekkizinchi men erdim. Bu suv yuqqori tavr yo‘lg‘ina uchradi. Qo‘lning ishi kishi mamarridin yiroq xilvat yo‘l. Qo‘l yuqqori-o‘q yurub, suvni o‘ng qo‘lg‘a qo‘yub, yana bir quruq qo‘lg‘a kirduk. Erta namozi digar bor erdikim, qo‘ldin tuzga chiqildi. Tuzda yiroqdin bir qaro ko‘rundi. Elni panohda turg‘uzub, o‘zum yayoq bir pushtag‘a chiqib qaravulluq qiladur erdimkim, qalin otliq orqamizdin bir pushtaning ustiga qotrob chiqtilar, ko‘p va ozini tahqiq qilg‘uncha bo‘lmadi otlanib yuruy berdik.

Qovg‘unchi yigirma-yigirma besh kishi ekandur. Biz sekkiz kishi eduk. Nechukkim mazkur bo‘ldi. Agar ul vahlada muncha

kishi ekanini tahqiq bilsak edi, yaxshi urushur eduk. Xayolg'a kechtikim qovg'unchi bularning keynida payvast bo'lg'usidur, bu jihatdin yuruy berduk. Qochg'on yog'iy ko'p bo'lsa ham, oz qovg'unchi bila chehra bo'la olmas. Nechukkim, debturlar: "Safi mag'lubro ho'ye basandast".[1]

Xonquli dedikim: "Mundoq bila bo'lmas. Borchamizni olur. Ikki yaxshi otni bu oradin olib, siz va Mirzoquli ko'kaltosh ot qo'shlab, ildam yurung. Shoyad, chiqa olg'aysiz". Yomon aytmaydur edi. Chun urush ishi bo'lmadi, bu bo'lsa imkoni xalosliq bor edi. Filhol birovni yog'iy orasida tushurub qo'ymoqliq xush yoqmadi. Oxir xud biror-biror tamom qoldilar. Bu mingan otim bir nima sustroq edi. Xonquli tushub otini berdi. Ot ustidin-o'q sachrab mindim. Xonquli mening otimg'a mindi. Ushbu holatta Shohim Nosir bila Abdulquddus Saydi Qaronikim, keyin qolib edilar, tushurdilar. Xonquli ham qoldi. Mahalli himoyat va madad emas edi. Otning o'zig'a-o'q yeldurub boriladur edi, oti bormag'on qoladur edi. Do'stbekning oti ham bo'ldurdi. Qoldi. Bu mingan otim ham sustliq qila boshladi. Qanbarali tushub otini berdi. Mindim, Qanbarali ham otimg'a mindi va qoldi. Xoja Husayniy oqsoq kishi edi. Pushtalar sari o'zini tortti. Men qoldim va Mirzoquli ko'kaltosh. Otning qo'sh oyoq olurg'a maqduri qolmaydur edi. Qatrab-o'q boradur erduk. Mirzoqulining oti ham sustliq qila boshladi. Men dedimkim: "Seni tashlab qayon boray, yuru, o'luk-tirik bila-o'q bo'lali". Necha navbat Mirzoqulig'a boqa yurudum. Oxir Mirzoquli dedikim: "Mening otim bo'ldurubtur. Bora olmassiz. Manga boqa oldurmang. Yurung. Shoyad chiqa olg'aysiz". Manga g'arib holate bo'ldi, Mirzoquli ham qoldi. Men yolg'uz qoldim. Yog'iydin ikki kishi paydo bo'ldi: birining oti Bobo Sayramiy, yana biri Bandaali. Manga yovuqroq keldilar. Otim bo'ldurub edi va tog' ham bir kuruhg'a yovuq bor edi. Bir sangto'da uchradi. Bir xayol qildimkim, ot horibtur va tog' ham yiroqroq, qayon boray. Sog'dog'imda ham yigirmacha o'q bor edi, tushay, bu sangto'dada o'qum boricha otqulashay, yana xotirga yettikim, shoyad tog'qa yetisha olg'aymen. Tog'qa yetgandin so'ngra bir pora o'qni belimga sonchib, tog'qa yormoshoy, zarbi

[1] *Mazmuni:* "Yengilgan safga bir "hoy" kifoyadir".

poyimg‘a xeyli e’timodim bor edi. Bu xayol bila yuruy berdim. Otimning ildam qotror majoli qolmaydur edi. Bular ham o‘q yetar yerga yettilar. Men ham o‘qumni ayab otmadim. Bular ham ehtiroz qilib yovuqroq kelmadilar. O‘shul dastur bila irashib keladurlar edi. Oftob o‘ltura tog‘qa yovuq yettim. Bardast ayttilar: “Mundoq etib qayon borasiz? Jahongir Mirzoni tutub kelturdilar”.

Nosir Mirzo xud alarning ilgida edi. Manga bu so‘zlaridin xeyli dag‘dag‘a bo‘ldi. Bu jihatdinkim, borchamiz aning iligida bo‘lsak, xatar ehtimoli ko‘ptur. Javob bermadim, tog‘ sari yurudum. Yana xeyli yo‘l borilib erdikim, yana so‘z qota kirishtilar. Bu navbat avvalg‘idin muloyimroq hikoyat qildilar. Ottin tushub so‘z ayta kirishtilar. Bularning so‘ziga quloq solmay yuruy berdim. Dara yuqqori-o‘q boradurmen. Namozi xuftang‘acha bordim. Oxir bir uycha toshqa yettim, toshdin evruldum. Sekirtmalar bo‘ldi, ot bora olmadi.

Alar ham tushtilar, hurmat va ta’zim bila hanuz muloyimroq ayta kirishtilar. Dedilarkim, mundoq etib qarong‘u kecha yo‘l yo‘q, qayong‘a borasiz? Ontlar ichadurlarkim, sizni Sulton Ahmadbek podshoh ko‘tarur.

Men dedimkim, mening ko‘nglum to‘xtamaydur, anda bormoq xud mumkin emas. Agar sizlarning bajo goh xidmat qilur xayolingiz bordur, xud mundoq xidmat qopusi yillarda topilmas. Meni bir yo‘lg‘a boshlangkim, xonlar qoshig‘a boray. Sizlarga ko‘ngullaringiz tilagandin ortuqroq rioyat va shafqat qilay. Yo‘q, agar muni qilmasangiz, kelgan yo‘lungiz bila yoning. Mening ollim — otig‘im.

Bu ham bir yaxshi xidmatdur.

Dedilarkim, koshki kelmasak edi, chun kelduk, sizni mundoq solib, ne tavr yonoling. Chun bormaysiz, har qayon borsangiz, xidmatta bo‘lg‘umizdur.

Men dedim, bas sidqi qavlungizg‘a ahd qiling. Mus’hafdin mug‘alliz ontlar ichdilar. Manga filjumla itmiynone bo‘ldi.

Dedimkim, ushbu daraning yaqinida kengqo‘l yo‘lini nishon berib edilar, o‘shul yo‘lg‘a boshlang. Agarchi ahd qildilar, vale itmiynoni tamom bo‘lmaydur edi, alarni ilgari yurutub, keyinlaricha yurudum.

Bir-ikki kuruh yo‘l borilib edi, bir soy suyig‘a yettuk. Dedimkim, kengqo‘l yo‘li ushbu bo‘lmag‘ay. Bular istibdod qildilar. Dedilarkim, ul yo‘l xeyli ilgaridur. Kengqo‘l yo‘li xud o‘shul ekandur. Bular g‘adr maqomida bo‘lub, yoshurubturlar. Yarim kechagacha borib, yana bir suvg‘a yettuk. Bular bu zamon aytti-larkim, g‘ofil bo‘lubturbiz. Kengqo‘l yo‘li keyin qolmish.

Dedimkim, bas, na qilmoq kerak?

Dedilarkim, olimizda G‘avo yo‘li yaqindur. Ul yo‘l bila Farkatqa osharlar. Ul yo‘lg‘a boshladilar.

Kechaning uch posig‘acha yo‘l kelduk. Karnon soyig‘akim G‘avodin chiqib kelur, yettuk. Bobo Sayramiy dedikim, siz munda turung, men borib, G‘avo yo‘lini ehtiyot qilib kelay. Muddatedin so‘ngra keldi.

Dedikim, Bo‘rka boshliq bir necha kishi bu yo‘lg‘a kelibtur. Mundin o‘tub bo‘lmas. Bu so‘zni eshitib, mutahayyir bo‘ldum. Viloyat orasi, tong — yovuq va maqsad — yiroq.

Men dedimkim, bir yerga boshlangkim, kunduz anda buqub, kecha bo‘lg‘och ot-mot iliklab, Xo‘jand suyini kechib, ul yuz bila Xo‘jand sari boroling.

Dedilarkim, munda bir pushta bordur, anda buqsa bo‘lur: Karnon dorug‘asi Bandaali edi. Dedikim, otimizg‘a va o‘zumizg‘a bo‘g‘uzdin guzar yo‘qtur. Men Karnong‘a boray, har nima muyassar bo‘lsa, kelturay. Ul yerdin yonib Karnong‘a yuzlanduk: Karnonning bir kuruhida turduk. Bandaali bordi, muddati madid qoldi. Subh uzlab keladur, bu hech kelmaydur. Xeyli iztirob bo‘ldi. Tong otib erdikim, Bandaali qotrob keldi. Ot bo‘g‘uzi kelturmadi. Uch non kelturdi. Har birimiz bir nonni qo‘yung‘a solib, iztirob bila yonib, yuqqori pushtaning ustiga chiqib, bir qo‘lda otlarni bog‘lab, har qaysimiz har tarafg‘a bir balandig‘a chiqib, qaravulluq qilib o‘lturdik.

Tushga yovushub erdikim, Ahmad qo‘shchi to‘rt otliq bila G‘avodin Axsi sarig‘a borubdur. Bir xayol qildimkim, Ahmad qo‘shchini chorlab, va’da va istimolat berib, otlarni olalingkim, otlarimiz bir kecha-kunduz harb-u zarbda edi. Bo‘g‘uz ham topmaydur edi. Xarob bo‘lib edi. Yana ko‘ngul to‘xtamay bularg‘a inona olmaduk. Qoshimdag‘ilar bila so‘zni munga qo‘ydukkim,

bular bu oxshom Karnonda bo'lg'ularidur. Kecha inchkalik bila kirib, otlarini chiqoralingkim o'zimizni ne bir yerga yetkura olg'aybiz.

Kun tush bor erdikim, ko'z yetar yerda bir otning ustida bir nima iltirab ko'runadur. Hech bilmadukkim, ne nimadur? Bu xud Muhammad Boqirbek ekandur. Axsida bizning bila edi. Axsidin chiqqonda har kim bir taraf tushub edi. Muhammad Boqirbek bu sori tushub, yoshunub yuruydur ekandur. Bandaali bila Bobo Sayramiy ayttilarkim, otlar ikki kundurkim, bo'g'uz topmadi, julga tushub, otlarni o'tga qo'yoling. Ul yerdin otlanib julgaga tushub, otlarni o'tg'a qo'yduk. Namozi digar erdikim, bir otliq kishi biz buqqon pushtag'a chiqib boradur, tonidim: G'avoning ulug'i — Qodirberdi. Bularg'a dedim: Qodirberdini chorlang. Chorladilar. Keldi. Ko'rub, so'rub, inoyat shafqat so'zlar aytib, va'dalar qilib, istimolatlar berib yibordimkim, arg'amchi va o'rg'oq va boltu va suv kechmak asbobi va ot bo'g'uzi va yeguluk va agar muyassar bo'lsa ot ham kelturgay. Namozi xuftang'a miod qildukkim, ushbu yerda-o'q kelgay.

Kech namozi shom erdikim, bir otliq Karnon tarafidin G'avo sari o'tub boradur. "Kimsen?" deb so'rduk. Javob berdi. Bu xud Muhammad Boqirbek ekandur. Boyo kun tushta ko'rgan yerdin yana bir yerga yoshung'ali boradur ekandir. Andoq unini tag'yir berdikim, bovujudkim, yillar mening bila edi, aslo toniy olmadim. Agar ani tonib, o'zimizga qo'shsak xub edi. Muning o'tganidin xeyli dag'dag'a bo'ldi. Qodirberdi G'avoiyg'a qilg'on miodqa tura olmaduk. Bandaali dedikim, Karnonning mahallotida xilvat bog'chalar borkim, anda hech kishi gumon eltmas, anda borib, Qodirberdiga kishi yiboraling, anda kelsun. Bu xayol bila otlanib, Karnonning mahallotig'a keldim, qish edi, xeyli sovuq edi. Bir eski kaval po'stin topib kelturdi, kiydim. Bir ayog' yumdon oshi topib kelturdi, ichtim. Ajab huzur qildim. Bandaalig'a dedimkim, Qodirberdig'a kishi yibordingmi?

Dedikim: "Yibordim". Bu besaodat rustoiy mardaklar xud bu kishini ittifoq bila Axsig'a Tanbal qoshig'a yibormishlar. Bir tom uyga kirib, o't yoqib, bir zamon ko'zum uyqug'a bordi. Bu mardaklar purkorliq qilib, yana manga aytadurkim, Qodirberdidin

xabar olmag'uncha xud bu yerdin tebrab bo'lmas. Bu yer mahallotni orasidur. Yoqada xoli bog'lar bor. Onda borsak, hech kim gumon eltmas.

Yarim kechada otlanib yoqa bog'qa bordim. Bobo Sayramiy tom ustidin ul sari, bu sari qarolaydur edi. Kun tushga yovuq tomdin tushub, mening qoshimg'a kelib aytadurkim, Yusuf dorug'a keladur.

Manga g'arib dag'dag'a bo'ldi. Dedimkim, anglag'ilkim, meni bilib kelamudur.

Chiqib so'zlashib keldi. Dedikim, Yusuf dorug'a aytadur: Axsi darvozasida bir yayoq uchradi, dedikim, podshoh Karnonda falon yerdadur. Men kishiga bildurmay, bu yayoqni Vali xizonachi bilakim, urushta manga tushub edi, bir yerda saxlab, o'zum sizga chopa keldim.

Beklarning bu ishtin xabari yo'qtur.

Dedimkim: Sening xotiringg'a ne yetadur?

Ayttikim: borcha navkarlaringizdur, ne choralari bor, bormoq kerak. Sizni podshoh ko'taradurlar.

Dedimkim, muncha g'avg'o va urush bo'lub, ne e'timod bila boray. Ushbu mukolamada edukkim, Yusuf ikki tizi bila ollimda yukunub ayttiki, ne yashuray, Sulton Ahmadbekning xabari yo'qtur. Shayx Boyazidbek sizning xabaringizni topib meni yibordi.

Muni degach, manga g'arib holate bo'ldi. Olamda jon vahmidin yomonroq nima bo'lmas emish. Men dedimkim, rostlig'ini ayt. Agar ish o'zgacharak bo'lg'udektur, xud vuzu qilay. Yusuf ontlar ichti, vale aning ontig'a kim inonadur. O'zumda betoqatlig'e fahm qildim. Ko'ptum, bog' go'shasig'a bordim. O'zum bila andisha qildim. Dedimkim, kishi agar yuz, agar ming yashasa oxir o'lmak kerak.

Agar sad sol moni va-r yake ro'z,
Biboyad raft az in koxi dilafro'z.[1]

O'zumni o'lumga qaror berdim. O'shal bog'da bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rak'at namoz o'qudum, boshimni mu-

[1] *Mazmuni:* "Agar yuz yil va agar bir kungina yashasang ham, ko'ngil yayratuvchi bu qasrdan ketish kerak bo'lur".

nojotqa qo‘yub, tilak tilaydur edimkim, ko‘zum uyqug‘a boribtur. Ko‘radurmenkim, Xoja Ya’qub, Xoja Yahyoning o‘g‘li hazrati Xoja Ubaydulloning nabiralari ro‘baro‘yimg‘a ablaq ot minib ko‘p jamoati ablaqsuvor bilan keldilar. Dedilarkim: “G‘am yemangiz. Xoja Ahror meni sizga yibordilar. Dedilarkim, biz alarg‘a istionat tegurub, podshohlik masnadig‘a o‘lturg‘uzubbiz. Har yerda mushkul ish tushsa, bizni nazarig‘a kelturub yod etsun, biz anda hozir bo‘lurbiz. Holo ushbu soat fath va nusrat sizning soridur. Bosh ko‘taring, uyg‘oning”.

O‘shal holda xushhol bo‘lub uyg‘ondimkim, Yusuf dorug‘a va hamrohlari bir-biriga maslahat qiladurlarkim, bahona qilib hayal qiladur, tutub bog‘lamoq kerak.

Bu so‘zni men eshitib dedimkim, sizlar bu yo‘sunluq so‘zlarsiz, ammo ko‘rayinkim, qaysingiz mening qoshimg‘a kela olursiz? Ushbu so‘zning ustida erdikim, bog‘ning devoridin tashqari qalin otliqning kelur ovozi keldi. Yusuf dorug‘a dedikim: “Biz agar sizni olib Tanbal qoshig‘a borsak edi, bizning ishimiz ilgari borur edi. Holo yana ko‘p kishi yiboribtur, sizni tutg‘ali”. Ul yaqin qildikim, bu ovoz Tanbalning yiborgan kishilarining otini tovushi bo‘lg‘ay. Bu so‘zni eshitgach, manga iztirob ko‘prog‘ bo‘lub, qilur ishimni bilmadim.

O‘shal hinda bu otliqlar bog‘ning eshigini toparg‘a fursat qilmay, devornikim, eski bo‘lg‘on yeridin raxna qilib kirdilar. Ko‘rsamkim, Qutluq Muhammad barlos va Boboyi Parg‘ariykim, mening jon tortqon navkarlarim o‘n-o‘n besh, yigirma kishi bo‘lg‘ay, yetib keldilar. Bular yovuq kelib, ottin o‘zlarini tashlab, yirog‘din yukunub, ta’zim qilib, mening oyog‘img‘a yiqildilar. O‘shal holda manga andoq holat bo‘ldukim, go‘yo manga yangi boshtin Xudoy jon berdi. Men dedimkim, ul Yusuf dorug‘ani va bu turg‘on muzdur mardaklarni tutub bog‘lang. O‘shal mardaklar qocha berib erdikim, har yerda birovni tutub bog‘lab kelturdilar.

Men dedimkim, sizlar qaydin kelasiz, nechuk xabar topdingiz?

Qutluq Muhammad barlos dedikim, Axsidin qochib chiqg‘anda sizdin ayrila tushganda Andijon keldimkim, xonlar ham Andijon kelibturlar. Men tush ko‘rdumkim, Xoja Ubaydullo dedilarkim, Bobur podshoh Karnon degan kenttadur, borib ani olib kelingkim,

podshohliq masnadi anga taalluq bo‘lubtur. Men bu tushni ko‘rub, xushhol bo‘lub, ulug‘ xon, kichik xong‘a arz qildim, xonlarg‘a dedimkim, mening besh-olti ini, o‘g‘lum bor, yana bir necha yigit qo‘shungiz, Karnon tarafidin borib xabar olayin.

Xonlar dedilarkim, bizning xotirimizg‘a ham yetadurkim, o‘shal yo‘lg‘a borg‘on bo‘lg‘oy. O‘n kishi ta’yin qildilar, dedilarkim, o‘shal sari borib, xo‘b tahqiq qilib, xabar oling, borikim, zohiran xabar topqaysiz. O‘shul so‘zda edukkim, Boboyi Parg‘ariy dedikim, men ham borib istarmen, ul ham ikki yigit inisi bilan ittifoq qilib otlanduk. Bu kun uch kundurkim yo‘l kelabiz. Alhamdulilloh, sizni toptuq dedilar. Ayttilarkim, yurung, otlaning, bu bog‘lang‘anlarni ham olib boraling; munda turmoq yaxshi emastur. Tanbal sizni munda kelgan xabaringizni topibtur. Har tavr qilib borib, xonlarg‘a qo‘shulaling. O‘shal zamon otlanib, Andijon tarafig‘a yuruy berduk.

Ikki kun bo‘lub erdikim, hech taom yemaydur edim. Namozi peshin bo‘lub edikim, bir qo‘yni topib kelib, bir yerda tushub, o‘lturub, kabob qildilar. O‘shal kabobdin to‘yg‘uncha yedim. Andin so‘ngra otlanib besh kunluk yo‘lni ikki kecha va kunduz ilg‘or qilib kelib, Andijong‘a kirib ulug‘ xon dodam va kichik xon dodamni ko‘runush qildim va o‘tkan kunlarni tamom bayon qildim. Xonlar bilan to‘rt oy birga bo‘lindi.

Har yerda borg‘on-ko‘rgan navkarlarim yig‘ildilar. Uch yuzdin ko‘prak kishi bor edi. Xotirimg‘a keldikim, tokay bu Farg‘ona viloyatida sargardon bo‘lub yurumoq kerak, bir tarafg‘a talab qiloyin deb muharram oyida Farg‘ona viloyatidin Xuroson talabig‘a otlanib chiqdim.

KOBUL DAVRI VOQEALARI

(Hijriy 909, milodiy 1503–1504-yillar hamda hijriy 926, milodiy 1519–1520-yillar voqealari)

VAQOYEYI SANAYI TIS'A VA TIS'A MIA[1]

Muharram oyida Farg'ona viloyatidin Xuroson azmi bila Ilok yaylog'igakim, Hisor viloyatining yayloqlaridindur, kelib tushtum. Ushbu yurtta yigirma uch yoshning ibtidosida yuzumga ustara qo'ydum. Ulug'-kichik meni umidvorlik bila irashib yuruydurganlar ikki yuzdin ko'prak, uch yuzdin ozroq bo'lg'ay edi. Aksar yayoq va iliklarida[2] tayoq va oyoqlarida choruq va eginlarida chopon erdi. Usrat bu martabada edikim, bizning orada ikki chodir edi. Mening chodirim volidamg'a tikilur edi. Manga har yurtta olachuq yasar edilar. Olachuqda o'lturur edim.

Agarchi Xuroson azimati qililib edi, vale ushbu hol bila bu viloyattin va Xisravshohning navkarlaridin umidvorliq bor edi. Bir necha kunda bir kishi kelib, viloyattin va el va ulusdin so'zlar taqrir[3] qilur edikim, mujibi umidvorliq bo'lur edi. Bu fursatta Mullo Boboyi Pashog'ariynikim, Xisravshohqa elchilikka yuborilib edi, keldi. Xisravshohdin ko'ngulga yoqqudek so'z kelturmadi. Vale el va ulusdin so'zlar kelturdi.

Iloktin uch-to'rt ko'ch bila Hisor navohisig'a Xoja Imod degan yerga kelib tushuldi. Bu yurtta Muhibali qo'rchi Xisravshohdin elchilikka keldi. Xisravshohkim, karam va saxovat bila mashhur edi, ikki navbat mururimiz aning viloyatidin voqe' bo'ldi, adno kishilarga qilg'on insoniyatni bizga qilmadi. Chun el va viloyattin umidvorliq bor edi, biror[4] manzilda darang[5] bo'lur edi. Shirim tag'oyikim, ul fursatta andin ulug'roq kishimiz yo'q edi, Xuroson borurg'a tob kelturmay, yonar xayoli bor edi. Saripuldin

---

[1] To'qqiz yuz to'qqizinchi (1503–1504-) yil voqealari.

[2] **Ilik** — qo'l.

[3] **Taqrir** — aytmoq.

[4] **Biror** — har.

[5] **Darang** — to'xtamoq.

shikast topib kelganda dag'i ko'ch-urug'ini yiborib, o'zi jarida qal'adorliqda turub edi, nomardroq kishi edi.

Necha navbat mundoq harakatlar qilur edi.

Qabodiyong'a yetganda Xisravshohning inisi Boqi Chag'oniyoniykim, Chag'oniyon va Shahri Safo va Tirmiz anda edi, Xatib Qarshiyni yiborib davlatxohliq izhori qilib, bizga qo'shulmoq bo'ldi. Amu suyini Uyoch guzaridin o'tganda kelib mulozamat qildi. Boqining istid'osidin Tirmiz to'g'risig'a kelib ko'chlarini Amudin beboqi kechurub, o'zumizga qo'shub, Kohmard va Bomiyon sarig'akim, ul fursatta bu yerlar o'g'li Ahmad Qosimg'akim, Xisravshohning xoharzodasidur, taalluq edi, mutavajjih bo'ldukkim, Kohmardning Ajar otliq dara qo'rg'onida uy-elni berkitib, yana bir maslahat ro'y bersa, anga ko'ra amal qilg'aybiz.

Aybakka yetganda, Yorali Bilolkim, burunroq mening qoshimda edi, yaxshi qilichlar chopib edi, bu fataratlarda mendin ayrilib edi, Xisravshoh qoshida bo'lur edi, bir necha yigitlar bila qochib keldi. Xisravshohning mo'g'ullaridin davlatxohona so'zlar arz qildi.

Darayi Zindong'a yetganda Qanbaralibekkim, Qanbarali salloh ham derlar, qochib keldi. Uch-to'rt ko'ch bila Kohmard kelib Ajar qo'rg'onida uy-elni qo'yduk.

Ajarda ekanda Sulton Mahmud Mirzoning Xonzodabegimdin bo'lgan qizinikim, burun Jahongir Mirzog'a mirzolar tirigida qo'lub edilar, Jahongir Mirzog'a nikoh bo'ldi. Ushbu asnoda Boqibek manga karrot va marrot aytur erdikim: "Bir viloyatqa ikki podshoh va bir cherikka ikki miri sipoh mujibi tafriqa va vayronliq va sababi fitna va parishonliqdur. Nechukkim, debturlar:

Dah darvesh dar gileme bixusband-u,
du podshoh dar iqlime nagunjand.
Nim none gar xo'rad mardi Xudoy,
Bazli darveshon kunad nimi digar.
Mulki iqlime bigirad podshoh,
Hamchunon darbandi iqlimi digar.[1]

[1] *Ma'nosi:* "O'n darvesh bir gilamda yotadi. Ammo ikki podshoh bir iqlimga sig'maydi. Mardi Xudo bir nonning yarmini yesa, qolgan yarmini darveshlarga beradi. Podshoh esa bir mintaqa mulkini olsa, yana boshqa mintaqani ham olish fikriga tushadi".

Umid andoqturkim, ushbu kun tongla Xisravshohning jami' navkar va savdari kelib, podshoh qullug'ini qabul qilg'aylar. Anda bisyor mufattin ellar bor, misli Ayyubbekning o'g'lonlari va yana ham ba'zilar borkim, bizning mirzolarning orasida hamisha yomonliq va fitnag'a bois va muharrik edilar. Holo ushbu fursatta Jahongir Mirzog'a Xuroson sari xayr va xubluq bila ruxsat berilsakim, tonglaliq kunda mujibi nadomat va pushaymonliq bo'lmag'ay". Chun mening sha'nimda bu emas edikim, og'a-ini va uruq-qayoshtin har necha izoyliq voqe' bo'lsa, mendin mutanaffir bo'lg'aylar. Agarchi Jahongir Mirzo bila bizning oramizda burun mulk va navkar jihatidin kuduratlar va niqorlar xeyli bo'lub edi, vale bu navbat ul viloyattin mening bila hamroh bo'lub kelib edi. Tuqg'onliq va xizmatgorliq maqomida edi. Bu zamon ham andin hech nima zohir bo'lmaydur edikim, sababi kudurat bo'lg'ay. Har necha takror bila arz qildi, men qabul qilmadim. Oxir Boqibek aytqondek, o'shul mufattinlarkim, Yusuf Ayyub va Bahlul Ayyub bo'lg'ay, mening qoshimdin Jahongir Mirzog'a qochib borib sharr va fitna maqomida bo'lub Jahongir Mirzoni mendin ayirib, Xuroson elttilar.

Ushbu fursatlar Sulton Husayn Mirzodin Badiuzzamon Mirzog'a va manga va Xisravshohg'a va Zunnung'a bir mazmun bila uzun-uzoq nishonlar keldi, ul nishonlar bu tarixqacha mendadur. Mazmuni bu erdikim: "Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Mahmud Mirzo va Ulug'bek Mirzo ul og'a-inilar ittifoq qilib yuruganda men Murg'ob yoqasini berkittim. Mirzolar yovuq yetib hech ish qila olmay yondilar. Holo ham agar o'zbak mutavajjih bo'lsa, men Murg'ob yoqasini berkitay, Badiuzzamon Mirzo Balx va Shaburg'on va Andxud qo'rg'onlarig'a mazbut kishilarini qo'yub, o'zi Gurzivon va Darayi Zangda ul ko'histonni berkitsin.

Mening bu navohig'a kelgan xabarim borib edi. Manga ham bitib edikim, sen Kohmard va Ajarda ul ko'hpoyani berkitib, Xisravshoh Hisor va Qunduz qo'rg'onlarida e'timodiy kishilarini qo'yub, o'zi va inisi Vali Badaxshon va Xatlon tog'larini berkitsunlar. O'zbak ish qila olmay yong'usidur", deb.

Sulton Husayn Mirzoning bu xatlari mujibi noumidlik bo'ldi. Ne uchunkim, Temurbekning yurtida bu tarixda andin uluqroq

podshoh ham yosh va ham viloyat va ham cherik bila yo‘q edi. Andoq ko‘z tutulur edikim, payopay elchilar va tavochilar jid va qadag‘a bila kelib, mundoq hukmlar kelturgay erdikim: “Tirmiz va Kilif va Karki guzarlarida kema muncha yasang, ko‘pruk asbobi bu miqdor tayyor qiling, yuqqori To‘qquz o‘lum guzarlarini yaxshi ehtiyot qiling”, to bu necha yil o‘zbak tafriqasidin dilshikasta bo‘lg‘an ellarning ko‘ngli qaviy bo‘lub, umidvor bo‘lg‘aylar edi.

Sulton Husayn Mirzodek Temurbek o‘runig‘a o‘lturg‘on ulug‘ podshoh g‘animning ustiga yurumakni demay, yer berkitmakni desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolg‘ay? Bizning bila kelgan nekim bo‘lg‘an och uruq, uy-elni va Boqi Chag‘oniyoniyni va o‘g‘li Muhammad Qosimning bo‘lg‘on sipohiylarining va aymoqlarining ko‘ch va mollarini tamom Ajarda qo‘yub, cherikni olib chiqtuk. Xisravshohning mo‘g‘ullaridin mutavotir kishi kela boshladikim, Toliqondin podshohning davlatxohligini tilab, bo‘lgan mo‘g‘ul ulusi ko‘chub Ishkamish va Fulul sari torttuk. Podshoh jahd qilib botroq yeta kelsunlarkim, Xisravshohning aksar kishisi buzulub, podshoh qullug‘ig‘a kelgusidir.

Bu mahalda Shayboqxonning Andijonni olib Hisor va Qunduz ustiga cherik otlang‘on xabari keldi. Bu xabarni eshitib, Xisravshoh Qunduzda to‘xtay olmay, bo‘lg‘an kishisini ko‘churub, Kobul azimati qildi. Xisravshoh Qunduzdin ko‘chib chiqqach-o‘q Qunduzni Mullo Muhammad Turkistoniy otliq o‘bdon e’timodliq boyri kishisi Shayboqxon uchun berkitti.

Biz Samtu yo‘li bila Qizil suv sari ingan mahalda uch-to‘rt ming uyluknikim, Xisravshohg‘a taalluq va Hisor, Qunduzda bo‘lur mo‘g‘ul ulusi ko‘chlari bila kelib qo‘shuldilar.

Qanbarali mo‘g‘ulkim, zikri mukarrar kelibtur, parishongo‘y kishi edi, aning atvori Boqibekka yoqmadi. Boqibekning xotiri jihatidin ruxsat berildi. O‘g‘li Abdushshukur andin beri Jahongir Mirzo mulozamatida bo‘ldi.

Xisravshoh mo‘g‘ul ulusining bizga qo‘shulg‘onini eshitib, xeyli bepoy bo‘lub, chorasini topa olmay kuyovi Ya’qub Ayyubni elchilikka yiborib, qulluq va davlatxohliq izhor qilib istid’o qilibturkim, agar ahd qilsalar, qulluqqa kelgumdur. Chun Boqi

Chag‘oniyoniy ixtiyor edi, har nechakim, o‘zini davlatxoh tutar edi, og‘asining tarafini ham qo‘ymas edi. Ul barin bo‘ldi. Bu yo‘sunluq ahd bo‘ldukim, aning joni amonda bo‘lg‘ay. Molig‘a ham ne miqdorkim, o‘zi ixtiyor qilsa, muzoyaqa bo‘lmag‘ay.

Ya’qubga ijozat bergandin so‘ng Qizilsuv quyi ko‘chib, Andarob suyining qotilishig‘a yovuq tushuldi. Tonglasi, rabi-ul-avval oyining avositida jarida Andarob suyini o‘tib, Dushi navohisida bir ulug‘ chinor tubida o‘lturdum. Ul tarafdin Xisravshoh hashamat va tajammuli bila qalin kishi bila keldi.

Qoida va dastur bila yiroqtin tushub keldi. Ko‘rushurda uch qatla yukunub, yong‘onda ham uch qatla, so‘rg‘onda va tortuq tortqonda biror yukundi. Jahongir Mirzo va Xon Mirzog‘a dag‘i ushbu dastur bila yukundi. Qari tanbal mardak necha yillar o‘z murodicha yurub saltanattin tek bir xutba o‘z otig‘a o‘qutmaydur edi. Yigirma besh, yigirma olti qatla payo-pay yukundi va bordi va keldi. Toliqib tamom yiqilayozdi. Necha yil qilg‘on bekligi va saltanati tamom burunidin chiqti. Ko‘rushub tortiq tortgandin so‘ngra buyurdumkim, o‘lturdi. Bir gariy, ikki gariy o‘lturub, ul tarafdin-bu tarafdin so‘z va hikoyat aytildi. Bovujudi nomardliq va namakharomliq kovok va bemazago‘y ham bor ekandur.

Mundoq mahaldakim, e’tibor va e’timod navkarlari ko‘zining oldida xayl-xayl kelib manga navkar bo‘ladurlar, o‘zining ishi bu yerga yetibdurkim, podshohliq qilib yuruydurgan mardak mundoq xor va zor va xohi-noxohi kelib ne tavrlar bila ko‘rushti.

Ikki g‘arib harfe andin sodir bo‘ldi. Biri bukim, navkarlari ayrilg‘on jihatdin anga ko‘ngul beriladur edi. Muqobalada mundoq dedikim, navkarlar to‘rt qatla ushmundoq mendin ayrilibtur, yana kelibtur. Yana biri bukim, inisi Valini so‘rdumkim, ul qachon kelgusidur? Amu daryosidin qaysi guzar bila o‘tgusidur? Dedikim, agar guzar topilsa, xud bot kelgusidur, vale guzarlar suv ulg‘aygach tag‘ayyur topar. Ul masal borkim, “On guzarro ob burd”.[1]

Aning davlatining va navkarining intiqolida bu harfni aning tiliga Tengri soldi. Bir-ikki gariydin so‘ng men otlanib o‘rdug‘a

[1] “Ul kechuvni suv olib ketdi”.

keldim; ul dag'i tushgan yeriga bordi. Ushbu kundin ulug'-kichik, yaxshi-yomon va bek va bek navkarlari xayl-xayl ko'ch va mollari bila andin ayrilib, bizga kela boshladilar. Tonglasi, namozi peshin, namozi digargacha hech kishi aning qoshida qolmadi.

"Qulillohumma molikal-mulki tu'til-mulka man tashou va tanzi'ul-mulka mim-man tashou va tu'izzu man tashou va tuzillu man tasho bi yadikal-xayru innaka 'alo kulli shay'in qodir".

Ajab qodiredur bir kishikim, yigirma-o'ttuz ming navkarning egasi edi, Kahlug'dinkim, Darbandi Ohanin ham derlar, Hindukush tog'igacha Sulton Mahmud Mirzog'a taalluq viloyot tamom aning tahti tasarrufida edi. Hukumat bilistiqlol qilur edi. Bir muhassili Hasan barlos otliq qari mardak Iloktin Uyojg'acha durushtluqlar bila muhassilliq qilib, bizni ko'churub tushurur edi. Xisravshohni bir yarim kunda urush yo'q, talosh yo'q, bizningdek qallosh va mafluk ikki yuz-ikki yuz ellik kishining qoshida andoq xor-u zor va zabun va ojiz qildikim, ne navkarig'a ixtiyori qoldi, ne molig'a, ne jonig'a.

Xisravshohni ko'rub yong'on oxshomi Mirzoxon mening qoshimg'a kelib, og'alarining qonini da'vo qildi. Bizning orada ba'zilar ham barin edilar, filvoqe' shar' va urf bila ham munosib andoq edikim, mundoq kishilar sazosig'a yetgay.

Chun ahd bo'lub edi, Xisravshohni ozod qilib, farmon bo'ldukim, elta olg'oncha nimasini eltgay. Uch-to'rt qator xashir va tevada bo'lg'on javohir va oltun va kumush va nafis nimalarini yuklab eltti. Shirim tag'oyini qo'shub uzattukkim, Xisravshohni G'o'riy va Dahona yo'li bila Xuroson sari yiborib, o'zi Kohmard borib ko'chni so'ngimizcha Kobul kelturgay.

Ul yurttin Kobul azimati bila ko'chub, Xoja Zayd kelib tushtuk. Ushbu kuni o'zbakning chopqunchisini Hamzabiy mangg'it boshlab kelib, Dushi navohisini chopti. Sayyid Qosim eshikog'ani va Ahmad Qosim ko'hburni ba'zi yigitlar bila yiborildi. Borib chopqunchini yaxshi bosib, bir necha bosh kesib kelturdilar. Ushbu yurtta Xisravshohning jebaxonasidag'i jebalarni ulashildi. Yetti-sekkiz yuzcha javshan va ko'ha bo'lg'ay edi. Xisravshohdin

qolg‘on nimalardin bir bu edi. Yana chiniylari dag‘i xeyli tushti. O‘zga ko‘zga ko‘rungudek nima yo‘q edi.

Xoja Zaydtin to‘rt-besh ko‘ch bila G‘urband kelduk. Ushtur shahrig‘a tushganda xabar toptukkim, Sherak arg‘unkim, Muqim arg‘unning ixtiyor begi edi, bizdin bexabar cheriklab kelib, Boron yoqasida o‘lturubturkim, Panjhir yo‘li bila o‘tgan kishini Abdurazzoq Mirzog‘akim, ul mahalda Kobuldin qochib borib, tarkaloniy afg‘on orasida Lamg‘on navohisida edi, borg‘oli qo‘ymag‘ay. Bu xabar topg‘ach, ikki namoz orasida andin ko‘chub, kecha tun qotib subh vaqti Hubyon ko‘tali bila oshtuk.

Suhaylni hargiz ko‘rgan emas erdim. Ko‘talg‘a chiqg‘och-o‘q janub tarafi past yorug‘ yulduz ko‘rundi, dedimkim, Suhayl bo‘lmag‘ay. Dedilarkim, Suhayldur. Boqi Chag‘oniyoniy bu baytni o‘qudikim:

Tu Suhayli to kujo tobi-yu kujo toli’ shavi,
Chashmi tu bar har ki meaftad nishoni davlat ast.[1]

Oftob bir nayza bo‘yi chiqib erdikim, Sanjid dara oyog‘ida kelib tushuldi. Bizning ilgari borg‘on qaravul yigitlari va ba’zi yigitlar Qorabog‘ning oyog‘i Egriyor navohisida Sherakka yetgan bila-o‘q ilik qo‘sharlar, oz-og‘loq urushqondek qilur.

Bot-o‘q ilg‘or bila tebrarlar. Sherakni va yana yetmish-sekson-yuz o‘bdon yigitlarni tushurib kelturdilar. Sherak[2]ning qonini bag‘ishlab mulozim qilildi.

Xisravshohkim, Qunduzdin el-kuniga boqmay, Kobul azimati bila chiqar, anga taalluq el va ulus besh-olti bo‘lak bo‘lurlar. Badaxshondag‘ilar bir bo‘lak: Saydimali darbonkim, Rusto hazorasida edi, Panjhir yo‘li bila oshib ushbu yurtta bizga mulozamat qildi; yana bir bo‘lak: Yusuf Ayyub va Bahlul Ayyub edi, alar dag‘i bu yurtta mulozamatqa keldilar. Yana bir bo‘lak: Bahlul Ayyub inisi Vali Xatlondin; yana bir bo‘lak: Yilonchiq va Nakdariy va Qoqshol va Qunduz viloyatida o‘lturushluq aymoqlar bu

[1] Sen Suhayl yulduzisen, qayerda tovlanib, qayerdan chiqsang va ko‘zing kimga tushsa, davlat nishonasi bo‘ladi.

[2] Nusxalarda Sherak degan nom turli shakllarda yozilgan.

har ikki bo‘lak Andarob va Sarob bila kelib, Panjhir oshar xayolda edilar.

Aymoqlar ilgarroq Sarobta edilarkim, keyindin Vali keldi. Aymoq yo‘lini to‘sub, urushub bostilar. O‘zi qochib o‘zbakka ketdi. Shayboqxon Samarqandning chorsuyida bo‘ynig‘a urdurdi. Bo‘lg‘on navkar-savdari talanib oldurub, aymoqlari bila ushbu yurtta qulluqqa keldilar. Sayyid Yusufbek o‘g‘loqchi ham aymoqlar bila keldi.

Bu yurttin ko‘chub, Qorabog‘ yonidag‘i Oqsaroy o‘langiga tushuldi. Xisravshohning el-kuni zulm va besarliqqa o‘rgangan el, elga zulm qila boshladilar. Oxir Saydimali Darbonning bir o‘bdon navkari birovning bir ko‘za yog‘ini tortib olg‘an uchun eshikka kelturtub tayoqlattim, tayoq ostida-o‘q joni chiqdi. El bu siyosattin tamom bosildilar.

Ushbu yurtta ekanda, Kobulning ustiga filhol borurni-bormasni kengashildi. Sayyid Yusufbek va ba’zining ra’yi barin edikim, qish yovuqtur, filhol Lamg‘on borilg‘ay. Andin yana na maslahat ro‘y bersa, anga yarasha amal qililg‘oy. Biz Boqi Chag‘oniyoniy va ba’zi Kobul ustiga bormoqqa so‘zni qo‘yub, andin ko‘chub kelib Abo qo‘ruqig‘a tushuldi. Ushbu yurtta mening volidam xonim va Kohmardta qolg‘an uruq sa’b muxotara o‘tkarib, kelib qo‘shuldilar.

Tafsili budurkim, Shirim tag‘oyini Xisravshohqa qo‘shub yiborilib edikim, Xisravshohni Xuroson uzatib, o‘zi borib uruqni kelturgay. Dahonag‘a yetganda Shirim beixtiyor bo‘lur. Xisravshoh Shirim bila-o‘q Kohmard borurlar. Xoharzodasi Ahmad Qosim Kohmardta edi. Xisravshoh Ahmad Qosimni barin qilib, uruqqa yomonliq maqomida bo‘lurlar. Boqi Chag‘oniyoniyning qalin mo‘g‘ul navkarlari uruq bila Kohmardta edilar. Maxfiy Shirim bila so‘zni bir yerga qo‘yub, Xisravshoh va Ahmad Qosimni tutmoq bo‘lurlar. Xisravshoh bila Ahmad Qosim Ajar darasining yonidag‘i yo‘l bila qochib, Xuroson borurlar. Mo‘g‘ullarning bu yakjihatlig‘idin g‘araz o‘zlarini alardin ayirmog‘liq ekandur.

Uruq bila bo‘lg‘on el Xisravshohning dag‘dag‘asidin xalos bo‘lub, Ajardin chiqib, Kohmardqa yetgan mahalda Isiqonchi eli yog‘iqib yo‘lini to‘sarlar. Aksar uruqni Boqibekka taalluq el va

ulusini alar taladilar. Qul Boyazidning o‘g‘li — Tezak kichik edi, anda asir tushti. Uch-to‘rt yildin so‘ngra Kobulda keldi. Uruq talatib, oldurub, biz o‘tgan Qipchoq yo‘li bila oshib, Abo qo‘rug‘ida kelib bizga qo‘shuldilar.

Andin ko‘chgan bila orada bir qo‘nub, Cholok o‘langiga tushuldi. Cholok o‘langida kengashib, so‘zni muhosara qilmoqqa qo‘yub, ko‘chub, men o‘zum nekim bo‘lg‘on g‘ul kishisi bila Haydar Taqining bog‘i bila Qul Boyazid bakavulning go‘rxonasining oralig‘ida tushtum. Jahongir Mirzo barong‘or odami bila bizning ulug‘ chahorbog‘ tushti. Nosir Mirzo javong‘or eli bila Qutluqqadamning go‘rxonasining orqasidagi o‘langga tushti. Doim kishimiz borib Muqim bila so‘zlashurlar edi. Gohi uzr kelturub, gohi yumshoq so‘z aytur edi. Hayali muning uchun edikim, biz Sherakni olg‘och-o‘q otasig‘a, og‘asig‘a kishi chopturg‘ondur. Ota-og‘asidin umidvorlig‘i bor jihatidin darang qilur edi.

Bir kun farmon bo‘ldikim, g‘ul, barong‘or, javong‘or tamom jeba kiyib, otlarig‘a kejim solib, yovuqroq borib ham yaroq ko‘rulgay, ham ichkarigi elga siyosati bo‘lg‘ay. Jahongir Mirzo va barong‘or to‘g‘risidin Ko‘chabog‘ bila ilgarrak keldilar. G‘ulning olli chun suv edi. Men g‘ul kishisi bila Qutluqqadamning go‘rxonasi tarafidin kelib, pushtadin ilgarigi tepa ustiga chiqtim. Irovul kishisi Qutluqqadamning ko‘prugining ustiga tiqilib bordilar. Ul mahal ko‘pruk yo‘q edi. Yigitlar sho‘xliq qilib, Charmgaron darvozasig‘acha choptilar. Oz-og‘loq chiqg‘on kishisi urushqa turmay qochqon bila qo‘rg‘ong‘a kirdilar.

Arkning xokrezi balandida qalin Kobul eli tafarrujqa chiqib edilar. Qochqon bila qalin girdlashib indilar. Ko‘pruk bila darvoza orasidag‘i balandlik pushtaning ustida yo‘l o‘rtasida qalin chuqurchoqlar qazib, xaspo‘sh qilib edilar. Sultonquli chinoq va ba’zi yigitlar chopqonda tiqilib yiqilib edilar. Barong‘or tarafidin bir-ikki yigit Ko‘chabog‘ ora chiqqonlar bila bir-ikki qilich solishib olishurlar. Chun urushqa farmon yo‘q edi, ushmuncha bila yondilar.

Qo‘rg‘on eli bisyor oldaradilar. Muqim beklarni orag‘a solib, qulluqqa kelib, Kobulni topshirmoq bo‘ldi. Boqibek Chag‘oniyoniyning tavassuti bila kelib mulozamat qildi. Biz dag‘i inoyat

va shafqat maqomida bo‘lub, dag‘dag‘a va tavahhumni aning xotiridin raf’ qilduk. Muqarrar bo‘ldikim, tonglasi bo‘lg‘an navkar va savdar va mol va jihoti bila chiqib, qo‘rg‘onni topshurg‘ay, Xisravshohqa taalluq ellar besarliq va dastandozliqqa o‘rgangan ellar edi. Muqimning ko‘chini chiqarmoqqa, Jahongir Mirzoni va Nosir Mirzoni va ulug‘ beklarni va ichkilarni ta’yin qildukkim, Muqimni va Muqimg‘a taalluq el-kunni mol va jihotlari bila Kobuldin chiqarg‘aylar. Muqimg‘a yurt Tebani ta’yin qilduk.

Sabohi mirzolar va beklar darvozalarg‘a borib xaloyiqning hujum va g‘avg‘osini ko‘p ko‘rub manga kishi yibordilarkim, siz kelmaguncha bu elni kishi man’ qilib bo‘lmas. Oxir o‘zum otlandim. To‘rt-besh kishini o‘qlab, bir-ikki kishini pora-pora qildurdum. G‘avg‘o bosildi. Muqim mutaallaqlari bila solim va salomat borib Tebaga tushti.

Rabiulavval oyining avoxirida Tengri taolo fazl va karami bila Kobul va G‘azni mulk va viloyatini bejang va jidol muyassar va musaxxar qildi.

Kobul viloyati To‘rtunchi iqlimdindur. Ma’muraning o‘rtasida tushubtur. Sharqi Lamg‘onot va Purshovar va Hashang‘ar va ba’zi Hind viloyatidur. G‘arbi ko‘histonlardurkim, Karnud va G‘o‘r ul ko‘histondadur. Bu tarixda hazora va nakdariy qavmining ma’man va maskani bu tog‘lardur.

Shimoli Qunduz va Andarob viloyatidur. Hindukush tog‘i vositadur.

Janubi Farmul va Nag‘ar va Bannu va Afg‘onistondur.

Muxtasar viloyatdur. Tuloniy voqe’ bo‘lubtur. Tuli mashriqdin mag‘ribqa boqadur. Atrof va javonibi tamom tog‘dur. Qal’asi tog‘qa payvastdur. Qal’aning g‘arb-janub tarafi kichikrak parcha tog‘ tushubtur. Ul tog‘ning qullasida Shohi Kobul imorat qilgani uchun bu tog‘ni Shohi Kobul derlar. Bu tog‘ning ibtidosi Devarin tangisidindur. Dehi Ya’qub tangisida tuganur. Girdo-girdi ikki shar’iy bo‘lg‘ay. Bu tog‘ning domanasi tamom bog‘ottur. Mening ammim Ulug‘bek Mirzo zamonida Vays atka Mirzoning atkasi bu tog‘ning domanasida bir ariq chiqaribtur. Domanadag‘i bog‘ot tamom bu ariq bila ma’murdur. Poyoni ob Gulkina otliq mahalladur, xilvat go‘shonadur. G‘alaba lavandliqlar anda qililib edi.

Gohi mutoyaba yo‘sunluq Xoja Hofizning bu baytini tag‘yir bila o‘qulur erdikim:

Ey xush on vaqt, ki be po-vu sar ayyome chand,
Sokini Gulkina budem ba badnomiye chand[1].

Qal’aning janubida Shohi Kobulning sharqida bir ulug‘ ko‘l tushubtur. Girdo-girdi bir shar’iy yovushur. Shohi Kobul tog‘idin Kobul sari boqa uch kichikrak chashma chiqar, ikkisi Gulkina navohisidadur. Bir chashma boshida Xoja Shamu otliq mazordur; yana birida Xoja Xizrning qadamgohidur. Bu ikki yer Kobul elining gashtgohidur. Yana bir chashma Xoja Abdussamad to‘g‘risidadur, Xoja Ro‘shnoyi derlar.

Shohi Kobul tog‘idin bir tumshuq ayrilib kelibtur, Uqobayn derlar. Uqobayndin boshqa yana bir parchag‘ina tog‘ tushubtur. Kobul qal’asining arki bu tog‘ning ustidadur. Ulug‘ qo‘rg‘on arkning shimoliy tarafidadur. Bu ark g‘arib murtafe’ va yaxshi havoliq yer voqe’ bo‘lubtur. Bu ulug‘ ko‘l va uch o‘langgakim, Siyahsang va So‘nak qo‘rg‘on va Cholok bo‘lg‘ay, mushriftur. Borcha oyoq ostidadur. O‘langlar sabzaliq mahalida bisyor yaxshi ko‘runur. Yozlar Kobulda shimoliy yeli kam emastur. Paravon yeli derlar. Arkta shimol sari darichaliq uylar asru xushhavodur.

Mullo Muhammad Tolib muammoyi Kobul arkining ta’rifida bir baytni Badiuzzamon Mirzo otig‘a bog‘lab o‘qur edi. Bayt budurkim:

Bixo‘r dar arki Kobul may, bigardon kosa paydar-pay,
Ki ham ko‘h ast-u ham daryo-vu ham shahr ast-u ham sahro.[2]

Hindustoniy g‘ayri Hindustonni “xuroson” der. Nechukkim, arab g‘ayri arabni “ajam” der. Hinduston bila Xuroson orasida xushki yo‘ldin ikki bandardur. Bir Kobul, yana bir Qandahor. Koshg‘ar va Farg‘ona va Turkiston va Samarqand va

[1] *Mazmuni:* “Qanday yaxshi vaqtlar ediki, necha kunlar bosh-oyoqsiz bir qancha yomon otliqlar bilan barcha Gulkinada turar edik”.

[2] *Mazmuni:* “Kobul arkida may ich. Kosani ketma-ket aylantirki, bu yer ham tog‘, ham daryo, ham shahr, ham sahrodir”.

Buxoro va Balx va Hisor va Badaxshondin korvon Kobulg‘a kelurlar. Xurosondin korvon Qandahorg‘a kelur. Hinduston bila Xurosong‘a vosita bu viloyattur. Bisyor yaxshi savdoxonadur. Savdogarlar Xitoyg‘a yo Rumg‘a borsalar, ushmuncha-o‘q savdo qilg‘aylar. Har yil yetti-sekkiz, o‘n ming ot Kobulg‘a kelur. Quyi Hindustondin o‘n-o‘n besh, yigirma ming uyluk korvon Kobulg‘a kelur. Hinduston matoyi burda va oq raxt va qand va nabot va shakar va aqoqir keltururlar. Ko‘p savdogar bo‘lg‘aykim, dah si, dah shilg‘a[1] rozi bo‘lmag‘ay.

Xuroson va Iroq va Rum va Chin matoyi Kobulda topilur: Hindustonning xud bandaridur.

Garmser va sardseri yovuqtur. Kobuldin bir kunda andoq yerga borsa bo‘lurkim, hargiz qor yog‘mas. Ikki soati nujumiyda andoq yerga borsa bo‘lurkim, hargiz qori o‘ksumas, magar ahyonan andoq yoz kelgaykim, qor qolmag‘ay. Garmseriy va sardseriy mevalar Kobul tavobinda ko‘ptur va yovuqtur. Kobul va kentlarida sardseriy mevalardin uzum va anor va o‘ruk va olma va bihi va amrud va shaftolu va olu va sanjid va bodom va yang‘oq ko‘ptur. Men olubolu niholini kelturub ekturubmen. Yaxshi olubolular bo‘ldi va hanuz taraqqiyda edi.

Garmseriy mevalar, misli norunj va turunj va amluk va nayshakar Lamg‘onottin keltururlar. Nayshakarni men kelturub ekturub edim. Chilg‘o‘zani Nijrovdin keltururlar. Kobul atrofidag‘i Ko‘histondin asal bisyor kelur. Shahdxonalari bordur. Bir G‘azni tarafidag‘i Ko‘histondin asal kelmas. Kobulning ravochi xub bo‘lur. Bihi bila olusi ham yaxshidur. Bodringi dag‘i yaxshi bo‘lur.

Bir nav’ uzum bo‘lur, obi angur derlar, xeyli yaxshi uzumdir. Mast chog‘irlari bo‘lur. Xoja Xovand Sayyid Domani ko‘hiyning chog‘iri tundluq bila mashhurdur. Agarchi holo taqlid birla andin ta’rif qiladurlarki, “lazzati may mast donad, hushyoronro chi haz”.[2]

---

[1] Uchdan bir, to‘rtdan bir ma’nosida.

[2] *Mazmuni:* “Mayning lazzatini mast biladi. Hushyorlarga bundan nima bahra bor?”.

Ekini yaxshi bo‘lmas. Agar Xuroson tuxumi bo‘lsa, filjumla yomon bo‘lmas. Bisyor latif havosi bor. Kobul havosidek havoliq yer olamda ma’lum emaskim, bo‘lg‘ay. Yozlarda kechalari po‘stinsiz yotib bo‘lmas. Qishlar agarchi qori aksar ulug‘ tushar, vale mufrit sovug‘i yo‘qtur. Samarqand va Tabriz ham xushhavoliqqa mashhurdur. Vale mufrit sovuqlari bordir.

Atrofida to‘rt xub o‘lang voqe’ bo‘lubtur. Sharqi-shimoliy tarafi So‘nak qo‘rg‘on o‘langidur. Kobuldin ikki kuro‘h bo‘lg‘ay, yaxshi o‘langdur. O‘ti otqa sozvordur, chibini kam bo‘lur.

G‘arbi-shimoli Cholok o‘langidur. Kobuldin bir kuro‘hdur. Keng o‘langdur. Yozlar chibini otqa tashvish berur.

G‘arbi Devarin o‘langidur. Agarchi munda ikki o‘langdur, bir Tebaning o‘langi. Yana bir Qo‘sh Nodir o‘langidur. Bu hisob bila besh o‘lang bo‘lg‘ay. Har ikki o‘lang Kobuldin biror shar’iy bo‘lg‘ay. Muxtasar o‘langlardur. Vale o‘ti otqa bisyor sozvordur. Chibini bo‘lmas. Kobul o‘langlarida bu o‘langlarcha o‘lang yo‘qtur.

Sharqi Siyahsang o‘langidur. Charmgaron darvozasi bila bu o‘lang orasida vosita Qutluqqadamning go‘rxonasidur. Yozlar chibini ko‘p bo‘lur uchun, bu o‘langni kam qo‘rurlar. Bu o‘langga payvast Kamariy o‘langi ham bor. Bu e’tibor bila Kobul girdida olti o‘lang bo‘lg‘ay, vale to‘rt o‘lang mashhurdur.

Kobul viloyati berk viloyattur. Yot yog‘iyning bu viloyatqa kirmagi mushkuldur. Balx va Qunduz va Badaxshon bila Kobul orasida Hindukush tog‘i tushubtur. Bu tog‘din yetti yo‘l oshar. Uch yo‘l Panjhirdadur yuqqoriroq, Xavok ko‘talidur. Andin quyiroq — Tul. Andin quyiroq — Bozorak. Bu uch ko‘taldin yaxshirog‘i Tuldur. Vale yo‘li bir nima uzunroqdur. G‘olibo bu jihattin Tul derlar. To‘g‘irog‘i Bozorakdur. Tul va Bozorak Sarobqa tushar. Bozorak ko‘talini Sarob eli Porandiy otliq kentiga inar uchun Porandiy ko‘tali derlar.

Yana bir Parvon yo‘lidur, ulug‘ ko‘tal bila Parvon orasida yana yetti ko‘tal bor uchun Haftbacha derlar. Andarob tarafidin ikki yo‘l kelib, ulug‘ ko‘talda qotilib Haftbacha bila Parvong‘a kelur. Bisyor purmashaqqat yo‘ldur. Uch yo‘l G‘urbandtadur. Parvon yo‘liga yovuqroq yo‘l Yangiyo‘l ko‘talidur. Valiyon va Hinjong‘a

inar. Yana bir yo'l Qipchoq ko'talidur. Andarob suyi bila Qizil suvning qotilishig'a inar. Bu yo'l dag'i yaxshi yo'ldur.

Yana bir yo'l Shibartu ko'talidur. Yozlar suv ulg'aysa, Shibartu ko'talidin oshib, Bomiyon va Sayg'on bila yururlar. Qishlar Obdara bila yurushurlar. Qishlar to'rt-besh oy jami' yo'llar bog'lanur, bir Shibartu yo'lidin o'zga. Bu ko'taldin oshib, Obdara bila yururlar. Yozlar suvlar kirganda ham bu yo'llarning qishg'i hukmi bor. Ne uchunkim, Takob yo'llari suv ulug' bo'lg'ondin o'tub bo'lmas. Takob bila yurumay, tog' bila yurur xayol qilsalar, ubur mutaazzirdur. Kuzlar uch-to'rt oykim, qor kamdur va suvlar kichik bo'lg'onda, bu yo'llarning uburi mahallidur. Tog'lardin va tangilardin quttout-tariq kofir kam emastur. Xuroson tarafidin kelur yo'l Qandahor bila kelur. Bu yo'l tup-tuz yo'ldur. Bu yo'lda ko'tal yo'qtur.

Hinduston tarafidin to'rt yo'l chiqar, bir yo'l Lamg'onot bila. Bu yo'lda Xaybar tog'larida ozroqcha ko'tal bor. Yana bir yo'l Bangash bila, yana bir yo'l Nag'ar bila, yana bir yo'l Farmul bila. Bu yo'llarda ham ozroqcha ko'tallar bor. Sind suyining uch guzaridin o'tub, bu yo'llar bila kelurlar. Nilob guzaridin o'tganlar Lamg'onot bila kelurlar. Qishlar Kobul suyi bila Sind suyining qotilishidin yuqqorroq Sind suyini va Kobul va Savod suyini guzar bila o'tarlar.

Men aksar Hinduston cheriklarigakim keldim, guzarlar bila o'ttim. Bu navbatkim, kelib, Sulton Ibrohimni bosib olib, Hindustonni fath qildim, Nilob guzaridin kema bila o'ttim.

Ushmundin o'zga Sind suyidin hech yerdin kemasiz o'tsa bo'lmas. Dinkut guzari bila o'tganlar Bangash bila kelurlar. Chupora guzari bila o'tganlar agar Farmul bila kelsalar, G'azni kelurlar va agar Dasht bila borsalar, Qandahor borurlar.

Muxtalif aqvom Kobul viloyatida bordur. Julgasida va tuzlarida atrok va aymoq va a'robdur. Shahrida va ba'zi kentlarida sortlardur. Yana ba'zi kentlarida va viloyotida pashoyi va parojiy va tojik va baraki va afg'ondur. G'arbiy tog'larida hazora va nakdariydur. Bularning orasida ba'zi mo'g'uliy til bila hikoyat qilurlar. Sharqi-shimoliy tarafidag'i tog'lar kofiristondur, misli Katur va Gabrak va janubi Afg'onistondur.

O‘n bir-o‘n ikki lafz bila Kobul viloyatida talaffuz qilurlar: arabiy, forsiy, turkiy, mo‘g‘uliy, hindiy, afg‘oniy, pashoyi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg‘oniy. Muncha muxtalif aqvom va mutag‘oyir alfoz ma’lum emaskim, hech viloyatta bo‘lg‘ay.

Viloyoti o‘n to‘rt tumandur. Samarqand va Buxoro va yana bu navohida viloyatchalarnikim, bir ulug‘ viloyat tahtida bo‘lg‘ay, tuman derlar. Va Andijon va Koshg‘ar va ul orada o‘rchin va Hindustonda pargana derlar. Agarchi Bajavr va Savod va Parshovar va Hashang‘ar burun Kobul tavobeyidin ekandur, bu tarixda afg‘on qavmi jihatidin ba’zi buzulub, ba’zisi afg‘ong‘a kiribtur. Viloyatlig‘i qolmabtur.

Sharqi Lamg‘onottur. Bu viloyat besh tuman va ikki bo‘luktur. Lamg‘on tumanlaridin ulug‘rog‘i Ningnahor, ba’zi tarixlarda Nagarhor bitibturlar. Dorug‘anishin yeri Odinapurdur. Kobuldin sharq sari o‘n uch yig‘och yo‘ldur. Ningnahor bila Kobul orasi asru qattiq yomon yo‘ldur. Uch-to‘rt yerda kichikrak-kichikrak ko‘tallari, ikki-uch yerda tangilari bor. Xirilji va jami’ quttouttariq afg‘onlardur. Bu yo‘lni urarlar erdi. Bu orada ma’mura yo‘q edi. Qo‘ruqsoyning oyog‘i Qoratuni men ma’mura qildurdum. Bu jihattin yo‘l emin bo‘ldi.

Garmser bila sardser orasida fosila Bodom chashma ko‘talidur. Bu ko‘talning Kobul tarafida qor yog‘ar. Ko‘ruqsoy va Lamg‘onot tarafida qor yog‘mas. Bu ko‘taldin ingach, kishi o‘zga olame mulohaza qilur: yig‘ochlar o‘zgacha, o‘tlar o‘zgacha, jonivorlar o‘zgacha, elining roh-u rasmi o‘zgacha.

Ningnahor to‘qquz ro‘dtur. Sholisi va bug‘doyi yaxshi bo‘lur va norunji va turunji va anori bisyor bo‘lur, yaxshi bo‘lur.

Odinapur qo‘rg‘onining olida, janubiy tarafida bir balandida tarixi to‘qquz yuz o‘n to‘rtta bir chahorbog‘ soldim. Bog‘i Vafog‘a mavsum, ro‘dqa mushrif, ro‘d qo‘rg‘on bila bog‘ning orasidadur. Norunji va turunji va anori bisyor bo‘lur. Paharxonni bosib Laho‘r va Dipalpurni fath qilg‘an yili keyla kelturub, ekturub edim, sabz bo‘lub edi. Andin burung‘i yil nayshakar dag‘i ekib edilar, yaxshi nayshakarlar bo‘lub edi. Badaxshon va Buxorog‘a ul nayshakarlardin yiborilib edi. Yeri murtafe, oqar suyi muttasil, havosi qishlar mu’tadil. Bog‘ning o‘rtasida bir kichikrak pushta voqe’

bo‘lubtur, bir tegirmon suyi bu bog‘ning o‘rtasidin va bog‘ning ishidagi pushtaning ustidin hamisha joriydur. Bog‘ o‘rtasidag‘i chorchaman bu pushtaning ustida voqe’ bo‘lubtur. Bog‘ning g‘arbi-janubiy tarafida dahi dardah, havzedur, atrofi tamom norunj daraxtlaridur, anor daraxtlari ham bor. Bu havzning girdo-girdi tamom sebargazordur. Bu bog‘ning ayn yeri ushbudur. Norunjlar sarg‘arg‘on mahalda bisyor yaxshi ko‘runur, xeyli yaxshi bog‘ voqe’ bo‘lubtur.

Ko‘hi Safid Ningnahorning janubida voqe’ bo‘lubtur, Bangash bila Ningnahorg‘a vosita ushbu tog‘dur. Otliqqa yo‘l yo‘qtur. To‘qquz ro‘d ushbu tog‘din chiqar, bu tog‘din qor hargiz o‘ksumas. Bu jihattin g‘olibo Ko‘hi Safid derlar. Quyi julgada hargiz qor tushmas. Fosila tushchilik yo‘ldur. Bu tog‘ domanasida yaxshi havoliq yerlar bor. Suvlari sovuq, yaxga anda hech ehtiyoj bo‘lmas.

Odinapur qo‘rg‘onining janub tarafi Surx ro‘dtur. Qo‘rg‘on balandida voqe’ bo‘lubtur. ro‘d tarafi qirq-ellik qari yakandoz tog‘dur. Shimolida bir parcha tog‘ tushubtur, xeyli berk qo‘rg‘on dur. Bu tog‘ Ningnahor bila Lamg‘onotning orasidadir. Har qachon Kobulda qor yog‘sa, bu tog‘ning qullasig‘a qor tushar. Lamg‘on eli Kobulda qor yoqg‘onini mundin bilurlar. Bu Lamg‘onotqa Kobuldin kelur yo‘l agar Qo‘ruqsoy bila kelsalar, bir yo‘l Diri ko‘talidin oshib borib, Bulondin Boron suyidin o‘tub Lamg‘onot sori borur. Yana bir yo‘l Qo‘ruqsoy quyi Qo‘ratudin o‘tub Uluq Nurdin Boron suyini kechib Bodipesh ko‘talidin o‘tub Lamg‘on borur. Agar Nijrov bila kelsalar, Badrovdin o‘tub Qarmangriqdin o‘tub Bodipech ko‘talig‘a borur.

Agarchi Lamg‘onning besh tumanidin bir tumani Ningnahordur, vale Lamg‘onotni ul uch tumanga itloq qilurlar. Ul uch tumandin biri Alishang tumanidur, shimolida Hindukush tog‘ig‘a payvasta qorliq ulug‘ berk tog‘lardur. Bu tog‘ tamom kofiristondur. Alishangg‘a yovug‘roq kofiriston Mildur. Alishang ro‘di Mildin chiqar. Hazrati Nuh payg‘ambarning otasi Mehtar Lomning qabri Alishang tumanidadur. Ba’zi tarixta Mehtar Lomni Lamak (Lamkon) ham debturlar. Ul elni xeyli mulohaza qililibturkim, ba’zi mahal “kof” o‘runig‘a “g‘ayn” talaffuz qilurlar, bu jihattin g‘olibo bu viloyatni Lamg‘on debturlar.

Yana bir tumani Alingordur. Alingorg'a yovuqroq kofiriston Kavardur. Alingor ro'di Kavardin chiqar. Bu ikki ro'd Alishang bila Alingordin o'tub, bir-biriga qotilib, yana bir tumandinkim Mandirovardur, quyiroq Boron suyiga qotilur.

Ul ikki bo'lukdin bir Darayi Nurdur. G'ayri mukarrar yere voqe' bo'lubtur. Daraning peshgohida qo'rg'oni bir tumshuqning ustida tushubturkim, ikki tarafidin ro'dtur. Sholipoyasi bisyordur. Yo'lsiz yurub bo'lmas. Norunj va turunj va garmseriy mevalari bordur. Ozroqcha xurmo yig'ochi ham bordur. Qo'rg'onning ikki tarafidagi ro'd yoqalari tamom daraxttur. Ko'pragi amluk yig'ochidur. Bu mevani ba'zi turklar qora yemish derlar. Darayi Nurda bisyor bo'lur. O'zga yerda bu mevani ko'rulmadi. Uzumi ham bo'lur, uzumi tamom daraxt ustidadur.

Lamg'onotda Darayi Nur chog'iri mashhurdur. Ikki nav' chog'ir bo'lur: arra toshi va suhon toshi derlar. Arra toshi zardchadur. Suhon toshi xushrang qip-qizil bo'lur, vale arra toshi kayfiyatliroqtur. Agarchi ikkalasining kayfiyati shuhraticha yo'qtur.

Yuqqori sardaralarida maymun bo'lur. Mundin quyi Hinduston sari ham maymun bo'lur, mundin yuqqori bo'lmas. Bu el burun to'ng'uz saxlar edilar. Bizning zamonda bartaraf qildilar.

Yana bir tuman Kunar va Nurgildur. Bu tuman Lamg'onottin boshqaroq voqe' bo'lubtur. Kofiristonning ichida viloyat sarhadidur. Agarchi ulug'lug'i Lamg'on tumanlaricha bordur, vale bu jihattin moli kesimdur, ozroq berurlar. Chag'onsaroy suyi sharq-shimoliy tarafidin kofiristonning ishi bila kelib, bu viloyatning orasi bila o'tub, Koma bo'lukida Boron suyig'a qo'shulub, sharqqa boqa oqar. Nurgil bu suvning g'arb tarafidur, Kuna sharq tarafi. Mir Sayyid Ali Hamadoniy rahmatulloh sayohat qilib kelib, Kunardin bir shar'iy yuqqorroq naql qilibturlar. Muridlari mundin Xatlong'a eltibturlar. Naql qilg'on yerlari holo mazore bo'lubtur. Tarix sanayi 925 dakim, Chag'onsaroynikim, kelib oldim, tavof qilib erdim. Norunj va turunj va gurunji bisyor bo'lur. Tund chog'irlar ham kofiristondin keltururlar.

Bu el ajab nima rivoyat qildilar. Mahol ko'runadur, vale bu xabar tavoturg'a yetishti. Bu tumanning quyi oyog'ikim, Lamata kandi derlarkim, andin quyi Darayi Nur va Atarg'a taalluqdur.

Ushbu Lamata kandidin yuqqori tamom bu ko'histondakim, Kunar va Nurgil va Bajavr va Savod va ul navohi bo'lg'ay, bu shoyedurkim, har xotunkim o'lsa, ani bir katqa solib, to'rt tarafidin to'rt kishi ko'tarurlar. Agar yomon ish qilmag'on bo'lsa, bu ko'targanlarni bexost mutaharrik qilur. Bu martabadakim, agar takalluf qilib, o'zlarini saxlasalar, o'luk kattin tushar. Agar yomon ish qilg'on bo'lsa, harakat qilmas. Muni yolg'uz bu eldin eshitilmadi. Bajavr va Savod va jami' bu ko'histon eli muttafiqul-kalima bu harfni rivoyat qildilar. Haydarali Bajavriykim, Bajavrning sultoni edi, ul viloyatni xeyli yaxshi zabt qilib edi. Onasi o'lganda yig'lamas. Aza tutmas. Qora chirmamas. Derkim, boring onamni katqa soling, agar mutaharrik bo'lmasa, kuydurgumdur. Katqa solurlar. Ma'hud harakat ul o'lukdin sodir bo'lur. Muni eshitgach, qora chirmab, aza tutar.

Yana bir bo'luk Chag'onsaroydur. Bir kenttur, muhaqqar yeredur. Kofiristonning og'zidadur. Eli kofirlar bila omixta uchun, agarchi musulmondur, vale kuffor rusumini bajo keltururlar. Ulug' ro'dkim, Chag'onsaroy suyig'a mashhurdur, Chag'onsaroyning sharq-shimolidin va Bajavrning orqasidin kelur. G'arb tarafida Pich otliq kofiristondin yana bir kichikrak ro'd kelib, bu suvg'a qotilur. Chag'onsaroyning zardcha tund chog'irlari bo'lur. Darayi Nur chog'irig'a hech nisbati yo'qtur. O'zining uzumi va bog'i bo'lmas. Suv yuqqorig'i kofiristondin va Pich kofiristonidin keltururlar. Men Chag'onsaroyni olg'onda, Pich kofirlari bu elga ko'mak kelib edi. Chog'ir anda andoq shoyedurkim, har kofirning bo'ynida bir xik chog'ir edi. Suv o'rnig'a chog'ir ichib yururlar edi.

Koma agarchi boshqa yer emas, Ningnahor tavobendindur, vale muni ham bo'luk derlar.

Yana bir Nijrov tumanidur. Kobulning sharqi-shimolida ko'histonda voqe' bo'lubtur. Orqasida tog'lar tamom kofiristondur. Tavre go'shadur. Uzum va mevasi bisyor, chog'iri ham g'alaba bo'lur. Vale jo'shida qilurlar. Qishlar tovuqni bisyor parvori qilurlar. Eli sharobxo'r va benamoz va novahm va kofirvash eldur. Tog'larida noju va shilg'o'za va balut va xanjak yig'ochlari bisyor bo'lur. Nojo' va shilg'o'za va balut daraxti mundin quyi bo'lur. Nijrovdin yuqqori aslo bo'lmas. Hinduston daraxtlaridindur. Bu

ko'histon elining chirog'lari tamom chilg'o'za yig'ochidindur. Shamdek yonar. Xeyli g'arobati bordur.

Nijrov tog'larida ro'bayi parron bo'lur. Ro'bayi parron bir jonivoredur, mushukdin ulug'roq. Ikki qo'li bila ikki butining orasida pardadur, shapparaning qanotidek. Doim keltururlar edi. Derlarkim, yig'ochdin yig'ochg'a nishebga boqa bir gaz otimi uchar. Men xud uchqonini ko'rmadim. Yig'ochqa qo'yduq. Chust yormashib chiqti. Andin quvladilar. Qanotini yoyib, uchqandek etib, beozor tushti. Bu tog'larda lo'cha qushi ham bo'lur. Bu qushni buqalamun derlar. Boshidin quyrug'ig'acha besh-olti muxtalif rangi bor, kabutarning bo'ynidek, barroqtur. Ulug'lug'i kabki dariycha bo'lg'ay. G'olibo Hinduston kabki dariysidur. Ul el ajab nima rivoyat qildilar; qish bo'lg'och tog' domanlarig'a tushar. Agar uchursalarkim, uzum bog'idin o'tsa, yana aslo ucha olmas, tutarlar. Yana bir sichqon Nijrovda bo'lur emish. "Mushi mushkin" derlar. Mushk idi andin kelur emish. Ani men ko'rmaydurmen.

Yana bir Panjhir tumanidur. Yo'l ustida voqe' bo'lubtur. Kofiriston anga bisyor yovuqtur. Quttout-tariq kufforning mururi Panjhirdindur. Kufforg'a yovuq uchun mundin ham kesim olurlar. Men bu navbat kelib Hindustonni fath qilg'onda, kofirlar kelib Panjhirdin qalin kishi o'lturub, ko'p xarobliqlar qilibturlar.

Yana bir G'urband tumanidur. Ul viloyatlarda ko'tallarni band derlar. G'o'r sari bu ko'tal bila borurlar. G'olibo ul jihatdin G'urband debturlar. Sardaralarini hazoralar shug'l qilibtur. Bir necha kentturkim, kamhosilroq yerdur. Derlarkim, G'urband tog'larida kumush koni va lojuvard koni bo'lur.

Yana ko'hdomana kentlaridur. Boshi Mitakacha va Paravon va oyog'i Durnoma. O'n ikki-o'n uch kenttur. Mevalik kentlardur. Chog'irlari kayfiyatliqdur. Bu orada Xojaxon Sayyidning chog'irlari boridin tundroqdur. Bu kentlar tamom tog' etagida va tog'da voqe' bo'lg'on uchun, agarchi mollarini ado qilurlar, vale xarjda royij emasturlar.

Bu kentlardin quyi domanada tog' bila Boron suyining ora lig'ida ikki parcha hamvor dasht voqe' bo'lubtur. Birini Kurrayi Toziyon derlar. Yana birini Dashti Shayx. Yozlar chikin tola o'ti

bisyor yaxshi bo‘lur. Atrok va aymoq yoz munda kelurlar. Bu domanada rango-ranga har anvo’ lolalar bo‘lur. Bir qatla sanattim. O‘ttuz ikki-o‘ttuz uch nav’ g‘ayri mukarrar lola chiqti. Bir nav’ lola bo‘lurkim, andin andak qizil gul idi kelur. Lolayi gulbo‘y der eduk. Dashti Shayxta bir parcha yerda bo‘lur. O‘zga yerda bo‘lmas. Yana ushbu domanada Paravondin quyiroq sadbarg lola bo‘lur. Ul ham bir parcha yerda G‘urband tangisining chiqishida bo‘lur.

Bu ikki dashtning orasida bir kichikrak tog‘ tushubtur. Bu tog‘da bir parcha qum tushubtur. Tog‘ boshidin tubigacha Xoja Regiravon derlar. Yozlar derlarkim, naqora va duhul uni bu qumdin kelur.

Yana Kobul tavobeyi kentlardur. Kobulning g‘arbi-janubida ulug‘ qorliq tog‘ tushubtur. Qori qorg‘a yetar. Kam yil bo‘lg‘aykim, qorg‘a yetmagay. Kobulda yaxdonlar yaxi tugansa, bu tog‘din qor kelturub yaxob qilib icharlar. Kobuldin uch shar’i bo‘lg‘ay.

Yana Bomiyon tog‘idur, bu tog‘ berk tog‘ voqe’ bo‘lubtur. Hirmand va Sind va Duoba, Qunduz va Balxob suyi bu tog‘din chiqar. Derlarkim, bir kunda har to‘rt daryo suyidin ichsa bo‘lur.

Bu kentlar aksar bu tog‘ning domanasiga voqe’ bo‘lubtur. Bog‘da uzumi qalin bo‘lur. Har jins mevasi ham bisyor bo‘lur. Bu kentlar orasida Istalif va Istarg‘achcha kent yo‘qtur. Ulug‘bek Mirzo bu kentlarni Xuroson va Samarqand der ekandur. Lamg‘on ham bu kentlarning vatirasidur. Agarchi uzumi va mevasi ul kentlarcha bo‘lmas, vale havosining hech nisbati yo‘qtur. Qorliq tog‘ Lamg‘on tog‘idur.

Istalifcha kent ma’lum emaskim xeyli yerlarda bo‘lg‘ay. Ulug‘ ro‘d kentning ichidin oqar. Ro‘dning har ikki tarafi bog‘ottur. Sabzaliq, safoliqqina bog‘chalari bordur. Suyi sovuqtur. Yaxobqa ehtiyoj bo‘lmas. Aksar softur. Bu kentta Bog‘i Kalon otliq Ulug‘bek Mirzoning bir mag‘sub bog‘i bor edi. Men egalarig‘a baho berib oldim. Bog‘din tashqari ulug‘ chinorlar bor. Chinorlarning tubi sabzaliq-safoliq manziledur. Bog‘ning o‘rtasidin bir tegirmon suyi hamisha joriydur. Bu ariq yoqasida bog‘ o‘rtasida chinorlar va daraxtlardur. Burun bu ariq egri-bugri va besiyoq edi. Men buyur-

dumkim, bu ariqni raja va siyoq bila qildilar. Bisyor yaxshi yer bo'ldi.

Bu kentlardin quyiroq dashtdin bir kuro'h-bir yarim kuro'h yuqqori boqa domanada tog'ningtubida chashma voqe' bo'lubtur. Xoja Seyoron derlar. Bu chashmada va bu chashmaning atrofida uch nav' daraxtlardur. Chashmaning o'rtasida qalin chinor daraxtlaridur, latif soyasi bordur. Chashmaning ikki tarafida tog' tubidagi pushtalarda qalin balut daraxtidur. Ushbu ikki parcha balutistondin o'zga Kobulning g'arbiy tog'ida balut daraxti aslo bo'lmas. Chashmaning olidakim, dasht tarfi bo'lg'ay, qalin arg'uvonzor voqe' bo'lubtur. Bu viloyatta ushbu arg'uvonzordin o'zga arg'uvonzor aslo yo'qtur. Derlarkim, bu uch jins daraxt uch azizning karomatidur. Seyorong'a vajhi tasmiya muni derlar. Bu chashmaning atrofini men sangkorliq qildurdum. Chashmani gach va soruja bila dahi dardah qildurdum. Bu chashmaning chor hadi siyoqliq, go'niyaliq taxte bo'ldi. Tamom arg'uvonzorg'a mushrif. Arg'uvon guli ochilg'an mahalda muncha yer ma'lum emaskim, olamda bo'lg'ay. Sariq arg'uvoni ham bisyor bo'lur. Sariq arg'uvon bila qizil arg'uvon domanada darham ochilur. Bu chashmaning g'arbi-janubiy tarafida bir daradin hamisha yarim tegirmon suyi joriydur. Bu suvni men ariq qazdurub, dashti Seyoronning g'arbi-janub tarafidag'i pushtaning ustiga kelturttum. Pushtaning ustida ulug' gird sufa soldurdim. Sufaning girdida tamom tol daraxtlari ekildi. Xeyli yaxshi manzile bo'ldi. Bu sufadin, yuqqorroq pushtaning yonida uzum bog'i soldurdum. Bu ariqning ta'rixi "jo'yi xush"[1] topildi.

Yana, Lahugar tumanidur. Ulug' kenti Charxdur. Hazrati Mullo Ya'qub quddisa sirrahu bu Charxdindur. Mullozodayi Mullo Usmon ham Charxiydur. Sijovand ham Lahugar kentlaridindur. Xoja Ahmad va Xoja Yunus bu Sijovanddindurlar. Charxning bog'oti qalindur. Lahugarning o'zga kentlarida bog' bo'lmas. Avg'onchol eldur. Kobulda bu lafz shoyedur. G'olibo afg'on shiordurkim, "afg'onchol" derlar.

Yana bir G'azni viloyatidur. Ba'zi tuman ham derlar. Sabuktigin birla Sulton Mahmudning va avlodining poytaxti G'azni ekan-

[1] **Jo'yi xush** — raqam ifodasi: 925.

dur. Ba'zi G'aznin ham bitibdurlar. Sulton Shihobiddin G'uriyning ham poytaxti bu ekandur. Bu Sulton Shihobiddinni "Tabaqoti Nosiriy"da va ba'zi Hind tarixida Muizziddin bitibturlar.

Uchunchi iqlimdindur. Zobul ham derlar, Zobuliston bu viloyattin iborattur. Ba'zi Qandahorni ham Zobuliston doxili tutubturlar. Kobuldin g'arbg'a boqa o'n to'rt yig'och yo'ldur. Bu yo'lni borlar tong boshida G'aznidin tebrab ikki namoz orasi va namozi digar Kobulg'a borilibtur. Odinapurkim, o'n uch yig'och yo'ldur, yo'lining yomonlig'idin hargiz bir kunda kelilgan emas. Muhaqqar viloyattur. Rudi to'rt-besh tegirmon suyi bo'lg'ay. G'aznining shahri yana to'rt-besh kenti ushbu suv bila ma'murdur. Yana uch-to'rt kenti koriz bila ma'murdur. Kobul uzumidin G'azni uzumi yaxshiroq bo'lur. Qovuni ham Kobul qovunidin ortuqroqtur. Olmasi ham yaxshi bo'lur. Hindustong'a eltarlar. Ekini bisyor purmashaqqattur. Har miqdor yerkim, ekarlar, yuziga tamom yangi tufroq, har yil kiyururlar. Vale Kobul ekinidin muning ekinining hosili ortug'roqdur. Ro'yan ekarlar. Tamom Hindustong'a borur. Bu elning yaxshi mahsuli ro'yandur.

Sahronishini hazora va afg'ondur. Kobulg'a boqa G'azni hamisha arzonliqtur. Eli hanafiy mazhabliq, pokiza e'tiqodliq musulmon eldur. Semohador eli xeyli bordur. Ahli va ayollari bisyor mahfuz va masturdur.

Mullo Abdurahmon G'aznining akobiridin edi. Donishmand kishi edi. Hamisha dars aytur edi. Bisyor mutadayyin va muttaqiy va parhezgor kishi edi. Nosir Mirzo o'lgan yili olamdin naql qildi.

Sulton Mahmudning qabri G'aznining mahallotidadurkim, sulton qabri anda uchun Ravza derlar. G'aznining yaxshi uzumi Ravzadindur.

Avlodi: Sulton Mas'ud bila Sulton Ibrohimning qabri ham G'aznidadur. Mutabarrak mazorot G'aznida bisyordur.

Kobul va G'aznini olg'on yilikim, Ko'hat va Bannu va Dasht va Afg'onistonni chopib g'alaba qatl qilib, Duki bila o'tub, Obi Istodaning yoni bila G'aznig'a keldim. Dedilarkim, G'aznining kentlarida bir mazor bordurkim, salavot aytg'och, qabr mutaharrik bo'lur. Borib mulohaza qilildi, qabrning tebrangani mahsus bo'ldi. So'ngra ma'lum bo'ldukim, mujovirlarning tazviri ekan-

dur. Qabrning ustig'a bir jul'ya yasabturlar, har zamon jul'yag'a tegadurlar. Jul'ya tebrangach, qabr tebrangandek mahsus bo'ladur. Nechukkim, kemaga kirmagan el kemaga kirgach sohil mutaharrik mahsus bo'lur. Buyurdumkim, mujovirlar jul'yadin yiroq turdilar, bir necha salavot ayttilar, qabrda harakate mahsus bo'lmadi. Buyurdumkim, jul'yani buzub, qabrning ustida gunbaz qildilar. Mujovirlarni bu harakattin tahdid bila man' qilildi.

Asru muhaqqar yerdur. Podshohlarkim, Hinduston va Xuroson alarning tahti zabtida ekandur, bovujudi Xurosonot nechuk mundoq muhaqqar yerni poytaxt qildilar ekin, hamisha taajjub qililur.

Sulton (Mahmud) zamonida uch-to'rt band bor ekandur. Bir band ushbu G'azni suyida, G'aznidin shimol sari uch yig'och suv yuqqori. Sulton bir ulug' bande solibtur. Bu bandning balandlig'i qirq-ellik qari bo'lg'ay. Uzunlugi taxminan uch yuz qari bo'lg'ay. Suvni anda zaxira qilib, baqadri ehtiyoj ekinga suv ocharlar erkandur.

Alovuddin Jahonso'z G'o'riy bu viloyatqa musallit bo'lg'anda bu bandni buzubtur va sultonning avlodining bisyor maqobirini kuydurubtur. G'azni shahrini buzubtur va kuydurubtur, elni talabtur, o'lturubtur, qatl va buzug'liqdin daqiqaye nomar'i qo'ymabdur. Andin beri bu band buzug'dur. Hindustonni fath qilg'on yil bu bandni yasamoq uchun Xoja Kalondin yarmoq yiborildi. Tengri inoyatidin umid borkim, bu band obodon bo'lg'ay.

Yana bir Bandi Sixandur. G'aznining sharqida. Bu ham G'aznidin ikki-uch yig'och bo'lg'ay. Bu ham muddatlardur xarobtur. Obodon qilur qobiliyati ham yo'qtur. Yana bir Sarideh bandidur.

Bu band ma'murdur.

Kitoblarda bitibturlarkim, G'aznida bir chashma bordurkim, agar najosat va qozurotni bu chashmag'a solsalar, o'shul zamon to'lg'oq va to'fon va yog'in va chopg'un bo'lur. Yana bir tarixda ko'rulubturkim, royi Hind Sabuktiginni G'aznida muhosara qilg'onda Sabuktigin buyururkim, bu chashmag'a najosat bila qozurot solurlar. To'lg'oq va to'fon va yog'in va chopqun bo'lur. Bu hiyla bila ul g'animni daf' qilur. Men G'aznida har necha tajassus qildim, bu chashmadin hech kim nishon bermadi.

Bu viloyatlarda G‘azni va Xorazm sovuqluq bila mashhurdur, nechukkim, Iroqayn va Ozarbayjonda Sultoniya bila Tabriz sovuqluq bila shuhrati bor.

Yana bir Zurmat tumanidur. Kobulning janubidur. G‘aznining sharqi-janubi Kobuldin o‘n ikki-o‘n uch yig‘och va G‘aznidin yetti-sekkiz yig‘och yo‘l bo‘lg‘ay, sekkiz kenttur. Dorug‘anishin yeri Gardizdur. Gardiz qo‘rg‘onining ichida aksar se tabaqa va chor tabaqa uylardur, Gardiz xoli az istehkome emastur. Nosir Mirzo bila yog‘iqib, Mirzog‘a xeyli tashvish berdi. Zurmat eli avg‘onchol eldur. Ekin va ziroat qilurlar, daraxt va bog‘ va bog‘ot bo‘lmas. Bu tumanning janubida tog‘dur. Barakiston tog‘i derlar. Bu tog‘ning domanasida murtafe’ yerda chashma chiqibtur. Shayx Muhammad Musulmonning qabri bu yerdadur.

Yana bir Farmul tumanidur. Muhaqqar yeredur. Olmasi yomon bo‘lmas. Mo‘lton va Hindustong‘a eltarlar. Hindustonda afg‘on zamonida rioyat topqan Shayx Muhammad Musulmonning avlodi shayxzodalar Farmuldindurlar.

Yana bir Bangash tumanidur. Girdo-girdi tamom quttout-tariq afg‘oniydur. Misli Xugiyoniy va Xirilji va To‘riy va Landar bu yoqada tushubtur. Bu jihatlardin xotirxoh mol bermaslar. Manga ham ulug‘ ishlar orag‘a tushti: misli Qandahor va Balx va Badaxshon va Hinduston fathi. Bu sabablardin Bangashning zabtig‘a fursat bo‘lmadi. Tengri rost kelturub fursat topqach, Bangashning quttout-tariqi bila zabtig‘a mutaayyindurmen.

Kobul bo‘lukotidin bir bo‘luk Alasoy bo‘lukidur. Nijrovdin ikki-uch shar’i bo‘lg‘ay. Sharq sari Nijrov tarafidin tubtuz kelur. Ko‘ra degan yerga yetgach-o‘q Alasoy sari kichikrak ko‘tal inar. Bu taraf garmser bila sardser orasida fosila Ko‘ra ko‘talidur. Ushbu Ko‘ra ko‘talida erta yozlar qushlarning guzaridur. Nijrov tavobeyidin Pichg‘on eli bu ko‘talda qalin qush tutarlar. Ko‘talning chiqishida har yerda-har yerda toshdin panohlar yasabturlar. Qush tutar kishilar bu panohlarda o‘lturub, to‘rning bir uchini besh-olti qari yiroqroq berkiturlar. To‘rning bir tarafini yerda toshqa bostururlar. Yana bir tarafida to‘rning yarmig‘acha uch-to‘rt qari yig‘och bog‘larlar. Yig‘ochning bir uchi panohda

o‘lturg‘on kishining iligidadur. Yasag‘on panohning tushuklaridin muntazirdur. Qushlar yovuq kelgach-o‘q to‘rni ko‘tarurlar. Qushlar o‘zi-o‘q to‘rg‘a kirar. Bu tadbir bila g‘alaba qush tutarlar. Andoq mubolag‘a qilurlarkim, gohi andoq qalin qush tutarlarkim, bo‘g‘uzlarg‘a fursat bo‘lmas.

Ul viloyatta Alasoy anori mashhurdur. Agarchi a’lo anor emas, vale ul viloyatta Alasoy anoridin yaxshiroq anor bo‘lmas. Muning anorlarini tamom Hindustong‘a eltarlar. Uzumi ham yomon bo‘lmas. Nijrov chog‘irlaridin Alasoy chog‘irlari tundroq va xushrangroqtur.

Yana bir Badrov bo‘lukidur. Alasoyning yonidadur. Munda meva bo‘lmas, korandasi kofirdur. Oshliq olurlar. Nechukkim, Xuroson va Samarqandta atrok va aymoq sahronishindurlar, bu viloyatning sahronishini hazora va afg‘ondur. Hazoralardin kulliyrog‘i Sulton Mas’udiy hazoradur. Afg‘onlardin kulliyrog‘i Mahmand afg‘oniydur.

Kobulning jam’ini viloyat va tamg‘o va sahronishini bila sekkiz lak shohruxiy jam’ qildilar.

Kobul viloyatining sharq tarafidag‘i tog‘lari ikki turlukdur; g‘arb tarafidag‘i tog‘lari ikki turlukdur. Andarob va Xost va Badaxshonot tog‘lari tamom archaliq, qalin chashmaliq, yumshoq pushtaliq tog‘lardur. O‘ti tog‘ining va pushtasining va julgasining birdek bo‘lur va xub bo‘lur. Aksar butaka o‘ti bo‘lur. Otg‘a bisyor sozvor o‘ttur. Andijon viloyatida bu o‘tni “butka” o‘ti derlar. Vajhi tasmiyasi ma’lum emas edi. Bu viloyatlarda ma’lum bo‘ldi. Bu o‘t buta-buta chiqar uchun butaka derlar emish.

Hisor va Xatlon va Samarqand va Farg‘ona va Mo‘g‘ulistonning yayloqlari tamom ushbu vaz’liq yayloqlardur. Agarchi Farg‘ona bila Mo‘g‘ulistonning yayloqlarining bu yayloqlarg‘a hech nisbati yo‘qtur, vale bir yo‘sunluq tog‘lar va yayloqlardur.

Yana bir Nijrov va Lamg‘onot va Bajavr va Savod tog‘lari qalin noju va chilg‘o‘za va balut va zaytun va xanjakliq tog‘lardur. O‘ti bu tog‘larning o‘tidek emastur, qalin bo‘lur va baland bo‘lur, vale befoyda o‘ttur. Ot bila qo‘yga sozvor emastur. Agarchi ul tog‘larcha baland emasdur, ko‘zga haqir ko‘runur, vale g‘arib berk tog‘lardur. Hamvor-hamvor pushtalar ko‘runur, vale tamom

pushtasi va tog'i yirik toshliq pushta va tog'dur. Har yeridin ot bila yurub bo'lmas. Bu tog'larda Hinduston qushlari, Hinduston jonivorlari bisyordur, misli to'ti va chorak va tovus va lo'cha va maymun va nilagov va ko'tahpoy, bu mazkur bo'lg'on jonivorlardin dag'i o'zga-o'zga jins qushlar va jonivorlar bo'lurkim, Hindustonda dag'i andoq jonivorlarni eshitilmaydur.

G'arb tarafidag'i tog'lar Darayi Zindon va Darayi So'f va Gurzivon va G'arjiston tog'lari, bir yo'sunluq tog'lardur. O'tlog'i aksar julgalarida bo'lur, ul tog'lardek tog'i va pushtasi yakdast o't bo'lmas, andoq qalin yig'ochi va archasi ham yo'qtur, vale o'ti otqa va qo'yg'a sozvordur.

Bu tog'larning usti tamom ot chopqudek hamvordur. Ekinlari tamom anda bo'lur. Bu tog'larning kiyigi qalin bo'lur. Takoblari berk daralardur. Aksar yerlari yakandozdur. Har yerdin tushub bo'lmas. Bu ajabtur, jami' tog'larning berk yerlari balandilar bo'lsa, bu tog'larning berk yerlari pastilarida voqe' bo'lubtur. G'o'r va Gazyu va Hazora tog'lari ham bu yo'sunluq tog'lardur. O'tlog'i julgasida bo'lur. Tog'larida yig'ochi ham kamdur. Archa yig'ochi xud yo'qtur. O'ti otqa va qo'yga sozvordur. Kiyigi qalin bo'lur. Mazkur bo'lg'on tog'larning berk yerlari quyilarida bo'lur. Bu tog'lar andoq emastur.

Yana Xoja Ismoil va Dasht, Duki va Afg'oniston tog'lari bir yo'sunluq tog'lardur. Past-past, o'ti oz, suyi tanqis, yig'ochsiz, badnamoy, yaramas tog'lardur. Tog'lari ellariga munosib tushubtur. Nechukkim, "teng bo'lmag'uncha, to'sh bo'lmas" debturlar. Olamda mundoq yaramas vaz'liq tog'lar kam bo'lg'ay.

Kobulning agarchi qish qori ulug' tushar, vale yaxshi o'tunlari bordur va yovuqtur. Bir kunda borib keltursa bo'lur. O'tunlari xanjak va balut va bodomcha va qarqanddur. Bulardin yaxshirog'i xanjakdur. Yorug' kuyar. Tutunining yaxshi idi bo'lur. Cho'g'i ham g'alaba turar. O'li ham kuyar. Balut ham yaxshi o'tundur. Agarchi tiyraroq kuyar, vale tobliq kuyar. Cho'g'i qalin turar. Balut yig'ochida yana bir ajab xosiyatdur: sabzbarglik shoxlarig'a o't qo'ysalar, g'arib sharfa bila kuyar. Oyog'idin boshig'acha sharfa bila bir zamonda kuyar. Bu yig'ochning kuymagi xeyli yaxshi tafarrujdur. Bodomcha borchadin ko'proq va shoyeroqtur. Cho'g'i

turmas. Qarqand past-past tikanlar bo‘lur. O‘li-qurug‘i teng kuyar. Tamom G‘azni elining o‘tuni budur.

Kobul viloyati tog‘ oralarida voqe’ bo‘lubtur. Yo‘runchqa pallaridek tog‘lar tushubtur. Oralari tuztur. Jilg‘alar voqe’ bo‘lubtur. Aksar kentlarida obodonliqlari bu oraliqdadur. Kiyigi va ovi ozroqdur. Kuz va yoz fasllarida qizil kiyikkim, arqar g‘alcha bo‘lg‘ay. Qishloqqa, yayloqg‘a o‘tarda muayyan tutqovullari bordur. Qushliq va itliq yigitlar borib, tutqovulni saxlab kiyik oldururlar. Xurd Kobul va Surxob tarafi quloni ham bo‘lur. Oq kiyik xud aslo yo‘qtur. G‘aznining oq kiyigi va quloni bo‘lur. G‘aznining oq kiyigicha semiz kiyik kam yerda bo‘lg‘ay. Yozlar Kobul qushlog‘i qalindur. Aksar qushining guzari Boron yoqasidur. Ne uchunkim, sharqi tog‘lardur. G‘arb tarafi ham tog‘lardur. Ushbu yerning to‘g‘risidinkim, Boron yoqasi bo‘lg‘ay, bir ulug‘ Hindukush ko‘talidur va bas o‘zga ko‘tal yo‘qdur. Bu jihattin tamom qushlar muning bila o‘tarlar. Agar yel bo‘lsa yo Hindukush ko‘tali ustida andak bulut bo‘lsa, qushlar o‘ta olmas. Tamom Boron tuziga tushar. Bu mahal ul navohidagi ellar qalin qush olurlar.

Boron yoqasida qishning oxirlarida o‘rdak qalin kelur. Bisyor semiz bo‘lur. Andin so‘ngra turna va qarqara, ulug‘ qushlar qalin va behad bo‘lur. Boron yoqasida turnag‘a tanob otib, tanob bila qalin tutarlar. Uqor va qarqara va qo‘tonni ham tanob bila qalin tutarlar. Bu nav’ qush tutmoq g‘ayri mukarrardur.

Tutmog‘ining kayfiyati bu turlukdurkim: bir gaz otimi inchka tanob esharlar. Bu tanobning bir uchida gazni berkiturlar. Yana bir uchida shoxdin bildurga yasabturlar. Bu bildurgani berkiturlar.Yana bir bilakcha yog‘ochtur, uzunlug‘i bir qarich bo‘lg‘ay. Gaz tarafidin bu tanobni bu yig‘ochqa tugangucha chirmarlar. Tanob tugangandin so‘ng bildurgani berkiturlar. Andin so‘ng bilakcha yig‘ochni tanob ichidin chiqarurlar. Tanob chirmog‘liq kovok-o‘q turar. Bildurgani ilikka solib, keladurgan qushning oli sari gazni otarlar. Qushning qanotig‘a yo bo‘ynig‘a tusha chirmashib, qush yiqilur. Tamom Boron eli bu tariq bila qalin qush tutarlar. Vale bu qush tutmoqning xeyli mashaqqati bor. Yomg‘urluq va qorong‘u kechalari kerak. Bu kechalarda bu

qushlar sibo' va darandalar jihatidin tong otquncha tinmaslar va muttasil ucharlar va past ucharlar. Qorong'u kechalarda qushlarning yo'li oqar suvdur. Qorong'uda oqarib ko'runur. Qo'rqunchdin suv yuqqori, suv quyi tong otg'uncha borurlar va kelurlar. Tanobni bu mahalda otarlar. Men bir qatla kecha tanob ottim, tanob uzuldi, qush ham topilmadi. Tonglasig'a qushni uzulgan tanob bila topib kelturdilar.

Bu tariq bila Boron eli qalin uqor tutarlar. Soch o'tag'asi uqordin bo'lur. Iroqg'a va Xurosong'a Kobuldin bir matoyekim borur, soch o'tag'asidur. Yana jam'i sayyod qullardur. Ikki yuz-uch yuz uyluk bo'lg'aylar. Temurbek avlodidin birisi bu qullarni Mo'lton navohisidin ko'churub kelgandur. Ishlari, kuchlari qush tutmoqtur. Ko'llar yasab, qalin milvohlar tikib, ko'l o'rtasida to'r qo'yib, har jins qush tutarlar. Ne yolg'uz sayyod qush tutar. Boron o'lturushluq ellar tanob otib, tuzoq qo'yub, har tadbir bila qalin qush va har anvo' qushlar tutarlar. Ushbu mavsumda Boron suyida balig'ning guzari bo'lur. To'r bila yana jax bog'lab, qalin baliq tutarlar. Yana kuz mahallaridakim, qulon quyrug'i degan o't chiqib kamolg'a yetib, gul qilib, dona bog'lar, bu qulon quyrug'idin o'n-o'n ikki pushtvora yana ko'k shiboqdin yigirma-o'ttuz pushtvora suv boshig'a kelturub yanchib, suvg'a solurlar. Solg'on zamon-o'q suvg'a kirib mast bo'lg'on baliqni tuta kirishurlar. Quyiroq bir munosib yerda jax bog'larlar, jax bog'lamoq andoqdurkim, tol xunchalaridan barmoqcha-barmoqcha xunchalarni chig'dek to'qurlar, bu chig'ni suvning to'kulur yerida kovok qo'yub, atrofig'a tosh qalarlar. Andoqkim, suv bu chig'qa sharillab tushgay. Tushgan bila quyi-o'q borg'ay. Suv quyi borur, balig' chig'ning ustida qolur. Mast bo'lg'on baliqni yuqqoridin tuta-tuta kelurlar. Bu jaxta qalin tutarlar. Gulbahor suyida, Paravon suyida, Istalif suyida bu tariqa bila tutarlar.

Yana qish Lamg'onotda g'arib tavr balig' tutarlar. Suv to'kulur yerlarda uy o'runicha yerni chuqurroq qilib, o'choq poyasidek toshlarni bu chuqurlarda qo'yub, ustiga tosh qalarlar. Bu yerga suv quyidin bir eshik qo'yarlar. Toshni andoq qalarlarkim, ushbu bir eshikdin o'zga hech yerdin balig' kirib-chiqa olmas. Bu

qolg‘on toshning ustidin suv oqar, mohixona amali qilurlar. Qishlar har qachon balig‘ kerak bo‘lsa, bu chuqurlarning birini ochib, qirq-ellik balig‘ni bir zamonda keltururlar. Bu tariq ocharlarkim. Ul chuqurni muayyan belguluk yerda qilurlar. Ul chuqurning bir eshigidin boshqa tamom atrofig‘a gurunch pilali qo‘yub, ustiga tosh qo‘yarlar. Eshigiga chig‘dek nima to‘qub, ikki boshini bir yerga qatib bog‘larlar. Yana muning ichida yana bir nima chig‘dek to‘qub berkiturlar. Andoqkim, og‘zi bu chig‘ bila barobar bo‘lg‘ay, uzunlug‘i burung‘i chig‘ning yarmicha bo‘lg‘ay, ichkarigi og‘zini tor qilurlar, bu ichkarigi chig‘ning ichkarigi og‘zidinkim, kirar, uluq chig‘ning ichiga kirar, ulug‘ chig‘ning quyig‘i og‘zini andoq qilibturlarkim, balig‘ chiqa olmas, ichkarigi chig‘ning quyig‘i ichkarigi og‘zini andoq qilibturlar, yuqqorig‘i og‘zidin balig‘kim, kirar, ichkarigi og‘zidin birar-birar o‘tar. Bu ichkarigi og‘zining yig‘ochlarining uchini bir qilibturlar, bu og‘izdin o‘tub, uluq chig‘ning ichigakim, kirar-chiqar og‘zini xud berkitibturlar, balig‘ chiqa olmas, yonsa bu kichik chig‘ning ichkarigi og‘zining shishlari jihatidin o‘ta olmas. Bu chig‘ni ul qo‘yg‘on eshikkakim berkiturlar, mohixonaning ustunini ocharlar, girdo-girdi xud gurunch pilali bila mazbutdur, har ne ilikka kelsa, bu chuqurda tutarlar. Har balig‘kim, qochsa eshik xud bir-o‘qtur, o‘shul mazkur bo‘lg‘on chig‘qa tushar, anda tutarlar. Bu nav’ balig‘ tutmoq o‘zga yerda ko‘rulgan emas.

Kobulni olg‘ondin bir necha kun so‘ng Muqim Qandahor sarig‘a ruxsat tiladi, chun ahd va shart bila kelib edi, tamom kishi-qora va raxt va matoyi bila solim va salomat ota-og‘asi sari ruxsat berildi. Muqimg‘a ruxsat bergandin so‘ng Kobul viloyatini mirzolarg‘a va tamom mehmon beklarga-o‘q taqsim qilildi. G‘aznini tavobeyi va lavohiqi bila Jahongir Mirzog‘a berildi. Ningnahor tumanini va Mandirovar va Darayi Nur va Kunar, Nurgal va Jig‘onsaroyni Nosir Mirzog‘a berildi. O‘zum bila qazoqliqlarda bila bo‘lub kelgan beklarga va yigitlarga ba’zisiga kent va yatuldek berildi. Viloyat xud hech berilmadi. Yolg‘iz bu emas, har qachonkim, Tengri taolo davlate berdi, mehmon va g‘arib beklarni va yigitlarni boyrilardin va andijoniylardin ortuqroq va yaxshiroq ko‘rdum. Bovujud bu ajab baloyedurkim,

hamisha el meni g'aybat qilurlarkim, boyridin va andijoniydin o'zgani rioyat qilmas. Masal borkim, "dushman ne demas, tushga ne kirmas". "Darvozayi shahrro tavon bast, natvon dahani muxolifon bast".[1]

Chun Samarqand va Hisor va Qunduzdin qalin el va ulus Kobul viloyatig'a kelib edilar, maslahat andoq ko'ruldikim, Kobul muhaqqar yerdur, sayfiydur, qalamiy emas. Borcha elga yormoq xud yetkurub bo'lmas, bu elga va ulusning ko'chlariga biror nima oshliq berib cherik va chopqung'a otlanilg'ay. So'z munga qaror topib, Kobul va G'azni viloyat va tavobeyig'a, o'ttuz ming xarvor oshliq tahmil bo'ldi, Kobulning daromad va hosilini bilmay mundoq kulliy tahmil bo'lg'oni uchun viloyat xeyli xarob bo'ldi.

Ushbu mahallarda Boburiy xattini ixtiro' qildim. Sulton Mas'udiy hazorasig'a qalin qo'y va ot solildi. Tahsildorlar yiborildi. Necha kundin so'ng tahsildorlardin xabar keldikim, hazoralar molni bermay, sarkashlik maqomidadurlar, mundin burunroq ham necha navbat Gardiz va G'azni yo'llarini urub edilar, bu jihatlardin Sulton Mas'udiy hazorani chopa otlanildi. Maydon yo'li bila kelib, Nirx ko'talidin tunlab o'tub, farz vaqtida Chatu navohisida hazoralarni chopildi. Xotirxoh chopilmadi, andin so'ng Surox yo'li bila yonib, Jahongir Mirzog'a G'aznig'a ruxsat berildi.

Kobulg'a tushganda Daryoxonning o'g'li Yor Husayn Bhira tarafidin qulluqqa keldi. Necha kundin so'ng cherik tarhini solib, yer-suv bilur kishilarni charlab, atrof va javonibni tahqiq qilildi. Ba'zi Dashtni dedilar, ba'zi Bangashni munosib ko'rdilar, ba'zi Hindustonni maslahat ko'rdilar. Kengash Hinduston yurushiga qaror topti.

Sha'bon oyida oftob dalv burjida erdikim, Kobuldin Hinduston azimati bila otlanildi. Bodom chashma Jigdalik yo'li bila ora olti qo'nub Odinapur kelildi. Garmser viloyatlarini va Hinduston navohisini hargiz ko'rulgan emas edi. Ningnahorg'a yetgach, o'zga olame nazarg'a keldi: giyohlar o'zgacha va yig'ochlar o'zgacha va vuhush o'zgacha va tuyur o'zgacha, el va ulusining roh va rasmi o'zgacha; hayrate bo'ldi, filvoqe' joyi hayrattur.

[1] *Mazmuni:* "Shahar darvozasini yopib bo'ladi-yu, dushmanlar og'zini yopib bo'lmaydi.

Nosir Mirzokim, ilgarrak viloyatig'a kelib edi, Odinapurda kelib, mulozamat qildi. Ul yuzdin kelgan aymoq va ahshom qishloq maslahatig'a tamom ko'chub, Lamg'onot kelib edilar. Alarning cheriklarini va keyin qolg'on cheriklarni bir-ikki kun ul navohida turub, o'zumizga qo'shib kelib, Jo'yi Shohiydin o'tub, quyi Qo'shgunbazga tushuldi. Nosir Mirzo navkar-savdariga viloyatidin biror nima yetkurub, ikki-uch kun keyinrakdin kelay deb Qo'shgunbazdin ruxsat tilab qoldi. Qo'shgunbazdin ko'chub Garm chashmag'a tushganda, Gogiyoniyning uluqlaridin Pixikim, korvoni bila ekandur, kelturdilar. Yo'l-ayir maslahati jihatidin Pixini hamroh qilindi. Bir-ikki ko'ch bila Xaybardin o'tib Jomg'a tushuldi.

Ko'rakatrining ta'rifin eshitilib edi. Jo'gilarning va hindularning bir ma'badi bu emish. Yiroq, yerlardin kelib Ko'rakatrida soch va soqol qirqar ermishlar. Jomg'a tushgach, Bigromni sayr qila otlandim. Ulug' bir yig'ochni ko'rub Bigromning navohisini sayr qildim. Boshchi Malik Busa'id Kamariy edi. Bir necha Ko'rakatrini so'rduq, aytmadi. Yonib o'rdug'a yovuq yetganda Xoja Muhammad Aming'a ayturkim, Ko'rakatri Bigromning qoshida edi. Tor g'or va muxotara yer uchun aytmadim. Xoja filhol xabosat qilib, aning deganini aytdi. Kun kech bo'lub edi va yo'l ham yiroq edi, bora olmaduq, bu yurtda Sind suyi kecharni va qay sari mutavajjih bo'lurni mashvarat qilildi.

Boqi Chag'oniyoniy arzg'a yetkurdikim, suv kechmay ushbu yerdin qo'nub Kuhat otluq yerga borsa bo'lur, emishkim, qalin jam'iyatliq, va molliq, ellar emish. Bir necha kobuliyni kelturdikim, o'zining so'ziga muvofiq so'zlar arzg'a yetkurdilar, bu yerlarni hargiz eshitilgan emas edi. Uluq ixtiyor kishi Ko'hat sarini maslahat ko'rub, o'zining muddaosining isbotiga necha tonuq ham o'tkardi esa, suv o'tmakni va Hinduston azimatini fasx qilib, Jomdin ko'chub, Bora suyini o'tub, Muhammad Pix dobonig'a yovuqroq kelib tushuldi. Ul mahalda Gogiyoniy afg'oniy Parshovarda edi. Cherik vahmidin bu tog' domanalarig'a tortib edilar. Gogiyoniyning ulug'laridin Xisrav Gogiyoniy bu yurtta kelib mulozamat qildi, ani ham Pixi bila yo'l-ayir maslahati jihatidin hamroh qilildi.

Bu yurttin yarim kecha ko‘chub, kun chiqa Muhammad Pixni o‘tub, choshtgohda Ko‘hatni chopildi. Qalin gov va govmish tushti. Afg‘onlardin dag‘i qalin asir tushti, asirni tamom ayirib ozod qilildi. Uylarida oshliq xud benihoyat edi. Chopqunchi Sind daryosi yoqasig‘acha chopib, ora qo‘nub kelib, bizga qo‘shuldilar. Boqi Chag‘oniyoniy arzga yetkurgandek nima cherik eliga tushmadi. Boqibek bu sa’ydin sharmandaroq bo‘ldi. Ko‘hatta ikki qo‘nub, chopqunchini yig‘ib, qay sari yurur maslahatini kengashildi. So‘z munga qaror toptikim, Bangash va Bannu navohisidag‘i afg‘onlarni chopib, Nag‘ar yo‘li bila yo Farmul yo‘li bila yonilg‘ay.

Yor Husayn Daryoxonning o‘g‘likim, Kobulda kelib mulozamat qilib edi, istid’o qildikim, dilazok va yusufzayi va gogiyoniyg‘a farmonlar bo‘lsakim, mening so‘zumdin chiqmasalar. Sind suyining ul yuzida podshoh qilichin chopsam. Muddaosidek farmonlar berib Ko‘hatdin ruxsat berildi. Ko‘hattin ko‘chub yuqqori Bangash sari Hangu yo‘li bilan mutavajjih bo‘lduk. Ko‘hat bila Hanguning orasida bir dara tushubtur, ikki tarafi tog‘ yo‘l. Bu dara bila borur ko‘chub, bu darag‘a kirg‘anda, Ko‘hatning va ul navohining afg‘onlari tamom yig‘ilib daraning ikki tarafidag‘i tog‘ ustiga chiqib suron solib, g‘avg‘o qila boshladilar. Malik Busa’id Kamariykim, jami’ Afg‘onistonni yaxshi bilur edi, bu yurushda boshchi ul edi. Arzg‘a tegurdikim, ilgarrak yo‘lning rost tarafida parcha tog‘ tushubtur, agar bu afg‘onlar bu tog‘din ul tog‘qa o‘tsalar, boshqa tog‘dur. Chirmab olsa bo‘lur.

Tengri rost kelturub, bu afg‘onlar erishib kelib o‘shul parcha tog‘qa chiqtilar. Bir pora yigitlarni yiborildiki, filhol ikki tog‘ning orasidag‘i gardanani olg‘aylar. O‘zga cherik eliga farmon bo‘ldukim, ul yuzdin bu yuzdin to‘shluq-to‘shidin yurub, bu afg‘onlarni jazosig‘a yetkurgaylar. To‘shluq-to‘shidin yurugan bila urusha ham olmadilar. Bir zamonda yuz-yuz ellik afg‘onni chopqulab olib, ba’zisini tirik, aksarining boshini kelturdilar. Afg‘onlar urushmoqdin ojiz bo‘lsalar, g‘animlarining olida o‘t tishlab kelur emishlar. Ya’ni men sening uyungdurmen degan emish. Bu rasmni anda ko‘rduk. Ojiz bo‘lg‘on afg‘onlar o‘t tishlab keldilar. Tirik kelturganlarni ham bo‘yunlarini urdurub, tushgan yurtta kalla minora qo‘porildi.

Tonglasi andin ko‘chub, Hangug‘a tushuldi, bu navohidag‘i afg‘onlar bir parcha tog‘ni singir qildilar. Singir lafzini Kobulg‘a kelganda eshitildi. Bu el tog‘ni berkitkanni singir derlar emish. Cherik eli yetgan bila-o‘q afg‘onlarning singirini ushatib, yuz-ikki yuz mutamarrid afg‘onlarning boshlarini kesib kelturdilar. Munda ham kalla minora qo‘porildi. Hangudin ko‘chub, ora qo‘nub, yuqqori Bangashning oyog‘i Tiyl degan yerga tushuldi. Munda ham cherik eli bu gird va navohidag‘i afg‘onlarni chopa borib edilar. Bir singirdin ba’zi chopqunchi yengilrak yonibtur. Mundin ko‘chub yo‘lsiz yurub orada bir qo‘nub tonglasi bir tepatek inishdin inib, uzun-uzoq tangidin o‘tub, Bannug‘a tushuldi. Cherik eli va teva va ot bu inishda va tangida asru ko‘p emgandilar. Tushgan o‘lja uylar xud aksari qoldi.

Omma yo‘l o‘ng qo‘limizda bir-ikki kuro‘h ekandur, bu yo‘l otliq yo‘li emas ekandur. Qo‘ychi va cho‘pon gohi gala va ramani bu yo‘l va tangi bila indurur uchun bu yo‘lni Go‘spandliyor der emishlar. Yo‘lni afg‘on tili bila liyor derlar. Boshchi Malik Busa’id Kamariy edi, aksar cherik eli yo‘l chap tushganini Malik Busa’iddin ko‘rdilar.

Bangash va Nag‘ar tog‘laridin o‘tgach-o‘q Bannu tup-tuz yerda voqe’ bo‘lubtur. Shimoli Bangash va Nag‘arning tog‘laridur. Bangash ro‘di Bannug‘a chiqar, Bannu bu suv bila ma’murdur. Janubi Cho‘para va Sind suyidur, sharqi Dinkot, g‘arbi Dashtkim, Bozor va Tok ham derlar. Afg‘on qaboyilidin karoniy, kiviy, sur, iso xayl, niyoziy bu viloyatni egarlar. Bannug‘a tushgach-o‘q xabar topildikim, tuzdagi qaboyili shimolidag‘i tog‘larda singirlab tururlar. Cherikni Jahongir Mirzog‘a boshlatib yiborildi. Kivining singiri ekandur. Borib bir zamonda olib qatliom qilib, qalin bosh kesib kelturdilar. Oq raxttin cherik eliga xeyli tushti. Bannuda ham kalla minora qo‘porildi. Bu singir olg‘andin so‘ng Kivining ulug‘laridin Shodixon otliq mulozamatqa o‘t tishlab keldi. Asirlarni bag‘ishladuq.

Ko‘hatni chopqanda mundoq muqarrar bo‘lub edikim, Bangash va Bannu navohisidag‘i afg‘onlarni chopib, Nag‘ar yo‘li bila yo Farmul yo‘li bila yonilg‘ay. Bannuni chopg‘ondin so‘ng yer-suvni bilur kishilar arzg‘a yetkurdilarkim, Dasht yovuqtur. Eli

ham jam'iyatliq, eldur. Yo'li ham yaxshidur, Farmulg'a chiqar. So'zni Dashtni chopib, ul yo'l bila chiqarg'a qo'yub, tonglasi andin ko'chub, ushbu ro'dning yoqasida isoxaylning kentiga tushuldi. Isoxayl xabar topib Cho'pora tog'lariga o'zlarini tortibturlar. Isoxaylning kentidin ko'chub, Cho'pora tog'larining domanasiga tushuldi. Chopqunchi tog'larga borib, isoxaylning bir singirini ushatib, qo'y va gala va raxt kelturdilar. Ushbu oxshom isoxayl afg'onlari shabixun kelturdilar.

Ul yurushda bisyor ehtiyot qililur edi. Hech ish qila olmadilar. Mundoq ehtiyot qililur edikim, barong'or, javong'or, g'ul, irovul har qaysi bo'dalliq bo'dalida tushub, har qo'l o'z to'shidin yarog'lanib yayoq o'rduning girdig'a chodirlardin bir o'q otimi yiroqroq chiqib, kecha o'shanda-o'q bo'lurlar edi. Har kecha bu dastur bila tamom cherik elini chiqarilur edi. Ichkilardin uchto'rti mash'al bila har oxshom navbat bilan evrulur edilar. Men ham biror navbat evrulur erdim. Chiqmag'on kishining burnini teshib, cherikdin evrutur erduk. Barong'or Jahongir Mirzo, Boqi Chag'oniyoniy, Shirim tag'oyi, Sayyid Husayn Akbar va yana ba'zi beklar edi. G'ulda ulug' beklardin kishi yo'q edi, tamom ichki beklar edi. Irovulda Sayyid Qosim eshikog'a Bobo o'g'li, Alloquli Beran va yana ba'zi beklar edi. Cherikni olti bo'lak qililib edi. Har bo'lakka bir kecha-kunduz chog'dovulluq navbati edi.

Ul domanadin ko'chub, g'arbqa boqa yurub, Dasht bila Bannuning orasida bir suvsiz ko'lda tushuldi. Cherik eli soyni qazib, o'zlari va gala qoralarig'a suv oldilar. Bu soydin bir qari-bir yarim qari qazsa, suv chiqar edi. Ne yolg'uz bu soydin mundoq suv chiqar. Hindustonning jam'i ro'dlarining bu xosiyati bor, bir qari-bir yarim qari qazsa, albatta, suv chiqar. Ajab qodiredur. Hindustondakim, daryolardin o'zga oqar suv bo'lmas, ro'dlari mundoq suvg'a yovuq voqe' bo'lubtur. Ushbu quruq ro'dtin sahar ko'chub, namozi digar Dashtning kentlariga jarida otliq cherik eli yetishti. Chopqunchi bir necha kentni chopib, gala va raxt va savdo otlari kelturdilar.

Bu axshom tongg'acha, tonglasi tushgacha keyin qolg'an yukluk gala va teva, yayoq-yalang kela qoldi. Bu kunkim, munda turuldi, chopqunchi borib Dashtning kentlaridin qalin uy va

qo‘y kelturdilar. Afg‘onlarning savdogarlarini yo‘luqturub qalin oq raxt va aqoqir va qand va nabot, to‘pchoq otlar va savdo otlari kelturdilar. Xoja Xizr Nuhoniykim, afg‘onlar orasida mashhur va mo‘tabar savdogarlardin edi, Hindiy mo‘g‘ul tushurub, boshini kesib kelturdi. Shirim tag‘oyi chopqunchining keyinicha borib edi. Bir yayoq afg‘on Shirim tag‘oyi bila ro‘baro‘ bo‘lub, Shirim tag‘oyining shahodat barmog‘ini tushura chopti.

Tonglasig‘a ko‘chub Dashtning kentlarining orasida yovuqroq tushuldi, andin ko‘chub, Go‘mal suyi yoqasig‘a tushuldi. Dashtdin g‘arbiy tarafi ikki yo‘l chiqar ermish. Biri Sangi So‘rox yo‘likim, Barakdin o‘tub Farmul kelur. Yana bir Go‘mal ro‘dini yoqalab Barakga yetmay bu ham Farmul kelur. Go‘mal yo‘lini ba’zi xushladilar. Dashtda ekanda ikki-uch kun payo-pay yomg‘urlar yog‘di. Go‘mal ro‘di xiyla ulg‘ayib edi. Andoqkim, tashvish bila guzar topib, o‘ttuk. Yo‘l bilur kishilar arz qildilarkim, Go‘mal yo‘lida bu ro‘dni necha qatla kechmak kerak. Agar suv mundoq ulug‘ bo‘lsa mushkildur. Bu yo‘lda ham taraddud bo‘ldi, hanuz so‘zni bir yerga qo‘yulmaydur edi.

Tonglasi tabli ko‘ch choldurub ot ustida-o‘q so‘zlashib, qaysi yo‘l bila yururni qaror berur xayolda erdim. Iydi fitr edi. Men Iyd g‘uslig‘a mashg‘ul bo‘ldum. Jahongir Mirzo va beklar so‘zlashibturlar, ba’zilar debturlarkim, Dashtning g‘arbi, tog‘iningkim, Ko‘hi Mehtar Sulaymon derlar, ushbu tog‘ Dasht bila Dukining orasida tushubtur, tumshug‘idin evrulsa, yo‘l tuzdur. Agarchi bir-ikki ko‘ch tafovut qilur, roylari munga qaror topib tumshuq yo‘lig‘a bo‘lubturlar. G‘usldin forig‘ bo‘lg‘uncha cherik eli tamom tumshuq yo‘lig‘a tuz olib, aksar Go‘mal ro‘didin ham kechibturlar. Chun ko‘rulgan yo‘llar emas edi, yo‘lning yiroq-yovug‘ini bilmay, arojif so‘z bila bu yo‘lg‘a kirduk. Iyd namozini Go‘mal ro‘dining yoqasida o‘taldi. Navro‘z ul iydqa yovuq kelib edi. Tafovut bir-ikki kun edi. Ul taqrib bila bu g‘azalni aytib erdim:

Yangi oy yor yuzi birla ko‘rub el shod bayramlar,
Manga yuz-u qoshingdin ayru bayram oyida g‘amlar.
Yuzi Navro‘zi, vasli Iydini, Bobur, g‘animat tut,
Kim mundin yaxshi bo‘lmas bo‘lsa, yuz Navro‘z-u bayramlar.

Go‘mal ro‘dini o‘tub, janub sari boqa tog‘ domanasi bila yuruduk. Bir-ikki kuro‘h borilib edikim, qoni tutulg‘on bir necha afg‘on tog‘ etagidagi pushtalarda paydo bo‘ldilar. Jilavrez ul sari mutavajjih bo‘lduk. Aksari qochtilar. Ba’zisi jahl qilib domanadag‘i ushoq tog‘larda va kamarlarda berkidilar. Bir afg‘on bir parcha tog‘ning ustida turub edi. G‘olibo nari yoni uchma edi. Ketar yeri ham yo‘q edi. Sultonquli chinoq jibalik chiqib chopqulab oldi. Mening qoshimda bir qilg‘on ishi ushbu edi. Ushbu ishi sababi rioyati va taraqqisi bo‘ldi. Yana bir kamarda Qutluqqadam bir afg‘on bila chopqulashib, tutog‘lashib, o‘n-o‘n ikki qari yerdin bila-o‘q uchtilar. Boshini kesib kelturdi. Yana bir tog‘ning ustida Kepa bir afg‘on bila dastu giribon bo‘lub tog‘ ustida tog‘ning yarmisig‘acha yumalanib ketdilar. Aning ham boshini kelturdi. Bu afg‘onlarning dag‘i asiri xeyli tushub edi. Tamom ozod qilildi.

Dashttin ko‘chub Mehtar Sulaymon tog‘ini domanalab janub sari boqa yurub, uch orada qo‘nub, Sind suyining yoqasidag‘i Mo‘lton tavobeyi kentlaridin Biyla suyining yoqasidag‘i Biyla degan qasabachag‘a yetishildi. Eli kemalarga kirib suv o‘ttilar. Ba’zi o‘zlarini suvg‘a solib o‘ttilar. Ushbu kent to‘g‘risida bir orol bor edi. Keyin qolg‘an ellar orolda ko‘rindilar. Aksar cherik eli ot va yaroq bila o‘zlarini solib o‘ttilar. Bir necha kishi suvg‘a bordi. Mening navkarlarimdin bir Qul Ahmad oruq edi. Bir Mehtar Farrosh edi. Jahongir Mirzo navkarlaridin bir Qaytmas turkman edi. Bu orolda ba’zi raxt va partoldek nimalar cherik eliga tushti. Bu navohining eli kemalar bila tamom Sind suyining ul yuziga o‘ttilar.

Ushbu orol to‘g‘risidin o‘tganlar bir porasi suvning ulug‘lug‘ig‘a e’timod qilib qilichlar iliklariga olib shamshirbozliq qilib, tikka qila boshladilar. Orolg‘a o‘tganlardin Qul Boyazid bakavul yolg‘uz yalang‘och ot bila alarning muqobalasidin o‘zini suvg‘a soldi. Orolning ul yuzidagi suv ikki-uch hissa bo‘lg‘ay edi. Bu yuzdagi suv bir hissa. Ot o‘zdurub ul yuzdagilarning muqobalasida bir o‘q otimi yerda poyobqa chiqti. Suv otning qaptolida bo‘lg‘ay edi. Bir sut pishimig‘a yovuq darang qildi. G‘olibo, hamlini tuzdi ekin. Keynidin hechkim ko‘mak kelmadi va ko‘mak kelur ehtimoli ham yo‘q edi. O‘shandin bularning ustiga ildam

yurudi. Bir-ikki o‘q ottilar. Bo‘ldura olmadilar. Qocha berdilar. Yolg‘iz yayloq ot bila ko‘maksiz Sind suyidek daryodin o‘zdurub kechib, g‘animlarni qochurub, yerlarini oldi. Mahkam mardona ish qildi. Yog‘iyni qochurg‘ondin so‘ngra cherik eli o‘tib raxt va gala qora o‘lja kelturdilar. Agarchi mundin burun ham xizmatidin va mardonaliqlaridinkim, necha navbat zohir bo‘lub edi, rioyati va shafqati maqomida bo‘lub, bovurchiliq martabasidin xossa bakavulluq martabasig‘a yetkurub erdim. Bu ishidin xud aning borasida kulliy inoyat va tarbiyat maqomida bo‘ldum va kulliy inoyat va tarbiyat ham qildim. Nechukkim, mazkur bo‘lg‘usidir. Filvoqe’ inoyat va tarbiyat arzandasi ham bor edi.

Yana ikki ko‘ch Sind suyini yoqalab, suv quyig‘a boqa ko‘chuldi. Cherik eli chopqun chopa-chopa, otlarini xarob qildilar. Moli ham arzandayi chopqun emas, tamom uydur. Dashtta xud qo‘y va ba’zi yerda raxtdek nimalar ham cherik eliga tushar edi. Dashttin o‘tgach, uydin o‘zga nima yo‘q edi. Sind suyi yoqasidag‘i ko‘chlarda xud andoq bo‘ldukim, bir qulluqchi uch yuz uy-to‘rt yuz uy kelturur edi. Nechukkim, kelturur edilar, ko‘plugidin har ko‘chta yana o‘shandoq qolur edi. Uch ko‘ch Sind yoqasi bila-o‘q kelduk. Uch ko‘chtin so‘ng Pir Konu mazori to‘g‘risidin Sind daryosidin ayrilib, Pir Konu mazorig‘a kelib tushtuk. Cherik elidin ba’zi mazorning mujovirlarig‘a mazohim bo‘lg‘on uchun birini siyosat uchun pora-pora qildurdim. Bu mazor Hindustonda bisyor mo‘tabar mazordur. Mehtar Sulaymon tog‘ining payvasti tog‘larining domanasida voqe’ bo‘lubtur. Bu mazordin ko‘chib ko‘tal ustida tushuldi.

Andin ko‘chub Duki viloyatig‘a taalluq ro‘dg‘a tushuldi. Ul yurttin ko‘chganda Shohbek navkari Fozil ko‘kaldoshningkim, Sivining dorug‘asi edi, yigirmacha qaravulluqg‘a kelgan kishisini tutub kelturdilar. Ul mahalda chun qudrati yo‘q edi, ot va yaroqlari bila-o‘q qo‘ya berdi. Ora qo‘nib Dukining kentlaridin Chutoli degan kentning yovug‘iga tushtuk. Sind suyidin narroq va Sind suyining yoqasida agarchi tinmay chopqun qilur edilar, vale ot bo‘g‘uzi va ko‘k xavid bisyor edi. Ot qolmas edi. Sind daryosidinkim, Pir Konu sari boqa chiqildi. Ko‘k xavid xud yo‘q edi. Ahyonan ikki-uch ko‘chta oz-og‘loq xavidzor topilur edi. Ot

bo‘g‘uzi xud topilmas edi. Ushbu yurtlardin cherik elining otlari qola boshladi. Chutolidin o‘tub tushgan yurtta uloqsizliqdin mening xirgohim ham qoldi.

Ushbu yurtta oxshomi andoq yomg‘ur bo‘ldukim, chodir ichida suv inichka poychadin edi. Gilemlarni bir yerda yig‘ishturub, baland qilib ustida o‘lturdum. Bu kecha ushmundoq usrat bila tong otti.

Yana ikki ko‘chdin so‘ng Jahongir Mirzo kelib, qulog‘img‘a dedikim, xilvat so‘zum bor. Xilvat qilildi. Arz qildikim, Boqi Chag‘oniyoniy manga kelib dedikim, podshohni yetti-sekkiz, o‘n kishi bila ruxsat berib Sind suyini o‘tkarib, sizni podshoh ko‘taraling. Men ayttimkim, yana kimlar emish bu kengashda? Ayttikim, manga filhol Boqibek aytti, o‘zgasini bilmadim. Men dedim: yana o‘zgalarini dag‘i tahqiq qiling. G‘olibo Sayyid Husayn Akbar va Sulton Ali chuhra, yana ba’zi Xisravshohiy bek, bekot, yigityalang ham bor edi ekin. Filvoqe’ Jahongir Mirzo munda asru xub bordi. Tuqg‘onliqni bajo kelturdi.

Jahongir Mirzoning bu ishi mening ul ishimning muqobalasida edikim, Kohmardda ul ham badbaxt mardakning ig‘vo va ifsodi bila edi. Ul yurttin ko‘chub yana bir yurtqa tushganda, cherik elidin oti yarar kishini Jahongir Mirzog‘a boshlatib, ul navohida o‘lturur afg‘onlarni chopqali yiborildi. Ushbu yurtlarda cherik elining otlari ko‘p qola boshladi. Kuni bo‘lur edikim, ikki yuz ot, uch yuz ot qolur edi. O‘bdon-o‘bdon kishilar yayoqladilar. Shoh Mahmud o‘g‘loqchikim, mening o‘bdon ichkilarimdin edi, otlari tamom qolib, yayoq keldi. G‘aznig‘acha cherik elining otlarig‘a bu hol edi. Uch-to‘rt ko‘chtin so‘ngra Jahongir Mirzo bir pora afg‘onlarni chopib, bir pora qo‘y kelturdi. Bir ikki-uch ko‘chdin so‘ng Obi Istodag‘a yetduk. G‘arib ulug‘ suv nazarg‘a keldi. Ul yuzdagi dashtlar xud aslo ko‘runmaydur. Suv osmon bila payvast ko‘runadur. Ul yuzdagi tog‘lar va pushtalar ne tavrkim, Serobning ul yuzidagi tog‘ va pushtalar muallaq ko‘runur. Bu tog‘lar va pushtalar ham yer ila ko‘kning orasida muallaq ko‘runadur. Munda yig‘ilur suvlar Kattavoz vodiysining va Zurmat julgasining va G‘azni ro‘dining, bahor yomg‘urlarining sellari va yozlar suv ulg‘ayganda ziroatdin ortqon suvlari emish. Obi Istodag‘a

bir kuro'h yetganda ajab nima mulohaza qilduk. Har zamon bu suv bila osmonning orasida shafaqdek nima qip-qizil ko'runadur, yana bartaraf bo'ladur. Yovuq yetguncha bu hol edi, yovuq yetganda ma'lum bo'ldukim, tog'lon qoz ekandur. Ne o'n ming va ne yigirma ming asru ko'p tog'lon qoz. Qalin tog'lon qoz uchub qanot urg'onda qizil parlari goh ko'runub, goh ko'runmas ekandur. Ne yolg'uz bu qush, har qushdin behadd-u hasr. Bu suv yoqasida qalin qushning yumurtqasi. Suv qirog'idin bu qushlarning yumurtqalarini olg'ali kelgan ikki afg'on bizni ko'rgan bila o'zini suvg'a soldi. Bir necha kishi yarim kuro'hqa yovuq borib kelturdilar.

G'arazkim, muncha yo'lkim bordilar, suv bir qoida bila otning qornida edi. Tuz yer uchun g'olibo suyi chuqur emastur. Kattavoz dashtining Obi Istodag'a kelur ro'dining yoqasig'a kelib tushtuk. Bu ro'd quruq ro'dtur, munda hargiz suv oqmas. Necha navbatkim, mundin o'tubturbiz, hargiz ro'dda oqar suv ko'rulmabtur. Bu navbat yoz yog'inlari jihatidin bu ro'dqa andoq suv kelibturkim, aslo guzar topolmaduk. Agarchi xeyli ariz emas, vale bisyor amiq edi. Tamom ot va tevani uzdurub kechildi. Ba'zi partoldek nimani arg'amchig'a bog'lab, ul yuzdin tortib oldilar. Bu suvdin o'tub Ko'hnanoniy bila Sarideh bandidin o'tub, G'aznig'a kelduk. Jahongir Mirzo bir-ikki kun mehmondorliq qilib, oshlar tortib, peshkashlar qildi. Ul yil aksar suvlar uluq kirib edi. Andoqkim Dehi Ya'qub suyidin guzar topilmas edi.

Men ko'lda yasatqan kemani kelturub Kamari to'g'risida Dehi Ya'qub suyig'a solib, el kema bila o'tar edilar. Bu jihattin Sijovand ko'talidin o'tub, yakro'ya kelib Kamaridin kema bila suvni kechib, zilhijja oyida Kobulg'a kelduk. Sayyid Yusufbek bir necha kun burunroq qulunj zahmati bila Tengri rahmatig'a boribtur. Nosir Mirzo navkar-savdariga viloyatlaridin biror nima tegurub ikki-uch kun keyinroqdin kelay deb Qo'shgumbazdin ruxsat tilab qolib edi. Bizdin ayrilg'ach Darayi Nur eli bir nima sarkashlik qilg'on jihatidin cherikini Darayi Nur ustiga yiborur. Darayi Nurning qo'rg'onining berkligi va yerlarining sholizor jihatidin bo'rtog'lig'i burun mazkur bo'lub edi. Bu cherikning sardori Fazli cherikni ehtiyot qilmay mundoq yakraha yo'l va bo'rtog' yerda

parishon chopqung‘a qo‘yar. Darayi Nur kishisi chiqib parishon borg‘on chopqunchini tebratgan bila o‘zgalar ham tura olmaslar, qocharlar. Bir pora kishini o‘lturub qalin ot va yaroq oldilar. Ul cherikdakim, Fazlidek kishi sardor bo‘lg‘ay, holi ushmundoq-o‘q bo‘lg‘usidur. Bu jihatdinmu yo Nosir Mirzoning ko‘nglida egriligi bor edi, ul jihatdinmu bizning so‘ngimizcha kelmadi, qoldi. Yana Ayyubning o‘g‘lonlari Yusuf va Bahlulkim, bularcha sharir, mufattin va mudammag‘ va mutakabbir kishi bo‘lmag‘ay edi. Alingorni Yusufqa va Alishangni Bahlulg‘a berilib edi, bular ham viloyatlardin biror nima olib, Nosir Mirzo bila kelmakchi edilar. Chun Nosir Mirzo kelmadi, bular ham kelmadilar. Bu qish Nosir Mirzoning hamkosa va hamsuhbati bular edilar. Bu qish bir qatla borib Tarkaloniy afg‘onini choparlar, yoz bo‘la tamom aymoqot va tashqi el va ulusning ko‘ch va mollarikim, Ningnahor va Lamg‘onot kelib edilar, ko‘churub surub Boron yoqasig‘a keldi.

Nosir Mirzo Boron va ul navohida ekanda Badaxshoniylarning o‘zbaklarni o‘lturub o‘zbak bila yakro‘y bo‘lg‘on xabari keldi. Tafsili budurkim, Shayboniyxon Qunduzni Qanbarbiyga berib, o‘zi Xorazm bordi. Qanbar Badaxshon eliga istimolat berur jihatidin Muhammad Maxdumiyning Mahmud otliq o‘g‘lini Badaxshong‘a yibordi. Muborakshohkim, otalari Badaxshon shohlarining beklaridin ekandur, bosh ko‘tarib Maxdumiyning o‘g‘lining yana necha o‘zbakning boshini kesti. Qal’ayi Zafarkim, burun Shoftevarg‘a mashhur ekandur, qo‘rg‘on qilib berkitti. Qal’ayi Zafar otini ul qo‘ydi. Yana Muhammad qo‘rchikim, Xisravshohning bir qo‘rchisi edi, ul vaqt Xamlangon aning ilikida edi. Rustoqda Shayboniyxonning sadrini bir necha o‘zbak bila o‘lturub Hamlangonni mustahkam qildi. Zubayr Rog‘iy ham otalari shohlarning beklaridin ekandur, Rog‘da yog‘iqti. Jahongir turkmankim, Vali Xisravshohning navkari edi, bu buzug‘lug‘da begidin ayrilib bir necha qolg‘on-qochg‘on sipohiy va aymoqni yig‘ib, o‘zini berkka tortti. Nosir Mirzo bu xabarlarni topib, Badaxshon havasi bila bir necha beaql va ko‘tah andeshaning angiz va ig‘vosidin jami’ ul yuzdin kelgan tashqi ellarning ko‘ch va mollarin ko‘churub, surub Shibartu va Obdara yo‘li bila ul yuzga o‘tti.

Xisravshoh Ahmad Qosim bila Ajardin qochib, Xuroson sarikim bordilar, yo'lda Badiuzzamon Mirzog'a va Zunnunbekka muloqi bo'lub, borchalari borib Hirida Sulton Husayn Mirzog'a mulozamat qildilar. Bularkim necha yillar Mirzog'a yog'iyliqlar qilib, anvo' beadabliqlar bulardin zohir bo'lub edi, bulardin Mirzoning ko'nglida ne dog'larkim yo'q edi, barchalari mening sababimdin mundoq xorliq va zorliklar bila borib Mirzoni ko'rdilar. Xisravshohni navkar-savdaridin ayirib mundoq zabun qilmasam edi, Kobulni Zunnunning o'g'li Muqimdin olmasam edi, borib Mirzoni ko'rmaklari mumkin emas edi. Badiuzzamon Mirzo xud bularning ilgida xamir edi, bularning so'zlaridin tajovuz qila olmas edi.

Sulton Husayn Mirzo borig'a ehson maqomida bo'lub, yomonliqlarni yuzlariga kelturmay, in'omlar ham qildi. Xisravshoh necha mahaldan so'ng o'z viloyatlari sari ruxsat tiladikim, men borsam, ul viloyatlarni tamom olurman. Chun bu kelmagi yaroqsiz va behisob edi, ruxsatig'a hayal qildilar. Alar hayal qilg'an soyin bu ruxsatni takror qildi. Chun ibrom ko'p qildi, Muhammad Burunduq tavr javob berdi. Ayttikim, o'ttuz ming navkaring bila tamom viloyatlarningkim, iligingda edi, ne qildingkim, holo besh yuz kishing bila o'zbak tasarrufidag'i viloyatlarg'a ne qilg'aysen? Bir necha nasihatlar qilib, ma'qul so'zlar dedilar. Chun ajal yetib edi, ta'sir qilmadi. Ibrom ko'prak qildi. Oxir ijozat berdilar.

Uch-to'rt yuz kishisi bila rost Dahona hadig'a kirib keldi.

O'shal fursatta Nosir Mirzo ul yuzga o'tub edi. Kelib Nosir Mirzoni Dahona navohisida ko'rdi. Badaxshon sardorlari Nosir Mirzoni yolg'uz tilar edilar. Xisravshohni tilamas edilar. Nosir Mirzo har necha sa'y qildi. Xisravshoh ham anglab ko'histon borurg'a rozi bo'lmadi. Xisravshoh xayoli bu erdikim, Mirzoni ta'biyadek olib yurub viloyatni iliklagay. Oxir suhbat chiqmay, Ishkamish navohisida yasashib, jibalar kiyishib urushayozib ayrilib, Nosir Mirzo Badaxshon sari tortti. Xisravshoh bo'lak lang-lavandni yig'ib yaxshi-yomon mingcha kishisi bila Qunduzni qabamoq doiyasi bila kelib, bir-ikki yig'och Xoja Chortoqqa tushti. Muhammad Shayboniyxonkim, Andijonda Sulton Ahmad Tanbalni olib Hisor ustiga mutavajjih bo'lg'on bila urushsiz va

taloshsiz viloyatlarni tashlab chiqtilar. Shayboniyxon Hisor keldi. Hisorda Shirim chuhra va bir pora o'bdon yigitlar edi. Bovujudkim, beklari viloyatlarini tashlab kettilar, bular Hisor qo'rg'onini bermay, berkittilar.

Shayboniyxon Hisorning muhosarasini Hamza Sulton bila Mahdiy Sultong'a uhda qilib, o'zi Qunduz kelib, inisi Mahmud Sultong'a Qunduz viloyatini berib, o'zi betavaqquf Xorazmg'a Chin So'fining ustiga mutavajjih bo'ldi. Hanuz Samarqandg'a yetmaydur edikim, inisi Mahmud Sulton Qunduzda o'ldi. Qunduzni Qanbarbiy Marviyg'a berdi. Xisravshoh kelgan mahal Qunduzda Qanbarbiy edi. Qanbarbiy mutaoqib Hamza Sultong'a va o'zga qolg'on sultonlarg'a kishilar chopturub tiladi. Hamza Sulton Amu yoqasig'a Saroyg'a kelib cherikini o'g'lonlari va beklariga boshlatib, Qunduz yibordi. Bular yetkan bila-o'q chiqtilar. Urusha ham olmadi. Tanbal mardak qocha ham olmadi. O'shal zamon-o'q Hamza Sultonning kishilari tushurdilar. Xoharzodasi Ahmad Qosimni, Shirim chuhrani, yana ba'zi o'bdon yigitlarni o'lturdilar. Qunduzg'a kelturub Xisravshohning bo'ynig'a urub, boshini Xorazmg'a Shayboniyxon qoshig'a yibordilar. Xisravshoh aytkandek, Xisravshoh Qunduz navohisida kelgan bila mening qoshimdag'i navkar-savdarining turlari o'zgacharak bo'ldi. Aksar ko'chub, Xoja Rivoj va ul taraflar o'zlarini torttilar. Mening qoshimda ko'pragi aning navkar-savdari edi. Mo'g'ullar yaxshi bordilar. Yakjihatlik maqomida edilar. Bu xabar kelgan bila o'tqa suv urg'ondek bosila qoldilar.

VAQOYEYI SANAYI IHDO ASHARA VA TIS'A MIA[1]

Muharram oyida mening onam Qutluqnigor xonimga hasba marazi oriz bo'ldi. Fasd qildilar. Naqs voqe' bo'ldi. Bir xurosonliq tabib bor edi. Sayyid tabib derlar edi. Xuroson dasturi bila hinduvona berdi. Chun ajal yetib ekandur, olti kundin so'ng shanba kuni Tengri rahmatig'a bordi. Ulug'bek Mirzo tog' domanasida bog' imorat qilib edi. Bog'i Navruziy otliq. Varasasining ruxsati

[1] To'qqiz yuz o'n birinchi (1505–1506-yil) voqealari.

bila yakshanba kuni bu boqqa kelturub, men va Qosim ko‘kaldosh tufroqqa topshurduk. Bu azoda kichik xon dodam Olachaxonni va ulug‘ onam Esandavlat begimni manga eshitturdilar. Xonimning qirqi yovushub edikim, Xurosondin xonlarning volidasi Shohbegim, mening xolam Sulton Ahmad Mirzoning harami Mehrnigor xonim va Muhammad Husayn ko‘ragon dug‘lat keldilar. Azolar toza bo‘lub, firoqlar o‘ti beandoza bo‘ldi. Azo rasmini bajo kelturgandin so‘ng, osh va taom faqir va masoking‘a tortilib, xatm va duolar borg‘onlarning arvohig‘a qilib, ko‘ngillarini olib, qarolarini solib, bu muhimmottin forig‘ bo‘lg‘ondin so‘ng, Boqi Chag‘oniyoniyning sa’yi bila Qandahor ustiga cherik otlanduk. Safar qilib kelib, Qush Nodir o‘langiga tushub erdimkim, men isittim, ajab tavr behuzurluq edi. Meni har necha sa’y qilib uyg‘otsalar, yana o‘shal zamon ko‘zum uyqug‘a borur edi. To‘rt-besh kundin so‘ng filjumla yaxshiroq bo‘ldum.

Bu asnoda andoq zilzila bo‘ldukim, qo‘rg‘onning fasillari va bog‘larining tomlari aksar yiqilib, shahrda va kentlarda ko‘p uylar hamvor bo‘lub, uy va tom ostig‘a qolib, o‘lgan bisyor bo‘ldi. Pamg‘on kentining uylari tamom yiqildi. Yetmish-sekson o‘bdon kadxudolar tom ostig‘a qolib o‘ldilar. Pamg‘on bila Bektut orasida bir parcha yerkim arzi birgina tosh otimi bo‘lg‘ay, uchub, bir o‘q otimi quyi bordi. Uchqan yerning o‘runidin chashmalar paydo bo‘ldi. Istarg‘ashtin Maydong‘asha taxminan olti-yetti yig‘och yo‘l bo‘lg‘ay, yer andoq yorilib edikim, ba’zi tarafi belcha baland bo‘lur edi, ba’zi tarafi belcha past, yorilg‘an yerga ba’zi yerda kishi sig‘ar edi. Zilzila bo‘lg‘on zamon jami’ tog‘larning boshidin gardlar qo‘pti. Nurullo tanburchi qoshimda soz chaladur edi, yana bir soz ham bor edi, o‘shal zamon har ikki sozini iligiga oldi, andoq beixtiyor bo‘ldukim, sozlar birbirig‘a urundilar. Jahongir Mirzo tepada Ulug‘bek Mirzo solg‘on imoratlardin bir boloxonaning ayvonida edi, zilzila bo‘lg‘och, o‘zini tashladi, osebe yetmadi. Jahongir Mirzoning yovuqlaridin biri ushbu boloxonada ekandur, boloxona tomi ustiga yiqilibtur, saxladi, hech yeriga ozore yetmadi. Tepadagi uylar aksar tup-tuz bo‘ldi. O‘shal kun o‘ttuz uch qatla yer tebrandi. Bir oyg‘acha har kecha-kunduzda ikki va uch qatla yer tebranur edi. Qo‘rg‘onning

burj va borusini shikast va rextini beklarga va sipohiylarga farmon bo‘ldukim, isloh va marammat qilg‘aylar. Yigirma kun-bir oyda jidd va ehtimom bila qo‘rg‘onning sinuq-buzug‘ini butkarib qo‘parildi.

Burun Qandahor tarafi qilg‘on azimat behuzurluq va zilzila jihatidin keyinroq qolib edi. Behuzurliqni o‘tkarib, qo‘rg‘onni butkarib, burung‘i azimat musammam bo‘ldi. Hanuz Qandahor tarafi bormoqni yo chopqun uchun tog‘ va tuzni axtarmoqni jazm qilmaydur eduk. Shanizning oyog‘iga tushganda Jahongir Mirzoni va beklarni yig‘ib kengashildi. So‘z Qalotning ustiga bormoqqa qaror topti, Jahongir Mirzo va Boqi Chag‘oniyoniy bu yurushga ko‘prak sa’y qildilar. Yorig‘a yetgan mahalda xabar toptukkim, Sherali chuhra va Kichik Boqi devona va yana bir necha kishining qochar xayollari bor emish. Bularni tutturub, Sherali chuhradinkim, anvoyi fitnalar va yomonliklar mening qoshimda ekanda va g‘ayri mening qoshimda ekanda, ul viloyatta va bu viloyatta zohir va voqe’ bo‘lub edi, yasoqg‘a yetkuruldi. O‘zgalarini ot va yarog‘idin ayrib qo‘yduk. Qalotqa yetganda beyaroq va beasbob yetgan bila-o‘q har taraftin urush solduq, xeyli urush bo‘ldi.

Xoja Kalonning og‘asi Kichikbek xeyli mardona yigit edi. Necha navbat mening olimda, qilichlar chopib edi, nechukkim bu tarixta mazkur bo‘lubtur. Qalotning g‘arb-janub tarafi burjidin yopishib chiqa yovushqon mahalda ko‘ziga nayza bila sanchtilar, bir-ikki kundin keyin Qalotni olg‘ondin so‘ng, ushbu yara bila bordi. Kichik Boqi devonakim Sherali bila qochadurg‘anida tutturulub edi, munda ul qabohatining tadorukiga darvozada fasil tubiga kirganda, tosh zaxmi bila o‘ldi. Yana bir-ikki kishi ham o‘ldi. Namozi digargacha ushbu dastur urushildi. Yigitlar urushub, zo‘rlab, sust bo‘lg‘on mahalda ichkarigilar amon tilab qo‘rg‘onni topshurdilar. Qalotni Zunnun arg‘un Muqimg‘a berib edi. Muqimning navkarlaridin Farrux arg‘un va Qora Bulut Qalotta edilar. Sog‘doq, qilichlarini bo‘yinlarig‘a osib keldilar. Gunohlarini afv qilduk. Bu tabaqag‘a muzohim bo‘lmoq mening g‘arazim emas edi, ne jihattinkim o‘zbakdek g‘anim yonimizda turub ekin, orada mundoqlar bo‘lsa yiroqtin-yovuqtin eshitgan-ko‘rganlar ne degaylar?

Bu yurush chun Jahongir Mirzoning va Boqibekning sa'yi bila bo'lub edi. Qalotni saxlamoqni Mirzog'a uhda qilduk, qabul qilmadi. Boqibek ham bu bobta yaxshi javob topa olmadi. Qalotni muncha urushub zo'rlab olg'animiz befoyda bo'ldi. Qalottin janub sari boqa Savosang va Olatog' va ul navohidag'i afg'onlarni chopib Kobul kelduk. Kobul tushgan oxshomi men qo'rg'ong'a bordim. Chodir va tavila chorbog'da edi. Xirilji o'g'risi kelib, mening bir jibalar charda otimni va yana bir xossa xachirimni chorbog'din chiqarib eltti.

Boqi Chag'oniyoniy Amu yoqasida kelib, bizga qo'shilg'ali andin e'tiborroq va ixtiyorroq kishi yo'q edi, har so'z desa, har ish qilsa so'z aning so'zi edi, ish aning ishi edi. Agarchi andin xizmatikim, shoyista bo'lg'ay va insoniyatikim boyista bo'lg'ay, hargiz zuhurg'a kelmadi, balki anvoyi beadabliqlar va yomonliqlar andin voqe' bo'ldi. Xasis va zumuxt va hasud va badandarun va notavonbin va kajxulq kishi edi. Xissati bu martaba edikim, Tirmizni solib, ko'ch va moli bilakim bizga qo'shuldi, o'zining xossa qo'yi shoyadkim, o'ttiz-qirq ming bo'lg'ay edi, har yurtta qalin qo'ylar bizning olimizdin o'tar edi, bizning yigit-yalang ochliqtin azob tortar edilar, bir qo'y bermadi. Oxir Kohmartqa borg'anda ellik qo'y berdi, bovujudkim meni podshoh ko'tarib edi, naqorasini o'zining eshigida choldurur edi. Hech kim bila sof emas edi. Hech kimni ko'ra olmas edi. Kobulning hosilikim bor tamg'adindur, tamg'ani olib va Kobulning dorug'alig'i va Panjhir va Kadiy Hazora va Ko'shkak va eshik ixtiyori tamom anda edi. Ushmuncha rioyat topib aslo rozi va shokir emas edi. Bovujudkim, ne nav' fosid xayollar qilib edi, nechukkim mazkur bo'ldi, aslo o'zumizga olmaduk. Yuziga solmaduk. Hamisha noz qilib ruxsat tilar edi. Nozini tortib, uzrxohliqlar bila man' qilur eduk. Bir-ikki kun bosilib, yana ruxsat maqomida bo'lur edi. Nozi va ruxsati haddin oshti. Biz ham aning axloq va af'olidin jong'a yettuq. Ruxsat berduk. Ruxsat tilagandin so'ng pushaymon bo'ldi. Iztiroblar qila kirishti. Foyda qilmadi. Manga aytturub yiboribturkim, shart qilib edilarkim, to'qquz gunoh mendin sodir bo'lmag'uncha so'rmag'aylar. Men Mullo Bobodin o'n bir gunohini birar-birar xotirnishon qilib aytib yibordim. Mulzam bo'ldi. Ko'ch va moli

bila Hinduston tarafig'a ruxsat berildi. O'zining bir necha navkarlari Xaybardin o'tkarib keldilar.

Boqi Gogiyoniyning karvonig'a qotilib, Nilobni kechti. Ul mahalda Yorhusayn Daryoxon Kachakotta edi. Kuhattin olib borg'on farmonlarini sanad qilib, dilazok bila yusufzayidin bir pora afg'onlarni va yana bir pora jat gujurni o'ziga yor va navkar qilib, ish-kuchi el talamoq, yo'l urmoq edi. Boqining xabarini eshitib, yo'lini to'sub, Boqi bila borg'onlarni ariq oldi. Boqini o'lturub xotunini oldi. Agarchi biz Boqig'a hech yomonliq qilmay qo'ya berduk, vale o'z yomonligi olig'a kelib, o'z amalig'a giriftor bo'ldi.

Bayt:

Tu badkunandai xudro ba ro'zgor supor,
Ki ro'zgor turo chokarest kinaguzor.[1]

Bu qish bir-ikki qatla qor yog'quncha chorbog'da-o'q o'lturub eduk. Biz Kobul kelgali turkman hazorasi anvo' beadabliqlar va rahzanliqlar qilib edilar. Alarni chopmoq xayol qilib, shahrda Ulug'bek Mirzoning Bo'stonsaroy otliq imoratig'a kirib, andin sha'bon oyida turkman hazorasini chopa otlanduk. Darayi Xush og'zida Jangalakta chopqun qo'yduk. Oz-og'loq hazora chopildi. Darayi Xush yovug'ida bir sumjda bir pora hazora yashung'on ekandur. Shayx Darvesh ko'kaldoshkim, aksar qazoqliklarda mening bila edi, qo'rbegilik mansabi anda edi. Yoyni kuchluk tortar edi. O'qni xub otar edi. Bu sumjning og'zig'a g'ofil yovuq-o'q kirib borur. Ichkaridin bir hazora emchagiga o'q o'qlar. O'shal kun-o'q o'ldi. Turkman hazorasining ko'pragi Darayi Xushta qishlag'on ekandur. Alarning ustiga mutavajjih bo'lduk.

Darayi Xush tavr dara tushubtur. Yarim kuro'hg'a yovuq dara og'zida tangi tushubtur. Yo'l tog'ning kamarida voqe' bo'lubtur. Yo'ldin quyi ham ellik-oltmish qari yakandozdur. Yo'ldin yuqqori ham yo'l jirutmadur. Otliq birar-birar o'tar. Bu tangidin o'tub, ul kun ikki namoz orasig'acha borib yetmay bir yerda qo'nduk.

[1] Sen o'zingga yomonlik qiluvchini turmush hukmiga havola qil. Turmush senga o'ch olib beruvchi xizmatkordir.

Hazoraning bir semizluk tevasini topib kelturdilar. Ani o'lturub go'shtidin bir pora kabob qilduk. Bir porasini oftobda pishirub yeduk. Oncha laziz teva eti hargiz yeyilgan emas edi. Ba'zi qo'y etidin farq qila olmadilar. Andin erta ko'chub, hazoralarning qishlag'on yurtlari ustiga mutavajjih bo'lduk. Bir pahar bor erdikim, ilgaridin kishi keldi, dedikim, bir tangida hazoralar suv guzarini shoxlar bila berkitib, elni to'sub urushadurlar, muni eshitgach tez-o'q tebraduk. Bir pora yo'l borduk, hazoralar to'sub urushadurg'on yerga yettuk.

Ul qish qor bisyor ulug' tushub edi, yo'lsiz yurumakning ishkoli bor edi. Tagob suvlarining yoqalari tamom muz bog'lab edi.

Bu suvdin yax va qor jihatidin yo'lsiz yerdin o'tub bo'lmas edi. Hazoralar bu suvning chiqar yerida qalin shox kesib solib edilar. O'zlari tagoblarda va yonlarda otliq va yayoq o'q qo'yub urushadurlar edi.

Muhammadali Mubashshirbek mening yangi rioyat qilg'on beklarimdin edi. Xeyli mardona va qobili rioyat, yaxshi yigit edi. Jibasi yo'q. Ilgarrak shox solg'on yo'lg'a mutavajjih bo'ldi. Biqiniga o'qladilar. O'shul zamon jon taslim qildi. Ildam kelilib edi. Aksarning jibasi yo'q edi. Bir-ikki o'q o'tub-o'tub tushdi. Ahmad Yusufbek iztiroblar qilib, har zamon aytadurkim, yalang'och mundoq kirib borasiz, ikki-uch o'qni ko'rdumkim, boshingizdin o'tti. Men dedimkim, siz mardona bo'lung, mening boshimdin mundoqlar xeyli o'tubtur. Ushmuncha erdikim, o'ng qo'l tarafidin Qosimbek o'pchini bila bu suvdin guzar topib kechib, ot solg'on bila hazoralar to'xtay olmay qocha berdilar. Ilik olishib turg'onlar tushura-tushura keyinicha tebrandilar. Qosimbekka bu ish uchun Bangashni juldu berildi. Hotam bu yurushta yomon emas edi, bu jihattin Shayx Darvesh ko'kaldoshning muchasi qo'rbegiliqni Hotamg'a inoyat bo'ldi. Kepakquli Bobo ham bu yurushta yaxshi yurugan uchun bir kentni Kepakka inoyat qildik. Sultonquli chinoq bularning so'ngicha edi. Qor ulug' jihatidin chig'irdin chiqib bo'lmas edi. Men ham bu yigitlar bila-o'q keldim.

Hazoralarning qishlog'larining yovug'ida qo'y va ilqilarig'a yetushtuk. Men o'zum to'rt-besh yuzcha qo'y, yigirma besh

ot yig'dim. Sultonquli yana ikki-uch kishi yovuq edilar, chiy bo'lduk. Ikki navbat o'zum chopqun chopipturmen, bir budur, yana bir qatla ushbu turkman hazorasini Xurosondin keladurganda chopqunchi borib qalin qo'y va ot kelturdilar, hazoralarning ko'ch va o'g'lon-ushoqlari yayoqlab qorliq pushtalarg'a chiqib turdilar. Bir nima kohillik qilduq, kun ham kech bo'lib edi, yonib hazoralarning uylariga-o'q tushuldi. Bu qish qor xeyli ulug' tushub edi. Ushbu yerda yo'ldin tashqari qor rost otning qoptolida edi. Kecha chog'dovulluqqa chiqg'onlar qor ulug' jihatidin tong otquncha ot ustida-o'q edilar. Tonglasi yonib, Darayi Xushning ichida hazoralarning qishlog'ida qo'nub, andin ko'chub, Jangalakka tushuldi. Yorak tag'oyi va ba'zilar keyinraktin kelib edi. Alarg'a buyuruldikim Shayx Darveshni o'qlag'on hazoralarni borib olingiz. Qoni tutulg'on badbaxtlar sumjta ekandur. Bular borib tutun qo'yub yetmish-sekson hazorani oldilar, ko'praki qilichqa bordi.

Hazora yurishidin yonib, Nijrovdin mol olur maslahatig'a Boronning oyog'i Oytug'di navohisig'a kelduk. Jahongir Mirzo G'aznidin Oytug'di navohisida ekanda mulozamatqa keldi. Bu asnoda ramazon oyining o'n uchida manga sa'b quyong tashvishi bo'ldi, andoqkim qirq kungacha meni bu yondin-ul yong'a kishi evurur edi. Nijrov daralaridin Pijron darasi alalxusus bu darada G'ayn kentining ulug'i Husayn G'ayniy og'a-inisi bila sarkashlik va novahmlik bila mashhur va ma'ruf edilar. Cherikni Jahongir Mirzog'a boshlatib yiborildi. Qosimbek ham bordi. Cherik borib sarko'b[1]ga chiqib singirlag'on yerni zo'rlab olib, bir porasini siyosatqa yetkurdilar. Quyong tashvishi jihatidin mihafadek nima yasab, Boron yoqasidan shahrg'acha meni ko'tarib, Bo'stonsarog'a kelturdilarkim, o'shul qish-o'q bir necha kun Bo'stonsaroda o'lturdum, bu behuzurliq hanuz yaxshi bo'lmaydur edikim, o'ng yuzumga dobg'uli chiqti, nishtar soldilar, bu maraz uchun mus'hil ham ichtim. Sihhat topib, Chorboqg'a chiqtim. Jahongir Mirzo mulozamatqa keldi. Ayyub o'g'lonlari Yusuf va Bahlul Mirzo qoshig'a borg'ali fitna va shar angizliq maqomida edilar.

[1] **Sarko'b** — sun'iy balandlik, tepalik.

Bu navbat Jahongir Mirzoni burung'idek topilmadi. Necha kundin so'ng Tepadin ko'chub jibalanib, ildam G'aznig'a bordi. Noni qo'rg'onini olib, bir necha kishisini o'lturub, elini tamom taladi. Bo'lg'on kishi-qorasini ko'churub Hazora orasi bila Bomiyon tarafi yuzlandi.

Tengrig'a ravshandurkim, mendin va menga taalluq eldin hech ish va so'ze voqe' bo'lmadikim, sababi muncha kudurat va niqor bo'lg'ay. So'ngra eshitildikim, bu so'zni ketmagining sababi qilmish, Jahongir Mirzo G'aznidin keladurganda Qosimbek va beklar o'tru borib edilar. Mirzo budanaga qush solur. Yetib qush oyog'in solur mahalda budana o'zini yerga urar, qichqirushurlarkim, oldimu, oldimu? Qosimbek derkim, g'animni mundoq zabun qilg'onda qachon qo'yar — olur. Bu so'z alarg'a baloye bo'lur. Bir ketmaklarining jihati bu edi, yana bir-ikki mundin xarobroq va sustroq bir so'zni ham sanad qildilar. Dag'i G'aznini ul hol qilib, hazora orasi bila o'zlarini aymoqqa torttilar. Ul fursatta aymoqlar Nosir Mirzodin ayrilib edilar, vale o'zbakka kirmaydur edilar. Yoy va Astarob va ul navohining yayloqlarida edilar. Ushbu mahallarda Sulton Husayn Mirzo Muhammad Shayboniyxonning daf'ig'a azm-jazm qilib, tamom o'g'lonlarini tilatti, meni dag'i Sayyid Sultonali xobbinning o'g'li Sayyid Afzalni yiborib tilab edi. Xuroson jonibini azimat qilmoq bizga necha jihattin lozim bo'ldi. Bir bukim, Sulton Husayn Mirzodek Temurbek o'runiqa o'lturg'on ulug' podshoh yig'noq qilib, atrof va javonibdin o'g'lonlarini va beklarini tilatib, Shayboniyxondek g'animning ustiga ozim bo'lg'onda, el oyoq bila borg'onda, biz bosh bila borg'oybiz, el tayoq bila borg'onda — biz tosh bila borg'oybiz.

Yana bukim, Jahongir Mirzo mundoq mukaddar va yomonlik bilakim bordi, yo kuduratini raf' qilg'aybiz, yo mazarratini daf'. Ushbu yil Shayboniyxon Chin so'fini Xorazmda o'n oy muhosara qilib oldi, bu muhosarada qalin urushlar bo'ldi. Xorazm yigitlari bisyor mardonaliqlar qildilar, hech taqsir qilmadilar, andoq tirandozliq qildilarkim, borlar qalqondin, jibadin, ba'zi mahalda ikki jibadin o'tkara-o'tkara otibturlar. O'n oy qabaldorliq torttilar. Hech yerdin umidvorliq bo'lmadi. Ba'zi yigit-yalanggi bedilliq qilib o'zbak bila so'zlashib, o'zbakni qo'rg'ong'a chiqordilar.

Chin so‘fi xabardor bo‘lub, o‘zi kelib qo‘rg‘ong‘a chiqqonlarni urub tushurur mahalda shiba o‘qi tegib o‘zining chuhrasi keyindin o‘q bila urdi, o‘ldi. Urushur kishi qolmadi, qo‘rg‘onni oldilar. Rahmat Chin so‘fig‘a: mardonaliq bila jon tortmoqda daqiqaye nomar’i qo‘ymadi. Shayboniyxon Xorazmni Ko‘pakbiyga berib, o‘zi Samarqand keldi. Bu yilning oxiri zulhijja oyida Sulton Husayn Mirzo Shayboniyxonning ustiga cherik tortib, Bobo Ilohiyg‘a yetganda Tengri rahmatig‘a bordi.

Valodat va nasabi: valodati sekkiz yuz qirq ikkida, Hirida, Shohrux Mirzo zamonida edi. Sulton Husayn Mirzo binni Mansur binni Boyqaro binni Umarshayx binni Amir Temur. Mansur Mirzo bila Boyqaro Mirzo podshohliq qilg‘on emas. Onasi Feruzabegim edi, Temurbekning nabirasi. Sulton Husayn Mirzo Mironshoh[1] Mirzoning ham nabirasi bo‘lur edi. Sulton Husayn Mirzo karimut-tarafayn edi, asil podshoh edi. Bir tuqg‘on ikki o‘g‘ul, ikki qiz edilar. Boyqaro Mirzo va Sulton Husayn Mirzo, Okobegim va yana Ahmadxon olg‘on qiz Badakabegim. Boyqaro Mirzo Sulton Husayn Mirzodin uluq edi va navkari edi, vale devon boshida hozir bo‘lmas edi, g‘ayri devonda bir to‘shakta o‘ltururlar edi. Inisi Balx viloyatini berib edi. Necha yil Balxda hukumat qildi. Uch o‘g‘li bor edi. Sultonmuhammad Mirzo va Sulton Vays Mirzo va Sulton Iskandar Mirzo, Okobekim Mirzoning egachisi edi. Mironshoh Mirzoning nabirasi. Sulton Ahmad Mirzo olib edi. Bir o‘g‘li bor edi, Kichik Mirzo otlig‘. Burunlar tag‘oyisiga mulozamat qilur edi. So‘ngra sipohiylikni tark qilib, mutolaag‘a mashg‘ul bo‘ldi. Derlarkim, donishmand bo‘lub ekandur. Tab’i nazmi ham bor ekandur.

Bu ruboiy aningdur:

Umre basaloh mesutudam xudro,
Dar shevai zuhd menamudam xudro,
Chun ishq omad kadom zuhd-u, chi saloh,
Al-minnatu lilloh, ozmudam xudro.[1]

[1] Umr bo‘yicha o‘zimni yaxshilik bila maqtadim. O‘zimni zohid va taqvodor qilib ko‘rsatdim. Ishq kelgach, zohidlik qayda qoldi-yu, yaxshilik nima bo‘ldi? Xudoga shukrki, o‘zimni sinadim.

Mulloning ruboiysi bila tavorud bo'lubtur. Oxirlar haj tavofi ham qildi. Badakabegim ham Mirzoning egachisi edi. Qazoqliqlarida Ahmadxon Hoji Tarxoniyg'a berib edi. Ikki o'g'li bo'lub edi. Hirida kelib xeyli muddat Mirzo mulozamatida bo'ldilar.

Shakl va shamoyili: qiyiq ko'zluq, sherandom bo'yluq kishi edi. Belidin quyi inchka edi. Bovujudkim, ulug' yosh yashab, oq soqollik bo'lub edi, xushrang, qizil-yashil abrishimni kiyar edi. Qora qo'zi bo'rk kiyar edi yo qalpoq. Ahyonan iydlarda kichik sepech dastorni yap-yassi namoyon chirmab, qarqara o'tag'asi sanchib, namozg'a borur edi.

Axloq va atvori: Avval taxt olg'onda xayoli bor ekandurkim, duvozdah Imomni xutbada o'qutg'ay. Alisherbek va ba'zilar man' qilibturlar. So'ngralar xud jami' ish-kuchi sunnat va jamoat mazhabi bila muvofiq edi. Mafosil zahmati jihatidin namoz qila olmas edi, ro'za ham tutmas edi. Harrof va xushxulq kishi edi. Xulqi bir nima guzaroroq voqe' bo'lub edi. So'zi ham xulqidek edi. Ba'zi muomalatta shar'ni bisyor rioyat qilur edi. Bir qatla bir o'g'li bir kishini o'lturgan uchun qonliqlarig'a topshurub, dorulqazog'a yibordi.

Avval taxt olg'on mahalda olti-yetti yil toib edi. Andin so'ngra ichkuga tushti, qirq yilg'a yovuqkim Xurosonda podshoh edi, hech kun yo'q edikim, namozi peshindin so'ng ichmagay, vale hargiz sabuhiy qilmas edi, o'g'lonlari va jami' sipohig'a va shahrig'a bu hol edi. Ifrot bila aysh va fisq qilurlar edi.

Shujo' va mardona kishi edi. Borlar o'zi qilich tegurubtur, balki har ma'rakada borlar qilich tegurubtur. Temurbek naslidin hech kim ma'lum emaskim, Sulton Husayn Mirzocha qilich chopmish bo'lg'ay. Tab'i nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy aytur edi. Taxallusi "Husayniy" edi. Ba'zi baytlari yomon emastur, vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur. Bovujudkim, ham yosh va ham saltanat bila ulug' podshoh edi, kichiklardek qo'chqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar o'ynar edi, tovuq ham urushqa solur edi.

Masof va urushlari: qazoqliklarida bir martaba Gurgon suyini o'zdurub kechib, bir pora o'zbakni yaxshi bosti. Yana bir qatla

Sulton Abusa'id Mirzo Muhammadali baxshi boshliq uch ming kishini ilg'or yiborib edi. Sulton Husayn Mirzo oltmish yigit bila kelib, tegib zarbi rost bosti. Sulton Husayn Mirzoning bir yaxshi ishi va namoyon ishi budur.

Yana bir martaba Astrobodta Sulton Mahmud Mirzo bila urushub, bosti. Yana bir martaba ham Astrobodta sug'dliq Sa'd binni Husayn turkmanni urushub, bosti. Yana taxt olg'ondin so'ng Chinoronda Yodgor Muhammad Mirzo bila urushub bosti.

Yana Saripuli Murg'obdin ilg'ab kelib, Bog'i Zog'onda Yodgor Muhammad Mirzo ichib yotib edi, oldi. O'shul olg'on bila Xurosonni to'xtatti.

Yana Andxud va Shaburg'on navohisida Chekmonda Sulton Mahmud Mirzo bila urushib g'olib bo'ldi. Yana Abobakr Mirzonikim, Iroqdin kelgan qaroqo'yluq turkmanlarg'a qo'shulub kelib, Ulug'bek Mirzoni Takona va Xumorda bosib, Kobulni oldi. Iroq dag'dag'asi bila Kobulni tashlab, Xaybardin o'tub, Xushob bila Mo'lton navohisidin o'tub, Sivi chiqti. Andin borib Kirmonni olib, to'xtata olmay Xuroson viloyatig'a kirganda Sulton Husayn Mirzo ilg'ab borib oldi.

Yana bir Pulichirog'da bir o'g'li Badiuzzamon Mirzoni bosti. Yana Halvo chashmada ikki o'g'li Abulmuhsin Mirzo va Kepak Mirzoni bosti. Yana bir martaba cherik tortib kelib, Qunduzni qabab ololmay yondi. Yana bir martaba ham Hisorni qabab ola olmay yondi.

Yana bir martaba Zunnunning viloyatining ustiga keldi. Bust dorug'asi Bustni berdi, o'zga hech ish qilmadi, Bustni ham tashlab yondi. Sulton Husayn Mirzodek mardona va ulug' podshoh bu ikki-uch yurushta podshohona azmini bajo kelturmay, hech ishni butkarmay, yondi.

Yana Nishin o'langida o'g'li Badiuzzamon Mirzonikim, Zunnunning o'g'li Shohbek ila kelib edi, urushub, bosti. Munda ajab umuri ittifoqiy voqe' bo'lur. Sulton Husayn Mirzo bila cherik oz ekandur. Aksar cherikni Astrobod navohisig'a yiborgan ekandur. O'shul urush kuni Astrobodqa borg'on cherik kelib qo'shulur. Bu saridin Sulton Mas'ud Mirzokim, Hisorni Boysunqur Mirzog'a oldurub, Sulton Husayn Mirzog'a keladur edi, ul ham ushbu kun

kelur. Haydar Mirzokim, Sabzavorda Badiuzzamon Mirzo o'trusida ilg'or borib edi, ul ham ushbu kun keldi.

(Mirzoning (Sulton Husaynning) o'n to'rt ming yakka yigiti bor ekandur va qirq ming yasoqlik yigitlari g'ul ekandur. Va yasoqliqqa taalluq ishlar xandaq to'ldirmoq-u qozmoq va yo'l yasamoq va o'tun, samon xossaga yetkurmoqdur. Va har biriga sakson jerib (yer) berurlar: mundin qirq tanobni mazru' qilib hosili xud bari o'zlari tasarruf qilurlar va baxshilar alarning ulufasig'a hisob qilurlar va qolg'on qirq tanobdin ortuq eksalar mol berurlar.)

Viloyoti: Xuroson viloyati edi. Sharqi Balx, g'arbi Bistom va Domg'on, shimoli Xorazm, janubi Qandahor va Siyiston. Chun Hiridek shahr ilgiga tushti, tun-u kun aysh-u ishrattin o'zga ishi yo'q edi. Balki tavobe' va lavohiqida aysh-u ishrat qilmas kishi yo'q edi. Jahongirliq va lashkarkashliq ranj va taabin tortmadi, lojaram borg'an sayi navkar va viloyoti kam bo'ldi va ortmadi.

Avlodi: o'n to'rt o'g'ul, o'n bir qiz qolib edi. Bori o'g'lonlaridin ulug' Badiuzzamon Mirzo edi. Onasi Sanjar Mirzo Marviyning qizi edi. Yana Shoh G'arib Mirzo edi, bukri edi. Agarchi hay'ati yomon edi, tab'i xo'b edi. Agarchi badani notavon edi, kalomi marg'ub edi. "G'aribiy" taxallus qilur edi, devon ham tartib qilib edi, turkiy va forsiy she'r aytur edi. Bu bayt aningdurkim:

Darguzar didam pariro'ye, shudam devonaash,
Chist nomi o', kujo boshad nadonam xonaash.[1]

Necha mahal Hiri hukumatini Sulton Husayn Mirzo Shoh G'arib Mirzog'a berib edi. Otasining zamonida-o'q naql qildi. Andin o'g'ul, qiz qolmadi.

Yana bir Muzaffar Mirzo edi. Sulton Husayn Mirzoning suyukluk o'g'li bu edi. Agarchi xeyli suygudek axloq va af'oli ham yo'q edi. O'g'lonlari muni ko'p ortuq ko'rgani uchun aksar yog'iqtilar. Bu ikkalasining onasi Xadicha begim edikim, Sulton Abusa'id Mirzoning g'unchachisi edi. Mirzodin Oqbegim otliq bir qizi bor edi.

[1] Guzarda bir pariyuzni ko'rub, devona bo'ldum. Uning ismi nima, uyi qayerda ekanini bilmadim.

Yana Abulmuhsin Mirzo va Kepak Mirzo edikim, oti Muhammad Muhsin edi. Bu ikkining onasi Latif Sulton og'acha edi. Yana bir Abuturob Mirzo edi. Burunlar andin xeyli rushde rivoyat qilurlar edi. Otasining behuzurlug'i ortqonda o'zgacha xabar eshitib, inisi Muhammad Husayn Mirzo bila qochib Iroqqa bordi. Iroqda sipohiylikni tark qilib, darveshliq ixtiyor qilibtur. Yana andin xabare topilmadi.

Bir o'g'li bor edi. Suhrob Mirzo otliq. Men Hamza Sulton bilan Mahdiy Sulton boshlig' sultonlarni bosib, Hisorni olg'onda, mening qoshimda edi. Bir ko'zi ko'r edi. G'arib badhay'at edi. Axloqi ham hay'atidek edi. Bir bee'tidolliq qildi, tura olmadi, ketti. Astrobod navohisida bir bee'tidollig'idin Najmi soniy azob bila o'lturdi.

Yana bir Muhammad Husayn Mirzo edi. Iroqta muni va Shoh Ismoilni bir yerda band qilg'on ekandurlar. Ul vaqt anga murid bo'lub ekandur, so'ngra g'aliz rofiziy bo'lub edi. Bovujudkim, ota-og'a-inisi bori sunniy, bu mundoq rofiziy. Astrobodta o'shul gumrohlik va batolat bila o'ldi. Ani xeyli mardona va bahodur derlar edi. Hech andoq ishi zohir bo'lmadikim, bitimakka loyiq bo'lg'ay. Tab'i nazmi bor ekandur. Bu bayt aningdurkim:

Oludai gardi zi pai sayd ki gashti,
G'arqi araqi dar dili garm ki guzashti.[1]

Yana bir Faridun Husayn Mirzo edi. Yoyni kuchluk tortib, o'qni yaxshi otar edi. Kamon guruhasini, derlarkim, qirq botman ekandur. O'zi xeyli mardona edi, vale firuzjang emas edi. Har yerdakim urushti, mag'lub bo'ldi. Raboti Dudarda Faridun Husayn Mirzo va inisi Ibni Husayn Mirzo Temur Sulton va Ubayd Sulton Shaybaqxonning ilg'ori bila urushtilar, mag'lub bo'ldilar. Anda Faridun Husayn Mirzo xeyli yaxshilar boribtur. Domg'onda Faridun Husayn Mirzo va Muhammad Zamon Mirzo Shayboniyxon ilgiga tushti, har ikkisini o'lturmadi, qo'ya berdi. So'ngra Shoh Muhammad devona Qalotni berkitganda anda borib edi. Qalotni o'zbak olg'onda ilikka tushti, o'lturdilar. Bu uchalasi Minglibiy og'acha otliq Mirzoning o'zbak g'unchachisidin bo'lub edilar.

[1] *Ma'nosi:* "Ov ketidan yurishing bilan changga botding. Qizg'in yurakka ta'siring bilan terga botding".

Yana Haydar Mirzo edi. Onasi Poyandasulton begim edi. Sulton Abusa'id Mirzoning qizi edi. Otasi zamonida Mashhad va Balxta necha mahal hukumat qildi. Sulton Husayn Mirzo Hisorni qabag'onda Sulton Mahmud Mirzoning Xonzoda begimdin bo'lg'on qizini munga olib yarashib, Hisor ustidin qo'ptilar. Birgina qizi qolib edi, Shod begim otliq. So'ngra Kobulg'a keldi, Odil Sultong'a berildi. Haydar Mirzo otasi zamonida-o'q olamdin bordi.

Yana Muhammad Ma'sum Mirzo edi. Qandahorni anga berib edi. Bu munosabat bila Ulug'bek Mirzoning bir qizini bu o'g'lig'a qo'ldi. Hiriga kelturganda ulug' to'y qilib, yaxshi chortoq bog'ladi. Agarchi Qandahorni berib edi, vale oq qilsa, qaro qilsa, Shohbek arg'un qilur edi. Bu Mirzoda ixtiyor va e'tibore yo'q edi. Bu jihattin Qandahorda turmay, Xuroson bordi. Otasining hayotida-o'q kechti.

Yana Farrux Husayn Mirzo edi. Ul xud ziyoda umre topmadi. Inisi Ibrohim Husayn Mirzodin burunroq bu dunyodin rihlat qildi.

Yana Ibrohim Husayn Mirzo edi. Tab'i yomon emas ekandur. Hiri chog'irini ifrot bila icha-icha-o'q otasi zamonida o'ldi.

Yana Ibni Husayn Mirzo bila Muhammad Qosim Mirzo edi. Zikrlari kelgusidur. Bu besh Mirzoning onasi Popo og'acha edi, g'unchachi edi.

Boridin ulug' qiz Sultonim begim edi. Yolg'uz tug'ub edi. Onasi Cho'libegim otliq. Qozoq beklarining qizi bo'lur. Xeyli so'z bilur edi. So'zga mungi yo'q edi. Og'asi Boyqaro Mirzoning o'rtanchi o'g'li Sulton Vays Mirzog'a chiqarib edi. Bir qiz, bir o'g'ul bo'lub edi. Qizini Shaybon sultonlaridin Yilibars Sultonning inisi Esanquli Sultong'a chiqarib edi, o'g'li Muhammad Sulton Mirzodurkim, bu tarixta Qanno'j viloyatini anga beribturmen. Sultonim begim Kobuldin ushbu tarixta nabirasini olib, Hindustong'a keladurganda Nilobta Tengri hukmini butkarubtur. So'ngagini kishi-qarosi olib yondilar, nabirasi keldi.

Yana Poyandasulton begimdin tuqg'on to'rt qizi edi: borchadin ulug' Oqbegim edi. Bobur Mirzoning singili Bikabegimning nabirasi — Muhammad Qosim arlotqa chiqarib edi. Birgina qiz bo'lub edi, Qaroko'zbegim otliq, Nosir Mirzo olib edi. Ikkinchi qiz Kichikbegim edi. Sulton Mas'ud Mirzo moyil edi. Har ne-

cha sa'y qildi, Poyandasulton begim qisqa mulohaza qilib bermadi. So'ngra Sayyid otaning nasli Mullo Xojag'a chiqarib edi. Uchunchi qizi Bikabegimni va to'rtunchi qizi Og'abegimni singili Robia Sultonbegimning o'g'lonlari Bobur Mirzo bila Sulton Murod Mirzog'a berib edi.

Minglibiy og'achadin ikki qiz bo'lub edi, ulug'ining oti Bayram Sulton edi. Andxud sayyidlaridin Sayyid Abdulloh Mirzog'akim, Boyqaro Mirzoning qiz nabirasi bo'lg'ay, berib edilar. Bir o'g'li bor edi. Sayyid Baraka otliq. Men Samarqandni olg'onda mulozamat qilur edi, so'ngra Urganch sori tushub saltanat da'vosi qildi. Astrobodta qizilboshlar o'lturdilar.

Yana bir qizining oti Fotima Sulton edi, Temurbek naslidin, Yodgor Muhammad Mirzog'a berib edilar. Popo og'achadin uch qiz bo'lub edi. Ulug'i Sulton Najodbegim edi. Sulton Husayn Mirzo og'asining kichik o'g'li Iskandar Mirzog'a chiqarib edi.

Ikkinchi qizi Begim Sulton edi. Sulton Mas'ud Mirzog'a ko'zi ma'yub bo'lg'onidin so'ng berib edilar. Bir qiz, bir o'g'ul bo'lub edi. Qizini Sulton Husayn Mirzoning harami Opoq begim saxlab edi, Hiridin Kobulg'a keldi. Sadiy Mirzo Opoqqa berildi. Begim Sulton, Sulton Mas'ud Mirzoni o'zbak o'lturg'ondin so'ng, o'g'lini olib, Ka'ba sari bordi. Bu fursatta xabar keldikim, o'zi va o'g'li Makkada emish. O'g'li uluqqina bo'lg'on emish. Uchunchi qizini Sayyid Mirzo degan Andxud sayyidlariga berib edilar. Ortuqsi Saydi Mirzog'a mashhur edi.

Yana bir g'unchachidin bir qiz bo'lub edi. Sulton otliq, onasi Zubayda og'a edi, Hasanshayx Temurning nabirasi edi. Shaybon sultonlaridin Qosim Sultong'a berib edilar. Andin bir o'g'il bo'lub edi. Qosim Husayn Sulton otliq Hindustonda mening mulozamatimga keldi. Rona Sangoning g'azvida bor edi. Badavunni anga berildi. Qosim Sultondin so'ng Bo'ron Sulton otliq uruqlaridin oldi, andin bir o'g'li bor: Abdullo Sulton otliq, bu tarixta mening mulozamatimdadur. Bovujudkim, kichik yoshluqtur, xizmati yomon emas.

Xavotin va sarori: avval olg'on xotuni Beka Sultonbegim edi, Sanjar Mirzo Marviyning qizi edi. Badiuzzamon Mirzo mundin tug'ub edi. Ko'p kajxulq edi. Sulton Husayn Mirzoni ko'p og'ri-

tur edi. Kajxulqlig'idin Mirzo batang keldi, oxir qo'ydi va xalos bo'ldi, ne qilsun, haq Mirzo jonibi edi.

Zani bad dar saroyi mardi nako',
Ham dar in olam ast do'zaxi o'.[1]

Tengri hech musulmong'a bu baloni solmag'ay. Yomon xo'yluq, kajxulq xotun, iloho, olamda qolmag'ay.

Yana bir Cho'libegim edi. Ozod beklarining qizi edi. Sultonim begim andin tug'ub edi.

Yana Shahribonu begim edi. Sulton Abusa'id Mirzoning qizi edi. Taxt olg'ondin so'ng olib edi. Chekmon urushida Mirzoning jami' haramlari mihaffadin chiqib otqa minganda, bu inisining e'timodig'a mihaffadin chiqmas va otqa minmas. Muni Mirzog'a yetkururlar, bu jihattin Shahribonubegimni qo'ydi va singili Poyandasultonbegimni oldi. O'zbak Xurosonni olg'ondin so'ng, Poyandasultonbegim Iroqqa bordi. Iroqta g'aribliqta naql qildi.

Yana Xadicha begim edi, Sulton Abusa'id Mirzoning g'unchachisi edi. Mirzodin bir qizi bor edi, Oqbegim otliq, Iroqta Sulton Abusa'id Mirzoning shikastidin so'ng Hirig'a keldi. Hirida Sulton Husayn Mirzo oldi va sevdi. G'unchachiliq martabasidin begimlik martabasig'a taraqqiy qildi. So'ngralar xud asru ixtiyor bo'lub edi. Muhammad Mo'min Mirzoni aning sa'yi bila o'lturdilar. Sulton Husayn Mirzoning o'g'lonlari yog'iqtilar, ko'praki muning jihatidin edi. O'zini oqila tutar edi, vale beaql va purgo'y xotun edi, rofiziya ham ekandur. Shoh G'arib Mirzo bila Muzaffar Husayn Mirzo mundin tug'ub edi.

Yana Opoq begim edi. Andin hech o'g'ul va qiz bo'lmadi. Popo og'achakim, muncha suyukluk edi, muning ko'kaldoshi edi. Chun o'g'ul-qizi yo'q edi. Popo og'achaning o'g'lonlarini o'g'lidek saxlar edi. Mirzoning behuzurluqlarida bisyor yaxshi xizmat qilur edi, Haramlaridin hech kim muncha xizmat qila olmas edi. Men Hindustong'a kelur yil Hiridin keldi. Men ham

[1] *Manosi:* "Yaxshi kishining xonasidagi yomon xotin, shu dunyoning o'zidayoq uning do'zaxidur.

ta'zim va ehtiromlarin ilikdin kelguncha qildim. Chanderiyni muhosara qilg'onda xabar keldikim, Kobulda Tengri hukmini butkarmush.

G'umalaridin bir Latif Sulton og'acha edi, chorshanbihiylardindurkim, Abulmuhsin Mirzo bila Kepak Mirzo andin tug'ub edi.

Yana Minglibiy og'acha edi, o'zbak edi, Shahribonu begimning kishi-qorasidin bo'lur edi. Abuturob Mirzo, Muhammad Husayn Mirzo va Faridun Husayn Mirzoning onasi edi. Yana ikki qizi ham bor edi.

Yana Popo og'acha edi. Opoq begimning ko'kaldoshi bo'lur edi. Mirzo ko'rib sevib oldi. Besh o'g'ul, to'rt qizning onasi edi, nechukkim, mazkur bo'ldi.

Yana bir Begi Sulton og'acha edi. Andin o'g'ul, qiz bo'lmadi.

Yana kichik-kirim g'uma, g'unchachi bisyor edi. Xotunlardin va g'umalardin mo'tabar bular edikim, mazkur bo'ldi.

Sulton Husayn Mirzodek ulug' podshoh Hiridek islom shahrining podshohi bu ajabturkim, bu o'n to'rt o'g'lidin uchi valadduz-zino emas edi. Fisq va fujur o'zida, o'g'lonlarida va el-ulusida asru shoye edi. Ushbularning shomatidin edikim, mundoq xonavodadin yetti-sekkiz yilda bir Muhammad Zamon Mirzodin o'zga osor va alomat qolmadi.

Umarosi: bir Muhammad Burunduq barlos edi. Choku barlos naslidindur. Muhammad Burunduq ibn Ali ibn Burunduq ibn Jahonshoh ibn Choku barlos Bobur Mirzo qoshida bek edi. Andin so'ng Sulton Abusa'id Mirzo ham rioyat qilib, munga Jahongir barlos bila Kobulni berib, Ulug'bek Mirzog'a atka qilib edi. Sulton Abusa'id Mirzodin so'ng Ulug'bek Mirzo barloslarg'a qasd qilur maqomida bo'ldi. Bular tuyub, Mirzoni tutub, el va ulusini ko'churub, Qunduz sari ko'chtilar. Hindukushning ustidin Mirzoni odamiyona Kobul sari uzatib, o'zlari Xurosong'a, Sulton Husayn Mirzog'a bordilar. Mirzo ham yaxshi rioyatlarin qildi. Muhammad Burunduq asru bilimlik kishi edi. Bisyor sardor kishi edi. Qushqa asru ko'p mayli bor edi. Andoqkim, bir qushi o'lsa yo itsa, o'g'lonlarining otini tutub aytur ekandurkim, bu qush o'lguncha yo itkuncha faloni o'lsa ne edi, yo falonining bo'yni sinsa ne edi?

Yana Muzaffar barlos edi. Mirzoning qazoqliqlarida bor edi. Bilmon, Mirzog'a qaysi tavri xush yoqib, asru ulug' rioyat qilib edi. E'tibori bu martabada edikim, Sulton Husayn Mirzo qazoqlig'ida aning bila mundoq shart qilib edikim, har viloyatkim musaxxar bo'lsa, chahor dong Mirzoning bo'lg'ay, du dong aning. Bu ajab shartedur, podshohliqta qachon rost kelgaykim, bir qarojo' kishini o'zi bila sharik qilg'ay. Ini-o'g'ul bila mundoq shart muyassar bo'lmas. Bek kishi bila xud nechuk muyassar bo'lur? Taxt olg'ondin so'ng bu sharttin pushaymon bo'ldi, vale sud qilmadi. Bu tiyramag'z mardak ham muncha rioyat topib Mirzog'a ziyoda surliqlar qilur edi. Mirzo royi bila amal qilmas edi. Oxir dedilarkim, masmum bo'ldi, vallohu a'lam bi haqiqatil-hol.

Yana Alisherbek Navoiy edi, begi emas edi, balki musohibi edi, kichikligida hammaktab ekandurlar. Xususiyat bisyor ekandur. Bilmon, ne jarima bila Sulton Abusa'id Mirzo Hiridin ixroj qildi. Samarqandg'a bordi, necha yilkim, Samarqandta edi, Ahmad Hojibek murabbiy va muqavviysi edi. Alisherbekning mizoji nozukluk bila mashhurdur. El nazokatini davlatining g'ururidin tasavvur qilur edilar. Andoq emas ekandur, bu sifat anga jibilliy ekandur. Samarqandta ekanda ham ushmundoq nozuk mizoj ekandur.

Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas. Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, beshi "Xamsa" javobida, yana bir "Mantiqut-tayr" vaznida "Lisonut-tayr" otliq. To'rt g'azaliyot devoni tartib qilibtur: "G'aroyibus-sig'ar", "Navodirush-shabob", "Badoye ul-vasat", "Favoyid ul-kibar" otliq. Yaxshi ruboiyoti ham bor.

Yana ba'zi musannafoti borkim, bu mazkur bo'lg'onlarg'a boqa pastroq va sustroq voqe' bo'lubtur. Ul jumladin insholarini Mavlono Abdurahmon Jomiyg'a taqlid qilib jam' qilibtur. Hosili kalom, har kimga har ish uchun har xatkim bitibtur, yig'ishturubtur. Yana "Mizon ul-avzon" otliq aruz bitibtur, bisyor madxuldur: Yigirma to'rt ruboiy vaznida to'rt vaznda g'alat qilibtur. Ba'zi buhurning avzonida ham yangilibtur, aruzg'a mutavajjih

bo‘lg‘on kishiga ma’lum bo‘lg‘usidur. Forsiy devon ham tartib qilibtur.

Forsiy nazmda Foniy taxallus qilibtur, ba’zi abyoti yomon emastur, vale aksari sust va furudtur. Yana musiqada yaxshi nimalar bog‘labtur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur.

Ahli fazl va ahli hunarg‘a Alisherbekcha, murabbiy va muqavviy ma’lum emaskim, hargiz paydo bo‘lmish bo‘lg‘ay. Ustoz Qulmuhammad va Shayxiy Noiy va Husayn Udiykim, sozda saromad edilar, bekning tarbiyat va taqviyati bila muncha taraqqiy va shuhrat qildilar. Ustoz Behzod va Shoh Muzaffar tasvirda bekning sa’y va ehtimomi bila mundoq mashhur va ma’ruf bo‘ldilar. Muncha binoyi xayrkim, ul qildi, kam kishi mundoqqa muvaffaq bo‘lmish bo‘lg‘ay.

O‘g‘ul va qiz va ahl-u ayol yo‘q, olamni tavre fard va jarida o‘tkardi. Avoyil muhrdor edi. Avosit bek bo‘lub, necha mahal Astrobodta hukumat qildi. Avoxir sipohiylikni tark qildi. Mirzodin nima olmas, balki yilda Mirzog‘a kulliy mablag‘lar peshkash qilur edi. Sulton Husayn Mirzo Astrobod cherikidin yong‘onda istiqbolg‘a keldi, Mirzo bila ko‘rushub qo‘pquncha, bir holati bo‘ldi, qo‘polmadi, ko‘tarib eltdilar. Tabiblar aslo tashxis qila olmadilar. Tonglasig‘a-o‘q Tengri rahmatig‘a bordi. Bir bayti hasbi hol voqe’ bo‘lubtur:

Bu dard ilaki o‘larmen, maraz chu zohir emas,
Tabiblar bu baloga ne chora qilg‘oylar.

Yana Ahmad Tavakkul barlos edi. Burunlar muddate Qandahor hukumati munda edi.

Yana Valibek edi. Hoji Sayfuddinbekning naslidindur. Nikuzdur. Mirzoning ulug‘ begi edi. Sulton Husayn Mirzo taxt olg‘ondin so‘ng xeyli umr topmadi, bot-o‘q o‘ldi. Musulmon va namozguzor va turk va sodiq kishi edi.

Yana Hasan Shayx Temur edi. Buni Bobur Mirzo rioyat qilib, beklik martabasig‘a yetkurub edi.

Yana No‘yonbek edi. Otasi Tirmiz sayyidlaridindur, ona tarafidin ham Sulton Abusa’id Mirzo, ham Sulton Husayn Mirzog‘a uruq bo‘lur. Sulton Abusa’id Mirzo ham rioyat qilib edi. Sulton

Ahmad Mirzo qoshida mo‘tabar bek edi. Sulton Husayn Mirzo qoshig‘a ham bordi, yaxshi rioyat topti, lavand va xushbosh va sharobxo‘r va ayyosh kishi edi. Hasan Ya’qub aning xizmatida bo‘lg‘on uchun Hasan Nuyon ham derlar.

Yana Jahongir barlos edi. Kobulda necha mahal Muhammad Burunduq bila shariklik hukumati qilib turlar, so‘ngra Sulton Husayn Mirzo qoshig‘a bordi. Yaxshi rioyatini qildi.

Harakot va sakanoti zarofat va latofat bila edi. Xushmaosh kishi edi. Ov va qushning roh va ravishini yaxshi bilur uchun Sulton Husayn Mirzo aksar bu ishlarni anga ruju’ qilur edi. Badiuzzamon Mirzoning musohibi edi. Mirzo musohiblig‘in yod qilib ta’rif qilur edi.

Yana Mirzo Ahmadali Forsiy barlos edi. Agarchi she’r aytmas edi, xushtab’ va she’rshunos va zarif va yatimcha kishi edi.

Yana Abdulxoliqbek edi. Feruzshohbekkim, Shohrux Mirzoning ulug‘ rioyat qilg‘on begi edi, muning ulug‘ otasidur. Bu jihattin Abdulxoliq Feruzshoh derlar. Bir necha mahal Xorazm munda edi.

Yana Ibrohim do‘ldoy edi. Ish hisobini va mulkdorliq tariqini yaxshi bilur edi. Muhammad Burunduqning soniyi isnayni edi.

Yana Zunnun arg‘un edi. Mardona kishi edi. Sulton Abusa’id Mirzo qoshida ekanliklarida yaxshi qilichlar chopqondur. Andin so‘ngra ham har yerida iligi ishga yetibdur. Mardonalig‘ida so‘z yo‘q edi. Bir nima telbarak kishi edi. Bizning mirzolarning qoshidin Sulton Husayn Mirzo qoshig‘a bordi. G‘o‘rni va Nakdariyni berdi. Yetmish-sekson kishi bila ul navohida yaxshilar qilich chopti. Oz-oz kishi bila qalin-qalin hazora va nakdariyni[1] yaxshilar bosti. Hazorani va Nakdariyni oncha kishi zabt qilg‘on emas. Necha mahaldin so‘ng Zamini Dovarni ham berdilar.

O‘g‘li Shoh Shujo’ arg‘un ham otasi bila bo‘yla kichikliklarida yurub, qilichlar chopti. Sulton Husayn Mirzo otasining rahmig‘a rioyat qilib, Qandahorni otasi bila shariklik berdi. So‘ngra bu ota-o‘g‘ul, ul o‘g‘ul bila ota orasida yog‘iliqlar solib, fitnalar qildilar. Oxir men Xisravshohni tutub navkar-savdaridin ayirib, Kobulni Zunnunning kichik o‘g‘li Muqimdin olg‘on yili Zun-

[1] Edinburg nusxasi: Nukdariyni.

nun, Xisravshoh mening jihatimdin bechora bo'lub borib, Sulton Husayn Mirzoni ko'rdilar. Sulton Husayn Mirzodin so'ngra (Zunnun) ko'prak ulg'aydi. Hirining domani ko'h viloyatlarini, misli Uba va Chaxcharon munga berdilar.

Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Mirzokim shariklik podshoh bo'ldilar, Badiuzzamon Mirzo eshigida bu sohibixtiyor edi va Muzaffar Mirzo eshigida Muhammad Burunduq barlos sohibixtiyor edi. Agarchi mardonalig'i bor edi, vale bir nima telbarak va go'l kishi edi. Telba va go'l bo'lmasa, mundoq xushomadni qabul qilib, o'zini rasvo qilurmu? Tafsili budurkim, Hirida mundoqkim e'tibor va ixtiyor bo'ldi, bir necha shayx va mullo anga kelib derlarkim, Qutb bizning bila ixtilot qiladur, sanga "Hizabrulloh" laqab bo'ldi, sen o'zbakni olg'ungdur. Bu xushomadni inonib, bo'ynig'a fo'ta solib, shukrlar qilibtur. Bodg'is navohisida Shayboniyxonkim, mirzolarning ustiga kelib, birini birga qo'shqali qo'ymay bosti. Zunnun yuz, yuz ellikcha kishi bila Qaro Rabotta Shayboniyxon ro'baro'sida ushbu so'zga chin bo'lub turdi. Qalin kishi yetgan bila olib-o'q tebratdilar. Zunnunni olib o'lturdilar.

Pok mazhab kishi edi, namozini tark qilmas edi, ortuqsi namozlar ham xeyli o'tar edi. Shatranjg'a ko'p mash'uf edi. El bir ilik ila o'ynasa, ul ikki ilik bila o'ynar edi. Har nechuk ko'ngli tilar o'ynar edi. Imsok va xissat tabiatida g'olib edi.

Yana Darveshalibek edi. Alisherbekning tuqg'an inisi edi. Necha mahal Balxning hukumati munda edi. Balxda yaxshi bekliklar qildi. Tiyra mag'z va mudaffe' va behunarroq kishi edi. Sulton Husayn Mirzo avval Qunduz va Hisor ustiga kelganda tiyra mag'zlig'idin tutturdilar. Balx hukumatidin ma'zul bo'ldi. Tarix to'qquz yuz o'n oltida men Qunduz kelganda, mening qoshimg'a kelib edi, masx va mabhut edi. Beklik qobiliyatidin dur va ichkilik salohiyatidin mahjur edi. G'olibo, Alisherbek vositasidin muncha rioyat topqandur.

Yana Mo'g'ulbek edi. Necha mahal Hiri hukumati anda edi. So'ngra Astrobodni berdilar. Astrobodtin Iroqqa Ya'qubbek qoshig'a qochib bordi. Yatimcha kishi edi. Hamisha qimor qilur edi.

Yana Sayyid Badr edi. Bisyor zo‘r va asru shirin harakot kishi edi. Ajab sohib usul kishi edi. G‘arib xo‘b raqs qilur edi. G‘ayri mukarrar raqs qilur edi. G‘olibo ul raqs aning ixtiroidur. Hamisha Mirzo mulozamatida bo‘lur edi. Doim harifi sharob va hamsuhbati edi.

Yana Islim barlos edi. Turk kishi edi. Qushchiliqni yaxshi bilur edi. Ba’zi ishlarni tavr qilur edi. O‘ttuz-qirq botmon yoy kuch bila o‘qni otib, taxtadin o‘tkarur edi. Qabaq maydonida maydon boshidin chopib, yoyni tushurub ko‘rub otib qabaqni urar edi. Yana zihgirni bir qari-bir yarim qari rishtag‘a bog‘lab, rishtaning yana bir uchini bir yig‘ochqa bog‘lab, evrulur edi. Evrulur holatda o‘qni otib, zihgirdin o‘tkarur edi. Mundoq g‘arib ishlari xeyli bor edi. Hamisha mulozamat qilur edi, har suhbatta bor edi.

Yana Sulton Junayd barlos edi. So‘ngralar Sulton Ahmad Mirzo qoshig‘a kelib edi. Bu Sulton Junayd barlosningkim, bu tarixta Jo‘npur hukumati shirkat bila anga taalluqtur, otasidur.

Yana Shayx Abusa’idxon Darmiyon edi. Bilmon, bir urushta Mirzog‘a ot kelturubmudur yo Mirzog‘a qasd qilg‘on g‘animni daf’ qilibmudur, ul jihattin bu laqab bila mullaqqab bo‘lubtur.

Yana Behbudbek edi. Burunlar chuhra chargasida xizmat qilur edi. Mirzoning qazoqliqlarida xizmati yoqib, Behbudbekka bu inoyatni qilib erdikim, tamg‘ada va sikkada aning oti edi.

Yana Shayximbek edi. “Suhayliy” taxallus qilur uchun Shayxim Suhayliy derlar edi. Bir tavr she’r aytur edi. Qo‘rqqudek alfoz va maoniy darj qilur edi. Aning abyotidan bir budur:

Shabi g‘am girdbodi oham az jo burd gardunro,
Furo‘ burd ajdahoi seli ashkam rub’i maskunro.[1]

Mashhurdurkim, bir qatla bu baytni Mavlono Abdurahmon Jomiy xizmatida o‘qubtur. Mavlono aytibturkim: “Mirzo, she’r aytasiz yo odam qo‘rqutasiz?” Devon tartib qilib edi. Masnaviyoti ham bor.

Yana Muhammad Valibek edi. Valibekningkim, mazkur bo‘ldi, aning o‘g‘li edi. Oxirlar Mirzo qoshida ulug‘ bek bo‘lub

[1] *Ma’nosi*: “G‘amli kechalarda ohimning quyuni osmonni o‘rnidan qo‘zg‘atdi, ko‘z yoshim selining ajdahosi Yer yuzini yutib yubordi”.

edi. Bovujudkim, ulug‘ bek edi, hargiz xizmatini tark qilmas edi. Kecha va kunduz eshikta yastanib edi. Andoqkim, oshi va shiloni doim eshikta-o‘q tortilur edi. Mundoq mulozamat qilur kishi, muqarrardurkim, andoq rioyat topg‘ay.

Ajab baloyedur bu zamonda, birovkim bek atandi, keyinida besh-olti kal va ko‘rni ko‘rdi, takliflar bila eshikka kelturmak kerak. Ul nav’ mulozamat xud qandadur, o‘zlarining bedavlatlig‘i ekin. Muhammad Valibekning oshi va shiloni yaxshi edi. Navkarni bir shiq va ranga saxlar edi. Faqir va miskinga o‘z iligi bila g‘alaba xayr qilur edi. Fahshgo‘y va badzabon kishi edi.

Tarix to‘qquz yuz o‘n yettida men Samarqandni olg‘onda, Muhammad Valibek va Darveshali kitobdor mening qoshimda edilar. Ul vaqt aflij bo‘lub edi. Ne so‘zida maza bor edi, ne o‘zida. Muncha rioyat qobili emas edi. G‘olibo xizmat ani ul martabag‘a yetkurgandur.

Yana Bobo Ali eshik og‘a edi. Avval Alisherbek rioyat qilib edi. So‘ngra mardonalig‘idin Mirzo olib, eshikog‘asi qilib bekliq martabasig‘a yetkurub edi. Yunus Alikim, bu tarixta mening qoshimda bek va muqarrab va ichkidur, zikri mukarrar kelgusidur, muning o‘g‘lidur.

Yana Badruddin edi. Burun Sulton Abusa’id Mirzoning sadri Mirak Abdurahim qoshida edi. Xeyli chust va chaspon ekandur. Derlarkim, yetti ottin sachrag‘andur. Bu va Bobo Ali musohiblar edilar.

Yana Hasanali jaloyir edi. Asli oti Husayn Ali jaloyirdur, vale Hasanalig‘a mashhurdur. Otasi Ali jaloyirni Bobur Mirzo rioyat qilib, bek qilg‘ondur, so‘ngra Yodgor Muhammad Mirzo Hirini olg‘onda, Ali jaloyirdin ulug‘roq kishisi yo‘q edi. Hasanali jaloyir Sulton Husayn Mirzo qoshida qushbegi edi, shoir edi. Tufayliy taxallus qilur edi, qasidani bisyor yaxshi aytur edi. O‘z zamonida qasidada saromad edi. Tarix to‘qquz yuz o‘n yettidakim, Samarqandni oldim, mening qoshimg‘a keldi. Besh-olti yil mening qoshimda bo‘ldi. Mening otimg‘a ham yaxshi qasidalar aytdi. Bebok va mutlif kishi edi. Chuhra saxlar edi. Hamisha nard o‘ynar edi, qimor qilur edi.

Yana Xoja Abdullo Marvoriy bek bo‘lub edi. Purfazoyil kishi edi, qonunni oncha kishi chalmaydur, qonunda girift qilmoq muning ixtiroidur. Xututni xo‘b bitir, ta’liqni xo‘broq bitir edi, inshoni xo‘b qilur edi, xushsuhbat kishi edi, she’r aytur edi. “Bayoniy” taxallus qilur edi. She’ri o‘zga haysiyotg‘a boqa ko‘p furudtar edi, vale she’rni xo‘b tanir edi. Fosiq va bebok edi, fisqning shomatidin obila marazig‘a giriftor bo‘lub, ilik oyog‘idin qolib, necha yil turluk-turluk azob va mashaqqatlar tortib, ushbu baliyya bila-o‘q olamdin naql qildi.

Yana Muhammad Sayyid Urus edi. Urus arg‘unkim, Sulton Abusa’id Mirzo taxt olg‘onda ulug‘ va ixtiyor bek ul edi, muning otasidur. Ul zamonda yaxshi otishliq yigitlar bor edi. Ul saromadlardin biri budur: yoyi qattiq, o‘qi uzun, berk otishliq va yaxshi otishliq ekandur. Andxud hukumati necha mahallar anda edi.

Yana Mirali miroxur edi. Bu uldurkim, Sulton Husayn Mirzog‘a kishi yiborib, Yodgor Muhammad Mirzoning g‘ofillig‘ida ustiga kelturdi.

Yana Sayyid Hasan o‘g‘loqchi edi. Sayyid o‘g‘loqchining o‘g‘li Sayyid Yusufbekning inisi edi va Mirzo Farrux otliq haysiyatliq va qobiliyatliq o‘g‘li bor edi. Tarix to‘qquz yuz o‘n yettida men Samarqandni olg‘onda mening qoshimg‘a kelib edi. She’rni agarchi kam aytib edi, vale tavre aytur edi. Usturlob va nujumni yaxshi bilur edi. Suhbati va ixtiloti ham yaxshi edi. Bir nima badsharob edi. G‘ijduvon urushida o‘ldi.

Yana Tengriberdi somonchi edi. Turk va mardona va qilichliq yigit edi. Balx eshigida Nazar Bahodur otliq Xisravshohning ulug‘ navkarini yaxshi chopqulab edi, nechukkim mazkur bo‘ldi.

Yana bir necha turkman beklari edikim, Mirzo qoshig‘a kelib rioyat topib edilar. Burun kelgan bir Alixon Boyandur edi.

Yana Asadbek va Tahamtanbek edi. Bular og‘a-ini edilar. Tahamtanbekning qizini Badiuzzamon Mirzo olib edikim, Muhammad Zamon Mirzo andindur.

Yana Ibrohim chig‘atoy edi.

Yana Amir Umarbek edi. So‘ngralar Badiuzzamon Mirzo qoshida bo‘lur edi. Mardona va turk va yaxshi kishi edi. Abulfath

otliq bir o‘g‘li Iroqdin mening qoshimg‘a keldi, bu tarixta ham bordur. Bisyor sust va bejur’at va bo‘lumsizdur, aningdek otadin muningdek o‘g‘ul.

So‘ngra kelganlardinkim, Shoh Ismoil Iroq va Ozarbayjonga mutasarrif bo‘lg‘onda, andin Xuroson kelib edilar, bir Abdulboqiy Mirzo edi. Temurbek naslidindur. Mironshohiydur. Burundin bularning nasli ul viloyatlarg‘a borib, saltanat doiyasini boshlaridin chiqarib, ul podshohlarga mulozamat qilib, rioyat topa kelgandurlar. Bu Abdulboqiy Mirzoning ammi (amakisi) Temur Usmon Ya’qubbek qoshida ulug‘ va mo‘tabar bek ekandur. Bir navbat Xuroson ustiga qalin cherik qo‘shub yibormak xayol ham qilg‘ondur. Abdulboqiy Mirzo kelgach, Sulton Husayn Mirzo ham yaxshi rioyatini qilib, kuyov qilib Sultonim begimnikim, Muhammad Sulton Mirzoning onasi edi, berdi.

Yana so‘ngra kelganlardin Murodbek Boyandur edi.

Sudur: biri Mir Sarbarahna edi. Andijonning kentlaridindur. G‘olibo mutasayyiddur, bisyor xushsuhbat va xushtab’ va shirinkalom kishi edi. Xuroson fuzalosi va shuarosi qoshida aning daxli va so‘zi mo‘tabar va sanad edi. Amir Hamza qissasining muqobalasida umre zoye qilib, uzun-uzoq yolg‘on qissa bog‘labtur; bu amr muxolifi tab’ va aqldur.

Yana Kamoliddin Husayn Gozurgohiy edi, agarchi so‘fi emas edi, mutasavvif edi. Alisherbek qoshida mundoq mutasavviflar yig‘ilib, vajd va samo’ qilurlar ekandur. Aksaridin muning usuli yaxshiroq ekandur. G‘olibo sababi rioyati usuli bo‘lubtur. O‘zga degudek haysiyati yo‘q edi. Bir tasnifi bor: “Majlis ul-ushshoq” otliq. Sulton Husayn Mirzoning otig‘a bog‘lab bitibtur. Bisyor sust va aksar yolg‘on va bemaza beadabona harflar bitibtur. Andoqkim, ba’zidin tavahhumi kufrdur. Nechukkim xeyli anbiyoni va avliyoni alayhimis salom majoziy oshiqliqqa mansub qilib, har qaysig‘a ma’shuq va mahbube paydo qilibtur. Yana bu ajab go‘lona amridurkim, debochada Sulton Husayn Mirzo, o‘zumning tahrir va tasnifimdur, deb bitibdur. Kitob orasida kelturulgan Kamoliddin Husaynning ash’or va g‘azaliyotining boshida tamom “limuharririhi” bitilibdur. Ushbu Kamoliddin Husaynning xushomadidin Zunnun arg‘un “Hizabrulloh”g‘a mullaqqab bo‘ldi.

Vuzaro: biri Majdiddin Muhammad edi, Shohrux Mirzoning yakqalama devoni, Xoja Pir Ahmad Xavofiyning o'g'li edi. Burunlar Sulton Husayn Mirzoning devonida xotirxoh tartib va nasaqe yo'q edi. Isrof va itlof bisyor bo'lur edi: ne raiyat ma'mur edi. Ne sipohiy shokir. Ul fursatta Majdiddin Muhammad parvonachi edi. Mirak derlar edi. Mirzog'a ozroq yarmoq muhim bo'lub devoniylardin tilaganda, devoniylar, yo'qtur, hosil bo'lmas, deb javob berurlar. Majdiddin Muhammad hozir ekandur, tabassum qilur. Mirzo jihat so'rsa, xilvat qilib, ko'nglidagini arz qilib derkim, Mirzo shart qilsalarkim, mening iligimni qaviy qilib, so'zumdin tajovuz qilmasalar, oz fursatta andoq qilaykim, viloyat ma'mur va raiyat shokir va xizona mavfur va sipohiy vofir bo'lg'ay. Mirzo ham aning dilxohi ahd va shart qilib, tamom Xuroson mamolikida ani ixtiyor qilib, jami' muhimmotni aning uhdasig'a qildi.

Bu ham imkoni boricha sa'y va ehtimom qilib, oz fursatta sipohiy va raiyatni rozi va shokir qildi. Xizonag'a ham vofir yarmoqlar tushurdi, viloyatni ma'mur va obodon qildi. Vale Alisherbek boshliq jami' beklar va ahli mansab bila ziddona maosh qildi. Bu jihattin borcha aning bila yomon bo'ldilar. Sa'y va ig'vo qilib, Majdiddin Muhammadni tutturub, ma'zul qildilar. Aning o'rnig'a Nizomulmulk devon bo'ldi. Necha mahaldin so'ng Nizomulmulkni ham tutturub o'lturub, Xoja Afzalni Iroqtin kelturub devon qildilar. Men Kobul kelgan fursatda Xoja Afzalni bek qilib edilar. Devonda ham muhr bosar edi.

Yana Xoja Ato edi. Agarchi alardek sohibmansabi devon emas edi. Vale jami' Xurosonotta Xoja Atoning bemashvarati hech muhim faysal topmas edi. Muttaqiy va namozguzor va mutadayyin kishi edi. Mashg'ullug'i ham bor ekandur.

Sulton Husayn Mirzoning tavobe' va lavohiqi bular erdikim, mazkur bo'ldi.

Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxsis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg'ullug'i bor edi, himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolg'a tegurgay.

Bu jumladin bir Mavlono Abdurahmon Jomiy edikim, zohir va botin ulumida ul zamonda ul miqdor kishi yo‘q edi. She’ri xud ma’lumdur. Mulloning janobi andin oliyroqdurkim, ta’rifqa ehtiyoji bo‘lg‘ay. G‘oyatash xotirg‘a kechtikim, bu muhaqqar ajzoda tayammun va tabarruk jihatidin alarning otlari mazkur va shammaye sifatlaridin mastur bo‘lg‘ay.

Yana shayxulislom Sayfuddin Ahmad edi. Mavlono Sa’duddin Taftazoniyning naslidindur. Andin beri Xuroson mamolikida shayxulislom bo‘la kelgandurlar. Bisyor donishmand kishi edi. Arabiya ulumini va naqliya ulumini xo‘b bilur edi. Bisyor muttaqiy va mutadayyin kishi edi. Agarchi shofiiy mazhab edi, har mazohibni rioyat qilur edi. Derlarkim, yetmish yilg‘a yovuq jamoat namozini tark qilmaydur. Shoh Ismoil Hirini olg‘onda shahid qildi. Alarning naslidin kishi qolmadi.

Yana Mavlono Shayx Husayn edi. Agarchi Mullo Shayx Husaynning zuhur va taraqqiysi Sulton Abusa’id Mirzoning zamonida ekandur, chun Sulton Husayn Mirzo zamonida ham bor ekandurlar, ul jihattin mazkur bo‘ldi. Hakamiyot va aqliyot va kalom ilmini xo‘b bilur edi. Oz alfozda ko‘p so‘z topib, diqqat bila guftugo‘ qilmoq aning ixtiroidur. Sulton Abusa’id Mirzoning zamonida bisyor muqarrab va ixtiyor edi. Jami’ mamolik muhimmotida aning daxli bor edi. Ehtisobni xud andin yaxshiroq kishi qilg‘on emastur. Ushbu jihattinkim, Sulton Abusa’id Mirzo qoshida muqarrab ekandur. Sulton Husayn Mirzoning zamonida mundoq benazir kishiga ihonatlar tegurdilar.

Yana Mullozodayi Mullo Usmon edi. Kobul tumanlaridin Lahugar tumanining Charx otliq kentidindur. Ulug‘bek Mirzo zamonida o‘n to‘rt yoshida dars aytqon uchun, Mullo Modarzod derlar ekandurlar. Samarqandtin borib, Ka’bani tavof qilib, Hirig‘a kelganda, Sulton Husayn Mirzo man’ qilib saxladi. Bisyor donishmand kishi edi. Ul zamonda oncha donishmand kishi yo‘q edi. Derlarkim, ijtihod martabasig‘a yetkandur, vale ijtihod qilmaydur. Andin manquldur: der emish, kishi bir nimanikim eshitti, yana nechuk unutur. Qaviy hofizasi bor ekandur.

Yana Mir Murtoz edi. Hikamiyot va ma’qulotni yaxshi bilur edi, aning uchun bu laqab bila mulaqqab bo‘lubturkim, bisyor

ro‘za tutar ekandur. Shatranjg‘a ko‘p shag‘afi bor ekandur, bu martabadakim, agar ikki harif uchrasa, biri bila shatranj o‘ynab, yana birining etagini tutub o‘lturur ekandurkim ketmag‘ay deb.

Yana Mullo Mas’ud Shirvoniy edi. Yana Mullo Abdulg‘afur Loriy edi. Mavlono Abdurahmon Jomiyning ham muridi, ham shogirdi edi. Mulloning aksar musannafotini mullo qoshida o‘tkarib edi. “Nafahot”qa sharh yo‘sunluq bir nima bitibtur. Ulumi zohiriyag‘a bisyor mustahzar edi. Bovujudi ulumi zohiriy, ulumi botiniydin ham bahramand edi. Ajab betaayyun va betakalluf kishi edi. Har kimni mullo desalar, aning olida juzv tortmoqtin ori yo‘q edi. Har yerda darveshe nishon bersalar, aning qoshig‘a yetmaguncha qarori yo‘q edi. Men Xuroson borg‘onda Mullo Abdulg‘afur mariz edi. Mulloning mazorini tavof qilganda, Mullo Abdulg‘afurning iyodatig‘a borib edim, mulloning madrasasida edi. Necha kundin so‘ng o‘shul maraz bila-o‘q naql qildi.

Yana Mir Jaloliddin muhaddis edi. Hadis ilmini Xurosonda oncha bilur kishi yo‘q edi, xeyli muammardur. Bu tarixqacha tirik edi.

Yana Mir Atoulloh Mashhadiy edi. Arabiy ilmini yaxshi bilur edi. Qofiyada bir forsiy risola bitibdur, tavre bitibdur, aybi budurkim, amsila uchun tamom o‘zining abyotini kelturubtur. Yana har baytidin burun, “chunonki, dar in bayti banda”[1] lafzini lozim tutubtur. Qofiya risolasida ba’zi muorizlari muvajjah daxllar qilibturlar. Yana sanoyi she’rda “Badoyi us-sanoyi’” otliq risola bitibtur, xeyli yaxshi bitibtur. Mazhabida inhirofi bor ekandur.

Yana Qozi Ixtiyor edi. Qoziliqni xub qildi. Fiqhda bir forsiy risola bitibtur, tavr risoladur. Yana bir mazmun bila iqtibos uchun oyoti kalomiyni jam’ qilibtur. Murg‘obta mirzolar bila muloqot qilganda, Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusuf bila kelib meni ko‘rdilar, Boburiy xattidin so‘z chiqti, mufradotni tiladi, bitidim. O‘shal majlisda mufradotni o‘qub qavoidini bitib, nimalar bitidi.

Yana Mir Muhammad Yusuf edi. Shayxulislomning shogirdi edi. So‘ngra Shayxulislom o‘zining yerida ani nasb qildi. Ba’zi majlisda Qozi Ixtiyor yuqqori o‘lturur edi, ba’zi majlisda

[1] Masalan, bandaning bu baytida.

bu. So'ngralar sipohiyliq bila sardorliq ishiga andoq maftun va mash'uf ediki, bu ikki ishdin o'zga aning alfozidin ne ilm ma'lum bo'lur edi va aning kalomidin ne fahm mafhum. Agarchi har ikkalasidin nasib va bahrasi yo'q edi. Oqibat ushbu dag'dag'alardin mol va joyi va xonumoni barbod bordi. Shiiy ekandur.

Shuarodin: bu jam'ning saromad va sardaftari Mavlono Abdurahmon Jomiy edi. Yana Shayxim Suhayliy va Husayn Ali Tufayliy jaloyir erdikim, otlari va sifatlari Sulton Husayn Mirzoning beklari va ichkilari chargasida mazkur va mastur bo'ldi.

Yana Osafiy edi. Vazirzoda uchun "Osafiy" taxallus qilibtur. She'ri rang va ma'nidin xoli emastur. Agarchi ishq va holdin bebahradur. O'zining da'vosi bu edikim, men hargiz hech g'azalimni yig'ishturmoq vodisida bo'lmadim. G'olibo takalluf bo'lg'ay. Bu g'azaliyotini inisi yo qarobati jam' qilibtur. G'azaldin o'zga nav' she'r kam aytibtur. Men Xuroson borg'onda mulozamat qilib edi.

Yana Binoiy edi. Hiriliktur. Otasi Ustod Muhammad Sabz banno uchun mundoq taxallus qilibtur. G'azalida rang va hol bordur, devon tartib qilibtur, masnaviylari ham bor. Bir masnaviysi bor, mevalar bobida, mutaqorib bahrida, bemuhassal nima debtur, bekora qilibtur. Yana bir muxtasar masnaviysi bor, xafif bahrida. Yana bir ulug'roq masnaviysi bor, ul ham xafif bahrida, bu masnaviyni so'ngralar tugatib edi. Burunlar musiqiydin bexabar ekandur, bu jihattin Alisherbek ta'n qilur ekandur. Bir yil Mirzo Marvg'a qishlay borg'anda, Alisherbek ham borur. Binoiy Hirida qolur. Ul qish musiqiy mashq qilur, yozgacha oncha bo'lurkim, ishlar bog'lar. Yoz Mirzo Hiri kelganda savt va naqsh o'tkarur. Alisherbek taajjub qilib tahsin qilur. Musiqiyda tavr ishlar bog'labtur, ul jumladin bir naqshi bor, "Nuhrang"ga mavsum. Bu to'qquz rangning tuganishi va naqshning yallosi "Rost"tadur.

Alisherbekka xeyli mutaarriz ekandur. Bu jihattin xeyli jafolar tortti. Oxir tura olmay Iroq va Ozarbayjong'a Ya'qubbek qoshig'a bordi. Ya'qubbek qoshida yomon emas edi. Harifi majlis bo'lub edi. Ya'qubbek o'lgandin so'ng ul viloyatlarda turmay, Hiriga keldi. Hanuz zarofat va taarruzi bor edi. Ul jumladin biri budurkim, bir kun shatranj majlisida Alisherbek oyog'ini uzatur. Binoiyning

(orqasi)ga tegar, Alisherbek mutoyaba bila derki, "Ajab baloyest dar Hiri, agar poy daroz mekuni ba (pushti) shoir merasad".[1] Binoiy derkim, "agar jam' mekuni ham ba (pushti) shoir merasad".[2] Oxir bu zarofatlardin yana Hiridin Samarqand azimati qildi.

Alisherbekki qalin nimalar ixtiro' qilib edi va yaxshi nimalar ixtiro' qilib edi, har kichikim, har ishta bir nima paydo qildi, ul nimaning rivoj va ravnaqi uchun "Alisheriy" der edi. Ba'zi zarofat bila Alisherbekka isnod qilurlar edi. Nechukkim Alisherbek quloq og'rig'ida yog'liq bog'lag'on uchun xotunlar ko'k yog'liqni qiyiq bog'lag'onni "nozi Alisheriy" ot qo'ydilar. Bu jumladan Binoiy Hiridin azimat qilur vaqt eshagi uchun polondo'zg'a g'ayri mukarrar polone buyurur, otini "Alisheriy" der, "poloni Alisheriy" mashhur bo'ldi.

Yana Sayfiy Buxoriy edi, filjumla mullolig'i bor edi. O'qug'on kitoblarining mufassalini elga ko'rsatib, mullolig'ini isbot qilur edi. Devon tartib qilibtur, yana bir devoni ham borki, jami' hirfagarlar uchun aytibtur, masalni ko'p aytibtur. Masnaviysi yo'qtur. Nechukkim, bu qit'a anga doldur:

Masnaviy garchi sunnati she'rast,
Man g'azal farzi ayn medonam.
Panj bayte ki dilpazir buvad,
Behtar az xamsatayn medonam[3].

Bir forsiy aruzi bor. Bisyor kamsuxandur. Bir hisob bila asru pursuxandur. Kamsuxan bu ma'ni bilakim, keraklik nimalarni bitimaydur. Pursuxan bu ma'ni bilakim, ravshan va zohir kalimalarni nuqta va e'robig'acha bitibtur. Chog'irni yomon ichar ekandur, badsharob ekandur. Mahkam zarb mushti bor ekandur.

Yana Abdulloyi masnaviygo'y edi, Jomdindur. Mulloning xoharzodasi bo'lur, taxallusi Hotifiy edi. "Xamsa" muqobalasida masnaviylar aytibtur. "Haft paykar" muqobalasida aytqon masnaviysig'a "Haft manzar" ot qo'yubtur. "Iskandarnoma"

[1] "Ajab bir balodurki, Hirotda oyog'ingni uzatsang, shoirning orqasiga tegadi.

[2] "Yig'sang ham, shoirning orqasiga tegadi".

[3] Masnaviy she'rning sunnati bo'lsa ham, men g'azalni farzi ayn deb bilaman. Dilga yoqqan besh baytni ikki "Xamsa"dan yaxshiroq deb bilaman.

muqobalasida "Temurnoma" aytibtur. Bu masnaviylardin "Layli va Majnun" mashhurroqtur. Agarchi latofati shuhraticha yo'qtur.

Yana Mir Husayn Muammoiy edi. G'olibo muammoni oncha hech kim aytg'on emas. Hamisha avqoti muammo fikrig'a masruf ekandur. Ajab faqir va nomurod va bebaxt kishi ekandur.

Yana Mullo Muhammad Badaxshiy edi. Ishkamishtindur. Ishkamish Badaxshon doxili emastur. Ajabturkim, "Badaxshiy" taxallus qilibtur. She'ri bu mazkur bo'lg'on shoirlarning she'richa yo'qtur. Muammoda risola bitibtur, muammosi ham xeyli yaxshi emas. Xushsuhbat kishi edi. Samarqandta manga mulozamat qilib edi.

Yana Yusuf Badeiy edi, Farg'ona viloyatidindur, qasidani yomon aytmas ekandur.

Yana Ohiy edi, g'azalni tavre aytur edi. So'ngralar Ibn Husayn Mirzo qoshida bo'lur edi. Sohibdevondur.

Yana Muhammad Solih edi. Choshniliq g'azallari bor, agarchi hamvorlig'i choshnisicha yo'qtur. Turki she'ri ham bor, yomon aytmaydur. So'ngra Shayboniyxon qoshig'a kelib edi, filjumla rioyat qilib edi. Shayboniyxonning otig'a bir turkiy masnaviy bitibtur. "Ramali musaddasi maxbun" vaznidakim, "Subha" vazni bo'lg'ay, bisyor sust va furudtur, ani o'qug'on kishi Muhammad Solihning she'ridin bee'tiqod bo'lur. Bir yaxshi bayti budur:

Bo'ldi Tanbalga vatan Farg'ona,
Qildi Farg'onani tanbalxona.

Andijon viloyatini Tanbalxona ham derlar. Ul masnaviyda muncha bayt ma'lum emaskim, bo'lg'ay. Sharir va zolimta'b va berahm kishi edi.

Yana Shoh Husayn Komiy edi. Muning she'rlari ham yomon emas, g'azalgo'ydur, g'olibo devoni ham bordur.

Yana Hiloliy edi. Bu tarixda ham bordur. G'azallari hamvor va rangin va kam xadshadur. Devoni ham bordur. Bir masnaviysi bor, xafif bahrida "Shoh va Darvesh"qa mavsum. Agarchi ba'zi baytlari tavre voqe' bo'lubtur. Vale bu masnaviyning mazmun va ustuxonbandlig'i bisyor kovok va xarobtur. Shuaroyi mutaqaddam ishq va oshiqliq uchun masnaviylarkim aytibdurlar, oshiqliqni

erga va ma'shuqluqni xotung'a nisbat qilibturlar. Hiloliy darveshni oshiq qilibtur, shohni ma'shuq. Abyotekim, shohning af'ol va aqvolida debtur, hosilkim shohni jalbiy va fohisha qilibtur. O'z masnaviysining maslahatig'a bir yigitni va yana shoh yigitini bisyor besuratturkim, jalblar va fohishalardek ta'rif qilg'ay.

Bisyor qaviy hofizasi bor emish, o'ttuz-qirq ming bayt yodida bor emish. Derlarkim, xamsataynning aksar abyoti yodida bor. Aruz va qofiya va she'r ilmig'a xeyli mustahzardur.

Yana Ahliydur, omiydur. She'rlari yomon emas, devoni ham bordur.

Xushnavislardin agarchi xeyli kishi bor edi. Vale borining saromadi nasxta'liqda Sultonali Mashhadiy edi. Mirzo uchun, Alisherbek uchun qalin kitobatlar qildi. Har kunda o'ttuz bayt Mirzo uchun va yigirma bayt Alisherbek uchun bitir edi.

Musavvirlardin Behzod edi. Musavvirliq ishini bisyor nozuk qildi. Vale saqolsiz elning chehrasini yomon ochadur.

G'abg'abini ko'p ulug' tortadur. Saqolliq kishini yaxshi chehrakushoyliq qiladur.

Yana Shoh Muzaffar edi. Tasvirni ko'p nozuk qilur edi. Tash'irni xud guzaro nozuk qilur edi. Xeyli umr topmadi. Yana bir tasnifi bor. Ul tasnifi tasavvuftadur, yomon emas, g'olibo agar so'z aning emas. Taraqqiy mahalida-o'q olamdin bordi.

Ahli nag'madin qonunni Xoja Abdulloh Marvoriycha kishi cholmas edi, nechukkim mazkur bo'ldi.

Yana Qulmuhammad Udiy edi, g'ijjakni ham xub cholur edi. G'ijjakka bu uch qil taqti. Ahli nag'madin va ahli sozdin hech kim muncha ko'p va xo'b peshrav bog'lag'on emastur. Peshravdin o'zga ishlarda muncha emastur.

Yana Shayxiy Noiy edi. Udni va g'ijjakni ham xub cholur ekandur. O'n ikki-o'n uch yoshidin beri nayni xub cholur ekandur. Bir navbat Badiuzzamon Mirzoning suhbatida bir ishni naydin xo'b chiqarur, Qulmuhammad g'ijjakta ul ishni chiqara olmas. Derkim, g'ijjak noqis sozdur. Shayxiy filhol Qulmuhammadning iligidin g'ijjakni olib, ul ishni g'ijjakta xo'b va pokiza cholur. Shayxiydin yana bir nima rivoyat qildilar: nag'amotqa andoq

mustahzar ekandurkim, har nag'makim, eshitsa, der ekandurkim, falonining falon pardasi munga ohangdur, vale xeyli ish bog'lamaydur. Bir-ikki naqshe andin derlar.

Yana Shohquli g'ijjakiy edi. Iroqiydur. Xurosong'a kelib soz mashq qilib, taraqqiy qildi. Xeyli naqsh va peshrav va ishlar bog'labtur.

Yana Husayn Udiy edi. Udni mazaliq cholib, mazaliq nimalar aytur edi. Udning torlarini yakka qilib bu cholibtur. Aybi bu ediki, bisyor noz bila cholur edi. Shayboniyxon bir navbat soz buyurur, takalluf qilib ham yomon cholur, ham o'z sozini kelturmay, yaramas soz kelturur. Shayboniyxon fahmlar. Buyururkim, suhbatda-o'q g'alaba gardanig'a urarlar. Shayboniyxonning olamda bir yaxshi ishikim bor budur. Filvoqe' xub bordur. Ushmundoq nozuk mardaklarga mundin ko'prak sazo kerak.

Yana musanniflardin G'ulom Shodiy edi. Shodiy xonandaning o'g'li edi. Agarchi soz cholur edi, vale bu sozandalar chargasida cholmas edi. Yaxshi savtlari va naqshlari bor. Ul zamonda oncha naqsh va savt bog'lar kishi yo'q, edi. Oxir Shayboniyxon Qozon xoni Muhammad Aminxong'a yibordi. Yana xabari kelmadi.

Yana Mir Azu edi. Bu soz cholmas edi, musannif edi. Agarchi oz ish bog'labtur, vale mazaliq ishlari bor.

Binoiy ham musannif edi. Yaxshi savt va naqshlari bordur.

Yana benazir eldin bir Pahlavon Muhammad Busa'id edi. Kuchtigirliqta xud saromad edi, she'r ham aytur edi. Savt va naqshlar bog'lar edi: "Chorgoh"da bir yaxshi naqshi bor, xushsuhbat kishi edi. Kushtigirliq bila muncha haysiyatni jam' qilmoq g'arobati bor.

Sulton Husayn Mirzo olamdin naqd qilg'onda, mirzolardin Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzo hozir edilar.

Chun suyukluk o'g'ul Muzaffar Husayn Mirzo edi va Muhammad Burunduq barloskim, sohibixtiyor bek edi. Atkasi edi. Onasi Xadichabegim edi. Mirzoning e'tiborliq xotuni edi. Mirzoning eli ham Muzaffar Mirzog'a rujuyi xeyli bor edi. Bu jihatlardin Badiuzzamon Mirzo taraddud qilib kelmas xayolida edi. Muzaffar

Mirzo va Muhammadbek o'zlari otlanib borib taraddudni Mirzoning ko'nglidin raf' qilib, Badiuzzamon Mirzoni kelturdilar. Sulton Husayn Mirzoni Hirig'a kelturub, podshohona rasm va oyin bila bardosht qilib, madrasasida dafn qildilar. Bu fursatta Zunnunbek ham hozir bo'ldi. Muhammad Burunduqbek va Zunnunbek va yana Sulton Husayn Mirzodin qolg'on va bu mirzolar bila bo'lg'on beklar yig'ilib, ittifoq qilib, Badiuzzamon Mirzo bila Muzaffar Husayn Mirzoni Hiri taxtida bashirkat podshoh qildilar. Badiuzzamon Mirzo eshigida sohibixtiyor Zunnunbek, Muzaffar Husayn Mirzo eshigida sohibixtiyor Muhammad Burunduqbek. Badiuzzamon Mirzo jonibidin shahr dorug'asi Shayxali tag'oyi, Muzaffar Mirzo tarafidin Yusuf Ali ko'kaldosh. Bu g'arib amre edi, hargiz podshohliqta shirkat eshitilgan emas. Shayx Sa'diy so'zining mazmunining xilofi voqe' bo'ldi: Nechukkim, "Guliston"da kelturubtur: "Dah darvesh dar yak gileme bixusband va du podshoh dar iqlime nagunjand".[1]

VAQOYEYI SANAYI ISNO ASHARA VA TIS'A MIA[2]

Muharram oyi, o'zbak daf'i jihatidin, Xuroson azimati qilildi. G'o'rband va Shibartu yo'li bila mutavajjih bo'lduk. Jahongir Mirzo ul viloyattin chun noxushluq bila chiqib edi, aymoqni o'ziga qo'shsa ba'zi sharir va mufattinlar yana ne angizlar qilur ekin deb, Ushtur shahridin, uruqdin ayrilib, uruqta Vali xozinni va Davlatqadam qaravulni qo'yub, aymoqni botroq iliklaling deb jarida tez tebraduk. Ul kun Zahhok qal'asig'a kelduk. Andin Gunbazak ko'tali bila oshib, Soyqonni bosturub, Dandonshikan ko'talidin o'tub, Kohmard o'langiga tushuldi.

Sayyid Afzal xobbinga Sultonmuhammad do'ldoyni qo'shub Kobuldin mutavajjih bo'lg'onimizning kayfiyatini arzadosht qilib, Sulton Husayn Mirzog'a yiborildi. Jahongir Mirzo keyinrak qolg'on ekandur. Bomiyon to'g'risig'a yetganda yigirma-o'ttuz

[1] O'n darvesh bir gilamga sig'ib yotarlar, ikki podsho bir iqlimga sig'maydi.

[2] To'qqiz yuz o'n ikkinchi (1506–1507-) yil voqealari.

kishi bila Bomiyonning sarig'a keladur ekandur. Bomiyong'a yovuq yetganda bizning keyin qolg'on uruqning chodirlarini ko'rarlar. Bizni xayol qilib tez-o'q yonarlar. O'rdulariga yetgach, hech nimaga boqmay ko'charlar. Keyinlariga boqmay Yakka o'lang navohisig'a tortarlar.

Shayboniyxon Balxni muhosara qilib edi. Balxta Sulton Qulichoq edi. Shayboniyxon ikki-uch sultonni uch-to'rt ming kishi bila Badaxshonni chopqali yibordi. Ul fursat Muborakshoh va Zubayr yana Nosir Mirzog'a kelib qo'shulub edilar. Agarchi burunroq niqor va kuduratlari bor edi. Kishmning oyog'ida Shohidonda Kishm suyining sharqiy tarafida cheriklab o'lturub edilarkim, bu o'zbaklar tong boshida shabixun kelib, Kishm suyini o'tub, Nosir Mirzoning ustiga yurudi. Nosir Mirzo filhol o'zini pushtag'a tortti, pushtadin elini yig'ushturub, nafir choldurub yurugan bila o'zbaklarni olg'on bila-o'q tebradi. Kishm suyi uluq edi, bu suvdin kechib kelib edilar. Qalin kishisi o'qqa, qilichqa borib, g'alaba kishisi ilikka tushti, suvda ham ko'p kishisi o'ldi.

Muborakshoh va Zubayr Mirzodin yuqqorroq Kishm sari edilar. Alarning ustiga ayrilg'on o'zbaklar alarni pushtag'a qochurdi. Nosir Mirzo yog'isini qochurg'onda muni xabar topib, bu jamoatning ustiga yurudi. Yuqqoridin Ko'histon beklari ham otliq-yayog'ini yig'ib yurugan bila turush bera olmadilar, qochtilar. Bu jamoattin ham qalin kishi ilikka tushub, ko'p kishi o'qqa, qilichqa va suvg'a bordi. Shoyadki, ming-ming besh yuz o'zbak o'ldi ekin. Nosir Mirzoning bir yaxshi fathi bu edi, bu xabarni Kohmard julgasida ekanda Nosir Mirzoning kishisi kelturdi.

Ushbu navohida ekanda bizning cherik borib, O'g'riy va Dahonadin oshliq kelturdilar. Bu navohida Sayyid Afzal bila Sultonmuhammad do'ldoydinkim, Xurosong'a yiborilib edi, xatlar keldi. Sulton Husayn Mirzoning favtining xabari edi. Bovujud bu xonavodaning nomusini qoralab Xuroson jonibig'a mutavajjih bo'lduk, agarchi bu tavajjuhda o'zga g'arazlar ham bor edi. Ajar darasining ichi bila o'tub To'p va Mandag'on bila Balxob bila inib, Ko'hi Sofqa chiqildi. O'zbakning Son va Chahoryak chopg'onini xabar topib, Qosimbekni cherik bila chopqunchining

ustiga yiborduk. Borib uchratib yaxshi bosib, qalin bosh kesib kelturdilar. Jahongir Mirzog'a va aymoqlarg'a kishilar yiborduk, alardin xabar olg'uncha necha kun Ko'hi Sof yaylog'ida o'lturduk.

Bu navohi kiyigi asru qalin bo'lur, bir martaba ovladuk. Bir-ikki kundin so'ng tamom aymoqlar kelib mulozamat qildilar. Aymoqlarg'a Jahongir Mirzo bir necha qatla kishilar yibordi, bir navbat Imodiddin Mas'udni yibordi, bormadilar, mening qoshimg'a keldilar. Oxir Mirzog'a zarurat bo'ldi, Ko'hi Sofdin Darayi Boyg'a tushganda meni kelib ko'rdi. Chun bizga Xuroson dag'dag'asi edi, Mirzog'a boqmay, aymoqqa parvoy qilmay, Gurzivon va Almor va Qaysor, Chechaktu bila yurub, Faxriddin O'lo'midin o'tub, Bodg'is tavobeyidin Darayi Bom degan yerga kelduk.

Chun purtafriqa olame edi, har kim dastandozliq qilib, viloyattin va eldin nima olur edilar. Biz ham bir yoqdin ul navohidag'i aymoq va atrokka tahmil qilib, nima ola kirishtuk. Bu bir oy-ikki oyning ichida shoyadkim uch yuz tuman kepakiy olildi ekin. Bizdin bir necha kun burunroq o'zbakning chopqunchisini Xuroson ilg'ori va Zunnunbekning kishilari Pandi Dah va Marvshoqda yaxshi bosib, qalin o'zbak o'lturubturlar.

Badiuzzamon Mirzo, Muzaffar Mirzo, Muhammad Burunduq barlos, Zunnun arg'un o'g'li Shohbek Shayboniyxonning ustigakim, Balxta Sulton Qulichoqni muhosara qilib edi, yurumakni jazm qilib, jami' Sulton Husayn Mirzoning o'g'lonlarig'a kishilar yiborib tilattilar. Dog'i bu azimat bila Hiridin chiqtilar.

Bodg'isg'a yetganda Childuxtaronda Abulmuhsin Mirzo Marvdin kelib qo'shuldi. Ibni Husayn Mirzo ham andin so'ng To'n va Qoyindin keldi.

Kepak Mirzokim, Mashhadta edi, har necha kishilar yibordilar, noma'qul so'zlar aytib, nomardliq qilib kelmadi. Aning taassubi Muzaffar Mirzo bila edi, ya'ni ul podshoh bo'lg'onda men nechuk aning qoshig'a borg'oymen, deb mundoq mahaldakim jami' og'oini bir yerda yig'ilib, ittifoq qilib, Shayboniyxondek g'anim ustiga azmi jazm qilib yuruydurgonda mundog' bemaza taassub qilib

kelmadi. Aning bu kelmamagini holokim taassubqa haml qilur, balki barcha nomardliqig'a haml qilg'ularidur.

G'arazkim, bu dunyoda kishidin ushmundog' nimalar qolur, har kim aqldin bahravar bo'lsa, nega andog' harakatga iqdom qilg'aykim, andin so'ng yomon degaylar va har kishiga hushdin asare bo'lsa, nega andog' amrga iqdom va ehtimom qilmag'aykim, qilg'ondin so'ng mustahsin degaylar: "Zikri nomero hakimon umri soniy guftaand".[1]

Manga dog'i elchilar keldilar. So'ngra Muhammad Burunduq barlos ham keldi, men xud nega bormag'aymen. Yuz-ikki yuz yig'och yo'lni bu maslahat uchun tay qilibturmen. Men Muhammadbek bila-o'q mutavajjih bo'ldum.

Ul fursatta mirzolar Murg'obg'a kelib edilar. Dushanba kuni, jumodiul-oxir oyining sekkizida mirzolar bila muloqot bo'ldi. Abulmuhsin Mirzo yarim kuro'h istiqbol qilib kelib edi, yetushduk. Men bu tarafdin otdin tushtum, Abulmuhsin Mirzo ul taraftin otdin tushti, yurub ko'rushub otlanildi.

Ilgarrak kela o'rduning yovug'ida Muzaffar Mirzo va Ibni Husayn Mirzo keldilar. Bular Abulmuhsin Mirzodin yoshqa kichik edilar, kerakkim burunroq istiqbolg'a kelsalar edi, g'olibo bu ta'xir xumor jihatidin ekandur, ne takabburdin va bu taqsir aysh va ishrat sababidin ekandur, ne takaddurdin.

Muzaffar Mirzo mubolag'a qildi, ot ustida ko'rushtuk. Ibni Husayn Mirzo bila ham ushbu nav' ko'rushuldi. Kelib Badiuzzamon Mirzoning eshigiga tushtuk. G'arib izdihom va jamiyat edi. Andog' g'uluv edikim, tiqilishda ba'zining uch-to'rt qadam yo'l oyog'i yerga tegmas edi, ba'zikim ish-kuch uchun yonmoq xayol qilsa edi, to'rt-besh qadam keyinga boqa beixtiyor olib borurlar edi. Badiuzzamon Mirzoning devonxona uyiga yettuk. Muqarrar andoq edikim, men uydin kirgach yukung'aymen, Badiuzzamon Mirzo qo'pub ariqqa kelgay, dog'i ko'rushulgay, men uydin kirgach, bir yukundum, dog'i bedarang mutavajjih bo'ldum, Badiuzzamon Mirzo ohistaroq qo'pub, sustroq yurudi.

Qosimbek chun davlatxoh edi va mening nomusim aning nomusi edi, belbog'imdin bir tortti, voqif bo'ldum. Taanni bila

[1] "Shuhrat bilan yodlanishni hakimlar ikkinchi umr demishlar".

yurub, muqarrar bo'lg'on yerda ko'rushuldi. Bu ulug' oq uyda to'rt to'shak solib edilar. Badiuzzamon Mirzoning oq uylari albatta, yon eshiklik bo'lur edi. Mirzo doim bu eshikning yonida o'lturur edi. Bir to'shakni bu eshikning yonida solib edilar. Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Mirzo bu to'shakka o'lturdilar, yana bir to'shakni rost qo'lda solib edilar, Abulmuhsin Mirzo va men bu to'shakda o'lturduk. Badiuzzamon Mirzoning to'shakidin quyi chap yonda yana bir to'shak solib edilar. Qosim Sulton o'zbak Shayboniy sultonlaridinkim, Mirzoning kuyovi bo'lur edi, Qosim Husayn Sultonning otasi bo'lg'ay, yana Ibni Husayn Mirzo bu to'shakda o'lturdilar. Manga solg'on to'shakdin quyi o'ng qo'lumda yana bir to'shak solib edilar, Jahongir Mirzo bila Abdurazzoq Mirzo ul to'shakda o'lturdilar. Muhammad Burunduqbek va Zunnunbek va Qosimbek o'ng yonda Qosim Sulton bila Ibni Husayn Mirzodin xeyli quyiroq o'lturdilar.

Osh tortildi. Bovujudkim, suhbat yo'q edi, osh tortadurg'on yerda shira qo'yub oltun va kumush surohiylarni shira ustiga terdilar. Burunlar bizning ota-og'a Chingiz to'rasini g'arib rioyat qilurlar edi. Majlisda va devonda va to'y va oshda, o'turmoqda va qo'pmoqda xilofi to'ra ish qilmaslar edi. Chingizxonning to'rasi nassi qote' emasturkim, albatta, kishi aning bila amal qilg'ay. Har kimdin yaxshi qoida qolg'on bo'lsa, aning bila amal qilmoq kerak, agar ota yomon ish qilg'on bo'lsa, yaxshi ish bila badal qilmoq kerak.

Oshdin so'ng otlanib, tushgan yerga keldim. Bizning o'rdu bila mirzolarning o'rdusining orasi bir shar'iy bo'lg'ay edi. Ikkinchi navbat kelganda Badiuzzamon Mirzo burungidek ta'zim qilmadi, Muhammad Burunduqbekka va Zunnunbekka aytturdimkim, agarchi yoshim kichiktur, vale to'rum ulug'dur, ota taxtidakim, Samarqand bo'lg'ay, ikki navbat zarbi rost olib o'lturubdurmen. Bu xonavoda uchun yot-yog'i bilakim muncha jang va jadal qilibturmen, mening ta'zimimda ta'xir bevajhdur. Bu so'z mazkur bo'lg'och, chun ma'qul edi, mo'tarif bo'lub, ta'zimni xotirxoh qildilar.

Yana bir navbat Badiuzzamon Mirzo qoshig'a borg'onda namozi peshindin so'ng chog'ir majlisi bo'ldi. Men ul mahallar

ichmas edim. Tavr orosta majlise edi. Xonlarda har nav' gazaklar yasab edilar: tovuq kabobi va qoz kabobi va har jins at'imadin torttilar. Badiuzzamon Mirzoning majlisini xeyli ta'rif qilurlar edi, filvoqe' beg'il-u g'ash va oromida majlis edi. Murg'ob yoqasida ekanda ikki-uch qatla Mirzoning chog'ir majlisida hozir bo'ldum. Ichmasimni chun bilurlar edi, taklife qilmadilar.

Muzaffar Mirzoning majlisida ham bir navbat bordim. Husayn Ali jaloyir va Mir Badr Muzaffar Mirzo qoshida edilar. Ul majlisda bor edilar. Kayfiyat bo'lg'onda Mir Badr raqs qildi, xub raqs qildi. G'olibo ul nav' raqs Mir Badrning ixtiroidur. Mirzolar Hiridin chiqib, ittifoq qilib, yig'ilib Murg'obg'a kelguncha uch-to'rt oy bo'ldi.

Sulton Qulichoq tang kelib, Balx qal'asini o'zbakka berdi. O'zbak Balxni olg'ondin so'ng bu jam'iyatning istimoyidin Samarqandg'a murojaat qildi. Bu mirzolar agarchi suhbat va suhbatoroyliqda va ixtilot va omezishta tavre edilar, vale sipohiylik rev va rangidin yiroq va mardonaliq va jang-u jadaldin qiroq edilar. Murg'obda o'lturg'on mahallarda xabar keldikim, Haqnazar chapani to'rt yuz-besh yuz kishi bila kelib Chechaktu navohisini chopti. Barcha mirzolar hozir bo'lub har necha qilib, bu chopqunchining ustiga ilg'or yibora olmadilar. Murg'ob bila Chechaktuning orasi o'n yig'och yo'ldur. Bu ishni men tiladim. Nomus qilib manga ham ruxsat bermadilar. Chun Shayboniyxon yondi, yil ham kech bo'lub edi. Andoq qaror toptikim, bu qish mirzolar har qaysi bir munosib yerda qishlab, erta yoz jam'iyat qilib g'anim daf'ig'a mutavajjih bo'lg'aylar, manga ham Xuroson navohisida qishlamoq taklifi qildilar.

Chun Kobul va G'azni purshar va sho'r yerlar edi. Turk va mo'g'uldin va aymoq, ahshomdin va afg'on va hazoradin muxtalif el va ulus anda yig'ilib edilar. Yana Xuroson bila Kobul orasi yovuqroq yo'ldinkim tog' yo'li bo'lg'ay, agar qor va yax nima mone' bo'lmasa, bir oychiliq yo'l edi. Tuz bila qirq-ellik kunlik yo'l edi, viloyat ham hanuz yaxshi ko'ngul bosmaydur edi. Davlatxohlardin hech kim bizning anda qishlarimizni saloh ko'rmadilar. Mirzolarg'a uzr ayttuk. Qabul qilmadilar. Ko'prak taklif qildilar. Har necha uzr deduk, taklifni bajidroq qildilar. Oxir

Badiuzzamon Mirzo va Abulmuhsin Mirzo va Muzaffar Mirzo otlanib, mening uyumga kelib, qish turmoq taklifini qildilar. Mirzolar yuziga yo'q deyolmaduk. Mundoq podshohlar o'zlari kelib, turmoq taklifini qildilar. Yana Hirinikim rub'i maskunda andoq shahr yo'qtur va Sulton Husayn Mirzoning zamonida Mirzoning tasarrufidin va takallufidin Hirining zeb va ziynati birga o'n, balki yigirma taraqqiy qilib edi, ko'rmak orzusi xeyli bor edi. Bu jihatlardin turmoqni qabul qilduk.

Abulmuhsin Mirzo viloyatig'a, Marvg'a bordi. Ibn Husayn Mirzo ham To'n va Qoying'a bordi. Badiuzzamon va Muzaffar Mirzo Hiriga azimat qildilar. Ikki-uch kundin keyinroqdin Childuxtaron va Toshrabot yo'li bila men ham Hiriga mutavajjih bo'ldum.

Barcha begimlar, mening ammam Poyandasultonbegim, Xadicha begim, Ofoq begim, yana Sulton Abusa'id Mirzoning qizlari amma begimlar, barcha Sulton Husayn Mirzoning madrasasida yig'ildilar. Barcha begimlar Mirzoning maqbarasida edilarkim, borib ko'rdum. Avval Poyandasulton begim bila yukunub ko'rushtum. Andin so'ng Ofoq begim bila yukunmay ko'rushtum. Andin keyin Xadicha begim bila yukunub ko'rushtum. Bir zamon munda o'lturub hofizlar Qur'on o'qug'ondin so'ng janubiy madrasadakim, Xadicha begimning uyini tikib edilar, borduk. Xadicha begimning oshini torttilar. Osh tortilg'ondin keyin Poyandasulton begimning uyiga bordim. Ul kecha anda bo'ldum.

Avval manga Bog'i Navda yurt ta'yin qilib edilar. Tonglasi kelib Bog'i Navda tushtum. Bog'i Navda bir kecha bo'ldum. Ani munosib ko'rmay, Alisherbekning uylarini ta'yin qildilar. Hiridin Chiqquncha Alisherbekning uylarida edim.

Har ikki-uch kunda borib, Bog'i Jahonoroda Badiuzzamon Mirzog'a ko'runush qilur edim. Necha kundin so'ng Muzaffar Mirzo uyiga chorladi. Muzaffar Mirzo Bog'i Safidda o'lturur edi. Xadicha begim ham anda edi. Jahongir Mirzo mening bila bordi. Xadicha begim qoshida osh va taom tortilgandin keyin Muzaffar Mirzo bizni Bobur Mirzo solg'on Tarabxona otliq imoratqa olib bordi. Tarabxonada chog'ir majlisi bo'ldi.

Tarabxona bog‘chaning o‘rtasida voqe’ bo‘lubtur. Muxtasarroq imorattur. Ikki oshyonaliq. Vale shiring‘ina imorattur. Yuqqorig‘i oshyonida takalluf ko‘prak qilibturlar. To‘rt kunjida to‘rt hujradur. O‘zga bu to‘rt hujraning o‘rtasi va mobaynlari tamom bir uy doxilidur. Bir uydurkim, hujralarning mobayni to‘rt shahnishin yo‘sunluq bo‘lubtur. Bu uyning har zil’i musavvardur. Agarchi bu imoratni Bobur Mirzo qilgandur, vale bu tasvirlarni Sulton Abusa’id Mirzo buyurg‘ondur. Masof va urushlarini tasvir qilibturlar. Shimoliy sarig‘a shahnishinda ikki to‘shak soldilar. Bir-biriga ro‘baro‘. To‘shaklarning yonlari shimol sari edi, bir to‘shakda Muzaffar Mirzo va men o‘lturduk. Yana bir to‘shakda Sulton Mas’ud Mirzo va Jahongir Mirzo o‘lturdilar. Muzaffar Mirzoning uyida chun mehmon eduk, meni Muzaffar Mirzo o‘zidin yuqqori oldi.

Ishrat paymonalarin to‘ldurub, soqiylar yurub majlis ahlig‘a tuta kirishtilar. Muravvaq chog‘irlarni majlis ahli ham hayvon suyidek yuta kirishtilar. Majlis qiziqti. Chog‘irlar boshqa chiqti. Bu xayolda edilarkim, manga ichirgaylar. Meni ham bu doirag‘a kiyurg‘aylar. Men agarchi bu choqqacha nash’a bo‘lg‘uncha chog‘ir irtikob qilmaydur edim, mastliq va sarxushluq kayfiyati va holatini kamohaqquhu bilmaydur edim. Vale chog‘ir ichmoqqa maylim bor edi va bu vodiyni tay qilmoqqa ko‘nglum tortar edi. Kichiklikta bemayl edim. Chog‘irning nash’a va kayfiyatin bilmas edim. Otam gohikim chog‘ir taklifi qilsalar ham uzrlar aytib irtikob qilmas edim.

Otamdin so‘ng Xoja Qozining yumni qadamidin zohid va muttaqiy erdim. Shubhaliq taomdin ijtinob qilur edim. Ne joyi ulkim, chog‘ir irtikob qilg‘ayman. So‘ngralar yigitlik havasidin va nafs taqozosidinkim chog‘irg‘a mayl paydo bo‘ldi, taklif qilur kishi yo‘q edi. Balki, chog‘irg‘a maylimni bilur kishi yo‘q edi. Ko‘nglum agarchi moyil edi, mundoq qilmag‘on amrni o‘zluk bila qilmoq mushkil edi. Xotirg‘a kechtikim, chun muncha taklif qiladurlar, yana Hiridek orosta shahrig‘a kelib turibbizkim, jami’ aysh-ishrat asbob va oloti mukammal va muhayyo va bori takalluf va tana’um ashyo va adavoti omoda va paydo. Holo ichmasam qachon icharmen deb ichmakka azm qildim va bu vodiyni tay qilmoqni jazm qildim.

Vale xotirg‘a kechtikim, Badiuzzamon Mirzo og‘adur. Aning iligidin va aning uyida ichmay, inisining iligidin va inisining uyida ichsam, xotirig‘a nima kelgay deb, bu taraddudimni ayttim. Bu uzrumni ma’qul deb, bu suhbatta chog‘ir taklifi qilmadilar. Muqarrar andoq bo‘ldukim, Badiuzzamon Mirzo bila Muzaffar Mirzo bir yerda bo‘lg‘onda ikkala Mirzoning taklifi bila ichilgay.

Majlista nag‘ma ahlidin Hofiz Hoji edi. Jaloliddin Mahmud noyi edi. G‘ulom Shodining inisi Shodibacha edi. Chang cholur edi, Hofiz Hoji xub o‘qur edi. Hiri eli past va nozuk va hamvor o‘qurlar. Jahongir Mirzoning bir xonandasi bor edi. Mirjon otliq. Samarqandiy edi. Baland va durusht va nohamvor o‘qur edi. Jahongir Mirzo kayfiyat mahalda buyurdikim o‘qug‘ay. G‘arib, baland va durusht va bemaza o‘qudi. Xuroson eli purzarofat tirilur el. Muning bu o‘qishidin birisi qulog‘in tutamudur, yana biri chiroyin chitamudur, Mirzo jihatidin hech kim man’ qilaolmaydur. Namozi shomdin so‘ng Tarabxonadin Muzaffar Mirzo solg‘on yangi qishloqi uyga kelduk. Ushbu uyga kelganda oxir mastlig‘larda Yusuf Ali ko‘kaldosh qo‘pub raqqosliq qildi. Bu uyga kelganda suhbat xeyli garm bo‘ldi. Muzaffar Mirzo bir kamar shamshir, bir qo‘zi jubba, bir bo‘z to‘pchoq manga berdi. Bu uyga kelganda Jonak turkiy aytti. Muzaffar Mirzoning Katta Moh va Kichik Moh otliq qullari bor edi. Mastliq mahallarda bir pora bemaza garmxo‘luqlar qildilar. Kechgacha garm suhbat edi. Majlis tarqadi. Men bu oqshom ushbu uyda-o‘q bo‘ldum. Manga chog‘ir taklifi qilur xabarini Qosimbek eshitib, Zunnunbekka kishi yiboribtur. Zunnunbek mirzolarg‘a nasihat yo‘sunluq qattiq-qattiq aytib, chog‘ir taklifini tamom bartaraf qilibturlar.

Badiuzzamon Mirzo Muzaffar Mirzoning mehmondorlig‘ini eshitib, Bog‘i Jahonoroda Muqavviyxonada majlis tartib qilib, meni tiladi. Bizning ba’zi ichkilarni va yigitlarni ham tiladilar. Mening yovuqdag‘ilarim mening jihatimdan icha olmaslar edi. Agar icharlari ham bo‘lsa, bir oy-qirq kunda eshik-elini bog‘lab yuz dag‘dag‘a bila icharlar edi. Andoq kishilarni charladilar. Munda hamki keldilar, gohi meni g‘ofil qilib, gohi iliklarini panoh qilib, yuz tashvishlar bila ichar edilar. Agarchi mendin suhbatdag‘i kishiga ruxsati om bo‘lg‘on yo‘sunluq bo‘lub edi, ne jihattinkim,

bu suhbat ota-og‘amizdek kishining suhbati edi. Muallo bedlarni kelturdilar. Bilmon, shoxlarining yo amaliy shoxlarining oralarig‘a kamon shoxining uzunlug‘i bila inichka-inichka kesib, qo‘yubturlar, tavre ko‘runadur. Bu suhbatta mening olimg‘a qoz kabobi qo‘ydilar. Chun qush buzmog‘ini va to‘rg‘amog‘ini qilg‘on emas erdim, ilik eltmadim.

Badiuzzamon Mirzo dedikim: “Nega mayl qilmassiz?” Men dedim: “To‘rg‘amoqtin ojizdurmen”. Filhol Badiuzzamon Mirzo mening olimdag‘i qozni buzub, to‘rg‘ab olimda qo‘ydi. Mundoq ishlarda Badiuzzamon Mirzo benazir kishi edi. Oxir suhbatta bir murassa’ kamar, xanjar, bir chorqab, bir to‘pchoq manga berdi.

Yigirma kunkim, Hirida erdim, har kunda ko‘rmagan yerlarni otlanib sayr qilur edim. Ajzchimiz bu sayrlarda Yusuf Ali ko‘kaldosh edi. Har qaysi sayrgohqa tushulsa edi, Yusuf Ali ko‘kaldosh bir nav’ osh tortar edi. Bu yigirma kunda mashhur sayrgohlardin bir Sulton Husayn Mirzoning xonaqohidin o‘zga yer ko‘rulmagan shoyad qolmadi ekin. Gozurgoh va Alisherbekning bog‘chasi va juvozi kog‘az va Taxti Ostona va Pulikoh va Kahdiston va bog‘i Nazargoh va Ne’matobod va Gozurgohning xiyoboni va Sulton Ahmad Mirzoning hazirasi va Taxti Safar va Taxti Navoiy va Taxti Bargar va Taxti Hojibek va Shayx Bahovuddin Umar va Shayx Zaynuddin va Mavlono Abdurahmon Jomiyning mazorot va maqobirini va Namozgohi Muxtor va Havzi Mohiyon va Soqi Salmon va Bulo‘riykim, asli Abulvalid ekandur, Imom Faxr va Bog‘i Xiyobon va Mirzoning madoris va maqobirini va Gavharshodbegimning madrasa va maqbarasini va Masjidi jome’ni va Bog‘i Zog‘on va Bog‘i Nav va Bog‘i Zubayda va Abusa’id Mirzo solg‘on Darvozayi Iroqning Oqsaroy va Puron va Sufai Tirandozon va Charg‘olong va Mirvohid va Puli Molon va Xoja Toq va Bog‘i Safid va Tarabxona va Bog‘i Jahonoro va Ko‘shk va Muqavviyxona va Savsaniyxona va Duvozdah burj va Jahonoroning shimol tarafidag‘i ulug‘ havz va to‘rt tarafidag‘i to‘rt imorat va qal’aning besh darvozasi: Darvozayi Malik va Darvozayi Iroq va Darvozayi Feruzobod va Darvozayi Xush va Darvozayi qipchoq va Bozori Malik va Chorsu va shayxulislomning madrasasi va Maliklarning Masjidi jome’i va Bog‘shahr

va Badiuzzamon Mirzoning Jo'yi Injil yoqasidag'i madrasasi va Alisherbekning o'lturur uylarikim, "Unsiya" derlar, maqbara va masjidi jomeinikim, "Qudsiya" derlar, madrasasi va xonaqohinikim, "Xalosiya" va "Ixlosiya" derlar, hammom va dorushshifosinikim, "Safoiya" va "Shifoiya" derlar, borini andak fursatta sayr qildim.

Sulton Ahmad Mirzoning kichik qizi Ma'suma Sulton begimni, onasi Habibasulton begim bu fataratlardin burunroq Xuroson olib kelgon ekandur. Bir kun men akamni ko'ra kelganda onasi bila kelib, meni ko'rdi. Ko'rgach-o'q manga xeyli mayl paydo bo'ldi. Maxfiy kishilar borib akam bila yanga bila, Poyandasultonbegimni "aka" der edim, Habibasulton begimni "yanga" der erdim, so'zlashib andoq muqarrar qildikim, mening keynimcha yanga qizini olib Kobulg'a kelgay.

Meni qishlang deb, Muhammad Burunduqbek va Zunnunbek bajid sa'y qiladurlar edi. Vale qishloq yeri va qishlamoq asbobini yaxshi somon bermaydurlar edi. Qish bo'ldi va oradag'i tog'larda qorlar yog'di. Kobul tarafidin hanuz dag'dag'a ko'prak bo'ldi. Bular ne qishloqliq yerni somon beradur, ne somonliq yerda qishloq. Oxir zarurat bo'ldi, sarih ayta olmaduk. Qishloq bahonasi bila Hiridin sha'bon oyining yettisida chiqib, Bodg'is navohisida har yurtta birar kun, ikkirar kun tavaqquf qila-qila ko'ch qilur eduk. To viloyatlarg'a tahsil va ish-kuch uchun borg'onlar kelib qo'shulg'aylar. Ul miqdor maks va darang bo'ldikim, Langari Mirg'iyosdin ikki-uch ko'ch o'tganda ramazon oyi ko'ruldi. Viloyatlarg'a ish-kuch uchun borg'on yigit-yalangdin ba'zisi kelib qotildi. Ba'zisi yigirma kun, bir oydin so'ng Kobulda keldilar, ba'zisi qolib mirzolarga navkar bo'ldilar. Bu jumladan bir Saydimali darbon edi, qolib Badiuzzamon Mirzog'a navkar bo'ldi.

Xisravshoh navkarlaridin hech kimni oncha rioyat qilmaydur edim, Jahongir Mirzo G'aznini tashlab chiqqanda, G'aznini Saydimga berilib edi. O'zining qayn inisi Do'st Angushayxni G'aznig'a qo'yub, o'zi cherikka kelib edi. Filvoqe' Xisravshoh navkarlarining orasida bu ikki kishidinkim, Saydimali darbon bila Muhibali qo'rchi bo'lg'ay, yaxshiroq kishi yo'q edi.

Saydim yaxshi axloq va atvorliq kishi edi. Qilichg'a mardona kishi edi. Uyida bemajlis va besuhbate emas edi. Xeyli saxovati bor edi. Ajab kifoyatliq va somonliq kishi edi. Zarofat va latofati rangin, ixtilot va hikoyati shirin, xushxulq va harrof va hazzol kishi edi. Aybi bu edikim, guzaro fosiq va mo'g'lim edi. Mazhabida inhirofi bor ekandur. Bir nima munofiqshevaroq kishi edi. Ba'zi nifoqini hazlg'a haml qilurlar edi. Vale bechize emas ekandur. Badiuzzamon Mirzo Hirini Shayboqqa oldurub Shohbekka kelganda, Mirzo bila Shohbekning orasida nifoqomiz so'z aytqon uchun Mirzo o'lturub, Hirmand suyig'a tashlatur. Muhibalining hikoyati "Vaqoye'" zaylida kelgusidur.

Langari Mirg'iyosdin o'tub, G'arjistonning yaqa kentlarini bosturub Chaxcharong'a kelildi. Langardin o'tub, G'arjiston navohisida yetganda, payvasta qor edi. Borg'on soyi qor ulug'roq bo'lur edi. Chaxcharon navohisida xud qor otning tizidin yuqqoriroq edi. Chaxcharon Zunnunbekka taalluq edi. Mirakjon Irdi otliq navkari anda edi. Zunnunbekning oshliqlarini tamom baho berib olduk. Chaxcharondin ikki-uch ko'ch o'tgach, qor asru ulug' bo'ldi. Uzangudin yuqqorroq edi. Balki aksar yerda otning ayog'i yerga yetmas edi. Yana qor doim yog'ar edi. Charoqdondin o'tgach ham qor ko'p ulug' bo'ldi, ham yo'l noma'lum bo'ldi. Langari Mirg'iyos navohisida Kobulg'a ne yo'l bila borurimizni kengashtuk. Men va aksar barin edukkim, qishdur, tog' yo'lida ko'p dag'dag'a va taraddudtur. Qandahor yo'li agarchi bir nima yiroqroqdur vale betaraddud va bedag'dag'a borilur. Qosimbek ul yo'lni yiroqdur. Bu yo'l bila borurbiz, deb ko'p jahd qildi. Bu yo'lg'a bo'lduk. Bir Sulton otliq peshoyi boshchi edi. Qarilig'idinmu yo oldorag'onidinmu, yo qorning ulug'lig'idinmu, yo'lni yo'qotti, boshlay olmadi.

Chunki Qosimbek sa'yi bila bu yo'lg'a bo'lub eduk, Qosimbek nomusqa tushub, o'zi va o'g'lonlari-o'q qor tepib, yo'l topib, ilgari yururlar edi. Bir kun ham qor asru ulug' bo'ldi, ham yo'l nomushaxxas. Har necha sa'ylar qilduk, boralmaduk. Chora topa olmay yonib, bir o'tunluq yerga tushub, yetmish-sekson o'bdon yigitlarni ta'yin qildukkim, izimiz bila yonib, qo'l quyi qishlag'on hazora-mazoradin topib, yo'l boshlag'ali kelturgaylar. Ul borg'on-

lar kelguncha uch-to‘rt kun bu yurttin ko‘chulmadi. Borg‘onlar ham o‘bdon yo‘l boshlar kishi kelturmadilar, Tavakkul qilib, Sulton peshoyini ilgari solib, ushbu yo‘lg‘a-o‘qkim topa olmay yonilib edi, bo‘lduk. Ul necha kun bisyor tashvishlar va mashaqqatlar tortildi. Andoqkim muddatul-umr muncha mashaqqat kamroq tortilib edi. Bu matla’ni o‘shal fursatta aytildi:

Charxning men ko‘rmagan javr-u jafosi qoldimu?
Xasta ko‘nglum chekmagan dard-u balosi qoldimu?

Bir haftag‘a yovuq qor tepib, kunda bir shar’iy-bir yarim shar’iydin ortuq ko‘chulmas edi. Qor tepar kishi men edim, o‘n-o‘n besh ichki bila va Qosimbek edi, ikki o‘g‘li Tengriberdi va Qanbarali bila yana ikki-uch navkari ham bor edi. Ushbu mazkur bo‘lg‘onlar yayoq yurub, qor tepar eduk. Har kishi yetti-sekkiz o‘n qari ilgari yurub qor tepar edi. Har qadam qo‘yg‘onida beligacha, ko‘ksigacha bota-bota qor tepar edi. Bir necha qadam borg‘ondin so‘ng ilgarigi kishining hamli kuyub turar edi. Yana bir kishi ilgari o‘tar edi. Bu o‘n-o‘n besh-yigirma kishi yayoq qornikim tepar edi, oncha bo‘lur edikim, bo‘sh otni tortsa bo‘lur edi. Bo‘sh otni tortilur edi. Uzangusig‘acha, qoptolig‘acha ko‘p-ko‘p, bota-bota bu bo‘sh ot ham o‘n-o‘n besh qadamcha yo‘l yurub toliqur edi. Bu otni yoqag‘a tortib, yana bir bo‘sh otni ilgari tortilur edi. Ushbu dastur bila biz o‘n-o‘n besh-yigirma kishi-o‘q qor teptuk. Ushbu o‘n-o‘n besh-yigirma kishining otlari-o‘q ilgari tortildi. O‘zga tamom o‘bdon-o‘bdon yigitlar va bek otong‘onlar otlaridin ham tushmay, tayyor tepilgan va bosilg‘on yo‘lg‘a kirib, boshlarin quyi solib kelurlar edi. Mahal ul emas edikim, kishig‘a taklif va zo‘re qililg‘ay, har kimning himmat va jur’ati bo‘lsa, bundoq ishlarni o‘zi tilab qilur.

Ushbu tariq bila qor tepib, yo‘l qilib Injukon yerdin uch-to‘rt kunda ko‘tali Zarrinning tubiga — havoli Qutiy degan havolg‘a kelduk. Ushbu kun g‘arib chopqun bila qor yog‘ar edi. Andoqkim, borchag‘a o‘lum vahmi bo‘ldi. Ul el tog‘dag‘i g‘or va kovoklarni havol derlar; bu havolg‘a yetganda chopqun behad tez bo‘ldi. Ushbu havol qoshida-o‘q tushuldi. Qor uluq, yo‘l yakraha

tepilgan-bosilgan yo'l bila ham ot bahiyla boradur. Kunlar g'oyat qisqaliqqa ilgarigi kishi yorug' choqta havol olig'a keldilar. Namozi shom, namozi xuftang'acha el kela qoldi. Andin so'ngra turg'on yerda-o'q tushti. Ko'p el ot ustida-o'q tong otturdi. Havol torroq ko'rundi. Men havolning og'zida kurak olib, qor kurab, o'zumg'a bir takiya miqdori yer yasadim. Qorni ko'kusgacha qozdim. Hanuz yerga yetmaydur edi. Bir nima yelga panoh bo'ldi. O'shanda-o'q o'lturdim. Har necha dedilarkim, havolg'a boring, bormadim. Ko'ngulga kechtikim, borcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda va istirohat bila. Munda borcha ulus tashvish bila mashaqqatta, men munda uyqu bila farog'atta. Muruvvattin yiroq va hamjihatliqdin qiroq ishdur. Men ham har tashvish va mashaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin. Bir forsiy masal bor: "Marg bo yoron sur ast".[1] Ushandoq chopqunda qozg'on yasag'on chuqurda o'lturdum. Namozi xuftang'acha qor oncha chopqulab yog'dikim, men engishib o'lturub edim, orqamg'a va boshimg'a va quloqlarimning ustiga to'rt ellik qor bor edi.

O'shul kecha qulog'img'a sovuq ta'sir qildi. Namozi xuftanda qorni yaxshi mulohaza qilg'onlar qichqirishtilarkim: "Havol asru keng havoldur, bu elga tamom yer bor". Muniki eshittim, ustumdagi qor-morni silkib havolg'a keldim. Havol navohisidag'i yigitlarni ham tiladim. Qirq-ellik kishiga farog'at bila yer paydo bo'ldi. Ozuq va yaxni va qovurdoq va har nimakim hozir edi, har kimningkim bor edi, kelturdilar. Mundoq sovuq va qor va chopqunda ajab issiq va Amin va farog'atliq yerga kelduk.

Tonglasig'a qor va chopqun turdi. Ertaga ko'chub o'shul dastur bila qor tepib, yo'l yasab dobon ustig'a chiqtuk. Yo'l xud qirlab yuqqori chiqar ekandur. Ko'tali Zarrin der emishlar. Biz yuqqori chiqmay dara quyi-o'q induk. Dobondin tubiga yetguncha kun kecha bo'ldi. Dara og'zida-o'q qo'nduk. Ul axshom ko'p qattiq sovuq edi. Asru ko'p mashaqqat va suubat bila ul axshomni o'tkarduk. Ko'p kishining ilik-oyog'in sovuq eltti. Kepakning ayog'in, Suyunduk turkman iligin, yana Axiyning ayog'in o'shul kecha sovuq eltti. Ertasiga dara quyig'a-o'q yuruduk. Bovujud

[1] *Mazmuni:* "Do'stlar bilan birga bo'lgan o'lim to'ydir".

yo‘l bu emas ekanini bilib, ko‘rub tavakkul qilib, dara quyi-o‘q yuruldi. Yomon uchma, sekirtma yerlardin tushuldi. Kecha namozi shom edikim, daraning og‘zig‘a chiqtuk.

Hech qari-uluq yod bilmaskim, bu ko‘talning mundoq uluq qori bor erkonda kishi ubur etmish bo‘lg‘ay. Balki bu faslda ma’lum emaskim, bu ko‘taldin ubur etmak kishining ko‘ngliga yetmish bo‘lg‘ay. Agarchi ulug‘ qordin necha kun xeyli tashvish ko‘rduk, vale oxir ushbu ulug‘ qor sababidin o‘zumizni manzilg‘a yetkurduk. Nechukkim agar mundoq ulug‘ qor bo‘lmasa, andoq berah uchma va sekirtmadin kim o‘ta olg‘ay edi? Balki agar ulug‘ qor bo‘lmasa avvalg‘i uchmada-o‘q elining ot va tevasi tamom qolg‘ay edi.

Har neku bade ki dar shumor ast,
To darnigari salohi kor ast.[1]

Namozi xuftan bo‘lub edikim, Yakka o‘langga kelib tushtuk. Yakka o‘lang eli biz kelib tushganda-o‘q xabar toptilar. Issiq uylar, semiz qo‘ylar, otqa o‘t va bo‘rsu benihoyat. O‘t yoqmoqqa o‘tun va tezakka ne had va ne g‘oyat. Andoq sovuq va qordin qutulub, mundoq keng va issiq uylar topmoq andoq mashaqqat va balodin xalos bo‘lub, mundoq qalin non va semiz qo‘ylar topmoq huzuredurkim, mundoq mashaqqatlarni ko‘rganlar bilur. Farog‘atedurkim, mundoq balolar kechurganlar fahm qilur. Xotirjam’ va ko‘ngul tinch bir kun Yakka o‘langda tavaqquf qilduk.

Yakka o‘langdin ko‘chub, ikki yig‘och yo‘l kelib tushuldi. Tonglasi ramazon iydi bo‘ldi. Bomiyon bila yurub, Shibartu ko‘talidin oshib, Jangalakka yetmay tushuldi. Turkman hazorasi ko‘chlari va mollari bila yo‘lumizning ustida-o‘q qishlag‘on ekandur.

Bizdin aslo xabarlari yo‘q, tonglasi ko‘chub kelurda bularning og‘il va olachuqlarining orasig‘a kela tushtuk. Ikki-uch bo‘lak og‘il talon va torojg‘a bordi. O‘zgalari uy va ro‘zg‘orin solib, o‘g‘lon-ushog‘in olib, toqqa torttilar. Ilgaridin xabar keldikim,

[1] *Mazmuni:* “Har bir yuzaga kelgan yaxshi-yomonlikni tekshirib qarasang, turmush uchun xayriyatlidir”.

bir necha hazora cherik elining olini bir tangida to‘sub, o‘qlashib kishini o‘tgali qo‘ymaydurlar. Bu xabar kelgach, ildam-o‘q yurudum. Yetib ko‘rdum ersa, tangi ham emas, bir necha hazora bir tumshuqdin kelib o‘q qo‘yadurlar. Partal yig‘ilib turubtur o‘bdon-o‘bdon yigitlardek.

She’r:

Qarosin yog‘iyning ko‘rubturlar,
Dang-u hayron boqib turubturlar.
Men yetib tez ul sari yurudum,
Yuru-yuru deb ilgari yurudum.
G‘arazim elni tez qilmoq edi,
Yog‘iy birla sitez qilmoq edi.
Tez etib elni torttim o‘zni,
Hech kim ham eshitmadi so‘zni,
Yo‘q edi jiba-vu kejim-u yaroq,
Menda bor edi nek o‘q-u sadoq.
Turdum ersa tamom el turdi,
Yog‘iy go‘yo bularni o‘lturdi.
Sen navkarkim qilursen oning uchun,
Yarog‘ay bir mahalda joning uchun.
Yo‘qki, navkar turub begi yurugay,
Navkar osuda-vu begi churugay.
Navkarekim, bu tavrdur, ne osiq,
Ne ishingga yarar, ne oshqa qotiq,
Oxir ot soldim ilgari yurudum,
Surubon tog‘qa yuqqori yurudum.
Meni ko‘rub yurudi el dog‘i,
Qoldi eldin keyinga qo‘rqog‘i.
Yetibon tez toqqa tormoshtuk,
O‘qiga boqmayin yurub oshtuk.
Gahi ottin tushub, gahi otliq,
Yurubon ilgariga jur’atliq.
Yog‘iy ham tog‘din o‘q qo‘yar edi,
Zo‘r ko‘rgach solib yuriy berdi.
Toqqa chiqduk hazorani qovlab,
Qir-u qo‘lda kiyik kibi ovlab.

Yurug'onni kiyikdek otquladuk,
Talabon mol-u qo'yini bo'laduk.
Qiribon turkman hazorasini,
Ayladuk band kishi-qorasini.
Er atog'liqni dastgir ettuk,
Ahl-u avlodini asir ettuk.

Hazora molidin men ham bir pora qo'y yig'ishturdum. Yorak tag'oyig'a topshurub, o'zum ilgari o'tub, qirlar bila qo'llar bila yurub, hazoralarning ot va qo'ylarini surub, Temurbek langarig'a kelturub tushtuk. Turkman hazorasining o'n to'rt-o'n besh sarkashi va rahzan ulug'laridin ilikka tushub edi, xayolimda bu edikim, tushgan yurtta turluk-turluk azob va uqubat bila o'lturgaylarkim, jami' rahzan va sarkashlarg'a ibrat bo'lg'ay. Yo'lda Qosimbekka yo'luqub, bemavqe' tarahhum qilib, xalos qilibtur.

Zamini sho'ra sunbul bar nayorad,
Dar o' tuxmi amal zoye' magardon.
Nako'i bo badon kardan chunon ast,
Ki bad kardan ba joi nekmardon.[1]

Asirlarni ham tarahhum qilib, ozod qilildi. Ushbu turkman hazorasini chopqonda eshitildikim, Muhammad Husayn Mirzo dug'lat yana Sulton Sanjar barlos va jami' Kobulda qolg'on mo'g'ullarni o'zlariga tortib, Mirzoxonni podshoh qilib, Kobulni qababturlar. El orasida bu xabarni solibturlarkim, Badiuzzamon va Muzaffar Mirzo podshohni tutub, Hirining qal'ayi Ixtiyoriddingʻakim, holo Olaqo'rg'ong'a mashhurdur, chiqoribturlar. Kobul qo'rg'onida Mullo Boboyi Pashog'ariy, Xalifa va Muhibali qo'rchi va Ahmad Yusuf va Ahmad Qosim boshliqlar edi. Bular yaxshi bordilar. Qo'rg'onni mazbut va mustahkam qilib asradilar.

Temurbek langaridin Muhammad Andijoniy otliq Qosimbekning navkari To'qboydin Kobuldog'i beklarga bu yerga

[1] *Mazmuni:* Sho'r tuproq yerda sunbul bitmaydi. Unday yerda umid urug'ini nobud qilma. Shunga o'xshash, yomonlarga yaxshilik qilish va yaxshilarga yomonliq qilish ham to'g'ri emas.

kelganimizning kayfiyatini bitib yiborduk. Andoq muqarrar bo'ldukim, G'urband tangisidin chiqib alarning ustiga ilg'ag'umizdur. Nishona bu bo'lsunkim, Manor tog'idin o'tgach-o'q ulug' o't yondurg'umizdur. Sizlar ham arkta eski ko'shkning ustidakim, holo xazinadur, ulug' o't yondurungiz, to bilgaybizkim, bizning kelganimizni bilibsizlar. Biz bu soridin yetgach, siz ichkaridin chiqib iligingizdin kelurini taqsir qilmang. Bu so'zlarni butturub, Muhammad Andijoniyni yiborildi.

Tonglasi Langardin otlanib, Ushturshahr to'g'risig'a tushuldi. Andin erta otlanib, tushka yovuq G'urband tangisidin chiqib ko'pruk boshida tushduk. Ot sug'orib, otni tindurub, namozi peshin ko'pruk boshidin otlanduk. Tutqovulg'acha qor yo'q edi. Tutqovuldin o'ta borg'on sari qor ulug'roq bo'ldi. Zimma Yaxshi bila Manor orasida andoq sovuq edikim, muddatul-umr oncha sovuq kam ko'rulub edi. Ahmad yasovul bila Qora Ahmad yurtchini dag'i Kobuldag'i beklarga yiborildikim, o'shul miod o'tub, domanada tushub, sovuqdin betoqat bo'lub, o'tlar yondurub isinduk.

Agarchi o't yondurur mahal emas edi, sovuq zarbidin betoqat bo'lub, o't yonduruldi. Tong ota yovushub edikim, Manor tog'ining domanasidin, otlanduk. Manor bila Kobulning orasida qor otning tizida bor edi. Qotqon bo'lub edi. Yo'ldin chiqqon kishi tashvish bila yurur edi. Bu oraliqni tamom chuburub kelduk, bu jihattin farz vaqtida Kobulg'a bahila yettuk. Bibimohro'yg'a yetardin burunroq arktin ulug' o't chiqdi. Ma'lum bo'ldikim, xabardor bo'lmishlar. Sayyid Qosimning ko'prugiga yeta Shirim tag'oyi bila barong'or kishisini Mullo Boboning ko'prugi sari yiborildi. Javong'or va g'ul Bobo Lo'li yo'li bila bo'lduk. Ul mahalda Xalifaning bog'ining o'runida bir kichikroq bog'cha edi. Ulug'bek Mirzo solib edi. Langar yo'sunluq. Agarchi daraxt va yig'ochi qolmaydur edi, vale muhavvatasi bor edi, Mirzoxon anda o'lturub edi.

Muhammad Husayn Mirzo Ulug'bek Mirzo solg'on Bog'i Bihishtta edi. Men Mullo Bobo bog'ining ko'cha tarafidagi go'ristong'a yetib edimkim, tezlik qilib ilgari borg'onlarni urub, yondurub bizga tiqtilar. Ilgari borib Mirzoxon o'lturg'on havlig'a kirganlar to'rt kishi edi: bir Sayyid Qosim eshikog'a edi. Yana bir

Qanbarali Qosimbek edi. Yana bir Sherquli qaravul mo‘g‘ul edi. Yana bir Sulton Ahmad mo‘g‘ul edi. Sherqulining jamoatidin edi.

Bu to‘rt kishi yetgan bila betahoshi-o‘q Mirzoxon o‘lturg‘on havlig‘a kirarlar. G‘avg‘o bo‘lur. Mirzoxon bir otqa minib qochib chiqar. Abulhasan qo‘rbegining inisi Muhammad Husayn ham Mirzoxong‘a navkar bo‘lub edi. Bu to‘rt kishidin Sherqulini chopib yiqor. Boshini kesar mahalda xalos bo‘lur. Bu to‘rt kishi qilich yeb, o‘q yeb, yaraluq bo‘lub, mazkur bo‘lg‘on yerda bizga tiqilib keldilar. Tor ko‘chada otliq el tiqildilar. Turdilar. Ne ilgari yuruy oladurlar, ne keyinga yona oladurlar. Men yovug‘umdag‘i yigitlarga dedimkim: tushub zo‘rlang. Do‘st Nosir, Xoja Muhammadali kitobdor, Bobo Sherzod, Shoh Muhammad va yana bir necha yigit tushub yurub o‘q qo‘ydilar. Yog‘iy qocha berdi. Qo‘rg‘ondag‘ilarni g‘alaba ko‘z tutub, ish vaqtida yetisha olmadilar. Yog‘iyni tebratgandin so‘ng birin-ikin chopishib kela boshladilar. Hanuz Mirzoxon o‘lturg‘on chorbog‘qa kirmaydur edimkim, qo‘rg‘ondag‘i eldin Ahmad Yusuf, Sayyid Yusuf keldi. Mening bila hamroh-o‘q Mirzoxon o‘lturg‘on boqqa kirduk. Ko‘rdum, Mirzoxon yo‘qtur. Qochib chiqibtur. Tez-o‘q yondim. Ahmad Yusuf mening so‘ngimcha edi. Chorbog‘ning eshigidin Do‘st Saripuliy piyodakim, Kobulda mardonalig‘i jihatidin rioyat qilib, kutvolliq mansabini berib, Kobulda qo‘yulub edi, yalang‘och qilich ilikda kirib keldi. Manga-o‘q tikilib keladur. Men jiba kiyib edim. G‘arbichi bog‘la maydur erdim. Dubulg‘a ham kiymaydur edim. Bir necha qichqirdim: “Hay do‘st, hay do‘st”, deb, Ahmad Yusuf ham qichqirdi. Men sovuqqa va qorg‘a ko‘nganimdinmu meni tanimadi yo urush iztirobidinmu edi, betahoshi yalang bozumg‘a-o‘q qilich soldi. Tengri inoyati edi, sari mo‘ye kor qilmadi.

Agar tig‘i olam bijunbad zi joy,
Naburrad rage to naxohad Xudoy.[1]

Men bu duoni o‘qub erdim, aning xosiyatidin edikim, Tengri taolo bu mazarratni daf’ qildi va bu mutavajjih bo‘lg‘on baloni raf’ qildi. Ul duo bu duodur:

[1] *Mazmuni:* “Agar olam tig‘i o‘z joyidan qo‘zg‘olsa, ham Xudo xohlamasa bir tomirni ham qirqolmaydi”.

"Bismillahir Rohmanir Rohiym. Allohumma, Anta Rabbiy, lo iloha illa Anta, 'alayka tavakkaltu va Anta Rabbul-'arshil-azim. Mo shoallahu kona va mo lam yasha' lam yakun va la quvvata illa billahil-'aliyil-'azim. A'lamu, annalloha 'alo kulli shay'in qodirun va annalloha qod ahoto bikulli shay'in ilman va ahso kulla shay'in adadan. Allahumma inniy a'uzu bika min sharri nafsiy va min sharri g'ayriy va min sharri kulli zi sharrin va min sharri kulli dobbatin. Anta oxizum bi nasiyatiho, innaka Rabbul-'arshil-azim".

Duoning ma'nosi: "Rahmon va Rahiym (barcha-barchaga marhamati so'ngsiz va mo'minlarga rahmati cheksiz) Alloh ismi bilan (boshlayman).

Yo Allohim, Sen Rabbimsan, Sendan boshqa hech bir iloh yo'q, men O'zingga tavakkul qildim — tayandim va suyandim, Sen esa Buyuk Arshning Rabbi — Egasi va Parvardigorisan.

Allohning xohlagan narsasi bo'ladi, xohlamagan narsasi aslo bo'lmaydi. Hech qanday kuch-quvvat yo'q, magar faqat Oliy va ulug' Allohdan keladigan kuch-quvvat bor!

Bilurmanki, Alloh taolo, albatta, hamma narsaga qodirdur va Alloh o'z ilmi bilan hamma narsani qamragandir va hamma narsani sanoq-sanog'i bilan hisoblab qo'ygandir".

Andin chiqib Muhammad Husayn Mirzo o'lturg'on Bog'i Bihishtg'a keldim. Muhammad Husayn Mirzo qochib chiqib, yoshing'ondur. Muhammad Husayn Mirzo o'lturg'on bog'chaning raxnasida yetti-sekkiz o'qluq, yoyliq kishi turubtur. Men bu kishilarning ustig'a otimni poshna qilib yettim. To'xtay olmadilar, qochaberdilar. Men yetib, biriga qilich soldim, andoq yumalanib bordikim, tasavvur qildimkim, magar boshi uchub ketti. O'ta chiqtim. Men qilich solg'on kishi Mirzoxonning ko'kaldoshi Tulak ko'kaldosh ekandur. Qilich egniga tushgan ekandur. Muhammad Husayn Mirzo o'lturg'on uylarning eshigiga yetganda tom ustidin bir mo'g'ulkim, mening navkarim edi, men ani tanir erdim, eshiklik, tuvurluk yerdin tortti o'qni yuzumga. Ul tarafdin, bu tarafdin: "hay-hay, podshohdur" deyishtilar. O'qni yondurub solib qochti. O'q otmoqtin ham ish o'tub edi. Mirzosi va sardorlari qochti. Giriftor bo'ldi. Kim uchun o'q otar ushbu yerda? Sulton Sanjar barlosnikim, rioyat qilib Ningnahor tumanini anga inoyat

qilib edim, ul ham bu fitnada bular bila sharik edi. Tutub bo‘ynini bog‘lab kelturdilar. Muztarib bo‘lub qichqiradurkim: “hay, menda ne gunoh?!”

Gunoh mundin ortuq bo‘lurmukim, bu jam’ bila hamjihat va hammashvaratlardin bir ulug‘rog‘i sen. Chunon dodamning volidasi Shoh begim xoharzodasi bo‘lur edi. Buyurdumkim: “Mundoq beizzatona kezdurmang. O‘lum yo‘qtur”.

Mundin chiqib Ahmad Qosim ko‘hburni va nekim qo‘rg‘ondag‘i beklardin biri ul edi bir pora yigitlar bila Mirzoxonning so‘ngicha yibordim.

Ushbu Bog‘i Bihisht yonida Shoh begim va xonim uylar yasab o‘lturub edilar. Bu bog‘din chiqib, Shoh begimni va xonimni ko‘ra bordim. Shahr eli va qora tayoq hujum qilibturlar. Go‘sha va kanorda el tutmoqqa, mol talamoqqa ilik qo‘yubturlar. Kishilar qo‘yub barcha elni urub-surub chiqorildi.

Shoh begim va xonim bir uyda o‘lturub edilar. Doimg‘i yerda tushub, kelib burung‘idek adab va ta’zim bila yurub ko‘rushtum, Shoh begim va xonim behad va beqiyos muztarib va munfail va sarafkanda va xijil bo‘lubturlar. Ne ma’qul uzr ayta oladurlar, ne mushfiqona so‘rmoq tarhin sola oladurlar. Bulardin tamaim mundoq emas edi. Bu jam’ har badbaxtliq maqomida bo‘lsalar edi, andoq emas edikim, begimning, xonimning so‘zlariga quloq solmag‘aylar edi. Mirzoxon xud Shoh begimning tug‘gon nabirasi, kecha va kunduz begim qoshida, bular so‘zlariga kirmasa, Mirzoxonni qo‘ymay o‘zlarining qoshida saxlasa xud bo‘lur edi.

Necha qatla hamkim, zamona nohamvorlig‘idin va davron nosozkorlig‘idin va taxt va mulk va navkar va savdardin ayrilib, alarg‘a iltijo etdim. Onam ham bordi. Hech nav’ rioyate va shafqate ko‘rmaduk. Mening inim Mirzoxonning va onasi Sultonnigorxonimning ayn va ma’mur viloyatlari bor edi. Men va onam viloyat xud tursun, bir kent va bir necha qush egasi bo‘la olmaduk. Mening onam Yunusxon qizi va men nabirasi emasmu edim? Ul tabaqadin har kimki mening sarvaqtimg‘a tushti, ilgimdin kelgancha tuqqonliqni va yaxshilikni bajo kelturdum. Nechukkim Shoh begim keldilar Pamg‘onnikim, Kobulning a’lo yerlaridindur, berdim. Yana har nav’ farzandliq va xizmatkorliqta taqsire qilmadim.

Sulton Sa'idxon Koshg'ar xoni besh-olti yayoq-yalang bila keldi. Tuqqon inilarimdek ko'rub Lamg'on tumanlaridin Mandirovar tumanini berdim. Shoh Ismoil Shayboniyxonni Marvda olg'onda Qunduzg'akim o'ttum, Andijon viloyati mening sori boqib, ba'zi dorug'alarini qavlab, ba'zi yerlarini berkitib, manga kishi yibordilar. Men Sulton Sa'idxong'a bori navkarlarimni topshurub, ko'mak qo'shub, zodu bud Andijon viloyatini bag'ishlab, xon qilib yibordim.

Bu tarixgacha ham ul tabaqadin har kimki keldi, o'z tuqqonlarimdin o'zga ko'rmadim. Nechukkim Chintemur Sulton va Esantemur Sulton va To'xta Sulton va Bobo Sulton bu tarixda mening qoshimdadurlar, barchani o'z tuqqonlarimdin yaxshiroq ko'rub, rioyat va shafqatlar qilibturmen.

Bu bitilganlardin g'araz shikoyat emas, rost hikoyatturkim, bitibturmen. Bu mastur bo'lg'onlardin maqsud o'zning ta'rifi emas, bayoni voqeyi bu edikim, tahrir etibturmen. Chun bu tarixda andoq iltizom qililibturkim, har so'zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqe'yini tahrir etilgay. Lojaram ota-og'adin har yaxshiliq va yomonlig'kim shoye edi, taqrir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hunarkim bayoni voqe' edi, tahrir ayladim. O'qug'uvchi ma'zur tutsun, eshitguvchi taarruz maqomidin o'tsun.

Mundin qo'pub Mirzoxon o'lturg'on chorbog'qa kelib, viloyatlarg'a va aymoq va axshomg'a fathnomalar yiborildi, andin so'ng otlanib arkka keldim. Muhammad Husayn Mirzo xonimning to'shakxonasig'a qo'rqunchdin qochib kirib, to'shakning bo'g'jamasig'a o'zini bog'latibtur. Qo'rg'ondag'ilardin Mirim devonni va yana ba'zini qo'ydukkim, bu uylarni axtarib, Muhammad Husayn Mirzoni topib kelturgaylar. Xonimning eshigiga kelib, durushtroq beadabonaroq so'zlar aytibtur. Bore baharhol Muhammad Husayn Mirzoni xonimning to'shakxonasidin topib, arkta mening qoshimg'a kelturdilar. Men burung'idek-o'q ta'zim qilib qo'ptum. Xeyli ham durusht yuzga kelmadim. Muhammad Husayn Mirzokim mundoq, zisht va shane' harakotga iqdom qildi va bu nav' sho'r va fitna angiz va bunyodig'a ehtimom ayladi, agar pora-pora qilsam, yeri bor edi. Turluk-turluk azob-u uqubat bila o'lmakka

sazovor edi. Chun orada bir nav' urug'luq bo'lub edi, mening tug'gon xolam Xubnigor xonimdin o'g'lonlari va qizlari bor edi, bu huquqni yod qilib, Muhammad Husayn Mirzoni ozod qildim. Xuroson sari ruxsat berildi. Bu bemuruvvat va haqnoshunos kishi mening mundoq yaxshilig'imnikim, jonini bag'ishladim, bilkull unutub, Shayboniyxon qoshida mendin g'aybatlar va shikoyatlar qilibtur. Oz fursat o'tmadikim, Shayboniyxon-o'q o'lturub, jazosig'a yetkurdi.

Tu badkunandai xudro ba ro'zgor supor,
Ki ro'zgor turo chokarest kinaguzor.[1]

Ahmad Qosim ko'hbur va yana ba'zi bir necha yigitnikim, Mirzoxonning so'ngicha yiborilib edi, Qarg'abuloq pushtalarida Mirzoxong'a yetarlar. Qocha ham olmas. Ilik tebratguncha quvvat va jur'ati ham yo'q edi. Olib keldilar. Men eski devonxonaning sharqi-shimoliy sorig'i ayvonida o'lturub erdim. Men dedimki, kel ko'rushaling. Oldarag'ondin yukunub kelguncha ikki qatla yiqildi. Ko'rushgandin so'ng, yonimda o'lturg'uzub, ko'ngul berdim. Sharbat kelturdilar. Mirzoxonning daf'i tavahhumig'a sharbatni avval o'zum ichib, anga berdim. Chun Mirzoxong'a kirgan sipohiy va raiyat va mo'g'ul va chig'atoy mutavahhim va muzabzab edilar, necha kun ehtiyotni mar'i tutub, Mirzoxonning egachisining uyida-o'q buyurdukkim, bo'lg'oy. Bu mazkur bo'lg'on el va ulusdin chun hanuz dag'dag'a va taraddud bor edi, Mirzoxonning Kobulda bo'lmog'ini saloh ko'rmay, bir necha kundin so'ng Xuroson sari ruxsat berildi.

Bularg'a ruxsat bergandin so'ng Boron va Choshtuba va Gulbahor domanasi sayrig'a borduk. Bahorlar Boron yozisi va Choshtuba dashti va Gulbahor domanasi bisyor xub bo'lur. Sabzasi Kobul viloyatining o'zga yerlarig'a boqa, xeyli yaxshi bo'lur. Turluq-turluq lolalar ochilur. Bir qatla lola anvoyini buyurdumkim sanadilar, o'ttuz to'rt nav' lola chiqti. Nechukkim bu yerlarning ta'rifida bir bayte aytilib edi:

[1] *Mazmuni:* "Sen o'zingga yomonliq qilganni turmushga topshir. Turmush sening o'ch oluvchi xizmatkoringdir".

Sabza-vu gullar bila jannat bo'lur Kobul bahor,
Xossa bu mavsumda Boron yozisi-yu Gulbahor.

Ushbu sayr kelganda bu g'azalni tugattim:

Mening ko'nglumki gulning g'unchasidek
tah-batah qondur.
Agar yuz ming bahor o'lsa ochilmog'i ne imkondur.

Filvoqe' bahorlar sayr qilmoqqa va qush solmoqqa va qush otmoqqa bu yerlarcha yer kam-o'q bo'lg'ay. Nechukkim, Kobul va G'azni viloyatining ta'rif va tavsifida shammaye mazkur va mastur bo'ldi.

Ushbu yil Nosir Mirzoning va tarbiyatkardalarining ixtilot va maoshidin Badaxshon beklarikim, Muhammad qo'rchi va Muborakshoh va Zubayr va Jahongir bo'lg'ay, ranjida, balki yog'iy bo'ldilar. Barcha ittifoq qilib, cherik tortib, Ko'kcha suyining Yaftal va Rog' sori tuzi bila otliq-yayoqni yig'ib, yasob pushtalar bila Xamchonning yovug'ig'a keldilar. Nosir Mirzo va qoshidag'i betajriba yigitlar andisha va mulohaza qilmay, bular bila urushqa pushtalarda kelib urushurlar. Yeri burtog', yayog'i qalin bir-ikki qatla ot solg'onda to'xtab urubki yondururlar. Bo'ldura olmaslar. qocha berurlar. Badaxshoniylar Nosir Mirzoni bosib, bo'lg'on tavobe' va lavohiqini talon-toroj qildilar.

Nosir Mirzo yovug'idag'ilari bila bosturub, talatib, Ishkamish va Norin bila Kelogoy kelib, Qizil suv yuqqori-o'q yurub, Obdara yo'li bila kirib, Shibartu ko'talidin oshib, Kobulg'a yetmish-sekson talatg'on, oldurg'on, och-yalang'och navkar-savdari bila keldi. Ajab qodiredur, ikki-uch yil mundin burun Nosir Mirzo tamom el va ulusni ko'churub surub, Kobuldin yog'iqib chiqib, Badaxshong'a yetib, dara va qo'rg'onlarini berkitib, ne xayollar bila yurur edi. Burung'i qilg'onlaridin sarafkanda va xijil, ul nav' ayrilg'onlaridin sharmanda va munfail bo'lubtur. Men dog'i hech nav' yuziga kelmadim. Yaxshi so'rub-istab infioldin chiqordim.

VAQOYEYI SANAYI SALOSA ASHARA VA TIS'A MIA[1] (1507–1568-YILLAR)

G'iljini chopmoq dag'dag'asi bila Kobuldin otlanildi. Saridehg'a tushganda xabar kelturdilarkim, Masht va Sekonadakim, Saridehdin bir yig'och bo'lg'ay, qalin mahmand g'ofil o'lturubtur. Bo'lg'on beklar va yigitlar barin bo'ldilarkim, mahmandni chopmoq kerak. Men dedimkim, ravo bo'lg'aymu, ne azimat bila otlang'aybiz, maqsadqa yetmay o'z raiyatimizni-o'q chopib yong'aybiz. Bu ish mumkin emas. Saridehdin otlanib, Kattavoz tuzini kecha bila qorong'uda tay qilduk. Qop-qorong'u kecha, tuptuz yer, ne tog' va pushta ko'runadur, ne yo'l va iz ma'lum bo'ladur. Hech kim boshlay olmadi. Oxir men-o'q boshladim. Bir-ikki qatla bu navohig'a yetib edim. O'shul qiyos bila qutbni o'ng yog'rinimg'a olib tebradim. Tengri rost kelturdi. Rost Qayoqtu va Ulobatu ro'dig'a-o'q kelildikim, G'ilji o'lturg'on yerg'akim, Xoja Ismoil sariyati bo'lg'ay, ushbu ro'dtin yo'l chiqar. Ul ro'dta tushub, o'zumiz va otimiz bir zamon uyuxlab, dam olib, tong otqonda andin tebraduk.

Oftob chiqib edikim, bu pushtalardin va qo'llardin tuzga chiqtuk. Ushbu yerdin g'ilji o'lturg'on yer bir yaxshi yig'och yo'l bor. Tuzga chiqg'och, g'iljining qorasimu yo tutunemu ko'rundi. Yo xulamga, yo batozagiy cherik eli tamom chopqun qo'ydilar. Bir-ikki kuro'hg'acha chopib, kishini, otni o'qlab, elni tiydim. Mundoq jilavrez besh-olti ming chopqun qo'yg'on cherikning tiymog'ining xeyli ishkoli bor. Tengri rost kelturdi. Cherik tiyildi. Yana bir shar'iyg'a yovuq yo'l kelib, afg'onning qorasini ko'rub, chopqun qo'yuldi. Qalin qo'y bu chopqunda tushti. Hech chopqunda muncha qalin qo'y tushgan emas edi.

Molni yondurub tushgandin so'ng, har tarafdin bo'lak-bo'lak kelib, tuzga tushub, urush angizi qildilar. Bir bo'lakni ba'zi beklar va ichkilar borib, ariq olib, tamom o'lturdilar. Yana bir bo'lagini Nosir Mirzo otlanib, borisini qirdi. O'lgan afg'onlarning boshidin, kalla manora qo'porildi. Do'st piyodayi kutvolningkim, oti

[1] To'qqiz yuz o'n uchinchi (1507-1508) -yil voqealari.

mazkur bo‘lub edi, oyog‘ig‘a o‘q tegib, Kobulg‘a kelganda o‘ldi. Xoja Ismoildin ko‘chub, Ulobatug‘a kelib tushduk. Munda farmon bo‘ldikim, ba’zi beklar va ichkilar yurub, ehtimom qilib, bu g‘anoyimning xumsini olg‘aylar. Qosimbek va ba’zilardin rioyat qilib, xumsin olmaduk. Qalamg‘a kelgan xums o‘n olti ming qo‘y chiqtikim, sekson mingning xumsi bo‘lg‘ay. Talaf bo‘lg‘on va rioyat qilg‘on bila bir lak qo‘yda hech so‘z yo‘q edi.

Ul yurttin erta bila otlanib, Kattavoz tuzida ov uchun charga qo‘yuldi. Bu dashtning hamesha kiyik va quloni semiz bo‘lur va ko‘p bo‘lur. Charga orasig‘a qulon va kiyik qalin kirdi. Qalin qulon va kiyik o‘lturdilar. Ov asnosida bir qulonning so‘ngicha choptim, yovuqroq yetib, bir o‘q urdum. Yana bir o‘q ham urdum. Vale bu zaxmlar yiqilg‘ucha kori emas edi. Bu ikki zaxmning zarbidin burung‘i yugurishidin ohistaroq bo‘ldi. Poshna qildim. Yaqin sig‘inib kelib, ikki qulog‘idin keyingi chakkasiga-o‘q choptim, kekirtaki-o‘q ilinib qoldi. Muallaq oshib bordi. Keyin oyog‘i uzangumga tegayozib qoldi. Qilichim xeyli yaxshi kesti. G‘arib semiz qulon edi. Qazisi kishining bir qarishidin juz’i kamrak bo‘lg‘ay edi. Shirim tag‘oyi va ba’zi Mo‘g‘uliston kiyigini ko‘rganlar taajjub qilib, dedilarkim, Mo‘g‘ulistonda ham muncha semiz kiyik kam ko‘rubturbiz. Bukun ham yana bir qulon ottim. Ushbu ovda tushgan qulon va kiyik aksari semiz edi. Vale hech qaysisi men o‘lturg‘on quloncha semiz emas edi.

Bu chopqundin yonib kelib, Kobul tushtuk. O‘tgan yilning oyog‘ida Shayboqxon Samarqandtin Xuroson doiyasi bila cherik otlandi. Shohmansur baxshi... namakharomkim, Andxud anda edi, Shayboqxong‘a kishilar yiborib, Shayboqxonni otlanmoqqa tezrak qilibtur. Andxud navohisig‘a kelgonda bu ... O‘zbakka kishi yiboribturmen deb, e’timod qilib, yasanib, boshig‘a o‘tag‘a sanchib, peshkash tortiq olib chiqorda boshsiz o‘zbak to‘sh-to‘shidin rez qilib, bu gandani va tortiq va peshkash va kishi-qorasini tirt-pirt qilibturlar.

Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Mirzo va Muhammad Burunduq barlos va Zunnun arg‘un bori Boboxokiy navohisida cherik bila o‘lturub edilar. Ne urushmoqqa ozim edilar, ne qo‘rg‘on berkitmakka jozim. Hech ishni mushaxxas qilmay, hech ishning

qilurin muhaqqaq bilmay sarosimavor o‘lturub edilar. Muhammad Burunduqbek hisob bilur kishi edi. Ul degandurkim, Muzaffar Mirzo va men Hirining qo‘rg‘onini berkitaling. Badiuzzamon Mirzo bila Zunnunbek Hirining atrof va navohisidag‘i tog‘larg‘a borib, Siyistondin Sultonali arg‘unni, Qandahor va Zamini Dovardin Shohbekni va Muqimni cheriklari bila kelturub, o‘zlariga qo‘shsunlar. Nekim bo‘lg‘on hazora va nakdariy cheriklarini yig‘ib mustaid va mukammal yursunlar. G‘animning xud toqqa bormog‘i mushkildur. Tashqarig‘i cherikning dag‘dag‘asidin qo‘rg‘on ustiga ham kela olmas, xub aytibtur.

Hisobliq ra’y xotirig‘a yetibtur. Zunnun arg‘un agarchi mardona kishi edi, vale xasis va moldo‘st va ra’y va hisobdin yiroqroq va kovokrak va telbarak kishi edi. Bu fursatlardakim, Hirida og‘aini shirkat bila podshoh edilar, Badiuzzamon Mirzo qoshida bu sohibixtiyor edi. Nechukkim mazkur bo‘ldi, moldo‘stlig‘i jihatidin Muhammad Burunduqning shahrda turmog‘ig‘a rozi bo‘lmadi. O‘zi shahrda turar xayol qildi. Ani ham o‘xshata olmadi. Aning go‘lluk va telbalig‘ig‘a hech nima mundin yaxshiroq dalil bo‘lurmikim, zarroq va tammo’ elning yolg‘on va xushomadin qabul qilib, o‘zini fazihat va rasvo qildi.

Tafsili budurkim, Hirida mundoqkim ixtiyor va e’tibor bo‘ldi, bir necha shayx va mullo ang‘a kelib derlarkim: “Qutb bizning bila ixtilot qiladur, sanga “Hizabrulloh” laqab bo‘ldi. Sen o‘zbakni olg‘ungdur”. Bu so‘zga inonib, bo‘ynig‘a fo‘ta solib, shukrlar qilibtur. Ushbu jihatlardin Muhammad Burunduqning ma’qul ra’yi bila amal qilmay, ne qo‘rg‘on ishini mazbut qilibtur, ne urush yarog‘ini marbut, ne qaravul, ne chag‘dovulkim, yog‘iy keluridin ogoh qilg‘ay, ne yasolda tartib va nasaqkim, yog‘iy kelsa urush xotirxoh qilg‘ay.

Shayboqxon muharram oyida Murg‘obdin o‘tub, Serkoy navohisig‘a yovuq yetganda-o‘q xabardor bo‘lurlar. Sarosima bo‘lub, hech ish qila olmaslar, ne elni yig‘aolurlar, ne yasolni qila olurlar. To‘shluq-to‘shidin yuruy berurlar. Zunnun arg‘un ushbu xushomadg‘a g‘arra bo‘lub, qirq-ellik ming o‘zbakning o‘trusida yuz-yuz ellikcha kishisi bila Qora Rabotta turar. Qalin kishi yetgan bila-o‘q olib tebrarlar. Zunnunni olib, o‘lturub boshini kestilar.

Mirzolarning ona, egachi-singil va haramlari va xazoyini tamom qal'ayi Ixtiyoriddinda edikim, Olaqo'rg'ong'a mashhurdur. Mirzolar kech shahrg'a yetarlar. Yarim kechagacha otlarini tindurub uyuxlarlar. Sahar vaqti solib tebrarlar. Qo'rg'on berkuturni xud xayol qila olmaslar. Muncha fursat va furjada ona va egachi-singilni va ko'ch va o'g'lon-ushoqni ham olib chiqmay, o'zbakning asirligiga tashlab qocharlar. Mazbut qilmoqlikni ham xayol qilmadilar.

Poyandasulton begim, Xadicha begim boshliq Sulton Husayn Mirzoning haramlari va Badiuzzamon Mirzoning va Muzaffar Mirzoning haramlari va o'g'lon-ushoqlari nekim bo'lg'ay, mirzolarning xazoyin va baytutoti tamom Olaqo'rg'onning ichida edi. Qo'rg'onni xotirxoh mazbut va saranjom qilmaydurlar edi. Qo'rg'on ko'magi(ga) yigitlar ham yetmaydurlar edi. Oshiq Muhammad arg'un Mazidbekning inisi yayoq cherikdin qochib kelib qo'rg'ong'a kirdi. Yana Alixon Amir Umarning o'g'li edi va yana shayx Muhammad Abdullo bakavul edi. Yana Mirzobek Kayxisraviy edi. Yana Miraki ko'r devon edi. Shayboqxon kelgach, ikki-uch kundin so'ng shayxulislom va akobir ahd va shart qilib, tosh qo'rg'onning kalidlarini olib bordilar. Qo'rg'onni bu Oshiq Muhammad o'n olti-o'n yetti kun saxladi, tashqaridin Otbozori tarafidin naqb solib, o't urub bir burjini uchurdilar. Qo'rg'on eli dast-pocha bo'lub, qo'rg'onni saxlay olmadilar, oldurdilar.

Shayboqxon Hirini olg'ondin so'ng, bu podshohlarning zoh va zodi bila yomon maosh qildi, ne yolg'uz bu jam' bila, bori xaloyiq bila. Rustoyi va nodida kishi, besh kunluk o'tar dunyo uchun mundoq yomon ot qozg'ondi. Shayboqxondin noshoyista harakot va af'olekim, Hirida sodir bo'ldi, avval bukim, chirik dunyo uchun Xadicha begimni Shohmansur baxshi...ga tutturub, turluk-turluk qiyinlar qildurdi. Yana Shayx Purondek vali va aziz kishini Mo'g'ul Abdulvahhobg'a tutturdi. Har o'g'lini yana bir kishiga tutturdi. Yana jami' ahli she'r va ahli tab'ni Mullo Binoiyga tutturdi.

Xuroson zurafosidin bu moddada bir qit'a mashhur bo'ldi:

Bajuz Abdullohi keri xar imro'z,
Nadida hech shoir ro'i zarro.

Binoiy zar tama dorad zi shoir,
Magar xohad giriftan keri xarro.[1]

Yana Muzaffar Mirzoning Xonzoda xonim otliq haramini Hirini olg'och-o'q iddat chiqorig'a boqmay, nikoh qilib oldi. Yana Qozi Ixtiyor bila Muhammad Miryusufg'akim, Hirining mashhur va xushtab' mullolaridin edilar, bovujudi omilik tafsirdin sabaq aytti. Yana Mullo Sultonali Mashhadiy bila Behzod musavvirning tasvir va xattig'a qalam kiyurub, isloh qildi. Yana har necha kunda bir bemaza bayt aytur edi va minbarda o'qutub, Chorsuda osturub, shahr elidin sila olur edi. Agarchi saharxez edi va besh vaqt namozni tark qilmas edi, qiroat ilmini tavre bilur edi. Vale mundoq go'lona va ablahona va kofirona aqvol va af'ol andin bisyor sodir bo'lur edi.

Hirini olg'ondin o'n-o'n besh kundin so'ng Qahdistondin Puli Solorg'a kelib, bo'lg'on cherigini Temur Sulton bila Ubayd Sultong'a boshlatib, Abulmuhsin Mirzo bila Kepak Mirzoning ustig'akim, Mashhadta g'ofil o'lturub edilar, yibordi. Bir martaba Qalotni berkitmak xayol qilibturlar. Yana bir martaba bu cherikning keladurg'anini eshitib, o'zga yo'l bila Shayboqxonning ustig'a ilg'amoq bo'lurlar, bu ajab yaxshi xayol ekandur, ammo hech ishga va hech qaysi so'zga qaror bera olmay o'lturg'onda Temur Sulton bila Ubayd Sulton cherik bila ilg'ab yetishur. Mirzolar ham yasob chiqarlar. Abulmuhsin Mirzoni bot-o'q olib tebrarlar. Kepak Mirzo ozroq kishi bila og'asining g'animig'a chopar, ani ham ko'tarurlar. Ikkala og'a-inini tushururlar. Bir yerda o'lturg'uzg'onda og'a-ini bir-birini quchushub, o'pushub, vido' qilurlar. Abulmuhsin Mirzodin bedilliq zohir bo'lur. Kepak Mirzog'a chandone tavofut qilmas. Ikkala Mirzoning boshlarini Shayboqxon Puli Solorda ekanda yiborurlar.

Bu ayyomda Shohbek va inisi Muhammad Muqim Shayboqxonning tavahhumidin mukarrar elchilar va arzadoshtlar yiborib, izhori yakjihatliq va davlatxohliqlar qildilar. Muqim xud bir arza-

[1] *Mazmuni*: Bu kun eshak olati Abdullohdan boshqa hech shoir oltin betini ko'rmagan. Binoiy shoirdan oltin tama' qiladi, biroq ulardan eshak olatini oladi, xolos.

doshtida sarih meni tilab edi. O‘zbak viloyatni mundoq bilkulliy olg‘on mahalda bizning boqib turmog‘imiz munosib ko‘runmadi. Chun muncha elchilar va arzadoshtlar yiborib bizni tiladilar, alarning kelib mulozamat qilmoqlarida taraddud kamroq qoldi. Bori beklar va sohib ra’y kishilar bila mashvarat qilib, so‘zni munga qo‘yuldukim, cherik otlanilg‘ay. Bu arg‘un beklari qotilg‘ondin so‘ng Xuroson ustiga yurumakni yo har maslahat bo‘lsa, bularning saloh va savobdidi bila qaror berilg‘ay. Bu azimat bila Qandahor sari mutavajjih bo‘lduk.

Habibasulton begimkim, ani yanga der erdim, nechukkim mazkur bo‘ldi, qizi Ma’suma Sultonbegimni Hirida muqarrar bo‘lg‘on yo‘sunluq olib keldi. G‘aznida muloqot qilduk. Xisrav ko‘kaldosh va Sultonquli chinoq va Gadoyi Bilol Hiridin qochib Ibni Husayn Mirzoning qoshig‘a borib edilar. Andin Abulmuhsin Mirzo qoshig‘a borurlar. Anda ham tura olmay, bizning qoshimizg‘a alar bila keldilar.

Qalotg‘a yetganda qalin Hinduston savdogarikim, Qalotg‘a savdo qilg‘ali kelgan ekandurlar, qocha olmadilar, cherik eli alar ustig‘a-o‘q yetib bordi. Aksar barin bo‘ldilarkim, mundoq yog‘iyliq mahalda yog‘iy viloyatig‘a keladurganni talamoq kerak. Men rizo bo‘lmadim. Dedimkim, savdogarning ne gunohi bor? Mundoq juz’iy-juz’iy foydadin Tengri rizosini aroda ko‘rub kechsak, muning muqobalasida kulliy-kulliy favoid Tengri taolo ro‘zi qilg‘usidur.

Nechukkim, ushbu necha kunda G‘iljini chopa otlang‘onda Mahmand afg‘oniy qo‘y va mol va ahl-u ayoli bila cherikning bir yig‘ochida ekanda aksar ani chopmoqqa barin bo‘ldungiz, ushbuni mulohaza qilib men rizo bo‘lmadim. Tonglasig‘a-o‘q Tengri taolo yog‘iy afg‘oniyning molidinkim, yog‘iykim G‘ilji bo‘lg‘ay, oncha cherik eliga ro‘zi qildikim, hech chopqunda muncha qo‘y tushmabtur edi. Qalottin o‘tub tushub, bu savdogarlardin peshkash rasmi bila biror nima olildi.

Mirzoxonnikim, Kobulni olg‘ondin so‘ngra Xuroson sari ruxsat berilib edi, yana Abdurazzoq Mirzokim, biz Xurosondin chiqqonda anda qolib edi, Qalottin o‘tganda bu ikki Mirzo Qandahordin qochib keldilar. Bihar Mirzoning nabirasi Jahongir Mirzoning o‘g‘li Pirmuhammad Mirzo, bu Pirmuhammad Mirzoning

onasi mirzolar bila kelib mulozamat qildi. Shohbek bila Muqimg'a kishilar va xatlar yiborildikim, sizlarning so'zungiz bila munda kelduk, o'zbakdek yot yog'iy Xurosonni oldi, keling! Ne tavrkim, salohi davlat bo'lsa sizlarning ittifoq va savobdidingiz bila qaror berali. Xat bitimoqdin va bizni tilamoqdin munkir bo'lub rustoiyona va durusht javoblar yibordilar. Ul rustoiliklardin biri bu edikim, Shohbek manga bitilgan xatining orqasida beklar beklarga, balki ulug'roq martabaliq beklar kichikrak chargalik beklarga muhrbosar yerda kog'azning o'rtasida muhr bosib yiboribtur. Agar mundoq rustoiyona harakotlar qilmasa edi va bu nav' durusht javoblar yibormasa edi, ish munga yetmas edi. Nechukkim:

Siteza ba joye rasonad suxan,
Ki vayron kunad xonadoni ko'han.[1]

Ushbu sitezalaridin va rustoiliqlaridin edikim, xonumonlarini va o'ttuz-qirq yil qozg'ong'anlarini barbod berdilar.

Shahri Safo navohisida erkanda bir kun o'rdu ishida g'alat g'avg'oye tushti. Borcha cherik eli yarog'lanib otlandilar. Men g'usl va tahoratga mashg'ul edim. Beklar g'alaba iztiroblar qildilar. Forig' bo'lub otlandim. Chun g'avg'o g'alat edi, bir zamondin so'ng bosildi. Andin ko'ch-barko'ch yurub kelib Guzarg'a tushtuk. Munda ham bir necha so'zlashmoq tarhini solduk, Parvo qilmay inod va sarkashlik maqomida-o'q edilar. Yer-suvni bilur davlatxohlar arz qildilarkim, Qandahorg'a kelur ro'dlarning boshi Bobo Hasan Abdol va Xalishak tarafidur. Ul yuzga o'tub Qandahorg'a kelur ro'dlarni tamom yiqmoq kerak. So'zni munga qo'yub, sabohi jibalanib, barong'or, javong'or, yasol yasab, Xalishak ko'chuldi. Shohbek va Muqim Qandahor tog'ining men tosh imorat qozdurg'on tumshug'ining olida shomiyona tikib o'lturub edilar. Muqimning kishisi tezlik qilib yig'och orasida yaqinroq keldilar. To'fon arg'unkim, Shahri Safo navohisida ekanda qochib kelib edi, yolg'uz arg'unlarning yasoli sariroq sig'inibtur. Ishqullo degan yetti-sekkiz kishi bila ayrilib tezrak ilgarrak kelur. To'fon

[1] *Mazmuni:* "Xusumat bilan aytilgan so'z shu darajaga yetkazadiki, qadimiy xonadonlarni vayron qilib yuboradi".

arg‘un yolg‘uz borib ro‘baro‘ bo‘lub, qilich olishib, otdin yiqib, boshini kesib, men Sangi Lahshak to‘g‘risidin o‘tganda kelturdi, shugun tuttuq.

Chun bu yer mahallot va yig‘och orasi edi, mundoq urushmoqni saloh ko‘rmay, domana bila o‘tub, Xalishakning olida ro‘dning Qandahor tarafidag‘i o‘langda yurt ta’yin qilib tushadur edukkim, Sherquli qaravul ildam kelib, arz qildikim, yog‘iy yasob yetishti.

Qalottin o‘tgali cherik eli xeyli ochliq, tanqislik tortib edi. Xalishak navohisig‘a kelgach, yuqqori-quyi qo‘y va uy va oshliq va somon jihatidin cherik elining ko‘pragi butrab tarqab edi. Cherikning yig‘ilurig‘a boqmay chopa otlanildi. Bizning nekim bo‘lg‘on kishimiz ikki mingga yovushqay edi. Munda tushar mahalda, nechukkim mazkur bo‘ldi, yuqqori-quyi cherik elidin xeyli kishi borib edi. Urush vaqti alar qo‘shula olmadilar. Urushta hozir kishimiz ming chog‘liq bo‘lg‘ay edi. Agarchi kishimiz oz edi, vale xeyli yaxshi tuzuk va mazbut yasol ta’biya va tartib qilib edim.

Hech mahal oncha tartib va nasaq bila yasamaydur edim.

Xossa tobindakim tamom ilikidin ish kelur yigitlarni ayrilib edi, tamom o‘n-o‘n va ellik-ellik bitilib, o‘n ulug‘i va ellik ulug‘i ta’yin etib edim. Har o‘n va har ellik o‘ng qo‘lda va so‘l qo‘lda turar yerlarini bilib, urush chog‘i qilur ishlarini ma’lum qilib, hozir va nozir edilar. Barong‘or, javong‘or va o‘ng qo‘l va so‘l qo‘l, o‘ng yon va so‘l yon, o‘ng va so‘l chopa otlang‘osh bekulfat yasamoq va beminnat tavochi cherik eli yerlik yeri bila-o‘q mutavajjih bo‘ldilar.

Agarchi barong‘or va o‘ng qo‘l va o‘ng yon va o‘ng bir ma’nisi bor, vale alfoz tag‘yiri bila tashxis muxtalif maoniyg‘a men itloq qildim. Nechukkim, maymana va maysarakim, barong‘or va javong‘or derlar, yasolda qalbningkim, g‘ul derlar, doxili emas. Munda bu nav’ yasolni o‘shul sarofate bila barong‘or va javong‘or deyildi. Yana g‘ulkim, boshqa yasoldur, muning yamin va yasorini imtiyoz uchun o‘ng qo‘l, so‘l qo‘l bitildi. Yana g‘uldakim, xossa tobindur, muning yamin va yasorini o‘ng yon va so‘l yon aytildi. Yana xossa tobindakim, bo‘y

tengidur, turkiy lafzida mujarradni ham bo‘y derlar, munda ul bo‘y murod emasdur, yaqini murodtur, muning yamin va yasorini o‘ng va so‘l otaldi.

Barong‘or: Mirzoxon, Shirim tag‘oyi, Yorak tag‘oyi og‘a-inilari bila, Chalma mo‘g‘ul, Ayyubbek, Muhammadbek, Ibrohimbek, Ali Sayyid mo‘g‘ul mo‘g‘ullari bila, Sultonali chuhra, Xudobaxsh va Abulhasan og‘a-inilari bila.

Javong‘or: Abdurazzoq Mirzo, Qosimbek, Tengriberdi, Qanbarali, Ahmad Elchi Bo‘g‘a, G‘o‘ri barlos, Sayyid Husayn Akbar, Mirshoh qavchin.

Irovul: Nosir Mirzo, Sayyid Qosim eshikog‘a, Muhibali qo‘rchi, Bobo o‘g‘li Olloveran turkman, Sherquli qaravul mo‘g‘ul og‘a-inisi bila, Muhammadali.

G‘ulda, mening o‘ng qo‘lumda Qosim ko‘kaldosh, Sulton-Muhammad do‘ldoy, Shoh Mahmud parvonachi, Qul Boyazid bakovul, Kamol sharbatchi; so‘l qo‘lumda: Xoja Muhammadali, Do‘st Nosir, Mirim Nosir, Bobo Sherzod, Xonquli, Vali xizonachi, Qutluqqadam qaravul, Maqsud suvchi, Bobo Shayx, g‘ulda tamom ichkilar edi, ulug‘ beklardin kishi yo‘q edi.

Bu mazkur bo‘lg‘onlardin hanuz hech kim beklik martabasig‘a yetmaydur edi. Bu bo‘yda bitilgan Sherbek, Hotam qo‘rbegi, Kepak Qulbobo, Abulhasan qo‘rchi, mo‘g‘ullardin Urus, Ali Sayyid, Darveshali Sayyid, Xushkeldi chalma, Do‘stkeldi chalma tug‘chi va Amochi Mediniy, turkmanlardin Mansur va Rustamali og‘a-inisi bila, Shohnazar Suyunduk.

G‘anim kishisi ikki bo‘lak bo‘ldi: bir bo‘lak Shohshujo’ arg‘unkim, Shohbekga mashhurdur. Mundin so‘ng Shohbek-o‘q bitilgusidur; yana bir bo‘lak inisi Muqim. Bu arg‘unlarning qarosini olti-yetti ming chenarlar edi, to‘rt-besh ming yarog‘liq kishisida xud hech so‘z yo‘q edikim bor edi. G‘ul bila va barong‘or bila o‘zi ro‘baro‘ bo‘ldi. Muqim javong‘or bila ro‘baro‘ bo‘ldi. Muqimning cherigi og‘asining cherigidin juz’ye kamroq bo‘lg‘ay edi. Bizning javong‘org‘akim Qosimbek va hamrohlari bo‘lg‘aylar, mahkam zo‘r keldi. Urush vaqtig‘acha ikki-uch kishi Qosimbekdin kelib ko‘mak tiladi. Chun olimizda bizning g‘animimiz ham zo‘r edi, kishi ayira olmaduk. G‘anim tarafig‘a bedarang mutavajjih

bo‘lduk. O‘q kela boshlag‘on fursatta bir dast bizning irovulimizni urub yondurub g‘ulg‘a tiqtilar. O‘q qo‘yubkim, yuruduk, andak fursat o‘q qo‘yub, to‘xtag‘ondek qildilar. O‘trumda bir kishi elni chaqirib, ottin tushub o‘q qo‘yar xayol qildi, biz betavaqquf yurub kelganimiz bila bo‘ldura olmadi, otlanib yuruy berdi. Bu yayoq tushgan Shohbek o‘zi ekandur.

Urush asnosida Piribek turkman to‘rt-besh og‘a-inisi bila dastorlarin olib, yog‘iydin yuz evurub bizga kirdilar. Bu Piribek ul turkmanlardindurkim, Shoh Ismoil Boyandur salotinig‘a musallit bo‘lub, Iroq mamolikig‘a mutasarrif bo‘lg‘onda Abdulboqiy Mirzo va Murodbek Boyandur boshliq turkman beklari bila kelib edilar.

Barong‘orimizni yog‘iy burunroq olib tebradi. Barong‘orimizning uchi men yasag‘on bog‘qa sanchilib bordi. Javong‘orimiz Bobo Hasan Abdoldin xeyli quyiroq uluq axmil ariqlarg‘a yetib bordi. Bizning javong‘orning o‘trusida Muqim edi — tavobe’ va lavohiqi bila. Javong‘or kishisi g‘animi Muqimg‘a boqa asru oz edi. Tengri rost kelturdi, Qandahor va kentlarig‘a borur uch-to‘rt ulug‘ axmil ariqlar bizning javong‘or bila g‘anim orasida voqe’ bo‘ldi. Guzar boshini tutub, o‘tgali qo‘ymadilar.

Javong‘or kishisi bovujudi ozliq yaxshilar to‘xtab oyoq berkitti. Arg‘unlar tarafidin Halvochi tarxon suv ichida Qanbarali va Tengriberdi bila chopqulashtilar, Qanbarali yaraliq bo‘ldi. Qosimbekning peshonasig‘a o‘q tegdi. G‘o‘ri barlosning qoshining ustiga o‘q tegdi. Qochorining ustida chiqti. Ushbu fursatta yog‘iyni qochurub, bu ariqlardin Murg‘on tog‘ining tumshug‘i sari o‘ttuk. Ariqlardin o‘tar fursatta bir bo‘z to‘pchoq otliq kishi tog‘ domanasida ul sori bu sori bormoqqa mutaraddid bo‘lub, oxir bir sori boqa tebradi. Shohbekka o‘xshattim. G‘olibo Shohbek ekandur. Yog‘iyni bosqoch, tamomi cherik kishi tushurmoqqa va yog‘iyni quvlamoqqa bordilar. Mening bila sanog‘liq o‘n bir kishi qolib edi. Ul o‘n bir kishidin durusti Abdullo kitobdor edi. Muqim hanuz turub urushadur edi. Kishimizning ozig‘a boqmay, Tengriga tavakkul qilib, naqoralarni qoqib, g‘anim sori boqib yuruduk.

Ko'p-u ozga Tengridur berguchi,
Bu dargohda yo'qtur kishining kuchi.

"Kam min fiatin qaliylatin g'alabat fiatan kasirotan biiznilloh".[1]

Naqora unini eshitib, bizning mutavajjih[2] bo'lg'onimizni bilib, qaror tariqin unutub, firor[3] yo'lin tutti. Tengri rost kelturub, yog'iyni qochurub, Qandahor sori yurub, Farruxzodbekning chahorbog'ig'akim, bu tarixta andin asari qolmaydur, kelib tushtuk. Shohbek va Muqimkim qochtilar, Qandahor qal'asig'a kira olmadilar. Shohbek Shol va Mastung sori chiqti. Muqim Zamini Dovar tarafi bordi. Qo'rg'on berkitguncha kishi qo'ymaydur edi.

Qulibek arg'unning og'a-inisidin Ahmadali tarxon va ba'zilarkim, manga ixlos va aqidalari ma'lum bo'lub edi, qo'rg'onda edilar, so'zlashib, og'a-inilarining jonig'a amon tiladilar. Mazkur bo'lg'onlar inoyat bila mashmul bo'lub, qilg'on istid'olari mabzul bo'ldi. Qo'rg'onning Moshur darvozasini ochtilar. Elning boshsizlig'ini mulohaza qilib, o'zga darvozalarni ochilmadi. Ushbu ochilg'on darvozada Shirimbekni va Yorakbekni ta'yin qilildi. O'zum bir necha ichkilar bila kirib, boshsiz elni otqulab, siyosat uchun bir-ikki kishini ham buyurdumkim, o'lturdilar. Avval Muqimning xazinasig'a yettimkim, Tosh qo'rg'onda edi. Abdurazzoq Mirzo mendin ilgarrak kelib tushub ekandur. Abdurazzoq Mirzog'a biror nima xazinadin inoyat qilib, bu xazinaning ustiga Do'st Nosirbekni va Qul Boyazid bakovulni va baxshilardin Muhammad baxshini ta'yin qildim.

Mundin o'tub arkka bordim. Shohbekning xazinasining ustiga Xoja Muhammadalini va Shoh Mahmudni va baxshilardin Tag'oyi Shoh baxshini muqarrar qilindi. Mirxon degan Zunnunning devonining uyiga Mirim Nosirni va Maqsud suvchini yiborildi. Nosir Mirzog'a tutturuldi. Mirzoxong'a Shayx Abusa'id tarxonni tutturuldi. Ul viloyatlarda mundoq qalin oq yormoqni hargiz ko'rungan

---

[1] "Xudoning amri bilan kichik to'daning katta to'da ustidan g'alaba qilgani ozmuncha emas".

[2] **Mutavajjih** — yurmoq.

[3] **Firor** — qochish.

emas edi. Balki, muncha yormoq ko'rgan kishidin ham eshitilgan emas edi. Ul kechasi arkta-o'q bo'ldum. Shohbekning Sunbul qulini tutub keturdilar. Avval mahalda agarchi mahrami edi, oncha rioyat topmaydur edi. Birovga topshurdim, yaxshi ehtiyot qilmay qochurubtur.

Tonglasi Farruxzodning chahorbog'ig'akim, o'rdu anda edi, keldim. Qandahor viloyatini Nosir Mirzog'a berdim. Xizonalarni zabt qilib, yuklab chiqar mahalda, arktag'i xizonadin bir qator teva yuki oq tanga Nosir Mirzo olib qolibtur. Ani tilamay, Nosir Mirzog'a-o'q inoyat qildim.

Andin ko'chub Qushxona o'langiga tushuldi. O'rduni ko'churub, o'zum sayr qilib, kechrak o'rdug'a keldim. Burung'i o'rdu emas, tanig'usiz o'rduye bo'lubtur: yaxshi to'pchoq otlar va qator-qator nar va moya tevalar va xashirlar va qumosh raxtliq xar, zinliq moyalar va saqarlot va maxmal chodirlar va shomiyonalar va har uyda xarvor-xarvor sanduqlar. Bu ikki og'a-inining jihotini boshqa-boshqa xazina qililib edi. Har xazinada sanduq-sanduq va tang-tang raxtlar va ortmoq-ortmoq va qop-qop oq tangalar, har kimning o'tog'ida va chodirida har jins o'ljadin bisyor edi. Qo'y ham bisyor edi. Qo'yg'a chandon ham parvo qilmadilar.

Qosimbekka Qalotning ichidagilarnikim, Muqimning navkarlari anda edi, boshlig'i Qo'ch arg'un va Tojiddin Mahmud edi, mol va jihotlari bila inoyat qildim. Qosimbek chun hisob bilur kishi edi, Qandahor navohisida ko'p turarimizni saloh ko'rmay, ayta-ayta muhassilliqlari bila ko'chturdi. Nechukkim mazkur bo'ldi, Qandahorni Nosir Mirzog'a inoyat qilib, Nosir Mirzog'a ruxsat berib, Kobul azimati qilildi. Qandahor navohisida xizona ulashgucha fursat bo'lmadi. Qorabog'da to'rt-besh kun turub, xazinani ulashildi. Sanamog'ning ishkoli bor edi. Tarozu bila tortilib ulashildi. Bek va bekot, navkar va tobin xarvor-xarvor va qop-qop oq tangani vajh ulufalarig'a yuklab, ko'tarib eltarlar edi. Qalin o'lja va mol, ulug' obro' va nomus bila Kobulg'a kelildi.

Sulton Ahmad Mirzoning qizi Ma'suma Sulton begimningkim, Xurosondin tilab kelturub edim, ushbu kelganimda aqd qildim. Olti-yetti kundin so'ng Nosir Mirzoning navkarlaridin bir kishi

Shayboqxon kelib Qandahorning qabag‘onining xabarini kelturdi. Burun mazkur bo‘lub edikim, Muqim Zamini Dovar tarafi qochti. Borib Shayboqxonni ko‘rar. Shohbekdin ham mutavotir kishilar borur. Bularning ig‘vo va angizidin Shayboqxon Hiridin tog‘ yo‘li bila meni Qandahorda xayol qilib, Qandahor ustiga ilg‘ar. Ushmuni mulohaza qilib, Qosimbek tajribaliq kishi muhassilliqlar bila Qandahordin bizni ko‘churdi.

Harchi dar oina javon binad,
Pir dar xishti puxta on binad.[1]

Kelib Nosir Mirzoni Qandahorda muhosara qilur. Bu xabar kelgach, beklarni tilab mashvarat qilildi. Bu so‘zlar orag‘a tushtikim, o‘zbak va Shayboqxondek yot el va qari dushman jami’ Temurbekning avlodining iligidagi viloyatqa mutasarrif bo‘ldilar. Turk va chig‘atoydin har go‘sha va kanorda ham kim qolib edilar, ba’zi rag‘bat bila, ba’zi qahr bila o‘zbakka payvasta bo‘ldilar. Bir men Kobulda qolib edim. Dushman bisyor qaviy, biz ko‘p zaif, ne maslahat qilmoqqa ehtimol, ne muqovamat qilmoqqa majol. Muncha quvvat va qudrat. O‘zumizga bir yer fikrini qilg‘uluqdur va bu miqdor furja va fursatta qaviy dushmandin yiroqroq ayrilg‘uluqtur. Yo Badaxshon jonibi, yo Hinduston sori jazm qilmoq kerak. Bu ikki tarafdin bir tarafg‘a bormoqni jazm qilmoq kerak. Qosimbek va Shirimbek tavobeyi bila Badaxshon bormoqqa barin edilar. Ul fursatta Badaxshonda bosh ko‘targanlar badaxshoniylardin Muborakshoh va Zubayr edi. Yana Jahongir turkman va Muhammad qo‘rchi edi. Nosir Mirzoni chiqarib edilar, o‘zbakka ham kirmaydurlar edi.

Men va ba’zi ichki beklar Hinduston tarafi bormoqni tarjih qilib, Lamg‘ong‘a mutavajjih bo‘lduk. Qandahor fathidin so‘ng Qalot va Tarnuk viloyatini Abdurazzoq Mirzog‘a inoyat qilib, Abdurazzoq Mirzoni Qalotda qo‘yulub edi. O‘zbak Qandahorni kelib qabag‘och, Abdurazzoq Mirzo Qalotta tura olmay Qalotni solib chiqti. Biz Kobuldin ko‘chgan fursatta keldi. Kobulda

[1] *Mazmuni:* “Yosh kishi oynaga qarab nima ko‘rsa, keksa odam — pishgan g‘ishtga qarab, uni ko‘radi”.

Abdurazzoq Mirzoni qo‘yuldi. Badaxshonda chun podshoh va podshohzodalardin kishi yo‘q edi, Shoh begimning munosabati bila yo savobdidi bila Mirzoxon Badaxshon jonibig‘a mayl qildi. Mirzoxong‘a Badaxshon sori ruxsat berildi. Shoh begim ham Mirzoxon bila mutavajjih bo‘ldilar. Mening xolam Mehrnigor xonim ham Badaxshon bormoq bo‘ldilar. Mening bila bo‘lmog‘larining munosabati ko‘prak edi. Tuqqonlari edim. Har necha man’ qilildi, mamnu’ bo‘lmadilar. Ular ham tebradilar.

Jumodiulavval oyi Kobuldin Hinduston azimati bila ko‘chuldi. Xurd Kobul bila yurub Surx rabot bila Quruqsoyg‘a enildi. Kobul bila Lamg‘on orasidag‘i afg‘onlar amonliqta ham duzd va duzd afshordurlar, mundoq vaqoye’ni xud tilab topa olmaslar. Meni Kobulni tashlab Hindustong‘a boradur deb, bir yomonliqlari o‘n bo‘ldi. Yaxshilari ham yomonliqqa evruldi. Anga yettikim, Jigdalikdin ko‘chgan sabohi oraliqdag‘i (misli xizr xayl, xirilji va xugiyon) afg‘onlari Jigdalik ko‘talini to‘smak xayol qilib shimol tarafidag‘i tog‘qa yasob kelib, tabllar cholib, qilichlar o‘ynab — tikka qila boshladilar. Otlang‘on bila buyurdumkim, cherik eli to‘shluq-to‘shidin toqqa yurugaylar. Cherik eli har qo‘l va har qongsor bila chopqon bila mutavajjih bo‘ldilar. Afg‘onlar bir zamon to‘xtab, bir o‘q ham qo‘ya olmadilar. Qocha berdilar. Afg‘onlarni qavlab toqqa chiqtim. Bir afg‘on quyi yonimdin yonlab, qochib boradur. Qo‘lig‘a o‘qladim. Bu o‘q tekkan afg‘onni, yana bir necha afg‘onni tutub kelturdilar. Siyosat uchun ba’zisini sixqa o‘lturg‘uzuldi.

Ningnahor tumaniga Odinapur qo‘rg‘onining olig‘a tushuldi. Burunroqdin durandeshlik qilib, hech bir yurt fikrini qililmaydur edi. Ne bormoqqa yere muqarrar, ne turmoqqa yurte muayyan. Yuqqori-quyi yana bir xabar olg‘uncha yurt toza qilib ko‘chulur edi. Kech kuz edi. Sholini tuzlarda aksar ko‘tarib edilar. Yer bilur kishilar arzga tegurdilarkim, Alishang tumanining ro‘di yuqqori mil kanori sholini qalin ekarlar. Cherikka qishliq oshliq ehtimoli borkim, andin hosil bo‘lg‘ay. Ningnahor julgasidin otlanib, ildam kelib, Soygildin o‘tub, Puroyin darasig‘acha borildi. Qalin sholi cherik eli oldilar. Sholizorlari tog‘ning tubida edi. Eli qochib chiqti. Bir necha kofir qatlg‘a bordi. Puroyin darasining tumshug‘idin

bir necha yigitni sarko'bqa chiqarilib edi. Yonar mahalda kofirlar tog' ustiga ildam kelib o'q qo'ydilar. Qosimbekning kuyovi Puroyinni yetib, boltu bila chopib olur mahalda, yana yigitlar yonib zo'rlab qochurub, Puroyinni ayirib oldilar. Kufforning sholizorida bir kecha qo'nub, qalin oshliq olib o'rdug'a kelildi.

Ushbu ayyomda Mandirovar tumani navohisida Muqimning qizi Mohchuchuknikim, holo bu tarixda Shoh Hasanning nikohidadur, Qosim ko'kaldoshqa aqd qilildi.

Chun Hinduston jonibi bormoq salohi topilmadi. Mullo Boboyi Pashog'ariyni bir necha yigitlar bila Kobulg'a yiborildi. Mandirovar navohisidin ko'chub, Atar va Sevag'a kelduk. Bir necha kun ul navohida o'lturuldi. Atardin Kunar va Nurgilni borib sayr qildim. Kunardin jolag'a o'lturub o'rdug'a keldim. Andin burun jolag'a o'lturg'on emas edim. Xeyli xush yoqti. Mundin so'ng jola shoye bo'ldi.

Ushbu ayyomda Mullo Mirak Farkatiy Nosir Mirzo qoshidin keldi. Shayboqxon Qandahorning tosh qo'rg'onini olib, arkini ola olmay yong'onini va Shayboqxon yong'onidin so'ng ba'zi jihatlardin Nosir Mirzo Qandahorni solib, G'aznig'a kelganining xabarini mashruh arz qildi. Bir necha kundin so'ng Shayboqxon Qandahor ustig'a g'ofilliqta kelur. Tosh qo'rg'onni berkita olmaslar. Qo'yarlar. Arkning girdida necha yerda naqb solurlar. Necha qatla urush keltururlar. Nosir Mirzoning bo'ynug'a o'q tegar. Olayovushqon ekandurlar. Ushmundoq iztiror holatida Xoja Muhammad Amin, Xojado'st Xovand, Muhammadali piyoda, Shomiy qo'rg'ondin tashlab chiqarlar. Qo'rg'on eli ma'yus bo'lub oldurur mahalda Shayboqxon sulh so'zini orag'a solib, Qandahor ustidin qo'par. Qo'pmog'ining jihati bu bo'lurkim, Qandahor ustiga kelurda haramlarini Neratuga yiborib ekandur. Neratuda bir kishi bosh ko'tarib, qo'rg'ong'a mutasarrif bo'lur. Bu jihatdin sulhguna qilib yonar.

Bir necha kundin so'ng, bovujudkim, qish o'rtasi edi, Bodipech yo'li bila Kobulg'a kelduk. Bodipechning ustida bir toshda buyurdimkim, bu kelur va borurning tarixini qozg'aylar. Hofiz Mirak bitidi. Ustod Shoh Muhammad sangtaroshliq qildi. Shitob uchun obodon qozilmadi. G'aznini Nosir Mirzog'a inoyat qildim.

Abdurazzoq Mirzog'a Ningnahor tumani va Mandirovar va Darayi Nur va Kunar va Nurgilni berildi. Ushbu tarixqacha Temurbekning avlodini bovujudi saltanat Mirzo derlar edi. Ushbu navbat buyurdumkim, meni podshoh degaylar.

Ushbu yilning oxirida seshanba kechasi zulqa'da oyining to'rtida oftob hut burjida edi, Kobulning arkida Humoyun mutavallid bo'ldi. Tarixi valodatini Mavlono Sayyidiy shoir "Sulton Humoyunxon" topib edi. Kobul shoirchalaridin birov, "Shohi Firuzqadr" topib edi, uch-to'rt kundan so'ng Humoyun ismi bila mavsum bo'ldi. Humoyunning valodatidin besh-olti kundin so'ng Chorboqqa chiqib, Humoyunning valodatining to'yi bo'ldi. Bek va bekot ulug'-kichik sochiq kelturdilar. Qalin oq tanga to'kuldi. Ondin burun oncha qalin oq yormoqni bir yerda ko'rulmaydur edi. Xeyli yaxshi to'y bo'ldi.

VAQOYEYI SANAYI ARBAA ASHARA VA TIS'A MIA[1]

Bu yoz Muqur navohisida Mahmand afg'onning bir bo'lagini chopildi. Chopqundin kelib tushgandin necha kundin keyin Qo'chbek va Faqirali Karimdod va Bobo chuhra qochar xayoli qilibturlar. Xabar topib, kishi yiborildi. Istarg'achning ayog'idin olib keldilar. Jahongir Mirzoning tirigida ham bulardin ba'zi yaramas so'zlar arzg'a yetib edi. Buyurdumkim, barchani bozorboshida yasoqqa yetkurgaylar. Darvozag'a eltib, ip olib osar mahalda Xalifani Qosimbek yiborib, mubolag'alar bila gunohlarini tiladi. Bekning xotiri jihatidin qonlarin bag'ishladim. Zindonga buyurdumkim, solg'aylar.

Hisoriy Qunduziynikim, Xisravshoh navkari mo'g'ullar ulug'lari Chalma, Ali Sayyid Shakma, Sherquli, Egu Solim. Yana Xisravshohning chig'atoydin rioyat qilg'on navkarlari Sultonali shuhra, Xudobaxsh boshlig', yana turkmandin Suyunduk va Shohnazar boshlig' ikki-uch ming o'bdon yigitlar bu muddatda

[1] To'qqiz yuz o'n to'rtinchi (1508–1509-) yil voqealari.

bir-birlari bila so‘zlashib, so‘zni bir yerda qo‘yub, yomonliq maqomida bo‘lubturlar. Bu mazkur bo‘lg‘onlar Xoja Rivojning olida So‘nak Qo‘rg‘on o‘langidin Cholok o‘langigacha o‘lturub edilar. Abdurazzoq Mirzo Ningnahordin kelib, Dehi Afg‘onda o‘lturur edi. Bir-ikki navbat bularning mundoq tersanganini Muhibali qo‘rchi Xalifa bila Mullo Bobog‘a aytur, manga ham imoye qildilar. Inong‘udek so‘z emas edi, parvo qililmadi.

Bir oqshom chorbog‘da devonxonada o‘lturub edimkim, kech namozi xuftanda yondin Muso Xoja yana bir kishi bila ildam kelib, qulog‘img‘a ayttikim, mo‘g‘ullar tahqiq yog‘iqmoqchi bo‘ldilar. Abdurazzoq Mirzoni o‘zlariga qo‘sharni tahqiq bilmaduk. Bularning ham bu oqshom yog‘ig‘uri jazm emas edi. Tag‘oful qilib, bir lahzadin so‘ng haram sari mutavajjih bo‘ldum. Ul mahalda, haramlar Bog‘i Xilvatda va Bog‘i Yurunchqada o‘ltururlar edi. Haramg‘a yovuq yetganda churpa-churiya va yatish eli yondilar. El yong‘ondin so‘ng men va Sarvarqul shahr sari yuruduk. Xandaq yo‘li bila Ohanin darvozasig‘a yetib edimkim, ul tarafdin Bozor yo‘li bila Xoja Muhammadali keldi, bila kelib men hammomning toqining...[1]

[1] Asarning bu bobi barcha mavjud qo‘lyozma nusxalarda shu yerga yetganda uzilib, tamomlanmay qolgan. Shundan keyingi 10–11 yillik voqealar ham yo‘q.

VAQOYEYI SANAYI XAMSA VA ISHRINA VA TIS'A MIA[1]

Dushanba kuni, muharram oyining g'urrasida Chandoval julgasining oyog'ida qattiq zilzila bo'ldi. Andoqkim, imtidodi yarim soati nujumiyg'a yaqinlashti. Tonglasig'a bu yurttin ko'chub, Bajavr qo'rg'onig'a zo'rlamoq doiyasi bila Bajavr qo'rg'onining yaqinig'a tushub, Dilazok afg'oniydin bir mo'tabar kishini Bajavrg'a yibordukkim, Bajavr sultonig'a va elig'a nasihat qilg'aykim, qulluq maqomida bo'lub, qal'ani topshurg'aylar. Ul jam'i besaodati johil nasihatni qabul qilmay, parishon javoblar yibordilar. Farmon bo'ldukim, cherik eli to'ra va shotu va qo'rg'on olmoq asbobi tayyor qilg'aylar. Bu maslahat uchun bir kun o'shul yurtta o'lturuldi.

Panjshanba kuni, muharram oyining to'rtida buyuruldikim, cherik eli jiba kiyib, yarog'lanib, otlang'aylar. Javong'or ilgari yurub, Bajavr qo'rg'onining yuqqori yonida suv kirishida suvdin o'tub, qo'rg'onning shimol tarafida tushg'ay. G'ul kishisi qo'rg'onning g'arbi-shimolida suvni kechmay, nohamvor balandliq va pastliq yerda tushgay. Burong'or quyig'i darvozaning g'arbida tushgay. Do'stbek boshlig' javong'or beklari suvdin o'tub, tushar mahalda qo'rg'ondin yuz-yuz ellikcha yayoq chiqib, o'q qo'ydilar. Bu beklar dag'i ilgari yurub, otqulashib, yayoqlarni qo'rg'ong'a tiqib, fasil tubig'a yetkurdilar. Mullo Abdulmalik Xostiy devonavor ot bila fasilning tubig'a kirib yurur edi. Agar shotu va to'ra tayyor bo'lub, kun kecha bo'lmasa edi, o'shal soat qo'rg'on olilur edi.

Mullo Turkali va Tengriberdining navkarlari yog'iy bila chopqulashib, g'animni olib, boshini kesib kelturdilar. Har qaysisig'a juldu va'da bo'ldi. Bajavr eli, chun tufangni ko'rmaydur edilar, tufang unidin hech parvoye qilmadilar. Balki tufang unini eshitgach, tamasxur qilib, muqobalada shane' harakatlar qilurlar edi. O'shal kuni Ustod Aliquli besh kishini tufang bila otib yiqdi. Vali xozin ham ikki kishini tufang bila yiqdi. O'zga tufangandoz-

[1] To'qqiz yuz yigirma beshinchi (1519) yil voqealari.

lar ham tufang otmoqta bisyor jalodat ko‘rsatib yaxshilar ottilar. Qalqondin, jibadin, govsardin o‘tkara-o‘tkara, ikkita-ikkita ottilar. Oqshomg‘acha shoyadkim, yetti sekkiz-o‘n bajavriy tufang bila yiqildi. Andin so‘ngra, andoq bo‘ldikim, tufangning zarbidin bosh chiqara olmaslar edi. Farmon bo‘ldikim, oqshom bo‘lubtur. Cherik asbobni tayyor qilib, sahar qo‘rg‘ong‘a yopushsunlar.

Odina kuni, muharram oyining beshida farz vaqtida farmon bo‘ldukim, urush naqorasi chalib, har qaysi yerlik-yeridin yurub, qo‘rg‘ong‘a yopishqaylar. Javong‘or bila g‘ul o‘z buljorlaridin yakdast to‘ra kiyurub, shotu qo‘yub yopishtilar. Xalifa, Shohhasan arg‘un va Ahmad Yusuf boshliq tamom g‘ulning so‘l qo‘lig‘a farmon bo‘ldikim, javong‘org‘a ko‘mak bo‘lg‘aylar. Qo‘rg‘onning sharqi-shimoliy burjining tubig‘a Do‘stbek kishisi kirib, qazmoqyiqmoqqa mashg‘ul bo‘ldilar. Ustod Aliquli ham anda edi. Ul kun ham yaxshilar tufang otti. Ikki qatla farangi otti. Vali xozin ham bir kishini tufang bila yiqti. G‘ulning so‘l qo‘lidin Malik Ali Qutbiy shotug‘a burun chiqib, muddate harb va zarbqa mashg‘ul edi. G‘ul buljorida Muhammadali jang-jang va inisi Navro‘z har qaysisi biror shotug‘a chiqib nayza va qilich tegurdilar. Yana bir shotug‘a Bobo yasavul chiqib, boltu bila qo‘rg‘onning tomini yiqmoq va buzmoqqa mashg‘ul edi. Aksar yigitlar anda yaxshi yurub, qalin shiba urub, g‘animni bosh chiqarg‘ali qo‘ymadilar. Yana ba’zi yigitlar yog‘iyning harb va zarbidin hech parvoy qilmay, o‘qi bila toshini zarra ko‘zga ilmay, qo‘rg‘on teshmak bila buzmoqqa mashg‘ul va mash’uf edilar. Chosht bor edikim, sharqi-shimoliy burjkim, Do‘stbekning kishisi qozadur edi, teshilib, Do‘stbekning kishisi g‘animni qochurub, burj ustig‘a chiqtilar. O‘shal zamon g‘ul kishisi ham shotudin qal’ag‘a chiqtilar. G‘uldin ul qo‘rg‘ong‘a chiqti. Tengri taoloning lutf-u inoyati bila mundoq mazbut va mustahkam qo‘rg‘on ikki-uch soati nujumiyda fath bo‘ldi. Yigit-yalang ulcha imkoni jid va ehtimom edi, zohir ettilar va bahodurluq oti va nek nom hosil ayladilar.

Bajavr eli chun bog‘iy edilar, islom eli bila yog‘iy edilar. Bovujudi bog‘iy va dushmanliq kuffor rusumi bu el ishida shoye edi va islom oyini ul xayl arasida zoye bo‘lub, qatli omg‘a borib,

ahl va ayollari tamom asir bo‘ldi. Taxminan uch mingdin ko‘prak kishi qatlg‘a borubtur. Chun sharq sari urush tushmaydur edi, oz-roqcha kishi sharq tarafidin qochib chiqtilar.

Qo‘rg‘on fath bo‘lg‘ondin so‘ng, kirib qo‘rg‘onni sayr qilildi. Tomlarda va uy va ko‘chalarda va ko‘ylarda benihoyat o‘luk yotib edi. O‘tguvchi-ketguvchi o‘luklarning ustidin ubur va murur qilurlar edi. Sayrdin yonib, sultonlarining uyida o‘lturub, Bajavr viloyatini Xoja Kalong‘a inoyat qilduk. Ko‘mak uchun o‘bdon yigitlardin qalin kishi ta’yin qilib, namozi shom o‘rdug‘a kelildi.

Tonglasi ko‘chub, Bajavrning julgasida Boboqaro chashmasig‘a tushuldi. Har necha bandikim qolib edi, Xoja Kalonning shafoati bila gunohlarin bag‘ishlab, ahl va ayollarini alarg‘a qaytib ruxsat berildi. Ba’zi sultonlari va sarkashlarikim, ilikka tushub edi, yasoqqa yetdi.

Sultonlarining boshi bila bir necha bosh bu fath xabari bila Kobulg‘a yiborildi. Badaxshon va Qunduz va Balxqa ham fathnomalar bila boshlar yiborildi. Shohmansur yusufzayikim, yusufzayidin kelib edi. Bu fathda va bu qatli omda bor edi. To‘n kiydurub, yusufzayiga siyosatlar bila farmonlar bitib, ruxsat berildi.

Bajavr qo‘rg‘onining muhimmotidin xotirjam qilib, seshanba kuni muharram oyining to‘qquzida ko‘chub, biror kuro‘h quyiroq ushbu Bajavr julgasida-o‘q tushub, bir balandida kalla manora buyuruldi.

Chahorshanba kuni, muharram oyining o‘nida sayr qila otlanib, Bajavr qal’asig‘a borib, Xoja Kalonning uyida shurb majlisi bo‘ldi. Bajavr navohisidag‘i kofirlar bir necha tulunda chog‘irlar kelturdilar. Bajavrning chog‘iri va mevasi tamom navohisidag‘i kofiristondin kelur. Kecha anda bo‘lub, sabohi qo‘rg‘onning burj va borusini mulohaza qilib, otlanib, o‘rdug‘a keldim.

Tonglasi ko‘chub, Xoja Xizr ro‘di yoqasig‘a tushuldi. Andin ko‘chub Chandoval ro‘di yoqasig‘a tushtuk. Farmon bo‘ldikim, Bajavr qo‘rg‘onig‘a ko‘mak bitilgan el beboqiy Bajavrg‘a borg‘aylar.

Yakshanba kuni, oyning o‘n to‘rtida Xoja Kalong‘a tug‘ inoyat qilib, Bajavr qo‘rg‘onig‘a ruxsat berildi. Xoja Kalong‘a ruxsat

bergondin bir-ikki kun so‘ng bug‘ina qit’a xotirg‘a keldi. Xoja Kalong‘a bitilib yiborildi.

Qoror-u ahd ba yor inchunin nabud maro,
Gazid mori hajr-u kard beqaror oxir.
Ba ishvahoi zamona chi chora sozad kas,
Bajavr kard judo yorro zi yor oxir.[1]

Chahorshanba kuni, muharram oyining o‘n yettisida Sulton Alovuddin Savodiy Sulton Vays Savodiyning muorizi kelib, mulozamat qildi. Panjshanba kuni, oyning o‘n sekkizida Bajavr bila Chandoval arosidag‘i tog‘ni ovladuk. Bu tog‘ning bug‘u, marali qop-qora ranglik bo‘ladur. Quyrug‘u yana bir o‘zgacha rangliq. G‘olibo mundin quyi Hinduston bug‘u, marali tamom qop-qora bo‘lur. Ushbu kun yana bir sariq qush tushti. Ul dag‘i qora edi. Ko‘zlari ham qora edi. Ushbu kun burgut bir kiyik oldi.

Cherik elida oshliq kamroq bo‘lub edi, Kahroj darasig‘a borib, oshliq olib, Savodqa yusufzayi afg‘oniyning ustig‘a yurumak azimati bila odina kuni ko‘chub, Chandoval suvi bila Bajavr suyining qotilishi bila Panjkura suyining oralig‘ig‘a tushuldi.

Shohmansur yusufzayi bir necha xushxo‘r va purkayfiyat kamoli kelturub edi. Bir kamolini uch bo‘lub, bir hissani men yedim, birini Gadoyi tag‘oyi, yana birini Abdullo kitobdor. G‘arib guzaro kayfiyat qildi. Ul martabadakim, namozi shomda beklar yig‘ilg‘onda kengashga chiqa olmadim. Ajab nimadur. Emdilar o‘shal jins kamolidin birini durust yeyilsa, ma’lum emaskim, aning yarmicha kayfiyat qilg‘ay.

Andin ko‘chub, Kahroj darasining va Peshgrom darasining og‘izig‘a yovuq Panjkuraning olig‘a tushuldi. Ushbu yurtta ekanda qor o‘shuqtin yog‘di. Bu orada ahyonan qor yog‘ar ekandur, el taajjub qildilar.

Sulton Vays Savodiyning ittifoqi bila cherik maslahati jihatidin Kahroj eliga to‘rt ming xarvor oshliq tahmil bo‘ldi. Bu oshliq tah-

[1] Mening yor bilan ahd-u qarorim bunday emas edi-ku? Oxirda hajr iloni chaqib, meni beqaror qildi. Zamona ishvalariga kishi nima chora qiladi? Oxiri Bajavr yorni yordan ayirdi.

silig'a Sulton Vaysni yiborildi. Rustoyi ko'hiy el hargiz mundoq tahmillarni tortg'on emaslar. Oshliq bera olmay, buzuldilar.

Seshanba kuni, oyning yigirma uchida cherikni Hindubekka boshlatib, Panjkurag'a chopqun yiborildi. Panjkura tog'ning o'rtasidin yuqqorroq voqe' bo'lubtur. Bir kuro'hqa yovuq dobon chiqmoq kerak, to Panjkuraning kentlariga kishi yetgay. El qochib chiqib edilar. Bir pora gala qoralarini va uylaridin qalin oshliqlarini kelturdilar. Tonglasi cherikni Qo'chbekka boshlatib chopqun yiborildi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma beshida cherik eli oshliq olur maslahati jihatidin, Kahrojning darasining ichiga Mondish kentlarig'a tushuldi.

Humoyundin so'ngra Humoyun bila bir tug'gon necha farzand bo'ldi, turmadi. Hindol hanuz tug'maydur edi. Bu navohilarda ekanda Mohimdin xat keldi. Bitibdurkim, xohi o'g'ul bo'lsun, xohi qiz mening baxt-u toleim — manga bering, men farzandchilay saxlay.

Odina kuni, oyning yigirma oltisida ushbu yurtta ekanda Hindolni Mohimg'a berib, xatlar bitib, Yusufali rikobdorni Kobulg'a yiborildi. Ushbu yurtta ekanda, Mondish viloyatida daraning o'rtasida bir balandi ustida ulug' sufa tosh bila yasaldikim, oq uy peshxonasi bila sig'di. Bu sufaning toshlarini tamom ichkilar va sipohiylar tashidilar. Bu so'zning tafsili budurkim, chun aning bila tuqqonlardin ul zamong'acha bir o'g'ulkim bor edi, andin kichik, o'zga boridin ulug' yana uch qiz; biri Mehrjon, yana ikkisi kichiklikda turmadilar. Va bir tug'gon havasi xeyli bor edi. Ul zamonda Dildor og'achaning bo'yi og'ir edi. Men der edimkim, ne bo'lg'ay edi, anga bir tug'gon bo'lsa edi. Hazrat volida dedilarkim, agar Dildor og'acha o'g'ul tuqsa, olib asrasam nechukdur? Men dedim: bisyor xubtur.

G'olibo zuafo orasida fole rasmdurkim, o'g'ul bo'lurmi yo qiz bo'lurmu ekin, deb ikki kog'azda birida Ali yo Hasan bitib, yana birida Fotima bitib, ikki kulula balchiq ichida qo'yub, ul balshiqlarni bir ayog' suv ichig'a qo'yarlar. Har qaysi burna ochilsa andin istidlol qilurlar: er kelsa, er bo'lur, qiz kelsa, qiz bo'lur derlar. Fol qildilar, er keldi. Chun mujda bo'ldi, aning yuzidin-o'q xat bitib yiborduk.

Necha kundin so‘ngra er o‘g‘ul Tengri karam qildi. Xabardin burna uch kun tuqqondin so‘ngra onasi olidin xohi va noxohi olib uyimizga kelturub saxlabturlar. Chun valodatining xabarini yiborduk, Bhirani olg‘onda bu xabar yetar. Tayammunan va tafa’ulan otini Hindol qo‘ydilar. Bu munosabatlardin manga ham inidur va ham farzand. Yusuf zayi afg‘onidin Malik Shohmansur Malik Sulaymon shohning o‘g‘li kelib edi. Davlatxohliq maqomida edi, Yusuf zayi ulusining maslahatig‘a aning qizini tilalib edi. Bu yurtda xabar keldikim, Shohmansurning qizi bila Yusuf zayining moli keladur. Namozi shomda chog‘ir suhbati bo‘ldi. Suhbatta Sulton Alovuddinni chorlab o‘lturg‘uzub, xossa xil’at inoyat bo‘ldi.

Yakshanba kuni, oyning yigirma sekkizida ko‘chub, Kahroj darasidin chiqib tushtuk. Tovusxon Yusuf zayi Shohmansurning inisi, mazkur bo‘lg‘on birodarzodasini bu yurtta kelturdi. Bisut elining Bajavr qo‘rg‘onida munosabati bor jihatidin bu yurttin Yusufali bakovulni yiborildikim, ko‘churub Bajavr qo‘rg‘onig‘a kelturgay. Kobulda qolg‘on cherikka farmonlar bitib yiborildikim, kelgaylar.

Odina kuni, safar oyining uchida Panjkura suyi bila Bajavr suyining qotilishig‘a tushuldi.

Yakshanba kuni, oyning beshida bu yurttin Bajavr borib, Xoja Kalon uyida chog‘ir suhbati bo‘ldi.

Seshanba kuni, oyning yettisida beklarni va dilazok afg‘onlari ulug‘larini tilab, kengashib, so‘zni munga qo‘yuldikim, yil oxir bo‘lubtur, hutg‘a bir-ikki kun qolubdur, tuzdagi oshliqni tamom ko‘taribturlar. Bu fursatda Savodqa borsak, cherik eli oshliq topmay tanqisliq bo‘lg‘usidur. Anbahir va Paniyaliy yo‘li bila yurub, Hashang‘arning yuqqori yoni bila Savod suyini o‘tub, yusuf zayining singiri Mohura to‘g‘risi tuzdagi o‘lturg‘on afg‘onlarnikim, yusuf va muhammadzayi bo‘lg‘ay, ilg‘ob chopmoq kerak.

Yana yil ertaroq oshliq vaqtida kelib, bu afg‘onlarning fikrini barasl qilmoq kerak. So‘zni munga qo‘yub, tonglasi, chahorshanba kuni Sulton Vays va Sulton Alovudding‘a otlar va xil’atlar inoyat qilib, istimolatlar ila ruxsat berib, ko‘chub, Bajavr to‘g‘risi tushuldi. Shohmansurning qizini cherikdin murojaat qilg‘uncha Bajavr qo‘rg‘onida qo‘yuldi.

Tonglasi ko‘chub, Xoja Xizrdin o‘tub tushduk. Xoja Kalong‘a bu yurttin ruxsat berildi. Uruq otluq bila ortuqsi cherik masolihini va og‘ir partolni Kunar yo‘li bila Lamg‘ong‘a yiborildi.

Tonglasi ko‘chub, og‘ir partol va tevani Xoja Mirmirong‘a boshlatib, Jarg‘otu va Darvoza yo‘li bila va Qaro ko‘ba ko‘tali bila yiborib, o‘zimiz jarida otliq bila ilg‘ob, Anbahir ko‘tali bila oshib, yana bir ulug‘ ko‘taldin ham oshib, namozi shomdin ertarak Paniyaliy tushuldi. O‘g‘onberdini bir necha kishi bila til olg‘ali ilgarrak yiborildi. Chun afg‘onlar bila oramiz yovuq edi, erta ko‘chmaduk. Chosht bor edikim, O‘g‘onberdi keldi. Bir afg‘onni olib, boshini kesibtur, kelurda boshini yo‘lda tushurubtur, ko‘ngul tilagudek tahqiq xabar kelturmadi.

Tush bo‘la ko‘chub, Savod suyini o‘tub, namozi digardin ertaroq tushuldi. Namozi xuftanda otlanib, ildam yuruduk. Oftob bir nayza bo‘yi chiqqanda Rustam turkmannikim, qaravulluqqa yiborilib edi, xabar kelturdikim, afg‘onlar xabardor bo‘lub, qo‘zg‘olishibturlar. Bir pora afg‘on tog‘ yo‘li bila boradur. Muni eshitgach, ildamroq yurub, chopqunchini ilgarrak ayirduk, borib, bir necha afg‘onni o‘lturub, boshlarini kesib, bir pora asir va uy va galalarini kelturdilar. Dilazok afg‘onlari ham bir necha bosh kesib kelturdilar.

Yonib, Kotlang navohisig‘a tushuldi. Uruqnikim, Xoja Mirmiron boshlab keladur edi, o‘trusig‘a boshchi yiborildikim, Maqomda kelib, bizga qo‘shulg‘ay.

Tonglasi ko‘chub, Kotlang bila Maqomning orasig‘a tushuldi. Shohmansurning kishisi keldi. Xisrav ko‘kaldosh va Ahmadiy parvonachini bir pora kishi bila uruq o‘trusig‘a yiborildi.

Seshanba kuni, oyning o‘n to‘rtida Maqomg‘a tushganda uruq kelib qo‘shuldi. Ushbu o‘ttuz-qirq yilda Shahboz qalandar otliq bir mulhid bor ekandur. Yusuf zayining bir jamoatini va Dilazokning bir jamoatini mulhid qilg‘on ushbu qalandar ekandur.

Maqomning tog‘ining tumshug‘ida bir parcha pastroq tog‘ voqe’ bo‘lubtur. Tamom dashtlarg‘a mushrif. Xeyli purfazo va maddi nazarliq balandi voqe’ bo‘lubtur. Shahboz qalandarni qabri anda edi. Sayr qilib kelib, mulohaza qilildi. Xotirg‘a kechtikim, mundog‘ havolig‘ yerda mulhid qalandarning qabri betaqribdur. Buyurdum-

kim, buzub, yer bila hamvor qildilar. Chun xeyli safoliq va havoliq yer edi, ma'jun ixtiyor qilib, bir zamon anda o'lturuldi.

Bajavrdinkim yonildi, Bhira xayoli bila yonilib edi, to Kobulg'a kelib eduk, hamisha Hinduston yurushi xayolida eduk, ba'zi mavone' jihatidin muyassar bo'lmas edi. Bajavr cherikinikim, uch-to'rt oy cherikladuk, cherik elining ilgiga mo'tamad nima tushmadi.

Chun Hindustonning sarhadi Bhira yovuq edi, xotirg'a kechtikim, filhol jarida kirsak, cherik elining iligiga bir nima tushsa. Bu xayol bila yonib, afg'onlarni chopib, Maqomg'a tushganda, ba'zi davlatxohlar arzg'a yetkurdilarkim, Hindustong'a kirilur bo'lsa, barbunyodliq kirilsa: ba'zi cherik Kobulda qoldi. Bir pora o'bdon yigitlarni Bajavrda qo'yuldi. Lamg'ong'a ham otlari orug'lig'idin qalin cherik yondi. Munda kelganlarning ham otlari andoq xarobturkim, bir kun qatrar majoli qolmaydur.

Agarchi bu so'zlar ma'qul edi, chun bu azimat qililib edi, bu hisoblarg'a boqmay, erta bila ko'chub, Sind suyining guzari sari mutavajjih bo'lduk. Sind daryosining guzarini ko'rgali Mirmuhammad jolabonni og'a-inisi bila yana bir necha yigitlarni bularg'a qo'shub, yuqqori-quyi guzar ko'rgali yiborildi.

O'rduni daryo sari yurutub, men Savoti tarafikim, Karkxona ham derlar, karg ovlog'ali bordim. Bir necha karg paydo bo'ldi. Vale jangali qalin edi, jangaldin chiqmadi. Bir buzovliq karg tuzga chiqib, qocha berdi, xeyli o'q uruldi, jangal yovuq edi, o'zini jangalg'a soldi. Jangalg'a o't soldilar, ul karg xud topilmadi. Yana bir karg buzovi o'tga kuyub, tiprachilab yotadur edi, bo'g'uzlab, har kishi shibrong'a oldi. Savotidin yonib, xeyli sargardonliq tortib, namozi xuftanda o'rdug'a kelduk. Guzar ko'ra borg'onlar, guzar ko'rub kelibturlar.

Tonglasi, panjshanba kuni, oyning o'n oltisida ot va teva bila va partol bila kechittin kechildi. O'rdu bozori va yayoq va eshakni jolabonlar bila kechurdilar. Ushbu kun guzar boshida ekanda nilobiylar kelib, to'qquz ot va uch yuz shohruxiy peshkash qilib ko'rdilar.

El tamom kechgach, o'shal namozi peshin-o'q ko'chub, kechaning bir posig'acha yurub, Kachakot suvining yovug'ig'a tush-

uldi. Andin erta ko'chub, Kachakot suvini o'tub, tush qotila Sangdaki ko'talini oshib tushuldi. Sayyid Qosim eshikog'a chog'dovul edi. Keyindin o'rdu keynicha keladurgan gujurlarni tutub, bir necha bosh kesib kelturdi.

Sangdakidin sahar ko'chub, kech namozi peshin Suhon suvini o'tub tushuldi. O'rduning keyini tun yarmig'acha kela qoldi, mahkam uzoq ko'ch edi. Otning bemajollig'i va oriqlig'i mahalli, bisyor zo'r bo'ldi, xeyli ot qoldi.

Bhiradin yetti kuro'h shimol sari bir tog' tushubtur. Bu tog'ni "Zafarnoma"da va ba'zi kitoblarda "Ko'hi Jud" bitibturlar, vajhi tasmiyasi ma'lum emas edi, so'ngralar ma'lum bo'ldi: bu tog'da bir ota naslidin ikki xil el bor. Birini jud derlar va birini janjuha. Bu tog'dag'i va Nilob bila Bhira orasidag'i el va ulusqa bular qadimdin hokim va farmonravo bo'la kelgandurlar. Vale yorona va birodarona hukumat qilurlar, harne xotiralari tilasa ola olmaslar. Bir kesim yo'sunluq qadimdin har nimakim muqarrar qilibturlar, bularning olishi va ularning berishi bu muqarrardin ortuq va o'ksuk bo'lmas. Muqarrarlari budurkim, qo'sh boshidin bir shohruxiy berurlar. Kadxudoliqda yetti shohruxiy berurlar, cheriklarig'a ham borurlar. Jud ham necha shu'ba bo'lubtur, janjuha ham.

Bu tog'kim Bhiraning yetti kuro'hida voqe' bo'lubtur, Kashmir tog'laridinkim, Hindukush tog'i ushbu tog'lar bila payvast tog'lardur, ayrilib, g'arbi-janub sari tortib borib, Dinkotning ayog'ida Sind daryosig'a muntahi bo'lubtur. Ushbu tog'ning yarmida juddur, yarmida janjuha. Bu tog'ni judqa mansub qilib, Ko'hi Jud debturlar. Bulardin bir mo'tabar ulug'i Roy xitob topar. O'zga inio'g'lini Malik derlar. Bu janjuha Langarxonning tag'oyilari bo'lur. Suhon suyining navohisidag'i el va ulusning hokimining oti Malik Hast edi, asli oti Asaddur. Hindustoniylar mundoq harakatlarni goh sokin o'qurlar, nechukkim, "xabar"ni, "xabr" derlar, "asad"ni "asd" depturlar, bora-bora "hast" bo'lubtur.

Langarxonni Malik Hast janjuhag'a tushgach-o'q yiborildi. Qatrob borib, inoyat va shafqatimizdin umidvor qilib, namozi xuftanda olib keldi. Bir kejimlik ot peshkash kelturub, mulozamat qildi. Yigirma ikki-yigirma uch yoshda bo'lg'ay edi. Bularning gala-qoralari o'rduning gird va navohisida bisyor edi. Chun

hamisha Hinduston olmoq xotirda edi, bu bir necha viloyatlarkim, Bhira va Xushob va Chanob va Chanut bo'lg'ay, necha mahal turk tasarrufida edi, bularni xud mulkimizdek tasavvur qilur eduk. Zo'r bila yo sulh bila o'zimizning mutasarrif bo'lurimizg'a mutayaqqin eduk. Bu jihattin bu tog' eli bila yaxshi maosh qilmoq vojib va lozim edi. Farmon bo'ldikim, hech kim bularning gala-qoralarig'a, balki ip ushi, igna sinug'larig'a atrof va navohida zarar va nuqson yetkurmasun.

Andin erta ko'chub, namozi peshin Kaldakahorg'a kelib tushtuk. Atrof va navohida qalin xavidzor edi. Bu Kaldakahor tavr yere voqe' bo'lubtur. Bhiraning o'n kuro'hida, Jud tog'ining orasida hamvor yere tushubtur. Bu hamvor yerning o'rtasida bir ulug' ko'ldur. Atrofdag'i tog'lardin yomg'ur suvlari yig'ilib, bu ko'l bo'lubtur. Girdo-girdi uch kuro'hg'a yovushg'ay.

Shimolida yaxshi o'lang voqe' bo'lubtur. G'arbida tog' domanasida chashmadur, bu chashma suvi balandilarg'akim, bu ko'lg'a mushrifdur, o'lturur uchun qobil yer edi, bog'e soldim. Bog'i Safog'a mavsum, xeyli xushhavo va safo yer voqe' bo'lubtur.

Nechukkim sharhi kelgusidur.

Kaldakahordin sahar otlanildi. Hamtot ko'talining boshida bir necha yerlik el muhaqqar peshkash bila kelib, mulozamat qildilar. Abdurrahim shig'ovulg'a kelgan kishini qo'shub, Bhira yiborildikim, Bhira elig'a istimolat berib degaykim, bu viloyatlar qadimdin turkka taalluq bo'la kelgandur, zinhor tavahhum va dag'dag'a o'zlarig'a yo'l berib, elni buzulg'ali qo'ymasunlarkim, bu viloyat va el bila yoqimiz bordur, talon va toroj bo'lmag'usidur.

Chosht ko'tal tubig'a tushub, Qurbon Charxiy, Abdulmalik Xostiy boshlig' yetti-sakkiz kishini ilgari xabar olg'ali yiborildi. Ilgari borg'onlardin Mirmuhammad Mahdiyxoja bir kishi kelturdi, peshkash bila kelib, mulozamat qildi. Langarxonga qo'shub, istimolat jihatidin Bhira elig'a yiborildi. Ko'taldin oshib, jangaldin chiqib, burong'or, javong'or, g'ul, yasol bila Bhira sari mutavajjih bo'lduq. Bhiraga yovuq yetgan mahalda Davlatxon Deva Hindu yana Sektuning o'g'li Bhiraning arboblari bila kelib, bir-bir ot, peshkash qilib, mulozamat qildilar. Namozi peshin bo'la Bhira

elig‘a zarar va zahmat tegurmay, Bhiraning sharqida Bahat suyining yoqasida bir sabzazorda tushuldi.

Temurbek Hindustong‘a kirib chiqqani(din) beri bu necha viloyatkim, Bhira va Xushob va Chanob va Chinivat bo‘lg‘ay, Temurbekning avlodining tavobe’ va lavohiqi tasarrufida edi. Shohrux Mirzoning nabirasi Suyurg‘atmish Mirzoning o‘g‘li Sulton Mas’ud Mirzoningkim, Kobul va Zobul ayolat va hukumati ul fursatta anga taalluq uchun, Sulton Mas’ud Kobuliy derlar edi. Tarbiyatkardalaridin Mir Alibekning o‘g‘lonlari Boboyi Kobuliy va Daryoxon va Opoqxonkim, so‘ngra G‘ozixon derlar edi, Sulton Mas’ud Mirzo va o‘g‘li Ali Asg‘ar Mirzodin so‘ng mutag‘allibliq bila Kobul va Zobul va bu mazkur bo‘lg‘on Hindustondag‘i viloyat va parganalarg‘a mutasarrif bo‘lub edilar. Sulton Abusa’id Mirzo zamonida Kobul va G‘azni bularning tasarrufidin chiqti. Hindustondag‘i viloyatlar bularning tasarrufida edi.

Tarix to‘qquz yuz o‘nda[1] Kobulg‘a avval kelgan yilikim, Hindustong‘a kirmoq doiyasi bila Xaybardin o‘tub, Parshovar kelganda Boqi Chag‘oniyoniyning sa’yi bila quyig‘i Bangash sarikim, Kuhat bo‘lg‘ay, yurub, qalin afg‘onistonni chopib, qirib, Bannu va Dashtni talon-toroj qilib, Duki bila chiqildi.

Ul fursat Bhira va Xushob va Chanob hukumati Miralining nabirasi G‘ozixonning o‘g‘li Sayyidalixong‘a taalluq edi. Iskandar Bahlulning otig‘a xutba o‘qub, aning itoatida edi. Ul cherik cheriklaganidin mutavahhim bo‘lub, Bhirani tashlab, Bahat suvidin o‘tub, Bhira kentlaridin Shirkotni o‘lturub yeri yasab edi. Bir-ikki yildin so‘ng bizning jihatimizdin Sayyidalixon bila afg‘on badgumon bo‘ldi. Ul ham bu sababtin dag‘dag‘a va tavahhum o‘zig‘a yo‘l berib, bu viloyatlarni Davlatxon Tatarxon yusufxaylg‘akim, Laho‘r hokimi ul vaqt ul edi, topshurdi. Davlatxon ulug‘ o‘g‘li Alixonga Bhirani berib edi, ul chog‘ Bhira Alixonning tasarrufida edi. Davlatxonning otasi Tatarxon olti-yetti sardordin birisidurkim, xuruj qilib, Hindustong‘a mutasarrif bo‘lub, Bahlulni podshoh qildilar. Sahrind va Satluj daryosining shimoliy

[1] Milodiy 1504–1505-yil.

viloyatlari tamom bu Tatarxonda edi. Bu viloyatlarning jam'i uch kuro'hdin ko'proq bo'lur. Tatarxon o'lgandin so'ng, Sulton Iskandar podshohlig'ida bu viloyatni Tatarxonning avlodidin olib edi. Men Kobul viloyatig'a kelgan tarixdin bir-ikki yil burunroq bir Laho'rni-o'q Davlatxong'a berib edi.

Tonglasi ba'zi munosib yerlarg'a chopqunchi yiborildi. Ushbu kun Bhirani sayr qildim. Sangarxon janjuha ushbu kun kelib, ot peshkash qilib, mulozamat qildi.

Chahorshanba kuni, oyning yigirma ikkisida Bhiraning ulug'larini va chavdarilarini tilab, bu yurtta to'rt yuz ming shohruxiy moli amon qaror berilib, muhassillar ta'yin qilildi. Dag'i, otlanib, sayr qilib, kemaga kirib, ma'jun yeduk. Bhira va Xushob o'lturushluq bulujlarg'a Haydar alamdorni yiborilib edi. Panjshanba sabohi bir gulbodom to'pchoq peshkash qilib, mulozamat qildilar. Arzg'a yettikim, cherik eli Bhira elig'a besarliq va dastandozliqlar qiladurlar. Kishilar yiborib, besarliq qilg'on elning ba'zisini yasoqqa yetkurub, ba'zisini burnini teshib, o'rdudin evrurdilar.

Odina kuni Xushob elidin arzadosht keldi. Shoh Hasan va Shoh Shujo' arg'un ta'yin bo'ldikim, Xushobg'a borg'ay.

Shanba kuni, oyning yigirma beshida Shohhasanni Xushobg'a yiborildi.

Yakshanba kuni andoq yomg'ur yog'dikim, tamom tuzlarni suv tutti. Bhira bila o'rdu tushgan bog'lar orasida ozg'ina sho'r suv edi. Namozi peshingacha arzi bir ulug' daryocha bo'ldi. Bhiraning yovug'ida bir tirgaz otimi yerdin ko'proq guzar yo'q edi, uzdurub o'tar edilar, ikki namoz orasida kirgan suvlarni sayr qila otlandim.

Yog'in va chopqun andoq bo'ldikim, yana yonib o'rdug'a kelmakka tavahhum bo'ldi. Ikki namoz orasida o'shul kirgan suvni uzdurub o'ttum. Cherik eliga ham bisyor tavahhum bo'ldi. Aksar el o'toqlarini va og'ir partollarini tashlab, jiba va kiyim-yarog'larini egnilariga olib, ot yalang'ochlab, uzdurub o'ttilar. Tuzlarini tamom aksar suv tutub edi. Sabohi daryodin kemalarni kelturub, aksar cherik eli chodirlarini va partollarini kema bila o'tkardilar.

Tushga yovuq Qo'chbekning kishisi bir shar'iy suv yuqqori borib, guzar toptilar. Qolg'on el guzar bila o'ttilar.

Bhiraning qo'rg'onining ichidakim, Jahonnamo derlar, bir kun turub, seshanba sabohi ko'chub, yomg'ur va sel taraddudidin Bhiraning shimol sari yonidag'i balandilarning ostig'a tushuldi. Taqabbul yormog'ida ehmol qiladurlar edi, to'rt sarkor qilib, beklarga buyuruldikim, ehtimom qilib, butkargaylar. Bir sarkor Xalifag'a ta'yin bo'ldi, yana bir sarkor Qo'chbekqa, yana bir sarkor Do'st Nosirg'a, yana bir sarkor Sayyid Qosim bila Muhibalig'a.

Chun turk o'lturushluq viloyatlarni o'zumizning tasavvur qilib eduk. Ul jihattin talon-toroj bo'lmadi. Hamisha elning so'zi bu edikim, agar musolaha jihatidin elchi borsa, turkka taalluq viloyatlarg'a muzoyaqa qilmog'ularidur.

Panjshanba kuni, rabiul-avval oyining g'urrasida bu jihattin Mullo Murshidni Sulton Ibrohimg'akim, otasi Sulton Iskandar o'shul besh-olti oyda o'lub, Hind saltanati munga tegib edi, elchilikka ta'yin qilib bir qarchig'ay yiborib, qadimiy turkka taalluq viloyatlarni tiladuk. Davlatxong'a bitilgan xatlarni va Sulton Ibrohimg'a bitilgan xatlarni topshurub, og'iz so'zlarni dog'i aytib, Mullo Murshidg'a ruxsat berildi. Bu Hinduston eli, alalxusus afg'onlar ajab hush va xiraddin yiroq va ra'y va tadbirdin qiroq ellar bo'lur ermish, ne yog'iyliq yurush va turushin qila oldilar, ne do'stluq roh va ravishin bila oldilar. Borg'on kishimizni Davlatxon necha kun Laho'rda saxlatib, ne o'zi ko'rdi va ne kitobatni Ibrohimg'a yibordi. Necha oydin so'ng borg'on kishimiz hech javob topmay Kobulg'a keldi.

Odina kuni, oyning ikkisida Shayboq piyoda bila Darveshali piyodakim, holo tufangandozdur, Kobuldin arzadoshtlar kelturub, Hindolning tug'gon xabarini ham kelturdilar.

Hindning tasxiri zamonida bu xabar kelgan uchun, chugun tutub, Hindol ot qo'ydum. Qanbarbek ham Balxdin Muhammad Zamon Mirzoning arzadoshtlarini kelturdi.

Tonglasi devon tarqag'ondin so'ng sayrg'a otlanib, kemaga kirib, araq ichildi. Majlis ahli Xojado'st Xovand, Xisrav Mirim, Mirzoquli Muhammadiy, Ahmadiy, Gadoyi, Nu'mon Langar-

xon, Ruhdam, Qosimali taryoqiy; Yusufali, Tengriquli kemaning boshi sari tolor bor edi, usti hamvor, men bir necha kishi bila munda o'lturub erdim. Yana bir necha kishi tolorning ostida o'lturub edilar, kemaning quyrug'i sari ham o'lturur yer bor edi, Muhammadiy va Gadoyi va Nu'mon anda o'lturub edilar. Namozi digargacha araq ichildi. Araqning badxo'rlig'idin mutanaffir bo'lub, bu yuzdagilarning ittifoqi bila ma'jun ixtiyor qilduk. Kemaning ul uchidagilar ma'jun yeganimizni bilmadilar, araq-o'q ichtilar.

Kemadin namozi xuftanda otlanib, kech o'rdug'a kelduk. Muhammadiy bila Gadoyi meni araq ichadurgon xayol qilib, shoyista xizmate qilaling deb, araq ko'zasini ot ustida navbat bila ko'tarishib, g'arib nash'a va bashoshat bila kirib keldilar, hamin dedilarkim, mundoq qorong'u kechada ko'zani o'zumiz navbat bila ko'tarib kelduk. So'ngra ma'lum qildilarkim, suhbat o'zgacha emish va kayfiyat o'zgacha. Jami'ye ma'juniy va jami'ye chog'ir mast. Chun hargiz ma'jun suhbati bila chog'ir suhbati rost kelmas, bisyor munfail bo'ldilar. Men dedimkim, suhbatni barham urmang, araq icharg'a ko'ngulluk kishi araq ichsun, ma'jun yerga ko'rguluk kishi ma'jun yesun. Hech kim bir-biriga ta'arruz bila guftugo' qilmasun. Ba'zi araq ichtilar, ba'zi ma'jun yedilar. Bir zamon takalluf bila suhbate tutuldi.

Bobojon Qo'buziykim, suhbatda yo'q edi, oq uyga kelganda ani tiladuk. Araq ichmak istid'o qildi. Turdi Muhammad qipchoqni ham tilab, mastlar bila hamsuhbat qilduk. Chun ma'jun suhbati bila hargiz araq va chog'ir suhbati rost kelmas, mastlar har taraf-din parishon guftugo' qila kirishtilar, aksar taarruzlari ma'jun va ma'juniylar bila edi. Bobojon ham mast bo'lub, g'alaba parishonlar aytti. Turdi Muhammadqa ham mastlar to'la-to'la ayoqlarni pay-dar-pay berib, oz fursatda masti loya'qul qildilar. Har necha sa'y va isloh maqomida bo'lduk, baham yetmadi. Shaloyinliq xeyli bo'ldi. Suhbat bemaza bo'ldi, har sarig'a tarqashtilar.

Dushanba kuni, oyning beshida Bhira viloyatini Hindubekka berildi.

Seshanba kuni Chanob viloyatini Husayn ikrakka inoyat qilib, Husayn ikrakka va Chanob eliga ruxsat berduk. Bu fursatda Say-

yidalixonning Minuchehrxon otliq o‘g‘likim, Hindustondin bizni deb yuqqorig‘i yo‘l bila keladurganda, Tatar Gakkarga yo‘luqur. Muni qo‘ymay saxlab, qizini berib, kuyov qilur. Necha mahal aning bila edi, kelib mulozamat qildi.

Nilob bila Bhira tog‘lari oralig‘ida jud va janjuhaning xaloyiqidin boshqa Kashmir tog‘larig‘a payvasta jat va gujur va ul tavoyifdin yana qalin ellardurkim, har qo‘lda va har pushtada kentlar yasab o‘lturubturlar, bularning hokimi va ulug‘i gakkar qabilasidur. Bularning uluqlug‘i ham jud va janjuhaning uluqlug‘idektur. Bu tog‘larning domanasidag‘i xaloyiqning uluqlug‘i ul tarixda bir ota o‘g‘li Tatar Gakkar bila Hotiy Gakkarda edi, ammzodalar edi. Bularning berk yerlari obkandlar va jarlar bo‘ladur.

Tatarning yerining oti Parhola edi. Qorluq tog‘din xeyli quyiroq edi. Hotiyning viloyati toqqa payvastdur. Kolanjarnikim, Bobuxon Bisutqa taalluq edi, ani ham Hotiy o‘ziga boqturub edi. Tatar Gakkar Davlatxonni ko‘rub edi. Filjumla itoatguna qilur edi. Hotiyni ko‘rmaydur edi. Fitna va fasod maqomida edi. Tatar Hinduston beklarining ittifoqi va so‘zlari bila kelib, yiroqroqtin Hotiyni qabag‘on yo‘sunluq qilib, o‘lturub edi.

Ushbu fursatlardakim, biz Bhirada eduk, ov bahonasi bila g‘ofilliqta Hotiy Tatarning ustiga yurub, o‘lturub, viloyatini va haramlarini bo‘lg‘onini ilikladuk.

Namozi peshin sayrg‘a otlanib, kemaga kirib, araq ichildi, ahli majlis: Do‘stbek va Mirzoquli, Ahmadiy Gadoyi, Muhammadali jang-jang, Mirxurd asas, O‘g‘onberdi mo‘g‘ul, ahli nag‘ma: Ruhdam, Bobojon, Qosimali, Yusufali, Tengriquli, Abulqosim, Ramazon lo‘li namozi xuftang‘acha kemada ichib, namozi xuftan kemadin mast tofih chiqib otlanib, mash’alni ilgimga olib, daryo yoqasidin o‘rdug‘acha otning bu yuzig‘a egilib, goh ul yuzig‘a egilib, yakjilov chopib kelibturmen, g‘arib mast ekandurmen. Tonglasig‘a mundoq mash’al olib, o‘rdug‘acha yakjilov kelganimni sharh qildilar. Aslo xotirimg‘a kelmadi. Uyga kelganimda xeyli istifrog‘ qilibturmen.

Odina kuni sayr qila otlanib, kema bila suvdin o‘ttuk. Ul yuzdag‘i bog‘ot va shugufalarni va nayshakar ekilgan yerlarni tafarruj qilib, dalv va charxlarini ko‘rub, suv tortib chiqarmoq

kayfiyatini so‘rub, balki mukarrar suvlar tortturduk. Sayr asnosida ma’jun ixtiyor qilildi. Andin yonib kelib, kemaga kirildi. Minuchehrxong‘a dag‘i ma’jun berilib edi, andoq ma’juniy bo‘lub erdikim, ikki kishi qo‘ldab, turg‘uzub edilar. Bir zamon suvning o‘rtasida kemaga langar solib turuldi. Andin so‘ng suv quyi xeyli borildi. Muddattin so‘ng yana kemani yuqqori boqa tortturduk. Ul oqshom kemada-o‘q uyqulab, saharga yovuq o‘rdug‘a kelduk.

Shanba kuni, rabiul-avval oyining o‘nida oftob hamalg‘a tahvil qildi. Ushbu kun namozi peshin sayr qila otlanib, kemaga kirib araq ichildi. Ahli majlis Xojado‘st Xovand, Do‘stbek, Mirim, Mirzoquli, Muhammadiy, Ahmadiy, Yunusali, Muhammadali jang-jang, Gadoyi tag‘oyi, Mirxurd asas, ahli nag‘ma: Ruhdam, Bobojon, Qosimali, Yusufali, Tengriquli, Ramazon. Bir shoxobg‘a kirib, muddate suv quyi borildi. Bhira to‘g‘risidin xeyli quyiroqdin chiqib, kech namoz vaqtida o‘rdug‘a kelduk.

Ushbu kun Shohhusayn Xushobdin keldi. Chun elchi yiborib, qadimdin turkka taalluq viloyatlarni tilab, musolaha orag‘a solilib edi, tavjih qilg‘on yarmoqlar aksar ilikka tushdi. Issiq ham yovushti. Hindubekka ko‘mak Shohmuhammad muhrdorni, yana ba’zi munosabatliq yigitlarni ta’yin qilib, har qaysig‘a faroxo‘ri hollariga yarasha vajhi istiqomat muqarrar va muayyan bo‘ldi. Langarxong‘akim, bu yurushlarga soyi’ va bois ul edi, Xushobni inoyat qilib, tug‘ berib, muni ham Hindubekka ko‘mak muqarrar qilduk. Bhirada bo‘lg‘on turk va yerlik sipohiylarning dag‘i vajh va ulufalarini ortturub, Hindubekka ko‘mak qo‘yduk. Bu jumladin bir Minuchehrxon edikim, oti mazkur bo‘ldi, yana Nazarali turk edi, Minuchehrxonning urug‘-qayoshi bo‘lur edi, yana Sangarxon janjuha va Malik Hast janjuha edi.

Viloyat ishini musolaha umidi bila bir nav’ye qaror berib, yakshanba kuni, rabiul-avval oyining o‘n birida Bhiradin ko‘chub, Kobulg‘a murojaat qilduk. Kaldakahorg‘a kelib tushuldi. Ul kun ham g‘arib yomg‘ur edi. Kepanaklik, kepanaksiz kishi barobar edi. O‘rduning keyini kech namozi xuftang‘acha kela qoldi. Bu yer va mulkning ob-u tobini bilur kishilar, alalxusus, janjuhakim, Gakkarning qadimiy dushmani edi, arz qildikim, Hotiy Gakkar oraliqta yomon kishi voqe’ bo‘lubtur. Yo‘lni ul urar, elni ul buzar.

Andoq qilmoq kerakkim, bu oradin ketgay, yo anga go‘shmoli yanbag‘i yetgay.

Bu ittifoq bila tonglasig‘a Xoja Mirmironni va Mirim Nosirni o‘rdu bila ta’yin qilib, ulug‘ shoshtta o‘rdudin ayrilib, Hotiy Gakkarning ustig‘akim, o‘shul necha kunda Tatarni o‘lturub, viloyati Parolag‘a mutasarrif bo‘lub, Parolada edi, nechukkim mazkur bo‘ldi, ilg‘aduk.

Namozi digarda tushub, otqa bo‘g‘uz berib, namozi xuftanda ul yerdin otlanildi. Boshchi Malik Hastning Surupo otliq gujur navkari edi. Kecha yo‘lni oziqib, saharg‘a yovuq tushuldi. Bekmuhammad mo‘g‘ulni o‘rdug‘a yonduruldi. Yorug‘ bo‘lg‘onda otlanildi. Chosht jiba kiyib, ildam yuruduk, bir shar’iy qolg‘onda Parolaning savodi ko‘rundi. Chopqunchi qo‘yuldi. Burong‘or Parolaning sharqiy tarafi bordi, Qo‘chbekkim, burong‘or edi, burong‘orning orqasig‘a ko‘mak yiborildi. Javong‘or kishisi, g‘ul kishisi, Parolaning ustiga-o‘q tiqilib bordi. Do‘stbekni javong‘orning Parolaning ustiga borg‘on kishining orqasig‘a ko‘mak yiborildi.

Parola jarlarning orasida voqe’ bo‘lubtur. Ikki yo‘li bor. Biri sharqi-janub yo‘lidurkim, biz bu yo‘l bila kelduk. Jarlar usti bila kelur. Ikki tarafida obkand jarlar voqe’ bo‘lubtur. Parolaning yarim kuro‘hidin yo‘l andoq bo‘lurkim, darvozasig‘a yetguncha to‘rt-besh yerda ikki taraftin jar qilib, yakraha bo‘lubturkim, bir tirgaz otimi chevurub bormoq kerak. Yana bir yo‘li g‘arbi-shimoliy tarafidindurkim, bir keng qo‘lning ichi bila kelib, Parolag‘a chiqar, bu ham yakrahadur. O‘zga hech tarafdin yo‘li yo‘qtur. Agarchi fasili va kungurasi yo‘qdur, vale zo‘r kelturgudek yeri ham yo‘qtur. Atrofi yetti-sekkiz-o‘n qari yakandoz jardir.

Ilgarrak javong‘or kishisi tangilardin o‘tub, darvozag‘a tiqilib bordi. Hotiy o‘ttuz-qirqcha otluq jibaliq, kejimlik kishi bila qalin yayog‘i bila chopqunchini yondurub soldi. Do‘stbekkim, chopqunchining orqasig‘a ko‘mak edi, yetishib, yaxshi zo‘rlab, ko‘p kishisini tushurub yog‘iyni bosti. Hotiy Gakkar ul orada mardonaliq bila mashhurdur. Har necha jadal qildi, bo‘ldura olmay qochti. Chun bu tangilarda to‘xtay olmadi, qo‘rg‘onig‘a yetgach, qo‘rg‘onini ham berkita olmadi. Chopqunchi keynicha-o‘q

qo‘rg‘ong‘a kirdilar. Bu Parola qo‘rg‘onining tangisi va jaridin g‘arbi-shimoli saridin yugurdilar, Hotiy jarida qochib chiqti. Munda ham Do‘stbek yaxshi bordi. Juldu Do‘stbekning otig‘a bo‘ldi.

Men o‘shul zamon Parola qo‘rg‘onig‘a kirib, Tatarning uylarig‘a tushtum. Chopqun qo‘yar mahalda mening bila turarg‘a muqarrar bo‘lg‘on kishilardin ba’zi chopqung‘a borur edilar. Ul jumladin, Amin Muhammad tarxon arg‘unni va Qorachani bu jurmona jihatidin Surupo otliq gujurni boshchi qo‘shub, o‘rduning ro‘baro‘sig‘a besarupo sahro va biyobong‘a yiborildi. Tonglasig‘a g‘arbi-shimoli jardin o‘tub, xavidzorg‘a tushuldi. Vali xizonachig‘a bir necha o‘bdon yigitni qo‘shub, o‘rdu olig‘a yiborildi.

Panjshanba kuni, oyning o‘n beshida ko‘chub, Andarobag‘akim, Suhon suyining yoqasidadur, tushuldi. Bu Andaroba qo‘rg‘oni Malik Hastning otasig‘a qadimdin taalluq ekandur, Hotiy Gakkar Hastning otasini o‘lturg‘ondin so‘ng, buzulubtur, ul fursatta buzuq edi.

Namozi xuftanda Kaldakahordin ayrilg‘on o‘rdu kishisi kelib qo‘shuldi. Hotiy Tatarni olg‘onda Parbat otluq urug‘ini kejimlik ot va peshkash bila manga yiborgandur, uchramay, keyin qolg‘on o‘rdu elig‘a yo‘luqub uruq bila kelib, peshkashlarini berib, mulozamat qildi. Langarxonkim, ba’zi muhimlar uchun Bhiradin keyin qolg‘on uruq bila kelib edi, muhimlarni rost qilib, ba’zi yerlik el bila Bhirag‘a ruxsat berildi.

Dog‘i ko‘chub Suhon suvidin o‘tub, bir pushta ustig‘a tushuldi. Hotiyning urug‘i Parbatg‘a xil’at kiydurub, Hotiyg‘a istimolat farmonlar bitib, Muhammadali jang-jangning navkarini yiborildi. Bobodo‘st va Halohil boshlig‘ Humoyunning necha navkarini Nilobqa va Qorluq hazorasig‘akim, Humoyung‘a berilib edi, dorug‘aliqqa kelib edilar. Sangar qorluq va Mirza Malviy qorluq boshliq o‘ttuz-qirqcha kishi qorluq uluqlarni olib keldilar. Bir kejimlik ot peshkash qilib, mulozamat qildilar. Dilazok afg‘oniyning ham cherigi keldi.

Ertasi andin ko‘chub, ikki shar’iy kelib tushuldi. Bir balandig‘a chiqib, o‘rduni mulohaza qilib, buyurdukkim, o‘rdu tevasini sanag‘aylar. Besh yuz yetmish teva chiqti.

Sunbul daraxtining ta'rifi eshitilib edi. Bu yurtta ko'rduk. Bu tog' domanasida sunbul daraxti ozroqtur. Birar-birar bo'ladur. Ilgarroq Hinduston ko'hdomanasida sunbul daraxti qalin bo'ladur, uluq bo'ladur. Hindustonning hayvonot va nabototini zikr qilg'onda mazkur bo'lg'usidur.

Bu yurttin naqora vaqti ko'chub, chosht bo'la Sangdoki ko'talining tubig'a tushub, namozi peshin andin ko'chub, ko'tal va ro'dtin o'tub, bir balandig'a tushuldi. Andin yarim kecha ko'chub, Bhira borurda o'tgan guzarni sayr qila borilib edi. O'shul o'tgan guzarda bir ulug' oshliq jolasi loylabdur, egalari har necha qilib jolani tebrata olmaydurlar. Bu oshliqni olib, bizning bila bo'lg'onlarg'a ulashildi. Asru darmahal oshliq edi.

Tushga yovuq kelib, Kobul suvi bila Sind suvining qotilishidin quyiroq ko'hna Nilobdin yuqqorroq ikki suvning orasig'a tushuldi. Nilobdin olti kema kelturub, burong'or, javong'or, g'ulg'a qismat qilildi. Bajid suv o'tmakka mashg'ul bo'ldilar. Biz kelgan dushanba kuni va seshanba oxshomi va seshanba kuni va chahorshanba oxshomi chahorshanba kunigacha suv kecha qoldilar. Panjshanba kuni ham oz-og'loq kishi suv kechti. Nilobdin kechgondin so'ng Hotiyning Parbat otluq urug'inikim, Andarob navohisidin Muhammadali jang-jangning navkarini qo'shub, Hotiyg'a yiborilib edi, suv yoqasida kelib, Hotiydin bir kejimlik ot peshkash kelturdi. Nilob eli ham bir kejimlik ot peshkash kelturub, mulozamat qildilar.

Muhammadali jang-jangning Bhirada turmoqqa havasi bor edi, Bhira chun Hindubekg'a inoyat bo'ldi, Bhira bila Sind daryosining orasidag'i viloyatlarni va ellarni, misli, Qorluq Hazora va Hotiy va G'ayosvol va Keb Muhammadali jang-jangga inoyat bo'ldi. Raiyatliqqa bo'yun qo'yg'on raiyatliq qilg'ay. Har yer-u har viloyat bo'yun qo'ymasa:

Har kimki bo'yunni qo'ymasa, oni tiygay,
Chopqoy, talag'ay, mute'yu munqod etgay.

Bu inoyatlardin so'ng Muhammadali jang-jangg'a xossa qora maxmal boshliq, qalmoqi jiba berib, tug' ham inoyat bo'ldi. Ho-

tiyning urug‘ig‘a ruxsat berib, Hotiyg‘a qilich va bosh-oyoq va istimolat farmonlari yiborildi.

Panjshanba kuni, oftob chiqqonda suv yoqasidin ko‘chuldi. Bu kun ma’jun yeyildi. G‘arib gulzorlar ma’junnoklikta tafarruj qilduk. Sariq arg‘uvoniy parcha-parcha yerlarda yakdast sariq gullar ochilibtur. Yana ba’zi yerlarda afshon qilg‘andek darham ochilibtur. O‘rdu yovug‘ida bir balandi ustida o‘lturub, gulzor tafarruji qilduk. Tarrohliq qilg‘andek bu tepaning olti tarafida bir daf’a sariq va bir daf’a arg‘uvoniy gul xat-xat musaddas shaklda ochilibtur. Ikki tarafda gul ozroq edi, ko‘z kor qilg‘uncha ushmundoq gulzor edi. Parshovarning navohisida bahor vaqti yaxshi gulzorlar bo‘ladur.

Sahar ul yurttin ko‘chduk, kelurda daryo yoqasidin bir sher g‘irqirab chiqti. Otlar sher unini eshitgach, beixtiyor har sarig‘a elni olib, titrab, jar va chuqurg‘a o‘zini tashladi. Yonib, yana jangalg‘a kirdi. Buyurdukkim, govmish kelturub, jangalg‘a solib, sherni chiqarg‘aylar. Yana g‘irqirab chiqti. Har taraftin o‘qladilar. Men ham o‘qladim. Xolviy piyoda nayza bila sancharda nayzaning sinonin ushata tishladi. Sher qalin o‘q yeb, butag‘a siqinib turub edi, Bobo yasovul qilich sug‘urib, yaqin yurub edi, sher hamla qilurda, boshig‘a chopti. Andin so‘ng Ali Siystoniy belig‘a chopti. Sher o‘zini daryog‘a soldi. Suv ichida-o‘q o‘lturdilar. Suvdin chiqarib, terisin, buyurdukkim, olg‘aylar.

Ertasig‘a ko‘chub, Bigromg‘a yetib, Kurakatriyni tafarruj qilduk. Bir savmaa yo‘sunluq torroq va qorong‘u uyginadur. Eshikdin kirgach, ikki-uch zina quyi tushgach, uzalib yotib kirmak kerak, shamsiz kirib bo‘lmas. Bu uyning gird va navohisida soch va soqolkim qirqibturlar, benihoyat yotibdur. Bu Kura katriyning atrofida bir madrasa hujralaridek xeyli hujralar bordur. Kobulg‘a avval kelgan yilikim, Kuhat va Bannu va Dashtni chopildi. Bigromda ulug‘ bir yig‘ochni tafarruj qilib, Kurakatriyni ko‘rmaganga taassuf yer eduk. Xeyli taassuf yegudek yer emas emish. Ushbu kun mening bir yaxshi shahbozim (yo‘qoldi)kim, Shayxim Mirishkor saxlab edikim, turnani va laklakni asru xublar olib edi. Ikki-uch tullab edi. Andoqlar olib edikim, mendek havassiz kishini qushchi qilib edi.

Malik Buxon va Malik Muso boshliq Dilazok afg'onlari ulug'larig'a olti kishig'a yuzar misqol kumush, birar to'nluq parcha, uchar uy, birar govmush Hinduston savg'otidin berib, o'zgalarig'a ham faroxo'ri hollari yarmoq va parcha va gov-u govmush inoyat bo'ldi. Ali Masjidqa tushganda, Ma'ruf otliq Dilazok Ya'qub xayli ba'zi oshliq, o'n qo'y, ikki xarvor gurunch, sekkiz ulug' panir peshkash kelturdi.

Alimasjidtin Yadabir tushuldi. Yadabirdin Jo'yi Shohiyg'a namozi peshin yetib tushuldi. Ushbu kun Do'stbekka muhriq isitma bo'ldi. Jo'yi Shohiydin sahar ko'chub, Bog'i Vafoda tushlanib, namozi peshin Bog'i Vafodin tebraduk. Gandamakning Siyohobidin o'tub, kech namozi shomda bir xavidzorda tushub, otlarni to'yg'ozub, bir-ikki gariydin so'ng otlanib, Surxobdin o'tub, Karkda tushub, uyquladuk.

Tong otmasdin burun yana otlanib, Qo'ratuning yo'li ayrilishidin men besh-olti kishi bila Qo'ratuda solg'on bog'ni tafarruj ko'ra bordim. Xalifa va Shohhasanbekni va o'zga elni to'g'ri yo'l bila yiborildikim, Qo'ruqsoyda manga tavaqquf qilg'aylar. Qo'ratug'a yetganda Shohbek arg'unning Qizil otliq tavochisi Shohbekning Koxonni olib, talab, yong'on xabarini kelturdi. Farmon andoq edikim, hech kim ilgari xabar etmagay.

Namozi peshin bor edikim, Kobulg'a yetduk. Qutluqqadamning ko'prugiga yetguncha hech kim xabardor bo'lmadi. Andin so'ngra Humoyun bila Komron xabar topib, ot minguncha fursat bo'lmadi, chuhralarig'a ko'tartib, shahr darvozasi bila ark darvozasi orasig'a kelib, mulozamat qildilar. Namozi digarda Qosimbek va shahr qozisi va Kobulda qolg'on mulozimlar va arboblar kelib, mulozamat qildilar.

Odina kuni, rabiul-oxir oyining g'urrasida namozi digarda chog'ir majlisi bo'ldi. Shohhasang'a xossa bosh-ayoq inoyat qildim.

Shanba sahari kemaga kirib, sabuhiy qilduk. Nurbek bu suhbatta ud cholur edi. Ul vaqt toyib emas edi. Namozi peshin kemadin chiqib Gulkina bila tog'ning orasidag'i bog'ni sayr qilib, namozi digar Bog'i Binafshaga kelib ichildi. Namozi shom Gulkina tarafidin fasilidin chiqib arkka keldim.

Seshanba kechasi, oyning beshida, Do‘stbekkim, yo‘lda tunda isitib edi, Tengri rahmatig‘a bordi. Base mutaassir va muta’allim bo‘lduk. Do‘stbekning na’shini G‘aznig‘a eltib, Sultonning ravzasining eshikining oldida qo‘ydilar. Do‘stbek xeyli yaxshi yigit edi, bekligida hanuz taraqqiy qilur edi. Begligidin butun ichkiliklarida necha qatla yaxshilar bordi. Ul jumladin, bir martaba Andijonning bir yig‘ochi Raboti Zavraqda Sulton Ahmad Tanbal shabixun kelganda, men o‘n-o‘n besh kishi bila yurub, chopqunchisini urub yondurub, g‘ulig‘a yetganda yuzcha kishi bila turub edi, ul fursatta uch kishi qoldikim, mening bila to‘rt bo‘lg‘oy, ul uchdin birisi Do‘st Nosir edi, yana biri Mirzoquli ko‘kaldosh, yana biri Karimdod. Men-o‘q jibalab erdim. Tanbal yana bir kishi bila yasolidin eshiklik-tuvurluk ilgarrak turub edi, men Tanbal bila ro‘baro‘ bo‘ldum, bir o‘q dubulg‘asiga tegar urdum, yana bir o‘q qalqonini qarbichisi bila ko‘klay urdum. Bir o‘q butumg‘a o‘tkara ottilar. Tanbal boshimg‘a chopti. Ajabdurkim, boshimda dubulg‘a bo‘rki edi, bir tori kesilmadi, vale boshimg‘a xeyli yara bo‘ldi. Yana hech ko‘mak yetmadi, mening bila hech kim qolmadi. Zarurat bo‘lub, jilov yondurdum. Mendin keyinrak Do‘stbek edi, mendin o‘tub, ani chopibdur. Yana Axsidin chiqar mahalda Boqi hez bilakim, agarchi hez derlar edi, vale qilichi mahkam erklik edi, chopqulashti. Axsidin chiqqonda, men sekkiz kishi bila qolg‘onda ham bila edi. Ikki kishidin so‘ng Do‘stbekni tushurdilar.

Bekliklarida Suyunchukxon sultonlar bila kelib, Toshkentda Ahmad Qosimni qabag‘onda alarni bosturub kirdi. Qabolda yaxshi jonlar tortti. Ahmad Qosim bularg‘a xabar qilmay, solib chiqti. Anda ham xonlar, sultonlarni bosturub, Toshkendtin yaxshi chiqti. Yana so‘ngra Shirim tag‘oyi va Mazid va alar yog‘iqqonda G‘aznidin ikki-uch yuz kishi bila ilg‘ob kelaturg‘onida, bu mo‘g‘ullar uch-to‘rt yuz o‘bdon yigitlarni Do‘stbekning olig‘a yibordilar. Sharukon navohisida olig‘a borg‘onlarni yaxshi bosib, qalin kishi tushurub, g‘alaba bosh kesib kelturdi. Bajavr qo‘rg‘onini ham Do‘stbekning kishisi eldin burunroq yetishib, fasilg‘a chiqti. Parolada ham Do‘stbek yurub, Hotiyni bosib qo-

churdi. Parola fath bo‘ldi. Do‘stbekning favtidin so‘ngra viloyatini inisi Mirim Nosirg‘a inoyat qildim.

Odina kuni, rabiul-oxirning sekkizida qo‘rg‘ondin Chorbog‘qa chiqildi.

Seshanba kuni, oyning o‘n ikkisida Sulton Husayn Mirzoning uluq qizi Muhammad Sulton Mirzoning onasi Sultonim begimkim, bu fataratlarda Xorazmg‘a tushub edi, Yilibars Sultonning inisi Esanquli Sulton Sultonim begimning qizini olib edi, Kobulg‘a keldilar. Alar o‘lturg‘ali Bog‘i Xilvat ta’yin bo‘ldi. Ul bog‘da tushgandin so‘ng men borib ko‘rdim. Chun egachi edilar, ta’zim va ehtiromlari jihatidin yukundum. Alar ham yukundilar. Yurub orada ko‘rushuldi. So‘ngralar doim bu qoidani mar’iy tutarlar edi.

Yakshanba kuni, oyning yettisida Bobo Shayx haromnamaknikim, xeyli muddat bandta edi, gunohini afv qilib, bandtni chiqarib, xil’at in’om bo‘ldi.

Seshanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida tush qayta Xoja Seyoron sayrig‘a otlanildi. Bu kun ro‘za edim, Yunusali va alar taajjub qilib dedilarkim, seshanba kuni va sayr va ro‘za — bu g‘aribtur. Behzodg‘a kelib, qozisining uyiga tushuldi. Kechasi suhbat angizi bo‘ldi. Qozi arzg‘a yetkurdikim, mening uyumda mundoqlar bo‘lg‘on emas, podshoh hokimdurlar. Bovujudkim, majlis asbobi muhayyo bo‘lub edi, qozining istirzoyi xotiri uchun, ichku bartaraf bo‘ldi.

Chahorshanba kuni Xoja Seyorong‘a borildi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma birida bog‘ solg‘on tog‘ning tumshug‘ida ulug‘ gird sufa soldurduk.

Odina kuni ko‘prukdin jolag‘a o‘lturduk. Sayyodlarning uylarining to‘g‘risig‘a yetganda, sayyodlar bir dang degan qushni tutub ekandurlar. Kelturdilar. Mundin burun dangni ko‘rulgan emas edi. G‘arib hay’atliq qushtur. Sharhi Hinduston hayvonotini zikr qilg‘onda kelgusidur.

Shanba kuni, oyning yigirma uchida bu gird sufaning ustiga chanor niholi va tol niholi darham tikildi. Namozi peshin chog‘ir suhbati bo‘ldi. Sahari ushbu yangi gird sufaning ustida sabuhiy qilduk. Tushdin so‘ngra otlanib, Kobulg‘a mutavajjih bo‘lduk.

Xoja Hasang'a kela mastliqda yetib lahza uyxuladuk. Xoja Hasandin otlanib, yarim kecha chorbog'qa kelildi.

Xoja Hasanda mastliq holatida, Abdullo to'n ufrog'i bila o'zini suvg'a soldi. Otlang'onda kechrak bo'la sovuqg'a to'ngub kela olmadi. Kechasi Qutluq Xojaning tiyulida bo'lub, tonglasi o'tgan kunning bee'tidollig'idin mutanabbih bo'lub, toib keldi. Men dedim, filhol ul nav' tavba muyassar bo'lg'ay, yo yo'q, bori filhol mundoq tavba qilkim, mening suhbatimdin o'zga yerda ichmagaysan. Qabul qildi. Bir necha oy bu qoidani mar'iy tutub, o'ziga bo'ldura olmadi.

Dushanba kuni, oyning yigirma beshida, Hindubekkim, Bhirada va ul viloyatlarda sulh umidi bila qo'yulub edi, keldi. Sulh va saloh so'zlarig'a quloq solmay, bizning so'zlarimizni ko'zga ilmay, quloqqa olmay, biz yong'och-o'q qalin afg'on va hindustoniyni yig'ib, Hindubekning ustiga Bhiraga yurudi. Yerlik el ham afg'onlar sari evruldi. Hindubek Bhirada tura olmay, Xushob kelib, Dinkut viloyatining orasi bila Nilob kelib, Kobulg'a keldi. Deva Hindu Sektuning o'g'li va yana har hindukim, Bhiradin band qilib kelturulub edi, muhimlarini biror nima berib qat' qildilar. Bu hindularg'a otlar, bosh-ayoqlar in'om qilib, ruxsat berildi.

Odina kuni, oyning yigirma to'qquzida badanimda isitma harorati zohir bo'ldi. Fasd qildim. Kun olush, goh ikki kun osha, gohi uch kun osha isitur edim. Har isitqonda g'arqi araq bo'lmag'uncha isitma qo'ymas edi. O'n-o'n ikki kundin keyin, Mullo Xojagi mamzuj chog'irni nargis bila berdi, bir-ikki qatla ichtim. Foyda ham qilmadi.

Yakshanba kuni, jumodiul-avval oyining o'n beshida Xoja Muhammadali Xosttin keldi. Bir egarlik ot peshkash qilib, tasadduqqa yormoq ham kelturdi. Muhammad Sharif munajjim va Xost mirzolari ham Xoja Muhammadali bila kelib, mulozamat qildilar. Tonglasi, dushanba kuni Mullo Kabir Koshg'ardin keldi. Andijon viloyatidin Koshg'ar bila evrulub, Kobulg'a kelibtur.

Dushanba kuni, oyning yigirma uchida Malik Shohmansur yusufzayi olti-yetti yusufzayining ulug'lari bila Savoddin kelib, mulozamat qildi.

Dushanba kuni, jumodiussoniy oyining g‘urrasida Shohmansur boshliq yusufzayi afg‘oniyning ulug‘larig‘a xil’atlar kiyduruldi, Shohmansurg‘a qumosh to‘n, jiba va tugmasi bila, yana biriga yalaklik qumosh to‘n, yana olti kishiga qumosh to‘nlar kiydurub, ruxsat berildi. Andoq muqarrar bo‘ldukim, Abuhadin yuqqori Savod viloyatig‘a daxl qilmag‘aylar va jami’ raiyatlarni ichlaridin chiqarg‘aylar, yana Bajavr va Savodta ekan afg‘onlar olti ming xarvor oshlig‘ devong‘a tushurgaylar.

Chahorshanba kuni, oyning uchida jullob ichtim. Yana ikki kun jullob ichtim.

Shanba kuni, oyning oltisida doruyi kor ichtim.

Dushanba kuni, oyning sekkizida Xalifaning ulug‘ qizig‘a Qosimbekning kichik o‘g‘li Hamzaning sochig‘i kirdi. Ming shohruxiy edi. Bir egarlik ot ham tortti.

Seshanba kuni Shohhasan Shohbek chog‘ir suhbatig‘a ruxsat tilab, Xoja Muhammadali boshliq ba’zi beklar bila ichkilarni uyiga eltti. Yunusali va Gadoyi tag‘oyi mening qoshimda edilar. Men hanuz chog‘irdin parhez qiladur edim. Dedimkim, hech andoq bo‘lmaydurkim, men hushyor o‘lturub, jame chog‘ir irtikob qilg‘aylar va men sop-sog‘ turub, bir bo‘lak o‘zini masti sharob qilg‘aylar. Keling, mening qoshimda ichinglar, men zamone tafarruj qilay. Hushyorlar bila mastlarning ixtilot va omezishi nechuk bo‘lurin bilay. Chanor bog‘ining eshigida solg‘on suratxonaning sharqi-janub sari yonida kichikrak oqqina uy tikilib edi. Gohi anda o‘lturur edim. Anda majlis bo‘ldi. So‘ngra G‘iyos masxara keldi. Necha qatla majlisdin mutoyaba tariqi bila buyuruldikim, ixroj qildilar. Oxir shaloyin bo‘lub, masxaraliq bila majlisda yo‘l topti. Turdi Muhammad qipchoq bila Mullo Kitobdorni ham majlisqa tiladuk.

Shohhasang‘a va uyidag‘i majlis ahlig‘a bu ruboiyni badihatan aytib yiborildi:

Ahbobki, bazmida guliston xastur,
Yo‘q, lek alar bazmida bizga dastur.
Ul jam’da gar huzuri jam’iyat bor,
Yuz shukr, bu jam’ behuzur emastur.

Ibrohim chuhradin yiborildi. Ikki namoz orasig'a yaqin bu majlis ahli mast bo'lub tarqashtilar. Bu behuzurliq muddatida taxtiravon bila ko'tartib yurur edim. Bir necha kun burunroq mamzuj chog'ir ichilib edi, yana foyda qilmaganidin, ichilmaydur edi. Naqohat ayyomining oxirida Tolor chamanining g'arbi-janub tarafida, olma tubida majlis tartib qilib, mamzuj chog'ir ichtim.

Odina kuni, oyning o'n ikkisida Ahmadbek va Sultonmuhammad do'ldoykim, Bajavrda ko'mak qo'yulub edi, keldilar.

Chahorshanba kuni, oyning o'n yettisida Haydar Taqiyning bog'ida Tengriberdi ba'zi beklarga va yigitlarga suhbat beradur edi, men ham ul suhbatqa borib ichtim. Kech namozi xuftan andin qo'pub kelib, ulug' oq uyda ham ichildi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma beshida Mullo Mahmud qoshida fiqh sabaqi o'qumoq ta'yin bo'ldi.

Seshanba kuni, oyning salxida Shoh Shujo' arg'unning qoshidin Abu Muslim ko'kaldosh elchilikka keldi. Bir to'pchoq ot peshkash kelturdi. Ushbu kun Yusufali rikobdor Chanor bog'idagi havzni uzub, qo'l solib, yuz navbat evruldi. Bosh-oyoq va egarlik ot va yormoq in'om bo'ldi.

Chahorshanba kuni, rajab oyining sekkizida Shoh Hasanbekning uyig'a borib ichtim. Aksar beklar va ichkilar bor edilar.

Shanba kuni, oyning o'n birida majlis edi, namozi digar bila namozi shomning orasida, ulug' kabutarxonaning tomining ustig'a chiqib ichildi. Kechroq bir necha otliq Dehi Afg'on saridin yo'l bila shahr sari o'tub boradur. Tahqiq qilildi: Darvesh Muhammad sorbon ekandurkim, Mirzoxon qoshidin elchilikka keladur ekandur, tom ustidin chorladuk. Deyildikim, to'ra va to'qa bila elchilik qilurni qo'yg'il, betakallufona kelgil. Darvesh Muhammad kelib tortiq peshkash tortib suhbatta o'lturdi, ul fursatta toib edi, ichmas edi. G'oyati shabqacha munda ichildi.

Tonglasi, devon o'lturg'onda rusum va qoida bila kelib, Mirzoxon yiborgan peshkashlarni tortti. O'tgan yil yuz tashvish va ko'p va'da va va'id bila tamom ul yuzdagi aymoqlarni ko'churub, Kobul kelturub eduk. Kobul tor yerdur, aymoq va atrokning gala-qorasig'a farog'at bila qishloq va yayloq yer emas. Sahronishin elni o'z ko'nglig'a qo'ysa, hargiz Kobulni havas qilmas.

Qosimbekka xizmat qilib, ul yuzga o'tar uchun, orag'a soldilar. Qosimbek ko'p mubolag'a qildi. Oxir aymoqlarg'a Qunduz va Bog'lon sari o'tmak uchun ruxsat oldi.

Hofiz Jubayr kotibning og'a-inisi Samarqandtin kelib edi, bu fursatta Samarqandg'a ruxsat berib, Fo'lod Sultong'a devonimni yibordim. Devonning orqasida bugina qit'ani bitidim:

Ul sarvning harimig'a gar yetsang, ey sabo,
Bergil bu hajr xastasidin yod ko'ngliga.
Rahm aylabon sog'inmadi Boburni, bor umid,
Solg'ay Xudoy rahmni Fo'lod ko'ngliga.

Odina kuni, oyning o'n yettisida Shohmazid ko'kaldosh Muhammad Zamon Mirzo qoshidin tasadduq va peshkash ot kelturub, mulozamat qildi. Ushbu kun Shohbekning elchisi Abumuslim ko'kaldoshqa xil'at kiydurub, in'om qilib, ruxsat berildi. Xoja Muhammadali bila Tengriberdiga ham viloyatlarig'a — Xost bila Andarobqa bormoqqa ushbu kun ruxsat bo'ldi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma uchida Muhammadali jang-jangkim, Kachakot va Qorluq navohisida qo'yub, ul viloyatlarni anga uhda qililib edi, Mirzoyi Malviy qorluqning o'g'li Shohhusayn yana Hotiyning kishisi ham bila keldilar. Ushbu kun, Mullo Alixonkim, Samarqandg'a ko'chini kelturg'ali borib edi, kelib, mulozamat qildi.

Abdurahmoniy afg'on Gardiz sarhadida o'ltururlar edi. Mol va muomalada royij emas edilar. Borur-kelur korvoniylar ham bulardin mutazarrir edilar. Chahorshanba kuni, rajab oyining yigirma to'qquzida bu afg'onlarni chopa otlanildi. Tangi Vag'jon navohisida tushub, osh yeb, kech namozi peshin andin otlanduk. Kechasi yo'l oziqib, Panjob Shahnaning sharqi-janub sari pushtalarda va dashtlarda xeyli sargardonliq tortildi. Muddatdin so'ngra yo'lg'a kelib kirduk. Chashmayi Paraning ko'talidin oshib, Gardiz sari boqishliq qo'lidin farz vaqtida tuzga chiqib chopqun yiborildi. Bir bo'lak cherik eli Kirmosh tog'i sarig'akim, Gardizning sharq va janubidur, chopqun bordilar. Ul chopqunchi orqasig'a Xisrav Mirzoquli va Sayyidali boshliq g'ulning o'ng qo'lini yiborildi.

Ko‘proq cherik eli Gardizning sharqiy tarafi julga yuqqori boqa chopqun bordilar. Bu chopqunchining orqasig‘a Sayyid Qosim eshik og‘a, Mirshoh qavchin, Qiyom, Hindubek, Qutluqqadam, Husayn boshliqlarni yiborildi, Chun cherik elining ko‘pragi julga yuqqori boqa chopqun borib edilar, alarni uzotg‘ondin so‘ng, men ham bularning keticha-o‘q yurudum. Bu julga yuqqori el yiroqroq ekandur. Julga yuqqori borg‘on cherik elining otlari bo‘ldurdi. Oncha nima cherik eliga tushmadi. Qirq-ellikcha afg‘on yayog‘i tuzda ko‘runur. Bu cherik orqasig‘a borg‘onlar alar sari mutavajjih bo‘lub, manga kishi chopturdilar. Men dag‘i ildamroq yurudum. Men yetguncha Husayn betaqrib va behisob yolg‘uz ot solibtur. Afg‘onlarning ichiga kirib, qilich solur mahalda otini o‘qlab yiqarlar. Qo‘pg‘och, oyog‘ig‘a chopib yiqiturlar. To‘sh-to‘shidin pichoqlab, chopqulab, pora-pora ayladilar. Bu yigitlar boqib turub, ko‘makka yetishmaslar.

Bu xabar kelgach, Gadoyi tag‘oyi, Poyanda Muhammad qoplon, Abulhasan qo‘rchi, Mo‘min atka boshliq ichkilarni va yigitlarni jilovrez ilgari yiborib, o‘zum ham tez yurudum. Boridin burun Mo‘min atka bir afg‘onni nayza bila tiqib, boshini kesib kelturdi. Abulhasan qo‘rchi ham yalang‘och yaxshi yurub, afg‘onlarning olin to‘sub, ot solib, bir afg‘onni chopqulab yiqib, boshini kesib kelturdi. O‘ziga uch yara bo‘lub edi, otig‘a bir yara bo‘lub edi. Poyanda Muhammad qoplon ham yaxshi yurub, bir afg‘onni chopqulab, boshin olib kelturdi. Agarchi, Abulhasan bila Poyanda Muhammad qoplonning yigitliklari mundin burun ham ma’lum edi, bu yurushta ishlarini ko‘prak bildurdilar. Bu qirq-ellikcha afg‘on tamomisi o‘qqa, qilichqa borib, poralandilar. Bu afg‘onlar qirilg‘ondin so‘ng, bir xavidzorg‘a tushub, buyurdukkim, bu afg‘onlarning boshlarini kalla manora qildilar.

Yo‘lda keladurgonda Husayn bila bo‘lg‘on beklar keldilar. Siyosat va g‘azab bila dedimkim, muncha kishi boqib turub, bir necha yayoq afg‘ong‘a tup-tuz yerda mundoq yigitlarni oldurubsizlar. Sizlarni to‘ra-muchadin huratib, pargana va viloyatingizdin ayrib, soqollaringizni qirqib, shahrlarda tashhir qilmoq kerak, to har kim mundoq yigitni mundoq g‘animg‘a oldursa, mundoq tuptuz ilik tebratmay boqib tursa, sazosi bo‘lg‘ay!

Kirmosh sari borg'on cherik eli qo'y va o'lja olib keldilar. Bobo Qashqa mo'g'ul ham Kirmosh sari borg'on cherik bila borib edi. Bobo Qashqag'a bir afg'on qilich tegurur mahalda yaxshi to'xtab turub, o'qini to'ldurub, bu afg'onni urub yiqibtur.

Sabohi ko'chub, Kobul sari mutavajjih bo'lduk. Muhammad baxshi va Abdulaziz miroxur va Mirxurd bakovulga hukm bo'ldiki, Chashmayi Parani o'tub, andin qirg'ovul ovlagaylar. O'zum bir necha kishi bila Maydoni Rustam yo'li bilakim, ko'rulmagan edi, bordim. Maydoni Rustam tog'larning orasida voqe' bo'lubtur, tog'ning boshig'a yovuqroq, xeyli safoliq yer emastur. Ikki tog'ning orasida kengrak julgasi tushubtur. Janubiy tarafida pushtaning etagida kichikrak chashmasi bor. Ulug'-ulug' rim daraxtlari ham bor. Bu Maydoni Rustamning Gardiz tarafidin chiqib kelur yo'lida chashmalari bor, daraxtlari ham xeyli bor. Bu kichikrak daraxtlardur. Agarchi julgasi torroqdur, vale bug'ina daraxtlarning tubi ko'p-ko'k yaxshig'ina o'langlardur. Safoliqqina julgadur.

Maydoni Rustamning janub tarafidag'i toqqa chiqildi. Kirmosh tog'lari va Bangash tog'lari oyoq ostida ko'runadur. Kirmosh tog'laridin nari pashkol bulutlari tah-batah ko'runadur, ul viloyatlar sarikim pashkol bo'lmas, aslo bulut ko'runmaydur. Namozi peshin Huniyg'a kelib tushuldi. Tonglasi Muhammad Og'a kentining navohisida tushub, ma'jun irtikob qilib, baliq dorusini suvg'a solib, bir pora baliq tutuldi.

Yakshanba kuni, sha'bon oyining uchida Kobulg'a kelduk. Seshanba kuni, oyning beshida Darvesh Muhammad Fazliy bila Xisravning navkarin tilab, Husayn olilg'onda qisqaliq qilg'onlarning kayfiyatin so'rub, to'ra-muchalaridin hurattuk. Namozi peshin chanor tubida chog'ir majlisi bo'ldi. Bobo Qashqa mo'g'ulg'a xil'at in'om bo'ldi.

Odina kuni, oyning sekkizida Kepakkim, Mirzoxon qoshig'a borib edi, keldi.

Panjshanba, namozi digar Xoja Seyoron va Boron va Domani ko'hning sayrig'a otlandim. Namozi xuftanda Momo xotung'a tushuldi. Tonglasi Istalif kelib tushtuk. Ul kun ma'jun yeyildi.

Shanba kuni Istalifda chog'ir suhbati bo'ldi. Sabohi Istalifdin otlanib, Sanjid darasining orasi bila o'tub, Xoja Seyoronning

yaqinig‘a yetganda, bir uluq yilonkim, yo‘g‘onlig‘i bilakcha va uzunlig‘i bir quloch bo‘lg‘ay edi, o‘lturuldi. Bu ulug‘ yilonning ichidin bir inchkarak yilon chiqti, g‘olibo o‘shul yaqinda yutub ekandur, bori a’zosi butun edi. Bu inchka yilon bu ulug‘ yilondin juzviy qisqaroq bo‘lg‘ay edi. Bu inchka yilonning ichidin bir katta sichqon chiqti, ul ham butun edi. Hech yeri hal bo‘lmaydur edi. Kelib Xoja Seyoronda chog‘ir majlisi bo‘ldi. Ushbu kun kichkina tunqatordin ul yuzdagi beklarga buljor bila farmonlar bitib yiborildikim, cherik otlaniladur, muqarrar bo‘lg‘on buljorg‘a ehtimom qilib, yeticha kelsunlar.

Sabohi otlanib, ma’jun yeb, Parvon suv qotilishida Parvon suvig‘a bu el dasturi bila baliq dorusi solib, qalin baliq tutuldi. Mirshohbek osh-u ob tortti.

Mundin otlanib, Gulbahor borildi. Namozi shomdin so‘ng chog‘ir suhbati bo‘ldi. Bu suhbatlarda Darvesh Muhammad sorbon bo‘lur edi. Agarchi yigit edi va sipohiy edi, vale chog‘ir irtikob qilmas edi, toib edi. Qutluqxoja ko‘kaldosh muddati madid edi, sipohiylikni tark qilib, darvesh bo‘lib edi. Yoshi ham xeyli bor edi, soqoli xud oppoq oqorib edi. Hamisha bu suhbatlarda harifi sharob edi. Men Darvesh Muhammadqa dedimkim, Qutluqxojaning soqolidin uyat! Darvesh va qari va oq soqolliq hamisha chog‘ir ichar. Sen sipohiy va yigit va qop-qora soqolliq hargiz ichmassen, ne ma’ni? Chu mening da’b va tariqim andoq emas edikim, ichmas kishig‘a chog‘ir taklifi qilg‘aymen, ushmuncha bila-o‘q hazl bila o‘tti. Chog‘ir taklifi qililmadi. Sabohi sabuhiy qilduk.

Chahorshanba kuni Gulbahordin otlanib, Abunning kentida tushub, taom yeb, otlanib, Bog‘oti Xumg‘a borib tushuldi. Namozi peshindin so‘ng chog‘ir suhbati bo‘ldi. Tonglasig‘a andin otlanib, Xoja Xovand Sayyidning mazorini tavof qilib, kelib Jina qo‘rg‘onidin jolag‘a kirduk. Panjhir suvining qotilishida jola tog‘ning to‘qunishig‘a urunub, g‘arq bo‘layozdi: Ruhdam, Tengriquli, Mirmuhammad jolabon jola tog‘qa urungach, suvg‘a yiqildilar. Ruhdam bila Tengriqulini tashvishlar bila tortib, jolag‘a-o‘q chiqordilar. Chini piyola va qoshuq va doira suvg‘a bordi. Mundin o‘tub, Sangi Burida to‘g‘risig‘a yetganda, jola suvning o‘rtasida shoxqamu yo band uchun qoqqon qozuqqamu urundi. Shohhasan

Shohbek arqong‘a-o‘q bordi. Mirzoquli ko‘kaldoshni ola-o‘q yiqildi. Darvesh Muhammad sorbon ham suvg‘a yiqildi. Mirzoquli tavre bordi. Yiqilur mahalda iligidagi qovun kesadur pichoqni jolaning ustidagi bo‘ryog‘a sanchib-o‘q yiqildi, Mirzoquli jolag‘a kelmay, to‘n ufrog‘i bila uzub chiqti. Joladin chiqib, ul oqshom jolabonlarning uyida qo‘nduk. Biaynihi suvg‘a borg‘on haftrang piyoladek piyola Darvesh Muhammad peshkash qildi.

Odina kuni suv yoqasidin otlanib, Inichkadin quyig‘a Ko‘hbachaning domanasida tushub, o‘z iligimiz bila g‘alaba misvok olduk. Andin o‘tub, Xoja Xizriylarning uyida osh yeb, otlanildi. Namozi peshin Qutluq Xojaning yatuli — Lamg‘oniy kentig‘a tushduk. Qutluq Xoja mohazare hozir qildi. Tanovul qilib, otlanib, Kobulg‘a kelildi.

Dushanba kuni, oyning yigirma beshida Darvesh Muhammad sorbong‘a xossa xil’at va egarlik ot inoyat qilib, navkarlikka yukunduruldi. To‘rt-besh oy sochimni qirqmaydur edim, chahorshanba kuni, oyning yigirma yettisida sochimni qirqtim. Bu kun chog‘ir suhbati bo‘ldi.

Odina kuni, oyning yigirma to‘qquzida Mir Xurdning Hindolning atkaligiga yukunduruldi. Ming shohruxiy sochiq kiyurdi.

Chahorshanba kuni, ramazon oyining beshida Tulak ko‘kaltoshning qoshidin Barlos Jiki otliq navkari arzadoshtini kelturdi. O‘zbak chopqunchisi ul navohig‘a kelgan ekandur, Tulak chiqib, urushub bosibtur. Bir tirik o‘zbak va bir bosh kelturdi.

Shanba oqshomi, oyning sekkizida Qosimbekning uyiga borib, og‘iz ochduk. Bir egarlik ot tortti.

Yakshanba oqshomi Xalifaning uyida og‘iz ochildi. Bir egarlik ot peshkash qildi. Tonglasi Xoja Muhammadali va Jon Nosirnikim cherik maslahatig‘a tilalib edi, viloyatlaridin keldilar.

Chahorshanba kuni, oyning o‘n ikkisida Komronning tag‘oyisi Sultonali Mirzokim, men Xostdin Kobulg‘a borur yil Koshg‘arg‘a borib edi, nechukkim mazkur bo‘ldi, keldi.

Panjshanba kuni, oyning o‘n uchida Yusuf Alining daf’i va raf’ig‘a azm-jazm qilib, otlanib, Dehi Ya’qub suvining Kobul tarafidag‘i o‘langga tushuldi. Otlanur choq Boboxon axtachi yaramasroq ot tortti, achchig‘imdin bir musht yuziga urdum. Binsir

barmog‘im tubidin sindi. Ul fursatta xeyli og‘rimadi. Kelib, yurtqa tushganda xeyli tashvish berdi. Bir necha mahal xeyli riyozat torttim. Xat bitiy olmas edim, oxir shur butti. Ushbu safar qilg‘on yurtta mening xolam Davlatsulton xonimning Qutluq Muhammad otliq ko‘kaldoshi Koshg‘ardin Xonim qoshidin xat va bilkot kelturdi. Ushbu kun Dilazokning ulug‘lari Buxon va Muso kelib, peshkashlar bila mulozamat qildilar.

Yakshanba kuni, oyning o‘n oltisida Qo‘chbek keldi.

Chahorshanba kuni, oyning to‘qquzida ko‘chub, Bichokdin o‘tub, doim tushar yergakim, ushbu Bichok ro‘dining yoqasidur, tushuldi. Bomiyon va Kohmard va G‘o‘riy Qo‘chbekka taalluq viloyatlar o‘zbakka yaqin jihatidin Qo‘chbekni bu cherikdin maof tutub, ushbu yurttin o‘zum chirmog‘on mandil va bosh-ayog‘ inoyat qilib, viloyatig‘a ruxsat berildi.

Odina kuni, oyning yigirma birida Bodom chashmag‘a tushduk. Tonglasi Borikob tushuldi. O‘zum Qoratuni sayr qilib keldim. Ushbu yurtta yig‘ochdin asal topildi. Ko‘ch-barko‘ch mutavajjih bo‘lduk.

Chahorshanba kuni, oyning yigirma oltisida Bog‘i Vafoda tushdik.

Panjshanba kuni bog‘da-o‘q bo‘ldum. Odina kuni ko‘chub, Sultonpurdin o‘tub tushuldi. Bu kun Shoh Mir Husayn viloyatidin keldi. Buxon va Muso boshliq Dilazokning ulug‘lari ham bukun keldilar. Savodqa yusufzayining daf’ig‘a azimat qililib edi. Dilazok maliklari arzg‘a yetkurdilarkim, Hashnag‘arda ulus qalindur, oshliq ham ko‘p topulur, Hashnag‘arg‘a sa’y qildilar. Mashvarat qilib, so‘zni munga qo‘yuldikim, chun Hashnag‘arda oshliq qalin emish, andag‘i afg‘onlarni chopib, Hashnag‘ar qo‘rg‘onini yo Parshovar qo‘rg‘onini rost qilib, bu oshliqdin zaxira solib, Shoh Mir Husaynni bir pora yigitlar bila anda qo‘yulg‘ay. Bu maslahat uchun Shoh Mir Husayng‘a o‘n besh kunluk buljor bila ruxsat berildikim, viloyatig‘a borib, yarog‘ini qilib kelgay. Tonglasig‘a ko‘chub, Jo‘yi Shohiyg‘a kelib tushduk. Tengriberdi, Sultonmuhammad do‘ldoy keyindin bu yurtqa keldilar. Hamza ham Qunduzdin bukun keldi.

Yakshanba kuni, oyning salxida Jo'yi Shohiydin ko'chub, Qirq ariqqa tushuldi. Men bir necha maxsuslar bila jolag'a kirib keldim. Iyd hiloli bu yurtta ko'ruldi. Darayi Nurdin bir necha ulog' chog'ir kelturub edilar. Namozi shomdin keyin chog'ir majlisi bo'ldi. Ahli majlis Muhibali qo'rchi, Xoja Muhammadali kitobdor, Shohhasan Shohbek, Sultonmuhammad do'ldoy, Darvesh Muhammad sorbon edi. Darvesh Muhammad toib edi. Kichiklikdin beri mening shartim andoq edikim, ichmas kishiga taklife qilmag'oymen. Doim suhbatlarda Darvesh Muhammad bo'lur edi, hech nav' taklife qilinmas edi. Xoja Muhammadali erkiga qo'ymay, taklif qila-qila chog'ir ichurdi.

Dushanba kuni, sabohi iyd kuni ko'chtuk. Yo'lda xumor daf'ig'a ma'jun yeduk. Ma'junnoklikta bir hanzal kelturdilar. Darvesh Muhammad hanzalni ko'rgan emas edi. Men dedimkim, Hindustonning hinduvonasidur, bir karj kesib berdim. Rag'bat bila tishladi, oqshomg'acha achchiqlig'i og'zidin ketmadi. Garmchashmaning balandisida tushub, yaxni tortiladur edikim, Langarxonkim, necha mahal o'z yerida edi, kelib, ot va bir pora ma'jun tortib, mulozamat qildi. Kelib Yadabirg'a tushtuk.

Namozi digarda bir necha maxsus bila jolag'a kirib, bir kuro'hcha quyi borib chiqtuk. Tonglasi andin ko'chub, Xaybar ko'talining tubig'a tushuldi.

Ushbu kun Sulton Boyazid Nilobdin Pora yo'li bila o'tub, bizning xabarimizni topib, keyinimizcha kelib, arz qildikim, Afridiy afg'on ko'ch va moli bila Porada o'lturubdur. Sholi qalin ekibturlar, sholisi pishib, tamom oyoq ustidadur. Chun Hashnag'ardag'i yusufzayi afg'onlar ustig'a azimat qilib eduk, anga parvo qilmaduk. Namozi peshinda Xoja Muhammadalining o'tog'ida shurb majlisi bo'ldi. Ushbu majlisda-o'q Sulton Tarohiydin bu sorig'a kelgan kayfiyatni mashruh bitib, Bajavrg'a Xoja Kalong'a yiborildi. Farmon hoshiyasida bu baytni bitidim:

Sabo ba lutf bigo' on g'azoli ra'noro,
Ki sar ba ko'h-u biyobon tu dodai moro.[1]

[1] *Mazmuni*: "Ey tong yeli, u go'zal ohuga yumshoqlik bila aytki, bizni tog'-u sahrolarga uloqtirgan sensan".

Andin saboh ko‘chub, ko‘taldin inib, Xaybar tangisidin o‘tub, Alimasjidg‘a tushuldi. Andin namozi peshin otlanib, partoldin ayrilib, ikki pos bo‘lub edikim, Kobul suvining yoqasig‘a kelib, ozroqcha uyuxladuk. Sahar guzar topib, suvdin kechildi. Qorovuldin xabar keldikim, afg‘onlar xabar topib, Qochg‘ondurlar. Yurub, Savod suvidin o‘tub, afg‘onlarning ekinining orasig‘a tushuldi. Ta’rif qilg‘onning yarimi, balki choragicha oshliq topilmadi. Hashnag‘arni bu oshliq umidi bila yasamoq hisobi tag‘ayyur topti. Bu yurushga sa’y qilg‘on Dilazok maliklari bu jihattin munfail bo‘ldilar. Namozi digar Savod suvining Kobul tarafig‘a kechib tushuldi.

Tonglasi Savod suvidin ko‘chub, Kobul suvidin kechib tushuldi. Kengashga kirar beklarni charlab, kengashib, so‘z mung‘a qaror toptikim, Sulton Boyazid aytqon Afridiy afg‘onini chopib, aning molini va oshlig‘in ko‘chi bila Parshovar qo‘rg‘onini yasatib, kishi qo‘yulg‘ay. Hindubek qavchin va Xost Mirzodalari keyindin bu manzilda keldilar.

Bukun ma’jun yeyildi. Darvesh Muhammad sorbon, Muhammadiy ko‘kaldosh, Gadoyi tag‘oyi, Asas edi. So‘ngra Shohhasanni ham tiladuk. Osh tortilg‘ondin so‘ng namozi digar jolag‘a kirduk. Langarxon Niyoziyni ham jolag‘a chorladuk. Namozi shomda joladin chiqib, o‘rdug‘a kelildi. O‘shul qaror bila suv yoqasidin sahar ko‘chub, Jomdin o‘tub, Alimasjid suvining chiqishida tushuldi.

Abulhoshim Sultonalikim, keyindin kelib edi, dedikim, arafa kechasi Jo‘yi Shohiydin Badaxshondin kelgan kishi bila Jamro‘dtin o‘tub edim, ul dedikim, Sulton Sa’idxon jazm Badaxshon ustiga keldi. Men podshohqa xabar qila keladurmen. Beklarni chorlab, mashvarat qilib, bovujudi bu xabar qo‘rg‘on yasamoqning maslahatini topmay, Badaxshon azimati bila murojaat qilildi. Langarxong‘a xil’at berib, Muhammadali jang-jangga ko‘mak ta’yin qilib, ruxsat berildi. Ul oxshom Xoja Muhammadalining chodirida chog‘ir majlisi edi.

Erta bila bu yerdin ko‘chub, Xaybar ko‘talidin oshib, ko‘tal tubiga tushuldi. Xizr xaylidin ko‘p noshoyista harakatlar zohir bo‘lub edi. Cherik borurda-kelurda keyinga qolg‘on, yoqag‘a tush-

gan cherik eliga o‘qlar qo‘yub, otlarini elturlar edi. Alarg‘a ta’dibe qilmoq va go‘shmole bermoq vojib va lozim ko‘rundi. Bu xayol bila ko‘tal tubidin sahar ko‘chub, Dehi G‘ulomonda tushlanduk. Namozi peshin otg‘a bo‘g‘uz berib, otlanildi.

Muhammad Husayn qo‘rchini Kobulg‘a chopturuldikim, Kobulda bo‘lg‘on Xizr xaylini bandlab, jihotini mafsal qilib, arzg‘a yetkurgaylar. Badaxshondin dag‘i har xabar bo‘lsa, mashruh bitib, bir kishidin bot yiborg‘aylar.

Ul kecha ikki posqacha yurub, Sultonpurdin ozroqcha o‘tub, tushub, lahza uyuxlab, otlanduk. Xizr xayli Bihar va Masxgiromdin Qora suvg‘acha o‘lturg‘on ekandurlar. Tong burnida yetib, chopqun qo‘yuldi. Aksar moli va o‘g‘lon-ushog‘i cherik eliga tushti. Oz-og‘loqchasi toqqa yovuq edi, toqqa tortib qutuldi.

Tonglasi Qilog‘ug‘a tushuldi. Ushbu yurtta qirg‘ovul olildi. Keyin qolg‘on uruq ham bukun bu yurtta kelib qo‘shuldi. Vaziriy afg‘on doim yaxshig‘ina mol bermas edi. Bu siyosattin uch yuz qo‘y peshkash kelturdi.

Iligim chiqqoni (sababli) hech nima bitimaydur edim. Ushbu yurtta yakshanba kuni, oyning o‘n to‘rtida ozroqcha nima bitidim.

Tonglasi Xirilji, Shamu xayl boshliq afg‘onlarning ulug‘lari keldilar. Dilazokning urug‘lari bu jamoaning gunohlarini mubolag‘alar bila darxost qildilar. Gunohlarin bag‘ishlab, asirlarni ozod qildum. Mollarin to‘rt ming qo‘yg‘a qaror berib, ulug‘larig‘a to‘nlar kiydurub, tahsildorlar ta’yin qilib yiborildi.

Bu ishlarga qaror berib, panjshanba kuni, oyning o‘n sekkizida ko‘chub, Bihar va Masxgiromg‘a tushub, tonglasi Bog‘i Vafog‘a keldim. Bog‘i Vafoning xubluq mahallari edi, sahnlari tamom sebargazor, anor daraxtlari sap-sarig‘ xushrang xazon bo‘lubtur. Anorlar daraxtlarda qip-qizil, norunj daraxtlari sabz va xurram, norunjlar daraxtlarda benihoyat, vale norunjlar xotirxoh sarg‘armaydur edi. Anorlari yaxshi, anorlari garchi viloyatlarning yaxshi anorlaricha emas edi. Bog‘i Vafodin bir yaxshi mahzuzkim bo‘lduk, bu navbat edi. Bu uch-to‘rt kunkim bu bog‘da eduk, bori o‘rdu eli ifrot bila anor yedilar.

Dushanba kuni bog‘din ko‘chtuk. Men bir pahrg‘acha yurub, ba’zi norunji in’om bo‘ldi. Ba’zi beklarga bir daraxt norunji,

ba'zilarig'a ikki kishig'a bir daraxt norunji in'om bo'ldi. Chun qish Lamg'on sayri qilur xayoli bor edi, havzning atrofida yigirmacha norunj daraxtini buyurdumkim, qo'rug'aylar.

Bukun Gandamakka tushub, tonglasi Jigdalik tushuldi. Namozi shomg'a yaqin chog'ir majlisi bo'ldi, aksar ichkilar bor edilar, oxir suhbatta Qosimbekning xoharzodasi Gadoyi Muhammad xeyli shaloyinliq qildi. Mast bo'lg'onda mening yonimdag'i takyaga tayandi. Gadoyi tag'oyi majlisdin ko'tarib chiqardi.

Ul yurttin erta ko'chuldi. Qo'ruqsoy yonidagi Borikob quyi yuqqori sayr qila bordim. Bir kecha turoq daraxtlari asru xub xazon bo'luptur. O'sha yerda tushub, yilqiron oshini tortturuldi. Xazon bois bo'ldi, chog'ir ichildi. Yo'ldin qo'y kelturub, buyuruldikim, kaboblar qilg'oylar. Balut shohlarig'a o'tlar qo'yub, tafarruj ko'rduk. Mening keladurgan xabarimni Mullo Abdulmalik devona eshitib, istid'o qildikim, Kobulg'a eltgay. Kobulg'a Mullo Abdulmalikni yiborildi. Hasan nabira Mirzoxon qoshidin meni deb kelgan ekandur. Bu yerda kelib mulozamat qildi. Zavol vaqtig'acha munda ichildi. Andin so'ng otlanildi. Majlis ahli guzaro mastlar bo'lub edilar. Sayyid Qosim andoq mast erdikim, ikki navkari tashvish bila ot ustiga solib, o'rdug'a yetkurdilar. Do'st Muhammad Boqir andoq mast edikim, Amin Muhammad tarxon va Mastiy chuhra boshliqlar har necha sa'y qilib, otlandura olmaslar. Boshig'a suv quyarlar ham bo'lmas. Bu fursatda bir pora afg'on paydo bo'lur, Amin Muhammad tarxon chog'ir kayfiyatida xayol qilurkim, muni mundoq etib oldurg'uncha boshini kesib olib ketarbiz. Bori yuz mashaqqat bila ot ustig'a solib, olib kelurlar.

Yarim kechada Kobulg'a kelduk. Sabohi devonda Qulibekkim, Koshg'arg'a Sulton Sa'idxon qoshig'a elchilikka borib edi, kelib, mulozamat qildi. Beshka Mirzoyi itarchini Qulibekka qotib, elchilikka yiborib edi, ul viloyatning matoidin bir pora savg'ot kelturdi.

Chahorshanba kuni, zulqa'da oyining g'urrasida Qobilning go'rining qoshida yolg'uz borib, sabuhiy qildim. So'ngra ahli majlis birin-ikki keldilar. Oftob yoyila Bog'i Binafshag'a borib,

havz yoqasida ichildi. Tush bo'la uyqulab, namozi peshin yana ichildi. Ushbu namozi peshin suhbatida Tengriqulibek va Mahdiyg'akim, mundin burun suhbatta chog'ir berilmaydur edi, chog'ir berdim. Namozi xuftan hammomg'a keldim. Ul kecha hammomda edim.

Panjshanba kuni Yahyo Nuhoniy boshliq Hinduston savdogarlariga xil'atlar inoyat qilib, ruxsat berildi.

Shanba kuni, oyning to'rtida Koshg'ardin kelgan Beshka Mirzog'a xil'at kiydurub, in'om qilib, ruxsat berildi.

Yakshanba kuni eshik ustidagi kichkina suratxonada suhbat edi. Bovujudkim, torg'ina hujra edi, ahli majlis o'n olti kishi edilar.

Dushanba kuni xazon sayrig'a Istalifg'a borildi. Bukun ma'jun irtikob qililib edi. Bu kecha yomg'ur bisyor yog'di. Mening bila kelgan beklar va ichkilar aksar mening chodirimg'akim, Bog'i Kalonning ichida tikilib edi, kirdilar. Tonglasi ushbu bog'da chog'ir majlisi bo'ldi. Oxshomg'acha ichildi. Sabohi sabuhiy qilduk. Mast bo'lub uyuxlab, namozi peshin Istalifdin otlanib, yo'lda ma'jun yeyildi. Namozi digar bo'la Behzodiyg'a kelduk. Xazonlar asru xub bo'lub edi. Xazon sayri asnosida chog'irg'a moyil hariflar chog'ir angizi qila boshladilar, bovujudi ma'jun. Chun xazonlar asru xub bo'lub edi, xazon bo'lg'on daraxtlarning tubida o'lturub, chog'ir ichildi.

Namozi xuftang'acha o'shul yerda-o'q suhbat edi. Mullo Mahmud Xalifa keldi. Ani ham suhbatg'a chorladuk. Abdullo xeyli mast edi, Xalifa tarafidin bir so'z chiqti. Mullo Mahmudtin g'ofil bu misra'ni o'qudikim:

Bar har ki bingari, ba hamin dog' mubtalost.[1]

Mullo Mahmud hushyor edi. Abdullog'a hazl tariqi bila bu misra'ni o'qug'on jihatidin taarruzlar qildi. Abdullo voqif bo'lub, iztiroblar qilib, xeyli shirin guftugo'lar qildi.

Panjshanba kuni xazonlar sayri qilib, kech namozi shom chorbog'qa kelib tushtum.

[1] Kimga qarasang, shu dardga mubtalodir.

Juma kuni, oyning o'n oltisida Bog'i Binafshada ma'jun yeb, ba'zi maxsuslar bila kemaga kirildi. Humoyun bila Komron ham so'ng keldilar. Humoyun bir o'rdakni yaxshi otti.

Shanba kuni, oyning o'n sekkizida Chorbog'din tun yarimida otlandim. Tunqator va axtachini yondurdum. Mullo Boboning ko'prugidin o'tub, Devarin tangisi bila chiqib, Qush Nodir va Bozorlarning korizi bila Xirsxona orqasidin evrulub, erta sunnat vaqtida Turdibek Xoksorning korizig'a keldim. Turdibek xabar topib, iztirob bila yugurub chiqti. Turdibekning qalloshlig'i ma'lum edi. O'zum bila yuz shohruxiy olib borib edim. Turdibekka berdim, dedimkim, chog'ir va asbob tayyor qilg'ilkim, xilvat va lavandona suhbat tutar xayolim bor. Turdibek chog'ir uchun Behzodiy sari bordi. Otimni Turdibekning qulidin bir qo'lg'a yibordim. O'zum korizning orqasida bir pushtada o'lturdum. Bir pos bor edikim, Turdibek bir ko'za chog'ir kelturdi. Ikkovdin-ikkov ichmakka mashg'ul bo'lduk. Turdibek chog'irni keltururda Muhammad Qosim barlos va Shohzoda voqif bo'lubturlar. Mendin xoli zihn Turdibek so'ngicha yayoq keldilar. Suhbatg'a chorladuk. Turdibek dedikim, Hulhul enaganing armoni borkim, sizning bila chog'ir ichgay. Men dedimkim, men ham xotun kishining ichganini ko'rmaydurmen. Suhbatqa tilang. Shohi degan qalandar bila yana bir korizliq rubobiyni ham suhbatg'a chorladuk. Namozi shomg'acha korizning orqasidag'i balandida o'lturub ichildi. Andin so'ng Turdibekning uyiga kelib, sham yorug'ida kech namozi xuftang'acha ichtim. Tavr beg'il-u g'ash suhbate edi. Men takya qildim. Ahli majlis yana bir uyga borib, naqora vaqtig'acha ichtilar. Hulhul enaga kelib, manga bisyor shaloyinliqlar qildi. Oxir o'zumni mastliqqa solib xalos bo'ldum. Xayolimda bu edikim, elni g'ofil qilib, yolg'uz otlanib, Istarg'achg'a borg'ayman. El voqif edi, muyassar bo'lmadi.

Oxir naqora vaqtida otlandim. Turdibek bila Shohzodag'a xabar qilib, uchovlon otlanib, Istarg'ach sari mutavajjih bo'lduk. Farz vaqtida Istalifning oyog'i Xoja Hasang'a yettuk. Bir zamon tushub, ma'jun yeb xazon sayri qilduk. Oftob chiqa Istalif bog'ig'a tushub, uzum yeb, otlanib, Istarg'ach tavobeyidin Xoja

Shihobg‘a tushub uyquladuk. Ota miroxurning uyi ul orada ekandur. Uyg‘ong‘uncha osh pishirub, bir ko‘za chog‘ir hozir qilibtur. Xeyli yaxshi xazon edi. Bir necha piyola ichib, otlanduk. Namozi peshin Istarg‘achda bir yaxshi xazonlik bog‘da tushub, suhbat tutuldi. Bir lahzadin so‘ng Xoja Muhammad Amin keldi. Namozi xuftong‘acha ichildi. Ul kuni va oxshomi Kobuldin Abdullo asas, Nurbek, Yusufali keldilar. Sabohi osh yeb otlanib, Istarg‘achning oyog‘idagi podshohiy bog‘ini sayr qilildi. Bir olma niholi yaxshi xazon bo‘lub edi. Har qaysi shoxida besh-olti barg siyoq bila qolib edi. Andoqkim, agar naqqoshlar takalluf bila tortsalar, oncha torta olmag‘ay edilar. Istarg‘achdin otlanib, Xoja Hasanda osh yeb, namozi shom Behzodiy kelib, Xoja Muhammad Aminning Imom Muhammad otliq navkarining uyida chog‘ir ichildi. Tonglasi, seshanba kuni Kobul chorbog‘ig‘a kelildi.

Panjshanba kuni, oyning yigirma uchida ko‘chub, qal’ag‘a kirildi. Odina kuni Muhammadali Haydar rikobdor bir tuyg‘un tutub, kelturub tortti.

Shanba kuni, oyning yigirma beshida Chanor bog‘ida suhbat edi. Namozi xuftan otlanildi. Sayyid Qosimning o‘tgan voqe’adin infioli bor edi. Kelurda aning uyida tushub, bir necha oyoq ichildi.

Panjshanba kuni, zulhijja oyining g‘urrasida Qandahordin Tojiddin Mahmud kelib, mulozamat qildi.

Dushanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida Muhammadali jangjang Nilobdin keldi.

Seshanba kuni Sangarxon Janjo‘ha Bhiradin kelib, mulozamat qildi.

Odina kuni, oyning yigirma uchida Alisherbekning to‘rt devonidin buhur avzoni tartibi bila g‘azallar va abyotkim, intixob qililadur edi, itmomig‘a yetti.

Seshanba kuni, oyning yigirma yettisida arkta suhbat edi. Bu suhbatta andoq farmon bo‘ldikim, suhbattin har kishi mast bo‘lib chiqsa, yana ul kishini suhbatqa tilamagaylar.

Odina kuni, zulhijja oyining salxida Lamg‘on sayri azimati bila otlanildi.

VAQOYEYI SANAYI SITTA VA ISHRINA VA TIS'A MIA[1]

Shanba kuni, muharram oyining g'urrasida Xoja Seyoron kelildi. Pushta ustida yangi arig'kim chiqarilib edi, yaqosida shurb majlisi bo'ldi. Saboh otlanib, Regi ravonni sayr qilib, Sayyid Qosim Bulbulining uyiga tushub suhbat tutuldi. Saboh andin otlanib, ma'jun yeb, borib Bilgarg'a tushtuk. Ne ulkim, oxshom ichilgay, sabohi sabuhiy qilduk. Namozi peshin borib, Durnomag'a tushuldi. Shurb majlisi bo'ldi. Erta sabuhiy qildik. Haqdod Durnomaning ulug'i bog'ini peshkash qildi.

Panjshanba otlanib, Nijrovda tojiklar kentiga tushuldi.

Odina kuni Chihl qulba bila Boron suvining orasidagi tog'ni ovladuk. Xeyli kiyik tushti. Iligim ozurda bo'lg'ali o'q otmaydur edim. Bir tiyrimdek yoy bila bir kiyikning qo'ltug'ig'a ottim. O'q parxonasining yarimg'acha kirdi. Namozi digar ovdin yonib, Nijrovg'a kelduk. Tonglasi Nijrov eli peshkashini oltmish oltung'a qaror berildi.

Dushanba kuni Lamg'on sayri azimatig'a otlanildi. Xayolda bu edikim, bu sayrda Humoyun ham bizning bila bo'lg'ay. Turmoqqa mayl qildi. Ko'ra ko'talidin ruxsat berildi. Kelib Badrovg'a tushduk. Andin otlanib, O'g'bug'a tushtuk. Boron suvida sayyodlar bir pora baliq tuttilar. Namozi digarda jolag'a o'lturub ichildi. Namoz shomdin kechroq joladin chiqib, oq uyda ham ichildi. Haydar alamdorni Dovartin kofirlarig'a yiborilib edi. Bodipech tubida kofirning ulug'lari bir necha tulum chog'ir kelturub, mulozamat qildilar. Ko'taldin inganda ajab g'alaba chivirtka ko'ruldi. Tonglasi jolag'a kirib, ma'jun yeb, Bo'ldondin quyiroq chiqib, o'rdug'a kelduk. Ikki jola edi.

Odina kuni ko'chub, Mandirovardin quyiroq domanada tushuldi. Kecha shurb suhbati edi.

Shanba kuni jolag'a kirib, Daruta tangisidin o'tub, Jahonnamoydin yuqqorroq joladin chiqtuk. Odinapur olidag'i Bog'i Vafog'a borduk. Qiyom O'rdushoh Ningnahor tumanining hokimi joladin chiqqanda kelib, mulozamat qildi. Langarxon Niyoziy

[1] To'qqiz yuz yigirma oltinchi [1519–1520-) yil voqealari.

necha mahal edikim, Nilobta edi. Yo'lda kelib mulozamat qildi. Bog'i Vafoda tushtuk. Norunjlari xub sarg'aribtur. Sabzalari xub yetilibtur. Bisyor safoliq bo'lubtur. Besh-olti kun Bog'i Vafoda turduk.

Chun bu dag'dag'a bor edikim, qirq yoshqa bir yildin ozroq qolib edi, ifrot bila ichilur edi.

Yakshanba kuni, oyning o'n oltisida sabuhiy qilib, hushyor bo'lub, ma'jun ixtiyor qilgonda Mullo Yorak panjgohda muxammas davrida bog'lag'on naqshini o'tkardi. Yaxshi naqsh bog'labtur. Necha mahal edi, mundoq nimalarg'a mashg'ulluq qilmaydur edim. Manga ham dag'dag'a bo'ldikim, bir nima bog'lag'aymen. Bu taqrib bila "Chorgoh" savtini bog'ladim. Nechukkim, mahallida mazkur bo'lg'usidir.

Chahorshanba kuni, sabuhiy qilg'onda mutoyaba jihatidan deyildikim, har kim sortcha aytsa bir ayog' ichsun, bu jihattin ko'p kishi ayog' ichti. Sunnat vaqtida chaman o'rtasidag'i tollar ostida o'lturuldi. Deyildikim, har kishi turkicha aytsa bir ayog' ichsun. Bunda ham g'alaba kishi ayog' ichti. Oftob chiqa norunjlar tubida havz yoqasida borib ichildi. Tonglasi Dutahdin jolag'a kirib, Jo'yi Shohiydin chiqib, Atarg'a borduk. Atardin otlanib, Darayi Nurni sayr qilib, Suvson kentig'acha yetib, yonib, Amlag'a tushuldi. Xoja Kalon Bajavrni yaxshi zabt qilib edi. Chun musohib edi, ani tilab, Bajavrni Shohmir Husayn uhdasig'a qilildi.

Shanba kuni, oyning yigirma ikkisida Shohmir Husayng'a ruxsat bo'ldi. Bukun ham Amlada ichildi. Tonglasi yomg'ur yog'durub edi. Kunarda Kulagiromg'akim, Malikqulining uyi anda edi, kelib o'rtanchi o'g'lining uyidakim, norunjzorg'a mushrif edi, tushuldi. Yomg'ir jihatidin norunjzorg'a bormay, o'shanda-o'q ichildi. Yog'in ko'p behad bo'ldi. Bir tilisme bilur edim, Mullo Alixong'a o'rgattim: to'rt parcha qog'azg'a bitib, to'rt tarafg'a osti. O'shul zamon yomg'ur turub, havo ochilmoq bunyod bo'ldi. Sabohi jolag'a kirduk, yana bir jolada ba'zi yigitlar kirdilar.

Bajavr va Savod va Kunar va ul navohiyda bir bo'za qilurlar. Bir "kim" degan nima bor. O'tlar ildizidin va ba'zi adviyadin qilibturlar. Nondek gird-gird yasab qurutub, soqlabturlar. Bu bo'za moyasi bu "kim" bo'ladur, ba'zi bo'zalari g'arib purkayfiyat

bo‘ladur. Vale g‘arib talx va bemaza bo‘ladur. Bu bo‘zani ichmak xayol qilduk. Talxlig‘idin icha olmay, ma’jun ixtiyor qilildi.

Asas va Hasan Ikrak va Mastig‘akim, yana bir jolada o‘lturub edilar, farmon bo‘ldukim, bu bo‘zadin ichg‘aylar. Ichib mast bo‘lub, Hasan Ikrak bemaza shaloyinlik qila kirishti. Asas o‘zi guzaro mast bo‘lub edi. Mukarrar noxush harakatlar qildi. Andoqkim, batang bo‘lduk. Bir xayol qildimkim, joladin chiqarib, suvning ul yuzida o‘tqarg‘aybiz. Yana ba’zilar darxost qildilar.

Bu fursat Bajavrni Shohmir Husayng‘a inoyat qilib, Xoja Kalonni tilab eduk. Negakim, Xoja Kalon musohib edi. Bajavrda turmog‘i mumtad bo‘ldi. Bajavr ishini ham osonroq tasavvur qilildi. Shohmir Husayn Bajavrg‘a borurda, Kunar suvining guzarig‘a yetganda yo‘luqti. Tilab, ba’zi og‘iz so‘zlarni aytib, xossa qo‘rni inoyat qilib, ruxsat berildi.

Nurgil to‘g‘risi yetganda bir qari kelib, gadoyliq qildi. Joladag‘ilar har qaysi to‘n va dastor va fo‘tadek nima berdilar. Qari xeyli nima oldi. Yarim yo‘lda bir yomon yerda jola dakka urdi. Xeyli tavahhum bo‘ldi. Agarchi jola g‘arq bo‘lmadi, Mirmuhammad jolabon suvg‘a yiqildi. Kecha Atarning yovug‘ida bo‘lduk.

Seshanba kuni Mandirovar kelildi. Qutluqqadam va Davlatqadam va otasi qal’aning ichida suhbat tartib qilib edilar. Agarchi safosiz yer edi, alarning xotiri uchun bir necha ayog‘ ichib, namozi digar o‘rdug‘a kelildi.

Chahorshanba kuni Kindgar chashmasig‘a borib, sayr qilduk. Kindgar Mandirovar tumanig‘a taalluq kenttur. Tamom Lamg‘onotda ushbu kentta-o‘q xurmo bordur. Bu kent tog‘ etagidin yuqqorroq voqe’ bo‘lubtur. Naxlistoni sharq saridur. Bu chashma naxlistonning yonidadur, yon yerdadur. Chashma boshidin oltiyetti qari quyiroq toshlarni qalab g‘usl qilg‘ali panohe qilibturlar. Bu martabag‘acha suvni mushrif qilibturlarkim, g‘usl qilur kishining boshig‘a suv to‘kuladur. Bu chashma suvi bisyor muloyim, qish kunlari kishiga bu suv avval juzve sovuq mahsus bo‘ladur. So‘ngra turg‘on soyi kishiga suvi xush yoqadur.

Panjshanba kuni Sherxon Tarkaloniy uyiga tushurub ziyofat qildi. Namozi peshin andin otlanib, yasag‘on mohixonalarda baliq tuttilar. Burnaroq bu mohixonaning kayfiyati mazkur bo‘lub edi.

Odina kuni Xoja Mirmironning kentining yaqinig‘a tushtuk. Namozi shomda majlis bo‘ldi.

Shanba kuni Alishang bila Alangorning oralig‘idagi tog‘ni ovladuk. Bir tarafdin Alangorliq, yana bir tarafdin Alishanglik charga qilib, tog‘din kiyikni indurdilar. Xeyli kiyik o‘ldi. Ovdin yonib, Alangorda maliklarning bog‘iga tushub, suhbat tutuldi. Ilgarigi tishimning yarimi sinib, yarimi qolib edi, bugun taom yeydurganda qolg‘on yarimi ham sindi. Sabohi otlanib, baliqqa to‘r soldurduk. Tush bor edikim, Alishangga borib, bog‘da ichildi. Tonglasi Hamzaxon Alishangning malikiningkim, yomon ishlar qilib, nohaq qonlar to‘kub edi, qonliklarig‘a topshuruldi. Qasosg‘a yetkurdilar.

Seshanba kuni vird o‘qub, Yonbuloq yo‘li bilan Kobulg‘a murojaat qilduk. Namozi digar Alg‘atudin suv kechib, namozi shom Qorabug‘a kelib, otqa bo‘g‘uz berib, mohazare hozir qildilar. Ot arpasini tugatgach, otlanduk.

HINDUSTON DAVRI VOQEALARI

Bismillahir rohmanir rohiym

VAQOYEYI SANAYI ISNO VA SALOSINA VA TIS'A MIA[1]

Odina kuni, safar oyining g'urrasida tarix to'qquz yuz o'ttuz ikkidakim, oftob qavs burjida edi, Hinduston azimati bila safar qilib, Yaklanga pushtasidin o'tub, Dehi Ya'qub suvining g'arbiy tarafidag'i o'langga tushuldi. Bu yurtta Abdulmuluk qo'rchikim, yetti-sekkiz oy edi, Sulton Sa'idxon qoshig'a elchilikka borib edi, Xonning Yangibek ko'kaldosh otliq kishisi bila keldi. Xonimlardin va Xondin xatlar bila muhaqqar savg'ot va yilok kelturdi. Ikki kun cherik maslahati uchun bu yurtta turub, mundin ko'chub, ora qo'nub, Bodomchashma tushuldi. Bu yurtta ma'jun yeduk.

Chahorshanba kuni Borikob tushganda Hindustonda qolg'on Nurbekning inilaridin yigirma ming shohruxiylik oltun va ashrafiy va tangakim, Xoja Husayn devon Laho'r xolisotidin yiborib edi, kelturdi. Aksarini Mullo Ahmad Balx arbobidin Balx maslahati uchun yiborildi.

Odina kuni, oyning sekkizida Gandamakka tushganda, manga tund rezandaliq bo'ldi. Bihamdilloh osonliq bila o'tti.

Shanba kuni, Bog'i Vafoda tushuldi. Bir necha kun Humoyun Mirzo va ul yuzning cheriki uchun Bog'i Vafoda tavaqquf qilildi.

Bog'i Vafoning haddi va hududi va safo latofati bu tarixda mukarrar mazkur bo'lubtur. Asru safoliq bog' voqe' bo'lubtur. Har kim xaridorlik ko'zi bila ko'rsa, bilgaykim, ne turluk yerdur. Necha kunkim, anda eduk, ichar kunlari aksar ichildi va sabuhiy qilildi. Ichmas kunlari ma'jun suhbati edi. Humoyun miyoddin ko'p keyin qolg'on jihatidin durusht xatlar bitib, qattiq xitoblar qilib yiborildi.

[1] To'qqiz yuz o'ttuz ikkinchi (1525-)yil voqealari.

Yakshanba kuni, safar oyining o'n yettisida sabuhiy qililib edikim, Humoyun keldi. Kech kelgan jihatidin bir pora qattiq-qattiq so'z ayttim. Xoja Kalon ham G'aznidin ushbu kun keldi.

O'shul dushanba oxshomi-o'q ko'chub, Sultonpur bila Xoja Rustamning orasida solg'on yangi boqqa tushuldi.

Chahorshanba kuni andin ko'chub, jolag'a kirib, Qo'shgunbazg'acha chog'ir ichib borib, Qo'shgunbazdin chiqib, o'rdug'a tushuldi. Tonglasi ham o'rduni ko'churub, jolag'a kirib, ma'jun ixtiyor qilildi. Doim tushar yurt Qirqariq edi. Qirqariq to'g'risig'a yetganda har necha mulohaza qilildi, o'rdudin asare zohir bo'lmadi. Otlar ham paydo bo'lmadi. Xotirg'a kechtikim, Garmchashma yovuqtur, shoyad o'rdu anda tushub ekin, deb bu yerdin o'tuldi.

Garmchashmag'a yetgan chog' xud kun kech bo'lub edi. Anda ham turmay, kechasi ham yuruldi. Bir yerda jolani turg'u- zub, bir pora uyqulab, sunnat vaqti Yadabirg'a chiqtuk. Kun burni bila cherik eli kela boshladi. O'rdu xud Qirqariq navohisig'a tushgan ekandur. Bizga ko'runmaydur.

Jolada she'r aytur el xeyli bor edi. Misli: Shayx Abulvajd va Shayx Zayn va Mullo Alixon va Turdibek Xoksor, yana ba'zilar ham bordi edi. Suhbatta Muhammad Solihning bu bayti mazkur bo'ldikim:

Joye ki tu boshi digarero chi kunad kas,
Mahbubii har ishvagarero chi kunad kas.[1]

Dedukkim, bu go'shada aytsunlar. Ta'bi nazmi bor el aytmoq maqomida bo'ldilar. Chun Mullo Alixon bila xeyli mutoyaba qililur edi, hazl tariqi bila bu bayt badihada xotirg'a keldi.

Monandi tu madhush-u karero chi kunad kas,
Har govkun-u moda xarero chi kunad kas.[2]

[1] *Mazmuni:* "Har bir noz karashmachining muhabbatini nima qilsin kishi, sen bo'lgan joyda boshqani nima qilsin kishi".

[2] *Baytning ma'nosi:* "Senga o'xshash hushsiz karni nima qilsin kishi, har bir sigir va mocha eshakka chopadiganni nima qilsin kishi?!".

Mundin burun yaxshi va yomon, jid va hazl harne xotirg'a yetsa edi, mutoyaba tariqi bila gohi manzum bo'lur edi. Har nechuk qabih va zisht nazm ham bo'lsa, marqum bo'lur edi. Bu fursattakim, "Mubayyan"ni nazm qiladur edim, xotiri fotirg'a xutur etti va hazin ko'ngulga mundoq yettikim, hayf bo'lg'ay ul tildinkim mundoq alfozni darj qilg'ay. Yana fikrini qabih so'zlarga xarj qilg'ay. Va darig' bo'lg'ay ul ko'nguldinkim, mundoq maoniy zuhur etgay. Yana zisht xayollar anda xutur etgay. Andin beri hajv va hazl she'r va nazmidin torik[1] va toib[2] erdim. Bu baytni aytur mahal aslo xotirg'a yetmadi va bu ma'ni hargiz ko'ngulga xutur etmadi.

Bir-ikki kundin so'ng Bigromda tushganda rezandaliq[3] bo'lub isittim. Bu rezandaliq surfag'a[4] munjar bo'ldi. Har yo'talganda qon tukurur edim. Aksar isitma bo'ldi. Bildimkim, bu isitma qondindur va bu tashvishni qilg'andin:

("Fa man nakasa fa innamo yankusu 'alo nafsih va man avfo bimo ohada 'alayhulloha fa-sayu'tihi ajran 'aziyman".)

Ne qilayin sening bila, ey til,
Jihatingdin mening ichim qondur.
Necha yaxshi desang, bu hazl ila she'r
Birisi fahsh-u biri yolg'ondur.
Gar desang kuymayin bu jurm bila,
Jilavingni bu arsadin yondur.

("Rabbano zalamno anfusano va in lam tag'firlano va tarhamno lanakunanna minal-xosiriyn".)

Yana boshdin istig'for va e'tizor maqomida bo'lub, bu nav' botil andeshadin, bu yo'sunluq noloyiq peshadin ko'ngulni tindurub, qalamni sindurdum. Ul dargohdin osiy bandalarg'a bu nav'

[1] **Torik** — tark etgan.

[2] **Toib** — tavba qilgan.

[3] **Rezandaliq** — terlama.

[4] **Surfa** — yo'tal.

tanbehlar davlatedur azim. Har banda hamkim, mundoqlardin mutanabbih bo‘lg‘ay saodatedur jasim.

Oxshom andin ko‘chub, Alimasjidg‘a tushuldi. Bu yurtning torlig‘idin doim men bir pushta ustiga tushar edim. Cherik eli tamom bir qo‘lda tushar edikim, men tushgan pushta borig‘a mushrif edi. Kecha cherik elining o‘tidin ajab yaxshi charog‘on bo‘lur edi. Har navbatkim bu yurtta tushulubtur, bu jihattin albatta, ichilibtur. Bu qatla ham munda tushganda ichildi. Subhdin burun ma’jun ixtiyor qilib, otlandim. Ushbu kun ro‘za ham tutdum. Kelib Bigromning yovug‘ig‘a tushuldi.

Tonglasi ul yurtta tavaqquf qilib, kark ovig‘a otlanduk. Cherik Bigrom olidag‘i Siyohobdin o‘tub, suv quyi boqa charga solduk. Muddate borilg‘ondin so‘ng keyindin kishi keldikim, Bigromning yovug‘ida-o‘q ozroqcha jangalg‘a kark kirdi. Tegrasini olib turubturlar. O‘shandin jilavrez tebrab yettuk. Jangalg‘a charga solib, g‘avg‘o qilg‘on bila kark chiqib, tuzga qocha berdi. Humoyun va ul yuzdin kelganlar hech kim karkni ko‘rgan emas edi. Bori xotirxoh tafarruj qildilar. Bir kuro‘hg‘a yovuq qovlab, qalin o‘qlab yiqtilar. Bu kark hech kishiga va otg‘a yaxshi hamla qilmadi. Yana ikki karkni ham o‘lturdilar. Doim xotirg‘a kechar edikim, fil bila karkni ro‘baro‘ qilsa, nechuk muomala qilg‘aylar. Bu navbat filbonlar fillarni kelturadur ekandurlarkim, bir kark ro‘baro‘ – o‘q chiqar. Filbonlar ilgarrak yurugan bila kark ro‘baro‘ kelmas, o‘zga sari qochar.

Ul kunkim, Bigromda turuldi, ba’zi beklarni va ichkilarni va baxshilar va devonlar bila olti-yetti sarkor qilib, Nilob guzarida kemalarning ustiga ta’yin qilildikim, jami’ cherik elini nom-banom bitib, sonlarin olg‘aylar.

Oqshomi rezandaliq bo‘lub, isittim. Bu rezandaliq yo‘talga tortti. Har yo‘talganda qon tukurur edim. Xeyli tavahhum bo‘ldi. Alhamdulilloh ikki-uch kundin so‘ng bartaraf bo‘ldi.

Bigromdin ko‘chub, yomg‘ur yog‘durub, Kobul suvi yoqasig‘a tushuldi. Hindustondin xabar keldikim, Davlatxon va G‘ozixon yigirma-o‘ttuz ming cherik yig‘ib, Kalanurni oldi. Laho‘r ustiga kelmakchidur. Mo‘minali tavochini qadag‘a bila chopturuldikim, biz ko‘ch-barko‘ch mutavajjihdurbiz. Biz yetguncha urushqunchi

bo‘lmasunlar. Ikki qo‘nub, panjshanba kuni, oyning yigirma sekkizida Sind yoqasig‘a tushtuk.

Shanba kuni, rabiul-avval oyining g‘urrasida Sind suyi kechib, Kachakot suvidin o‘tub, daryo yoqasida tushuldi. Kemalar ustiga qo‘yg‘on beklar va baxshilar va devonlar cherikka kelgan elning sonini arzg‘a yetkurdilar. Uluq-kichik, yaxshi-yomon navkar, g‘ayri navkar o‘n ikki ming kishi qalamg‘a kelibtur. Bu yil tuzda pashkol oz bo‘lg‘ondir. Tog‘ domanasidag‘i viloyatlarda pashkol yaxshi bo‘lg‘ondur. Oshliq maslahatidin tog‘ domanasi bila Siyalkot yo‘li bila mutavajjih bo‘lduk. Hotiy Gakkarning viloyati to‘g‘risi yetganda, bir ro‘dta har yerda-har yerda qalin suvlar turubtur. Bu suvlar tamom yax bog‘labtur. Agarchi xeyli qalin emas. Bir ilikcha qalinligi bo‘lg‘oy. Hinduston viloyatida bu nav’ yax g‘aribtur. Yaxni o‘shanda-o‘q ko‘ruldi. Bu necha yilki Hindustonda eduk, qor va yaxdin osor va alomat ko‘rulmadi.

Sinddin besh ko‘ch ko‘chub, oltinchida Jud tog‘iga payvast Balnat jo‘gining (tog‘ining) tubida Bagyallar yurti Rudqa kelib tushuldi. Tonglasi el oshliq olur maslahati uchun ul yurtta turduk. Ul kun araq ichildi. Mullo Muhammad Parg‘ariy ko‘p hikoyat qildikim, oncha purgo‘yluq qilib edi. Mullo Shams xud ertaki shaloyin edi. Bir shaloyinliq boshlasa, kechgacha tugata olmas edi. Oshliqqa borg‘on qul-qulluqchi va yaxshi va yomon oshliqdin o‘ta chiqib, changal va tog‘ va qattiq va bo‘rtog‘ yerlarg‘a parishon va behisob borib, bir necha kishi oldurdilar. Kichkina tunqator anda o‘ldi.

Andin ko‘chub, Bahat suvining Jelamdin quyiroq guzar bila kechib tushtuk. Vali Qizilkim, parganasi Biymrugiriy va Akriyada edi, Siyalkot ko‘magi edi. Munda kelib ko‘rdi. Siyalkotni asramag‘on jihatidin itob va xitob maqomida edukkim, arz qildikim, men parganaga kelib edim, Xisrav ko‘kaldosh Siyalkottin chiqarida manga xabar ham qilmadi. Bu uzri masmu’ edi. Deyildikim, chun Siyalkotni asramading, Laho‘rda beklarga nega borib qo‘shulmading? Mulzam bo‘ldi. Chun ish yovuq edi, aning bu jarimasini parvo qilmaduk.

Ushbu yurttin Sayyid To‘fon, Sayyid Lochinni Laho‘rdag‘ilarg‘a qo‘sh ot bila chopturuldikim, urushquchi bo‘lmang. Siyalkotta yo Parsaruda kelib bizga qo‘shulung.

Har kimning so‘zi bu edikim, G‘ozixon o‘ttuz-qirq ming kishi yig‘ibtur. Davlatxon ul qarilig‘i bila beliga ikki qilich bog‘labtur. Bular jazm urushurlar. Xotirg‘a kechtikim, ul masal borkim, “gah yozdah beh, gah nuh”.[1] Chun bu ketmas, Laho‘rdag‘ilarni o‘zumizga qo‘shub-o‘q urushaling. Beklarga kishi yiborib, ora qo‘nub, Chanob suvi yoqasida tushuldi. Yo‘ldin borib, Bahlulpurkim, xolisa edi, sayr qilduk. Qo‘rg‘oni Chanob suvining yoqasida baland jar ustida voqe’ bo‘lubtur. Xeyli xotirg‘a yoqti. Siyalkot elini munda kelturur xayol qilduk. Inshoolloh fursat bo‘lg‘och-o‘q kelturulgusidur.

Bahlulpurdin o‘rdug‘acha kema bila kelduk. Suhbat edi. Ba’zi araq, ba’zi bo‘za ichtilar. Ba’zi ma’jun yedilar. Kemadin namozi xuftandin kechrak chiqib, xirgohda ham ozroqcha ichildi. Ot maslahatig‘a bir kun bu suv yoqasida otqa dam berduk.

Odina kuni, rabiul-avval oyining o‘n to‘rtida Siyalkotqa tushtuk. Doim Hindustong‘a borsak, gov va govmish o‘ljasig‘a tog‘din va tuzdin jat va gujur behad va beqiyos kelur edi. Boshsizliq va zulm qilg‘uchi ushbu badbaxtlar edi. Burun viloyatlar yog‘iy edi. Xeyli tili qisiq yo‘q edi. Bu navbatkim, bu viloyatlar tamom el bo‘lubtur, o‘shundoq muomala qila kirishtilar. Siyalkotning yalang‘och, faqir, miskinikim, o‘rdug‘a kelib edilar, bayakbor g‘avg‘oye tushti. Talong‘a bordilar. Boshsizliq qilg‘on elni topturub, ikki-uchni pora-pora qildurdum. Siyalkottin Shohim Nurbekni ham Laho‘r beklariga chopturuldikim, yog‘iy ne yerda ekanin tahqiq qilib, qayda qotilurlarini sohibvuquf kishidin bilib, aytib yiborsunlar.

Ushbu yurtta bir savdogar kelib, Olamxon, Sulton Ibrohimxonga bosturg‘onini arz qildi. Sharhi budurkim, Olamxon ruxsat olg‘ondin so‘ng ushmundoq issiq havoda hamrohqa boqmay, ikki ko‘chni bir qilib, Laho‘r kelur. Olamxong‘a ruxsat bergan fursatta o‘zbak xonlari, sultonlari tamom kelib, Balxni qabab edi.

[1] “Goh o‘n bir yaxshi, goh to‘qqiz”.

Olamxong'a Hinduston sari ruxsat berib, o'zumiz Balx ustiga otlanduq.

Laho'rg'a kelgandin so'ng, Hindustondag'i beklarga muhassil kirarkim, podshoh sizlarni manga ko'mak bo'lsun debtur, manga qotilib yurung. G'ozixonni o'zumizga qo'shub, Dehli va Agra ustiga yuruling. Bular derlarkim, G'ozixonga ne e'timod bila qotilaling. Farmon ham mundoqturkim, har qachon G'ozixon inisi Hojixonni o'g'li bila dargohg'a yiborsa, yo ulkim, Laho'rg'a yiborib, garav yo'sunluq tursa, sizlar qotiling. Yo'q ersa, qo'shulg'uchi bo'lmag'aysiz, deb. Siz ham tuna-kun urushub bosturubsiz. Yana ne e'timod bila qo'shulasiz? Sizga ham maslahat emaskim, qotilg'aysiz.

Har necha bu yo'sunluq so'zlar aytib man' qilurlar, yetiqqa kirmas. O'g'li Sherxonni yiborib, Davlatxon va G'ozixon bila so'zlashib ko'rushurlar. Dilovarxonkim, necha mahal bandta edi, ikki-uch oy bo'lub edikim, Laho'rg'a bandtin qochib kelib edi. Ani ham o'zi bila olib borur. Mahmudxon Xonijahonkim, Laho'rda pargana berilib edi, ani ham hamroh eltar. G'olibo so'zni bu yerg'a qo'yarlarkim, Davlatxon va G'ozixon Hindustonda qo'yulg'on beklarni, balki tamom bu tarafni o'zig'a olur. Dilovarxonni va Hojixonni Olamxong'a qotar. Bular Dehli va Agra tarafini o'zlariga olurlar. Ismoil Jilvaniy va yana ba'zi umaro kelib, Olamxonni ko'rarlar. Betavaqquf Dehli sari ko'chbarko'ch tebrarlar. Andariyg'a yetganda, Sulaymon Shayxzoda ham kelib ko'rar. Bularning jam'iyati o'ttuz-qirq mingga tortar. Kelib Dehlini qabarlar. Urush ham sola olmaslar. Qo'rg'on eliga tanqis ham bera olmaslar.

Sulton Ibrohim bularning jam'iyatidin xabar topib, bularning ustiga cherik otlanur. Yovuqroq yetgach, bular ham xabar topib, qo'rg'on ustidin qo'pub, muqobalag'a yururlar. So'zni munga qo'yarlarkim, agar kunduz urush solsak, afg'on bir-biri nomusdin qochmaslar. Agar shabixun borsak, qorong'u kechada kishi kishini ko'rmas, boshliq-boshig'a bo'lurlar, deb ora olti kuro'h yerdin shabixun kelurlar. Ikki qatla shabixung'a kun tushga otlanib, ikki pos, uch posg'acha ot ustida-o'q turub, ne keyin yonib, ne ilgari

yurub, so‘zni bir yerga qo‘ya olmay, uchunchasida kechaning bir pahri qola shabixun kelurlar. Bularning shabixuni chodirg‘a va o‘toqqa o‘rt qo‘ymoq emish. Kelib bir boshdin o‘rt qo‘yub, g‘avg‘o solurlar. Jalolxon Jaghat va yana ba’zi umaro kelib, Olamxonni ko‘rarlar.

Sulton Ibrohim o‘z sarochasidin-o‘q bir necha xos xayli bila tebranmas. Mungacha tong otar. Olamxonning bo‘lg‘on kishisi el talamoqqa va o‘lja olmoqqa mashg‘ul bo‘lurlar. Sulton Ibrohimning cherigi ko‘rarkim, bularning kishisi asru ozdur, o‘shandin bir ozroq favj, bir fil bila bular sari mutavajjih bo‘lur. Fil ilgarrak yurugach, bular to‘xtay olmaslar. Qocharlar. O‘shandin qochg‘on bila Olamxon Miyoni duob sari kechib, Panipat navohisidin yana Panipat sari o‘tarlar, Andariyg‘a yetgan mahalda bir bahona qilib, Miyon Sulaymondin uch-to‘rt lak olib qo‘yarlar. Ismoil Jilvaniydin Olamxonning ulug‘ o‘g‘li Jalolxon bulardan ayrilib, Miyoni duob sari o‘zlarini tortarlar.

Olamxonga yig‘ilg‘on cherikdin bir porasi, misli Sayfxon va Daryoxon va Mahmudxon va Xonijahon va Shayx Jamol Farmuliy, yana ba’zilar urushtin burun-o‘q qochib, Ibrohimg‘a borurlar. Olamxon va Dilovarxon va Hojixon Sahrinddin o‘ta bizning kelib Malo‘tni olg‘onimizni xabar toparlar. Dilovarxon chun hamisha davlatxohliq maqomida edi va bizning uchun uch-to‘rt oy band tortib edi, ayrilib, Sultonpurg‘a ko‘chiga kelib, biz Malo‘tni olg‘ondin uch-to‘rt kun so‘ng Malo‘t navohisida bizga kelib, mulozamat qildi.

Olamxon va Hojixon Shatlut suvidin kechib, Dun bila Dashtning orasidag‘i tog‘da Gango‘ta otliq bir berk qo‘rg‘onga kelib kirarlar. Bizning chopqunchi afg‘ondin va hazoradin kelib, bularni qabarlar. O‘shandoq berk qo‘rg‘onni ola yovushqon ekandurlarkim, kech bo‘lur, chiqar xayoli qilurlar, otlarning darvozag‘a yiqitilg‘on jihatidin chiqa olmaslar.

Fillari bor ekandur, fillarni ilgari solurlar. Aksar otlarni fillar bosib o‘lturur. Bovujud ham ot bila chiqa olmaslar. Qorong‘uda yayov chiqib, yuz ming tashvishlar bila G‘ozixonkim, Malo‘tg‘a kirmay, tog‘ sari qochib edi, borib qo‘shulurlar. G‘ozixon yaxshig‘ina oshnoliq ham bermas.

Zarurat bo‘lub, Dunning ayog‘ida Pahlo‘r navohisida Olamxon kelib, mulozamat qildi. Siyalkotta Laho‘rdag‘ilardin kishi keldikim, tongla borcha kelib, mulozamat qilurlar.

Tonglasi ko‘chub, Parsarug‘a tushtuk. Muhammadali jang-jang, Xoja Husayn, yana ba’zi yigitlar munda kelib, mulozamat qildilar.

Yog‘iyning doirasi Raviy suvining Laho‘r tarafda ekandur. Bo‘jak boshliqlarni xabar uchun yiborduk. Kechaning uch pahri bo‘la yovushub edikim, xabar kelturdilarkim, yog‘iy xabar topqoch, bir-biriga boqmay buzulub qocharlar.

Erta ko‘chub, partoldin va uruqdin ayrilib, Shohmir Husaynni, yana Jonibekni uruqqa qo‘yub, o‘zumiz ildam tebraduk. Ikki namoz orasida Kalanurg‘a kelib tushtuk. Muhammad Sulton Mirzo va Odil Sulton, o‘zga beklar munda kelib, mulozamat qildilar.

Kalanurdin erta ko‘chub, yo‘lda G‘ozixon va qochqonlarning xabarini yovuq-soliq berdilar. Muhammadiy va Ahmadiy va Qutluqqadam va Vali xozin boshliq va aksar beklarnikim, bu navbat Kobulda beklikka yukundurulub edi, bu qochqonlarning keyniga qovg‘unchi yiborduk. Andoq muqarrar bo‘ldikim, yeta olsalar xud xub, agar yeta olmasalar, Malo‘t qo‘rg‘onining girdo-girdini yaxshi ehtiyot qilg‘aylarkim, qo‘rg‘on eli qochib ketmagaylar. Bu ehtiyotlardin g‘araz G‘ozixon edi.

Bu beklarni ilgari yiborib, Kanvahiyn to‘g‘risidin Biyah suyini kechib tushuldi. Andin ora ikki qo‘nub, Malo‘t qo‘rg‘onining ko‘lining og‘zida tushtuk. Burun kelgan beklar bila Hindustondag‘i beklarga hukm bo‘ldikim, qo‘rg‘onni yaqin qabab tushgaylar.

Davlatxonning nabirasi, uluq o‘g‘li Alixonning Ismoilxon otliq o‘g‘li munda keldi. Bir pora va’da va va’id va istimolat va tahdid bila yana qo‘rg‘ong‘a yiborib, odina kuni o‘rduni ilgari ko‘churub, qo‘rg‘ong‘a yarim kuro‘h yovuq tushtuk. O‘zum kelib, qo‘rg‘onni ko‘rub, burong‘or, javong‘or, g‘ulg‘a buljorlar ta’yin qilib, yonib o‘rdug‘a tushtum.

Davlatxon kishi yiborib, arz qildikim, G‘ozixon qochib tog‘qa bordi. Mening gunohimni avf qilsalar, qulluqqa borib, qo‘rg‘onni topshuray. Xoja Mirmironni yiborildi. Tavahhumni xotiridin

chiqarib kelturdi. Davlatxon va o'g'li Alixon bila keldilar. Buyurdumkim, o'shal ikki qilichkim, bizning bila urushur uchun belga bog'lab edi, bo'ynig'a ostilar. Mundoq rustoyi va loda mardak bo'lg'aymukim, ishi bu yerga yetib, hanuz taallul qiladur. Ilgarrak kelturdilar. Buyurdumkim, qilichlarni bo'ynidin oldilar. Ko'rushur vaqt yukunmakta ta'xir qiladur. Buyurdumkim, oyog'ini tortib yukundurdilar. Ilgari o'lturg'uzub, bir hindustoniy bilur kishiga buyurdumkim, bu so'zlarni biror-biror anga xotirnishon qila aytkil. Mundoq degilkim, men seni ota dedim. Ta'zim va ehtiromingni ul tariqkim, sening xotiring tilar edi, andin yaxshiroq qildim. O'zungni va o'g'lonlaringni, balujlarning darbadarliqlaridin qutqordim. Xaylxonalaringizni va haramlaringizni Ibrohimning bandixonasidin xalos qildim. Uch karo'r Tatarxonning viloyatini sanga inoyat qildim. Sening haqqingda yomon bordimmukim, to'shung bila belingga ikki qilich bog'lab, cherik tortib, bizning viloyatlarning ustiga kelib, mundoq sho'r va fitna solursen? Qari mabhut mardak bir-ikki so'z og'zida-o'q puypadi. So'zlay olmadi. Muqobalada ham demay mundoq muskat so'zlarga ne deya ham olg'ay edi. Andoq muqarrar bo'ldikim, xaylxonalari va haramlarini munga topshurub, o'zga bo'lg'on jami' jihotlarni zabt qilg'aylar. Farmon bo'ldikim, Xoja Mirmiron bila tushgay.

Shanba kuni, rabiul-avval oyining yigirma ikkisida ularning xaylxona va haramxonalarini solim chiqarmoq uchun o'zum kelib, Malo't qo'rg'onining darvozasining ro'baro'yidagi balandig'a tushtum. Alixon chiqib, bir pora ashrafiy peshkash qildi. Namozi digarga yovuq xaylxonalari va haramlari chiqara kirishtilar.

G'ozixonni, agarchi chiqib ketibtur deydurlar edi, vale ba'zilar dedikim, biz ko'rdukkim qo'rg'ondadur. Bu jihatdin ba'zi ichkilarni va chuhralarni darvozada qo'yuldikim, gumonliq kishini axtarg'aylarkim, G'ozixon mug'allat qilib, chiqmag'aykim, kulliy g'araz ul edi. Yana ba'zi javohir va jarovini ham yashurub chiqaradurg'on bo'lsa, zabt qilg'aylar.

O'shul darvozaning olidag'i balandida chodir tikturub, kecha anda-o'q bo'ldum. Sabohi Muhammadiy va Ahmadiy va Sulton Junayd va Abdulaziz va Muhammadali jang-jang va Qutluqqadam va bir-necha ichki beklarga farmon bo'ldikim, ichkari kirib,

xizonalari va bo‘lg‘on jihotlarini zabt qilg‘aylar. El qo‘rg‘on eshigida bisyor g‘uluv qiladurlar edi. Siyosat uchun bir necha o‘q ottim. Yakbor bir qazo o‘qi Humoyun Mirzoning qissaxoniga tekgach-o‘q jon ba Haq taslim qildi.

Ikki kecha o‘shul balandida qo‘nub, dushanba kuni qo‘rg‘ong‘a kirib sayr qilib, G‘ozixonning kitobxonasig‘a kirdim. Bir necha nafis kitoblar chiqti. Bir nechasini Humoyung‘a berib, bir nechasini Komrong‘a yibordim. Mulloyona kitoblar xud bisyor edi. Vale oncha nafis kitoblarkim, ko‘z tutulur edi, oncha chiqmadi. Kechasi anda qo‘nub, tonglasi o‘rdug‘a keldim.

G‘ozixonni qo‘rg‘onda tasavvur qilur eduk. Ul behamiyat nomard ota, og‘a-inisini va ona-egachi-singlini Malo‘tta tashlab, ma’dude bila tog‘ sari qochibtur.

Mabin on behamiyatro ki, hargiz
Naxohad did ro‘i nekbaxti.
Tanosoyi guzinad xeshtanro,
Zan-u farzand bigzorad ba saxti.[1]

Chahorshanba kuni ul yurttin ko‘chub, G‘ozixon qochqon tog‘ sari mutavajjih bo‘lduk. Malo‘tning og‘zidag‘i yurttin bir kuro‘h yo‘l kelib, bir ko‘lda tushtuk. Dilovarxon munda kelib, mulozamat qildi. Davlatxonni va Alixonni va Ismoilxonni va yana bir necha urug‘larini band qilib, Kattag‘a topshurdukkim, Bhiradagi Malo‘t qo‘rg‘onig‘a eltib saxlag‘ay. O‘zgalarnikim, har kishiga tutturulub edi, Dilovarxonning ittifoqi bila xunbaho ta’yin qilildi. Ba’zini kafilga berib, ba’zini band qilib, saxladilar. Katta bandilarni eltti. Davlatxon Sultonpurg‘a yeta o‘ldi.

Malo‘t qo‘rg‘onini Muhammadali jang-jang uhdasida qilduk. O‘z jonibidin og‘asi Arg‘unni bir pora yigitlar bila anda qo‘ydi. Hazora va afg‘ondin ham ikki yuz ellikcha kishi qo‘rg‘ong‘a ko‘-mak ta’yin bo‘ldi.

[1] *Mazmuni:* “Unday behamiyatni ko‘rma, u hech qachon xushbaxtlik yuzini ko‘rmaydi. U o‘z rohatini o‘ylab, xotin, bola-chaqasini yomon ahvolda qoldiradi”.

Xoja Kalon G‘azni chog‘irlaridin bir necha tevada yuklatib edi. Xoja Kalonning yurti bir balandida voqe’ bo‘lub edikim, qo‘rg‘ong‘a va o‘rdug‘a mushrif edi. Anda suhbate tutulub, ba’zi el chog‘ir ichti, ba’zi el araq ichtilar. Tavr suhbate edi.

Andin ko‘chub, Malo‘tning bir arg‘adolliq ushoq tog‘laridin oshib, Dung‘a kelduk. Hinduston tili bila julgani “dun” dermishlar. Hindustonda bir oqar suv ushbu Dundadur. Dunning atrofi qalin kentlardur. Jasval parganasi emishkim, Dilovarxon alarning tag‘oyilari bo‘lg‘ay. Dun tavr julgaye tushubtur. Ro‘dning atroflari o‘langdur. Ba’zi yerda sholi ekibturlar. O‘rtasidin uchto‘rt tegirmon suv oqib boradur. Julganing kengligi bir kuro‘h-ikki kuro‘h. Ba’zi yeri bo‘lg‘aykim, uch kuro‘h ham bo‘lg‘ay. Tog‘lari kichikrak-kichikrak pushta yo‘sunluq tog‘lardur. Kentlari bu tog‘larning domanalarida voqe’ bo‘lubtur. Kent bo‘lmag‘on yerlarda tovus va maymun bisyor. Uy tovug‘idek tovuq ham ko‘ptur. Biaynihi tovuqdur, vale aksar bir rangdur.

Chun G‘ozixonning xabari bir yerda muhaqqaq emas edi, Turdikani va Birim Dev Malihas bila ta’yin qildukkim, har yerda G‘ozixon bo‘lsa, borib, bir nav’ qilib, iliklag‘aylar.

Bu Dun atrofidagi ushoq tog‘larda tavre mazbut qal’alar tushubtur. Sharqi-shimol tarafida bir qal’a voqe’ bo‘lubtur. Kotla otliq. Atrofi yetmish-sekson qari yakandoz. Ulug‘ darvozasi tarafi yetti-sekkiz qari bo‘lg‘ay. Puli ravon solur yerining kengligi o‘no‘n ikki qari bo‘lg‘ay. Ikki uzun yig‘ochni ko‘pruk qilibturlar. Otni va galani andin o‘tkarurlar.

Bu ko‘histonda G‘ozixonning berkitgan qo‘rg‘onlaridin biri budur. Kishisi bor ekandur. Chopqunchi yetib, urush solur. Olar yovushqondurlar. Kech bo‘lg‘och, qo‘rg‘onning ichidagilar mundoq rust qo‘rg‘onni tashlab qocharlar.

Bu Dun navohisida yana bir rust qo‘rg‘on Gango‘ta qo‘rg‘onidur. Aning atrofi ham uchmadur. Vale ul muncha rust emastur. Olamxon ushbu Gango‘ta qo‘rg‘onig‘a kirib edi. Burun mazkur bo‘ldi.

G‘ozixonning ustiga ilg‘or ayirg‘ondin so‘ng himmat rikobig‘a oyoq qo‘yub, tavakkul inonig‘a ilik urub, Sulton Ibrohim binni Sulton Iskandar binni Sulton Bahlul Lo‘diy afg‘onning ustigakim,

ul tarixta Dehli poytaxti va Hinduston mamoliki aning tahti tasarrufida edi. Hozir cherigini bir lak derlar edi. O'zida va beklarida mingga yovuq fil chenarlar edi. Mutavajjih bo'lduk. Bir kechdin so'ng Boqi shig'ovulg'a Dipalpurni inoyat qilib, Balxqa ko'mak yiborildi. Balx maslahati jihatidin, qalin yarmoq va Kobuldag'i uruq-qayosh va o'g'lon-ushoqqa Malo't fathida tushgan mato'din savg'otlar yiborildi.

Dundin quyi bir-ikki ko'chtin so'ng Shohimod Sheroziy Oroyishxon va Mullo Muhammad muzahhibning xatlarini olib keldi. Bir pora davlatxohliq izhori qilib, bu yurushga sa'y va ehtimomlar qilibturlar. Biz dag'i bir yayoqdin inoyat farmonlari yiborib, ilgari ko'chtuk.

Malo'ttin borg'on chopqunchi Haro'r, Kahlo'r va ul navohidag'i tog' qo'rg'onlarinikim, muddatlar ekandur, ul orag'a berkligidan hech kim borg'on emas ekandur, tamom olib, elini talab, bizga kelib qo'shuldilar. Olamxon ham xaroblab, yayoq-yalang keldi. O'trusig'a beklardin va ichkilardin yiborib, otlar ham yiborduk. Ushbu navohida kelib, mulozamat qildi. Bu navohining tog' va daralarig'a dag'i chopqunchi borib, bir-ikki qo'nub keldilar. Mu'taddun bih nima ilikka tushmadi. Shohmir Husayn va Jonibek va ba'zi yigitlar chopqung'a ruxsat tilab bordilar.

Dunda ekanda ikki-uch navbat Ismoil Jilvaniyning va Bibanning arzadoshlari keldi. Mundin ham alarning ko'ngli tilagandek farmonlar yiborildi.

Dundin ko'chub, Aro'par kelduk. Aro'parda ekanda qalin yomg'urlar yog'di. Filjumla sovuq bo'ldi. Och-yalang'och hindustoniylar qalin qirildi.

Aro'pardin ko'chub, Sahrind to'g'risi Karmalg'a tushub edukkim, bir hindustoniy: "Sulton Ibrohimning elchisidurmen", deb keldi. Agarchi, xat va kitobati yo'q edi, bizdin bir kishi elchilikka istid'o qilibdur. Biz ham aning muqobalasida borakiy Savodiy tunqatorni yiborduk. Bu faqirlar yetgach, har ikkisini Ibrohim band qildurur. O'shal kunkim, Ibrohimni bostuk, o'shal zamon Savodiy xalos bo'lub keldi.

Ora qo'nub, Bano'r va Sano'r ro'di yoqasig'a tushtuk. Hindustonda daryolardin boshqa bir oqar suvkim bor — budur. Muni Ga-

gar suvi derlar. Chitr ham bu suv yoqasidadur. Bu suv yuqqori sayr qila otlanduk. Chitrdin uch-to'rt kuro'h yuqqorroq bu suv ro'dning zihidin chiqib keladur. Ro'd yuqqorikim, sayrg'a borildi, bir keng daradin to'rt-besh tegirmon suv chiqib keladur. Yuqqorroq xeyli latif va xushhavo munosib yerlardur. Ushbu suvning keng daradin chiqishida bir chahorbog' buyurdum. Bu suv tuzga tushub, bir-ikki kuro'h borib, ro'dg'a singadur. Gagar suvi zihobdin chiqar. Bu suv singar yerdin uch-to'rt kuro'h quyiroq bo'lg'ay. Pashkolda bu ro'd suvi qalin kelib, Gagar suvig'a qotilib, Samana va Sunamg'a borurlar.

Bu yurtta xabar toptukkim, Sulton Ibrohimkim, Dehlining beri yonida edi, andin ilgari boqa kechubtur. Yana Hisori Feruzaning shiqdori Hamidxoniy xossaxayliy Hisori Feruza va ul navohining cheriki bila Hisori Feruzadin o'n-o'n besh kuro'h berirak chiqib kelibtur. Kattabekni xabar uchun Ibrohimning o'rdusig'a yiborildi. Mo'min atkani Hisori Feruza cherikiga xabar uchun yiborildi.

Yakshanba kuni, jumodiul-avval oyining o'n uchida Anbaladin ko'chub, bir ko'l yoqasig'a tushub edukkim, Mo'min atka va Kattabek ushbu kun keldilar. Humoyunni tamom burong'or kishisi bilakim, Xoja Kalon va Sultonmuhammad do'ldoy va Vali xozin bo'lg'ay va Hindustonda qolg'on beklardin Xisravbek va Hindubek va Abdulaziz va Muhammadali jang-jang va g'uldin ichkilardin va yigitlardin Shohmansur barlos va Kattabek va Muhibali va bir pora kishi qo'shub, Hamidxon ustiga ta'yin qilduk.

Biban ham ushbu yurtta kelib, mulozamat qildi. Bu afg'onlar ko'p rustoyi va behush el bo'ladur. Bovujudqim, Dilovarxon ham navkar va ham martabag'a andin uluqroq o'lturmas, Olamxonning o'g'lonlarikim, podshohzodalaridur, alar o'lturmas, bu o'lturmoq istid'o qildi. Aning noma'qulig'a kim quloq solur!

Dushanba kuni, sabohi oyning o'n to'rtida Hamidxon ustig'a Humoyun mutavajjih bo'ldi. Ilg'ob, Humoyun o'zidin ilgarrak yuz-yuz ellik o'bdon yigitni qaravul ayirur. Qaravul kishisi yovuq yetib, ilik olishib, bir-ikki dast egarishgan mahalda keyindin Humoyunning qorasi paydo bo'lg'ach-o'q g'anim qochar. Yuz-

ikki yuz kishi tushurub, yarimining bo‘ynini urub, yarimini yetti-sekkiz fil bila kelturdi. Humoyunning bu fathining xabarini odina kuni, tush vaqtida oyning o‘n sekkizida Bek Mirak mo‘g‘ul o‘shal yurtta-o‘q kelturdi. Filhol xossa bosh-oyoq va taviladag‘i xossa otlardin bir ot inoyat qilib, juldu ham va’da bo‘ldi.

Dushanba kuni, oyning yigirma birida o‘shal yurtta Humoyun yuzcha bandi bila va yetti-sekkiz fil bila kelib, mulozamat qildi. Bandilarni Ustod Aliquli va tufangandozlarga buyuruldikim, siyosat jihatidin borini tufang bila qirdilar. Avvali yurushi va avval ish ko‘rgani bu edi. Shugung‘a bisyor yaxshi bo‘ldi.Qovg‘unchi qochg‘on elini qovlab, Hisori Feruzag‘a yetgan bila-o‘q olurlar. Hisori Feruzani talab keldilar. Humoyung‘a Hisori Feruzani tavobe’ va lavohiqi bilakim, bir karo‘r viloyattur, yana bir karo‘r yarmoq juldu berildi.

Ul yurttin ko‘chub, Shohobod kelduk. Til tutar uchun Sulton Ibrohimning o‘rdusig‘a kishi yiborib, necha kun bu yurtta tavaqquf bo‘ldi. Rahmat piyodani fathnomalar bila Kobulg‘a yiborildi.

Ushbu yurtta dushanba kuni, jumodiul-avval oyining yigirma sekkizida oftob hamal burjig‘a tahvil qildi. O‘n sekkiz yoshda edi, ushbu yurtta Humoyun yuziga ustara yo miqroz tegurdi, tarix sana 932 bo‘lg‘ay.

Ibrohimning o‘rdusidin ham mutavotir xabarlar kela boshladikim, bir kuro‘h-ikki kuro‘h ko‘chub har yurtta ikki-uch kun maqom qila-qila keladur. Biz ham mutavajjih bo‘lub, Shohobod-din ora ikki qo‘nub, Jo‘n daryosining yoqosig‘a Sarsava to‘g‘risi kelib tushtuk. Xoja Kalonning navkari Haydarqulini til tuta yiborildi.

Men Jo‘n daryosini guzar bila kechib borib, Sarsavani sayr qildim. Ul kuni ma’jun ham yeduk. Sarsavaning chashmasi bor. Ozroqcha suv bu chashmadin chiqib boradur. Yomon yer emas. Bir Turdibek Xoksor ta’rif qildi. Men dedimkim, seniki bo‘lsun. Bu taqrib bila Turdibekka Sarsava berildi.

Bir kemada tolor yasatib, gohi kema sayri qilur edim, gohi ko‘chlarda kema bila andin kelur edim.

Ul yurttin daryo yoqalay quyig‘a boqa ikki ko‘ch ko‘chulub edikim, til tuta borg‘onlardin Haydarquli xabar kelturdikim,

Dovudxon Haytimxonni besh-olti ming kishi bila Miyoni duob sari kechurubtur. Uch-to'rt kuro'h Ibrohimning doirasidin berirak doira urub o'lturubtur.

Bu favjning ustida yakshanba kuni, jumodiul-oxir oyining o'n sekkizida Chintemur Sultonni va Mahdiy Xoja va Muhammad Sulton Mirzo va Odil Sultonni tamom javong'or kishisinikim, Sulton Junayd va Shohmir Husayn va Qutluqqadam bo'lg'ay, g'uldin ham Yunusali va Abdulloh va Ahmadiy va Kattabekni ilg'or ayirduk. Namozi peshin bu yerdin suv kechib, namozi digar-namozi shom orasida ul yuzdin tebradilar. Biban ushbu ilg'or bahonasi bila suvdin o'tub qochti. Farz vaqtida g'anim ustiga yetarlar. Oz-og'loq yasab chiqqandek qilurlar. Bizning kishi yetgan bila-o'q olib tebrarlar. Ibrohimning doirasi to'g'risig'acha tushura borurlar. Haytimxonnikim, Dovudxonning og'asi va bir sardori ul edi, tushurub yetmish-sekson bandi bila, olti-yetti fil bila kelib ko'rdilar. Siyosat uchun aksari yasoqqa yetti.

Andin ko'chub, burong'or, javong'or, g'ul yasol yasab, dim ko'ruldi. Ul miqdorkim, qiyos qilur eduk, oncha cherik nazarg'a kelmadi.

Bu yurtta farmon bo'ldikim, jami' cherik eli faroxo'ri holig'a aroba kelturgaylar. Yetti yuz aroba bo'ldi. Ustod Aliqulig'a farmon bo'ldikim, Rum dasturi bila arobalarning orasida zanjir o'rnig'a o'yning xomidin arg'amchilar eshib, bir-birig'a bog'lag'aylar. Har ikki aroba orasida olti-yetti to'ra bo'lg'ay. Tufangandozlar bu aroba va to'ralarning keynida turub, tufang otqaylar. Bu asbobning tartibi jihatidin besh-olti kun bu yurtta tavaqquf bo'ldi.

Va bu asbob va olot tayyor va mukammal bo'lg'ondin so'ng, tamom beklarni va so'z bilur o'bdon yigitlarni dag'i kengashga tilab, omm kengash qilib, ra'ylar munga qaror toptikim, Panipat shahredur, mahallot va uylari qalin, har taraf mahallot va uylar bo'lur, yana atrofini aroba va to'ra bila berkitib, tufangandoz va yayoqni aroba va to'ra orqasida ta'yin qilmoq kerak.

Bu qaror bila ko'chub, ora qo'nub, panjshanba kuni, jumodiul-oxir oyining salxi Panipat kelduk. O'ng qo'l shahr va mahallot bo'ldi. Olimizda tartib qilg'on to'ralar bo'ldi. So'l qo'lda va ba'zi yerlarda xandaq va shox bo'ldi. Har bir o'q otimi yerda yuz-

yuz ellik otliq siqqudek yerlar qo‘yuldi. Cherik eli ba’zi xeyli mutaraddid va mutavahhim edilar. Taraddud va tavahhum betaqribdur. Nekim azalda Tengri taqdir qilibtur, andin o‘zga bo‘lmas. Agarchi alarni ham ayb qilib bo‘lmas, haq alar jonibi edi. Ne uchunkim, vatandin ikki-uch oychiliq yo‘l kelilib edi. G‘arib qavme bila elning ishi tushub edi. Ne biz alarning tillarini bilur eduk, ne alar bizning tilimizni.

Pareshon jame-yu, jamye pareshon,
Giriftor qavme-yu, qavme ajoyib.[1]

G‘animning hozir cherikini bir lak chenarlar edi. O‘zining va umarosining ming-ikki mingga yovuq fili bor derlar edi. Ikki otasidin qolg‘on xazina xud naqd iligida edi. Hindustonda bir rasme bordurkim, mundoq ish tushganlarda yarmoq berib, miyod bila navkar tutarlar. Bu elni “badhandiy” derlar. Agar mundoq xayol qilsa edi, bir lak, ikki lak ham navkar tuta olur edi. Tengri taolo rost kelturdi. Ne yigitini rozi qila oldi, ne xazinasini ulasha oldi. Qandin yigitini rizo qila olurkim, tabiatig‘a imsok ko‘p g‘olib edi. O‘zi yarmoq yig‘ishturmoqqa behad tolib, betajriba yigit edi. Ne kelishi saranjomliq edi, ne turushi, ne yurushi ehtimomliq edi, ne urushi.

Ul fursattakim, Panipatta cherik elining atrof va javonibini aroba va shox va xandaq bila mazbut va murattab qililadur edi, Darvesh Muhammad sorbon arzg‘a yetkurdikim, muncha ehtiyotkim bo‘ldi, ul ne imkondurkim kelgay.

Dedimkim, sen bularni o‘zbak xon, sultonlarig‘a qiyos qilamusen? Ul yil Samarqandtin chiqib, Hisor kelganda o‘zbakning jami’ xon va sultonlari yig‘ilib, ittifoq qilib, bizning ustumizga kelur azimati bila Darbanddin o‘ttilar. Biz jami’ sipohiy va mo‘g‘ulning ko‘ch va mollarini mahallotqa kiyurub-kiyurub, mahallotni ko‘chaband qilib, berkittuk. Chun ul xonlar va sultonlar yurush-turushning hisob va yarog‘ini bilur edilar, ko‘rdilarkim,

[1] *Baytning ma’nosi:* “Bir jamoa tarqog‘-u, tarqoq bir jamoa. Bir qavm giriftor-u, ajoyib bir qavm!”

o‘luk-tirikni Hisorda ko‘rub, Hisorni berkittuk. Hisor ustig‘a kelmakning hisobin topa olmay, Chag‘oniyon navohisi Navandokdin-o‘q yondilar. Bularni alarg‘a o‘xshatma. Ish hisobini va yurush yarog‘ini qanda bilurlar?

Tengri rost kelturdi. Men degandek-o‘q bo‘ldi. Yetti-sekkiz kun Panipatta eduk. Oz-oz kishimiz borib, doirasig‘acha qalin kishilariga o‘q qo‘yarlar edi. Bosh kesib keltururlar edi. Alar hech harakate va junbushe qilmaslar edi. Oxir ba’zi davlatxoh hindustoniy beklarning ra’yi bila amal qilib, Mahdiy Xoja va Muhammad Sulton Mirzo va Odil Sulton va Xisrav va Shohmir Husayn va Sulton Junayd barlos va Abdulaziz miroxur va Muhammadali jang-jang va Qutluqqadam va Vali xozin va Muhibali xalifa va Muhammad baxshi va Jonibek va Qaroko‘z boshlig‘ to‘rt-besh ming kishini shabixung‘a yiborduk. Kecha bila o‘bdon ittifoq qila olmay, pareshon borib tegarlar, ish qila olmadilar. Tong otib, yoruq bo‘lg‘uncha g‘animning doirasining yaqinida edilar. G‘anim kishisi naqoralarini choldurub, fillar bila yasab chiqtilar. Agarchi ish qila olmadilar, andoq qalin kishi bila ilik olishib, vale hech kishi qora oldurmay, solim va salomat chiqtilar. Muhammadali jang-jangning oyog‘ig‘a o‘q tegdi. Agarchi muhlik emas edi, vale urush kuni ishga yaramadi.

Bu xabarni topib, Humoyunni cheriki bila bir kuro‘h-bir yarim kuro‘h bularning o‘trusig‘a yiborib, o‘zum ham qolg‘on cherik bila yasab chiqtim. Shabixun borg‘onlar Humoyung‘a qo‘shulub keldilar. Chun g‘anim kishisi ilgarrak kelmadi, biz ham yonib tushtuk.

Bu kecha o‘rduda g‘alat g‘avg‘oye tushti. Bir gariyga yovuq suron edi va g‘avg‘o edi. Mundoq g‘avg‘olarni ko‘rmagan ellarga xeyli taraddud va tavahhum bo‘ldi. Bir zamondin so‘ng g‘avg‘o bosildi.

Odina kuni, rajab oyining sekkizida farz vaqtida qaravuldin xabar keldikim, g‘anim yasab keladur. Biz dag‘i jibalanib va yaroqlanib otlanduk. Burong‘or Humoyun va Xoja Kalon va Sultonmuhammad do‘ldoy va Hindubek va Vali xozin va Pirquli Siystoniy edi. Javong‘or Muhammad Sulton Mirzo va Mahdiy Xoja va Odil Sulton va Shohmir Husayn va Sulton Junayd barlos

va Qutluqqadam va Jonibek va Muhammad baxshi va Shohhusayn Yorakiy mo‘g‘ul g‘onchi edi.

G‘ulning o‘ng qo‘li Chintemur Sulton va Sulaymon Mirzo va Muhammadiy ko‘kaldosh va Shohmansur barlos va Yunusali va Darvesh Muhammad sorbon va Abdulloh kitobdor edi. G‘ulning so‘l qo‘li Xalifa va Xoja Mirmiron va Ahmadiy parvonachi va Turdibek va Qo‘chbek va Muhibali xalifa va Mirzobek tarxon edi. Irovul Xisrav ko‘kaldosh va Muhammadali jang-jang edi. Abdulaziz miroxurni tarhqa ta’yin qilib eduk. Burong‘orning uchida Vali Qizil va Malik Qosim Bobo Qashqani mo‘g‘ullari bila to‘lg‘amag‘a muqarrar qilduk. Javong‘orning uchida Qaroqo‘zi va Abulmuhammad nayzaboz va Shayx Jamol barin va Mahdiy va Tengriquli Pishag‘i mo‘g‘ulni to‘lg‘amag‘a yasaduk. G‘anim kishisi yovuq kelgach, bu ikki bo‘lak to‘lg‘ama o‘ng qo‘ldin, so‘l qo‘ldin g‘animning orqasig‘a evrulgaylar. G‘animning qorasi ko‘runganda, burong‘or sari mayli ko‘prak edi. Bu jihattin Abdulaziznikim, tarhqa muayyan edi, burong‘org‘a ko‘mak yiborildi.

Sulton Ibrohimning qorasi yiroqtinkim, ko‘rundi, hech yerda darang qilmay, tez-o‘q keladur edi. Ilgarrak kela bizning qoramizkim, alarg‘a ko‘rundi, bu tartib va yasolnikim, mulohaza qildilar, hasr bo‘lub, turay-turmay, kelay-kelmay degandek qilib, ne tura oldi, ne burung‘idek bedarang kela oldi.

Farmon bo‘ldikim, to‘lg‘amag‘a ta’yin bo‘lg‘on kishi o‘ng qo‘ldin, so‘l qo‘ldin g‘animning orqasig‘a evrulub, o‘q qo‘yub, urushqa mashg‘ul bo‘lg‘aylar. Burong‘or, javong‘or ham yurub, g‘anim bila tegishgaylar. To‘lg‘ama kishisi orqasig‘a evrulub, o‘q qo‘ya kirishtilar. Javong‘ordin Mahdiy Xoja burunroq tegishti. Mahdiy Xojaning o‘trusig‘a bir favj bir fil bila keldi. Bular ham qalin o‘q qo‘yub, ul favjni yondurdilar. Javong‘org‘a ko‘mak g‘uldin Ahmadiy parvonachi va Turdibek Qo‘chbek va Muhibali xalifani yiborildi. Burong‘orda ham urush qoyim bo‘ldi.

Muhammadali ko‘kaldosh va Shohmansur barlos va Yusufali va Abdullohg‘a farmon bo‘ldikim, g‘ulning olida ro‘baro‘din yurub, urushqa mashg‘ul bo‘ldilar. Ustod Aliquli ham g‘ulning olidin necha qatla yaxshi farangilar otti. Mustafo to‘pchi ham g‘ulning so‘l qo‘lidin aroba ustidagi zarbzanlar bila yaxshi zarb-

zanlar otti. Burong'or, javong'or va g'ul va to'lg'ama g'animning girdo-girdini olib, shiba qo'yub, bajid urushqa mashg'ul bo'ldilar. Bir-ikki qatla javong'or, burong'or sari qisqa-qisqa hamlalar qildilar. Bizning kishi o'q qo'yub, shiba zarbi bila yana g'ulig'a tiqtilar. G'animning o'ng qo'li va so'l qo'li bori bir yerda yig'ilib, andoq tiqilish bo'ldikim, ne ilgari kela oldilar, ne qochg'ali yo'l topa oldilar.

Oftob bir nayza bo'yi chiqib edikim, urush angizi bo'ldi. Kun tushgacha zarb urush edi. Kun tush bo'la a'do mag'lub va maqhur va ahibbo mubtahij va masrur bo'ldilar. Tengri taolo fazl va karami bila mundoq dushvor ishni bizga oson qildi va andoq qalin cherikni yarim kunda andoq yer bila yakson qildi. Besh-olti ming kishi Ibrohimning yaqinida bir yerda-o'q qatlg'a yetibturlar. O'zga har yerda o'lganlarni bu ma'rakada o'n besh-o'n olti ming taxmin qilur eduk. So'ngra Agraga kelganda, Hinduston eli taqriridin andoq ma'lum bo'ldikim, qirq-ellik ming kishi bu ma'rakada o'lgan ekandur.

Yog'iyni bosib tushira-tushira yuruldi. O'trudin tushurgan umarolarni va o'g'lonlarni olib kela boshladilar. Suruk-suruk fillarni filbonlari kelturub, peshkash qildilar. Yog'iyning keynicha yurub, xossa tobindin Qismtoy Mirzoni va Bobo chuhrani va Bujka boshliqlarni, Ibrohimni chiqqan xayol qilib, quvg'unchi tayin qildukkim, Agraga yetguncha ta'jil bila borib, iliklagaylar.

Ibrohimning o'rdusining ichi bila o'tub, sarocha va uylarini sayr qilib, bir qorasuv yoqasig'a tushtuk. Namozi digar bor edikim, Tohir Tabariy xalifaning qayininisi Sulton Ibrohimning o'lugini qalin o'luklar ichida tanib, boshini kelturdi.

Ushbu kun-o'q Humoyun Mirzoni va Xoja Kalon va Muhammadiy va Shohmansur barlos va Yunusali va Abdulloh va Vali xozinni ta'yin qildukkim, jarida ildam yurub, Agrani iliklab, xizonani zabt qilg'aylar.

Mahdiy Xojani va Muhammad Sulton Mirzo va Odil Sulton va Sulton Junayd barlos va Qutluqqadamni muqarrar qildukkim, partoldin ayrilib, ilg'ab, Dehli qo'rg'onig'a kirib, xizonalarni ehtiyot qilg'aylar.

Tonglasi ko‘chub, bir kuro‘h yo‘l kelib, ot maslahatiga Jo‘n yoqasig‘a tushtuk. Ora ikki qo‘nub, seshanba kuni Shayx Nizom avliyoning mazorini tavof qilib, Dehli to‘g‘risi Jo‘n yoqasida tushuldi. Ushbu chahorshanba oxshomi-o‘q Dehli qo‘rg‘onini sayr qilib, kechasi anda bo‘lub, tonglasi, chahorshanba kuni Xoja Qutbiddinning mazorini tavof qilib, Sulton G‘iyosiddin Balban va Sulton Alovuddin Xiljiyning maqbara va imoratlari va minorini Havzi Shamsiy va Havzi Xosni va Sulton Bahlul va Sulton Sekandarning maqobiri va bog‘otini sayr qilib, o‘rdug‘a tushub, kemaga kirib, araq ichildi. Dehlining shiqdorlig‘ini Vali Qizilg‘a inoyat qilib, Do‘stni Dehli viloyatida devon qilib, bo‘lg‘on xizonalarni muhr qilib, bularning uhdasig‘a qilduk.

Panjshanba kuni andin ko‘chub, Tug‘laqobod to‘g‘risi Jo‘n yoqasig‘a tushuldi.

Odina kuni ul yurtda tavaqquf qilduk. Mavlono Mahmud va Shayx Zayn, yana ba’zi borib, Dehlida jum’a namozi qilib, mening otimg‘a xutba o‘qittilar. Fuqaro va masoking‘a bir pora yarmoq ulashib, o‘rdug‘a keldilar.

Shanba kuni ul yurttin ko‘chub, ko‘ch-barko‘ch Agra azimati qilildi. Men borib, Tug‘laqobodni sayr qilib, o‘rdug‘a tushtum.

Odina kuni, rajab oyining yigirma ikkisida Agraning mahallotida Sulaymon Farmuliyning manzilig‘a tushuldi. Chun bu yurt xeyli qo‘rg‘ondin yiroq edi, tonglasig‘a ko‘chub, Jalolxon Jaghatning imoratig‘a tushuldi.

Humoyunkim, ilgarrak kelib edi, qo‘rg‘ondag‘ilar uzr aytib, hayal qilibturlar. Bular ham elning besarlig‘ini mulohaza qilib, xizonag‘a dastandoz bo‘lmag‘aylar, deb biz kelguncha chiqar yo‘llarni ehtiyot qilib, o‘lturubturlar.

Bikramajit hindukim, Gvaliyar rojasi edi, yuz yildin ko‘prak Gvaliyar viloyatida otalari saltanat qilib edilar. Iskandar Gvaliyarni olur maslahatig‘a necha yil Agrada o‘lturdi. So‘ngra Ibrohim zamonida A’zam Humoyun Servaniy necha mahal bajid urushti, oxir sulh bila olib, Shamsobodni anga berdi. Bikramajit Sulton Ibrohimni bosqonda do‘zaxqa bordi. Avlodi va xaylxonasi Agrada edi. Agraga kelganda Bikramajitning xaylxonasining qochar xayoli bor ekandurkim, Humoyun qo‘yg‘on kishilar tutub ehtiyot

maqomida bo‘lurlar. Humoyun ham tolog‘ali qo‘ymas. O‘z rizolari bila qalin javohir va jarov Humoyung‘a peshkash qilur. Bu jumladin bir shuhratiy olmos edikim, Sulton Alovuddin kelturgan ekandur. Andoq mashhurdurkim, bir muqayyim muning qiymatini tamom olamning ikki yarim kunluq xarji debtur. G‘olibo sekkiz misqoldur. Men kelganda Humoyun menga peshkash qildi, men Humoyung‘a-o‘q bag‘ishladim.

Qo‘rg‘on ichidagi sipohiylardin bilguluk kishilardin biri Malikdod Karaniy edi. Yana Malliy Surduk. Yana Feruzxon Mevatiy edi. Bir nima hiyal bulardin zohir bo‘ldi. Siyosat qilib yiborildi. Malikdod Karaniyni chiqarib, ba’zi istid’olar qilibturlar.

Bora-kela bu so‘zlar qaror topquncha to‘rt-besh kun o‘tti. Alarning muddaosidek inoyat va shafqat qilib, jami’ jihotlarini o‘zlariga-o‘q maof tuttuk. Ibrohimning otasig‘a yetti laklik pargana naqd inoyat bo‘ldi. Beklariga ham har qaysig‘a parganalar berildi. Ibrohimning otasini bayrilari bila chiqarib, Agradin bir kuro‘h suv quyi yurt berildi.

Panjshanba kuni, rajab oyining yigirma sekkizida namozi digar Agraga kirib, Sulton Ibrohimning manzilig‘a tushuldi. Tarix to‘qquz yuz o‘ndakim,[1] Kobul viloyati musaxxar bo‘ldi, ul tarixdin bu tarixqacha hamisha Hinduston havasi qililur edi. Gohi beklarning sust ra’ylig‘idin, gohi og‘a-inining nohampoylig‘idin Hinduston yurushi muyassar bo‘lmas edi. Oxir mundoq mavone’ qolmadi. Kichik-kirim bek va bekottin hech kim xilofi maqsud so‘z ayta olmadi.

Tarix to‘qquz yuz yigirma beshida[2] cherik tortib, Bajavrni zo‘r bila ikki-uch gariyda olib elini qatli om qilib, Bhirag‘a kelduk. Tolon va toroj qilmay Bhira elig‘a moli amon solib, naqd va jinsdin to‘rt lak shohruxiy olib, cherik eliga navkar adadi bila ulashib, Kobulg‘a murojaat qilildi.

Ushbu tarixdin to‘qquz yuz o‘ttuz ikkigacha[3] Hindustong‘a, bajid urushub, yetti-sekkiz yilda besh navbat Hindustong‘a

[1] Milodiy yil hisobi bilan 1504/5-yil.

[2] Milodii yil hisobi bilan 1519-yil.

[3] Milodiy yil hisobi bilan 1526-yilgacha.

cherik torttuk. Beshinchi navbatta Tengri taolo o‘z fazl va karami bila Sulton Ibrohimdek g‘animni maqhur va abtar qilib, Hindustondek vase’ mamlakatni bizga muyassar va musaxxar qildi.

Hazrati Risolat zamonidin bu tarixqacha ul yuz podshohlaridin uch kishi Hinduston viloyatig‘a musallit bo‘lub, saltanat qilibturlar: bir, Sulton Mahmud G‘oziy va avlodi Hinduston mamlakatida muddati madid saltanat taxtig‘a o‘lturubturlar. Ikkinchisi, Sulton Shihobiddin G‘uriy va qullari va tavobeyi ko‘p yillar bu mamolikda podshohliq surubturlar. Uchunchi mendurmen, vale mening ishim ul podshohlarning ishiga o‘xshamas; ne uchunkim, Sulton Mahmud Hindustonnikim musaxxar qildi, Xuroson taxti aning tahti zabtida edi va Xorazm va Dorulmurz salotini anga mute’ va munqod edi. Samarqand podshohi aning zeri dasti edi. Cheriki ikki lak bo‘lmasa, xud bir lakta ne so‘z edi. Yana g‘animlari rojalar edi. Tamom Hinduston bir podshohda emas edi. Har roja bir viloyatga o‘z boshicha podshohliq qilur edi.

Yana Sulton Shihobiddin G‘uriy, agarchi Xuroson saltanati anda emas edi, og‘asi Sulton G‘iyosiddin G‘uriyda edi, “Tabaqoti Nosiriy”da kelturubturkim, bir navbat bir lak-u yigirma ming bargustvondor bila Hindustong‘a cherik tortibdur. Muning g‘animlari ham roy va rojalar edi. Tamom Hinduston bir kishida emas edi.

Avval navbatkim, Bhiraga kelduk, ming besh yuz, nihoyati ikki ming kishi bo‘lg‘ay eduk. Beshinchi navbatkim kelib, Sulton Ibrohimni bosib, Hinduston mamolikini fath qildim, hech qachon Hinduston yurushida muncha cherik bila kelilmaydur edi. Navkar va savdar va chokar jami’ cherik bila bo‘lg‘onlar o‘n ikki ming kishi qalamg‘a keldi. Manga taalluq viloyot Badaxshon va Qunduz va Kobul va Qandahor edi. Vale bu viloyatlardin mu’taddun bih naf’ye yo‘q edi. Balki ba’zi viloyatlar yog‘iyg‘a yovuq voqe’ bo‘lg‘on uchun, kulliy madadlar qilmoq lozim edi. Yana jami’ Movarounnahr viloyatlari o‘zbak xavonin va salotinining tasarrufida edi. Yuz mingga yovuq cheriklari bor edi. Qadimiy dushman edi.

Yana Hinduston mamlakati Bhiradin Biharg‘acha afg‘on tasarrufida edi. Podshohi Sulton Ibrohim edi. Viloyat hisobi bila besh lak cheriki bo‘lmoq kerak edi. Ul fursatta yurt, umarosi muxolafat

maqomida edilar. Hozir cherikini bir lak chenarlar edi. O'zining va umarosining ming chog'liq fili bor derlar edi. Bu hol va bu quvvat bila tavakkul qilib, o'zbakdek yuz ming qari yog'iyni orqada qo'yub, Sulton Ibrohimdek qalin cheriklik va vase' mulkluk podshoh bila ro'baro' bo'lduk.

Tavakkulimizga yarasha Tengri taolo ranj va mashaqqatimizni zoye qilmay, mundoq zo'r g'animni mag'lub qilib, Hindustondek keng mamlakatni maftuh ayladi. Bu davlatni o'zumizning zo'r va quvvatidin ko'rmasbiz. Balki Tengrining mahzi lutf va shafqatidindur. Va bu saodatni o'zumizning sa'y va himmatidin bilmasbiz. Balki Tengrining ayni karam va inoyatidindur.

Hinduston mamoliki vase' va purmardum va purhosil viloyat voqe' bo'lubtur. Sharqi va janubi, balki g'arbi ham Muhit daryosig'a muntahiy bo'lur. Shimoli bir tog'durkim, Hindukush va Kofiriston va Kashmir tog'lari bila payvasttur. G'arbi-shimoli Kobul va G'azni va Qandahor voqe' bo'lubtur.

Jami' Hinduston viloyatining poytaxti Dehli ermish. Sulton Shihobiddin G'uriydin so'ng, Sulton Feruzshohning oxir ahdig'acha aksar Hinduston Dehli salotinining tahti zabtida ekandur.

Bu tarixdakim, men Hindustonni fath qildim, besh musulmon podshoh va ikki kofir Hindustonda saltanat qilurlar edi. Agarchi kichik-kirim roy va roja tog' va jangalda xeyli bor edilar, vale mo'tabar va mustaqil bular edilar.

Bir afg'onlar edikim, Dehli poytaxti alarda edi. Bhiradin Biharg'acha qobiz edilar. Afg'onlardin burun Jo'npur Sulton Husayn Sharqiyning qabzida edi. Bu jamoatni "puriy" derlar. Bularning otalari Sulton Feruzshoh va ul salotinining olida saqqo ekandurlar. Feruzshohdin so'ng Jo'npur mamlakatig'a musallit bo'lubturlar.

Dehli Sulton Alovuddinning iligida edi. Bu tabaqa sayyidtur. Temurbek Dehlini olg'onda Dehli hukumatini bularning otalarig'a berib, borib edi. Sulton Bahlul Lo'diy afg'on va o'g'li Sulton Sekandar Dehli poytaxti bila Jo'npur poytaxtig'a qobiz bo'ldilar. Har ikki poytaxt bir podshohnishin bo'ldi.

Ikkinchi Gujaratta Sulton Muzaffar edi. Sulton Ibrohim fathidin bir necha kun burunroq olamdin naql qildi. Bisyor mu-

tasharri' podshoh edi. Tolibi ilmlig'i bor edi. Hadis mutolaa qilur edi. Doim Mus'haf kitobat qilur edi. Bu tabaqani to'nk derlar. Bularning ham otalari Sulton Feruzshoh va ul saloting'a sharobdor ekandurlar. Feruzshohdin so'ng Gujarat viloyatig'a qobiz bo'lubturlar.

Uchunchi Dakanda Baxmaniylar edi. Vale bu tarixta Dakan salotinig'a ixtiyor va iqtidor qolmaydur edi. Tamom viloyatlarni ulug' beklar iliklab edi. Bir nimag'a ehtiyoj bo'lsa, beklardin tilar edi.

To'rtunchi Malva viloyatidakim, Mandav ham derlar. Sulton Mahmud edi. Bu tabaqani xiljiy derlar. Muni Rona Sango kofir bosib, aksar viloyatig'a qobiz bo'lub edi. Bu ham zaif bo'lub edi. Bularning ham otalari Feruzshohning tarbiyatkardalaridin ekandur. Andin so'ngra Malva viloyatig'a qobiz bo'lubturlar.

Beshinchi Bangala viloyatida Nusratshoh edi. Otasi Bangalada podshoh bo'lub edi. Sayyid edi va Sulton Alovudding'a mulaqqab edi. Munga saltanat meros tegib edi. Ajab rasmedur, Bangalada saltanat merosi kamroq bo'lur. Podshohining bir muayyan taxti bor. Umaro va vuzaro va sohib mansablarning har qaysining bir muqarrariy yeri bordur. Bangala eli qoshida ul taxt va yerlar mo'tabardur. Har qaysi yerda tobe' va mute' navkar va chokar va jam'i muayyan va muqarrardur. Podshohining nasb va azli xotiri tilasa, har kimnikim birovning yerig'a o'lturg'uzdi, ul yerga tobe' va mute' navkar va chokar tamom bu kishining bo'lur. Balki, podshohining taxtida ham bu xosiyattur. Har kim podshohini o'lturub, taxtg'a chiqquncha fursat topsa, ul podshoh bo'lur. Umaro va vuzaro va sipohiy va raiyat barcha anga itoat va inqiyod qilurlar. Burung'i podshohidek podshoh va farmonravo bilurlar. Bangala elining so'zi budurkim, biz taxt halolxo'ridurbiz. Har kim taxt ustida bo'lsa, biz anga mute' va munqoddurbiz. Nechukkim, Nusratshohning otasi Sulton Alovuddindin burun bir habashiy podshohini o'lturub, taxtqa chiqib, muddate saltanat qildi. Habashiyni, Sulton Alovuddindin so'ng, irs tariqi bila holo o'g'li podshoh bo'lubtur.

Yana Bangalada bu rasmdurkim, har kishikim podshoh bo'ldi, burung'i podshohlarning xizonalarini sarf va xarj qilmog'liq kulliy

ayb va ordur. Har kim podshoh bo‘lsa, yana yangi xizona yig‘moq kerak. Xizona jam’ qilmog‘liq ul elning qoshida faxr va mubohottur. Yana bir rasm budurkim, xizona va poygoh va mulk salotinining jami’ baytutotining qadimdin muqarrar va muayyan tanlari parganalar bordurkim, o‘zga yerga aslo xarj bo‘lmas.

Uluq va mo‘tabar va musulmon va qalin cheriklik va bisyor viloyatliq bu besh podshoh edikim, mazkur bo‘ldi.

Kofirlardin ulug‘rog‘i viloyat va cherik bila Bijanagar rojasidur. Yana Rona Sangodurkim, bu yovuqlarda o‘zining jur’ati va qilichidin muncha ulg‘ayib edi. Asli viloyati Chito‘r edi. Mandav salotinining saltanati xalal topganda Mandavg‘a taalluq qalin viloyatqa qobiz bo‘ldi: misli, Rantanbo‘r va Sarangpur va Bhilsan va Chanderiy.

Tarix to‘qquz yuz o‘n to‘rtta Tengri taolo inoyati bila Chanderiykim, necha yil edi, dorul-harb bo‘lub edi. Mediniy Rav otliq Rona Sangoning ulug‘ va mo‘tabar kishisi to‘rt-besh ming kofir bila anda edi. Bir-ikki gariyda zo‘rlab olib, kofirlarni qatli om qilib, dorulislom qildim, nechukkim, sharhi mazkur bo‘lg‘usidur.

Yana Hindustonning atrof va javonibida g‘alaba roy va rojadur. Ba’zi muteul-islom, ba’zi yiroqligidin yo yeri berkligidin islom podshohlarig‘a itoat qilmaydurlar.

Hinduston avvalg‘i iqlimdin va ikkinchi iqlimdin va uchunchi iqlimdindur. To‘rtunchi iqlimdin Hindustonda yo‘qtur. G‘arib mamlakate voqe’ bo‘lubtur. Bizning viloyatlarg‘a boqa o‘zga olamedur. Tog‘ va daryosi va jangal va sahrosi, mavozi’ va viloyoti va hayvonot va nabototi, eli va tili va yomg‘uri va yeli borcha — o‘zgacha voqe’ bo‘lubtur. Kobul tavobei garmserlar agarchi ba’zi ishta Hindustong‘a mushobahati bor, ba’zida yo‘q. Sind suvini o‘tgach, yer va suv va yig‘och va tosh va el va ulus va roh va rasm tamomi Hinduston tariqidadur. Shimolidag‘i tog‘kim, mazkur bo‘ldi, Sind daryosidin o‘tgach, bu tog‘da Kashmir tavobeyi viloyatlardur. Agarchi bu tarixda bu tog‘dag‘i viloyatlar, misli, Pakliy va Shaxmang aksari Kashmirga itoat qilmas, vale burun Kashmir doxili ekandur. Kashmirdin o‘tgach, bu tog‘da benihoyat el va ulus va pargana va viloyatlardur. Bangala va balki Muhit

yoqasig‘acha bu tog‘da payvast xaloyiqdur. Hinduston elidin muncha tahqiq va taftish qilildi, hech kim bu tavoyifdin tahqiq xabar ayta olmadi. Ushmuncha deydurlarkim, bu tog‘ elini “Kas” derlar. Xotirg‘a yettikim, Hinduston eli “shin”ni “sin” talaffuz qilur. Chun bu tog‘da mo‘tabar shahr Kashmirdur, balki Kashmirdin o‘zga bu tog‘da yana shahre eshitilmaydur. Bu jihattin bo‘la olurkim, “Kasmir” demish bo‘lg‘aylar.

Bu tog‘ elidin mato’ nofayi mushk va qo‘tosi bahriy va za’faron va surb va misdur. Bu tog‘ni Hind eli Savalak Parbat derlar. Hind tili bila “sava” — rub’, “lak” — yuz ming, “parbat” — tog‘, ya’ni rub’ va yuz ming tog‘kim, yuz yigirma besh ming tog‘ bo‘lg‘ay. Bu tog‘larda qor o‘ksumas. Hindustonning ba’zi viloyatidin, misli, Laho‘r va Sahrind va Sanbaldin bu tog‘da qor oqarib ko‘runur. Ushbu tog‘ Kobulda Hindukushqa mavsumdur. Kobuldin bu tog‘ sharqqa boqa boribtur, bir nima janubqa moyil. Janubi tamom Hindustonottur. Bu tog‘ning va bu noma’lum uluslarningkim, “kas” derlar, shimoli Tibat viloyatidur.

Bu tog‘din qalin daryo chiqib, Hindustonning ichi bila oqar. Sahrinddin shimol sari boqa olti daryokim, Sind va Bahat va Chanob va Raviy va Biyah va Satlaj bo‘lg‘ay, ushbu tog‘din chiqib, Mo‘lton navohisida borcha bir yerda qotilur. Borcha bir yerda qotilg‘onda ham Sind derlar; G‘arb sari oqib Tatta viloyatining ichi bila o‘tub, Ummong‘a qotilur. Bu olti daryodin o‘zga daryolar: Jun va Gang va Rapat va Go‘mtiy va Gagar va Saru va Gandak va yana qalin daryolardurkim, bori Gang daryosig‘a qotilib, Gang-o‘q atanur. Sharq sari oqib, Bangala viloyatining orasi bila o‘tub, Muhitqa to‘kulur. Borining manbai ushbu Savalak Parbatgur. Yana ba’zi daryolardurkim, Hinduston tog‘laridan chiqar. Misli, Chanbal va Banas va Betviy va So‘n. Bu tog‘larda qor aslo bo‘lmas, alar ham Gang daryosig‘a qotilur.

Hindustonda ham tog‘lar bordur. Ul jumladin bir tog‘e tushubtur, shimoldin janubqa boqa boriptur. Bu tog‘ning ibtidosi Dehli viloyatida Feruzshohning Jahonnamo otliq imoratidindurkim, parchag‘ina toshliq tog‘ning ustida voqe’ bo‘lubtur. Mundin o‘tgach, Dehli navohisida parcha-parcha kichikrak-kichikrak, anda-mun-

da toshliq toqqinalar paydo bo'libtur. Mevat viloyatig'a yeta bu tog'lar ulug'roq bo'lur. Mevatdin o'tub Biyona viloyatig'a borur. Sekriy va Bariy va Do'lpurning tog'lari ham ushbu tuta tog'lardindur, agarchi payvast emas. Gvaliyarningkim, Galiyur derlar, tog'lari ushbu tog'ning sho'balaridindur. Rantanbo'r va Chito'r va Mandav va Chanderiy tog'lari ham ushbu tog' raklaridindur. Ba'zi yerlarda yetti-sekkiz kuro'h munqate' bo'lubtur. Bu tog'lar past-past va durusht va toshliq va jangalliq tog'lardur. Bu tog'larda qor aslo yog'mas.

Hindustonda ba'zi daryolarning manbai bu tog'lardur. Hindustonning aksari viloyoti tuz yerda voqe' bo'lubtur. Muncha shahrlar va muncha viloyatlarkim bor, hech yerda oqar suv yo'qtur. Oqar suvi daryolardur, ba'zi yerlarda qora suvlardur.

Ba'zi shahrlarningkim, ariq qozib, suv chiqarur qobiliyati ham bor, suv chiqormaydurlar. Bu necha jihattin bo'la olur: bir bukim, ziroat va bog'otig'a aslo suv ehtiyoj emas. Xarifiy mahsuli xud pashkol yomg'uri bila bo'ladur. Bu g'aribturkim, rabiiy mahsulig'a agar yomg'ur bo'lmasa ham bo'ladur. Daraxtlarning niholig'a bir-ikki yil suvni tashib yo charx bila yo dalv bila suv beradurlar. Andin so'ng aslo suv bermak ehtiyoj emas. Ba'zi sabzilarg'a suv beradurlar. Laho'r va Dipalpur va Sarhind va ul navohida charx bila suv beradurlar.

Ikki uzun ipni shoxning qaddicha halqa qilibturlar. Ikki ipning orasig'a yig'ochlar bog'lab, ko'zalarni yig'ochlarg'a berkitibturlar. Bu ko'zalarni berkitgan ipni shox ustidagi charxg'a solibturlar. Bu charxning tirining yana bir boshida yana bir charx qilibturlar. Bu charxning qoshida yana bir charx qilibturlarkim, o'qi tik turubtur. Uy bu charxni evurgach, parralari ikkinchi charxning parralarig'a kirib, ul ko'zalik charx evrular. Suv to'kulur yerda nov qo'yubturlar, novdin har qayon suv eltarlar. Yana Agra va Chandvar va Biyona va bu navohida dalv bila suv berurlar. Bu mashaqqatliqtur va murdorlig'i ham bor. Choh yoqasida ayri yig'ochni berkitib, ayrining orasida g'altak tartib qilibturlar. Uzun arg'amchig'a ulug' dalvni bog'lab, bu g'altak ustig'a solibturlar. Arg'amchining bir uchini uyg'a bog'labturlar. Bir kishi uyni haydamoq kerak. Bir kishi dalv suvin to'kmak kerak. Har qatla uy tortib, dalvni chiqo-

rib, yonar mahalda ul arg'amchi uyning yo'lig'akim, uy siyduk va tezagi bila mulavvasdur, tegib, yana chohqa tushar. Ba'zi ziroatlarg'a suv ehtiyoj bo'lsa, ko'za bila er va xotun suv tashib sug'oradurlar.

Hindustonning shahrlari va viloyatlari asru besafodur. Bori shahrlari va bori yerlari bir vaz'liq: bog'otig'a tom bo'lmas. Aksar yerlari tub-tuz voqe' bo'lubtur. Ba'zi daryolarning va ro'dlarning yoqasi pashkol yog'inlari jihatidin obkandlar bo'lubturkim, har yerdin ubur va murur mutaazzirdur. Tuzlarida ba'zi yerlarda tikonliq daraxt jangali bordurkim, parganalarning eli bu jangallarda quzg'adab mutamarridliq qilib, mol bermaslar. Hindustonda oqar suv daryolardin o'zga kamdur. Ahyonan ba'zi yerda qora suvlar bor. Ushmuncha shahr va viloyat choh suvi bila yo havz suvi bilakim, pashkol yomg'uridin yig'ilmish bo'lg'ay, maishat qilurlar.

Hindustonda mavoze' va kentlarning, balki shahrlarning buzulmoq va tuzalmagi bir zamonda bo'ladur. Ushmundoq uluq shahrlarkim, yillar anda mutavattindurlar, agar qocharlari bo'lsa, bir kunda-bir yarim kunda andoq qochadurlarkim, osor va alomatlari qolmaydur. Agar tuzalmakka yuz qo'ysalar, ariq qozmog'i va band bog'lamog'i ehtiyoj emas. Ekinlari tamom la'lmidur. Eliga xud nihoyat yo'qtur. Jami'ye yig'ildilar, bir havz yasadilar, yo choh qozidilar. Uy yasamoq yo tom qo'parmoq xud yo'qtur. Xas bisyor va daraxt — beshumor. Chirilar qildilar, filhol kent yo shahr bo'ldi.

Hayvonotkim, Hinduston maxsusidur, vuhushdin bir fildurkim, hindustoniy "hatiy" derkim, Kalpiy viloyatining sarhadlarida bo'lur. Andin yuqqori sharq sari boqa borg'on sari sahroyi fil ko'prak bo'lur. Ul oradin fil tutub keltururlar. Kurara va Manikpurdin o'ttuzqirq mavze'ning ishi fil tutmoqdur. Devong'a fil-o'q javob berurlar. Fil azimul-jussa va ziyrak jonivordur. Har ne desalar bilur va har ne buyursalar qilur. Bahosi uluqlug'iga yarashadur, qarilab sotarlar. Har necha uluqroq — bahosi ko'prak. Andoq rivoyat qildilarkim, ba'zi jazoyirda o'n qari fil bo'lur ermish. Bu orada xud to'rt-besh qaridin ikizrak ko'rulmadi. Filning yemak va ichmagi tamom xartumi biladur. Xartumi bo'lmasa tirilmas. Xartumining ikki yonida

yuqqorig‘i engagida ikki uluq tishi bor. Tomg‘a va yig‘ochqa ushbu tishlarini qo‘yub, zo‘rlab yiqitur. Urushmoq va har zo‘r ishlarkim bo‘lsa, ushbu tishlar bila qilur. Oj bu tishlarni derlar. Bu tishlarning hind elining qoshida xeyli qadri bor. Filning tuki yo‘qtur. Hinduston elining qoshida filning bisyor e’tibori bor. Cheriklarida har favjkim bor, albatta, bir necha fil hamrohdur. Filning ba’zi yaxshi haysiyatlari bor: uluq suvlardin va tund va tez suvlardin qalin yuk ko‘tarib, oson o‘tadur. Yana to‘rt-besh yuz kishi tortar qazon arobasini uch-to‘rt fil oson tortib boradur. Vale bo‘g‘uzi xeyli uluqtur. Ikki qator tevaning bo‘g‘uzini bir fil yer.

Yana karkdur. Bu ham ulug‘ jonivoredur. Zaxomati uch govmishcha bo‘lg‘ay. Ul so‘zkim, ul viloyatlarda mashhurdurkim, kark filni shox bila ko‘tarur emish, g‘olibo g‘alattur. Bir shoxi bor, burnining ustida, uzunligi bir qarishdin ko‘prak, ikki qarish xud ko‘rulmaydur. Bir uluq shoxidin bir obxo‘ra kishti bo‘ldi. Yana bir nardning tosi bo‘ldi. Yana uch-to‘rt ellik ham shoyad ortti ekin. Terisi bisyor qalin bo‘lur. Qattiq yoy bila bag‘alkusho va xub to‘ldurub ursalar, yaxshi kirsa, to‘rt ellik kirar.

Derlarkim, po‘stining ba’zi yerlaridin o‘q xeyli o‘tar ermish. Ikki qo‘lining qoshidin va ikki butining qoshidin tihi tushubtur. Yiroqdin yopug‘ yopqondek ko‘runur. O‘zga hayvonottin otqa mushobahati ko‘praktur. Nechukkim, otning uluq qorni bo‘lmas, muning ham uluq qorni yo‘qtur. Nechukkim, otning oshuq o‘rnida parcha so‘ngagi bo‘lur, muning ham oshuq o‘rnida parcha so‘ngagi bor. Nechukkim otning iligida ko‘muk bo‘lur, muning ham iligida ko‘muk bor. Bu fildin darrandaroqtur. Vale oncha mute’ va munqod bo‘lmas, Parshovar va Hashnag‘arning jangallarida qalin bo‘lur. Yana Sind suvi bila Bhira viloyatining orasidagi jangallarda ham qalin bo‘lur. Yana Hindustonda Saru daryosining yoqasida qalin bo‘lur. Aksar Hinduston yurushlarida Parshovar, Hashnag‘ar jangallarida kark o‘lturulur edi. Tavr shoxlar urar. Bu ovlarda g‘alaba kishini va otni shox urubtur. Bir ovda Maqsud otliq chuhraning otini shoxi bila bir nayza bo‘yi tashladi. Bu jihattin Maqsud karkka mullaqab bo‘ldi.

Yana sahroyi govmishdur. Bu govmishdin xeyli ulug‘roqdur. Shoxi bu govmishning shoxidek keyinga boqa yotuq emastur. Bu

mahkam muzir va darranda jonivordur. Hindustonda Saru daryosining yoqasida ham qalin bo‘lur.

Yana nilagovdur, balandlig‘i otcha bo‘lg‘ay. Ottin bir nima inchkaraktur. Erkagi ko‘ktur. Bu jihattin g‘olibo “Nilagov” derlar. Ikki kichikrak shoxi bor. Bo‘g‘zida bir qarishdin uzunroq tuki bordur. Bahriy qo‘tasg‘a mushobahati bor. Tuvog‘i uyning tuvog‘idek ayridur. Modasining rangi bug‘u, maralning rangidektur. Shoxi ham yo‘qtur. Bo‘g‘zidag‘i tuki ham yo‘qtur. Erkakiga boqa bu to‘pchoq vaz’dur.

Yana ko‘tahpoydur. Uluqlug‘i oq kiyikcha bo‘lg‘ay. Muning ikki qo‘li va ikki buti qisqaroqdur. Bu jihattin ko‘tahpoy derlar. Munguzi bo‘g‘u munguzidek shoxchaliqdur, vale kichikraktur. Har yil, bo‘g‘udek, bu ham munguz solur. Yugurushda zabunroqdur. Bu jihatdin jangaldin chiqmas.

Yana bir jayranning erkagi huna yo‘sunluq kiyikdur. Orqasi qora, tuki oq. Hunaning shoxidin muning shoxi uzunroqtur va parishonroqtur. Hindustoniy “kalahra” der. Aslida “kalahiran” ekandur. Ya’ni qaro kiyik. Taxfif qilib, “kalahra” debturlar. Modasi oqdur. Ushbu kalahra bila kiyik tutarlar: bu kalahraning shoxig‘a tuzoqning halqasini berkiturlar. Oyog‘ig‘a to‘puqdin uluqroq toshni ovezon bog‘larlar, ya’ni kiyik eltg‘ondin so‘ng yiroq ketariga mone’ bo‘lg‘ay. Andin so‘ng yozi kalahrasini ko‘rub, muqobalasida qo‘ya berurlar. Bu kiyik urushqa g‘arib harisdur. Filhol urushqa kelur. Shox bila urushub, susushub ilgari-keyin borurda-kelurda ul kiyikning shoxi bu kiyikning shoxiga berkitgan tuzoqqa kirar. U qochmoqqa mayl qilsa, rom kiyik qochmas. G‘olibo oyog‘iga bog‘lag‘on tosh mone’ bo‘lur. Bu nav’ bila qalin kiyik tutarlar. Tutqondin so‘ng rom qilurlar. Yana kiyiklarni tutmoqqa rom qilurlar. Yana bu rom kiyiklarni ham uyda urushg‘a solurlar. Yaxshi urushur.

Yana Hindustonning tog‘ domanalarida kichikrak kiyik bo‘lur. Arqar g‘alchaning bir yilliq to‘qlisicha ulug‘lug‘i bo‘lg‘ay.

Yana bir chiniy uydur, kichikkina uydur. Ul yerlarning uluq qo‘chqoricha bo‘lg‘ay. Go‘shti bisyor yumshoq va lazizdur.

Yana maymundur. Hindustoniy “bandar” der. Bu ham puranvo’ bo‘lur. Bir nav’i uldurkim, ul viloyatlarg‘a eltarlar. Lo‘lilar

o‘yun o‘rgaturlar. Darayi Nur tog‘larida Ko‘hi Safedning Xaybar navohisidag‘i domanalarida va andin quyi tamom Hindustonotta bo‘lur. Bulardin yuqqori bo‘lmas. Tuki sariq va yuzi oqdur. Quyrug‘i xeyli uzun emastur.

Yana bir nav’ maymun bo‘lur. Bajavr va Savad va ul navohilarda ko‘rulmaydur. Ul viloyatlarg‘a eltar maymunlardin xeyli uluqroqdur. Quyrug‘i ham bisyor uzundur. Tuki oqroqtur. Yuzi qop-qoradur. Bu nav’ maymun Hindustonning tog‘larida va jangallarida bo‘ladur. Ul viloyatlarda yo‘qtur.

Yana bir nav’ maymun bo‘ladur. Yuzi va tuki va bori uzvi qop-qoradur.

Yana nuvldur. Kishdin juzve kichikrak bo‘lg‘ay. Yig‘ochqa chiqar. Ba’zi mushi xurmo ham derlar. Muni muborak tutarlar.

Yana bir sichqondurkim, “gilahriy” derlar. Bu hamisha daraxtlarda-o‘q bo‘lur. Daraxtlarning ustida yuqqori-quyi ajab chust va chaspon yugurur.

Tuyurdin: bir tovusdur. Purrang va purzeb jonivoredur. Andomi rang va zebicha emas. Jussada turnacha bo‘lg‘ay. Turnacha baland emastur. Narining va modasining boshida yigirma-o‘ttuz par bordur, ikki-uch ellik balandlig‘i bo‘lg‘ay. Modasining yana zeb va rangi yo‘qtur. Narining boshida tavqi savsaniydur. Bo‘yni xushrang ko‘ktur. Bo‘ynidin quyi orqasi sariq va to‘tagi va ko‘k va binafsha ranglar bila munaqqash voqe’ bo‘lubtur. Orqasidag‘i gullari kichikrak-kichikrak gullardur. Orqasidin quyiroq ushbu ranglar bila munaqqash ulug‘-ulug‘ gullar quyrug‘ining uchig‘acha bordur. Ba’zi tovuslarning quyrug‘i birar quloch bo‘lur va gulluk parlarining ostida qisqaroq, o‘zga qushlarning quyrug‘idek, quyrug‘i ham bordur. Bu rasmiy quyrug‘i va qanotlari qizildur.

Bajavr va Savodda va andin quyi bo‘lur. Andin yuqqori Kunar va Lamg‘onot va hech yerda bo‘lmas. Uchmoqta qirg‘ovuldin ham ojizroqdur. Bir-ikki qatladin ortuq ucha olmas. Uchmoqta zabun jihatidin yo tog‘da bo‘lur yo jangalda. Bu ajabturkim, tovus bo‘lur jangallarda shag‘ol ko‘p bo‘lur. Bir quloch quyrug‘i bila jangaldin jangalg‘a yurur, shag‘oldin nechuk mutazarrir bo‘lmas ekan. Hindustoniy “mo‘r” der. Imom Abu Hanifa mazhabida haloldur.

Go‘shti xoli az maza emas, durroj go‘shtig‘a o‘xshar. Vale teva etidek karohati ta’b bila yeyiladur.

Yana to‘tidur. Bu ham Bajavr va andin quyig‘i viloyatlarda bo‘lur. Yozlar tut pishig‘ida Ningnahor va Lamg‘onotqa kelur. O‘zga vaqtlarda bo‘lmas. To‘ti turluk-turluk bo‘ladur. Bir nav’i uldurkim, ul viloyatlarg‘a eltarlar, suxango‘y qilurlar.

Yana bir nav’i bu to‘tidin kichikrak bo‘lur. Muni ham suxango‘y qilurlar. Bu jinsni “jangaliy” derlar. Bu jins Bajavr va Savad va ul navohida bisyor bo‘lur. Ul martabadakim, besh ming-olti ming bir xil uchar. Bu to‘ti bila ul to‘ti orasida jussada tafovuttur. Ranglari xud birdek-o‘qdur.

Yana bir nav’ to‘ti bo‘lur. Bu jangaliy to‘tisidin hanuz kichikrak, boshi qip-qizil, qanotlarining usti ham qizil bo‘lur. Quyrug‘ining uchi ikki ellikcha yer oq bo‘lur. Ushbu jinsning ba’zisining boshi savsaniy bo‘lur. Bu jins suxango‘y bo‘lmas.

Muni Kashmir to‘tisi derlar.

Yana bir nav’ to‘ti bo‘lur. Jangaliy to‘tidek kichikrak bo‘lur. Tumshug‘i qora, bo‘ynida uluq qora tavqi bor, qanotlarining usti qizil, yaxshi so‘z o‘rganur. Xayol qilur edukkim, to‘ti va chorak harne o‘rgatsalar aytur, o‘z boshicha ma’ni taxayyul qilib, talaffuz qila olmas. Bu fursatta Abulqosim jaloyirkim, yaqin mulozimlarimdindur, ajab nima rivoyat qildi. Ushbu jins to‘tining qafasi yopuq ekandur. To‘ti aytibturkim: “Ro‘yi maro vo kunki, damgir shudam”.[1] Yana bir navbat ko‘targan kaharlar dam olg‘ali o‘lturg‘onda rahguzar el o‘tub boradurlar ekandur, to‘ti debturkim: “Mardum raftand, shumoyon nameraved?”.[2] Val-uhdatu alar-roviy.[3] Bovujud kishi o‘z qulog‘i bila eshitmaguncha inonsa bo‘lmas.

Yana bir nav’ to‘ti bo‘lur. Xushrang, qip-qizil. Yana ba’zi ranglari ham bor. Mushaxxas xotirda qolmag‘on uchun mashruh bitilmadi.

Qizil bisyor xushrang va xushshakl to‘tidur. Suxango‘y ham qilurlar emish. Aybi budurkim, chini sinig‘ini mis tabaqqa tortqondek ko‘p noxush va tez uni bor.

[1] “Mening yuzumni och, dimiqtim”.

[2] “Odamlar kettilar, siz ketmaysizmi?”

[3] “So‘zning to‘g‘ri-noto‘g‘riligi aytuvchining bo‘yniga”.

Yana bir shorakdur. Bu Lamg'onotta bisyordur. Andin quyi tamom Hindustonotta ko'p bo'lur. Bu ham turluk-turluk bo'ladur. Bir nav'i budurkim, Lamg'onotta ko'ptur. Boshi qora. Qanotlari ola. Jussasi chug'urchuqdin bir nima uluqroq va qaboroqtur. So'z o'rgaturlar. Bir nav'ini "mino" derlar. Bangaladin keltururlar. Yakrang qoradur. Jussasi bu shorakdin xeyli uluqdur. Tumshug'i va oyog'i sariqdur. Ikki qulog'ida sariq po'stlari bor, solinib turadur. Muning badnamolig'i bor. Suxango'y qilurlar. Yaxshi aytur va fasih aytur.

Yana bir nav' shorak bo'lur. Burun mazkur bo'lg'on shorakdin inichkaraktur. Ko'zlarining girdi qizil bo'lur. Bu jins suxango'y bo'lmas. "Vin shorak" derlar.

Yana bu fursatdakim, Gang suvig'a ko'pruk bog'lab o'tub, muxoliflarni qochurduk, Laknav va Avad va navohisida bir nav' shorak ko'ruldikim, ko'ksi oq, boshi ola, yelkasi qora, hargiz ko'rulmaydur edi. Bu jins g'olibo so'z o'rganmas.

Yana lo'chadur. Bu qushni "buqalamun" ham derlar. Boshidin quyrug'ig'acha, besh-olti muxtalif rangi bor. Kabutarning bo'ynidek barroqdur. Uluqlug'i kabki dariycha bo'lg'ay. G'olibo Hinduston kabki dariysidur. Nechukkim, kabki dariy tog'larning qullalarida yurur. Bu ham tog' qullalarida yurur. Kobul viloyatlaridin Nijrov tog'larida va andin quyig'i tog'larda bo'lur. Andin yuqqori bo'lmas. Ul el ajab nima rivoyat qildilar: qish bo'lg'och, tog' domanalarig'a tushar. Agar uchursalarkim, uzum bog'idin o'tsa, yana aslo ucholmas, tutarlar. Ma'kul ul-lahmdur.[1] Bisyor laziz eti bordur.

Yana bir durrojdur. Bu Hinduston maxsusi emastur. Garmser viloyatlarda bo'lur. Vale ba'zi jinsi Hindustondin o'zga yerda bo'lmas uchun, muni taqrib bila zikr qildim. Durrojning jussasi kaklikcha bo'lg'ay. Narining orqasi qirg'ovulning modasi rangidekdur. Bo'g'zi va ko'ksi qoradur. Oq-oq tuklari bordur. Ikki ko'zining ikki yonida qizil xatte tushubtur. Tavre qichqururkim: "Shir doram shakarak"[2] aning unidin masmu' bo'lur. "Shir"ni qitdek aytadur. "Doram shakarak" xud durust mutalaffiz

[1] **"Ma'kul ul-lahm"** — eti yeyiladigan.

[2] "Sutim bor shakargina".

bo‘ladur. Astrobod durrojlari “tot, meni tuttilar” deb qichqirur emish.

Arabiston va ul navohining durroji “Bish-shukri tadumun nu’m”[1] deb chorlar emish. Modasi qirg‘ovulning yuzlaridek ranglikdur. Nijrovdin quyi bo‘lur.

Yana bir durroj jinsi bir qushdur. “Kanjal” derlar. Jussasi durrojcha-o‘q bo‘lg‘ay. Uni kaklikning uniga xeyli o‘xshar. Vale muning uni ko‘p tezdur. Nari bila modasining rangi orasida tavofut kamdur. Parshovar va Hashnag‘ar viloyatida va andin quyig‘i viloyatlarda bo‘lur. Andin yuqqori bo‘lmas.

Yana pulpakordur. Uluqlug‘i kabki dariycha bo‘lg‘ay. Uy tovug‘i andomlikdur. Rangi ham mokiyon rangliqdur. Tomog‘idin quyi ko‘ksigacha xushrang qip-qizildur. Pulpakor Hinduston tog‘larida bo‘lur.

Yana sahroyi tovuqdur. Uy tovug‘i bila bu tovuqning orasida farq budurkim, bu sahroyi tovuq qirg‘ovuldek uchar. Yana uy tovug‘idek har rang-har rang bo‘lmas. Bu tovuq Bajavr tog‘larida va andin quyig‘i tog‘larda bo‘lur. Bajavrdin yuqqori bo‘lmas.

Yana chalsiydur. Jussada pulpakordektur. Pulpakor mundin xushrangroqdur. Bajavr tog‘larida bo‘lur.

Yana shomdur. Uluqlug‘i uy tovug‘icha bo‘lg‘ay. G‘ayri mukarrar ranglari bor. Bu ham Bajavr tog‘larida bo‘lur.

Yana bo‘danadur. Agarchi bo‘dana Hinduston maxsusi emasdur, vale to‘rt-besh jins bo‘danadurkim, Hinduston maxsusidur. Bir bo‘danadurkim, bizning viloyatlarg‘a borur bo‘danadin uluqroq va bolidaroqtur. Yana bir bo‘danadurkim, ul viloyatqa borur bo‘danalardin qisqaroqdur. Qanot quyrug‘ining qizilroq rangi bor. Bu jins bo‘dana chirdek xayl-xayl uchadur. Yana bir bo‘danadurkim, ul viloyatlarg‘a borur bo‘danadin kichikraq. Bo‘g‘zi bila ko‘ksida qorasi ko‘prak bo‘lur.

Yana bir bo‘danadur. Bu bo‘dana Kobulg‘a oz-oz borur. Kichikkina bo‘danadur. Qorchadin bir nima uluqroq bo‘lg‘ay. Kobulda “qo‘ratu” derlar.

Yana bir xarchaldur. Ulug‘lig‘i tug‘doqcha bo‘lg‘ay. G‘olibo Hinduston tug‘dog‘idur. Go‘shti bisyor lazzatliqdur. Ba’zi qush-

[1] “Shukr qilsang, ne’mat farovon bo‘ladi” ma’nosida.

ning but eti yaxshi bo‘lur. Ba’zining ko‘ksining eti yaxshi bo‘lur. Xarchalning bori eti lazzatliq va xubdur.

Yana charzdur. Tug‘doridin jussasi bir nima kichirakdur. Narining orqasi tug‘doridektur. Ko‘ksi qoradur. Modasi yakrangdur. Charzning go‘shti ham bisyor lazizdur. Nechukkim, xarchalning tug‘doqqa mushobahati bor, charzning ham tug‘dorig‘a mushobahati bor.

Yana Hinduston bag‘riqorasidur. Ul bag‘riqoradin kichikroq va inichkaraktur. Bag‘rining qorasi ham kamdur. Uni ham andin inchkaraktur.

Yana qushlardurkim, suvda va suv yoqalarida bo‘lur. Ul jumladin: bir dangdur. Uluq jussalik jonivordur. Har qanoti bir quloch bordur. Boshining va bo‘ynining tuki yo‘qtur. Bo‘g‘zida xaritadek bir nima solinib turubtur. Orqasi qora, ko‘ksi oqdur. Ahyonan Kobulg‘a borur. Bir yil Kobulda dang tutub kelturub edilar. Yaxshi rom bo‘lub edi. Go‘shtni tashlab bersalar hargiz xato qilmas edi. Tumshug‘i bila olur edi. Bir qatla bir shash na’l kafshni yutub edi. Yana bir navbat bir butun tovuqni qanotlari va patlari bila durust yutti.

Yana bir sa’rasdur. Hindustonda bo‘lg‘on turklar teva turna deydurlar. Bu bir nima dangdin kichikrak bo‘lg‘ay. Bo‘yi dangdin balandroqdur. Boshi qip-qizildur. Muni uyda saxlaydurlar. Yaxshi rom bo‘ladur.

Yana maynakdur. Bo‘yi sa’rasqa yovushur. Jussasi kichikraktur. Laklakdin xeyli uluqdur. Laklakka mushobahati bor. Tumshug‘i laklakning tumshug‘idin uzunroqdur. Tumshug‘i qoradur. Boshi savsani. Bo‘yni oq. Qanotlari oladur. Jarka qanotlarining uchlari va tublari oqdur, o‘rtasi qoradur.

Yana bir laklakdur. Bo‘yni oqdur. Boshi va jami’ a’zosi qoradur. Ul viloyatlarg‘a borur laklakdin kichikrakdur. Bu laklakni hindustoniy “yakrang” der. Yana bir laklakdur — rangi va vaz’i tamom ul viloyatlarg‘a borur laklaklardektur. G‘oyatash, tumshug‘i qoraroqtur. Ul laklakdin xeyli kichikdur.

Yana bir qushdur. Uqor bila laklakka mushobahati bor. Uqordin tumshug‘i uluqroq va uzunroqdur. Jussasi laklakdin kichikraktur.

Yana bir ulug‘ bo‘zakdur. Ulug‘lug‘i sorcha bo‘lg‘ay. Ikki qanotining orqasi oqdur. Baland uni bordur.

Yana bir boshi va tumshug‘i qora oq bo‘zakdur. Ul viloyatqa borur bo‘zakdin xeyli uluqdur. Hinduston bo‘zakidin kichikraktur.

Yana bir o‘rdaktur. G‘armpoy derlar. So‘na bo‘rchindin ulug‘roqdur. Nari va modasi bir rangdur. Hashnag‘arda doim bo‘lur. Gohi Lamg‘onotqa ham borur. Go‘shti xeyli lazizdur.

Yana bir o‘rdaktur. Shahmurg‘ derlar. Qozdin juzve kichikrak bo‘lg‘ay. Tumshug‘ining ustida balandlig‘i bor. Ko‘ksi oqdur. Orqasi qoradur. Go‘shti mazaliqdur.

Yana bir zumajdur. Ulug‘lug‘i burgutcha bo‘lg‘ay. Qora ranglikdur.

Yana bir sor bo‘ladur. Orqasi va quyrug‘i qizil.

Yana Hindustonning ola qarg‘asidur. Ul viloyatning olaqarg‘asidin kichikrak va inichkarakdur. Bo‘ynida juzve oqi bordur.

Yana bir qushdur. Qarg‘a bila akkag‘a mushobahati bor. Lamg‘onotta murg‘i jangal derlar. Boshi va ko‘ksi qora. Qanotlari va quyrug‘i qizilroq. Ko‘zlari qip-qizil. Uchmoqta ojiz uchun jangaldin chiqmas. Bu jihatdin murg‘i jangal derlar.

Yana bir ulug‘ shapparadur. Changaddir derlar. Uluqlug‘i yapaloqcha bo‘lg‘ay. Boshi itning kuchugining boshig‘a o‘xshar. Daraxtqakim qo‘nar xayoli qiladur, bir shoxni tutib, sarnigun bo‘lub turadur. G‘arobati bordur.

Yana bir Hinduston akkasidur. Matayla derlar. Akkadin juzve kichikrak bo‘lg‘ay. Akka oq-oladur, matayla oladur.

Yana bir qushqinadur. Uluqlug‘i sondug‘ochcha bo‘lg‘ay. Xushrang qizildur. Qanotlarida ozroqcha qoralari bordur.

Yana bir karchadur. Qorlug‘och yo‘sunlukdur. Qorlug‘ochdin xeyli uluqdur. Yakrang qop-qoradur.

Yana bir ko‘yaldur. Uzunlug‘i zog‘cha bo‘lg‘ay. Zog‘chadin xeyli inichkarakdur. Tavre o‘qur. Hinduston bulbuli bu emish. Hinduston eli qoshida bulbulcha hurmati bordur. Qalin daraxtliq bog‘larda bo‘ladur.

Yana bir qushdur shaqroq yo‘sunluqdur. Yig‘ochlarg‘a yopishub turur. Uluqlug‘i shaqroqcha bo‘lg‘ay. To‘tidek sabz rangliqdur.

Suv hayvonoti: bir sheri obidur. Qora suvlarda bo‘ladur. Gilasg‘a mushobahati bor. Derlarkim, kishini va balki govmishni olur emish.

Yana seysordur. Bu ham gilas vaz’liqdur. Tamom Hinduston daryolarida bordur. Tutub kelturub edilar. Uzunlug‘i to‘rt-besh qari yovushar edi. Yo‘g‘onlig‘i qo‘ycha bo‘lg‘ay. Mundin ulug‘roq ham bo‘lur emish. Yarim qaridin uzunroq tumshug‘i bor. Yuqqorig‘i tumshug‘i va quyig‘i tumshug‘ida inichka-inichka qator kichik tishlari bor. Suv yoqalarida chiqib yotadur.

Yana xuki obidur. Bu ham tamom Hinduston daryolarida bo‘lur. Suvdin bayakbor chiqar. Boshi ko‘runur-ko‘runmas yana suvg‘a cho‘mar. Quyrug‘i ko‘runub qolur. Muning tumshug‘i ham seysor tumshug‘idek uzundur va ushoq qator tishlari bordur. O‘zga boshi va tanasi baliqdektur. Suvda o‘ynar vaqt mushuk yo‘sunluq ko‘runadur. Saru suvidag‘i xuki obilar o‘ynar mahalda suvdin durust chiqadur. Bu baliqdek suvdin tashqari hargiz chiqmas.

Yana gariyaldur. Bu uluq bo‘lur emish. Saru daryosida cherik elidin xeyli kishi ko‘rdilar. Bu kishini olur emish. Saru yoqasida ekanda bir-ikki dodakni olibtur. G‘ozipur bila Banoras orasida o‘rdu elidin uch-to‘rt kishini oldi. Ushbu navohida men ham gariyalni yiroqtin ko‘rdum, o‘bdon mushaxxas ko‘rulmadi.

Yana kakka baliqdur. Ikki qulog‘ining to‘g‘risi ikki so‘ngak chiqibtur. Uzunlug‘i o‘n ellik bo‘lg‘ay. Yotqonda bu ikki so‘ngakni tebratadur. G‘arib tavr un keladur. G‘olibo ul uni jihatidin kakka debturlar.

Hinduston baliqlarining go‘shti laziz bo‘lur. Idi va qiltig‘i bo‘lmas. Ajab chust baliqlardur. Bir qatla bir suvni ikki tarafidin to‘r solib keldilar. To‘rning bir tarafi suvdin yarim qaridin ko‘prak yuqqori edi. Baliqlarning ko‘pragi to‘rdin bir qari yuqqorroq sachrab o‘ttilar.

Yana Hindustonning ba’zi suvlarida ushoq baliqlar bor. Bir qattiq un yo tovush bo‘lsa bayakbor sachrab, suvdin bir qari-bir yarim qari baland chiqadurlar.

Yana Hinduston baqalari, agarchi o‘shal baqalardektur, vale bu baqalar suvning yuzida yetti-sekkiz qari yuguradurlar.

Nabototkim, Hinduston maxsusidur, bir anbadur. Aksar Hinduston eli "be"ni beharakat talaffuz qilurlar. Yomon mutalaffiz bo'lur uchun ba'zi "nag'zak" debturlar. Nechukkim, Xoja Xisrav debtur:

Nag'zaki mo nag'zkuni bo'ston,
Nag'ztarin mevai Hinduston.[1]

Yaxshisi yaxshi bo'ladur. G'alaba yesa bo'ladur. Vale yaxshisi kam bo'ladur. Aksar xom uzadurlar. Uyda pishadur. Xomi xub osh qatig'i bo'ladur. G'o'rasining murabbosi ham xub bo'ladur. Filvoqe' Hindustonning yaxshi mevasi budur. Daraxti bisyor bolida bo'ladur. Ba'zi el anbani andoq ta'rif qilib edilarkim, qovundin o'zga jami' mevaga tarjih qilib edilar. El ta'rif qilg'oncha xud emastur. Kordiy shaftolug'a shabohati bor. Pashkol vaqtida pishadur. Ikki nav' yeyilur: biri, siqib, po'la qilib, terisini teshib, so'rub suvini icharlar. Yana biri, shaftoluyi kordiydek terisini aritib yerlar. Bargi shaftolu bargiga andake o'xshar. Tanasi badnamo va badandomdur. Bangala va Gujaratta yaxshi bo'lur emish.

Yana keyladur. Arab "mavz" der. Daraxti xeyli baland emas. Balki daraxt deb ham bo'lmas. Giyoh bila daraxt orasida bir nimadur. Bargi amonqaroning bargiga mushobihdur. Vale keylaning bargining uzunlig'i ikki qari bo'lur. Yassilig'i bir qarig'a yovushur. O'rtasida yurakdek bir shox chiqar. G'unchasi bu shoxda bo'lur va uluq g'unchasi qo'y yuragi vaz'liqdur. G'unchasining har bargi ochilg'och, bargining tubida qator olti-yetti guli bo'lur. Bu qator gullar keyla bo'lur. Ushbu yurakdek shox uzog'on soyi ul uluq g'unchaning barglari ochilib, qator keyla gullari zohir bo'lur. Har keyla daraxti bir qatla-o'q, bar berur emish. Keylaning ikki latofati bor: bir ulkim, terisi oson so'yulur. Yana bir ulkim, hech donasi va jirmi bo'lmas. Bodinjondin bir nima uzunroq va inichkarakdur. Xeyli chuchuk emas. Bangala keylalari bisyor chuchuk bo'lur emish. Xeyli xushnamo daraxti bor. Yassi-yassi xushrang sabz barglari yaxshi ko'runur.

[1] "Nag'zakimiz bo'ston bezagi va Hindustonning eng yaxshi mevasidir".

Yana anbiliydur. Xurmoyi hindiyni bu ot bila ayturlar. Reza bargi bor. Javzi bo‘yo bargiga filjumla o‘xshar. Vale muning bargi bo‘yo bargidan rezaroqtur. Xeyli xushnamo daraxtedur. Soyasi qalin bo‘lur. Daraxti xeyli bolida bo‘ladur. Sahroyisi ham qalin bo‘ladur.

Yana bir mahvadur. Gulchikon ham derlar. Muning daraxti ham xeyli bolida bo‘lur. Hinduston elining imoratlari aksar mahva yig‘ochidindur. Mahvaning gulidin araq tortarlar va gulini mavizdek qurutub yerlar va araq ham tortarlar. Filjumla kishmishga shabohati bor. Badmazalig‘i bor. Gulining o‘li ham yomon emas. Yesa bo‘lur. Bu ham sahroyi bo‘ladur. Mevasi bemaza bo‘ladur. Donasi uluqroq. Terisi yupqa. Muning donasining mag‘zidin yog‘ ham tortarlar.

Yana kirniydur. Muning daraxti agarchi ko‘p bolida bo‘lmas, kichik ham bo‘lmas. Mevasi sarig‘ rangliqdur. Jigdadin inichkaraktur. Mazasi filjumla uzumga o‘xshar, oxirida ozroqcha badta’mlig‘i bor. Yomon emas. Yesa bo‘lur. Donasining terisi yupqadur.

Yana ja’mundur. Bargi tol bargiga filjumla o‘xshar. Girdoq va yashilroqtur. Daraxti xoli az xushnamoliq emas.[1] Mevasi qora uzumga o‘xshar. Turshroq mazasi bor. Xeyli yaxshi emastur.

Yana kamraktur. Panj pahludur. Ulug‘lug‘i g‘aynolucha bo‘lg‘ay. Uzunlug‘i to‘rt ellik bo‘lg‘ay. Sariq pishadur. Muning ham donasi yo‘qtur. Xomroq uzgani ko‘p achchiqtur. Yaxshi pishg‘oning turshlig‘i mayxushdur. Yomon emas. Xoli az latofat[2] emas.

Yana kadhaldur. Bu g‘arib badhay’at va badmaza mevadur. Biaynihi qo‘yning qornidurkim, kepadek qorinning ichi tashqari bo‘lg‘ay. Mazasi dil ochur chuchukdur. Ichida fundukdek-fundukdek donalari bor. Xurmog‘a filjumla shabohati bor. Muning donalari girddur. Uzun emasdur. Bu donalarning xurmodin yumshoqroq go‘shti bor. Ani yeydurlar. Xeyli chaspandadur. Chaspandalig‘idin ba’zi ilikni, og‘izni yog‘lab yer emishlar. Ham daraxtning shoxida bo‘ladur, ham tanasida. Ildizida ham bo‘lur emish. Daraxtdin go‘yokim kepalarni osib-osib qo‘yubturlar.

[1] “Daraxti chiroyli ko‘rinishdan xoli emas”.

[2] “Latiflikdin xoli emas”.

Yana badhaldur. Ulug‘lug‘i olmacha bo‘lg‘ay. Idi yomon emas. Xomlig‘ida g‘arib tursh va bemazadur. Pishig‘i yomon emas. Yumshoq pishar va har yeridin ilik bila uzub yesa bo‘ladur. Mazasi bihining ganda bo‘lg‘onig‘a xeyli o‘xshar. Tursh-tursh yaxshig‘ina mazasi bor.

Yana beyrdur. Forsiy “kunor” derlar emish. Bu anvo’ bo‘ladur. Oluchadin bir nima uluqroqdur. Bir nav’i bo‘ladur, Husayni uzum andomida. Aksari xeyli yaxshi bo‘lmaydur. Bandiyrda bir beyr ko‘rduk. Xeyli yaxshi edi. Muning daraxti savr va javzoda barg tugub, saratonda va asadtakim, ayni pashkoldur, barg chiqarib, tar va toza bo‘ladur. Mevasi dalv va hutta pishadur.

Yana karundadur. Bizning viloyatning jikasi yo‘sunluq buta-buta bo‘ladur. Jika tog‘larda bo‘lur. Bu dashtlarda bo‘ladur. Mazasi mirminjong‘a o‘xshar, mirminjondin chuchukroq va kam obroqtur. Andin qalyaliq osh pishiradurlar. Mazaliq bo‘ladur. Xeyli qalyasi rivojqa o‘xshar.

Yana paniyaladur. Oluchadin ulug‘roqtur. Qizil olmaning g‘o‘rasig‘a shabihtur. Turshkina mazasi bor. Yaxshig‘inadur. Daraxti anor yig‘ochidin ulug‘roqtur. Bargi bodom bargig‘a o‘xshar.

Yana gulardur. Mevasi daraxtining tanasidin chiqar. Anjirg‘a o‘xshar. Gular g‘arib bemaza mevadur.

Yana amladur. Bu ham panj pahludur. G‘o‘zaning g‘unchasig‘a o‘xshar. Zumuxt va bemaza nimadur. Murabbosi yomon emas. Xeyli purfoyda mevadur. Daraxtining yaxshi hay’ati bor. Bisyor reza bargliktur.

Yana chiro‘njiydur. Daraxti ko‘hiy emish. Bizning bog‘larda uch-to‘rt tup bor ekandur. So‘ngra bildim. Mahvag‘a xeyli shabihdur. Mag‘zi yomon emas. Mag‘zi yang‘oq mag‘zi bila bodom mag‘zi orasida bir nimadur. Mag‘zi pista mag‘zidin kichikraktur. Chiro‘njiyning mag‘zi girdtur. Poludag‘a va halvolarg‘a solurlar.

Yana xurmodur. Agarchi xurmo Hinduston maxsusi emas, chun ul viloyatlarda yo‘q edi, mazkur bo‘ldi. Xurmo daraxti Lamg‘onda ham bordur. Shoxlari daraxt kallasida bir yerda-o‘q, bo‘lur. Barglari shoxlarining tubidin uchig‘acha ikki tarafida bo‘lur. Tanasi nohamvor va badrangdur. Mevasi uzumning xo‘shasidek bo‘lur. Uzumning xo‘shasidin xeyli ulug‘roq bo‘lur.

Derlarkim, nabotot orasida xurmo daraxtining ikki ishi hayvonotqa o‘xshar. Biri ulkim, nechukkim, hayvonot boshini kesarlar — hayoti munqate’ bo‘lur. Xurmo daraxtining ham boshi kesilsa, daraxti qurur. Yana bir ulkim, nechukkim hayvonottin benar natija hosil bo‘lmas, xurmo daraxtiga ham nar xurmodin shoxini kelturub, tegurmasalar yaxshi bar bermas. Bu so‘zning haqiqati ma’lum emas.

Xurmoning boshikim mazkur bo‘ldi, ul paniredin iborattur. Xurmo paniri andoq bo‘lurkim, shox va bargining chiqar yeri panirdek oq bo‘ladur. Bu oq panirdekdin shox va barg chiqadur. Shox va barg uzog‘on soyi bargi sabzroq bo‘ladur. Bu oq nimani xurmoning paniri derlar. Tavredur. Yomon emas. Ul yang‘oqning o‘l mag‘zig‘a xeyli o‘xshar. Ushbu paniri bo‘lur yerni zaxm qiladurlar. Ul zaxmg‘a xurmo bargini andoq qo‘yadurlarkim, ul zaxmdin har suv kelsa, bu xurmo bargining usti bila oqadur. Bargni ko‘zaning og‘zig‘a qo‘yub, ko‘zani daraxtg‘a bog‘labturlar. Ul zaxmdin har suvkim hosil bo‘lsa, ko‘zada yig‘iladur. Agar filhol ichilsa, chuchumonrak suvdur. Uch-to‘rt kundin so‘ng ichilsa, filjumla kayfiyati bor derlar. Men bir navbat Bariyni sayr qilaborg‘onda, Chanbal daryosining yoqasidag‘i kentlarg‘a sayr qila borib erdim. Yo‘lda qo‘lda ushbu nav’ xurmo suvini oladurg‘onlar uchradi. Bu suvdin xeyli ichildikim, aning kayfiyati ma’lum bo‘lg‘ay, kayfiyati ma’lum bo‘lmadi. G‘olibo xeyli ichmak kerakkim, andak kayfiyati ma’lum bo‘lg‘ay.

Yana nargildur. Arab muarrab qilib “norjil” der. Hinduston eli naliyar deydur. G‘olibo g‘alati omdur. Nargilning birisi javzi hindiydurkim, qora qoshuqlarni andin qilurlar. Ulug‘rog‘ini g‘ijjakning kosasi qilurlar. Daraxti biaynihi xurmo daraxtidur. G‘oyatash, nargilning shoxi purbargraktur. Bargining rangi ham ravshanroqtur. Nechukkim, yang‘oqning toshida ko‘k po‘sti bo‘lur, nargilning toshida ham ko‘k po‘sti bor. Vale nargilning po‘sti resha-resha bo‘ladur. Tamom daryodag‘i jihozlarning va kemalarning tanobini ushbu nargilning po‘stidin qilurlar emish. Kemalarning darzlarini ham muning ipi bila tikar emishlar. Nargilning po‘stini artqoch, bir uchida musallas uch to‘shuk o‘rni zohir bo‘lur. Ikkisi rust, biri bo‘sh. Andak ishorat bila teshiladur.

Mag‘z bog‘lardin burun nargilning ichi suv bo‘ladur. Bu tushukni teshib, ul suvni ichadurlar. Mazasi yomon emas, go‘yokim, xurmo panirini suv qilibturlar.

Yana bir tardur. Taarning shoxlari ham boshida-o‘q, bo‘lur. Targ‘a ham xurmodek ko‘za bog‘lab, suvini olib ichadurlar: Bu suvni taariy deydurlar. Muning kayfiyati xurmo suvining kayfiyatidin tundroq bo‘lur emish. Tarning shoxlarining bir qari-bir yarim qarigacha hech bargi bo‘lmas. Andin so‘ng o‘ttuz-qirq barg shoxining uchida bir yerdin-o‘q panja uradur. Bu barglarining uzunlug‘i bir qarig‘a yovushur. Hindi xatlarni daftar yo‘sunluq bu barglarda xeyli bitiydurlar. Hinduston eli keng-keng quloqlarining tushuklariga halqa bo‘lmasa, bu tar bargidin yasab soladurlar. Ushbu tar bargidin quloq tushugiga solmoq uchun bozorlarda yasab-yasab sotadurlar. Tanasi xurmo daraxtining tanasidin yaxshiroq va hamvorroqtur.

Yana noranj va limu mushobahati mevalardur. Noranj Lamg‘onotta va Bajavr va Savadta ko‘p bo‘lur va xub bo‘lur. Lamg‘onot noranji kichikrak va kindiklik bo‘lur. Bisyor latif va nozuk va serob bo‘lur. Xuroson navohisining noranjig‘a hech nisbati yo‘qtur. Nozuklugidindurkim, Lamg‘onottin Kobulg‘achakim, o‘n uch-o‘n to‘rt yig‘och bo‘lg‘ay, kelturguncha ba’zi noranjlar xarob bo‘lur. Astrobod noranjini Samarqandg‘akim, ikki yuz yetmish-ikki yuz sekson yig‘och bo‘lg‘ay, eltarlar, terisining qalinlig‘idin va kamoblig‘idin oncha xarob bo‘lmas. Bajavr noranjlarining ulug‘lig‘i bihicha bo‘lur. Suvi ko‘ptur va o‘zga noranjlarning suvidin turshroqtur. Xoja Kalon dedikim, Bajavrda ushbu jins noranjning bir daraxtidin olib sanaduk. Yetti ming noranj chiqti. Mening xotirimg‘a doim kechar edikim, “noranj” lafzi muarrab monanddur, o‘shandoq-o‘q, ekandur. Bajavr va Savad eli noranjni tamom norang deydurlar.

Yana limudur. Bisyor bo‘ladur. Ulug‘lig‘i yumurtqacha bo‘lg‘ay. Yumurtqa andomliktur. Ildizini masmum qaynatib ichsa, mazarratini daf’ qilur emish.

Yana bir noranj mushobihi meva turunjdur. Bajavr va Savad eli balang deydurlar. Bu jihattin turunj po‘stining murabbosini murabboyi balang der emishlar. Hindustonda turunjni “bajavriy”

deydurlar. Turunj ikki nav' bo'ladur: biri chuchuk va bemaza va dil-oshur chuchuk, Yeyarga xud yaramas. Magar po'sti murabbog'a yarag'ay. Lamg'onotning turunji ushmundoq diloshur chuchuktur. Yana Bajavr turunjlari va Hinduston turunjlari tursh bo'ladur va xo'b turshdurlar. Sharbati bisyor xushmaza va xushta'm bo'ladur, turunjning ulug'lug'i Xisraviy qovuncha bo'lg'ay. Po'sti qo'tur-po'tur va nohamvordur. Uchi inichka va tumshuqluq bo'lur. Turunjning rangi noranj rangidin sarig'roqtur. Daraxti tanaliq. Daraxt bo'lmas. Kichikrak bo'lur. Va buta-buta bo'lur. Bargi noranj bargidin ulug'roq bo'lur.

Yana noranj mushobihi mevalardin sangtaradur. Rangi va vaz'i turunjdekdur. G'oyatash, muning terisi siydamdur. Nohamvor emas. Juzve turunjdin kichikrakdur. Daraxti uluq bo'ladur. O'ruk daraxticha bo'ladur. Bargi noranj bargiga o'xshar. Xub turshlug'i bordur. Sharbati yaxshi lazzatliq va xushta'm bo'ladur. Bu limudek muqavviyi me'dadur. Noranjdek muz'if emas.

Yana noranj mushobahati mevalardin uluq limudurkim, Hindustonda galgal limu deydurlar. Andomi qoz yumurtqasig'a o'xshar. Vale yumurtqadek ikki boshi inichkarak emas. Muning po'sti ham sangtara po'stidek hamvordur. G'arib serob bo'ladur.

Yana chanbiriydur. Noranj mushobihidur. Andomi noranjdektur. Vale rangi sariqdur. Noranjiy emas. Idi turunj idiga o'xshar. Muning ham yaxshi turshlug'i bor.

Yana noranj mushobihi sadofildur. Amrud andomliqtur. Rangi bihi rangidektur. Chuchuk bo'ladur. Vale chuchuk noranjcha diloshur emas.

Yana noranj mushobihi amradpaldur.

Yana noranj mushobihi karnadur. Muning ulug'lug'i galgal limucha bo'lg'ay. Bu ham turshdur.

Yana noranj mushobihi amalbeddurkim, bu uch yildin beri emdi nazarg'a keldi. Andoq dedilarkim, ignani muning ichiga solsalar erir. Turshlig'idinmu ekin, yo xosiyattinmu ekin. Turshlig'i noranj va limucha bo'lg'ay.

Yana Hindustonda tavre gullar bordur: bir jasundur. Ba'zi hindustoniy "gadhal" deydur. Giyoh emas. Buta soqliqtur. Gulbundek qizil gul butasidin bir nima balandroqdur. Rangi anor gulidin

hanuz sabzroqtur. Ulug'lug'i qizil gulcha bo'lg'ay. Vale qizil gul g'uncha bo'lg'ondin so'ng bir-o'q ochilur. Bu jasunkim, ochildi, o'rtasidin yana ham ushbu bargidin inichka bo'lub, tanadek bir ellik uzab, yana ushbu jasun barglari ochiladur. Hosili dilshabih gul bo'ladur. Xoli az g'aroyib emas. Daraxtining ustida bisyor xushrang va xushnamo ko'runadur. Ko'p turmaydur. Bir kunda-o'q pajmurda bo'ladur. To'rt oy pashkol oylarida asru xub va ko'p ochiladur. G'olibo aksar yil ochilur. Vale bu ko'pluk bila idi yo'qtur.

Yana bir kanirdur. Oq ham bo'ladur, qizil ham bo'ladur. Shaftolu guli vaz'liq panjbarga bo'ladur. Qizil kanirning shaftolu guliga shabohati bor. Vale kanir guli o'n to'rt-o'n besh gul bir yerda ochiladur. Yiroqtin bir uluq guldek ko'runadur. Muning butasi gulbundin ulug'roqtur. Qizil kanirning tavreg'ina idi bor. Xushoyandadur. Bu ham pashkolda ko'p va xub ochiladur. Bu ham aksar yil topilur.

Yana kevradur. Bisyor latif idi bor. Mushkning aybi budurkim, xushklug'i bordur. Muni "Mushki tar" desa bo'lur. Bisyor latif idi bordur. Agarchi o'zining g'arib tavr hay'ati bordur. Gulining uzunlug'i bir yarim qarish-ikki qarish bo'lg'ay. Vaz'i g'arav bargidek uzun barglardur. Muning tikoni bordur. G'unchadek tikilg'on tashqarig'i barglari sabzroq tikonlikrak. Ichkarigi barglari yumshoqroq barglar bo'ladur. Ichkarigi barglarining oralarida gulning o'rtasidag'idek nimalar bo'ladur. Yaxshi idi andin keladur. Yangi chiqib, hanuz tana paydo qilmag'oni erkak qamishning butasig'a o'xshar. Muning bargi yassiroqtur va tikonliq. Tanalig'i bisyor beandomdur. Ildizlari ko'runub turubtur.

Yana yosuman bo'ladur oq. Muni shampa deydurlar. Bizning yer yosumanlaridin ulug'roq va idi tundroq bo'ladur.

Y**ana ul viloyatlarda to'rt fasltur.** Hindustonda uch fasl bo'lur: to'rt oyi yozdur, to'rt oyi pashkol, to'rt oyi qish. Oylarning ibtidosi hiloliy oylarning istiqbolidindur. Har uch yilda bir oyni pashkol oylarig'a ziyoda qilurlar. Yana uch yilda qish oylarig'a ziyoda qilurlar. Yana uch yilda yoz oylarig'a. Bularning kabisasi budur.

Chayt, baysak, jet, asa'r — tobiston; muvofiqi: hut va hamal va savr va javzo.

Saavan, ba'do'n, kuvar, ka'tik – pashkol; muvofiqi: saraton va asad va sunbula va mezon.

Aghan, pus, mah, pa'gun — zimiston; muvofiqi: aqrab va qavs va jady va dalv.

Hind eli fusulnikim, to'rtar oy ta'yin qilibturlar, har faslda yana ikkirar oyni issiqning va yog'inning va sovuqning zo'ri tutubturlar. Yoz oylaridin ikki so'ngg'i oykim, jet bila asa'rdur, issiqning zo'ri bu ikki oydur. Pashkol oylaridin ikki burung'i oykim, savan va ba'do'ndur, yog'inning zo'ri bu ikki oydur. Qish oylaridan ikki o'rtadag'i oykim, pus va mahlur, sovuqning zo'ri bu ikki oydur. Bu e'tibor bila bularning fasli olti bo'ladur.

Kunlarga ham ot qo'yubturlar: shanba — sanichar; yakshanba — aytvar; dushanba — sumvar; seshanba — mangalvar; chahorshanba — budvar; panjshanba — bripastvar; odina — sukrvar.

Nechukkim, bizning viloyatlar istilohida kecha-kunduzni yigirma to'rt qismat qilibturlar, har qaysini bir soat debturlar va har soatni oltmish qismat qilibturlar, har qaysisini bir daqiqa debturlarkim, bir kecha va kunduz ming to'rt yuz daqiqa bo'lg'ay. Daqiqaning miqdori taqriban olti qatla "fotiha"ni "bismillo" bila o'qug'unchadurkim, bir kecha-kunduz sekkiz ming olti yuz qirq navbat "fotiha"ni "bismillo" bila o'qug'uncha bo'lg'ay.

Hind eli kecha-kunduzni oltmish qismat qilibturlar. Har qaysini bir gariy debturlar. Yana kechani to'rt va kunduzni to'rt qismat qilibturlar. Har qaysini bir pahr debturlarkim, forsiysi pos bo'lg'ay. Ul viloyatlarda pos va posbon eshitilur edi. Bu xususiyat bila ma'lum emas edi.

Ushbu maslahatqa Hindustonning jami' mu'tabar shahrlarida jam'i muqarrar va muayyandurlarkim, gariyaliy derlar. Birinjdin bir yassi nima quyibturlar. Ulug'lig'i tabaqcha bo'lg'ay. Qalinlig'i ikki ellikcha bo'lg'ay. Bu birinjni "gariyal" derlar. Bu gariyalni bir baland yerda ovizon qilibturlar. Yana bir toslari bor jom soat. Aning quyisi teshukdur. Har gariyda bir to'lar. Gariyaliylar navbat bila tosni suvg'a qo'yub muntazirdurlar. Masalan: kun tug'ar vaqttakim, bu tosni qo'ydilar, tos bir to'lsa, to'qmoqlari bila gariyalg'a bir urarlar. Ikki to'lsa, ikki, to pahr tugaguncha. Har pahrkim tugansa, alomati budurkim, to'qmoqni gariyalg'a bot-bot

g‘alaba-g‘alaba qoqarlar. Agar kunduzdin avvalg‘i pahr bo‘lg‘on bo‘lsa, bot-bot qoqqondin so‘ng darange qilib, bir navbat qoqarlar. Ikkinchi pahr bo‘lg‘on bo‘lsa, bot-bot qoqqondin so‘ng ikki qoqarlar, uchunchida uch, to‘rtunchida to‘rt. Kunduzning to‘rt pahrikim tugandi, kecha pahridin boshlab ushbu dastur bila kechaning to‘rt pahrini tugaturlar.

Burun gariyaliylar kecha-kunduzda pahr tuganganda-o‘q pahr alomatini qoqarlar edi. Kechalar uyqudin uyg‘ong‘onlarg‘a uch gariy yo to‘rt gariyning qoqqon uni kelsa edi, ma’lum bo‘lmas edikim, ikkinchi pahrmudur, yo uchunchi pahrmudur. Men buyurdumkim, kecha gariylarini va bulutluq kunduz gariylarini qoqqondin so‘ng, pahrning alomatini qoqqaylar. Masalan, kechaning avvalg‘i pahridin uch gariy qoqqondin so‘ng, darang qilib, pahrning alomatini yana bir ham qoqqaylar. Ya’ni ma’lum bo‘lg‘aykim, bu uch gariy avvalg‘i pahrdindur. Kechaning uchunchi pahridin to‘rt gariy qoqqondin so‘ng, darang qilib, pahrning alomatini uch qoqqaylar. Ya’ni ma’lum bo‘lg‘aykim, bu to‘rt gariy uchunchi pahrdindur. Xeyli yaxshi bo‘ldi. Kecha har vaqt uyg‘ong‘onda gariy uni kelsa, mushaxxas bo‘ladurkim, qaysi pahrdin necha gariy bo‘lubtur.

Yana har gariyni oltmish bo‘lubturlar. Har birini pal debturlarkim, bir kecha-kunduz uch ming olti yuz pal bo‘lg‘ay. Yana har bir pal miqdorini oltmish qatla ko‘zni yumub ochquncha debturlarkim, kecha-kunduz ikki yuz o‘n olti ming ko‘zni yumub ochquncha bo‘lg‘ay. Bir palni tajriba qilildi, taqriban sekkiz qatla “qulhuvallohu”ni “bismilloh” bila o‘qug‘uncha bo‘ldukim, kecha-kunduz yigirma sekkiz ming sekkiz yuz “qulhuvallohu”ni “bismilloh” bila o‘qug‘uncha bo‘lg‘ay.

Yana hind eli vaznlarni tavre ta’yin qilibturlar: sekkiz ratiy bir ma’sha, to‘rt ma’sha bir tonkkim, o‘ttuz ikki ratiy bo‘lg‘ay. Besh ma’sha bir misqolkim, qirq ratiy bo‘lg‘ay. O‘n to‘rt to‘vla bir ser. Bu xud muqarrardurkim har yerda qirq ser bir botmon bo‘lur. O‘n ikki botmon bir moniy bo‘lur. Yuz moniyni bir manyasa derlar. Javohir va marvoridni tonk bila tortarlar.

Yana hind eli adadni ham xub ta’yin qilibturlar: yuz mingni lak derlar. Yuz lakni karo‘r derlar. Yuz karo‘rni arb derlar. Yuz arbni

karb, yuz karbni nil, yuz nilni padam, yuz padamni sank. Bu adadlarning ta'yini Hinduston molining ko'plugining dalilidur.

Yana Hinduston elining ko'pragi kofir bo'ladur. Hind eli kofirni hindu derlar. Hindular aksar tanosuxiy bo'ladur. Omil va musta'jir va korguzor tamom hindudur.

Bizning viloyatlarda, sahroda yurur elning qabila-qabila otlari bo'lur. Munda ham viloyat va kentlarda mutavattin ellarning qabila-qabila otlari bo'ladur.

Yana har hirfagarkim bor, ota-otasidin beri ul hirfani qila kelibtur.

Hinduston kam latofat yer voqe' bo'lubtur. Elida husn yo'q va husni ixtilot va omizish va omadu raft yo'q. Va tab' va idrok va adab yo'q. Va karam va muruvvat yo'q. Va hunarlarida va ishlarida siyoq va andom va raja va go'niya yo'q. Va yaxshi ot yo'q. Va yaxshi it yo'q. Va uzum va qovun va yaxshi mevalar yo'q. Va yax yo'q. Va sovuq suv yo'q. Va bozorlarida yaxshi osh va yaxshi non yo'q. Va hammom yo'q. Va madrasa yo'q. Va sham yo'q. Va mash'al yo'q. Shamdon yo'q. Va sham va mash'al o'rnig'a jam'i kasir chirkini bo'ladur. "Divtiy" deydurlar. Chap iliklariga kichikrak sepoya tutubturlarkim, bu sepoyaning bir poyasining uchida shamdonning boshidek bir temurni sepoya yig'ochig'a berkitibturlar. Bir yo'g'on fatilanikim, bosh barmoqcha bo'lg'ay, sepoyaning temurluk yig'ochig'a bog'labturlar. O'ng iliklarida bir kadudurkim, to'shukini torroq qo'yubturlarkim suv, yog'i andin inichka chuburub oqadur. Har qachon fatilag'a yog' ehtiyoj bo'lsa, bu kadudin yog' quyadurlar. Ulug'larining bu divtiylari yuz-ikki yuz bo'ladur. Sham va mash'al o'rnig'a muni iste'mol qiladurlar. Podshohlari va beklariga kechalar shamg'a ehtiyoj bo'lg'uluq ish bo'lsa, ushbu chirkin divtiylar bu chirog'ni kelturub, yaqin olib turadurlar.

Daryolaridin va qora suvlaridin o'zgakim, jarlar va chuqurlarda oqadur, bog' va imoratida oqar suvlar yo'q. Va imoratlarida safo va havo va siyoq va andom yo'q. Raiyat va rezapoy eli tamom yalang'och yuruydurlar. Lango'tadek bir nima bog'laydurlar. Kindikdin ikki qarish quyi qisiq latta solilib turubtur. Bu soling'on qisiq lattaning ustida yana bir parcha latta bor. Lango'taning

bog‘iningkim bog‘larlar, ul parcha lattani ikki butning arosidin olib, keyin lango‘taning bog‘idin o‘tkarib berkitadurlar. Xotunlari xud bir uzun lung bog‘labturlar. Yarmini bellarig‘a, yarmini boshlarig‘a soladurlar.

Latofatekim, Hindustonda bor — uluq viloyatdur. Va oltun va yarmog‘i qalin bo‘ladur va pashkol havolari bisyor xub bo‘ladur. Gohe kuni bo‘ladurkim, o‘n-o‘n besh yigirma qatla yomg‘ur yog‘adur.

Yog‘inlarida bir zamonda sellar keladur. Hech suv yo‘q yerlarda daryolar oqadur. Yog‘ar mahallida va yog‘ib turg‘on mahallarida g‘arib yaxshi havolar bo‘ladur. Andoqkim, havoning e’tidoli va latofati andin o‘tmas. Aybi budurkim, havo ko‘p purnam bo‘ladur.

Ul viloyatlarning yoylarig‘a pashkol o‘lsa, xud otib bo‘lmaydur. Tez buzuladur, ne yolg‘uz yoy, jiba va kitob, raxt va mato’-g‘a — borig‘a ta’sir qiladur. Imorat ham ko‘p turmaydur. Pashkoldin boshqa ham qish va yoz yaxshi havolardur. Vale shimol yeli hamisha qo‘padur. Gard va xok xeyli bo‘ladur. Yozlar savr va javzoda pashkolga yovuq bu yel yilda to‘rt-besh navbat bisyor tund qo‘padur. Andoqkim, gard va xok ul martabada bo‘ladurkim, bir-birni ko‘rub bo‘lmaydur. Muni “andiy” deydurlar. Javzo issiq bo‘ladur. Vale oncha bee’tidol issiq emastur. Balx va Qandahorning issig‘icha yo‘qtur va imtidodi xud ul yerlarning issig‘ining yarmisicha bo‘lg‘ay.

Yana bir latofati budurkim, har sinfdin va har hirfagardin behad va benihoyat ko‘ptur. Har ish uchun va har nima uchun jam’ye muqarrar va muayyandurkim, ota-otalaridin beri ul ish va ul nimani qila kelgandurlar. Nechukkim “Zafarnoma”da Temurbekning “Masjidi sangin” imoratini qilurda Mullo Sharaf mundoq mubolag‘a bila bitibdurkim: “Ozarbayjon va Fors va Hinduston va yana o‘zga mamolik sangtaroshlaridin har kunda ikki yuz kishi masjidda ish qilurlar edi”. Bir Agrada ushbu Agraning sangtaroshlaridin mening imoratlarimda har kunda olti yuz sekson kishi ish qilurlar edi. Yana Agrada va Sekriyda va Biyonada va Do‘lpurda va Gvaliyarda va Ko‘yilda ming to‘rt yuz to‘qson bir sangtarosh har kunda mening imoratimda ish qilurlar edi. Har hirfagar va har korgardin ushbu qiyos bila Hindustonda behad va benihoyatdur.

Bu viloyatlarkim, Bhiradin Biharg'acha holo mening tasarrufimdadur, ellik ikki karo'rdur. Nechukkim, bu mufassalidin mujmali ma'lum bo'lg'usidur. Bu jumladin sekkiz-to'qquz karo'r roy va rojalarning parganalaridurkim, itoat qilib, qadimdin bu parganotni vajhi istiqomat tariqida topibturlar.

Taxmini jam'i Hinduston az on chi bil-fe'l dar tahti tasxiri ra'iyoti nusratoyot daromada

Sarkori on ro'yi obi Satlaj va Bhira va Laho'r va Siyalkot va Dipalpur va g'ayriho: se karo'r-u si-yu se lak-u ponzdah hazor-u nuhsad-u hashtod-u nuh tanga.

Sarkori Sarhind: yak karo'r-u bist-u nuh lak-u siy-u yak hazor-u nuh sad-u hashtod-u panj tanga.

Sarkori Hisori Feruza: yak karo'r-u si lak-u haftod-u panj hazor-u yak sad-u haftod-u chahor tanga.

Sarkori dorulmulki Dehli va Miyoni duob: se karo'r-u shast-u nuh lak-u panjoh hazor-u duvist-u panjoh-u chahor tanga.

Sarkori Mevatki dar zamoni Iskandar doxil nabuda: yak karo'r-u shast-u nuh lak-u hashtod-u yak hazor tanga.

Sarkori Biyona: yak karo'r-u chihl-u chahor lak-u chahordah hazor-u nuh sad-u si tanga.

Sarkori Agra: bist-u nuh lak-u haftod-u shash hazor-u nuh sad-u nuzdah tanga.

Sarkori Miyoni viloyat: du karo'r-u navad-u yak lak-u nuzdah hazor tanga.

Sarkori Gvaliyar: du karo'r-u bist-u se lak-u panjoh-u haft hazor-u chahor sad-u panjoh tanga.

Sarkori Kalpiy va Sixunda va g'ayrihi: chahor karo'r-u bist-u hasht lak-u panjohu panj hazor-u nuh sad-u panjoh tanga.

Sarkori Qannuj: yak karo'r-u siy-u shash lak-u shast-u se hazor-u sesadu panjoh-u hasht tanga.

Sarkori Sanbal yak karo'r-u si-yu hasht laku chihl-u chahor hazor tanga.

Sarkori Laknur va Baksar: yak karo‘r-u siy-u nuh lak-u hashtod-u du hazor-u chahor sad-u si-yu se tanga.

Sarkori Xayrobod: duvozdah lak-u shast-u panj hazor tanga.

Sarkori Avad va Bahrayij: yak karo‘r-u haftdah lak-u yak hazor-u sesad-u shast-u nuh tanga.

Sarkori Kurara va Manikpur: yak karo‘r-u shast-u se lak-u bist-u haft hazor-u duvist hashtodu du tanga.

Sarkori Bihar: chahor karo‘r-u panj lak-u shast hazor tanga.

Sarkori Sarvar: yak karo‘r-u panjoh-u panj lak-u hafdah hazor-u ponsad-u shash-u nim tanga.

Sarkori Saran: yak karo‘r-u dah lak-u hajdah hazor-u sesad-u haftod-u se tanga.

Sarkori Chaparan: yak karo‘r-u navad lak-u hashtod-u shash hazor-u shast tanga.

Sarkori Kandla: chihil-u se lak-u si hazor-u sesad tanga.

Sarkori Tirxut az haddi miyonai roja Rup Narayan: du lak-u panjoh-u panj hazor tangai nuqra, bist-u haft lak-u panjoh hazor siyoh tanga.

Sarkori Rantanbo‘r Bo‘liy dar Chatsu Malana: bist lak.

Sarkori Nago‘r.

Sarkori roja Bikramajit az Rantanbo‘r. Sarkori Kalinjariy.

Sarkori roja Singh Dev.

Sarkori roja Bikam Dev.

Sarkori roja Bikam Chand.

Hindustondan g‘olib podshohning qo‘l ostiga kirgan joylar daromadining taxminiy hisobi

Satluj suvining narigi tomoni, Behra, Laho‘r, Siyolkut, Dibolpur va boshqalar sarkori: uch karo‘r o‘ttuz uch lak o‘n besh ming to‘qqiz yuz sakson to‘qqiz (33 315 989) tanga.

Sahrind sarkori: bir karo‘r yigirma to‘qqiz lak o‘ttuz bir ming to‘qqiz yuz sakson besh (12 931 985) tanga.

Hisori Feruza sarkori: bir karo‘r o‘ttuz lak yetmish besh ming bir yuz yetmish to‘rt (13 075 174) tanga.

Dehli poytaxti va Miyoni duob sarkori: uch karo‘r oltmish to‘qqiz lak ellik ming ikki yuz ellik to‘rt (36 950 254) tanga.

Mevat sarkori (bu — Iskandar zamonida qo‘shilmagan): bir karo‘r oltmish to‘qqiz lak sakson bir ming (16 981 000) tanga.

Biyona sarkori: bir karo‘r qirq to‘rt lak o‘n to‘rt ming to‘qqiz yuz o‘ttiz (1 441 4930) tanga.

Agra sarkori: yigirma to‘qqiz lak yetmish olti ming to‘qqiz yuz o‘n to‘qqiz (2 976 919) tanga.

Miyoni viloyat sarkori: ikki karo‘r to‘qson bir lak o‘n to‘qqiz (29 100 019) tanga.

Guvalyor sarkori: ikki karo‘r yigirma uch lak ellik yetti ming to‘rt yuz ellik (22 357 450) tanga.

Kalpiy, Sihunda va boshqalar sarkori: to‘rt karo‘r yigirma sakkiz lak ellik besh ming to‘qqiz yuz ellik (42 855 950) tanga.

Qanno‘j sarkori: bir karo‘r o‘ttiz olti lak oltmish uch ming uch yuz ellik sakkiz (13 663 538) tanga.

Sanbal sarkori: bir karo‘r o‘ttiz sakkiz lak qirq to‘rt ming (13 844 000) tanga.

Laknur va Bakasar sarkori: bir karo‘r (kasri bilan) o‘ttiz to‘qqiz lak sakson ikki ming to‘rt yuz o‘ttiz uch (13 982 433) tanga.

Xayrobod sarkori: o‘n ikki lak oltmish besh ming (1 265 000) tanga.

Avad va Bahroj sarkori: bir karo‘r o‘n yetti lak bir ming uch yuz oltmish to‘qqiz (11 701 369) tanga.

Jo‘npur sarkori: to‘rt karo‘r sakson sakkiz ming uch yuz o‘ttiz uch (40 088 333) tanga.

Kura va Manikpur sarkori: bir karo‘r oltmish uch lak yigirma yetti ming ikki yuz sakson ikki (16 327 282) tanga.

Bihar sarkori: to‘rt karo‘r besh lak oltmish ming (40 560 000) Saran sarkori: bir karo‘r o‘n lak o‘n sakkiz ming uch yuz yetmish uch (11 018 373) tanga.

Chaparan sarkori: bir karo‘r to‘qson sakson lak sakson olti ming oltmish (19 086 060) tanga.

Kandla sarkori: qirq uch lak o‘ttiz ming uch yuz (4 330 300) tanga.

Roja Rup Narayan chegarasi o‘rtaligidagi Tirhut sarkori: ikki lak ellik besh ming (255 000) kumush tanga, yigirma yetti lak ellik ming (2 750 000) qora tanga.

Chatsu, Malanadagi Rantanbur Bo‘li sarkori: Yigirma lak (2 000 000).

Nagur sarkori.

Roja Bikramajit (Rantanburdan) sarkori.

Kalanjariy sarkori.

Roja Singh Dev sarkori.

Roja Bikam Dev sarkori.

Roja Bikam Chand sarkori.

Hinduston viloyatining yerining va elining xususiyoti va kayfiyoti ulcha ma’lum va mushaxxas bo‘lub edi, mazkur va mastur bo‘ldi. Mundin so‘ng yana bitilgudek nima nazarg‘a kelsa, tahrir qilg‘umdur; eshitulgudek nima eshitilsa, taqrir qilg‘umdur.

Dushanba kuni, rajab oyining yigirma to‘qquzida xizonani ko‘rmak va ulashmak bunyod bo‘ldi: Humoyung‘a yetmish lak xizonadin berildi. Yana bir bitilmagan, tahqiq qilmagan xizona uyini o‘shandoq-o‘q Humoyung‘a in’om qildim. Yana ba’zi beklarga o‘n lak, ba’zilarig‘a sekkiz lak, yetti lak, olti lak berildi. Jami’ cherikta bo‘lg‘on afg‘on va hazora va arab va baluj va har jamoatqa qadri hollarig‘a yarasha xizonadin naqd in’omlar bo‘ldi. Har savdogar va har tolibi ilm va balki har kishikim, bu cherikda hamroh edilar, barcha in’om va baxshishdin hazzi vofir va nasibi komil elttilar.

Cherikta bo‘lmag‘onlarg‘a ham bu xizonadin qalin in’om va baxshishlar bordi. Misli, Komrong‘a o‘n yetti lak, Muhammad Zamon Mirzog‘a o‘n besh lak, Askariyg‘a va Hindolg‘a va balki jami’ uruq-qayosh, o‘g‘lon-ushoqqa qalin qizildin, oqtin, raxttin, javohirdin, burdadin savg‘otlar bordi.

Ul yuzdagi beklarga va sipohiylarg‘a qalin in’omlar bordi. Samarqand va Xuroson va Koshg‘ar va Iroqqa uruq-qayosh uchun savg‘otlar yiborildi. Samarqand va Xurosondag‘i mashoyixqa nuzur bordi. Makka va Madinag‘a ham nazr bordi. Kobul viloyati

bila Varsak sadasining jondor boshig‘a erdin va xotundin, banda va ozoddin, bolig‘ va nobolig‘din biror shohruxiy in’om bo‘ldi.

Biz avval Agraga kelganda, bizning el bila bu elning orasida g‘arib mug‘oyarat va munofarat edi. Sipohiysi va raiyati bizning eldin qirqir qocharlar edi. Bir Dehli va Agradin o‘zga jami’ qo‘rg‘onliq yerlar qo‘rg‘onlarini berkitib, itoat va inqiyod qilmadilar. Sanbalda Qosim Sanbaliy edi. Biyonada Nizomxon edi. Mevatta xud Hasanxon Mevatiy edi. Bu shar-u sho‘rni boshlag‘on tamom o‘shul mulhid mardak edi. Do‘lpurda Muhammad Zaytun edi. Gvaliyarda Tatarxon Sarangxoniy edi. Rapriyda Husaynxon Nuhoniy edi. Ita’vada Qutbxon edi. Kalpiyda Olamxon, Qannuj va Gangning nari yuzi xud tamom muxolif afg‘onlarda edi. Misli, Nasirxon Nuhoniy va Ma’ruf Farmuliy va yana qalin umaro edi. Ibrohim o‘laridin ikki-uch yil burundin beri yog‘iqib edilar. Men Ibrohimni bosqon fursat Qannuj va andin narigi jami’ viloyatlarg‘a qobiz bo‘lub, Qannujdin bir-ikki ko‘ch berrak kelib, o‘lturub edilar. Daryoxonning o‘g‘li Biharxonni podshoh qilib, Sultonmuhammad laqab qo‘yub edilar. Mahavinda Marg‘ubqul edi. Ushmuncha yovuq turub, necha mahalg‘acha kelmadi.

Biz Agraga kelganda issiq vaqtlari edi. Xaloyiq tavahhumdin tamom qochib edilar. O‘zga va otqa oshliq va xas topilmas edi. Kentlar mug‘oyarat va munofarat jihatidin yog‘iliqqa va o‘g‘urluqqa va rahzanliqqa yuz qo‘yub edilar. Yo‘llar ravon bo‘lmaydur edi. Bizga hanuz fursat ul bo‘lmaydur edikim, xizonani ulashib, har pargana va har yerga mazbut kishilar ta’yin qilg‘aybiz. Yana ul yil xeyli issiq edi. Xeyli el bodi samumning ta’siridin har zamonda yiqilib-yiqilib, o‘la kirishtilar.

Bu jihatlardin aksar beklar va o‘bdon-o‘bdon yigitlar ko‘ngul solib edilar. Hindustonda turmoqqa rozi emas edilar. Balki ketarga yuz qo‘yub edilar.

Uluq yoshliq tajribaliq beklar mundoq so‘zlarni aytsa, aybi yo‘qtur. Mundoq so‘zlarni hamkim ayttilar, bu kishida oncha aql va hush bordurkim, alar taqrir qilg‘ondin so‘ng saloh va fasodig‘a yetgay va yaxshi-yomonni farq etgay. Borchani bu kishi o‘ziga ko‘rub, bir ishnikim jazm qildi, o‘zga aytilg‘on so‘zlarni muqarrar ioda qilmoqning ne mazasi bor. Kichik-kirimdin xud mundoq

so‘zlar va mundoq bemaza ra’ylarning ne taqribi bor. Bu g‘aribdurkim, kichik-kirimdin bu navbat Kobuldin otlanadurg‘onda, bir nechani yangi bek qililib edi. Mening chashmdoshtim bulardin mundoq edikim, men o‘tqa, suvg‘a kirsam-chiqsam, betahoshiy bizlar bila kirgaylar va bila chiqqaylar. Men har sorig‘a bo‘lsam, alar mening sori bo‘lg‘aylar, yo‘qkim: mening xilofi maqsudum so‘z aytqaylar. Har ish va har muhimningkim, borining kengash va ittifoqi bila o‘zumizga jazm qilduk, kengashtin qo‘pmasdin burunroq ul so‘z va muhimdin qaytqaylar.

Bular agarchi yomon bordilar, Ahmadiy parvonachi va Vali xozin bulardin yomonroq bordi. Kobuldin chiqib, Ibrohimni bosib, Agrani olguncha, Xoja Kalon yaxshilar bordi, mardona so‘zlar aytti va sohib himmatona ra’ylar ko‘rsatti. Vale Agrani olg‘ondin necha kun so‘ngra tamom ra’ylari o‘zga bo‘ldi. Bir bormoqqa bajid Xoja Kalon edi.

Elning bu muzabzablig‘ini bilib, tamom beklarni tilab kengashtuk. Men dedimkim: “Saltanat va jahongirlig‘ beasbob va olot dast bermas. Podshohliq va amirliq benavkar va viloyat mumkin ermas. Necha yil sa’ylar qilib, mashaqqatlar ko‘rub, uzoq yerlar qat’ etib, cheriklar yurub, o‘zumuzni va cherikni harb va qitol muxotaralarig‘a solg‘aybiz. Tengri inoyati bila bu nav’ qalin yog‘iylarni bosib, mundoq keng mamlakatni olg‘aybiz. Holo ne zo‘r kelibtur va ne zarur qilibturkim, mundoq jonlar tortib olg‘on viloyatlarni bejihat solg‘aybiz. Har kim davlatxohdur, mundin so‘ng mundoq so‘zlarni aytmasun. Har kim toqat keltura olmay ketarg‘a yuz qo‘ysa, borg‘onidin qaytmasun”.

Mundoq ma’qul va muvajjah so‘zlarni xotirnishon qilib, xohi va noxohi elni bu dag‘dag‘alardin o‘tkarduk.

Chun Xoja Kalonning turar ko‘ngli yo‘q edi, muqarrar andoq bo‘ldikim, savg‘otlarni Xoja Kalon, qalin navkarlik kishidur, olib borg‘ay. Kobul va G‘aznida ham kishi ozdur, alarni zabt va saranjom qilg‘ay. G‘azni va Gardiz va Sulton Mas’udiy hazorasini Xoja Kalong‘a inoyat qildim. Hindustonda yana uch-to‘rt laklik Xuram parganasini ham berildi. Xoja Mirmiron ham muqarrar bo‘ldikim, Kobulg‘a borg‘ay. Savg‘otilar Mirning uhdasig‘a bo‘ldi.

Qobiz Mullo Hasan sarrof va To‘qa Hindu ta’yin bo‘ldi.

Xoja Kalon chun Hinddin mutanaffir edi, borurida Dehlining uyining imoratlarining tomida bu baytni bitibturkim:

Agar baxayr-u salomat guzar zi Sind kunam,
Siyohro'y shavam, gar havoi Hind kunam.[1]

Biz Hindustonda turub, mundoq zarofatomiz bayt aytmoq va bitmoq besurattur. Ketmakdin bir kudurat bo'lsa, bu nav' zarofattin ikki kudurattur. Men dag'i badihada bir ruboiy aytib, bitib yibordim:

Yuz shukr de, Boburki, Karim-u G'affor,
Berdi sanga Sind-u Hind-u mulki bisyor.
Issiqlig'ig'a gar sanga yo'qtur toqat,
Sovuq yuzini ko'ray desang G'azni bor.

Bu fursatta Mullo Opoqnikim, burunlar martabasi asru furud edi, ikki-uch yil edikim, og'a-inisini yig'ishturub, filjumla jam'iyat qilib edi. O'ruk zayini va Sind yoqasidag'i ba'zi afg'onlarni berilib edi, Ko'yilga yiborildi. Ul navohida bo'lur tarkashband va sipohiyg'a istimolat farmonlari yiborildi.

Shayx Guran e'tiqod va ixlos bila kelib, mulozamat qildi. Miyoni duob tarkashbandlaridin ham ikki-uch ming sipohiyni kelturub, mulozim qildi. Alixon Farmuliyning o'g'lonlari va urug'i Dehli bila Agraning orasida, Yunusali oziqib, Humoyundin ayrilg'on mahalda uchrar. Oz-og'loq urushub bosib, o'g'lonlarini band qilib, kelturub edi. Bu taqrib bila Davlatqadam turkning o'g'li Mirza Mo'g'ulg'a Alixonning banddag'i o'g'lonlaridin birini qo'shub, Alixong'akim, bu buzuqluqta Mevatqa borib edi, istimolat farmonlari bila yiborildi, olib keldi. Alixong'a tarbiyat qilib, yigirma besh laklik ayni parganalaridin berildi.

Sulton Ibrohim, Mustafo Farmuliy va Feruzxon Sarangxoniy boshliq necha umaroni Purab tog'i yog'i bog'iy umaro ustiga ta'yin qilib edi. Mustafo bu bog'iy umaro bila yaxshilar harb va zarb qildi. Necha qatla yaxshi bosti. Ibrohimning shikastidin bu-

[1] *Mazmuni*: "Agar sog'-salomat Sinddin o'tib ketsam, Hindustonni yana havas qilsam yuzim qora bo'lsin".

runroq Mustafo o'ldi. Shayx Boyazid inisi edi. Chun Ibrohim muhimmi ustida edi, filhol og'asining el-kunini ul bosh-ko'z qildi.

Feruzxon va Shayx Boyazid va Mahmudxon Nuhoniy va Qozi Jiya qulluqqa keldilar. Bularni ham muddaolaridin ortuqroq rioyat va shafqatlar qilib, Feruzxong'a Jo'npurdin bir karo'r-u qirq olti lak-u besh ming tanga; Shayx Boyazidqa Avaddin bir karo'r-u qirq sekkiz lak-u ellik ming tanga; Mahmudxong'a G'ozipurdin to'qson lak-u o'ttuz besh ming tanga va Qozi Jiyag'a Jo'npurdin yigirma lak inoyat bo'ldi.

Shavvol iydidin necha kun o'tub edikim, Sulton Ibrohimning haramsaroyining o'rtasidag'i tosh sutunluq ayvon gunbazta uluq suhbat tutuldi. Humoyung'a chorqab va kamar shamshir va oltun egarlik to'pchoq, Chintemur Sultong'a va Mahdiy Xojag'a va Muhammad Sulton Mirzog'a ham chorqab va kamar shamshir va kamar xanjarlar in'om bo'ldi. Yana beklarga va yigitlarga faroxo'ri hollari kamar shamshir va kamar xanjar va xil'atlar in'om bo'ldi. Nechukkim, mujmali munda masturdur:

Ikki to'pchoq ot egari bila; kamar shamshiri murassa' ikki qabza; xanjari murassa' yigirma besh qabza; katora murassa' o'n olti qabza; jamdarayi murassa' ikki qabza; pichoqi hindu va bori oltun qabza; chahorqab to'rt savb; saqarlot chakman yigirma sekkiz savb.

Suhbat kuni ajab g'alaba yomg'ur yog'di. O'n uch martaba yomg'ur yog'di. Ba'zilarg'a yer tashqari tegib edi, g'arq o'l bo'ldilar.

Muhammad ko'kaldoshqa Samana viloyatini inoyat qilib, Sanbalg'a ilg'or ta'yin qilildi. Hisori Feruzani Humoyung'a juldu berilib edi. Sanbalni dag'i Humoyung'a inoyat qildim. Hindubekni Humoyun qoshida qo'yulub edi. Bu munosabattin Muhammadiy o'rnig'a Sanbalg'a ilg'or Hindubekni va Kattabekni va Malik Qosim Bobo Qashqani og'a-inisi bila, Mullo Ofoqni, Shayx Guranni Miyoni duobi tarkash bandlari bila ilg'or yiborildi.

Uch-to'rt navbat Qosim Sanbaliydin kishi kelib edikim, Biban haromxo'r Sanbalni qabab ojiz qilibtur, ilg'or kelsun deb. Biban bu shaq va hay'ati bila bizdinkim qochti, tog'ni domanalab borib qochqan ko'radagan afg'on va hindustoniyni yig'ib bu fatoratta yerni xoli topib, kelib Sanbalni qababdur.

Hindubek va Kattabek va ta'yin bo'lg'on ilg'or, Ahar guzarig'a yetib, suv kechmakka mashg'ul bo'lub, Malik Qosim Bobo Qashqani og'a-inisi bila ilgarrak ayururlar. Malik Qosim suv o'tgan bila yuz-yuz ellik kishi o'z og'a-inisi bila ildam-o'q yurub, namozi peshin Sanbalg'a yetar. Biban ham yasab, o'rdusidin chiqar. Malik Qosim alar tez-o'q yurub, qo'rg'onni orqag'a olib, ilik qo'sharlar. Biban to'xtay olmay qochar. Bir pora kishisining boshini kesib, bir necha fil va qalin ot va o'lja olur.

Tonglasig'a bu ilg'or beklari ham yetar. Qosim Sanbaliy kelib ko'rar. Vale qo'rg'onni bularga topshurmoq xush yoqmas. Hayal qilur.

Bir kun Shayx Guran, Hindubek alar bila so'zlashib, bir bahona bila Qosim Sanbaliyni bu beklar qoshig'a kelturub, bizning kishini Sanbal qo'rg'onig'a kiyurur. Qosim Sanbaliyning ko'ch va mutaalliqlarini solim va salomat chiqarib yibordilar.

Biyonag'a Qalandar piyodani yiborib, Nizomxong'a va'da va vaid farmonlari yiborildi. Bug'ina qit'ani badihada aytib, bitib yiborildi:

Bo turk siteza makun, ey miri Biyona,
Choloki-yu mardonagii turk ayonast.
Gar zud nayoi-yu nasihat nakuni go'sh,
Onjoki ayonast chi hojat ba bayonast.[1]

Biyona qo'rg'oni Hindustonning mashhur qal'alaridindur. Behush mardak qal'asining berkligiga ishonib, havsalasidin ortuqroq nimalar istid'o qilib yiboribtur. Aning kelgan kishisiga yaxshi javob bermay, qal'agirlik asbobig'a ishtig'ol ko'rsatildi.

Boboqulibekni Muhammad Zaytung'a va'da va vaid farmonlari bila yiborildi. Bu ham uzr aytib, hiyal qilibtur.

Rona Sango kofir agarchi biz Kobulda ekanda elchisi kelib, izhori dalvatxohliq qilib, mundoq qaror qilib edikim, podshoh ul tarafdin Dehli navohisig'a kelsalar, men bu saridin Agra ustig'a yuruymen.

---

[1] *Mazmuni:* "Biyona miri, Turk bilan o'ynashma, Turkning epchillik va mardligi hammaga ayon. Agar tez kelib nasihatni quloqqa olmasang, ayon bo'lgan gapni bayon qilishning nima hojati bor".

Men Ibrohimni bostim va Dehli va Agrani oldim: bu choqqacha bu kofirdin hech harakate zohir bo'lmadi. Necha mahaldin so'ng kelib, Kundar degan qo'rg'onnikim, Makanning Hasan otluq o'g'li anda edi, qabadi. Hasan Makandin necha qatla kishilar keldi, Makan hanuz kelib ko'rmaydur edi. Bu tegradagi qo'rg'onlar, misli Ita'va va Do'lpur, Gvaliyar, Biyona hanuz kirmaydurlar edi. Sharq sarig'a afg'onlar inod va sarkashlik maqomida edilar. Qanno'jdin ikki-uch ko'ch Agra sarig'a cheriklab o'lturub edilar. Yovuqdag'i gird-u go'shadin hanuz xotir tamom jam' bo'lmaydur edi. Bu jihattin aning ko'magiga kishi ayira olmaduk.

Ikki-uch oydin so'ng Hasan bechora bo'lub, ahd qilib, Kundar qo'rg'onini berdi. Rapriydag'i Husaynxon tavahhum qilib, Rapriyni tashlab chiqti. Rapriyni Muhammadali jang-jangga berildi. Qutbxonkim, Ita'vada edi, necha navbat va'da va vaid bila farmonlar yiborildi, ne kelib bizni ko'rdi, ne Ita'vadin solib chiqti.

Ita'vani Mahdiy Xojag'a inoyat qilib, Muhammad Sulton Mirzoni va Sultonmuhammad do'ldoy, Muhammadali jang-jang, Abdulaziz miroxur boshliq beklarni va ichkilardin bir pora qalin kishini ko'mak qo'shub, Ita'va ustiga yiborildi. Qanno'jni Sultonmuhammad do'ldoyg'a berildi. Feruzxon va Mahmudxon va Shayx Boyazid va Qozi Jiya boshliqlarg'akim, asru uluq rioyatlar qilib, Purab sari parganalar berilib edi, bular ham Ita'vag'a ta'yin bo'ldilar.

Muhammad Zaytun Do'lpurda o'lturub, hiyal qilib, kelmaydur edi. Do'lpurni Sulton Junayd barlosqa inoyat qilib, Odil Sulton, Muhammadiy ko'kaldosh, Shohmansur barlos, Qutluqqadam, Abdulloh Vali, Jonibek, Pirquli, Shohhusayn Borakiy boshliqlarni ta'yin qildukkim, Do'lpurni zo'rlab olib, Sulton Junaydqa topshurub, Biyona ustiga borg'aylar.

Bu cheriklarni ta'yin qilg'ondin so'ng, turk umarosini va hind umarosini tilab mashvarat qilib, bu so'zni orag'a soldukkim, Purab tog'iy, bog'iy umarokim, Nasirxon Nuhoniy va Ma'ruf Farmuliy boshliq bo'lg'ay, qirq-ellik ming kishi Gangdin o'tub, Qanno'jqa mutasarrif bo'lub, ikki-uch ko'ch berroq kelib o'lturubtur. Rona Sango kofir Kundarni olib, fitna va fasod maqomidadur. Pashkol

ham oxir bo‘la yovushti. Yo bog‘iy ustiga yo kofir ustiga mutavajjih bo‘lmoq vojib va lozim ko‘runadur. Bu gird va navohidag‘i qo‘rg‘onlarning ishi sahldur. Bu uluq dushmanlar daf’ bo‘lg‘ondin so‘ng bular qayon borg‘aylar.

Rona Sangoni muncha tasavvur qililmas edi. Borcha muttafiq ul-kalima arz qildilarkim, Rona Sango yiroqroqtur. Ma’lum emaskim yovuq ham kela olg‘ay. Bu yog‘iylarkim, muncha yovuq kelibturlar, bularning daf’i aham va avlodur.

Bu yog‘iylarning ustig‘a otlanmoqchi edukkim, Humoyun arzg‘a yetkurdikim, podshoh otlanmoq ne hojat, bu qulluqni men qilay.

Borchag‘a bu xush kelib, turk va hind umarosi bu ra’yni pisand tuttilar. Humoyunni Purabqa ta’yin qilib, Do‘lpurg‘a ta’yin qilg‘on cheriklarga Kobuliy Ahmad Qosimni chopturuldikim, ul cheriklar kelib, Humoyung‘a Chandvarda qo‘shulsun. Mahdiy Xoja, Muhammad Sulton Mirzo boshliq lta’va ustig‘a ta’yin bo‘lg‘on cheriklarga ham farmon bo‘ldikim, Humoyung‘a qo‘shulg‘aylar.

Panjshanba kuni, zulqa’da oyining o‘n uchida Humoyun safar qilib, Jalesar degan kentginagakim, Agradin uch kuro‘h bo‘lg‘ay, tushti. Bir kun anda tavaqquf qilib, andin ko‘chub, ko‘ch-barko‘ch mutavajjih bo‘ldi.

Panjshanba kuni, ushbu oyning yigirmasida Xoja Kalong‘a Kobulg‘a borurg‘a ruxsat bo‘ldi.

Doim xotirg‘a yetar edikim, Hindustonning bir ulug‘ aybi budurkim, oqar suvi yo‘qtur. Har yerda o‘lturushluq bo‘lsa, charxlar yasab, oqar suvlar qilib, tarhliq va siyoq yerlar yasasa bo‘lur. Agraga kelgandin bir necha kundin so‘ng ushbu maslahatqa Jo‘n suvidin o‘tub, bog‘ yerlarini mulohaza qilduk. Andoq besafo va xarob yerlar edikim, yuz karohat va noxushluq bila andin ubur ettuk. Bu yerning makruhlig‘i va noxushlig‘idin chorbog‘ xayoli xotirdin chiqti. Mundin o‘zga mundoq yovuq yer Agrada chun yo‘q edi, necha kundin so‘ng zarur bo‘lub, bu yerga-o‘q ilik qo‘yuldi. Ul ulug‘ chohkim, hammom suvi andindur, bunyod bo‘ldi. Yana bu parcha yerkim, anbiliy daraxtlari va musamman havz andadur, bulardin so‘ng ulug‘ havz va sahne bo‘ldi. Andin so‘ng tosh imorat olidag‘i

havz va tolor bo‘ldi. Andin so‘ng “Xilvatxona” bog‘chasi va uylari bo‘ldi. Andin so‘ng hammom bo‘ldi. Mundoq besafo va besiyoq Hindta tavr tarrohliqlar va siyoqliq bog‘chalar paydo bo‘ldi. Har go‘shada maqbul chamanlar, har chamanda muvajjah gul va nastaranlar murattab va mukammal bo‘ldi.

Hindustonning yana uch ishidin mutazarrir erduk: bir issig‘idin, yana bir gardidin, yana bir tund yelidin. Hammom har uchalasining dofii ermish. Gard va yel xud hammomda ne qilar. Issiq havolarda andoq sovuq bo‘ladurkim, yovuqdurkim, kishi sovuqqa to‘ngg‘ay. Hammomning bir hujrasinikim, qullatayn havz andadur, tamom toshdin tugatibturlar. Izorasi oq toshdin, o‘zga tamom farsh va saqfi qizil toshdinkim, Biyona toshidur.

Yana Xalifa va Shayx Zayn va Yunusali va har kimgakim daryo yoqasida yer tegib edi, siyoqlik va yaxshi tarhliq bog‘chalar va havzlar yasadilar. Laho‘r va Dipalpur dasturi bila charx rost qilib, suvlar joriy qildilar.

Hind eli bu tarh va bu andom bila yerlar ko‘rmagan jihatdin, Jo‘nning imoratlari qilg‘on tarafi yerlarga Kobul ot qo‘yubturlar. Yana qo‘rg‘on ichida Ibrohimning imorati bila fasilning orasida bir xoli yer edi. Anda ham bir uluq vayn buyurdum dahi-dardah. Hinduston istilohi bila zinaliq uluq chohni “vayn” derlar. Bu vaynni bu chorbog‘din burun bunyod qililib edi. Ayni pashkolda qazmoqqa mashg‘ul edilar. Necha navbat yiqildi. Muzdurlarni bosti. Rona Sangoning g‘azvidin so‘ng tamom bo‘ldi. Nechukkim, tarix toshida bitibturlar, itmomi g‘azvdin so‘ngra erkonig‘a ishora etibturlar. Tavr vayne voqe’ bo‘lubtur. Boridin quyig‘i tabaqasi uch ayvondur, yo‘li chohqa tushadur, zinadin-o‘qtur. Har uch ayvong‘a bir yo‘l-o‘q borur. Har ayvon bir-biridin uchar zina balandtur. Boridin quyig‘i ayvondin suv tortilg‘on chog‘da suv bir zina quyi tushar. Boridin yuqqorig‘i ayvong‘a pashkol vaqti suv ulg‘ayg‘onda gohi suv chiqar. O‘rtanchi tabaqasida bir qaznoqliq ayvondur. Bu ayvonning qarinasi bir gunbazdurkim, suv charxini evurur uy bu gumbazta evurulur. Yuqqorig‘i tabaqasi bir ayvondur, tashqari boqishliq choh ustidagi sahndin besh-olti zina quyiroq, ikki tarafdin zinadin bu ayvong‘a yo‘l borur. Rost tarafig‘a borur yo‘lning o‘trusida tarix toshidur. Bu chohning yonida yana

bir choh qo‘porilibturkim ul chohning tubi burung‘i chohning o‘rtasidin bir nima yuqqorroq bo‘lg‘ay. Mazkur bo‘lg‘on gunbazta charxning uyi evrulub, ul chohdin suv bu chohqa kelur. Bu chohqa yana bir charx yasalibturkim, ul charx bila suv fasilning ustiga chiqar. Fasil usti bila yuqqorig‘i bog‘chag‘a suv borur. Chohning zinasi chiqar yerda ham bir toshdin imorat bo‘lubtur. Bu shohning muhavvatasidin tashqari bir tosh masjid qililibtur, vale yaxshi qilmaydurlar. Hinduston tariqi bila qilibturlar.

Humoyun otlang‘on fursatta, Nasirxon Nuhoniy va Ma’ruf Farmuliy boshlig‘ bog‘iy umaro Jajmavda jamiyat qilib o‘lturub edilar, Humoyun o‘n-o‘n besh kuro‘h yo‘ldin Mo‘min atkani xabarg‘a yiborur, molg‘a chopqung‘a bo‘lur, yaxshig‘ina ham xabar keltura olmas. Mo‘min atkaning borg‘onidin xabardor bo‘lub, bu yog‘iylar turush bermay, qochib ketarlar, Mo‘min atkadin so‘ngra Qismtoy bila Bobochuhra va Bo‘chkani xabar uchun yiborurlar. Bu borg‘onlarning yog‘iyning buzulub, qochqanining xabarini kelturur. Humoyun yurub, Jajmavni olib o‘tub, Dalmav navohisida kelganda Fathxon Servaniy kelib ko‘rar. Fathxon Servaniyni Mahdiy Xoja va Muhammad Sulton Mirzog‘a qo‘shub, bizg‘a yibordi.

Ushbu yil Ubaydxon Buxorodin cherik tortib, Marv ustiga keldi. Marvning arkida o‘n-o‘n besh raiyat ekandur, olib qirib Marvning bandini qirq-ellik kunda bog‘lab, Saraxs ustiga bordi. Saraxsda o‘ttuz-qirq qizilbosh ekandur, darvozani tortib, qo‘rg‘onni bermaslar. Raiyatlar olaqishib darvozani ocharlar. O‘zbaklar kirib, bu qizilboshlarni ham qirarlar. Saraxsni olib, Tus va Mashhad ustiga borurlar. Mashhad eli bechora bo‘lub, kirarlar. Tusni sekkiz oy qabab, sulh bila olib, ahlg‘a turmay, tamom er atog‘lig‘ini qirib, xotunlarini asir qilurlar.

Ham ushbu yil Sulton Muzaffar Gujaratiyning Bahodurxon otliq o‘g‘likim, holo otasining o‘rnig‘a Gujaratta podshoh bo‘lubtur, otasidin yomonlab, Sulton Ibrohim qoshig‘a keldi. Bu beizzatona ko‘rdi. Panipat navohisida ekanda manga arzadoshtlari keldi. Men ham inoyatomiz mushfiqona farmonlar yiborib, tiladim. Kelur xayolda edi. Yana ra’yi munqalib bo‘lub, Ibrohim cherikidin ayrilib, Gujarat sari mutavajjih bo‘ldi.

Ushbu fursatlarda otasi Sulton Muzaffar favt bo‘lub, og‘asi Iskandarshohkim, Sulton Muzaffarning uluq o‘g‘li bo‘lg‘ay, otasi o‘rnig‘a Gujaratta podshoh bo‘ldi. Maoshining yomonlig‘idin Imodulmulk otliq quli jame bila hamjihat bo‘lub, Iskandarshohni bo‘g‘ub o‘lturub, Bahodurxonnikim, hanuz yo‘lda edi, tilab kelturub, otasining o‘rnig‘a o‘lturg‘uzdi. Bahodurshohqa mulaqqab bo‘ldi. Bu ham xub bordi. Imodulmulkdinkim, mundoq namakharomliq bosh urub edi, o‘lturub, jazosig‘a yetkurdi. Mundin boshqa ham otasidin qolg‘on beklarni xeyli o‘lturdi. Xeyli saffok va bebok yigit nishon beradurlar.

VAQOIYI SANAYI SALOSA VA SALOSINA VA TIS’A MIA[1]

Muharram oyida Foruqning tavalludining xabarini Bekvays kelturdi. Agarchi mundin burun bu xabarni bir piyoda kelturub edi, vale sevinchig‘a Bekvays bu oyda keldi. Odina kechasi, shavvol oyining yigirma uchida mutavallid bo‘lg‘ondur. Foruqqa mavsum bo‘ldi.

Biyona va ba’zi kirmagan qo‘rg‘onlar maslahatig‘a bir uluq qazon ustod Aliqulig‘a buyurulub erdikim, quyg‘ay. Ko‘ra va jam’i masolihini tayyor qilib, manga kishi yibordi. Dushanba kuni, muharram oyining o‘n beshida ustod Aliqulining qazon quyarining tafarrujig‘a borduk. Qozon quyar yerning girdida sekkiz ko‘ra qilib, olotni eritibtur. Har ko‘raning tubidin bir arig‘e bu qazonning qolibig‘a rost qilibtur. Biz borg‘och, ko‘ralarning teshuklarini ochti, har ariqdin erigan olot suvdek sharildob qolibg‘a kirar edi. Bir zamondin so‘ng qolib to‘lmay, bu ko‘ralardin kelaturgan erigan olotning kelmog‘i birar-birar munaqate’ bo‘ldi. Ko‘rada yo olotta qusure bor ekandur. Ustod Aliqulig‘a g‘arib yomon holate bo‘ldi. Darin edikim, o‘zini qolib ichidagi erigan misqa tashlag‘ay. Ustod Aliqulig‘a diljuyluq qilib, xil’at kiydurub, bu infi’oldin chiqarduk. Bir-ikki kun qolib sovug‘ondin so‘ng ochtilar. Ustod Aliquli ko‘p bashoshat bila kishi yiboribturkim, qazonning tosh uyi bequsurdur.

[1] To‘qqiz yuz o‘ttiz uchinchi (1526–1527-) yil voqealari.

Doruxonasini quymoq osondur. Qozonning tosh uyini chiqarib, jam'yeni aning islohig'a ta'yin qilib, o'zi qazonning doruxonasini quymoqqa mashg'ul bo'ldi.

Mahdiy Xoja Fathxon Servaniyni Humoyunning qoshidin olib keldi. Humoyundin Dalmavdin ayrilibturlar. Fathxonni yaxshi ko'rub, otasi A'zam Humoyunning parganalarini berib, yana ortuqsi viloyatlar ham inoyat bo'ldi. Bir karo'r-u oltmish laklik pargana berildi.

Hindustonda uluq rioyat qilg'on umarog'a muqarrariy xitoblar berurlar: ul jumladin biri A'zam Humoyundur, yana bir — Xonijahon va yana bir — Xonixonon. Muning otasining xitobi A'zam Humoyun edi. Bovujudi Humoyun bu xitob bila birovni muxotab qilmoqliq besurattur, bu xitobni bartaraf qildim, Fathxon Servaniyg'a Xonijahon xitob berildi.

Chahorshanba kuni, safar oyining sekkizida daraxtlarning yuqqorig'i yonidag'i uluq havzning yoqasida shomiyonalar tikib, majlis tartib qilib, Fathxon Servaniyni chog'ir majlisiga chorlab, chog'ir berib, kiygan dastor va bosh-oyog'imni inoyat qilib, bu inoyat va iltifot bila sarafroz qilib, viloyatig'a ruxsat berildi. Andoq muqarrar bo'ldikim, o'g'li Mahmudxon doim mulozamatta bo'lg'ay.

Chahorshanba kuni, muharram oyining yigirma to'rtida Muhammadali Haydar rikobdorni Humoyung'a qadag'a bila yiborildikim, shukr Purab yog'iylari qochmish. Bu borg'on kishi yetgach, Jo'npurg'a bir necha munosib beklarni ta'yin qilib, o'zing cherikni olib, bizga bot yetisha — kelgaysan. Rona Sango kofir yovuq qopuda kelibtur, aning fikrini bar asl qilaling.

Cheriklar Purab sari borg'ondin so'ng Turdibek Qo'chbekni va inisi Sherafganni va Muhammad Xalil axtabegini va og'a-inisi va axtachilari bila va Rustam turkmanni og'a-inisi bila va yana Hinduston elidin Ravuy Servaniyni ta'yin qilildikim, borib Biyona navohiysini chopib, talag'aylar. Agar qo'rg'ondag'ilarni va'da va istimolat bila bizga boqtura olsalar, boqturg'aylar. Yo'q ersa, chopib, talab, g'animni ojiz qilg'aylar.

Bu Biyonadag'i Nizomxonning bir og'asi, Olamxon otliq, Tahangar qo'rg'onida edi. Aning kishilari muqarrar kelib, qulluq

va davlatxohlig'ini arzga tegurdilar. Bu Olamxon o'ziga oldikim, podshohdin favj ta'yin bo'lsa, jami' Biyona va bu kentlarning tarkashbandilarini va'da va istimolat bila kelturmak va Biyona qo'rg'onini iliklamak manga tegdi.

Bu muqarrar bo'lg'on Turdibek boshliq ilg'or yigitlariga farmon bo'ldukim, Olamxon chun yerlik kishidur. Bu nav' qulluq va xizmatkorliqni o'ziga oladur. Biyona maslahatida aning saloh va savobdidi bila amal qiling.

Hinduston eli, agarchi ba'zisi qilich chopqay, vale aksar sipohiyliq roh va ravishidin va sardorliq yurush-turushidin oriy va bebahradurlar. Bu Olamxong'akim, bizning ilg'or qo'shulur, hech kishining so'ziga boqmay, ishning yaxshisi va yomonini mulohaza qilmay, Biyonag'a bu ilg'orni yovuq olib borur. Bizning borg'on ilg'or turkdin ikki yuz ellik-uch yuzga yovushur edi. Hindustoniydin va atrofiy cherikdin ikki mingdin bir nima ko'prak bo'lg'ay edi. Nizomxon va Biyonadag'i afg'on va sipohiy — to'rt mingdin ko'prak otliq cherik bor edi. Yayog'i xud o'n mingdin ham ko'prak edi. Bularni ko'rub, bilib, ushbu mazkur bo'lg'on otliq-yayoq cheriki bila tez-o'q bularning ustiga chiqar. Ildam yetib, qalin kishi ot solg'on bila bu ilg'or kishisini qochurur. Olamxon Tahangariynikim, og'osi edi, tushururlar. Yana besh-olti kishi ham olurlar. Bir pora partol oldururlar. Bovujudi bu harakat va'da va istimolat berib, burung'i va so'ngg'i jarimasini afv qilib, farmonlar yiborildi.

Rona Sango kofirning xabari tezrak bo'lg'ach, chora qila olmadi. Sayyid Rafe'ni tilab, Sayyid Rafe'ning tavassuti bila qo'rg'onni bizning kishiga topshurub, Sayyid Rafe' bila kelib, mulozamat davlatig'a musharraf bo'ldi. Yigirma laklik pargana Miyoni duobni inoyat qildim.

Do'st eshik og'ani Biyonag'a oriyati yiborildi. Necha kundin so'ng Biyonani Mahdixojag'a inoyat qilib, vajhi istiqomatini yetmish lak qilib, Biyonag'a ruxsat berildi.

Tatarxon Sarangxoniykim, Gvaliyarda edikim, kishisi kelib, izhori qulluq va davlatxohliq qilur edi. Kofir Kundarni olib Biyonag'a yovuqroq kelganda, Gvaliyar rojalaridin Darmankat yana Xonijahon otliq kofir Gvaliyar navohisig'a kelib, qal'a tamaig'a sho'r va fitna angiz qila boshladilar. Tatarxon batang kelib, Gval-

iyarni topshurmoq bo‘ldi. Beklar va ichkilar va aksar o‘bdon yigitlar tamom cherikta va har taraf ilg‘orda edilar. Rahimdodqa bir necha Bhiralik va Laho‘rluqni, Hastichi tunqatorni og‘a-inisi bila qo‘shub, ushbu mazkur bo‘lg‘onlarg‘a Gvaliyarda-o‘q parganalar ta’yin qilib yiborildi. Mullo Opoq va Shayx Guranni dag‘i yiborildikim, Rahimdodni Gvaliyarda o‘lturg‘uzub, kelgaylar. Bularkim Gvaliyarning yovug‘ig‘a borurlar, Tatarxonning ra’yi munqalib bo‘lub, bularni qal’ag‘a tilamas.

O‘shul asnoda Shayx Muhammad G‘avskim, darvesh kishidur, xeyli mashg‘ullug‘i ham bor, murid va as’hobi ham bisyordur, Gvaliyarning qo‘rg‘onining ichidan Rahimdodqa kishi yiborurkim, har nav’ qilib, qo‘rg‘ong‘a o‘zungizni solingkim, bu kishining ra’yi munqalib bo‘lur, fosid xayoldadur.

Bu xabar Rahimdodqa kelgach, aytib yiborurkim, tashqarilar kofirlar jihatidin muxotaradur. Men bir necha kishi bila qo‘rg‘ong‘a kiray, o‘zgalar tashqari tursun. Mubolag‘alar bila munga rozi bo‘lur. Ozroq kishi bila kirgach derkim, bu darvozada bizning kishi tursun. Hotiy Po‘lda o‘zining kishisini qo‘yar. Ushbu kecha-o‘q ushbu Hotiy Po‘ldin bo‘lg‘on kishisini kiyurur. Tonglasig‘a Tatarxon bechora bo‘lur, qo‘rg‘onni xohi-noxohi topshurub chiqar. Kelib, Agrada mulozamat qildi. Aning vajhi istiqomati Biyona parganasidin yigirma laklik ta’yin bo‘ldi.

Muhammad Zaytun ham chora qila olmay, Do‘lpurni topshurub, kelib mulozamat qildi. Anga bir necha laklik pargana inoyat bo‘ldi. Do‘lpurni xolisa qilib, shiqdorlig‘ini Abulfath turkmang‘a inoyat qilib, Do‘lpurg‘a yiborildi.

Hisori Feruza navohisida Hamidxon Sarangxoniy va bir pora paniy afg‘onlaridin va yana atrofiy afg‘onlardin uch-to‘rt ming jam’iyat qilib sho‘r fitna maqomida edilar.

Chahorshanba kuni, safar oyining o‘n beshida Chintemur Sultong‘a, Ahmadiy parvonachi va Abulfath turkman va Malikdod Karoniy va Mujohidxon Mo‘ltoniy boshliqlarni qo‘shub, bu afg‘onlarning ustig‘a ta’yin qilduq. Borib, yiroqtin ilg‘ob, bu afg‘onlarni yaxshi bosib, qalin kishisini qirib, g‘alaba boshlar yibordi.

Safar oyining oxirlarida Xojagi Asadkim, Iroqqa shahzoda Tahmospqa elchilikka borib edi, Sulaymon degan turkman bila kelib, savg'otlar kelturdi. Ul jumladin ikki charkas qiz edi.

Odina kuni, rabiul-avval oyining o'n oltisida g'arib voqe'a dast berdi: nechukkim, Kobulg'a bitigan kitobatda mashruh bitilib edi. Ul kitobatni-o'q beziyoda va benuqson munda kelturuldi. Ul kitobat budur:

Voqeayi uzmokim, jum'a kuni, rabiul-avval oyining o'n oltisida, tarix to'qquz yuz o'ttuz uchta ro'y berdi, tafsili budurkim, Ibrohimning onasi Bu'a badbaxt eshiturkim, men Hinduston elining iligidin nima yeydurman. Bu qissa mundoq edikim, uch-to'rt oy bu tarixdin burunroq Hinduston oshlarini chun ko'rmaydur edim, dedimkim, Ibrohimning bovurchilarini kelturdilar. Ellik-oltmishcha bovurchidin to'rtini saxladim. Bu kayfiyatni Bu'a eshitib, Ahmad choshnigirgakim, Hinduston eli bakavulni choshnigir deydurlar Ita'vag'a kishi yiborib kelturtub, bir dodak ilgiga chorso'ta qilg'on kog'azda bir to'vla zahr berur. To'vla ikki misqoldin bir nima ko'prak bo'lur. Nechukkim, burunroq mazkur bo'ldikim, Ahmad choshnigirga bergay. Ahmad bizning bovurchixonadag'i hindustoniy bovurchig'a berib, to'rt pargana va'da qilurkim, har tavr qilib, mening oshimg'a zahrni solg'ay. Ul dodakdinkim, zahrni Ahmad choshnigirga yiborur, yana bir dodakni aning so'ngicha yiborurkim, ko'rgay, ul zahrni beradurmu yo yo'qmu? Yaxshikim, qazong'a solmay, tabaqqa solur. Bu jihattin qazong'a solmaskim, bakavullarga ta'kidlar qilib edimkim, hindustoniylardin hazir bo'lg'aylar. Qazonda osh pishurur mahalda tottururlar ermish. Osh tortarda bizning bedavlat bakavullar g'ofil bo'lurlar. Chini ustiga yupqa nonni solur va non ustig'a ul kog'azdagi zahrning ozroq yarmini separ. Zahrning ustiga yog'liq qaliyani solur. Agar qaliya ustig'a sepsa edi, yo qazong'a solsa edi, yomon edi. Dast-pocha bo'lub, zahrning ulug' yarmini o'choqqa tashlar.

Odina kuni, kech namozi digar osh torttilar. Tovushqon oshidin xeyli yedim. Qaliya zardakka ham mayl qildim. Bu hindustoniy zahrliq oshning ustidin bir-ikki tikka mayl qildim. Qaliya olib yedim. Hech noxush maza ma'lum bo'lmadi. Qoq go'shttin bir-

ikki tikka oldim. Ko‘nglum barham urdi. O‘tgan kun qoq go‘shtni yeganimda bir noxush maza anda bor edi. Ko‘nglumning barham urg‘onin andin xayol qildim. Yana bir ko‘nglum qo‘zg‘olib keldi. Dasturxon ustida ikki-uch marta ko‘nglum barham urub, qusayozdim. Oxir ko‘rdumkim, bo‘lmas, qo‘ptum. Obxonag‘a borg‘uncha yo‘lda yana bir navbat qusayozdim. Obxonag‘a borib, qalin qustim. Hargiz oshdin so‘ng qusmas edim. Balki ichganda ham qusmas edim.

Ko‘nglumg‘a shubha kechti. Bovurchini saxlatib buyurdimkim, ul qayni itga berib, itni saxlag‘aylar. Tonglasig‘a bir pahrga yovuq it beholroq bo‘lub, qorni dam qilg‘ondek bo‘ldi. Har necha tosh bila urdilar, evrushtilar, qo‘pmadi. Kun tushgacha bu holi bor edi. Andin so‘ngra qo‘pti. O‘lmadi. Bir-ikki chuhra ham bu oshdin yegandur. Tonglasig‘a alar ham qalin qustilar. Birisining xud holi xarob edi. Oxir bori xalos bo‘ldilar. Misra’: *Rasida bud baloye, vale baxayr guzasht.*[1]

Tengri manga boshdin jon berdi. Ul dunyodin keladurmen. Onadin emdi tug‘dum. Men xasta o‘lub erdim. Tirildim. Jon qadrini billoh emdi bildim.

Sultonmuhammad baxshig‘a buyurdumkim, bovurchini ehtiyot qilg‘ay. Qiying‘akim tutar, mazkur bo‘lg‘ondek, birin-birin sharhi bila aytur.

Dushanba kuni devon kuni buyurdumkim, akobir va ashrof va umaro va vuzaro devonda hozir bo‘lg‘aylar. Ul ikki er kishini va ikki xotun kishini kelturub so‘rg‘aylar va bayoni voqe’ni sharhi va basti bila ayttilar. Ul choshnigirni pora-pora qildurdum. Bovurchini tiriklay terisini so‘ydurdum. Ul xotunlardin birisini fil ostig‘a soldurdum. Birini ehtiyot qildurdum. Ul ham o‘z amalig‘a giriftor bo‘lub, jazosig‘a yetgusidur.

Shanba kuni bir ayoq sut ichtim. Yakshanba kuni ham bir ayoq sut ichtim. “Gili maxtum”ni ham araqqa hal qilib ichdim. Dushanba kuni sutga “gili maxtum”ni va “taryoki foruq”ni ezib ichtim. Sut ichimni xeyli surdi. Seshanba kuni, avvalg‘i kuni safroi so‘xtadek qora-qora nimalar daf’ bo‘ldi. Shukr, holo hech

[1] *Mazmuni:* “Bir balo yetishgan edi, biroq yaxshilik bila kechdi”.

qissa yo‘qtur. Jon mundoq aziz nima emish, muncha bilmas edim, ul misra’ borkim:

Kim o‘lar holatqa yetsa, ul bilur jon qadrini.

Har qachon bu voqe’ayi hoila xotirimg‘a kelsa, bexost holim mutag‘ayyir bo‘lur. Tengri taoloning inoyati bor ekandur. Manga yangi boshdin jon bag‘ishladi. Munung shukrini ne til bila qilg‘aymen. Xotirlarg‘a taraddud kechmag‘ay deb, har ne voqe’ bo‘lg‘onni sharhi va basti bila bitidim. Agarchi tilga, og‘izg‘a siqqusiz qo‘rqqudek voqe’a edi. Shukr Tengrig‘a, yana kun ko‘rarim bor ekandur. Xayr va xubluq bila o‘tti. Hech dag‘dag‘a va taraddud xotirlaringizg‘a kechurmang deb, seshanba kuni, rabiul-avval oyining yigirmasida Chahorbog‘da erurda bitildi”.

Bulardin forig‘ bo‘lub, bu bitilgan xatni Kobulg‘a yiborildi. Chun mundoq ulug‘ gunoh bu badbaxttin sarbar urdi. Yunusali bila Xojagi Asadg‘a buyuruldikim, naqd va jins va qul va dodakini olg‘ondin so‘ng, Abdurrahim shig‘ovulg‘a topshuruldikim, ehtiyot bila saxlag‘ay. Bu aning nabirasi, Ibrohimning o‘g‘linikim, xeyli ta’zim va ehtirom bila nigohdosht qililur edi. Chun mundoq qasde bu tabaqadin sodir bo‘ldi. Ibrohimning o‘g‘lini munda saxlamoqning salohini ko‘rmay, panjshanba kuni, rabiul-avval oyining yigirma to‘qquzida Mullo Sarsong‘akim, Komron qoshidin ba’zi ish-kuch uchun kelib edi, qo‘shub Komrong‘a yiborildi.

Humoyunkim, Purab tog‘i yog‘iylar ustiga borib edi, Jo‘npurni fath qilib G‘ozipurg‘a Nasirxonning ustig‘a ildam bordi. Xabar topib, Gang daryosini kechgan ekandur. G‘ozipurdin Xarid ustig‘a bordi. Andag‘i afg‘onlar ham xabar topib, Saru suvini kechgan ekandur. Xaridni cherik eli toroj qilib, andin yondi. Men muqarrar qilg‘on yo‘sunluq Shohmir Husayn bila Sulton Junaydni bir pora o‘bdon yigitlar bila Jo‘npurda qo‘yub, Qozi Jiyani ham bular bila ta’yin qildi. Avadqa Shayx Boyazidni muqarrar qildi. Bu muhimmotni zabt va saranjom qilib, Kurara Manikpur navohisidin Gang daryosini o‘tub, Kalpiy yo‘li bila mutavajjih bo‘lur vaqtta, Olamxon va Jalolxon Jaghatkim Kalpiyda edi, arzadoshti kelur edi, o‘zi kelmaydur edi, Humo-

yun Kalpiy to‘g‘risi yetganda kishi yiborib, dag‘dag‘ani aning ko‘nglidin chiqarib, o‘zi bila olib keldi.

Yakshanba kuni, rabiul-oxir oyining uchida “Hasht bihisht” Bog‘ida Humoyun kelib, mulozamat qildi. Ushbu kun Xojado‘st-xovand ham Kobuldin keldi.

Bu kunlarda Mahdixojaning kishisi paydar-pay kela boshladikim, Rona Sangoning keluri tahqiq bo‘ldi. Hasanxon Mevatiy ham Ronag‘a qo‘shulmoqchi emish. Bularning fikrini barasl qilmoq kerak. Cheriktin ilgarrak bir pora ko‘mak kishi ham Biyonag‘a kelsa, davlatg‘a munosibdur deb, cherik otlanmoqqa azm-jazm qilib, o‘zumizdin ilgarrak Muhammad Sulton Mirzo, Yunusali, Shohmansur barlos, Kattabek, Qismtoy, Bo‘jaka boshliqlarni Biyonag‘a ilg‘or yiborildi.

Hasanxon Mevatiyning Nohirxon otliq o‘g‘li Ibrohimning urushida ilikka tushub edi, garavga saxlab eduk. Bu jihattin otasi Hasanxon zohirda omad-u rafte qilur edi. O‘g‘lini doim tilar edi. Ba’zining xotirig‘a yettikim, Hasanxonning istimolasi jihatidin o‘g‘lini yiborilsa ko‘prak mustamol bo‘lub, xizmatkorliqni yaxshiroq bajoy kelturg‘ay. Hasanxonning o‘g‘li Nohirxong‘a xil’at kiydurub, otasig‘a va’dalar qilib ruxsat berildi. Bu munofiq mardak xud o‘g‘lining ruxsatig‘a ma’tal ekandur. O‘g‘lining ruxsatini xabar topqoch, o‘g‘li yetmasdin burun-o‘q, Alvardin chiqib kelib, Rona Sangog‘a To‘dada kelib qo‘shuldi. Aning o‘g‘lini mundoq mahalda ruxsat bermoq behisob ekandur.

Bu fursatlarda yomg‘ur xeyli yog‘ar edi. Doim suhbatlar tutulur edi. Humoyun ham suhbatlarda bo‘lur edi. Agarchi mutanaffir edi, ul bir necha kun irtikob qildi.

Bu avonda o‘tgan g‘aroyib voqeottin biri budurkim, Humoyun Qal’ayi Zafardin Hinduston cherikiga kelurda yo‘ldin Mullo Bobo Pashag‘ariy va inisi Boboshayx qochib, Kistanqaro Sultong‘a bordilar. Balxdag‘ilar ojiz bo‘ldilar. Balx Kistanqaro Sultonning iligiga tushti. Bu kovok mardak inisi bila bu tarafning ish-kuchini bo‘yinlarig‘a olib, Aybak va Xurram va Sorbog‘ navohisig‘a kelurlar. Shoh Iskandar Balxning kirganidin bepoy bo‘lub, G‘o‘riy qal’asini o‘zbakka berur. Mullo Bobo bila Boboshayx bir necha o‘zbak kishisi bila G‘o‘riy qo‘rg‘onig‘a kelib kirarlar. Mirhama-

ning qo‘rg‘oni chun yaqin edi, chora qila olmas, o‘zbakka kirar. Bir necha kundin so‘ng Mirhamani jamoati bila ko‘churub, Balx sori eltar maslahatidin Boboshayx bir necha o‘zbak kishisi bila Mirhamaning qo‘rg‘onig‘a kelurlar. Mirhama Boboshayxni qo‘rg‘onida tushurur. O‘zgalarni har yerda — har yerda o‘toq berur. Mirhama Boboshayxni chobqulab, bir necha kishisi bila band qilib, Tengriberdiga Qunduzg‘a kishi chopturur. Tengriberdi Yorali va Abdullatifni bir necha o‘bdon yigiti bila yiborur. Bular yetkuncha Mullo Bobo o‘zbak kishisi bila Mirhamaning qo‘rg‘onig‘a kelib, urush-murush solur xayoli qilur. Hech ish qila olmas. Tengriberdining kishisiga qo‘shulub, Qunduz keldilar.

Boboshayxning bir inisi yomon ekandur. Ul jihattin boshini kesib, ushbu fursatlarda Mirhama kelturdi. Inoyatlar va shafqatlar bila sarafroz qilib, aqron va amsolidin mumtoz ayladim. Boqi shig‘ovul borg‘onda bu ikki ko‘hna bedavlatning boshig‘a birar ser oltun va’da qilib edim. Bu inoyatlardin boshqa, bir ser oltun o‘shal va’da yo‘suni bila Mirhamag‘a berildi.

Bu fursatta Qismtoykim, Biyonag‘a ilg‘or borib edi, bir necha bosh kesib kelturdi. Qismtoy bila Bo‘jaka bir necha qazoq yigitlar bila til tuta borg‘onda ikki bo‘lak kofirning chopqunchisini bosib, yetmish-sekson kishi olurlar. Hasanxon Mevatiyning tahqiq kelib qo‘shulg‘on xabarini Qismtoy ayta keldi.

Yakshanba kuni, oyning sekkizida Ustod Aliquli o‘shul uluq qazoni bilakim, quyarda tosh uyi benuqson edi, doruxonasini ham so‘ngra quyub, tayyor qilib edi, tosh otarida tafarrujig‘a bordim. Namozi digar bor edi, tosh otti. Ming olti yuz qadam bordi. Ustodg‘a kamar xanjar va xil’at va to‘pchoq ot in’om bo‘ldi.

Dushanba kuni, jumodiul-avval oyining to‘qquzida g‘azo niyati bila safar qilib, mahallottin chiqib, tuzda tushuldi. Uchto‘rt kun munda cherik yig‘ilmoqqa va cherikning jabdug‘i qilmoqqa kutub turduk. Chun Hinduston elig‘a xeyli e’timod yo‘q edi, har tarafg‘a-har tarafg‘a bu Hinduston umarosidin ilg‘or bitildi: Olamxonni Gvaliyarg‘a ilg‘or yiborildikim, borib Rahimdodg‘a ko‘mak bo‘lg‘ay. Makanni va Qosimbek Sanbaliyni va Homid va og‘a-inisi bila va Muhammad Zaytunni Sanbalg‘a ilg‘or bitildi.

Ushbu yurtta xabar keldikim, Rona Sango bo‘lg‘on cheriki bila Biyonaning yaqinig‘acha chopar. Qorovulliqqa borg‘onlar xabar yetkura olmaslar. Balki qo‘rg‘ong‘a ham kira olmaslar. Ko‘rg‘on eli qo‘rg‘ondin yiroqroq va besirfaroq chiqarlar. Yog‘iy zo‘rroq kelib, bularni durbatur. Sangarxon janjuha anda shahid bo‘ldi.

Bu g‘avg‘oda Kattabek jibasiz-o‘q chopib chiqar. Bir kofirni yayoqlatib olur mahalda Kattabekning bir navkarining qilichini olib, Kattabekning kitfig‘a-o‘q chopar. G‘alaba tashvishlar tortti. Rona Sangoning g‘azosida kela olmadi. Necha mahaldin so‘ng yaxshiroq bo‘ldi. Vale ma’yubroq bo‘lubtur.

Qismtoy va Shohmansur barlos va har kimki, Biyonadin keldi, bilmon qo‘rqqonlarimu edi, yo elni qo‘rqutqonlarimu edi: Qofirning cherikini jald va jarrorliq bila asru ko‘p sitoyish va ta’rif qildilar.

Safar qilg‘on yurttin Qosim miroxurni beldorlar bila yiborildikim, Madhakur parganasidakim, o‘rdu tushar yerdur, qalin choh qozdurg‘ay.

Shanba kuni, jumodiul-avval oyining o‘n to‘rtida Agra navohisidin ko‘chub, chohlar qozilg‘on yurtqa kelib tushuldi. Ertasig‘a andin ko‘chtuk. Xotirg‘a kechtikim, bu navohida uluq o‘rdug‘a suyi vafo qilur yer Sekriydur. Ehtimol borkim kofir, suvni olib tushgay. Bu jihattin burong‘or, javong‘or, g‘ul yasol yasab-o‘q mutavajjih bo‘lduk. Darvesh Muhammad sorbon bila Qismtoykim, Biyonag‘a borib-kelib, yer-suvni ko‘rub-bilib edi, ilgari Sekriy ko‘lining yoqasida yurt ko‘ra yiborildi. Kelib, yurtta tushub, Mahdixojag‘a, Biyonadag‘ilarg‘a kishi chopturuldikim, betavaqquf kelib, qo‘shulg‘aylar.

Humoyunning navkari Bekmirak mo‘g‘ulni bir necha yigit bila kofirdin xabar olg‘ali yiborildi. Kechasiga borib, xabar olib, tonglasi xabar kelturdilarkim, g‘anim kishisi Busovardin bir kuro‘h ilgarrak kelib tushgan ermish. Ham ushbu kun Mahdixoja va Muhammad Sulton Mirzo va Biyonadag‘i ilg‘or kelib qo‘shuldilar. Beklar navbat bila qaravulluqqa ta’yin bo‘ldilar.

Abdulaziz qaravulluq navbatida ilgari-keyinni mulohaza qilmay, rost Kanvahag‘a boribturkim, Sekriydin besh kuro‘h yo‘ldur. Kofir ilgarrak ko‘chgan ekandur bularning mundoq jilovsiz ilgari

borg‘onlarini bilib, to‘rt-besh ming kishi tez-o‘q yetib kelurlar. Abdulaziz va Mullo Opoq ming besh yuzcha kishi bo‘lg‘ay edi. G‘anim kishisini chog‘lamay, bular ham ilik qo‘sharlar. Qalin kishi olg‘on bila-o‘q tebrar. Bu xabar bizga kelgach, Muhibali xalifani navkarlari bila yiborduk. Mullo Husaynni va yana ba’zilarni ubruq-subruq bularning ko‘makiga yiborduk. So‘ngra Muhammadali jang-jangni ham yiborildi.

Ilgari ta’yin bo‘lg‘onlar, Muhibali alar yetguncha Abdulaziz alarni tebratib, tug‘ini olib, Mullo Ne’mat va Mullo Dovud va Mullo Opoqning inisi va yana bir nechani olib, shahid qilg‘on ekandurlar. Bular yetgach, Tohir Tabariy, Muhibalining tag‘oyisi chopar, ko‘mak yetmas. Tohirni o‘shanda-o‘q olurlar. Muhibali ham urush asnosida yiqilur. Boltu ko‘ndalondin kirib, Muhibalini chiqarur. Bir kuro‘hg‘acha bularning keynicha kelurlar. Muhammadali jang-jangning qorasi paydo bo‘lg‘ach, turarlar.

Bizga payo-pay xabar keldikim, g‘anim kishisi yovuq keldi.

Jiba kiyib, otlarga kejim solib, yarog‘lanib, chopa otlanduk. Buyurdumkim, arobalarni tortib kelturg‘aylar. Bir kuro‘h kelduk. G‘anim kishisi yong‘on ekandur. Yonimizda uluq ko‘l edi. Suv maslahatig‘a ushbu yerda tushuldi. Arobalarni ilgari mazbut qilib, zanjirlar bila arobalarni marbut ayladuk. Har ikki aroba fosilasi yetti-sekkiz qari bo‘lg‘ay erdikim, zanjir tortilur edi. Mustafo Rumiy Rum dasturi bila aroba qilib edi. Xeyli chust va chaspon yaxshi arobalar edi. Chun Ustod Aliquli ziddona maosh qilur edi, bu jihattin Mustafoni burong‘orda Humoyunning olida ta’yin qilildi Aroba yetmagan yerga xurosoniy va hindustoniy beldorlar va qalandiylarni solib, xandaq qozduruldi.

Bu kofirning mundoq ildam kelishidin va Biyonada bo‘lg‘on urush ishidin va Shohmansur va Qismtoy va Biyonadin kelganlarning ta’rif va sitoyishidin cherik elida bedillig‘ zohir bo‘ladur edi. Abdulazizning bosturg‘oni xud bir sari bo‘ldi. Elning itmiynoni xotiri va cherikning istehkomi zohiri uchun aroba yetmagan yeriga yig‘ochdin sepoyadek nima yasab, har ikki sepoyaning orasinikim, yetti-sakkiz qari bo‘lg‘ay, uyning xomidin arg‘amchilar qilib, mazbut va marbut qilildi. Bu asbob va olot muhayyo va mukammal bo‘lg‘uncha yigirma-yigirma besh kunga tortti.

Ushbu fursatta Kobuldin Sulton Husayn Mirzoning qiz nabirasi, Qosim Husayn Sulton va Ahmad Yusuf, Sayyid Yusuf va Qivom O'rdushoh yana ba'zi yakka-yarimdin besh yuzcha kishi keldilar. Muhammad Sharif Munajjim shumnafas ham bular bila keldi. Bobodo'st suvchikim, chog'ir uchun Kobulg'a borib edi, G'aznining muvajjah chog'irlaridin uch qator tevada yuklab, ul ham bular bila keldi.

Mundoq mahaldakim, o'tgan vaqoye' va holot parishon so'z va kalimottin, nechukkim mazkur bo'ldi, cherik elining taraddudi va tavahhumi bisyor edi. Muhammad Sharif Munajjim shumnafas, agarchi manga aytur yorosi yo'q edi, har kimga yo'luqsa mubolag'alar bila aytur edikim, "Bu ayyomda Mirrix g'arb saridur, har kim bu tarafdin urushsa mag'lub bo'lur". Mundoq shumnafas nekim surdi, bedil elning ko'nglini ko'prak sindurdi. Aning bu parishon so'zlarig'a go'sh qilmay, qilur ishlarimizni tikilmay, urush ishida bajid va masof qilmoqqa mustaid bo'lduk.

Yakshanba kuni, oyning yigirma ikkisida Shayx Jamolni yiborildikim, Miyoni duob tarkashbandlaridin va Dehlidin yig'a olg'oncha cherik yig'ib, Mevatiyning kentlarini chopib, talab, iligidin kelganini taqsir qilmag'ay. To bularg'a ul tarafdin xaduge bo'lg'ay. Mullo Turkalikim, Kobuldin keladur edi, farmon bo'ldukim, Shayx Jamoliy bila qo'shulub, Mevatni chopmoqta va buzmoqta taqsir qilmag'aylar. Mag'fur devonga ham bu yo'sunluq farmon bo'ldi. Borib, Mevatning bir necha yoqa buchqoqdag'i kentlarini chopib, talab, asir qilibturlar. Ul mamardin bularg'a chandon xaduk bo'lmadi.

Dushanba kuni, jumodiul-avval oyining yigirma uchida sayr qila otlandim. Sayr asnosida xotirimg'a yettikim, hamisha tavba dag'dag'asi xotirimda bor edi. Bu nomashru amr irtikobidin aladdavom ko'nglumda g'ubor edi. Dedimkim, ey nafs:

Chand boshi zi maosy mazakash,
Tavba ham bemaza nest, bichash.[1]
Necha isyon bila oludalig'ing,

[1] *Mazmuni:* "Qachongacha gunoh ishlardan zavq olasan; tavba ham bemaza emas, undan ham totib ko'r".

Necha hirmon aro osudalig'ing?
Necha nafsingga bo'lursen tobe',
Necha umrungni qilursen zoye'?
Niyati g'azv ilakim yurubsen,
O'lmakingni o'zunga ko'rubsen,
Kimki o'lmak o'ziga jazm etar,
Ushbu holatta bilursenki netar,
Dur etar jumla manohidin o'zin,
Aritur barcha gunohidin o'zin.
Xush qilib o'zni bu kechmakliktin,
Tavba qildim chog'ir ichmakliktin.
Oltun-u nuqra surohi-yu ayoq,
Majlis oloti tamomin ul choq,
Hozir aylab borini sindurdum,
Tark etib mayni, ko'ngul tindurdum.

Bu sindurulg'on oltun-kumush surohiy va olotni mustahiqlarg'a va darveshlarg'a ulashildi. Ul kishikim, tavbada muvofaqat qilib edi, Asas edi. Soqol qirmoqta va qo'ymoqta muvofaqat qilib edi. Ul kechasi va tonglasi beklardin va ichkilardin va sipohiylardin va g'ayri sipohiydin uch yuzga yaqin kishi tavba qildilar. Hozir chog'irlarni to'kturub, Bobodo'st kelturgan chog'irlarni buyurdukkim, tuz solib, sirka qilg'aylar. Chog'irlarni to'kkan yerda bir vayn qozduruldi. Niyat qildimkim, bu vaynni tosh bila qo'portib, bu vaynning yonida buq'ayi xayre qilg'aylar.

Muharram oyi, to'qquz yuz o'ttuz beshdakim,[1] borib Gvaliyarni sayr qildim, yong'onda Do'lpurdin Sekriy keldim. Bu vayn tamom bo'lub edi.

Burunroq niyat qilib erdimkim, Rona Sango kofirg'a zafar topsam, tamg'ani musulmonlarg'a bag'ishlay. Tavba asnosida Darvesh Muhammad sorbon bila Shayxi Zayn tamg'a baxshishini yod berdilar. Dedimkim, yaxshi yod berdingiz. Iligimizdagi viloyatlarda musulmonlarning tamg'asi baxshish bo'ldi. Munshiy-

[1] Milodiy hisob bilan 1528-yil.

larni tilab, buyurdumkim, bu ikki azim ush-sha'n umurkim, voqe' bo'ldi, buning ixborig'a farmonlar bitigaylar.

Shayx Zaynning inshosi bila farmonlar bitilib, jami' qalamravg'a yiborildi. Ul insho budur:

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR FARMONI (TAVBA FARMONI) TARJIMASI[1]

Nahmadu Tavvoban yuhibbut-tavvobina va yuhibbul-mutatahhirina va nashkuru Vahhoban yahdil muzannibina va yag'firul-mustag'firiyna va nusolliy alo xayri xolqihi Muhammadin va olihit-tayyibiyna va sohbihit-tohiriyn.

(At-Tavvob — tavbalarni ko'p-ko'p qabul etuvchi Zotga hamd aytamizki, U tavba qilguvchilarni va poklanguvchilarni sevguvchidir.

Yana al-Vahhob — in'om va ehsoni mo'l, (bandalariga) badalsiz, evazsiz ato etuvchi, ne'matlarining oldi-orti uzilmaydigan, hech kimni ajratmasdan butun yaratganlariga ne'matlarini yog'diruvchi Zotga shukr aytamizki, U Zot gunohkorlarni hidoyat etuvchi — to'g'ri yo'lga boshlovchi va istig'for aytib, kechirim so'raydigan bandalarni mag'firat qilguvchidir.

Va yaralmishlarning eng yaxshisi bo'lgan hazrati Muhammadga, ul zotning pokiza xonadoni ahllariga va pok sahobalariga salovot — duo va durudlar aytamiz.)[2]

Sadoqat va to'g'rilik injulari naqshini o'zida aks ettira oluvchi hamda o'z sabablar shakl-u suratini o'zida jamlovchi bo'lgan yetuk aql egalarining fikr oinasi ushbu ma'no chechaklarining gavharini oshkor etadiki, inson tabiati o'zining fitrati-yaratilishiga binoan, nafs xohish-istalariga moyil qilib yaratilgandir. Kishining

[1] Zahirddin Muhammad Boburning ushbu farmoni tarixda Tavba farmoni deb mashhur bo'lgan, chunki unda ichkilikdan va boshqa noshar'iy ishlardan tavba qilish zarurati ifodalangan. Mazkur farmonning o'zbekcha matniga Saidbek Hasanov va Shokirxon Rustamxo'jayev tarjimasi asos qilib olindi va unga ba'zi tuzatish va aniqliklar kiritildi. Oyatlar ma'nosi esa kamina (M. Kenjabek) tarjimasidagi "Anvor ul-Qur'on" ("Fayz ul-Furqon") kitobidan olindi.

[2] *M. Kenjabek* tarjimasi.

maylini uyg'otadigan (gunohga sabab buluvchi) shahvatli narsalarni tark etish esa Alloh taoloning tavfiqi va Ilohiy ko'makka bog'liqdir. Darhaqiqat, bashar zotining nafsi yomonlikka mayl etishdan uzoq emas, zero (oyat borkim):

"Va mo ubarriu nafsiy innan-nafsa laammoratun bissu'"

"Men nafsimni pokka chiqar(moqchi e)**masman.**
Darhaqiqat, ...nafs mudom yomonlikka buyurguvchidir".

Bas, yomonliklardan saqlanish faqatgina Maliki G'afur — kechirguvchi yakka hukmron Zot (bo'lmish Alloh taolo)ning lutf-u marhamati bilangina mumkin bo'ladi (oyati karima borkim):

"Zalika fazlullohi yu'tihi may-yasho',
vallohu zul fazlil-'aziym".

"Bu Allohning fazl-u karamidirki, uni O'zi xohlaganiga berur.
Alloh ulug' fazl-u karam sohibidir".

Bu so'zlarni ifoda etib, ularni bayon etishdan maqsad shulki, insonlik taqozosi sababli, podshohlar rasm-rusumi, podshohlik lavozimi, jahon sohiblari odatiga ko'ra, shohdan tortib to sipohiylargacha o'zlarining navqironlik paytlarida shariat man qilgan ba'zi amallarga va ayrim huzur-halavotlarga ruju qilinar edi. Ma'lum bir fursatdan keyin esa pushaymonlik va hasrat onlari kelgach, man etilgan narsalarni birma-bir tark etilib, Alloh subhonahu va taologa ixlos bilan **tavbayi Nasuh** (gunohga qaytmaslik sharti bilan qilingan so'nggi chin tavba) qilish orqali ularga qaytish eshigi butunlay yopilar edi. Ammo maqsad va talablarning eng muhimi va buyukrog'i bo'lgan ichkilikdan qaytish tavbasi:

"Al-umuuru marhunatun bi avqotiho"

"Barcha ishlar o'z vaqtlariga bog'liqdir" —
("Har bir ishning o'z vaqt-u soati bordir")

degan so'zning pardasi ortiga berkinib, yuzini ko'rsatmay kelar edi. Nihoyat, bu xayrli soatlarda zo'r g'ayrat bilan o'z nafsimiz ko'yiga qarshi jihodga astoydil bel bog'lab, shavkatli Islom lashkarlari bilan kofirlarga qarshi jangga kirishish arafasida g'ayb ilhomchisi va shubhadan yiroq haqiqat jarchisidan:

"Alam ya'ni lil-laziyna amanu an taxsha'a qulubuhum li-zikrillahi"

"Iymon keltirganlar uchun Allohning zikriga... yumshash vaqti kelmadimi?"

degan g'oyibona kalomni eshitgach, gunoh va sarkashlik sabablarini ildizi bilan qo'porib tashlab, tavba eshigini astoydil qoqdik. Va natijada tavfiq yo'llovchisi:

"Man qora'a boban va lajja valaja"

(Kimki astoydil eshik qoqsa, kiradi)

degan mazmunga muvofiq, qabul eshigini ochdi va avvalo, bizni jihodi akbar — katta jihod hisoblangan nafsga qarshi (o'z nafsimizni tiyish uchun) jang boshlashga amr qildi. Alqissa:

"Robbana, zolamna anfusana"
"Yo Rabbimiz! Biz o'z jonimizga zulm qildik"

oyatini ixlos tiliga keltirib,

"Tubtu ilayka va ana avval ul-mu'miniyn"
"O'zingga tavba qildim va men imon keltirganlarning avvali — peshqadamiman!"

degan gapni dil lavhiga naqsh qilib yozdik va qalb xazinasida maxfiy qolgan ichkilikdan qaytish tavbasi bo'lgan istakni amalga oshirdik.

Ushbu xayrli hukm bois, zafarli xizmatchilarimiz ichkilik bazmlarini o'tmishda "bezab" kelgan hamda shariat (hukmlari) izzat-hurmatini xor-zorlik (pomollik) tuprog'iga belashga (sabab bo'lgan) va ziynatda samo yulduzlari kabi bo'lgan ko'plab tilla va kumush qadahlar va boshqa asboblarni yerga urib parchalab, ularni miskin va bechoralar(ning oyoqlari osti)ga tashlab berdilar. Inshoallohu taolo, yaqin orada (kofirlarning) but va sanamlarini ham ana shunday holda sindirib, parchalab yuborishga muvaffaq bo'lurmiz... Qabul qilinishga yaqin bo'lgan bu tavba barakotidan dargoh (shoh devoni) muqarrablaridan ko'plari:

"An-nasu 'alo dini mulukihim"
"Insonlar o'z podshohlarining dinida
(yo'li, ra'yi, farmonida va siyosati ostida) **bo'ladilar"**

(hikmatining) taqozosiga ko'ra, bu majlisning o'zidayoq tavba sharafiga erishdilar va may ichishdan butunlay qaytdilar. Allohning buyruq va qaytarishlariga bo'ysunib, chekinuvchilar holiga qadar to'da-to'da bo'lib, soat sayin shu saodat bilan baxtiyor bo'lmoqdalar. Umid shuki:

"Ad-dollu 'alal-xayri ka fo'ilihi"
"Yaxshilikka dalolat qiluvchi kishi —
o'sha yaxshilikni qilgan kishi kabidir"

deganlari kabi mazkur amallarning savobi tufaylidan xushbaxt Podshohning umri uzoq bo'lib, shu saodat barakotidan olg'a qadam bosish va g'oliblik kundan kun ziyoda bo'lgay!

Bu niyat amalga oshib, mamlakatda tinchlik-osoyishtalik to'liq hukm sura boshlagach, olam ahli bo'ysunishi lozim bo'lgan Farmonni ijro etish sharafiga muvaffaq bo'linib, Alloh taoloning panohida saqlanajak mamlakatimizda — Alloh taolo har xil ofat va xavf-xatarlardan O'zi omon saqlasin — **mutlaqo, hech bir kishi ichkilik ichmasin. Uni hosil qilishga urinmasin. Ichkilik tayyorlamasin. Sotmasin va sotib olmasin. O'zida saqlamasin. Boshqa yerga olib bormasin va u yerdan keltirmasin**:

"Fajtanibuhu la'allakum tuflihun"

"**Bas, bulardan** (ichkilik, qimor, but-sanamlar, omad — fol o'qlari kabi harom narsalardan) **saqlaninglar, toki najot topgaysizlar**".

Ushbu fath-u g'alabalarning shukronasi va tavbai Nasuh - gunohga qaytmaslik sharti bilan bilan qilingan so'nggi chin tavba qabul bo'lishining xayr-sadaqasi uchun podshohlikning saxovat daryosi jo'sh urib, yurt obodonligi va insoniylik ko'rki bo'lgan saxovat to'lqinlari zohir bo'ldi: natijada butun mamlakat bo'ylab, o'tgan sultonlardan meros bo'lib kelgan va daromadi haddan ortiq hisoblangan, ammo mohiyatan payg'ambarlar Sayyidi (hazrati Muhammad alayhissalom) olib kelgan shariat qoidalariga xilof bo'lgan tamg'a-bojni musulmonlar zimmasidan olib tashlash haqida farmon qilindi.

Ushbu farmonga binoan, hech bir shahar, qishloq, yo'l, ko'cha, guzar va bandargohlarda (portlarda) tamg'a olmasinlar va undirmasinlar hamda bu hukmning bandlariga o'zgartish kiritmasinlar (zero, oyat borkim):

"Fa man baddalahu ba'da ma sami'ahu fa innama ismuhu 'alallazina yubaddilunah".

"Endi kimki uni eshitganidan keyin o'zgartirsa, gunohi faqat uni o'zgartirganlarning bo'ynigadir".

Podshohning mehribonlik soyasida bo'lgan turk, tojik, arab, ajam, hindiy, forsiy fuqaro va sipoh — barcha millatlar, hamma Odam farzandlari ushbu mangu ehsonga suyangan holda umidvor bo'lib, abadiy birlashgan davlatimiz haqqiga duoda bo'lsinlar hamda ushbu hukm ijrosidan chetga chiqishga yo'l qo'ymasinlar va og'ishmay farmonga muvofiq ish olib borsinlar!

Ushbu hukm ulug' Podshoh imzosi ila yuqoridan yetib borsa, unga e'timod qilib (ishonch va e'tiqod bilan) amal qilsinlar!

Kutiba bi-'amril-'oliy a'lal-lahul-muta'oliy va xallada naqazahu fiy 24 shahri jumodal-uvlo, sanati 932.

(Alloh hamisha hifz-u himoyasida asraguvchi Podshoh hazratlarining oliy amrlariga muvofiq, tarix 932-sana, jumodul-avval oyining 24-kuni yozildi.)
(Milodiy 1526-yil 17-mart, chorshanba.)

Ushbu ayyomda o'tgan vaqoye'din nechukkim mazkur bo'ldi, uluq-kichikta dag'dag'a va taraddud ko'p edi. Hech kimdin mardona so'z va dalerona ra'y eshitilmas edi. Hikoyat deguchi vuzaroning va viloyat teguchi umaroning na so'zlari mardona edi, na tadbirlari, na o'zlari sohib himmatona edi, na taqdirlari.

Bu yurushta Xalifa yaxshilar bordi. Zabt va istehkom bobida jid va ehtimomni taqsir qilmadi.

Oxir elning mundoq bedilliqlarini so'rub va bu nav' sustluqlarini ko'rub, bir tadbir xotirimg'a yetti. Jami' beklarni va yigitlarni chorlab dedimkim:

"Beklar va yigitlar!

Harki omad ba jahon ahli fano xohad bud,
On ki poyanda-vu boqist, Xudo xohad bud.[1]

Har kimki hayot majlisig'a kiribtur, oqibat ajal paymonasidin ichgusidur va har kichikim, tiriklik manzilig'a kelibtur, oxir dunyo g'amxonasidin kechgusidur. Yomon ot bila tirilgandin, yaxshi ot bila o'lgan yaxshiroq.

Ba nomi neko' gar bimiram ravost,
Maro nom boyad ki tan margrost.[2]

Tengri taolo bu nav' saodatni bizga nasib qilibtur va mundoq davlatni bizga qarib aylabtur. O'lgan — shahid, o'lturgan — g'ozi.

[1] *Mazmuni:* "Har kimsa bu jahong'a kelarkan, oxirda yo'qlikka ketadi, abadiy qoluvchi yolg'iz Allohdir".

[2] *Mazmuni:* "Men yaxshi nom bilan o'lganim afzal, chunki tan o'lguvchidir".

Barcha Tengrining kalomi oti-la ont ichmak kerakkim, hech kim bu qitoldin yuz yondurur xayol qilmag'ay, to badandin joni ayrilmag'uncha, bu muhoraba va muqotaladin ayrilmag'ay".

Bek va navkar uluq-kichik borcha rag'bat bila Mus'hafni ilikka olib, ushbu mazmun bila ahd va shart qildilar. Tavr tadbire edi. Yovuqtin, yiroqtin do'st, dushman ko'rgali, eshitgali yaxshi bo'ldi.

Ushbu ayyomda to'sh-to'shdin sho'r va fitna qoyim bo'ldi. Husaynxon Nuhoniy Rapriyni kelib oldi. Qutbxonning kishisi Chandvarni oldi. Rustamxon degan bir mardak Miyoni duobdag'i tarkashbandlarni yig'ushturub, kelib Ko'yilni olib, Kichik Alini band qildi. Sanbalni Zohid tashlab chiqti. Qanno'jni Sultonmuhammad do'ldoy qo'yub keldi. Gvaliyarni gvaliyarlik kofirlar kelib, muhosara qildi. Olamxonnikim, Gvaliyarg'a ko'mak yiborilib edi, Gvaliyarg'a bormay, o'z viloyatig'a bordi. Har kun har taraftin bir noxush xabar kelur edi. Cherikdin ba'zi hindustoniylar qocha kirishtilar: Haybatxon Karkandoz qochib, Sanbalg'a bordi. Hasanxon Barival qochib, kofirg'a kirdi. Bularg'a parvo qilmay, olimizg'a-o'q mutavajjih bo'lduk.

Arobalar va g'altaklik sepoyalar, bu asbob va olotkim tayyor bo'ldi, seshanba kuni, jumodiuloxir oyining to'qquzida, Navro'z kuni ko'chtuk. Burong'or, javong'or, g'ul yasol yasab, olimizda arobalarni va g'altaklik sepoyalarni yurutub, bularning keyinida Ustod Aliqulini jami' tufangandozlari bila ta'yin qilildikim, yayoq arobaning keynidin ayrilmay, yasol bila yurugaylar. Yasollar yerlik-yeriga kelgandin so'ng, jami' yasollarg'a ildam qatrab yetib, burong'or, javong'or, g'uldag'i beklar va yigitlar va sipohiylarg'a ko'ngullar berib, har qaysi bo'lakning qaysi yerda turushini, ne yo'sunluq yurushini muqarrar va muayyan qilib ushbu tartib va nasaq bila bir kuro'hcha yo'l kelib tushtuk.

Kofir kishisi ham xabardor bo'lub, o'trudin bo'lak-bo'lak yasab keldilar. Aroba va xandaq bila o'rdu tushgandin so'ng, o'rduni va o'rdu o'trusini mazbut va mustahkam qilildi. Chun bu kun urush xayoli yo'q edi, oz-og'loq yigit-yalang ilgari chiqib, g'anim kishisi bila ilik olishib, shugunlashtilar. Bir necha kofirni olib, boshini kesib kelturdilar. Malik Qosim ham bir necha bosh kesib kelturdi. Malik Qosim yaxshi bordi. Ushmuncha bila cherik eli-

ning ko‘ngli xeyli qo‘pti, quvondi. Elga o‘zgacha tahniyat paydo bo‘ldi.

Tonglasi beklar ko‘chub, urushur xayolimiz bor edikim, Xalifa va ba’zi davlatxohlar arzg‘a yetkurdilarkim, chun muqarrar bo‘lg‘on yurt yovuqtur, ani xandaqlab, mazbut qilib-o‘q ko‘chulsa, davlatqa munosibtur. Xandaq maslahati uchun Xalifa otlanib, xandaq yerlarini beldorlarg‘a ta’yin qilib, muhassillar muqarrar qilib keldi.

Shanba kuni, jumodiul-oxir oyining o‘n uchida arobalarni olimizg‘a tortturub, burong‘or, javong‘or, g‘ul yasol bila bir kuro‘hqa yovuq yo‘l kelib, muqarrar bo‘lg‘on yurtqa tushuldi. Ba’zi chodirlar tikilib, ba’zi tikilmoqda erdikim, xabar kelturdilarkim, yog‘iyning yasoli paydo bo‘ldi. Filhol otlanib, farmon bo‘ldukim, burong‘or burong‘org‘a, javong‘or javong‘org‘a, yerlik yeriga borib arobalar bila yasollarni mazbut va murattab qilg‘aylar.

Chun bu “Fathnoma”din islom cherikining kayfiyati va kuffor xaylining kamiyati, sufuf va yasolning turushlari va ahli islom va ahli kufrning urushlari mushaxxas va ma’lum bo‘lur, ul jihattin beziyoda va nuqson o‘shul “Fathnoma”kim, Shayx Zayn insho qilib edi sabt bo‘ldi.

ZAHIRUDDIN MUHAMMAD BOBUR G‘OZIY FARMONI

(TARJIMASI)

(Alhamdulillohillaziy soddaqo va’dahu va nasoro ‘abdahu va a’azza jundahu va hazamal-ahzoba vahdahu va (fa) lo shay’a ba’dahu.)

Hamd bo‘lsin Ul Allohgakim, bergan va’dasini rost chiqargandir, bandasiga nusrat bergandir, lashkarini g‘olib qilgandir, yakka O‘zi (dushman) guruhlar(i)ni tor-mor etgandir. Undan boshqa (abadiy) hech narsa yo‘qdir!

(Yo man rofa’a daoimal-islomi binasri avliyoihir-roshiydina va vaza’a qavoimal-asnomi biqahri a’doihil-moridina fa quti’a

dobirul-qavmillaziyna zolamu, valhamdulillohi Robbil'olamina va sollallohu 'alo xoyri xolqihi Muhammadin Sayyidilg'uzzoti val-mujohidiyna va 'alo olihi va as'hobihil-hudoti ilo yavmid-diyn.)

To'g'ri yo'ldan borguvchi do'stlariga g'alaba ato etib, Islom ustunlarini yuqori ko'targuvchi, sanamlarning tayanchlarini parchalab, isyonkor dushmanlarini tor-mor qilguvchi va qavm zolimlarini qirib tashlaguvchi Alloh subhonahu va taologa hamdlar bo'lsin! Hamd-u sano barcha olamlarning Rabbi bo'lmish Alloh uchundir!

Allohning salavotlari O'zi yaratganlarining eng a'losi, g'oziylar va mujohidlar sayyidi (hazrati) Muhammadga, u zotning ahli oilasiga hamda to qiyomat kunigacha to'g'ri yo'lni ko'rsatib bergan sahobalariga bo'lsin! Ammo ba'd...

Alloh taologa hamd-u sano aytish tufayli Uning ne'matlari ketma-ket kelib turur hamda Alloh taologa shukr qilish Uning ne'matlarining izma-iz kelib turishiga sabab bo'lur. Har bir ne'matga bir marta shukr keltirish vojibdir hamda har bir shukr uchun yana bir ne'mat va halovat kelgusidir. Shukr qilguvchilarga ajr-mukofot berish insonning qo'lidan kelmas, hattoki eng qodir hisoblanganlar ham bunga ojizlik qilurlar.

Alalxusus, biror ne'mat uchun aytilajak shukr o'rniga hayoti dunyodagi barcha boylik ham Oxiratda berilajak buyuk ajr-mukofot o'rnini bosa olmas.

Shu ma'noda, kuchli kofirlar ustidan g'alaba qozonish va boy fojirlardan ustun kelishdan boshqa yo'l ham yo'qki, bundaylar to'g'risida:

("**Ulaika humul-kafiratul-fajirah**")

"**Ana shular inkorchi-kofirlar,** (Haq va haqiqatdan toygan, gunohga botgan va haddan oshgan) **fojirlardir**"

degan oyat nozil bo'lgan va aql sohiblarining nazarida bu g'alabadan ko'ra buyukroq saodat ko'rinmas.

Cheksiz ne'matlar sohibi bo'lgan Allohga shukrki, tug'ilgandan to shu damgacha yaxshilikni istovchi va to'g'rilikni o'ylovchi bo'lgan ko'ngilning asl-haqiqiy matlabi va tub maqsadi bo'lib

kelgan u buyuk saodat va u ulug‘ ehson bu muborak kunlarda yakka hukmron bo‘lgan buyuk Allohning lutf-u karam borgohidan yuz ko‘rsatib qoldi. Fattohi beminnat — minnatsiz fath yo‘llarini ochuvchi, Fayyozi beillat — nuqsonsiz fayz sochuvchi (saxovatli) Zot bo‘lmish Alloh taolo mushkullarni ochuvchi va fayz sochuvchi yangi zafar kalidi bilan yangidan fayz eshiklari sari g‘alaba qozongan shohimizning umid chehralarini ochdi. Sevinchga to‘lgan qo‘shinlarimizning atoqli nomlari izzatli g‘oziylar daftariga yozildi va Islom tug‘i zafarli lashkarlarimizning madadi bilan ko‘tarilish va yuksalish avjiga yetdi.

Bu saodat va davlatning sodir va zohir bo‘lishi bunday yuzaga keldi:

Islom tayanchi bo‘lgan lashkarlarimiz qilichlarining shu’lasi fath va zafar nurlari bilan hind mamlakatlarini munavvar qilgach, ilgarigi “Fathnoma”larda bayon qilinganidek, yordamchilar ko‘magi bilan Dehli, Agra, Jo‘npur, Xariyd, Bihar va boshqa o‘lkalarda ham g‘alaba nishonli bayroqlarimizni ko‘tardi. Xalqlarning ko‘pchilik musulmon va kofir toifalari bizning qutlug‘ podshohligimizga bo‘ysunib, tobelik yo‘liga sadoqat va ixlos qadamini qo‘yib borayotgan edilar.

Ammo Rona Sango kofir o‘tgan vaqtlarda qutlug‘ podshohligimizga bo‘ysunganligini iqror qilib kelgan bo‘lsa ham, hozirda:

(“Aba vastakbara va kana minal-kafiriyn”)

“... U (Iblis) **bosh tortdi** (sajda qilmadi), **kibr qildi va kofirlardan bo‘ldi”**

oyatining mazmuniga muvofiq, shayton kabi bosh tortib, bizdan ajralganlarga bosh bo‘ldi va shu bilan bir qancha toifalarning birikishiga sababchi bo‘ldiki, ba’zilarining gardanida zunnor tavqi la’nati va ayrimlarining murtadlik tikani etagiga giriftor bo‘ldi. U kofiri la’in — xazalahu fi yavmiddiyn — Qiyomat kuni Alloh yordamsiz tashlab qo‘ygur — u mal’un kofirning istilosi Hind viloyatida shu martabada ediki, podshohlik davlatining quyoshi porlashidan avval va shahanshohlik xalifaligi nurining

barq urishidan ilgari, shu bilan birga, katga rojalar va roylar bu qirg'inda uning farmoniga bo'ysunganlari holda bu urushda uning jilovida bo'lgan va murtadlik bilan tavsiflangan hokimlar va yo'lboshshilar o'z ulug'liklarini nazarda tutib, hech bir qirg'inda unga bo'ysunmaganlar, balki u bilan birlashmagan va hech bir safarda suhbatdoshlik va rafiqlik yo'lini tutmagan edilar.

Bu keng o'lkaning barcha ulug' sultonlari, chunonchi: Dehli sultoni, Gujarot sultoni, Mondu sultoni va boshqalari o'zga kofirlar bilan birlashmay, u fasodchiga qarshilik ko'rsatishdan ojiz bo'lganlari sababli shirinso'zlik ila muloyimlik yo'lini tutib, u bilan murosa qilib kelgan edilar. Kofirlik tug'ini islom mamlakatlarining ikki yuzga yaqin shahrida o'rnatib, masjid va ibodatxonalarni xarob qildi, u joylardagi mo'minlarning xotin, bola-chaqalari va ularning tarafdorlarini asirga oldi. Uning kuch-quvvati oddiy holatdan o'tib, shu darajaga yetib bordiki, Hindda qaror topgan qoidaga ko'ra, bir laklik viloyatni yuz otliq va bir kururli viloyatni o'n ming otliq hisoblaydilar. U kofirlar sardorining qo'lga kiritgan yurtlari o'n kururga yetdi. Bu jami bir lak otliq o'rnida bo'ladi.

Shu kunlarda, odatda, hech qachon hech bir jangda biron-bir musulmon nomdor kofirlarga yordam bermay kelgan bo'lsa-da, islom lashkarlariga adovati borligi sababli uning zulmat sari yetaklangan lashkarlari safini kengaytirdilar. Shunga o'xshash, xuddi tutunday sarkashlik da'vosida bo'lgan va turli joylardagi kofirlarning boshlig'i hisoblangan o'nta mustaqil hokim u yaramas kofirga kishan va zanjir kabi yopishib oldi. "**Asharai mubashshara**"ga — **jannatiy ekanlari bashorat qilingan o'n nafar zot**ga qarshi o'laroq, yomonlik tug'ini yoygan **o'nta kofirga tobe bo'lganlari** va qo'l ostidagi qo'shinlari hamda g'oyat keng viloyatlari bor bo'lsa-da, oyatda kelganidek:

("Fabashshirhum bi 'azabin aliym")

"Siz ularga o'ta alamli azob xabarini bering".

Chunonchi, Salohiddin o'ttiz ming otliq va Mediniy Rav o'n ikki ming otliq, Raval Uday Sing Bagariy o'n ikki ming otliq,

Hasanxon Mevatiy o'n ikki ming otliq, Barmal Idriy to'rt ming otliq, Nripat Hara yetti ming otliq, Satraviy Keyshiy olti ming otliq, Dharam Dev to'rt ming otliq, Birsing Dev to'rt ming otliq lashkari bo'lgan viloyatga ega edi.

Mahmudxon Iskandarxon o'g'lining garchi viloyat va qishlog'i bo'lmasa ham, sardorlik umidida taxminan o'n ming otliqni jam' qilgan edi. Sihat-salomatlik va tinchlik vodiysidan uzoqlashganlarning barcha jamoasi, Hind qishloq va viloyatlarida davom etib kelgan qoida bo'yicha, hammasi bo'lib, ikki lak-u bir mingga yetgan edi.

Alqissa, u mag'rur ichi qora, bag'ritosh kofirlarning ko'ngillarini yuzaki biriktirgach (oyati karimada):

("Zulumotin ba'zuho favqo ba'z")

"Zulmatlar ustida zulmatlar"

deyilganidek, Islom ahliga qarshilik ko'rsatish va ular bilan urushish hamda **yaralmishlarning sayyidi bo'lgan hazrati Payg'ambar alayhissalotu vassalom shariati asosini** vayron etish yo'liga o'tdi. Podshohning jangchi lashkarlari boshiga Allohning balosi bo'lib, bir ko'zi ko'r Dajjol kabi yopirilib, "**Qazo-yu qadar yetishsa, ko'z ko'r bo'ladi**" degan hukmni xulq va nomus egalarining o'tkir nazarlariga manzur qildilar va:

("Man jahada fa innamo yujahidu linafsih")

"**Kimki** (nafsini isloh etishda yoki Alloh yo'lida) **jihod qilsa** (g'ayrat va fidoyilik ko'rsatsa), **faqat o'zi** (o'z foydasi) **uchun jihod qilgan bo'lur**"

oyatini mulohaza qilib, yana oyatda kelgan:

("Jahidul-kuffora val-munofiqin")

"Kofirlarga va munofiqlarga qarshi jihod qiling"

degan bajarilishi lozim bo'lgan hukm vojib bo'ldi.

(Hijriy) 933-(to‘quz yuz o‘tuz uchinchi) yil jumodius-soniy oyining shanba, o‘n uchinchi, kuni, Alloh subhonahu va taolo shanba kuningizni muborak qilsin, Biyona muzofotinnng Konvo mavzeyidagi tog‘ atrofida dushmandan ikki kuruh masofada g‘alaba nishonli Islom lashkarlarining chodirlari tikildi. Islom suvoriylarining hashamat va dabdabalari din dushmanlari va kofiri la’inlarning quloqlariga yetishi bilanoq, ahli Islom Ka’basini buzishga bel bog‘lagan **As’hobi fil — Fil egalari** kabi, Muhammad (alayhissalom) ummatining muxoliflari ham tog‘ jussali va dev haybatli fillarni o‘zlariga madadkor va tayanch qilgan holda, bir jon, bir tan bo‘lib, o‘zlarining qabih lashkarlarini tartibga keltirdilar.

Nazm:

Ba on filho hinduvoni zalil,
Shuda g‘arra monandi “as’hobi fil”,
Chu shomi ajal jumla makruhu shum,
Siyahtar zi shab, beshtar az nujum.
Hama hamchu otash, va lekin chu dud,
Kashida sar az kin ba charxi kabud.
Chu mo‘r omadand az yamin-u yasor,
Suvor-u piyoda hazoron-hazor.

Tarjimasi:

Filga mag‘rur bo‘lib hindiylar — zalil,
Keldilar misoli u “As’hobi fil”,
Ajal tuni kabi yoqimsiz, shumroq,
Kechadan qoraroq, yulduzdan ko‘proq,
Hammasi olov, lek tutunday qora,
Kin ila bo‘y cho‘zib ko‘kka tobora,
Keldi o‘ng-u so‘ldan chumolidek yov,
Ming-minglab lashkari, suvoriy, yayov.

Urush qasdida yengilmas o‘rdu tomon yo‘naldilar. Shijoat bo‘stonining daraxtlariga o‘xshagan g‘azotchi islom lashkarlari sanavbarday saf tortib, sanavbarsifat po‘lat qalpoqlarining quyoshday porlaguvchi uchlarini:

(“Val-mujohiduna fiy sabililloh”)

“Alloh yo‘lida jang qiluvchilar”

bo‘lgan qalblari singari yuksaklik avjiga yetkazdilar. Saflari “Saddi Iskandariy” to‘g‘onidek metin va tarkibi Payg‘ambar alayhis-salom shariatining yo‘llari kabi to‘g‘ri va mustahkam edi. Matonat quvvatining mustahkamligi (oyati karimada tavsiflangan):

(“Kaanna-hum bunyanun marsus”)

“Xuddi qo‘rg‘oshin bilan mahkamlangan jips imoratdek saf bog‘lashgan kabi”

bo‘lib, yutuq va muvaffaqiyati esa (oyati karimadagi):

(“Ulaika ‘alo hudam-mir-Rabbihim va ulaika humul-muflihun”)

“Ana o‘shalar Rabbilari tarafidan (ko‘rsatilgan) **to‘g‘ri yo‘lda bo‘luvchilar hamda najotga — murodga yetuvchilarning ayni o‘zlaridir”**

deyilgan kalom ularga xos sifat bo‘ldi.

Qit’a:

Dar on raxna ne az tibo-u vahim,
Chu ra’yi shahanshoh-u dini qavim.
Alamhoyi o‘ farshi farsho hama,
Alifhoyi “Inna fatahna” hama.

Tarjimasi:

Ul safda bo‘lmagay qo‘rquv ila g‘am,
Chunki shoh ra’yida, haq dinda mahkam!
Tug‘lari hilpirar, bari yuksak — tik,
“Inna fatahna”ning aliflaridek.

Hushyorlik va ehtiyotkorlikni ko‘zda tutib, qo‘shinning old tomoniga qo‘yilgan tufangchi-o‘qchilar va ra’dandoz-chaqmoqchi-

larni Rum jangchilari tariqasida panaga olish uchun, aravalardan bir saf tartib berib, ular bir-birlariga zanjir bilan bog‘landi.

Alqissa, islom lashkarlari shunday intizom bilan mustahkam himoya barpo qildilarki, buyuk aql va yuksak falak uning tadbirkori va tartib beruvchisiga tahsinlar o‘qidi.

Bu tartib va intizomni, quvvat va istehkomni vujudga keltirishda hazrat Sultonning yaqinlaridan bo‘lmish xoqoniy davlatning tayanchi Nizomiddin Ali Xalifadodning hamma sa’y-harakat va tadbirlari tahsinga sazovor bo‘lib, uning barcha rahbarlik va ish yuritishlari podshohning porloq ra’yiga maqbul bo‘ldi. Podshohning qarorgohi g‘ul maqomida (guruh o‘rtasida) bo‘lishiga qaror qilindi.

G‘ulning o‘ng tomonida: madadga Malikil-musta’on (yordam so‘raladigan yagona hukmdor) bo‘lmish Allohning lutflariga xos bo‘lgan saodatli, izzatli, qutlug‘ birodar Chintemur sulton; hazrati Allohning nazarlariga manzur bo‘lgan Sulaymonshoh; hidoyat topgan valiy nasabli janobi Xoja Kamoliddin Do‘stxovand; oliy saltanat tayanchi, eng yaqin va xos sohiblarning ko‘rki bo‘lgan Kamoliddin Yunusali; xoslar tayanchi, komil ixlosli Jaloliddin Shohmansur barlos; xoslar tayanchi, xos sohiblarning ko‘rki bo‘lgan Nizomiddin Darvesh Muhammad sorbon; xoslar tayanchi, sodiq ixlosli Shihobiddin Abdulloh kitobdor va Nizomiddin Do‘st eshikog‘o o‘z o‘rinlarida qaror topdilar.

G‘ulning chap tomonida: saltanat sohibi, xalifa nasabli on Hazratga xos xayrixoh bo‘lgan Sulton Alouddin Olamxon ibn Sulton Bahlul Lo‘diy; yuqorida aytib o‘tilgan hazrati Sulton yaqinlaridan bo‘lmish sadri a’zam xaloyiqpanoh, Islom diniga xayrixoh Shayx Zayni Xavofiy; yuqorida aytib o‘tilgan hazrati Sultonning yaqini bo‘lmish xoslar tayanchi, komil ixlosli Kamoliddin Muhibali o‘g‘li; marhum Qo‘ch Ahmadbekning og‘asi bo‘lmish xoslar tayanchi Nizomiddin Turdibek; aslzoda va a’yonlar buyuk tayanchi, ulug‘ xon Oroyishxon; mazkur Qo‘chbek marhumning o‘g‘li Sherafgan; millatlararo vazirlarning buyuk dasturi Xoja Kamoliddin Husayn va Buyuk Devon jamoasining ko‘zga ko‘ringan a’zolari muqarrar qilingan o‘rinda hozir bo‘ldilar.

Barong‘orda aziz farzandi arjumand, saodatyor, buyuk Yaratguvchining inoyatiga manzur bo‘lgan, saltanat va qudrat burjining yorug‘ yulduzi, qul va hurlar (bandi va ozodlar) og‘zida madh etilgan saltanat va xilofatning faxr-u iftixori Muhammad Humoyun Bahodir qaror topdi; saltanat janobi aziz farzandi arjumandning o‘ng tarafida on Hazratga xos xayrixoh bo‘lgan Qosim Husayn Sulton; xoslar tayanchi Nizomiddin Ahmad Yusuf o‘g‘loqchi; komil ixlosli, mamlakat ishonchi Jaloliddin Hindubek qavchin; mamlakat ishonchi, sodiq ixlosli Jaloliddin Xisrav ko‘kaltosh; mamlakat ishonchi, Qivombek O‘rdushoh; xoslar tayanchi, komil aqida va ixlos sohibi Vali Xozin Qaroqo‘zi; xoslar tayanchi Nizomiddin Pirquli Siystoniy; millatlararo vazirlar tayanchi Xoja Kamoliddin Pahlavon Badaxshiy; xoslar tayanchi Nizomiddin Abdushshukr va a’yonlar tayanchi Iroq elchisi Sulaymon oqo; Siyston elchisi Husayn oqolar qaror topdilar. Yuqorida tilga olingan badavlat g‘olib farzandi arjumandning chap tomoniga nasabi oliyjanob sayyidlar avlodiga bog‘liq bo‘lgan Mirhama; xoslar tayanchi, komil ixlosli Shamsiddin Muhammadiy Ko‘kaltosh va Nizomiddin Xojagi Asad Xondorlar tayin etildilar.

Barong‘orda hind amirlaridan mamlakat tayanchi, xonlar xoni Dilovarxon, a’yonlar tayanchi Malikdod Karaniy va a’yonlar tayanchi, shayxlar shayxi Shayx Go‘ran — har birlari amr etilgan joylarda turdilar.

Islom shiorli qo‘shinning javong‘orida sayyidlar avlodining urug‘ boshlig‘i, Toho va Yosin xonadonining iftixori, Sayyidulmursaliyn — Alloh yuborgan Payg‘ambarlar sayyidi bo‘lgan (hazrati) Muhammad alayhissalom zurriyotining peshqadam namunasi Sayyid Mahdixoja; eng aziz va buyuk Yaratguvchining inoyatilarga manzur bo‘lgan ulug‘ birodar Muhammad Sulton Mirzo; saltanat sohibi, xalifa nasabli on Hazratga xos xayrixoh bo‘lgan Odil Sulton Mahdiy Sulton o‘g‘li; komil ixlosli, mamlakat ishonchi Mu’izziddin Abdulaziz miroxur; mamlakat ishonchi Shamsuddin Muhammadali jang-jang; xoslar tayanchi, komil ixlosli Jaloliddin Qutluqqadam qarovul; xoslar tayanchi, komil ixlosli Jaloliddin

Shohhusayn Boorakiy Mo‘g‘ul G‘onshi va Nizomiddin Jonibek Muhammadbek atkalar saf tortdilar.

Bu tarafda hind amirlaridan mazkur Sulton Alouddin o‘g‘illari sultonlar natijasi Kamolxon va Jalolxon; a’yonlar tayanchi Alixon Shayxzoda Farmuliy va a’yonlar tayanchi Nizomxon Biyonalar tayin bo‘lgan edilar.

To‘lg‘ama[1] uchun xoslar ishonchi komil ixlosli Turdika va Bobo Qashqaning og‘asi Malik Qosim barcha mo‘g‘ul to‘dalari bilan barong‘or tomonida; xoslar tayanchi to‘g‘ri ixlosli Mo‘min atka, xoslar tayanchi Rustam turkman boshliq xos lashkarlardan bir to‘dasi bilan javong‘or tomonda nomzod bo‘ldilar.

Xoslar tayanchi, komil ixlosli eng ko‘zga ko‘ringan mutaxassis Nizomiddin Sultonmuhammad Baxshiy Islom g‘oziylari a’yon va arkonlarini tayinlangan joylarda saqlagan holda, bizning amrimizni kutib turar edi.

Tavochi va yasovullar tevarak-atrofga yuborilib, lashkar va sipohiylarni zabt qilish bobidagi hukmlarimizni buyuk sultonlarga, izzatli amirlarga va hurmatli g‘oziylarga yetkazib turardilar.

Qo‘shin uchun kerakli qurol-yarog‘ barpo va muhayyo bo‘lib, har kishi o‘z joyiga borib turganda, so‘zsiz bajarilishi zarur bo‘lgan sharafli farmon sodir bo‘ldi:

“Hech kim buyruqsiz turgan o‘rnidan qimirlamasin va ruxsatsiz urushga kirishmasin!”

Mazkur kundan biroz vaqt o‘tgandan keyin, ikki qarama-qarshi tomon bir-biriga yaqin kelib, jang boshlanib ketdi. Ikki tomon g‘uli, go‘yo nur va zulmat kabi, bir-birlariga qarshi turib, barong‘or va javong‘orda shunday ulug‘ urush bo‘ldiki, Yer yuziga zilzila va yuksak osmonga g‘ulg‘ula tushdi. Kofirlarning shaqoqatli javong‘ori Islomning muborak lashkari barong‘ori tomon yo‘nalib, Xisrav Ko‘kaltosh va Bobo Qashqaning og‘asi Malik Qosim ustiga hujum qildilar. Eng aziz va ulug‘ birodar Chintemur Sulton buyruq bo‘yicha ularning yordamiga borib, shunday mardonavor jang qildiki, kofirlarni joyidan siljitib, deyarli markazdan nariga uloqtirib yubordi va juldu — xos harbiy mukofot u aziz birodarning nomiga bo‘ldi. Zamona nodiri Mustafo Rumiy

[1] **To‘lg‘ama** — dushman ortini qurshovchi lashkar bo‘linmasi.

ulug‘ Yaratguvchining inoyat nazariga manzur bo‘lgan, (yomonlikdan) Qaytaruvchi va (yaxshilikka) Buyuruvchi Allohning lutf-u karamlari bilan ixtisos topgan baxtiyor va eng aziz farzandimiz Muhammad Humoyun Bahodirning g‘ulidan arobalarni oldiga keltirib, tufak va zarbzan bilan kofirlar qo‘shinining saflarini vayron qilibgina qolmasdan, ularning qalblarini ham chilparchin qildi. Urush avjiga chiqqan paytida aziz va ulug‘ birodar Qosim Husayn Sulton, xoslar tayanchi Nizomiddin Ahmad Yusuf va Qivombeklar buyruqqa binoan, ularning yordamiga yetib bordilar. Kofirlarning guruhlari birin-ketin o‘z kishilari yordamiga yetib turar edi, biz ham mamlakat ishonchi Jaloliddin Hindubekni, uning ketidan xoslar tayanchi Muhammadiy Ko‘kaltosh va Xojagi Asad xondorni va undan keyin oliy saltanat tayanchi, eng yaqin va xos sohiblarning ko‘rki bo‘lgan Kamoliddin Yunusalini, xoslar tayanchi komil ixlosli Jaloliddin Shohmansur barlos va xoslar tayanchi Shihobuddin Abdulloh kitobdorni va ular orqasidan xoslar tayanchi — Do‘st eshik og‘a va Shamsiddin Muhammad Xalil axtabegilarni ko‘makka yubordik.

Va kofirlarning barong‘ori islom lashkarlarining javong‘ori tomonidan qayta-qayta hamlaga duchor bo‘lib, o‘zlarini ulug‘ g‘oziylar qarshisida sezdilar va har safar qudratli g‘oziylardan birining zafar nayzasiga duchor bo‘lib (oyatda aytilgan):

(“Dorol-bavori ... jahannama yaslavnaha va bi’sal-qoror”)

“O‘zlari (hammalari) **kiradigan, naqadar yomon qarorgoh bo‘lgan halokat diyoriga” —**

jahannamga qulatar, bir qismini qaytarar edilar.

Xoslar tayanchi Mo‘min atka va Rustam turkman badkirdor kofirlarning zulmatshior qo‘shinlarining orqasiga yo‘naldilar. Navkarlar boshlig‘i xoslar tayanchi to‘g‘ri ixlosli Xoja Mahmud Ali atka va hazrati Sultonning yaqini xoqoniy davlatining ishonchi Nizomiddin Aliy Xalifani mazkurlar ko‘magiga yubordik. Aziz va ulug‘ birodar Muhammad Sulton Mirzo, saltanat egasi Odil Sulton, mamlakat ishonchi Muizziddin Abdulaziz miroxur, Jaloliddin Qutluqqadam qarovul va Shamsiddin Muhammadaliy jang-jang

va xoslar tayanchi Shohhusayn Borakiy Mo‘g‘ul G‘onchi mahkam turib jang qildilar. El aro buyuk vazirlar vaziri Xoja Kamoliddin Husaynni devon kishilari guruhi bilan birgalikda ularning ko‘magiga yubordik. Barcha jangchilar to‘liq sa’y va g‘ayrat bilan urushga rag‘bat ko‘rsatib:

(“Qul hal tarabbasuna bino illo ihdal-husnayn”)
Ayting: “Sizlar biz uchun ikki yaxshilikning biridan (shahidlik yoki g‘oziylikdan) **boshqa narsani kutmoqdamisiz?**

degan oyatni nazari e’tiborga oldilar va jon berish yurishini qilib, jon olish bayrog‘ini baland ko‘tardilar.

Qirg‘inbarot jang uzoqqa cho‘zilab, oxiri ko‘rinmas bo‘lgandan keyin, ijrosi majburiy bo‘lgan quyidagi farmon sodir bo‘ldi:

“Aroba ketida zanjirband sher kabi turgan podshohga xos lashkarlardan iborat jangovar yigitlar — yakdillik o‘rmonida pusib yotgan arslonlar — g‘ulning o‘ng va so‘lidan chiqib, tufakchilarning joyini o‘rtada qoldirib, ikki tomondan jang qilsinlar!”

Ular ufq pardasida ko‘ringan tong yog‘dusidek, aroba ketidan chiqib hujumga kirishdilar. Manhus kofirlarning shafaq tusli qonlari falak gumbaziga monand jang maydonida to‘kilib, ko‘pchilik sarkashlarning boshlari tan falagidan yulduzday mahv qilindilar.

Zamona nodiri ustod Aliquli o‘z kishilari bilan g‘ulning oldida turib, qahramonlik ko‘rsatib, temir qo‘rg‘ondek kofirlar safiga shunday katta jussali toshlarni otar ediki, agar u toshni amallar tarozusining pallasiga solsalar, egasi (oyatda kelganidek):

(“Fa amma man saqulat mavoziynuhu
fa huva fi ‘iyshatir-roziyah”)

“Bas, kimning tarozu(da yaxshilik)**lari og‘ir kelsa,**
endi u o‘zi rozi (mamnun) bo‘ladigan
bir hayot ichradir”

degan nom oladi va agar qattiq tog‘ga yoki baland tepaga otsalar (oyatda aytilganidek):

tit-pit qilib yuborardi. Mana shunday tosh, tufak va zarbzan otish bilan ko'pchilik kofirlar jismining jasadlari quladi.

Podshoh g'ulining tufakandozlari, buyruqqa binoan, arobadan maydon o'rtasiga kelib, har birlari kofirlardan ko'piga o'lim sharobini ichirdilar. Piyodalar zo'r xatarli o'ringa kirib, o'z nomlarini o'rmon sherlari va mardlik maydonining botirlari o'rtasida mashhur qildilar.

Bu ahvol munosabati bilan hazrati Xoqon tarafidan, g'ulning arobalarini ilgari surishga farmon bo'ldi. Shaxsan podshohning o'zi, o'ng tomondan fath-u davlat va so'l tomondan iqbol-u nusrat bo'lgani holda, kofirlar qo'shini tomon qo'zg'aldi. Tevarak-atrofdan zafar nishonli qo'shin bu holni mushohada qilib, zo'r qo'shin dengizida dahshatli to'lqin ko'tarildi va bu dengizning barcha nahang baliqlari shijoatini yuzaga chiqardi. G'ubor zulmati butun maydonni qora bulut kabi qoplab, qilichlarning yaltirashi chaqmoq yaraqlashidan ham o'tib ketdi. Chang-to'zonning ko'tarilishi quyosh yuzini ko'zguning orqa tomoniday nursiz qilib qo'ydi. Kaltaklovchi bilan kaltak yeyuvchi, g'olib bilan mag'lub aralashib ketib, ularni bir-biridan ajratish mushkul bo'ldi. Zamona sehrgari shunday bir kechani ko'z oldimizga keltirdiki, unda Tiyrdan o'zga sayyora yo'lida mahkam turgan otliqlardan tashqari turg'un yulduzlar ko'rinmas edi. (Nazm:)

Furo' raft-u bar raft ro'zi nabard,
Nami xun ba mohi-yu bar moh gard.
Zi summi suturon dar on pahn dasht,
Zamin shash shud-u osmon gasht hasht.

Erkin tarjimasi:

Jang kuni zarbalar yer-ko'kka yetdi:
Qon nami — baliqqa, chang oyga ketdi,
Otlar dupuridan keng dashtda, shaksiz,
Yer olti bo'ldi-yu osmon-chi — sakkiz.

Mujohid g‘oziylar, jon olib, jon berib turgan ayni paytda g‘ayb jarchisidan (oyati karimada kelganidek):

(“Va la tahinu va la tahzanu va antum a’lavna”)

“Ey mo‘minlar!) **Bo‘shashmanglar va g‘amgin bo‘lmanglar. Sizlar** (dushmanlaringizdan juda) **ustunsizlar”.**

degan xushxabar eshitilar, aniq xabarlar yetkazuvchidan (oyati karimada kelgan):

(“Nasrum-minallohi va fathun qarib
va bashshiril-mu’miniyn”)

“Sizlarga sevimli boshqa bir ne’mat esa
Allohdan madad va yaqin bir fath (g‘alaba)**dir.**
(Ey Rasulim! Bular haqida) **mo‘minlarga**
xushxabar bering!”

degan mujdani eshitgach, ular shunday shavq bilan jang qilishdiki, **“Mala’ul-a’lo”**ning qudsiylaridan (oliy farishtalar jamoasidan) tahsin nidosi kelar edi. Allohga eng yaqin **muqarrab farishtalar** parvona kabi ularning boshlarida aylanardilar. Ikki namoz orasida urush olovi shunday gurulladiki, u mash’alalar falak osmonida bayroq bo‘lib hilpirar edi. Islom lashkarlarining barong‘or va javong‘orlari kofirlarning barong‘or va javong‘orlarini g‘ul bilan birlikda bir joyga to‘pladi.

Shuhratli jangchilarimiz g‘alabasi ta’siri ostida Islom bayrog‘ining yuqori ko‘tarilishi zohir bo‘la borgan sari, u mal’un kofirlar va yaramas bedinlar bir muddat o‘z ahvollariga hayron bo‘lib turib qoldilar. Va nihoyat, jonlaridan ko‘ngil uzib, g‘ulning o‘ng va so‘lida hujumga tashlanib, so‘l tomondan shiddatli hujum qilib, o‘zlarini yaqin yetkazdilar. Ammo shijaotli g‘oziylar savobga ega bo‘lish umidida, o‘q niholini ularning ko‘krak zaminiga o‘tqazib, barcha baxtiqarolarni ortga chekintirdilar. Natijada nusrat va omad shabbodalari qutlug‘qadam davlatimiz chamani tomon o‘tdi va (oyati karimada kelganidek):

(“Inna fatahna laka fatham-mubiynan”)

“(Ey Rasulim!) **Biz sizga ochiq fath** (va zafar yo‘li)**ni ochdik”**

xushxabarini yetkazdi. Fath go‘zalining olamga oro beruvchi jamoli:

(“Va yansurakallohu nasran ‘azizan”)

“Va yana Alloh sizga shonli bir g‘alaba bilan madad bermog‘i uchun”

oyatining kokili bilan bezalib, parda ostida yashirinib turgan omad saodati yordamga kelib, ushbu holning guvohi bo‘ldi.

Bekorga ovora bo‘lgan hindiylar o‘zlarini ayanchli holda ko‘rgach (oyatda aytilganidek):

(“Kal ihnil-manfush”)

“Titib tashlangan rangli junlar kabi”

har tomon sochilib,

(“Kal-faroshil-mabsus”)

“(Tungi chiroq atrofida) **to‘zg‘ib ketgan parvonadek”**

nobud bo‘ldilar. Ko‘plari o‘lganicha, jang maydonida qoldilar, bir qanchalari osuda hayotdan mahrum bo‘lib, cho‘l-u biyobonlarda sargardon bo‘ldilar va oqibatda qarg‘a-quzg‘unlarga yem bo‘ldilar. Murdalardan do‘ngliklar va kallalardan minoralar paydo bo‘ldi. Hasanxon Mevatiy tufak zarbi bilan o‘lganlar qatoriga tizildi. Shuningdek, millat sardori bo‘lib kelgan, yo‘ldan ozgan sarkashlarning ko‘piga o‘q-u tufak tegib hayotdan ko‘z yumdilar.

Shu jumladan, o‘n ikki ming otliqka ega bo‘lgan Udaypur viloyatining hokimi Raval Uday Sing Bagariy; to‘rt ming otliqqa ega bo‘lgan Raay Chandarban Chavxan; olti ming otliqqa ega bo‘lgan Chanderiy o‘lkasining hokimi Bupat Rav mazkur Salohuddin o‘tli; to‘rt ming otliqka ega bo‘lgan Manikchand Chavhan va Dilpat Rav; o‘ttiz ming otliqqa ega bo‘lgan Gangu va

Karamsing va Dangursiy va yana har biri yirik guruh boshlig'i va shavkat-u dabdaba sohibi bo'lgan boshqalari tamuqqa (do'zaxga) ravona bo'lib, bu dahshat olamidan (oyatda aytilgandek), (jahannamning eng tuban joyi bo'lmish) **asfal**(i sofiliyn)ga ketdilar. Kofirlar diyori mayib-majruh va mayyitlar bilan jahannam kabi to'lib, jahannamning **asfal**i — eng tuban joyi do'zax posboniga jon topshirgan munofiqlar bilan limmo-lim to'ldi.

Islom lashkarlaridan har kim biror tomonga borsa, har qadamda bir sarkashning murdasiga duch kelar edi. Agar O'rdu tor-mor bo'lganlar ketidan quvsa, har qadamda yanchilgan bir basavlat jasadga duch kelar edi:

Hama hinduvon gashta zor-u zalil,
Ba sangi tufak hamch-u ***"As'hobu fil"****,*
Zi tanho base ko'hho shud ayon,
Ba har ko'h az on chashmayi xun ravon,
Zi saxmi sihomi safi purshukuh,
Guzoron gurezon ba har dasht-u ko'h.

Tarjimasi:

Tufak toshi yetib, bor hindiy qator
As'hobi fil *kabi bo'ldi xor-u zor.*
Jasadlardan tog'lar bo'ldi-ku ayon,
Har tog'da oqardi buloq kabi qon.
Shukuhli saflarning o'qidan — nari
Dushman qochar edi tog'-u dasht sari.

(La lav 'ala adbarihim nufuuron...)
(Va kona amrullohi qodaron maqduuron...)
"Ular qochgan holda orqalarini o'gir(ib qoch)**urlar"**.

"Allohning amri taqdir qilingan bir qadardir (va muqarrar bo'lgan bir hukmdir).

Fa nahmadullohas-Sami'ul-'Alim — Va nihoyat, Eshitguvchi va Bilguvchi Allohga hamd aytamiz (zero, oyati karimada aytilganidek):

(Va ma nasru illa min ‘indallohil-’Azizil-Hakiym).

“Nusrat — g‘alaba faqatgina Aziz va Hakim — mutlaq g‘olib, hukm va hikmat sohibi bo‘lmish Alloh tarafidandir”.

(Hijriy) 933-yil, jumodiul-oxir oyining yigirma beshinchi kuni bitildi.
(Milodiy 1527-yil 7-aprel, payshanba.)

Bu fathdin so‘ngra “tug‘ro”da “g‘ozi” bitildi. Fathnomada tug‘roning ostida bu ruboiyni bitidim;

Islom uchun ovorayi yozi bo‘ldum,
Kuffor-u hunud harbsozi bo‘ldum,
Jazm aylab erdim o‘zni shahid o‘lmoqqa,
Al-minnatu lillahki, g‘ozi bo‘ldum.

Shayx Zayn bu fathqa “Fathi podshohi islom”[1] lafzini tarix topib edi. Kobuldin kelur kishilardin Mir Gisu ham ushbu lafzni tarix topib, ruboiy aytib yiborib edi, — tavorud[2] voqe bo‘lubtur. Ham Shayx Zayn va ham Mir Gisuning ruboiylaridin topqonlari yaxshiroq uchun o‘shul alfozni-o‘q kelturuldi. Yana bir qatla Dipalpurning fathida Shayx Zayn “vas’ati shahri rabiul-avval”ni[3] tarix topib edi. Mir Gisu ham ushbu lafzni topib edi.

Yog‘iyni bosib tushura-tushura tebraduk. Kofirning doirasi bizning o‘rdudin ikki kuro‘h bo‘lg‘ay edi, o‘rdusig‘a yetib, Muhammadiy va Abdulaziz va Alixon va ba’zilarni kofir keynig‘a quvg‘unchi yiborildi. Bir nima kohilliq bo‘ldi. Kishi umidiga qo‘ymay, o‘zum-o‘q bormoq kerak edim. Bir kuro‘hcha kuffor doirasidin o‘tub erdim. Kun kech bo‘lg‘on jihatidin yonib, namozi xuftanda o‘rdug‘a kelildi.

---

[1] Bu jumladagi “Fathi podshohi islom” arab harflarini “abjad” hisobi bilan hisoblab chiqilsa, 933-hijriy yil chiqadi, milodiy yil hisobida 1527.

[2] **Tavorud** — ikki shoir she’rida biror bayt yoki misraning mazmunan yoki shaklan bir xilda chikib qolishi.

[3] Bu jumladagi “Vas’ati shahri rabiul-avval” arabiy harflar “abjad” hisobida 930-chiqadi, milodiy 1524.

Muhammad Sharif munajjimkim, ne nav' shumnafaslar surub edi, filhol muborakbodg'a keldi. G'alaba so'kub, ishimni xoli qildim. Agarchi kofirvash va shumnafas va o'ziga asru mag'rur va bisyor sard kishi edi, chun qadim xizmati bor edi, bir lak in'om qilib, ruxsat berdimkim, mening qalamravimda turmag'ay.

Tonglasi o'shul yurtta turuldi. Muhammadali jang-jangni va Shayx Guranni va Abdulmalik qo'rchini qalin favj bila Ilyosxonning ustiga yiborildikim, Miyoni duobda xuruj qilib, Ko'yilni olib, Kichik Alini band qilib edi. Bular yetgan bila urusha olmas, buzulub har taraf parishon bo'lurlar. Men Agra kelgandin bir necha kundin so'ng tutub kelturdilar, tiriklay terisini so'ydurdum. Ko'hbachchakim, o'rduning olida edikim, urush ushbu Ko'hbachchaning olida voqe' bo'ldi, kufforning boshidin ushbu Ko'hbachchaning ustida kalla manora farmon bo'ldikim, qo'porg'aylar.

Bu yurttin ikki ko'chub, Biyona borildi. Biyonag'acha, balki Alvar va Mevatqacha ahli kuffor va ahli irtidodning jifasi benihoyat yotib edi. Men borib, Biyonani sayr qildim. O'rdug'a kelib, turk va hind umarosini charlab, bu kofirning viloyatining ustiga yururni mashvarat qilildi. Yo'lda suyining ozi va issig'ining ko'pi jihatidin ul yurush mavquf bo'ldi.

Mevat viloyate voqe' bo'lubtur, Dehlining yovug'ida, taqriban uch-to'rt karo'rcha jam'i bor. Hasanxon Mevatiy ota-otasidan beri yuz-ikki yuz yilg'a yaqin Mevatta istiqlol bila hukumat qila kelibturlar. Dehli salotinig'a nimkora itoate qilurlar ekondur. Hind salotini viloyatlari kengligidin yo fursatlarining torlig'idin, yo Mevat viloyati ko'histon jihatidin evrushmay va viloyatning zabtining payig'a tushmay, ushmuncha itoat bila alarg'a-o'q musallam tutubturlar. Biz ham Hind fathidin so'ng salotini sobiq dasturi bila Hasanxong'a rioyatni mar'iy tuttuk. Bu haqnoshunos kofirvash, mulhid bizning lutf va inoyatimizni ko'zga ilmay, tarbiyat va rioyatimizni shukrin qilmay, barcha fitnalarg'a ul muhrik va jam'i yomonliqlarg'a ul bois edi, nechukkim, mazkur bo'ldi.

Chun ul yurush mavquf bo'ldi, Mevat tasxirig'a mutavajjih bo'lduk. Ora to'rt qo'nub, Alvar qo'rg'oninikim, Mevatning hokimnishini bu edi, olti kuro'hida Manas suyining yoqasig'a tushuldi. Hasanxondin burun, ota-otasi Tijarada o'ltururlar ekon-

dur. Men Hindustong'a evrushub, Paharxonni bosib, Laho'r Dipalpurni olg'on yili mening taraddudimdin durandeshlik qilib, bu qo'rg'onning imoratig'a mashg'ul bo'lg'ondur.

Hasanxonning Karamchand otliq mu'tabar kishisi o'g'li Agrada ekanda ham kelib edi, o'g'lining qoshidin Alvardin kelib, amon tiladi. Abdurrahim shig'ovulni anga qo'shub, istimolat farmonlari bila yiborildi. Borib, Hasanxonning o'g'li Nohirxonni olib keldi. Yana inoyat maqomida bo'lub, bir necha laklik pargana vajhig'a berildi.

Urushta Xisravni yaxshi ish qilibtur xayol qilib, vajhi va istiqomatini ellik lak qilib, Alvarni aytildi. Bedavlatlig'idin noz qilib olmadi. So'ngra xud ma'lum bo'ldikim, ishni Chintemur Sulton qilg'on ekandur. Juldu Sulton otig'a bo'lub, Tijara shahrinikim, Mevatning poytaxtidur, inoyat qilib, istiqomatini ellik lak qilildi.

Turdikag'akim, Sango urushida o'ng qo'l to'lg'amasida edi, o'zgalarga boqa yaxshi edi, vajhini o'n besh lak qilib, Alvar qo'rg'onini inoyat qilildi. Alvar qo'rg'onining xazoyinini ichidagilari bila Humoyung'a inoyat bo'ldi.

Ul yurttin chahorshanba kuni, rajab oyining g'urrasida ko'chub, Alvarning ikki kuro'hisida kelduk. Men borib, Alvar qo'rg'onini sayr qildim. Ul kecha anda-o'q bo'ldum. Tonglasi o'rdug'a keldim.

Kofir g'azotidin burunroq, nechukkim mazkur bo'ldi, ulug'-kichikka ont berurda, bu ham mazkur bo'lub edikim, bu fathdin so'ngra taklife yo'qtur. Har kim agar borur bo'lsa, ruxsat berilgay. Humoyunning navkarlari aksar badaxshoniy va ul yuzluk ellar edi. Hargiz bir oychiliq ikki oychiliq cherik tortqon emas edilar. Urushdin burun betoqatliqlari bor edi. Andoq va'da ham voqe' bo'ldikim, Kobul ham xoli edi. Bu jihattin ra'ylar munga qaror toptikim, Humoyung'a Kobulg'a ruxsat berilgay. So'zni munga qo'yub, to'rt-besh kuro'h kelib, Manas suyining yoqasig'a tushuldi. Mahdixojaning ham xeyli tashvishi bor edi, Kobulg'a ruxsat berildi. Biyonaning shiqdorlig'in Do'st eshik oqog'a berildi. Burun chun Ita'vani Mahdixojag'a atalib edi. Qutbxonkim, Ita'vani tashlab, qochib chiqti, Mahdixojaning o'rnig'a o'g'li Ja'farxojani Ita'vag'a yiborildi. Humoyung'a ruxsat berur jihatdin ikki-uch kun

bu yurtta turuldi. Ushbu yurttin Mo‘minali tavachini fathnoma bila Kobulg‘a yiborildi.

Piro‘zpurning chashmasining va Kotlaning ulug‘ ko‘lining ta’rifini eshitib edim, ham Humoyunni uzata va ham bu yerlarni sayr qila yakshanba kuni o‘rduni o‘shul yerda qo‘yub, o‘rdudin otlandim. Ul kuni Piro‘zpurni va chashmasini sayr qilib, ma’jun yeyildi. Chashma suyi kelur darada tamom kanir gullari ochilibtur, xoli az safo emas, agarchi ta’rif qilg‘oncha emas. Ushbu daraning ishida har yerdakim, suv kengrak bo‘lub edi, buyurdumkim, toshlarni tarosh qilib, dahi-dardah qilg‘aylar.

Ul kecha o‘shul darada bo‘lub, tonglasi otlanib borib, Kotla ko‘lini sayr qildim, har yoni tog‘ning domanasi voqe’ bo‘lubtur. Manas suyi bu ko‘lg‘a kirar emish, xeyli ulug‘ ko‘l, bu yoqasidin ul yoqasini yaxshi ko‘runmaydur. Ko‘lning atrofida kichik kemaginalar xeyli bor. Atrofidag‘i kentlik el sho‘r-u g‘avg‘oda bu kemalarga kirib o‘zlarini qutqorurlar emish. Biz yetganda ham bir pora kishi kemaga kirib, ko‘lning ichiga bordilar.

Ko‘lni sayr qilib, kelib Humoyunning o‘rdusig‘a tushuldi. Anda istirohat qilib, taom yeb, Mirzog‘a va beklariga xil’atlar kiydurub, namozi xuftanda Humoyunni vido’ qilib otlanib, yo‘lda bir yerda uyuxlab, andin otlanib, tong otqonda Kuhri parganasidin o‘tub, yana andake uyuxlab, o‘rdug‘akim, To‘dada tushub edi, kelildi.

To‘dadin ko‘chub, Sunkaraga tushganda, Hasanxon Mevatiyning o‘g‘li Nahirxonkim, Abdurrahimg‘a topshurulub edi, qochti. Mundin ora ko‘nub, Busa’var bila Chavsaning oralig‘idagi tog‘ning tumshug‘ida voqe’ bo‘lg‘on chashmag‘a tushub, shomiyonalar tikturub, ma’jun irtikob qilduk. Cherik mundin o‘tarda Turdibek Xoksor bu chashmani ta’rif qilib edi, kelib sari asbaki sayr qilib o‘tulub edi, tavr chashma voqe’ bo‘lubtur. Hindustondakim, oqar suv hargiz bo‘lmas, chashma xud ne tilar. Ahyonan chashma hamkim bor, yerdin zax suyidek sizib chiqar. Ul yerlarning chashmalaridek qaynab chiqmas. Bu chashmaning suyi yarim tegirmon suyiga yovushur. Tog‘ning domanasidin qaynab chiqadur, atrofi tamom o‘lang, xeyli xush keldi. Buyurdumkim, bu chashmaning ustida sangi taroshida bila musamman havz qilg‘aylar. Chashma yoqasida ma’junnoklikda Turdibek har zamon mubo-

hot bila takror qiladur edikim, "Chun joye xush kardaam nome meboyad mond".[1] Abdulloh dedikim, "Chashmayi podshohii Turdibek xush karda" demoq kerak. Bu so'zi xeyli boisi zihk va bashoshat bo'ldi.

Do'st eshik oqo Biyonadin bu chashma boshida kelib, mulozamat qildi. Bu yerdin yana borib, Biyonani sayr qilib, Sekriy kelib, buyurulg'an bog'ning yonida tushub, ikki kun turub, bog'ni ehtimom qilib, panjshanba sahari, rajab oyining yigirma uchida Agraga keldim. Chandvar va Rapriyni nechukkim mazkur bo'ldi, muxoliflar bu g'avg'oda mutasarrif bo'lub edilar, Muhammadali jang-jangni, Turdibek Qo'chbekni, Abdulmalik qo'rchini va Husaynxonni Daryoxoniylari bila Chandvar va Rapriy ustiga yiborildi. Chandvarg'a yovug' yetgach, ichidagi Qutbxonning kishisi xabar topib, qochib chiqar, Chandvarni iliklab, Rapriyg'a o'tarlar. Husaynxon Nuhoniyning kishilari ko'cha bandta oz-og'loq urush xayoli bila kelurlar. Bular zo'rlab yetgach, to'xtay olmaslar, qocharlar. Husaynxon fil minib, bir necha kishisi bila daryog'a kirar. Chun g'arq bo'lur. Bu xabarni eshitib, Qutbxon ham Ita'vani tashlab, oz kishisi bila qochib ketti.

Ita'vani chun avval Mahdixojag'a atalib edi, o'g'li Ja'far Xojani Mahdixoja o'rnig'a Ita'vag'a yiborildi. Sangoyi kofirning xurujida, nechukkim mazkur bo'ldi, aksari hindustoniy va afg'on evruladilar. Tamomi pargana va viloyatg'a mutasarrif bo'ldilar.

Sultonmuhammad do'ldoykim, Qanno'jni tashlab kelib edi, qo'rqunchdin yo nomusdin Kanno'jg'a bormoqni qabul qilmay, Kanno'jning o'ttuz lakini Sahrindning o'n besh laki bila muovaza qildi. Qanno'jni Muhammad Sulton Mirzog'a inoyat qilib, vajhni o'ttuz lak qilildi. Badavunni Qosim Husayn Sultong'a berib, Muhammad Sulton Mirzog'a qo'shub, yana turk umarosidin Malik Qosim, Bobo Qashqani, og'a-ini va mo'g'ullari bila va Abulmuhammad nayzabozni va Muayyadni otasining navkarlari bila va Husaynxonni Daryoxoniylari bila va Sultonmuhammad do'ldoyning navkarlari bila, yana hind umarosidin Alixon Farmuliy va Malikdod Karaniy va Shayx Muhammad, Shayx Bakariy va Tatarxon Xonijahonni Muhammad Sulton Mirzog'a

[1] *Mazmuni:* "Bu joyni yoqtirgan ekanman, nom qo'yish kerak".

qo‘shub, Bibanning ustigakim, Sangoyi kofirning g‘avg‘osida kelib Laknurni qabab, olib edi, yiborildi. Bu favj Gang daryosidin o‘tar fursatta Biban xabar topib, partolin tashlab qochibtur. Bu favj so‘ngicha Xayrobodqa borib, necha kun turub, andin yondilar.

Xizonani ulashilib erdi. Viloyat va parganotni ulashguncha kofir muhimmi oraga tushti. Kofir g‘azvidin forig‘ bo‘lg‘och, viloyat va parganotni qismat qilildi. Chun pashkol yovug‘lashib edi, muqarrar andoq bo‘ldikim, har kim parganasig‘a borib, yarog‘in qilib, pashkol o‘ta hozir bo‘lg‘aylar.

Bu asnoda xabar keldikim, Humoyun Dehlig‘a borib, Dehlidag‘i xizonalardin bir necha uyni ochib, behukm mutasarrif bo‘lubtur. Men andin hargiz mundoq ko‘z tutmas edim. Ko‘nglumga bisyor dushvor keldi. Durusht-durusht nasihatlar bitib, yibordim.

Panjshanba kuni, sha’bon oyining o‘n beshida Xojagi Asadnikim, Iroqqa elchilikka borib, Sulaymon turkman bila kelib edi, yana Sulaymong‘a qo‘shub, shahzoda Tahmospqa munosib savg‘otlar bila elchilikka yiborildi.

Turdibek Xoksorkim, darveshlikdin chiqarib, sipohiy qilib edim, necha yil mulozamatta edi, yana darveshliq dag‘dag‘asi g‘olib bo‘lub, ruxsat tiladi. Ruxsat berib, Komrong‘a elchi yo‘sunluq yiborildi. Uch lak xizona ham Komrong‘a yiborildi. O‘tgan yil borg‘onlarning hasbi holig‘a birgina qit’a aytilib edi. Mullo Alixonni muxotab qilib, ul qit’ani Turdibekdin Mullo Alixong‘a yiborildi. UI qit’a budur:

Ey alarkim, bu Hind kishvaridin
Bordingiz anglab o‘zga ranj-u alam,
Kobul-u xush havosini sog‘inib,
Hinddin garm bordingiz ul dam,
Ko‘rdingiz, toptingiz ekin anda,
Ishrat-u aysh birla noz-u niam.
Biz dag‘i o‘lmaduk, bihamdilloh,
Garchi ko‘p ranj edi-yu behad g‘am.
Hazzi nafsi-yu mashaqqati badani,
Sizdin o‘tti-yu o‘tti bizdin ham.

Bu ramazonni "Hasht bihisht" bog'ida o'tkarildi. Har tarovihni g'usl bila o'taldi. O'n bir yoshimdin beri ikki ramazon iydini payopay bir yerda qilg'on emas edim. O'tgan ramazon iydi Agrada bo'lub edi. Bu qoida xalal topmasun, deb yakshanba salx oqshomi iyd qila Sekriyg'a borildi. Sekriyda solg'on "Bog'i fath"ning g'arbi-shimol tarafidag'i tosh sufa tayyor bo'lub edi. Ul sufa ustida oq uy tikib, anda iyd qilildi. Agradin otlang'on oxshomi Mirali qo'rchini Shohhasang'a Tattag'a yiborildi. Kanjafag'a xeyli mayli bor edi, tilab edi, kanjafa yiborildi.

Yakshanba kuni, zilqa'da beshida sohib uzr bo'ldum, o'n yetti kunga tortti.

Odina, mazkur oyning yigirma to'rtida Do'lpur sayrig'a borildi. Kechasi yarim yo'lda bir yerda uyuxlab, sabohi Sulton Iskandarning bandig'a kelib tushtum. Bandtin quyiroq tog'ning tuganishida qizil imorat toshidin yakpora toshe tushubtur. Ustod ShohMuhammad sangtaroshni kelturub, buyurdumkim, agar yakpora uy tarosh qilib bo'lur, xud yakpora qilsunlar. Agar past bo'lsa, imorat uchun hamvor qilg'on toshda yakpora havz qozg'aylar.

Do'lpurdin Bariy sayrig'a borildi. Tonglasi Bariydin otlanib, Bariy bila Chanbal orasidag'i tog'din o'tub, Chanbal daryosini sayr qilib yonildi. Ushbu oralig'dag'i tog'da obnus yig'ochini ko'rduk. Mevasini tindu deydurlar. Obnus yig'ochining oqi ham bo'lur emish. Bu tog'da aksar oq obnus edi. Bariydin borib, Sekriyni sayr qilib, chahorshanba kuni, ushbu oyning yigirma to'qquzida Agraga kelduk. Ushbu kunlarda Shayx Boyaziddin parishon xabarlar aytadurlar edi. Sultonali turkni yigirma kunlik miyod bila Shayx Boyazidqa yiborildi.

Odina kuni, zulhijja oyining ikkisida qirq bir qatla o'qur virdni bunyod qildim. Ushbu ayyomda bu baytimni:

Ko'z-u qosh-u so'z-u tilinimu dey,
Qad-u xad-u soch-u belinimu dey, —

besh yuz to'rt vaznda taqti' qildim. Bu jihatdin risola tartib berildi. Bu kun yana sohib uzr bo'ldum. To'qquz kunga tortti.

Panjshanba kuni, zulhijja oyining yigirma to'qquzida Ko'yil va Sanbal sayrig'a otlanildi.

VAQOYEYI SANAYI ARBAA VA SALOSINA VA TIS'A MIA[1]

Shanba kuni, muharram oyining g'urrasida Ko'yilga tushtuk. Darveshali Yusufni Humoyun Sanbalda qo'yub edi. Qutb Servaniyni va bir pora rojalarni daryodin o'tub urushub, yaxshi bosibturlar. Qalin kishi o'lturub, bir pora bosh va bir fil yiboribtur. Ko'yilda ekanda kelturdilar. Ikki kun Ko'yilni sayr qilib, Shayx Guran istid'o qilg'on uchun aning uyig'a tushtuk. Ziyofat qilib, peshkashlar tortti. Andin otlanib, O'truyi tushuldi.

Chahorshanba Gang daryosidin o'tub, Sanbal kentlarida qo'nuldi.

Panjshanba kuni Sanbalg'a tushtuk. Ikki kun Sanbalni sayr qilib, shanba sahari Sanbaldin murojaat qilildi.

Yakshanba kuni Sekandarada Ravuy Servaniyning uyiga tushtuk. Oshlar tortib, xizmatgorlik qildi. Andin subhdin burun otlanildi. Yo'lda bir bahona bila eldin ayrilib, chiqa solib, Agraning bir kuro'hig'acha yolg'uz keldim. El andin so'ng keyindin kelib qo'shuldi. Namozi peshin Agraga tushuldi.

Yakshanba kuni, muharram oyining o'n oltisida isittim. Titradim. Navbat-navbat bo'ldi. Yigirma besh-yigirma olti kunga tortti. Doruyi kor ichtim. Oxir basit yarashti. Uyqusizlig' va tashnalig'din bisyor tashvish torttim. Bu maraz ayyomida uch-to'rt ruboiy aytildi. Ul jumladin biri budur:

Jismimda isitma kunda mahkam bo'ladur,
Ko'zdin o'chadur uyqu chu oxsham bo'ladur.
Har ikkalasi g'amim bila sabrimdek,
Borg'on sayi bu ortadur, ul kam bo'ladur.

Shanba kuni, safar oyining yigirma sekkizida Faxrijahon begim va Xadichasulton begim — amma begimlar keldilar. Kema bila borib, Sekandaroboddin yuqqorroq mulozamat qildim.

Yakshanba kuni Ustod Aliquli ulug' qazon bila tosh otti.

[1] To'qqiz yuz o'ttiz to'rtinchi (1528-) yil voqealari.

Agarchi toshi yiroq bordi, vale qazon pora-pora bo'ldi. Bir porasi jam'yeni bosti. Bu jumladin sekkiz kishi o'ldi.

Dushanba kuni, rabiul-avval oyining yettisida Sekriyni sayr qila otlandim. Ko'yilning ichida buyurg'on musamman sufa tayyor bo'lub edi. Kema bila borib, shomiyona tikturub, ma'jun ixtiyor qilduk. Sekriy sayridin yonib kelib, dushanba oxshomi, rabiul-avval oyining o'n to'rtida g'azo niyati bila Chanderiy azimatig'a safar qilib, uch kuro'hcha yo'l kelib, Jalesarg'a tushuldi. Ikki kun el yaroq va isti'dod qilur uchun turub, panjshanba kuni ko'chub, Unvarg'a tushuldi. Unvardin kemaga kirib Chandvardin chiqtuk. Andin ko'ch bar ko'ch yurub, dushanba kuni, oyning yigirma sekkizida Kunar guzarida tushuldi.

Panjshanba kuni, rabiul-oxir oyining ikkisida men daryodin o'ttum. To'rt-besh kun ul yuzda-bul yuzda cherik eli o'tguncha maks bo'ldi.

Bu necha kunda payo-pay kemada o'lturub, ma'jun yeyildi. Chanbal daryosining qotilishi Kunar guzaridin bir-ikki kuro'h yuqqorroqtur. Odina kuni Chanbal daryosida kemada o'lturub, qotilishidin o'tub, o'rdu kelildi.

Agarchi Shayx Boyaziddin sarih muxolafat voqe' bo'lmaydur edi, vale harakot va af'olidin yaqin bo'lub edikim, muxolafat doiyasi bor. Bu maslahatqa Muhammadali jang-jangni cherikdin ayirib yiborildikim, Qanno'jdin Muhammad Sulton Mirzo va ul navohidag'i salotin va umaro misli, Qosim Husayn Sulton, Behub Sulton, Malik Qosim Ko'kiy, Abulmuhammad nayzaboz, Minuchehrxon og'a-inisi Daryoxoniylari bila jam'iyat qilib, Sarvardag'i muxolif afg'onlar ustiga yurugaylar. Shayx Boyazidni tilagaylar, agar e'tiqod bila kelib qo'shulsa, bila yurugaylar. Agar kelmasa, avval aning daf'ini qilg'aylar. Muhammadali bir necha fil tiladi, o'ncha fil berildi. Muhammadalig'a ruxsat bergandin so'ng Bobo chuhrag'a ham farmon bo'ldikim, borib, bularg'a qo'shulg'ay. Kunardin bir ko'ch kema bila kelildi.

Chahorshanba kuni, rabiul-oxir oyining sekkizida Kalpiyning bir kuro'hida tushuldi. Bobo Sulton Sa'idxonning tug'gon inisi Sulton Xalil Sultonning o'g'li bu yurtta kelib, mulozamat qildi. O'tgan yil og'asidin qochib kelib, Andarob haddidin yana pushay-

mon bo‘lub, yonib, Koshg‘arning yovug‘ig‘a yetganda xon Haydar Mirzoni o‘trusig‘a yiborib, yondurubtur.

Tonglasi Kalpiyda Olamxonning uyiga tushuldi. Hinduston tariqi bila osh va taom tortib, peshkash qildi.

Dushanba kuni, oyning o‘n uchida Kalpiydin ko‘chuldi.

Odina kuni Irijg‘a tushtuk.

Shanba kuni Boyazidg‘a tushuldi.

Yakshanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida olti-yetti ming kishini Chintemur Sultong‘a boshlatib, Chanderiy ustiga o‘zumizdin ilgarroq yiborildi. Borg‘on ilg‘or beklari: Boqi mingbegi, Turdibek Qo‘chbek, Oshiq bakovul, Mullo Opoq, Muhsin do‘ldoy, Hinduston beklaridin: Shayx Guran.

Odina kuni, oyning yigirma to‘rtida Kachvaning yaqinig‘a tushuldi. Kachva eliga istimolat berib, Kachvani Badriddinning o‘g‘lig‘a berildi.

Kachva tavrg‘ina yerdur. Atrofida kichikrak-kichikrak tog‘-qinalar tushubtur. Kachvaning sharq janubidag‘i tog‘ining orasida band solibturlar, ulug‘ ko‘l bo‘lubtur, girdo-girdi besh-olti kuro‘h bo‘lg‘ay. Bu ko‘l Kachvaning uch tarafini ihota qilibtur. G‘arbi-shimol tarafida andak yer qo‘ruqturkim, darvozasi o‘shul tarafdur. Bu ko‘lning ichida kichikkina kemalar bor, uch-to‘rt kishi siqquncha. Har qachon qocharlari bo‘lsa, kemalarga kirib, suvning ichiga kirarlar. Kachvag‘a yetguncha yana ikki yerda ushmundoq tog‘ orasida band solib, ko‘llar qilibturlar, Kachva ko‘lidin kichikrak.

Kachvada bir kun turub, jald muhassillar va qalin beldorlarni ta’yin qilildikim, yo‘lning chaqir-chuqurini rost qilib, jangallarni kesgaylarkim, arobalar va qazon betashvish o‘tgay. Kachva bila Chanderiy orasi jangalliq yer voqe’ bo‘lubtur.

Kachvadin ora qo‘nub, Chanderiyning uch kuro‘hida Burhonpur suyini o‘tub tushtuk. Chanderiyning arki tog‘ ustida tushubtur. Tosh qo‘rg‘oni va shahri tog‘ orasida voqe’ bo‘lubtur. Hamvor yo‘likim, aroba yurur, qo‘rg‘onining tubidin o‘tar. Burhonpurdin ko‘chub, aroba maslahatig‘a bir kuro‘h Chanderiydin quyiroqdin yuruldi.

Orada qo‘nub, seshanba kuni, oyning yigirma sekkizida Bahjatxonning havzining yoqasida band ustida tushtum. Tonglasig‘a otlanib, buljor-buljor qo‘rg‘onning girdo-girdining g‘ul va barong‘or va javong‘org‘a qismat qilildi. Ustod Aliquli toshotar uchun bir bog‘da yassi yerni ixtiyor qildi. Muhassillar va beldorlar ta’yin bo‘ldikim, qazon qurari uchun buljor qo‘parg‘aylar. Jami’ cherik eliga farmon bo‘ldikim, to‘ra va shotu va navkari to‘ranikim, qal’agirlik asbobidur, tayyor qilg‘aylar.

Chanderiy burun Mandav podshohlarig‘a taalluq ekandur. Sulton Nosiriddin o‘lganidin so‘ng, bir o‘g‘li, Sulton Mahmudkim, holo Mandavdadur, Mandavg‘a va ul navohig‘a mutasarrif bo‘lur. Yana bir o‘g‘li Muhammadshoh otliq Chanderiyni iliklab, Sulton Iskandarg‘a iltijo kelturur. Sulton Iskandar ham qalin cheriklar yiborib, aning homiysi bo‘lur. Sulton Iskandardin so‘ng Sulton Ibrohimning zamonida Muhammadshoh, o‘lar, Ahmadshoh, otliq kichikkina o‘g‘li qolur. Sulton Ibrohim Ahmadshohni chiqarib, o‘z kishisini qo‘yar. Rona Sango Ibrohimning ustiga cherik tortib, Do‘lpur kelganda beklari muxolafat qilurlar. O‘shul fursatta Chanderiy Sangoning iligiga tushar. Mediniy Rav otliq ulug‘ mu’tabar kofirg‘a berur. Bu fursatta to‘rt-besh ming kofir bila Mediniy Rav Chanderiy qo‘rg‘onida edi. Oroyishxonning oshnolig‘i bor ekandur. Oroyishxon bila Shayx Guranni yiborib, inoyat va shafqat so‘zlari aytildi. Chanderiyning mubodalasig‘a Shamsobodni va’da qilildi. Bir-ikki e’tiborliq kishisi chiqti. Bilmon, e’timod qilmadimu yo qo‘rg‘onig‘a ishondimu, isloh ishi somon topmadi.

Chanderiy qo‘rg‘onig‘a zo‘rlamoq azimati bila seshanba sabohi, jumodiul-avval oyining oltisida Bahjatxonning havzidin ko‘chub, qo‘rg‘onning yaqinidag‘i o‘rta havzning yoqosida tushuldi. Ushbu saboh keladurganda Xalifa bir-ikki xat olib keldi. Mazmuni bukim, Purabg‘a ta’yin bo‘lg‘on cherik behisob borib, urushub, shikast topibturlar. Laknavni tashlab, Qanno‘jg‘a kelibturlar. Ko‘rdumkim, bu jihattin Xalifa bisyor mutaraddud va purdag‘dag‘a.

Men dedimkim: “Taraddud va dag‘dag‘a bevajhast. Harchi taqdiri Xudost, g‘ayri on nameshavad. Chun in kor dar peshast,

azin maqula dam nameboyad zad. Va fardo ba qal'a zo'r ovarem. Ba'd az on harchi ro'y dihad, bubinem".[1]

Bular xud arkni berkitgan ekandurlar. Tosh qo'rg'onda baroi maslahat birin-ikkin kishi yurur ekandur. Bu oxshom har tarafdin cherik eli tosh qo'rg'ong'a chiqtilar. Oz-og'loq kishisi bor edi, chandon urush ham bo'lmadi. Qochib arkka chiqtilar.

Chahorshanba sabohi, jumodiul-avval oyining yettisida cherik eliga farmon bo'ldikim, yarog'lanib, buljorlik buljoriga borib, urush angizi qilg'aylar. Men naqora va alam bila otlang'och, to'shluq-to'shidin zo'r kelturgaylar. Urush qizig'uncha naqora va alamni mavquf qilib, o'zum Ustod Aliqulining toshotarini tafarruj ko'ra bordim. Uch-to'rt tosh otti. Chun yeri bog'daysiz va fasili asru mustahkam va tamom toshdin edi, korgar kelmadi.

Mazkur bo'lub edikim, Chanderiyning arki tog' ustida voqe' bo'lubtur. Bir tarafida suv jihatidin dutahi qilibturlar. Bu dutahining fasili tog'din quyidur. Bir zo'r keltirur yer-bu yerdur. G'ulning o'ng qo'li va so'l qo'li va xossa tobing'a bu yer buljor tegib edi. Har tarafdin urush soldilar. Bu yerdin ko'prak zo'r kelturdilar. Yuqqoridin kuffor har necha tosh ottilar, o't yondurub soldilar, bu yigitlar yonmadilar. Oxir tosh qo'rg'onning fasili bu dutahining fasliga yetgan yerdin Shohim Nurbek chiqti. Yana ikki-uch yerdin ham yigitlar tormoshib chiqtilar. Dutahidag'i kofirlar qocha berdilar. Dutahi olildi.

Yuqoridag'i qo'rg'onda muncha ham urushmadilar, bot qochtilar. G'alaba kishi tormoshib, yuqqorig'i qo'rg'ong'a chiqtilar. Andak fursattin so'ngra kofirlar tamom yalang'och bo'lub kelib, urusha kirishtilar. G'alaba elni qochurub, fasildin uchurdilar. Bir necha kishini chopqulab, zoye qildilar. Fasilning ustidin bot borg'onlarining jihati bu ekindurkim, oldururlarini jazm qilib, xotunlarini tamom chopqulab, o'lturub, o'zlariga o'lumni ko'rub, yalang'och bo'lub, urushqa kelmishlar. Oxir to'sh-to'shdin zo'r qilib, fasil ustidin qochurdilar. Ikki yuz-uch yuz kofir Mediniy

[1] *Mazmuni:* "Tashvishlanish, hovliqish vajsizdur. Xudoning taqdiri nima bo'lsa, shundan boshqasi bo'lmaydi. Bu ish oldinda bo'lgani uchun bu to'g'rida hech narsa demaslik kerak. Indinga qal'aga zo'r urib ko'ramiz. Shundan keyin nima yuz bersa, ko'rarmiz".

Ravning havolisig'a kirdi. Ushbu havolida aksar o'zlari bir-birlarini o'lturubtur. Andoqkim, birisi bir qilichni olib turubtur. O'zgalari birar-birar rag'bat bila bo'yunlarini uzotib turubtur. Aksar bu dastur bila do'zaxqa bordi.

Tengri inoyati bila mundoq nomdor qo'rg'on alam va naqorani kelturmay, bajid urush solmay-o'q ikki-uch gariyda fath bo'ldi. Chanderiyning g'arbi-shimol tarafidag'i tog'ning ustida kufforning boshidin kalla manora qo'porildi. Bu fathning tarixiga "fathi dorulharb" lafzini tarix topib edilar. Men mundoq bog'ladim:

Bud chande maqomi Chandery,
Pur zi kuffor-u dorulharbi-yu zarb.
Fath kardam ba harb qal'ayi o',
Gasht tarix: "Fathi dorulharb".[1]

Chanderiy tavre viloyat voqe' bo'lubtur. Atrof va navohiysida oqar suv xeyli bor. Arki tog'ning ustida tushubtur. Ichida toshdin ulug' havz qozibturlar. Yana bir ulug' havz ushbu dutahida edikim, o'shul yerdin zo'rlab olildi. Vaze' va sharifning imorati tamom toshdin. Ulug'larining imoratlarini takalluf bila taroshida toshdin qilibturlar. Rezapoy elining imorati ham toshdin. G'oyatash taroshida emas, po'shishi safol o'rnig'a taxta sanglar bila qilibturlar. Qo'rg'onining olida uch ulug' havzdur. Atrof va javonibida burung'i hukkom bandlar solib, havzlar qilibturlar. Yeri baland voqe' bo'lubtur. Betviy deb bir daryochasi bor. Chanderiydin uch kuro'h bo'lg'ay. Hindustonda Betviy suyi xubluq va xushta'mliq bila mashhurdur. Tavr daryog'ina voqe' bo'lubtur. O'rtasida parcha-parcha qiyolar tushubtur. Imorat qilmoqqa munosib. Agradin Chanderiy janubg'a boqa to'qson kuro'h yo'ldur. Chanderiyda jadyining irtifoyi yigirma besh darajadur.

Tonglasi, panjshanba kuni qo'rg'on girdidin ko'chub, Malluxonning havzining yoqasig'a tushuldi. Bu niyat bila kelilib edikim, Chanderiy fathidin so'ng Roy Singh va Bhilsan va Sarangpur

[1] *Mazmuni:* "Chanderiy ko'pdan buyon kofirlar bilan to'lgan "dorulharb" edi. Uning qal'asini urushib qo'lga kiritdim, "fathi dorulharb" bunga tarix bo'ldi". (Bu tarix "abjad" hisobida 934-h.y. bo'ladi, milodiy bilan 1527-yil).

ustigakim, kuffor viloyatidur, Salohiddin kofirg'a taalluq edi, yurulgay. Bularni olib, Sangoning ustiga Chito'rg'a yurulgay. Chun mundoq parishon xabar keldi, beklarni chorlab, mashvarat qilib, bu mufattin va yog'iylarning sho'r va fitnasining daf'ig'a mutavajjih bo'lmoq ansab va avlo ko'rindi.

Chanderiyni Ahmadshoh mazkurg'akim, Sulton Nosiriddinning nabirasi bo'lg'ay, berildi. Chanderiydin ellik lak xolisa qilib, shiqdorlig'ini Mullo Opoqg'a uhda qilib, ikki-uch ming turk va hindustoniy bila Ahmadshohqa ko'mak qo'yuldi.

Bu ishlarga somon berib, yakshanba kuni, jumodiul-avval oyining o'n birida murojaat azimati bila Malluxonning havzidin ko'chub, Burhonpur suyining yoqasig'a tushtuk.

Yana yakshanbehig'a Bandiyrdin Yakkaxoja bila Ja'farxojani yiborildikim, Kalpiy kemalarini Kunar guzarig'a kelturgaylar.

Yakshanba kuni, oyning yigirma to'rtida Kunar guzarig'a tushub, farmon bo'ldikim, cherik eli o'ta kirishgaylar. Bu kunlarda xabar keldikim, ilg'or borg'onlar Qanno'jni ham tashlab, Rapriyg'a kelibturlar. Shamsobod qo'rg'onini Abulmuhammad nayzaboz berkitgan ekandur. Qalin kishi kelib, Shamsobod qo'rg'onini zo'rlab olibturlar. Uch-to'rt kun cherik daryodin kechguncha ul yuzda-bu yuzda maks bo'ldi. Daryodin o'tub, ko'chbar-ko'ch Qanno'j sori yurub, qazoq yigitlarni muxoliflardin xabar olg'ali ilgari ayirduk. Qanno'jg'a ikki-uch ko'ch qola xabar kelturdilarkim, bu til tuta borg'onlarning qorasini ko'rub, Qanno'jdin Ma'rufning o'g'li qochib chiqibtur. Biban va Boyazid va Ma'ruf bizning xabarimizni topib, Gangdin o'tub, Qanno'j to'g'risi Gangning sharqiy tarafig'a guzarbandlik xayoli bila o'lturubturlar.

Panjshanba kun, jumodiul-oxir oyining oltisida Qanno'jdin o'tub, Gang yoqasida g'arbiy tarafida tushuldi. Bizning yigitlar borib, muxoliflarning bir necha kemasini zo'rlab oldilar. Yuqqoridin-quyidin ulug'-kichik o'ttuz-qirq kema kelturdilar. Mirmuhammad jolabonni yiborildikim, ko'pruk solmoqqa munosib yer ko'rub, ko'pruk asbobini mavjud qilg'ay. O'rdu tushgandin bir kuro'hcha quyiroq yer xushlab keldi. Jald muhassillar ta'yin qilildi. Ko'pruk solur yerning yovug'ida ustod Aliquli qozon qurub, tosh otmog' uchun yer xushlab tosh otmoqqa ishtig'ol ko'rsatti.

Ko‘pruk bog‘lar yerdin quyiroq Mustafo Rumiy zarbzanliq arobalarini bir arolg‘a kechurub, aroldin zarbzan ota kirishti. Ko‘prukdin yuqqori mo‘ljar qo‘porilib edi. To‘fakandozlar mo‘ljar ustidin yaxshi tufanglar ottilar. Bir-ikki navbat Malik Qosim mo‘g‘ul va ba’zi yigitlar kema bila kechib oz-oz kishi yaxshilar urushtilar.

Bobo Sulton va Darvesh o‘n-o‘n besh kishi bila ushbu dalerliq bila behisob bir namozi shom kema bila o‘tub, urush yo‘q, nima yo‘q, yana yonib keldilar. Bu o‘tushlarini xeyli malomat qilildi. Oxir daler bo‘lub, oz kishi bila Malik Qosim yog‘iyni doirasig‘a urub otqulab, sig‘indurdi. Muxoliflar qalin kishi bir fil bila kelib, zo‘rladilar. Bularni tebrattilar. Kemaga kirib, kemani yurutguncha fil yetib, kemani g‘arq qildi. Malik Qosim ul urushta o‘ldi. Bu necha kun ko‘pruk bog‘lag‘uncha ustod Aliquli yaxshilar tosh otti. Avvalg‘i kun sekkiz tosh otti, ikkinchi kun o‘n olti tosh otti. Uch-to‘rt kun ushmundoq tosh otti. Bu toshlarni “g‘ozi qazoni” bila otti. Bu qazon ul qazon edikim, Sangoyi kofirning urushida tosh otib edi. Ul jihattin g‘ozig‘a mavsum bo‘lub edi. Yana bir ulug‘roq qazon quyib edi. Bir-o‘q tosh otti, qazon sindi. Tufakandozlar ham qalin tufak ottilar. G‘alaba kishini va otni tufak bila yumalattilar. Nufur qo‘llardin ham korgar bila rahrav kishi va ot ottilar.

Ko‘pruk ishi yovug‘ yetgach, chahorshanba kuni, jumodiul-oxir oyining o‘n to‘qquzida ko‘chub, ko‘pruk ustiga kelduk. Afg‘onlar ko‘pruk bog‘lamoqni istibdod qilib, tamasxur qilurlar ekandur. Panjshanba kuni ko‘pruk tayyor bo‘ldi. Oz-og‘loq yayoq va laho‘riy o‘tub, ozroqcha urush bo‘ldi.

Odina kuni g‘uldin xossa tobin va o‘ng qo‘l va so‘l qo‘l — yigitlari va tufakandozlar yayoq o‘ttilar. Afg‘onlar tamom yaroqlanib, otlanib, fillari bila kelib, zo‘r kelturdilar. Bir dast so‘l qo‘l kishisini tebrattilar. G‘ul kishisi va o‘ng qo‘l kishisi to‘xtab urub, g‘animlarni yondurdilar. Ikki kishisi qalinidin tezroq ayrilib choptilar. Birisini o‘shanda-o‘q tushurub olib qoldilar. Yana birining otini va o‘zini qalin urdilar. Oti to‘ylab yonib, o‘z elining orasida yiqildi. O‘shul kuni yetti-sekkiz bosh kelturdilar. Qalin kishisiga o‘q yarasi va tufak yarasi bo‘ldi. Kech namozi digargacha urush edi.

Kecha tamom o‘tganlarni yonduruldi. Agar ushbu shanba

oxshomi kishi o‘tkarilsa edi, ehtimoli bor edikim, aksari ilikka tushgay edi. Vale xotirg‘a bu yettikim, o‘tgan yil seshanba kuni, Navro‘z kuni Sekriydin Sango urushi azimati bila ko‘chub, shanba kuni yog‘iyni bostuk. Bu yil chahorshanba kuni, Navro‘z kuni bu yog‘iylarning urushi azimati bila ko‘chtuk. Yakshanba kuni g‘animg‘a zafar topsoq g‘aroyib voqeotdindur. Bu jihatdin kishi o‘tkarilmadi.

Shanba kuni urushg‘a kelmadilar, yiroqdin yasob turdilar. Ushbu kun arobalarni o‘tkarildi. Ushbu sahar farmon bo‘ldikim, el o‘tgay. Naqora vaqtida qaravuldin xabar keldikim, g‘anim kishisi qochib ketibtur.

Chintemur Sultong‘a hukm bo‘ldikim, cherikni boshlab, g‘animni qavlag‘ay. Muhammadali jang-jang, Hisomiddin Ali xalifa, Muhibali xalifa, Ko‘kiy Bobo Qashqa, Do‘st Muhammad Bobo Qashqa, Boqi Toshkandiy, Vali Qizil boshliqlarni qovg‘unchi ta’in qilildikim, Sulton bila bo‘lub, Sultonning so‘zidin chiqmag‘aylar. Sunnat vaqti men ham o‘ttum. Tevani hukm bo‘ldi, quyiroq ko‘rulgan guzar bila o‘tgay.

Ul kun yakshanba kuni Bangarmavuning bir kuro‘hida Qora suv yoqasig‘a tushuldi. Qovg‘unchig‘a ta’yin bo‘lg‘onlar yaxshi yurumaydurlar, Bangarmavuda tushgan ekandurlar. Ushbu namozi peshin Bangarmavudin tebrabturlar. Tonglasi Bangarmavuning olidag‘i ko‘lning yoqasig‘a tushuldi.

Ushbu kun To‘xtabo‘g‘a Sulton, kichik xon dodamning o‘g‘li kelib, manga mulozamat qildi.

Shanba kuni, jumodiul-oxir oyining yigirma to‘qquzida Laknavni sayr qilib kelib, Go‘yi suyidin o‘tub tushuldi. Ushbu kun Go‘yi suyida g‘usl qildim. Bilmon, qulog‘img‘a suv kirdimu, yo havo ta’siridin bo‘ldimu, o‘ng qulog‘im butti. Vale bir necha kun xeyli og‘rig‘i yo‘q edi.

Avadg‘a bir-ikki ko‘ch qola Chintemur Sultondin kishi keldikim, g‘anim Saru daryosining ul yuzida o‘lturubtur. Ko‘mak yiborsunlar. Qazoq boshliq mingta chog‘liq yigitni g‘ul kishisidin ko‘mak ayirduk.

Shanba kuni, rajab oyining yettisida Avadtin ikki-uch kuro‘h yuqqorroq Gagar bila Saruning qotilishida tushuldi.

Ushbu kungacha Avad to‘g‘risida, Saruning nari yuzida Shayx Boyazid bor ekandur. Xat yiborib, Sulton bila so‘zlashadur ekandur. Aning hiyalini Sulton ma’lum qilib, namozi peshin Qarochag‘a kishi yiborib, daryo kechmak bo‘lurlar. Qarocha Sultong‘a qo‘shulg‘och, betavaqquf suvdin o‘tarlar. Ellikcha otlig‘i uchto‘rt fil bila bor ekandur, turush berolmay, qocharlar. Bir necha kishi tushurub, bosh kesib yibordilar. Bexub Sulton va Turdibek va Bobo chuhra, Qo‘chbek, Boqi shig‘ovul Sultondin so‘ngra kecharlar. Bulardin burunroq kechganlar Shayx Boyazidni namozi shomg‘acha qovlarlar. Shayx Boyazid o‘zini jangalg‘a solib qutulur. Chintemur Sulton kecha Qora suv yoqasig‘a tushub, yarim kecha otlanib, yog‘iy keyinicha surarlar. Qirq kuro‘hcha yo‘l borib, ko‘ch va sabihisi bo‘lg‘on yerga yetarlar. Alar qochqon ekandurlar. Bu yerdin chopqunchi har tarafg‘a ayrilur. Boqi shig‘ovul bir necha yigit bila yog‘iyning keyinicha surub, ko‘ch va sabihisig‘a yetib afg‘onlarning yasirini kelturdilar.

Bir necha kun Avadning va bu navohining zabt va rabti uchun bu yurtta tavaqquf bo‘ldi. Avadtin yetti-sekkiz kuro‘h yuqqori Saru daryosining yoqasini ovloq yer deb ta’rif qildilar. Mirmuhammad jolabonni yiborildi. Gagar suyining va Saru suyining guzarini ko‘rub keldi. Panjshanba kuni, oyning o‘n ikkisida ovlamoq xayoli bila otlandim.

VAQOYEYI SANAYI XAMSA SALOSINA VA TIS’A MIA[1]

Odina kuni, muharram oyining uchida Askariynikim, Chanderiy yurushidin burunroq Mo‘lton maslahatig‘a tilab edim, kelib, xilvatxonada mulozamat qildi. Tonglasi Xondamir muarrix va Mavlono Shihob muammoyi va Mir Ibrohim qonuniy Yunusalining qarobatikim, muddati madid edikim, mulozamat doiyasi bila Hiridin chiqib edilar, kelib mulozamat qildilar.

Yakshanba (kuni), namozi digar, oyning beshida Gvaliyar sayri doiyasi bilakim, kitoblarda “Galiyur” bitirlar, Jo‘ndin kechib, Agra qal’asig‘a kirib, Faxrijahon begim bila Xadichasulton begim

[1] To‘qquz yuz o‘ttiz beshinchi (1528-) yil voqealari.

bilakim, o‘shul ikki-uch kunda Kobulg‘a azimat qilmoqchi edilar, xayrbod qilib, otlandim. Muhammad Zamon Mirzo ruxsat tilab, Agrada qoldi. O‘shul kecha uch-to‘rt kuro‘h yo‘l yurub, ulug‘ bir ko‘l yoqasida tushub, uyquladuk. Namozni ertarak o‘tab, otlanduk. Gambir suyining yoqasida tushlanib, namozi peshin andin otlanib, yo‘lda Mullo Rafe’ yasag‘on safufni kayfiyat uchun tolqon bila cholib ichtuk. Bisyor badxo‘r va bemaza keldi.

Kech namozi digar Do‘lpurning bir kuro‘hida g‘arbi sori bog‘ va imoratig‘akim, buyurulub edi, kelib tushtum. Bu bog‘ va imorat buyurg‘on bir tog‘ning tumshug‘ining tuganishi voqe’ bo‘lubtur. Bu tog‘ tuganish tumshug‘i yakpora qizil imorat toshidindur. Muni buyurub edimkim, bu tog‘ni qozib, yerga yetkurgaylar. Agar yakpora toshdin oncha baland qolsakim, yakpora toshdin imorat taroshlasa bo‘lg‘ay, xud imorat tarosh qilg‘aylar. Agar oncha baland qolmasa, bu yakpora toshdin hamvor bo‘lg‘on sahnda havz qozilg‘ay. Oncha baland tog‘ qolmaydurkim, yakpora toshdin imorat bo‘lg‘ay. Ustod Shohmuhammad sangtaroshqa buyuruldikim, bir kaylador musamman havz bu yakpora sahn bo‘lg‘on toshning ustida tarh qildi. Hukm bo‘ldi: sangtaroshlar bajid mashg‘ul bo‘lg‘aylar.

Bu yakpora toshdin havz buyurg‘on yerning shimoli qalin daraxtlardur: anba va jamun va har nav’ daraxttin. Bu daraxtlarning orasida bir dahi-dardah chohe buyurub erdim. Ul choh itmomig‘a yeta yovushubtur. Bu chohning suyi ul havzg‘a borur. Bu havzning g‘arbi-shimolida Sulton Iskandar bande solibtur. Bandning ustida imoratlar qilibtur. Bandtin yuqqori pashkol suvlari yig‘ilib, uluq ko‘l bo‘lur. Bu ko‘lning sharq atrofi bog‘dur. Ko‘lning sharq tarafida ham buyurdumkim, yakpora toshdin sufanamolar tarosh qilg‘aylar. G‘arb tarafida masjid buyuruldi. Seshanba va chahorshanba bu maslahatlar uchun Do‘lpurda turuldi.

Panjshanba kuni otlanib, Chanbal daryosidin o‘tub, namozi peshinni daryo yoqasida qilib, ikki namoz orasida Chanbal yoqasidin tebrab, namozi shom bila namozi xuftan orasida Kavariy suyidin o‘tub tushtuk. Yog‘in jihatidin suv ulug‘ bo‘lub, otni uzdurur edi. Kema bila o‘ttuk.

Tonglasi, odina kunikim, oshur edi, andin otlanib yo'lda bir kentta tushlanib, namozi xuftan Gvaliyardin bir kuro'h shimol sari bir chorbog'dakim, men o'tgan yil buyurub erdim, kelib tushtum.

Tonglasi namozi peshindin so'ng otlanib, Gvaliyarning shimoliy pushtalarini va Namozgohini sayr qilib kelib, Gvaliyarning Hotiy Po'l otliq darvozasidinkim, Roja Man Singhning imorati bu darvozag'a payvasttur, kirib Roja Bikramajitning imoratlarig'akim, Rahimdod anda o'lturub edi, kech namozi digar kelib tushtum.

Ushbu kecha qulog'imning tashvishi jihatidin va mohtob ham bois edi, afyun ixtiyor qildim. Tonglasi afyun xumori bisyor tashvish berdi. Xeyli qay qildim. Bovujudi xumor Man Singhning va Bikramajitning imoratlarini tamom yurub, sayr qildim. G'arib imoratlardur. Agarchi bo'luk-bo'luk va besiyoqdur, bu imoratlar tamom sangi taroshidadindur. Borcha rojalar imoratlaridin Man Singhning imoratlari yaxshiroq va oliyroqtur. Man Singh imoratining tomining bir zil'i sharq soridur. Bu zil'ni o'zga zil'larg'a boqa ko'prak takalluf qilibtur. Balandlig'i taxminan qirq-ellik qari bo'lg'ay. Tamom sangi taroshidadindur. Yuzini gach bila oqortibturlar. Ba'zi yerda to'rt tabaqa imorattur. Ikki quyig'i tabaqasi xeyli qorong'udur. Andak yorug'lug'i muddate o'lturg'ondin so'ngra zohir bo'ladur. Bularni sham bila yurub sayr qilduk. Bu imoratning har zil'ida besh gunbaztur. Bu gunbazlarning oralarida kichik-kichik Hinduston dasturi bila chorsu-chorsu gunbazchalardur. Bu besh uluq gunbazlarning ustiga zarandud qilg'on mis tangalarini qadabturlar. Bu tomlarning tashqarisini yashil koshiy bila koshikorliq qilibturlar. Yashil koshiy bila girdo-girdini tamom keyla daraxtlarini ko'rsatibturlar. Sharq soyig'i zil'ining burjida Hotiy Po'ldur. Pilni "hotiy" derlar, darvozani "po'l". Bu darvozaning chiqishida bir filning suratini mujassam qilibturlar, ustida ikki filbon ham qilibturlar. Biaynihi fil. Xeyli mushobih qilibturlar. Bu jihattin "Hotiy Po'l" derlar. To'rt tabaqa imoratkim bor, boridin quyig'i tabaqasining bu mujassam fil sori ravzani bor. Andin fil yovuq ko'runadur. Yuqqorig'i martabasi xud mazkur bo'lg'on gunbazlardur. Ikkinchi tabaqasida o'lturur uylaridur. Bu uylar ham chuqur yer-

larda voqe' bo'lubtur. Agarchi hindustoniy takalluflar qilibturlar, vale behavoroq yerlardur.

Man Singhning o'g'li Bikramajitning imoratlari qo'rg'onning shimoli sori o'rtada voqe' bo'lubtur. O'g'lining imoratlari otasining imoraticha emas. Bir uluq gunbaz qilibtur. Xeyli qorong'u. Muddate turg'ondin so'ngra ravshanliq zohir bo'ladur. Bu uluq gunbazning ostidag'i bir kichikrak imorattur. Anga xud hech tarafdin yorug'luq kirmas.

Ushbu uluq gunbazning ustida Rahimdod bir kichikrak tolorg'ina qilibtur. Rahimdod ushbu Bikramajitning imoratlarida o'lturubtur. Ushbu Bikramajitning imoratlaridan bir yo'le qilibturlarkim, otasining imoratlarig'a borur. Toshqoridin aslo ma'lum emas. Ichkaridin ham hech yer ko'runmas. Ba'zi yerdin yorug'luq kirar. Tavr yo'ledur.

Bu imoratlarni sayr qilib, otlanib Rahimdod solg'on madrasani kezib, qo'rg'onning janubiy tarafida bir uluq havzning yoqasida Rahimdod solg'on bog'chani tafarruj qilib, kech o'rdu tushgan chorbog'qa kelduk.

Bu bog'chada xeyli gullar tikibtur. Xushrang qizil kanir bog'chada xeyli bor. Bu yerlarning kaniri guli shaftoludek bo'lur. Gvaliyarning kaniri qip-qizil xushrang kanirlardur. Bir pora qizil kaniri Gvaliyardin Agra bog'larig'a kelturub ekturdum.

Bu bog' janubida bir uluq ko'ldur. Pashkol suvlari bu ko'lda yig'ilur. Bu ko'lning g'arbida bir baland butxonadur. Sulton Shamsiddin Eltamish bu butxonaning yonida bir masjidi jome' solibtur. Bu butxona xeyli baland butxonadur. Qo'rg'onda mundin balandroq imorat yo'qtur va Do'lpurning tog'idin Gvaliyar qo'rg'oni va butxona mushaxxas ko'runur. Derlarkim, bu butxonaning toshlarini tamom ushbu uluq ko'ldin qozib olibturlar. Bu bog'chada bir yig'och tolor qilibtur. Pastroq, beandomroq. Bog'chaning eshigida hindustoniy vaz'liq bemaza ayvonlar qilibtur.

Tonglasi namozi peshin Gvaliyarning ko'rmagan yerlarining sayri doiyasi bila otlanib, Man Singhning qo'rg'onidin toshqorig'i Ba'dalgar otliq imoratini ko'rub, Hotiy Po'l darvozasidin kirib Udva degan yerga borduk. Bu Udva degan yer qo'rg'onning g'arbiy tarafida bir ko'l voqe' bo'lubtur. Agarchi bu ko'l bir fasil-

dinkim, tog‘ ustida qilibturlar. Toshqoridur. Vale bu ko‘lning dahanasida yana ikki martaba baland fasillar qilibturlar. Bu fasillarning balandligi o‘ttuz-qirq qari yovushur. Ichkarigi fasil uzunroqtur va balandroqtur. Bu fasil ko‘lning bu yuzidagi va ul yuzidagi qo‘rg‘on fasilig‘a payvast bo‘lubtur. Bu fasilning o‘rtasida bu fasildin pastroq yana bir fasil igribturlar. Bu fasil sar-tosar emas. Obro‘d maslahatig‘a bu fasilni igirgandurlar. Bu fasilning ichida suv olmoq uchun vayn qilibturlar. O‘n-o‘n besh zina bila suvg‘a yetar. Bu uluq fasilning vaynliq fasilig‘a chiqar eshigining ustida Sulton Shamsiddin Iltamishning otini toshda qazib, bitibturlar. Tarixi: “Sanayi salosina va sitta miadur[1]”.

Bu toshqarig‘i fasilning tubida qo‘rg‘ondin toshqori uluq ko‘l tushubtur, g‘olibokim, kam bo‘lur ko‘l emas, obro‘dga bu ko‘l suyi borur. Bu Udvaning ichida yana ikki uluq ko‘ldur. Qo‘rg‘on eli bu ko‘llarning suyini o‘zga suvlarga tarjih qilurlar. Bu Udvaning uch tarafi yakpora tog‘ voqe’ bo‘lubtur. Toshining rangi Biyona toshlaridek qizil emastur, bir nima berangroqtur.

Bu Udvaning atrofidag‘i yakpora qiyolarni qozib, uluq-kichik mujassam butlar tarosh qilibturlar. Janub tarafi bir uluq buttur. Balandlig‘i taxminan yigirma qari bo‘lg‘ay. Bu butlarni tamom yalang‘och, besatri avrat ko‘rsatibturlar.

Udvaning ichidagi ikki uluq ko‘lning atrofida yigirma-yigirma besh choh qozibturlar. Bu chohlardin suv tortib, sabzakorliqlar qilib va gullar va daraxtlar ekibturlar. Udva yomon yer emas. Tavr yeredur. Aybi atrofidag‘i butlardur. Butlarni ham buyurdumkim buzg‘aylar. Udvadin yana qo‘rg‘ong‘a chiqib, Sultoniy Po‘lning o‘zinikim, kofirlar zamonidin beri bu darvoza masdud ekondur, tafarruj qilib, namozi shom Rahimdod solg‘on bog‘chag‘a kelib tushtum. Ul oxshom o‘shul bog‘chada-o‘q bo‘ldum.

Seshanba kuni, oyning o‘n to‘rtida Rona Sangoning Bikramajit otliq ikkinchi o‘g‘lidinkim, onasi Padmavati bila Rantanbo‘r qal’asida edilar, kishilari keldi. Gvaliyar sayrig‘a otlang‘ondin burun ham Bikramajitning uluq e’tiborliq Aso‘q otliq hindusidin kishilar kelib, qulluq va xizmatkorliq izhorini qilib, o‘ziga yetmish laklik vajhi istiqomat istid’o qilib edi. Andoq muqarrar qilib edi-

[1] Olti yuz o‘ttizinchi hijriy, 1232/33-milodiy yil.

kim, Rantanbo‘rni topshurg‘ay. Muddaosidek, parganalar inoyat qilib, kishilariga ruxsat berduk. Gvaliyar sayrig‘a boriladur edi. Ul kishilarga Gvaliyarda miyod qilduk. Miyoddin bir necha kun keyinroq qoldilar. Bu Aso‘q hindu Bikramajitning onasi Padmavatig‘a yaqin uruq bo‘lur emish. Bu kayfiyatni onaliq-o‘g‘ulluqqa ham izhor qilibtur. Ular ham bu ark bila muttafiq bo‘lub, davlatxohliq va xizmatkorliq qabul qilibturlar.

Toj va kuloh va zar kamarkim, Sango Sulton Mahmudni bosib, Sulton Mahmud kofirning qaydig‘a tushganda bu ta’rifiy toj va kuloh va zar kamarni olib, Sulton Mahmudni qo‘yub edi, o‘shul toj va kuloh va zar kamar Bikramajitta ekandur, og‘asi Ratansinkim, holo otasi o‘rnig‘a rona bo‘lub, Chito‘rg‘a qobizdur, toj va kuloh bila zar kamarni inisidin tilabtur. Bu bermaydur. Bu kelgan kishilardin toj va kuloh va zar kamarni manga so‘zlanibtur. Rantanbo‘rning mubodalasig‘a Biyonani tilabtur. Biyona so‘zidin alarni o‘tkarib, Shamsobodni Rantanbo‘r mubodalasig‘a va’da qilduk. O‘shul kuni-o‘q bu kelgan kishilariga xil’atlar kiydurub, to‘qquz kunda Biyonag‘a kelmoq miyodi bila ruxsat berildi.

Bu bog‘chadin otlanib, Gvaliyarning butxonalarini sayr qilduk. Ba’zi butxonalar du oshyona, se oshyona. Oshyonalari pastroq. Qadimiy vaz’liq. Izorasida tamom mujassam suratlar toshdin qozibturlar. Ba’zi butxona madrasa vaz’liq. Peshgohida uluq va baland gunbaz. Madrasa hujralaridek hujralarikim bor, har hujraning ustida tang-tang gunbazlar taroshida toshdin qilibturlar. Quyidagi hujralarida mujassam toshdin butlar tarosh qilibturlar. Bu imoratlarni tafarruj qilib, Gvaliyarning g‘arbiy darvozasidin chiqib, Gvaliyar qo‘rg‘onining janub tarafidin evrulub, sayr qilib, Rahimdod solg‘on chahorbog‘qakim, Hotiy Po‘lning olidadur, kelib tushtum. Rahimdod to‘y ishini bu chorbog‘da tayyor qilib edi. Yaxshi oshlar tortib, qalin peshkashlar qildi. Jins va naqddin to‘rt lak peshkashi edi. Bu chorbog‘din otlanib, kech o‘z chorbog‘img‘a keldim.

Chahorshanba kuni, oyning o‘n beshida Gvaliyarning sharqijanubi sori obshornikim, Gvaliyardin olti kuro‘h yo‘ldur, sayr qila bordim. Mundin kechrak otlanilg‘on ekondur. Obshorg‘akim,

kech namozi peshin yetishtuk. Bir arg'amchi baland qiyodin bir tegirmon suyi shorildob tushadur. Bu suv tushar yerdin quyiroq ulug' ko'l bo'lubtur. Bu obshordin yuqqori bu suv yakpora qiyoning ustidin oqib keladur. Bu suvning tubi yakpora toshdur. Har yerda-har yerda tushub ko'l bo'lubtur. Bu suvning yoqalarida yakpora parcha-parcha toshlar tushubtur. O'lturg'udek. Vale bu suv doimiy emas emish. Obshorning ustida o'lturub, ma'jun yeduk. Suv yuqqori borib, suvning bidoyatig'acha sayr qilib, yonib, bir balandi ustiga chiqib, muddate o'lturduk. Sozandalar soz choldilar va go'yandalar nima ayttilar. Obnus yig'ochinikim, hind eli "tindu" derlar, ko'rmaganlarga ko'rsatildi.

Andin yonib, tog'din tushub, namozi shom bila namozi xuftanning orasida andin otlanduk. Ikki posg'a yovuq bir yerda kelib uyquladuk. Kunning bir pahri bo'la chorbog'qa kelib tushuldi.

Odina kuni, oyning o'n yettisida Suhjana degan Salohiddinning zodbud kentini va kentidin yuqqori tog' orasidag'i va ko'l ichidagi limu va sadafil bog'ini sayr qilib, bir pahrda kelib, chorbog'qa tushtum.

Yakshanba kuni, oyning o'n to'qquzida tongdin burunroq chorbog'din otlanib, Kavariy suyidin o'tub, tushlanduk. Namozi peshinda andin otlanib, oftob o'lturur mahal Chanbal suyidin o'tub, namozi shom namozi xuftan orasida Do'lpur qo'rg'oniga kirib, sharog' bila Abulfath solg'on hammomni sayr qilib, andin otlanib, yangi chorbog' solg'on yerga band boshig'a kelib tushuldi.

Tonglasig'a buyurulg'on yerlarni yurub sayr qildim. Yakpora toshda buyurulg'on kaylador havzning yuzini bir martaba tamom ko'tarmaydurlar edi. Buyuruldikim, sangtaroshlar ko'prak kelib, bir martaba, havzning tubini durust olsunlarkim, suv quyib, atrofini tarozu qilsa bo'lg'ay. Kech namozi digar havzning bir martaba yuzini tamom oldilar. Buyurdimkim, suv to'ldurdilar. Atrofini suv bila tarozu qilib, hamvor qilmoqqa mashg'ul bo'ldilar. Bu navbat yana bir obxona buyurdimkim, yerini yakpora toshdin tarosh qilg'aylar. Ichidagi kichik havzni ham yakpora toshdin qozg'oylar. Dushanba kuni ma'jun suhbati bo'ldi. Seshanba kuni ham anda-o'q edim.

Chahorshanba kechasi og‘iz ochib, nima yeb, Sekriyga bormoq azimati bila otlanildi. Ikki pahrg‘a yovuq bir yerda tushub, uyquladuk. Qulog‘img‘a, bilmon, sovuqning ta’siri bo‘ldi o‘xshar, bu oxshom asru ko‘p og‘ridi. Uyqulay olmadim. Tong boshida bu yerdin tebrab, bir pahrda Sekriyda solg‘on bog‘qa yetib tushuldi. Bog‘ning tomi va shohning imoratlari xotirxoh bo‘lmag‘on jihatidin ish ustidagilarni tahdid va siyosat qilildi. Sekriydin namozi digar bila namozi shom orasida otlanib, Madhakurdin o‘tub, bir yerda tushub uyquladuk. Andin otlanib, bir pahr bo‘la Agraga kelib, qal’ada Xadichasulton begimnikim, Faxrijahon begim borib, bular ba’zi ish-kuch uchun qolibturlar, ko‘rub, Jo‘ndin o‘tub, “Hasht bihisht” bog‘ig‘a keldim.

Shanba kuni, safar oyining uchida uluq amma begimlardin uch begim: Gavharshod begim, Badeuljamol begim, Oqbegim; kichik begimlardin: Xonzoda begim, Sulton Mas’ud Mirzoning qizi, yana Sulton Baxt begimning qizi, yana yanga chechamningkim, Zaynab Sulton begim bo‘lg‘ay, nabirasi kelib, Tu’tadin o‘tub, mahallot yoqasida daryo qirg‘og‘ida tushub edilar. Borib, namozi digar bila namozi shomning orasida ko‘rdum. Andin kema bila-o‘q keldim.

Dushanba, safar oyining beshida Bikramajitning burung‘i elchisi va so‘ng‘i elchisiga bayri Bhiralik hindulardin Devaning o‘g‘li Hamusiyni qo‘shub yiborildikim, Rantanbo‘rni topshurmoq uchun, xizmatkorliqni qabul qilmoq uchun o‘z roh va rasmi bila ahd va shart qilg‘ay. Bizning bu borg‘on kishi ko‘rub, bilib, inonib kelgay. Ul bu aytg‘onlarining ustiga tursa, men ham va’da qildimkim, Tengri rost keltursa, otasining o‘rnig‘a rona qilib, Chito‘rda o‘lturg‘uzay.

Ushbu fursatlarda Dehlidag‘i va Agradagi Iskandar bila Ibrohimning xizonalari tamom bo‘ldi. Cherik yarog‘ig‘a va to‘p va tufakchining doru va jidog‘ig‘a panjshanba kuni, safar oyining sekkizida jami’ vajhdorning vajhidin sadu si farmon bo‘ldikim, devong‘a tushurub, bu asbob va olotqa sarf va xarj qilg‘aylar.

Shanba kuni, oyning o‘nida Sultonmuhammad baxshining Shohqosim otliq piyodasinikim, bir qatla Xuroson ahlig‘a

istimolat farmonlari elitib edi, yana Hiriga yiborildi. Bu mazmun bila farmonlar elittikim, Hindustonning sharq va g'arb yog'iylaridin va kofirlaridin Tengri inoyati bila xotirlar jam' bo'ldi. Ushbu yoz Tengri rost keltursa, albatta, o'zumizni har nav' qilib yetkurgumizdur. Ahmad Afshorg'a ham farmon yiborildi. Farmonning hoshiyasida o'z xatim bila bitib, Faridun Qo'buziyni tiladim. Ushbu kun peshin simob yemakni bunyod qildim.

Chahorshanba kuni, oyning yigirma birida bir hindustoniy pochi Komronning va Xojado'st Xovandning arzadoshtlarini kelturdi. Xojado'st Xovand zilhijja oyining o'nida Kobulg'a borib, Humoyun qoshig'a tebrab ekandur. Xubyonda Komronning kishisi Xojag'a borurkim, Xoja kelsunlar, har nekim farmon bo'lubtur, yetkursunlar, so'zunni so'zlashib borsunlar. Komron zilhijja oyining o'n yettisida Kobulg'a kelgandur. Xoja bila so'zlashib, Xoja ushbu zilhijja oyining yigirma sekkizida Qal'ayi Zafarg'a uzotur.

Bu kelgan arzadoshtlarda yaxshi xabarlar edi: Shahzoda Tahmosp o'zbakning daf'ig'a azimat qilib, Renish o'zbakni Domg'onda olib o'lturub, elini qatli om qilur. Ubaydxon qizilbosh xabarini tahqiq topqoch, Hiri girdidin qo'pub, Marvg'a borib, Samarqand va ul navohidag'i sultonlarni Marvg'a tilar. Movarounnahrdag'i sultonlar tamom Marvg'a ko'makka borurlar.

Bu xabarni ham ushbu pochi kelturdikim, Humoyunning o'g'li bo'lmish. Yodgor tag'oyining qizidin Komron ham Kobulda kadxudo bo'ladur emish. Tag'oyisi Sultonali Mirzoning qizini oladur emish. Ushbu kun Sayyid Dakniy Sheroziy jibagarg'a xil'at kiydurub, in'om qilib, favvoralik chohni buyurdukkim, biluricha itmomg'a tegurgay.

Odina kuni, oyning yigirma uchida harorate badanimda zohir bo'ldi. Andoqkim, jum'a namozini masjidta tashvish bila o'tadim. Namozi peshin ehtiyotini qilib, kitobxonada bir zamondin so'ng mashaqqat bila o'tadim. Indini, yakshanba kuni isitib, ozroq titradim.

Seshanba kechasi, safar oyining yigirma yettisida hazrat Xoja Ubaydullohning "Volidiya" risolasini nazm qilmoq xotirimg'a kechti. Hazratning ruhig'a iltijo qilib, ko'nglumga kechurdumkim, agar bu manzum ul hazratning maqbuli bo'lur, xud nechukkim, sohibi "Qasidai Burda"ning qasidasi maqbul tushub, o'zi aflaj

marazidin xalos bo‘ldi, men dog‘i bu orizadin qutulub, nazmimning qabulig‘a dalile bo‘lg‘usidur. Ushbu niyat bila “ramali musaddasi maxbun, arzuz va zarbgohi maxbuni mahzuf” vaznidakim, Mavlono Abdurahmon Jomiyning “Subha”si ham bu vazndadur, risola nazmig‘a shuru qildim. Ham o‘shal kecha o‘n uch bayt aytildi. Iltizom yo‘sunluq kunda o‘n bayttin kamrak aytilmas edi. G‘olibo bir kun tark bo‘ldi. O‘tgan yil va balki har mahal mundoq orizakim bo‘ldi, aqalli bir oy-qirq kunga tortti. Tengri inoyati bila, hazratning himmatidin, panjshanba kuni, oyning yigirma to‘qquzida andake afsurda bo‘ldi. O‘zga bu orizadin xalos bo‘ldum. Shanba kuni, rabiul-avval oyining sekkizida risola so‘zlarini nazm qilmog‘ ixtitomiga yetti. Bir kun ellik ikki bayt aytildi.

Chahorshanba kuni, oyning yigirma sekkizida atrof va javonibqa cheriklarga farmonlar yiborildikim, yaqin fursatta, Tengri yetkursa, cherik otlang‘umizdur. Cherik yarog‘i bila bot yetisha kelsunlar.

Yakshanba kuni, rabiul-avval oyining to‘qquzida Bekmuhammad ta’liqchi keldi. O‘tgan yil muharram oyining oxirida Humoyung‘a xil’at va ot eltib edi.

Dushanba kuni, oyning o‘nida Bekkina Vays Log‘ariy bila Bayonshayx otliq Humoyunning bir navkari Humoyunning qoshidin keldilar. Bekkina Humoyunning o‘g‘lining sevinchisiga kelibtur. Otini Al’amon qo‘yubtur. Shayx Abulvajd valodatig‘a ta’rix: “Shahi saodatmand”[1] topibtur. Bayonshayx Bekkinadin xeyli so‘ngra chiqibtur. Odina kuni, safar oyining to‘qquzida Kishimning oyog‘ida Dushanba degan yerdin Humoyundin ayrilibtur. Dushanba kuni, rabiul-avval oyining o‘nida Agraga keldi, jald keldi. Yana bir qatla ham ushbu Bayonshayx Qal’ayi Zafardin Qandahorg‘a o‘n bir kunda borib edi. Shahzodaning kelganining va o‘zbakning shikast topqonining xabarini bu Bayonshayx kelturdi.

Tafsili budurkim, shahzoda Tahmosp Iroqdin qirq ming kishi bila Rum dasturi tufak va aroba tartib qilib, tez-o‘q yurub kelib, Bistom va Domg‘onda Renish o‘zbakni olib, eli bila qirib tez-o‘q o‘tar. Kepakbiyning o‘g‘li Qambar Alini ham qizilbosh odami bo-

[1] Bu ikki so‘zdagi harflarni “abjad” hisobi bilan songa aylantirilsa, 934-hijriy yil chiqadi, milodiy yil hisobida 1527.

sar. Oz-og‘loq kishi bila Ubaydxon qoshig‘a kelur. Ubaydxon Hiri navohiysida turush yarog‘ini topmay, jami’ Balx va Hisor va Samarqand va Toshkanddagi xon va sultonlarg‘a qadag‘a bila kishilar chopturub, o‘zi Marvg‘a kelur. Bot-o‘q yig‘ilurlar. Toshkandtin Suyunchakxonning ulug‘idin kichikroq o‘g‘li Baroq Sulton, Samarqand va Miyonkoldin Ko‘chumxon va Abusa’id Sulton va Po‘lod Sulton va Jonibek Sulton o‘g‘lonlari bila va Hisordin Hamza Sulton bila Mahdiy Sultonning o‘g‘lonlari va Balxdin Kistanqaro Sulton va jami’ sultonlar bot-o‘q borib, Marvda Ubaydxon bila mulhaq bo‘lurlar. Yuz besh ming kishi bo‘lurlar. Bularning tilchisi mundoq xabar keltururkim, shahzoda Ubaydxonni Hirining navohisida oz-og‘loq cherik bila o‘lturubtur deb, qirq ming kishi bila ildam kelibtur. Holo bu jam’iyatning xabarini topib, Rodgon o‘langida xandaqlab o‘lturubturlar. O‘zbaklar bu xabarni topib, g‘animni ko‘zga ilmay, kengashni munga qo‘yarlarkim, barcha xon va sultonlar Mashhadta o‘ltururbiz. Bir necha sultonni yigirma ming kishi bila ta’yin qilurbizkim, qizilboshning o‘rdusining navohisiyda yurub, boshini chiqorg‘ali qo‘ymas. Aqrab bo‘lg‘och, yadachilara buyururbizkim, yada qilg‘aylar. Ushbu rangda ojizlandurub olurbiz, deb Marvdin ko‘charlar. Shahzoda ham Mashhaddin chiqib, Jom va Xargird navohisida muqobala bo‘lurlar. Shikast o‘zbak sori voqe’ bo‘lur. Qalin sulton giriftor bo‘lub, qatlg‘a borur.

Bir xatta xud andoq bitib edilarkim, Ko‘chum xondin o‘zga hech sultonning tahqiq chiqqani mushaxxas emas. Cherik bila bo‘lg‘on kishilardin hanuz kishi kelmaydur. Hisordag‘i sultonlar Hisorni tashlab chiqarlar. Chalmakim, asli oti Ismoildur, Ibrohim joniyning o‘g‘li, Hisor qo‘rg‘onida ekandur. O‘shul Bayonshayxdin-o‘q Humoyung‘a, Komrong‘a xatlar bitib, tez-o‘q yonduruldi.

Odina kuni, oyning o‘n to‘rtida xat va kitobatlar tayyor bo‘lub, Bayonshayxqa topshurub, ruxsat berildi. Shanba kuni, oyning o‘n beshida Agradin uzadi.

Humoyung‘a bitilgan xatning savodi: “Humoyung‘a mushtoqliqlar bila sog‘inib salom degach, so‘z ulkim, dushanba kuni, rabiul-avval oyining o‘nida Bekkina bila Bayonshayx keldilar.

Xatlardin va arzadoshtlardin ul yuzdagi, bu yuzdagi kayfiyat va holot mushaxxas va ma’lum bo‘ldi.

Shukr, bermish sanga Haq farzande,
Sanga farzand-u manga dilbande.

Tengri taolo mundoq sevinchlarni manga va sanga hamisha ro'zi qilg'ay, omin yo Rabbal-olamin. Otini Al'amon qo'ymishsen. Tengri muborak qilg'ay. Vale, bovujudkim o'zung bitibsen, mundin g'ofil bo'lubsenkim, kasrati iste'mol bila avom Alamo derlar, yo El Amon derlar, o'zga mundoq alif-lom otta kam bo'lur. Tengri otini va zotini farxunda va muborak qilg'ay. Manga va sanga ko'p yillar va bisyor qarnlar Al'amonni davlat va saodat bila tuta bergay.

Tengri taolo o'z fazl va karami bila bizning ishimizni yasaydur. Mundoq qop-u qarnlarda topilmas. Yana seshanba kuni, oyning o'n birida arojif xabar keldikim, Balx eli Qurbonni tilab Balxqa kiyurmishlar.

Yana Komrong'a, Kobuldag'i beklarga farmon bo'ldikim, borib, sanga qo'shulub, Hisor yo Samarqand yo har sorig'akim salohi davlat bo'lsa, yurugaysiz. Tengrining inoyati bila yog'iylarni bosib, viloyatlarni olib, do'stlarni shod va dushmanlarni nigunsor qilg'aysiz, Inshoollohu taolo. Sizlarning jon tortib, qilich chopmoq mahallaringizdir. Qopuda kelgan ishni taqsir qilmangiz.

Garonjonliq bila kohilliq podshohliq bila rost kelmas.

Jahongiri tavaqquf bar nayobad,
Jahon onro buvad ko' beh shitobad,
Hama chizi zi royi kadxudoyi —
Sukun meyobad illo podshohiy.[1]

Agar Tengri inoyati bila Balx va Hisor viloyati muyassar va musaxxar bo'lsa, Hisorda sening kishing bo'lsun, Balxta Komronning kishisi bo'lsun. Agar Tengri inoyati bila Samarqand ham musaxxar bo'lsa, Samarqandta sen o'lturg'il, Hisor viloyatini, inshoolloh xolisa qilg'umdur. Agar Komron Balxni ozirg'ansa, arzadosht qiling, inshoolloh aning qusurini o'shal viloyatlardin-o'q rost qilg'umizdur. Yana sen o'zing bilur edingkim, doim

[1] *Mazmuni:* "Jahongirlik to'xtab turmaydi, kim yaxshi tirishsa, jahon o'shaniki bo'ladi, hayotda har bir narsaning to'xtashi mumkin, ammo podshohlik to'xtamaydi".

bu qoida mar'iy edi: olti hissa sanga bo'lsa, besh hissa Komrong'a bo'lur edi. Hamisha bu qoidani mar'iy tutub, mundin tajovuz qilmang. Yana ining bila yaxshi maosh qilg'aysan. Uluqlar ko'tarimlik kerak. Umidim borki, sen ham yaxshi ixtilot qilg'aysan. Aning ham mutasharri' va yaxshi yigit qo'pubtur, ul ham mulozamat va yakjihatliqta taqsir qilmag'ay.

Yana sendin ozroq gilam bor, bu ikki-uch yildin beri bir kishing kelmadi. Men yiborgan kishi ham rost bir yili so'ngra keldi. Mundoq bo'lurmu?

Yana xatlaringda yolg'uzluq, yolg'uzluqkim, debsen, podshohliqta aybdur, nechukkim debturlar:

Agar poybandi, rizo pesh gir,
Va gar yaksuvori, sari xesh gir.[1]

Hech qayde podshohliq qaydicha yo'qtur. Podshohliq bila yolg'uzluq rost kelmas. Yana men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o'qumaysen, ne uchunkim, agar o'qur xayol qilsang edi, o'quyolmas eding. O'quyolmagandin so'ng, albatta, tag'yir berur eding. Xatingni xud tashvish bila o'qusa bo'ladur. Vale asru mug'laqtur. Nasri muammo hech kishi ko'rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xeyli rost emas. Iltifotni "to" bila bitibsen. Qulunjni "yo" bila bitibsen. Xatingni xud har tavr qilib o'qusa bo'ladur. Vale bu mug'laq alfozingdin maqsud tamom mafhum bo'lmaydur. G'olibo xat bitirda kohillig'ing ham ushbu jihattindur. Takalluf qilay deysen, ul jihattin mug'laq bo'ladur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti. Ham sanga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qug'uchig'a.

Yana uluq ish ustiga borasen. Ish ko'rgan, ra'y va tadbirliq beklar bila kengashib, alarning so'zi bila amal qilg'aysen.

Agar mening rizomni tilarsen, xilvatnishinliqni va el bila kam ixtilotliqni bartaraf qilg'il. Kunda ikki navbat iningni va beklarni ixtiyorlarig'a qo'ymay, qoshingg'a charlab, har maslahat bo'lsa

[1] *Mazmuni:* "Agar oyog'ing band bo'lsa, rizoni oldingga qo'y. Agar tanda suvora bo'lsang, o'z boshingga bor, ya'ni jahonga bog'langan bo'lsang, boshingga kelgan har narsaga rozi bo'l, agar hech narsaga bog'lanmagan kishi bo'lsang, yo'lingdan qolma, keta ber".

kengashib, bu davlatxohlarning ittifoqi bila har so‘z — unga qaror bergaysen.

Yana Xoja Kalon, mening bila gustoxona ixtilot qila o‘rganib edi. Sen dog‘i, nechukkim men Xoja Kalon bila ixtilot qilur edim, o‘shundoq ixtilot qilg‘aysen. Agar Tengri inoyati bila ul sorilar ish ozroq bo‘lsa, Komrong‘a ehtiyoj bo‘lmasa, Komron Balxta mazbut kishilarni qo‘yub, o‘zi mening qoshimg‘a kelsun.

Yana muncha fath va zafarlar Kobulda ekanda bo‘ldi. Kobulni shugun tutubturmen, ani xolisa qildim. Hech qaysingiz tama’ qilmag‘aysiz.

Yana yaxshi boribsen. Sulton Vaysning ko‘nglini olibsen. Ani qoshingg‘a kelturub, aning ra’yi bila amal qilg‘aysenkim, ish bilur kishidur. Cherikni yaxshi yig‘ib yurgaysen. Og‘iz so‘zlaridin Bayonshayx sohibvuqufdur. Ma’lum bo‘lg‘usidur, deb mushtoqliklar bila salom. Panjshanba kuni, rabiul-avval oyining o‘n uchida bitildi”.

Komrong‘a va Xoja Kalong‘a dag‘i ushbu mazmun bila o‘z ilgim bila xatlar bitib yibordim.

Chahorshanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida Mirzolar va sultonlar, turk va hind umarosini charlab, mashvarat qilib, so‘zni munga qo‘yuldikim, bu yil xud, albatta, bir sori cherik yurumak kerak. O‘zumizdin burunroq Askariy Purabqa mutavajjih bo‘lg‘ay. Gang daryosidin narig‘i salotin va umaro cheriklari bila Askariyga kelib qo‘shulub, har sorig‘akim, salohi davlat bo‘lsa, azimat qilg‘aylar.

Bu kayfiyatlarni bitib, shanba kuni, oyning yigirma ikkisida o‘n olti kunlik buljor bila G‘iyosiddin qurchini Sulton Junayd barlos boshliq Purab umarosig‘a chopturuldi. Og‘iz so‘zlari bu bo‘ldikim, zarbzan va aroba va tufak urush asbob va olotidur, bular tayyor bo‘lg‘uncha, o‘zumizdin ilgarrak Askariyni yiborildi. Gangning nari yuzidagi jami’ salotin va umarog‘a farmon bo‘ldikim, Askariy qoshig‘a yig‘ilib, har sorig‘a salohi davlat bo‘lsa, Tengri inoyati bila mutavajjih bo‘lg‘ay. Andag‘i davlatxohlar bila mashvarat qiling. Agar manga ehtiyojliq ish bo‘lsa, ushbu miyod bila borg‘on kishi kelgach-o‘q betavaqquf, inshoollohu taolo, otlang‘umdur. Agar Bangaliy yakjihatliq va ixlos maqomida bo‘lsa va ul orada manga ehtiyoj bo‘lg‘udek ishi bo‘lmasa, ani ham sharh bila arzadosht qiling. Boqib turub bo‘lmas, o‘zga sori azimat

qilg‘umdur. Sizlar davlatxohlarning mashvarati bila, Askariyni olib yurub, andag‘i ishlarga Tengri taolo inoyati bila faysal bergaysiz.

Shanba kuni, rabiul-avval oyining yigirma to‘qquzida Askariyga murassa’ kamar xanjar bila, podshohona xil’at kiydurub, alam va tug‘ va naqora va tavila to‘pchoq va o‘n fil va qator teva va qator xachir, podshohona asbob va olot in’om bo‘ldi. Hukm bo‘ldikim, devon boshida o‘lturg‘ay. Mullosig‘a va ikki atkasiga tugmalik chakmanlar va yana o‘zga navkarlariga uch to‘qquz to‘n in’om bo‘ldi.

Yakshanba kuni, oyning salxida Sultonmuhammad baxshining uyiga bordim. Poyandoz solib, sochiq kiyurdi. Naqd va jinsdin ikki lakdin ko‘prak nima peshkash qildi. Osh va peshkash tortilg‘ondin so‘ng yana bir hujrasig‘a borib, o‘lturub, ma’jun yeduk. Andin uch pahrda chiqib, suvdin o‘tub, “Xilvatxona” kelildi.

Panjshanba kuni, rabiul-oxir oyining to‘rtida mundoq muqarrar bo‘ldiki, Agradin Kobulg‘acha Chaqmoqbek Shohiy tamg‘ochining navisandalig‘i bila tanob urg‘ay. Har to‘qquz kuro‘h manor qo‘porg‘aylarkim, manorning balandlig‘i o‘n ikki qari bo‘lg‘ay. Ustida bir chordara qo‘porg‘aylar. Har o‘n sekkiz kuro‘hda olti yom oti bog‘lag‘aylar. Yomchi va sayisga ulufa va otlarg‘a aliq ta’yin bo‘lg‘ay. Andoq farmon bo‘ldikim, bu yom oti bog‘latur yer agar bir xolisag‘a yovuq bo‘lsa, bu mazkur bo‘lg‘onlarni andin saranjom qilsunlar. Yo‘q ersa, har bekning parganasiga voqe’ bo‘lsa, aning uhdasida qilsunlar. Ushbu kun Chaqmoq bila Shohiy Agradin chiqtilar. Bu kuro‘hlarni mil bila muvofiq ta’yin qilildi. Nechukkim, “Mubayyan”da mazkurdur:

To‘rt mingdur qadam bila bir mil,
Bir kuro‘h oni Hind eli der bil.

Dedilar bir yarim qari bir qadam,
Har qari bilki, bordur olti tutam.

Har tutam to‘rt elik, yana har elik
Olti jav arzi bo‘ldi, bil, bu bilik.

Paymoyish tanobini bu mazkur bo‘lg‘on bir yarim qari bilakim, to‘qquz tutam bo‘lg‘ay, qirq qari ta’yin qilildikim, yuz tanobi bir kuro‘h bo‘lg‘ay.

Shanba kuni, oyning oltisida to‘y bo‘ldi. Qizilbosh va o‘zbak va hindularning elchilari bu to‘yda bor edilar. Qizilbosh elchilarni o‘ng qo‘lda, yetmish-sekson qari yiroqroq shomiyona barpoy qilib, o‘lturg‘uzuldi. Farmon bo‘ldikim, beklardin Yunusali qizilboshlar bila o‘lturg‘ay. So‘l qo‘lda ham ushbu dastur bilan o‘zbak elchilari o‘lturub, beklardin Abdullohg‘a farmon bo‘ldikim, bular bila o‘lturg‘ay. Men yangi solg‘on musamman xaspo‘sh tolorning shimoliy zil’ida o‘lturdum, o‘ng qo‘lumda besh-olti qari — To‘xtabo‘g‘a Sulton va Askariy va Hazrati Xojaning avlodi Xoja Abdushshahid va Xoja Kalon va Xoja Husayniy va Xalifa va yana Samarqandtin kelgan xojalarning tavobeyi hofiz va mullolar o‘lturdilar. So‘l qo‘lumda besh-olti qari — Muhammad Zamon Mirzo va Tongotmish Sulton va Sayyid Rafe’ va Sayyid Rumiy va Shayx Abulfath va Shayx Jamoliy va Shayx Shihobiddin arab va Sayyid Dakniy o‘lturdilar. Jami’ salotin va xavonin va akobir va umaro oshdin burun qizildin, oqtin, qoradin, raxttin, jinstin sochiqlar kiyurdilar. Buyurdimkim, olimda zaylucha soldilar. Qizil va oqni bu zaylucha ustiga to‘ktilar. Raxt va oq parcha va badralarni ham qizil va oqning yonida to‘da qildilar.

Oshdin burunroq sochiq kiyurur asnosida mast tevalarni va fillarni o‘trudag‘i orolda urushqa soldilar. Bir necha qo‘chqor ham urushturdilar. Bulardin so‘ng kushtigirlar kushti tushtilar.

Ulug‘ osh tortilg‘ondin keyin, Xoja Abdushshahid bila Xoja Kalonga o‘rmak abralix kish jubbalar, munosib xilvatlar bila kinduruldi. Mullo Farrux va Hofiz boshliq bila kelganlariga chakmanlar kiyduruldi. Ko‘chumxonning elchisiga va Hasan Chalabiyning inisiga ham qumosh boshliq tugmalik kish jubbalar faroxo‘ri xil’atlar inoyat bo‘ldi. Abusa’id Sultonning na Mexribon xonimning va o‘glishing, Pulod Sultonning elchilariga va Shohhasanning elchisiga tugmalik chakmanlar, qumosh to‘nlar in’om bo‘ldi. Ikki xojag‘a va ikki ulug‘ elchigakim, Ko‘chumxoning navkari va Hasan Chalabiyning inisi bo‘lg‘an, kumush toshi bila oltun va oltun toshi bila kumush tortilib, in’om bo‘ldi. Oltun toshi besh

yuz misqoldurkim, Kobul toshi bila bir ser bo‘lg‘ay, kumush toshi ikki yuz ellik misqoldurkim, Kobulning yarim seri bo‘lg‘ay. Xojamir Sultong‘a va o‘g‘lonlarig‘a va Hofiz Toshkandiy va Mullo Farrux boshliq Xojaning mulozimlarig‘a va o‘zga elchilarg‘a xam oltundin, kumushdin tarkash bila intomlar bo‘ldi. Yodgor Nosirg‘a kamar xanjar in’om bo‘ldi. Yana Mirmuxammad jolabonga Gang daryosig‘a yaxshi ko‘pruk bog‘lag‘ani uchun mustavjibi inoyat bo‘lub edi, bu Mirmuxammadg‘a va yana tufakandozdardin pahlavon Hoji Muxammad va pahlavon Bahlul va Bali Porsiyg‘a yakka xanjar inoyat bo‘ldi. Ustod Aliqulining ikki o‘g‘liga ham xanjar in’om bo‘ldi. Yana Sayyid Dovud Garmseriyg‘a qizildin, oqdin in’om bo‘ldi. Yana qizim Ma’sumaning va o‘g‘lum Hindolning navkarlariga tugmalik chakmanlar va qumosh xil’atlar in’om bo‘ldi. Yana Andijondan va beviloyat va bevatan yurgan yerlarimiz va So‘x va Husherdin kelganlarga chakmanlar va qumosh xil’atlar va oltundin va kumushdin, raxtdin, jinsdin in’omlar bo‘ldi. Qurbon bila Shayxning navkarlariga va Koxmard raoyosig‘a ham ushbu dastur bila inoyatlar bo‘ldi.

Osh tortilg‘ondin so‘ng farmon bo‘ldikim, Hindustonii bozigarlari kelib, o‘yunlarini ko‘rsatgaylar. Lo‘lilar kelib, ishlarini ko‘rsattilar. Hinduston lo‘lilari ba’zi ishlare kursaturlarkim, ul viloyatlarning lo‘lilaridin ko‘rulmaydur edi. Ul jumladin biri budurkim, yetti halqani peshonasiga va ikki tiziga ta’biya qilib, yana to‘rt halqani ikkini ikki ilik barmog‘i bila va ikkini ikki oyog‘i barmog‘i bila tez va bedarang evuradur. Yana biri bukim, raftori tovus yo‘sunluq bir iligini yerga qo‘yub, bir iligi va ikki oyog‘i bila uch halqani tez va bedarang evuradur. Yana biri bukim, ul viloyat lo‘lilari ikki yig‘ochni oyog‘larig‘a bog‘lab “poyi cho‘bin” qilib, yo‘l yururlar. Hinduston lo‘lilari bir yig‘och bila “poyi cho‘bin” qilib, yo‘l yuruydurlar, oyog‘larig‘a ham bog‘lamaydurlar. Yana biri bukim, ikki lo‘li bir-birini tutushub, ul viloyatlarda ikki turluk muallaq borurlar, Hinduston lo‘lilari bir-birlarini tutushub, uch, to‘rt turluk muallaq boradurlar. Yana biri bukim, olti-yetti qari yig‘ochning tubini bir lo‘li beliga qo‘yub, yig‘ochni tik tutub turadur. Yana bir lo‘li bu yig‘ochqa chiqib, yig‘och ustida o‘yunlar o‘ynaydur. Yana biri bukim, bir kichik lo‘li yana bir ulug‘ lo‘lining boshig‘a chiqib, tik

turadur. Quyig'i lo'li ul sari, bul sari ildam yurub, ish ko'rsatganda, bu kichkina ul lo'lining boshining ustida tip-tik tebranmay turub, ul ham ishlar ko'rsatadur. Qalin potrlar ham kelib, raqqosliq qildilar.

Namozi shomg'a yaqin qizildin, oqdin, qoradin g'alaba sochildi. G'arib g'avg'o va izdihome bo'ldi. Namozi shom bila namozi xuftan orasida besh-olti maxsuslarni qoshimg'a o'lturg'uzdum. Bir pahrdin ko'proq o'lturuldi. Tonglasi ikki pahrda kemaga o'lturub, "Hasht bihisht"g'a kelildi.

Dushanba kuni, Askariykim, safar qilib chiqib edi, kelib hammomda ruxsat olib, Sharqqa ko'chdi. Seshanba kuni Do'lpurda buyurg'on havz va shoh imoratlarini ko'ra bordim. Bir pahr va bir gariyda bog'din otlandim. Kechaning avvalg'i posidin besh gariy bo'lub edikim, Do'lpur bog'ig'a borildi.

Panjshanba kuni, oyning o'n birida sangin choh, va yigirma olti tosh tarnov va tosh sutun va yakpora qiyodin qazilg'on arig'lar tayyor bo'lib, ushbu kunning uch pahridin chohdin suv tortmoq bunyod bo'ldi. Do'lpurda ish qiladurg'on sangtarosh va duradgar va jami' muzdurlarg'a, Agradag'i ustodkorlar, muzdurlar dasturi bila in'omlar bo'ldi. Choh suyi idi uchun ehtiyotqa buyuruldikim, o'n besh kecha-kunduz tinmay charxin evurub, suv tortqaylar.

Odina kuni, avvalg'i pahrg'a bir gariy qolib edikim, Do'lpurdin otlanildi. Oftob hanuz o'lturmaydur edikim, daryodin kechildi.

Seshanba kuni, oyning o'n oltisida qizilbosh bila o'zbakning urushida bor kishi Dev Sultonning navkari keldi. Andoq taqrir qildikim, Jom va Xargird navohisida oshur kuni turkman bila o'zbakning masofi voqe' bo'lur. Farz vaqtidin namozi peshingacha urushurlar. O'zbak kishisini uch yuz ming bor edi, dedi. Turkman qirq-ellik ming kishi ekandur. Qorasini yuz ming kishi chenadi. Vale o'zbak o'zining kishisini yuz besh ming kishi derlar edi. Qizilbosh odami Rum dasturi bila aroba va zarbzan va tufakandoz tartib qilib, o'zini berkitib urushur. Ikki ming aroba, olti ming tufakandoz bor ekandur. Shahzoda va Jo'ha Sulton yigirma ming o'bdon yigit bila arobaning ichida turar, o'zga beklarni arobadin tashqari burong'or va javong'or yasar, o'zbaklar yetgan bila tashqarig'i kishini bosib, tushura-tushura olib-o'q tebrarlar. Orqaga evrulub, teva va partol o'lja qilurlar. Oxir, arobaning ichidagilar zanjirni ochib chiqarlar.

Munda ham zarb urush bo‘lur. O‘zbak uch qatla yondura solur. Tengri taolo inoyati bo‘lub, o‘zbakni bosarlar. Ko‘chumxon, Ubaydxon, Abusaid Sulton boshliq to‘qquz sulton giriftor bo‘lur. Bir Abusaid Sulton tirik emish, o‘zga sekkiz sulton maqtul bo‘lur. Ubaydxonning boshini topmaslar, tanasini toparlar, o‘zbaktin ellik ming kishi va turkmandin yigirma ming kishi qatlg‘a borur.

Ham ushbu kun G‘iyosiddin qo‘rchikim, o‘n olti kunluq buljor bila Jo‘npurg‘a borib edi, keldi. Sulton Junayd alar Xaridqa cherik borg‘ondurlar. Bu Xaridqa borg‘on jihatdin buljorg‘a yetisha olmas. Sulton Junayd og‘iz so‘zi muni debturkim, shukr-shukr Tengri inoyatidin bu taraflar podshoh mutavajjih bo‘lg‘uncha ish ko‘runmaydur. Mirzo kelsalar, bu navohidag‘i salotin va xavonin va umarog‘a farmon bo‘lsakim, Mirzo qadamida mutavajjih bo‘lsalar. Umid borkim, bori ishlar osonliq bila muyassar bo‘lg‘ay.

Agarchi Sulton Junaydtin mundoq javob keldi. Vale Mullo Muhammad muzahhibnikim, Sangoyi kofirning g‘azvidin so‘ng Bangalag‘a elchilikka yiborilib edi, bukun tongla kelur deydurlar edi, aning xabarig‘a ham boqildi.

Odina kuni, oyning o‘n to‘qquzida ma’jun yeb, bir necha maxsuslar bila “Xilvatxona”da o‘lturub edim, Mullo Muhammad muzahhib oxshomig‘akim, shanba kechasi bo‘lg‘ay, kelib mulozamat qildi. U tarafdag‘i kayfiyatni bir-bir so‘rub, ma’lum qildukkim, Bangaliy itoat va yakjihatliq maqominda emish.

Yakshanba kuni turk va hind umarosini “Xilvatxona”da charlab kengashtuk. Bu so‘zlar orag‘a tushtikim, Bangaliy elchi yiborib, itoat va yakjihatliq maqomida emish. Bangalag‘a bormoq xud besurattur. Agar Bangala borilmasa, ul navohiyda bir xizonaliq yer yo‘qturkim, cherik eliga madade bo‘lg‘ay. G‘arb tarafida ba’zi yerlar bor, ham yovuqdur va xizonasi bordur.

Moli vofir, eli kofir, yo‘l yovuq,
Sharq sori gar yiroqto‘r, ul yovuq.

Oxir so‘z munga qaror toptikim, g‘arb tarafi borur yo‘limiz chun yovuqtur, bir necha kun tavaqquf qilib, sharq tarafidin xotirni jam’ qilib borilsa ham bo‘lur. Yana G‘iyosiddin qo‘rchini yigirma kunluk miyod bila Purab umarosig‘a farmonlar bitib chop-

turuldikim, bori salotin va xavonin va umarokim, Gang suyining nari yuzidaturlar, Askariyning qoshig'a yig'ilib, bu yog'iylarning ustiga yurugaylar. Bu farmonlarni yetkurub, har ne onda bo'lg'on xabarni topib olib, miyodqa yeta kelgay.

Ushbu ayyomda Muhammadiy ko'kaldoshtin arzadosht keldi kim, Balo'ch yana kelib, ba'zi yerlarni chopti.

Bu maslahat uchun Chintemur Sultonni ta'yin qilildikim, Sahrind va Samanadin narig'i beklar, misli: Odil Sulton, Sultonmuhammad do'ldoy, Xisrav ko'kaldosh, Muhammadali jang-jang, Abdulaziz miroxur, Sayyidali, Vali Qizil, Qarocha, Halohil, Oshiq bakavul, Shayxali, Katta, Gujurxon, Hasanali Savadiy boshliqlar sulton qoshig'a yig'ilib, olti oyliq yaroq bila Balo'ch ustiga yurugaylar. Sultonning jor va yasog'iga hozir bo'lub, yo'lluq, to'raliq so'zidin chiqmag'aylar. Bu farmonni yetkurgali Abdulg'affor tavochi ta'yin bo'ldi. Andoq muqarrar bo'ldikim, avval Chintemur Sultong'a bu farmonlarni tegurgay. Andin o'tub, mazkur bo'lg'on beklarga farmonni ko'rsatib, ne yerdakim, Chintemur Sulton buljor qilg'on bo'lsa, borchani cherigi bila anda hozir qilg'ay. Abdulg'affor ham o'zi bu cherikda bo'lg'ay. Har kimdin sustluq va beehtimomliq zohir bo'lsa, arzadosht qilg'ay. O'shal taqsir qilg'onni mucha chargasidin huratib, viloyat va parganasidin yiratqaybiz. Bu farmonlarni topshurub, og'iz so'zlarini tuyturub, Abdulg'afforg'a ruxsat berildi.

Yakshanba kechasi, oyning yigirma sekkizida uch pahr va olti gariyda Jo'ndin o'tub, Do'lpurda Nilufar bog'ig'a mutavajjih bo'lduq. Yakshanba kunidin uch pahr yovushub edikim, bog'qa kelduk. Bog'ning atrof va javonibida beklarga va ichkilarga yerlar, yurtlar ta'yin bo'ldikim, o'zlari uchun imoratlar va bog'lar solg'aylar.

Panjshanba kuni, jumodiul-avval oyining uchida bog'ning sharqi-janubiy tarafida hammomg'a yer ta'yin qilib, hammom yerini tuzattilar. Buyurdumkim, bu tuzalgan yerda hammomning kursisini qo'porg'ondin so'ng, hammom tarhini solg'aylar. Bu hammomning bir uyida dahi-dardah havz buyurdum.

Ushbu kuni Qozi Jiyaning va Birsing Devning arzadoshtlarini Agradin Xalifa yiboribtur. Biharni Sekandarning o'g'li Mahmud

olg‘on emish. Bu xabar kelgach, cherik otlanmoqini jazm qilib, tonglasi odina kuni olti gariyda Nilufar bog‘idin otlanib, Namozi shom Agraga kelildi. Muhammad Zamon Mirzo Do‘lpurg‘a boradur ekandur, yo‘lda uchradi. Chintemur Sulton ham ushbu kun Agraga kelib ekandur.

Tonglasi, shanba kuni kengash beklarini tilab, panjshanba kuni, oyning o‘nida Purab sari otlanmoqqa so‘zni qaror berildi.

Ham ushbu shanba kuni Kobuldin xat va xabar keldikim, Humoyun ul yuzlarning cherikini yig‘ib, Sulton Vaysni o‘ziga qo‘shub, qirq-ellik mingcha kishi bila Samarqand ustiga azimat qilibtur. Hisorg‘a Sulton Vaysning inisi Shohquli borib kiribtur. Tursunmuhammad Sulton Tirmiztin yurub, Qabodiyonni olib, ko‘mak tilabtur. Humoyun Tulak ko‘kaldoshni va Mir Xurdni qalin kishi bila va bo‘lg‘on mo‘g‘ullar bila Tursun Sultong‘a ko‘mak yiborib, o‘zi ham alarning so‘ngicha mutavajjih bo‘lubtur.

Panjshanba kuni, jumodiul-avval oyining o‘nida uch gariydin so‘ng Purab azimati bila safar qilib, Jalesar kentidin yuqqoriroq kema bila Jo‘ndin kechib, “Zarafshon” bog‘ig‘a keldim. Andoq farmon bo‘lduki, tug‘ va naqora va tavila va jami’ cherik eli bog‘ning o‘trusida suvning ul yuziga tushg‘ay. Ko‘rinishga kelur kishi kema bila kechib kelgaylar.

Shanba kuni, Ismoil Mitaakim, Bangala elchisi edi, Bangaliyning peshkashlarin kelturub, Hinduston dasturi bila mulozamat qildi. Bir gaz otimi yer kelib, ta’zim qilib yondi. Mu’todiy xil’atkim, sermo‘yna derlar, kiydurub, kelturdilar. Bizning dastur bila uch yukunub kelib, Nusratshohning arzadoshtini berdi. Kelturgan peshkashlarni o‘tkarib, murojaat qildi.

Dushanba kuni Xoja Abdulhaq keldilar. Kema bila suvdin kechib, Xojaning chodirlarig‘a borib, mulozamat qildim.

Seshanba kuni Hasan Chalabiy kelib, mulozamat qildi. Cherik jabdug‘ining maslahatig‘a necha kun Chorbog‘da tavaqquf qilildi.

Panjshanba kuni, oyning o‘n yettisida uch gariydin keyin andin ko‘chuldi. Men kemaga kirib bordim. Unvar kentigakim, Agradin yetti kuro‘hdur, tushuldi.

Yakshanba o‘zbak elchilariga ruxsat berildi. Ko‘chumxonning elchisi Amin Mirzog‘a kamar xanjar va zarboft yalak va yetmish

ming tanga in'om bo'ldi. Abusa'id Sultonning navkari Mullo Tag'oyig'a va Mehrixonim bila o'g'li Po'lod Sultonning navkarlariga tugmalik chakmanlar bila qumosh xil'atlar kiyduruldi.

Bularning ham faroxo'ri hollari naqddin in'om bo'ldi.

Tonglasig'a, Xoja Abdulhaqqa Agrada turmoqqa va Xoja Kalon Xoja Yahyoning nabirasigakim, o'zbak xon va sultonlaridin risolat tariqi bila kelib edilar, Samarqand bormoqqa ruxsat bo'ldi.

Humoyunning o'g'li bo'lg'onining tahniyatig'a va Komronning kadxudolig'ining tahniyatig'a Mirzoyi Tabriziyni va Mirzobek tag'oyini o'n ming shohruxiy sochiq bila yiborildi. O'zum kiygan to'n va bog'lag'on kamar har ikki Mirzog'a yiborildi. Mullo Bihishtiydin Hindolg'a murassa' kamar va xanjar va murassa' davot va sadafkorliq sandali va kiygan nimcha va tagband va "Boburiy xati"ning mufradotini yiborildi. Yana "Boburiy xati" bila bitilgan qit'alar yiborildi. Humoyung'a, tarjimanikim, Hindustong'a kelgali aytqon ash'orni yiborildi. Hindolg'a va Xoja Kalong'a ham tarjima va ash'or yiborildi. Mirzobek tag'oyidin ham Komrong'a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or va "Boburiy xati" bila bitilgan sarxatlar yiborildi.

Seshanba kuni Kobulg'a borur kishilarga xatlar bitib, ruxsat berib, Mullo Qosim va ustod Shoh Muhammad sangtarosh va Mirak Mirg'iyos va Mir sangtarosh va Shoh Boboyi beldorg'a Agrada va Do'lpurda qilur imoratlarni xotirnishon qilib, bularning o'hdasig'a qilib, ruxsat berildi.

Bir pahr yovushub edikim, Unvardin otlanildi. Oxir namozi peshin Chandvarning bir kuro'hida Abapur otliq kentga tushuldi. Panjshanba oxshomi Abdulmuluk qo'rchini Hasan Chalabiyg'a qo'shub, shohg'a va Chopuqni o'zbak elchilari bila xonlar va sultonlarg'a yiborildi.

Kechadin to'rt gariy qolib edi, Abapurdin ko'chub, men tong boshida Chandvar qoshidin kelib, kemaga kirdim. Namozi xuftanda Rapriyning oldidin kemadin chiqib, o'rdug'a keldim. Urdu Fathpurda tushub edi, Fathpurda bir kun turub, shanba sahari vuzu qilib, otlanib, Rapriyning yovug'ida namozi bomdodni jamoat bila o'taduk. Mavlono Mahmud Forobiy imom edilar. Oftob tuluyida Rapriyning ulug' to'qayining quyisidin kemaga kirildi. "Tarkib xati" bila tarji-

ma bitar uchun bukun o‘n bir satrliq mistar bog‘ladim. Ushbu kun ahlullohning so‘zlaridin ko‘nglumg‘a tanbihe bo‘ldi.

Rapriy parganalaridin Jakin otliq pargana to‘g‘risida kemalarni yoqag‘a tortib, ul oxshom kemada-o‘q bo‘lduk. Andin subhdin burunroq kemalarni yurutub, orada namozi bomdodni o‘taduk. Kemada edimki, Sultonmuhammad baxshi Xoja Kalonning navkari Shamsiddin Muhammadni olib keldi. Xatlaridin va taqriridin Kobuldag‘i kayfiyat va holot mushaxxas va ma’lum bo‘ldi. Mahdixoja ham kemada ekanda keldilar. Erta, namozi peshin Ita’vaning olidag‘i suvning nari yuzidag‘i bog‘qa chiqib, Jo‘nda g‘usl qilib, zuhr ado qildim. Namoz o‘tagan yerdin Ita’va sariroq kelib, ushbu bog‘ning daraxtlarining soyasida bir balandi ustidakim, suvg‘a mushrif edi, o‘lturub, yigitlarni sho‘xluqqa solduk. Mahdixoja buyurg‘on taom munda tortildi. Namozi shomda suvdin o‘tub, namozi xuftan o‘rdug‘a keldim. Cherikning yig‘iluri uchun va Shamsiddin Muhammaddin Kobuldag‘ilarg‘a xatlar bitilur uchun ikki-uch kun ul yurtta tavaqquf bo‘ldi.

Chahorshanba kuni, jumodiul-avval oyining salxida Ita’vadin ko‘chub, sekkiz kuro‘h kelib, Muriy va Adusag‘a tushub, Kobulg‘a borur ba’zi qolg‘on xatlarni bu yurtta bitildi. Humoyung‘a bu mazmunni bitildikim: “Agar holog‘acha mu’taddun bih ishe bo‘lmaydur, xud o‘g‘ri bila qaroqni man’ qilg‘il, orag‘a tushgan sulh ishini barham urmasun. Yana bu edikim, Kobul viloyatini xolisa qildim, o‘g‘lonlardin hech kim tama qilmag‘aysiz. Yana Hindolni tilab edim. Yana Komrong‘a Shahzoda bila yaxshi omad-u raft rioyat qilmog‘lig‘i va Mo‘lton viloyatini o‘ziga inoyat qilmog‘lig‘i va Kobul viloyatining xolisa bo‘luri, ko‘ch va uruqning kelurini bitilib edi. Yana ba’zi kayfiyat Xoja Kalong‘a bitilgan xattin ma’lum bo‘lur uchun o‘shal xatning savodini betafovut bitildi:

“Xoja Kalong‘a salom degach, so‘z ulkum, Shamsiddin Muhammad Ita’vag‘a keldi. Kayfiyatlar ma’lum bo‘ldi. Bizning ehtimomimiz ul sarilar bormoqqa behad va beg‘oyattur. Hinduston ishlari ham bir nav’ somon topib keladur. Tengri taolodin umid andoqdurkim, bu oraning ishi Tengri taolo inoyati bila bot saranjom topg‘ay. Bu ish zabtidin so‘ng betavaqquf Tengri yetkursa, mutavajjih bo‘lg‘umdur. Ul viloyatlarning latofatlarini kishi ne-

chuk unutqay. Alalxusus mundoq toyib va torik bo‘lg‘onda qovun va uzumdek mashru’ hazni kishi ne tavr xotirdin chiqarg‘ay. Bu fursatta bir qovun kelturub edilar, kesib yegach, g‘arib ta’sir qildi. Tamom yig‘lab edim, Kobulning nomarbutlug‘ini bitilib edi, ul bobta andisha qilib, oxir xotir munga qaror toptikim, yetti-sekkiz hokim bir viloyatta bo‘lsa, ne tavr marbut va mazbut bo‘lg‘usidur. Bu vajhdin egachimni va haramlarni Hindustong‘a tiladim. Jami’ Kobul viloyat va quroyotini xolisa qildim. Humoyung‘a va Komrong‘a ham bu mazmunni mashruh bitidim. Bir o‘bdon kishi ul xatlarni Mirzolarg‘a eltsun. Mundin burun ham ushbu mazmunni Mirzolarg‘a bitib yiborib edim, shoyad, ma’lum bo‘ldi erkin. Emdi ul viloyatning zabtida va imoratida hech uzr va so‘z qolmadi.

Mundin so‘ng agar qo‘rg‘on nomazbut yo raiyat noma’mur bo‘lsa, yo zaxira bo‘lmasa, yo xazina to‘lmasa, ul umdatul-mulkning bemuhasillig‘ig‘a haml bo‘lg‘usidur. Ba’zi zaruriyotkim, mastur bo‘lg‘usidur, ba’zisig‘a farmon ham boribtur. Bulardin ortqon xazina bo‘lsun. Zaruriyot bulardur: avval qo‘rg‘onning marammatig‘a, yana zaxira, yana kelur-borur elchi buylaning ulufa va qo‘nalg‘asi, yana masjidi jum’aning imorati yormog‘ini moldin olib, shar’iy qilib sarf qilsunlar. Yana korvonsaro va hammomlarning marammati, yana arkta Ustod Hasanali qilg‘on pishiq xisht bila nimkora imoratning itmomi, bu imoratni Ustod Sultonmuhammad bila mashvarat qilib, munosib tarh bila buyurulsun. Agar ustod Hasanali tortqon burung‘i tarh bordur, xud o‘shandoq-o‘q tamom qilsun, yo‘q ersa, ittifoq bila bir shirin tarhliq imorat solsun. Andoqkim, sahni devonxona sahni bila barobar bo‘lg‘ay. Yana Xurd Kobulning bandikim, tangining Xurd Kobul sari chiqarida Buthoq suyig‘a bog‘lag‘uluqtur. Yana G‘aznining bandining marammati, yana Bog‘i Xiyobon va xiyobon. Yana bu bog‘ning suyi ozdur, munga bir tegirmon suyi sotqun olib, kelturmak kerak. Yana Xoja Bastaning g‘arbi-janub tarafida Tutum dara suvini bir pushta ustiga kelturub havz qilib, nihollar tikturub edim. Guzargohning muqobalasida tushgan uchun va yaxshi maddi nazari bor uchun, “Nazargoh”g‘a mavsum bo‘lib edi, munda ham yaxshi nihollar tikmak kerak. Tarh bila chamanlar qilib, chamanlar atrofida xushrang va xushbo‘y gul va rayohin tikmak kerak.

Yana Sayyid Qosim ham ko'mak ta'yin bo'ldi. Yana tufakandozlar bila ustod Muhammad Amin jibashining ahvolidin g'ofil bo'lmang. Yana bu xat yetgach-o'q egachimni va haramlarni bot chiqarib, Nilobqacha badraqa bo'lub keling. Kerakkim, ushbu xat yetgach, o'shul haftada har necha kech qolsalar, albatta, chiqsunlar. Ne uchunkim, Hindustondin borg'on cherik tor yerda tanqisliq ham tortarlar, viloyat ham xarob bo'lur".

Yana Abdullohg'a bitilgan kitobatta mastur edikim, tavba vodiysida muvofaqat dag'dag'asi ko'p bo'lub edi, bu ruboiy andake mone' bo'ldi:

May tarkini qilgali parishondurmen,
Bilmon qilur ishimni-yu hayrondurmen.
El borcha pushaymon bo'lur-u tavba qilur,
Men tavba qilibmen-u, pushaymondurmen.

Binoiyning zarofat qilg'oni xotirg'a keldi: bir kun Alisherbek qoshida Binoiy zarofate qilur. Alisherbek tugmalik chakman kiygan ekandur. Derkim: "Nag'z zarofate kardi, chakmanro medodam, vale tugmaho namemonad va mone' ast"[1]. Binoyi derkim: "Tugmaho chi mone' ast, bodigiho mone' ast"[2]. (Val-uhdatu 'alar-roviy)[3]. Ma'zur tutung. Muncha zarofatkim bo'ldi, Tengri uchun xotiringizga kechurmang.

Yana ul ruboiy o'tgan yil aytilib edi. Filvoqe', bu o'tgan ikki yilda chog'ir majlisining orzu va ishtiyoqi behad va g'oyat edi, andoqkim, chog'ir ishtiyoqidin borlar yig'lamoq sarhadig'a yetar edim. Bu yil, alhamdulilloh, ul dag'dag'a tamom xotirdin raf' bo'ldi. G'olibo, tarjimani nazm qilmog'ining yumn va barakatidin edi ekin. Siz ham tavba qiling. Suhbat va chog'ir hamsuhbat va hamkosa bila xushturkim, bila suhbat tutqaysizkim, bila chog'ir ichgaysiz. Agar hamsuhbat, hamkosa Sher Ahmad va Haydarquli-

[1] *Ma'nosi:* "Yaxshi zarofat qilding, chakmanni berar edim-u, tugmalar qo'ymayapti, mone' bo'lyapti".

[2] *Ma'nosi:* "Tugmalar nima mone' bo'ladi, balki bodiliklar (oliftaliklar) mone'dir!"

[3] **Val-uhdatu 'alar-roviy** — javobgarligi bayon qilgan kishining zimmasigadir.

dur, xud bu tavbaning xeyli ashkoli yo‘qtur, deb orzumandliq bila *salom*.

Panjshanba kuni, jumodiul-oxir oyining g‘urrasida bitildi”.

Bu nasihatomiz so‘zlar bitir mahalda manga bisyor ta’sir qildi. Bu xatlarni Shamsuddin Muhammadqa topshurub, og‘iz so‘zlarin tuydurub, odina kechasi ruxsat berildi.

Odina kuni sekkiz kuro‘h kelib, Jumanudunag‘a tushuldi. Kistan Qaro Sultonning navkarikim, elchilikka kelgan Kamoliddin Qiyoq otliq navkariga yiborib edi, sarhad beklarining maosh va ixtilotidin va qaroq va o‘g‘rining shikva-vu shikoyatidin Qiyoq-qa nimalar bitib edi, qiyoqlar ul kelgan kishini munda yiborib edi, Qiyoqqa ruxsat berib, sarhad beklariga farmon bo‘ldikim, qaroq va o‘g‘rini man’ qilib, yaxshi maosh va ixtilot qilg‘aylar. Bu far-monlarni Kistan Qaro Sultondin kelgan kishiga topshurub, ushbu yurttin ijozat berildi.

Shohquli degan Hasan Chalabiydin kelib, urush kayfiyatlarini arz qilib edi, bu Shohqulidin Shohga xat bitib, Hasan Chalabi-yning kech qolg‘onining uzrini butub, odina kuni, oyning ikkisida ruxsat berildi.

Shanba kuni sekkiz kuro‘h kelib, Kalpiy parganalaridin — Kakura va Chashavalida tushuldi.

Yakshanba kuni, oyning to‘rtida to‘qquz kuro‘h kelib, Kalpiy parganalaridin Diydapur otliq parganada boshimni qirqtim. Ikki oy edikim, boshimni qirqmaydur edim. Sengar suyida g‘usl qildim.

Dushanba kuni, oyning o‘nida o‘n to‘rt kuro‘h kelib, Kalpiy parganalaridin Chaparkadada tushuldi.

Tonglasi, seshanba kuni, oyning oltisida Qarochaning hin-dustoniy chokari Mohimning Qarochag‘a bitilgan farmonini olib keldi-keladur emish, mening burna o‘z iligim bila bitigan parvo-na yo‘suni bila Laho‘r va Bhira va ul navohiydag‘ilarni badraqa tilabtur. Jumodiulavval oyining yettisida Kobuldin bu farmone bitigandur.

Chahorshanba kuni yetti kuro‘h kelib, Odampur parganasiga tushuldi. Ushbu kun tongdin burun otlanib, yolg‘uz tushlab, kelib, Jo‘n daryosida yettim. Jo‘nni yoqalab, quyig‘a yurudum. Odampur

to‘g‘risig‘a yetganda bir orolda o‘rduning yovug‘ida shomiyonalar tikturub, ma’jun yeyildi. Ushbu kun Sodiq bila Kulolni kushtiga solduk. Kulol da’vo bila kelib edi, Agrada kushti tutmoqqa yo‘l ko‘ftini uzr aytib, yigirma kun muhlat tiladi. Qirq-ellik kun muhlatidin o‘tti. Bukun zarur bo‘ldi — kushti tutti. Sodiq yaxshi kushti tutti, xeyli oson yiqti. Sodiqqa o‘n ming tanga va egarlik ot va bosh-oyoq va tugmalik chakman in’om bo‘ldi. Bovujudkim, Kulol yiqilib edi, ma’yus qilmay, anga ham sar-u poy va uch ming tanga in’om bo‘ldi. Farmon bo‘ldikim, arobalarni va qazonlarni kemalardin chiqarg‘aylar. Yo‘l yasab, yer tuzatib, arobalarni va qazonlarni chiqarg‘uncha bu yurtta uch-to‘rt kun maks bo‘ldi.

Dushanba kuni, oyning o‘n ikkisida o‘n ikki kuro‘h kelib, Kuraraga tushuldi. Bukun taxtiravon bila keldim. Kuraradin o‘n ikki kuro‘h kelib, Kurara parganalaridin Kuriyag‘a tushtuk. Kuriyadin sekkiz kuro‘h yurub, Fathpur Asvag‘a tushtuk, Fathpurdin sekkiz kuro‘h yurub, Saroy Mundag‘a tushuldi. Ushmunda tushganda namozi xuftan Sulton Jaloliddin kelib, mulozamat qildi. Ikki kichikkina o‘g‘lini ham o‘zi bila olib keldi.

Tonglasi shanba kuni, oyning o‘n yettisida sekkiz kuro‘h kelib, Kurara parganalaridin Dugdugiyg‘a Gang yoqasig‘a tushuldi. Yakshanba kuni Muhammad Sulton Mirzo va Qosim Husayn Sulton va Bexo‘b Sulton va Turdika ushbu yurtta keldilar. Dushanba kuni Askariy ham ushbu yurtta kelib, mulozamat qildi. Bu kelganlar bori Gangning sharqiy tarafidin kelib edilar. Andoq farmon bo‘ldikim, Askariy bila cheriklar tamom Gangning ul yuzi bila-o‘q yurugaylar. Har yerda bu o‘rdu tushsa, alar dag‘i ro‘baro‘da ul yuzda tushgaylar.

Ushbu navohida ekanda ilgaridin mutaoqib xabarlar keladur edikim, Sulton Mahmudg‘a bir lak afg‘on yig‘ilibdur. Shayx Boyazid bila Bibanni qalin cherik bila Sarvaar tarafi yiborib, o‘zi va Fathxon Servaniy Gang yoqalab, Chunar ustig‘a keladur. Sherxon surkim, o‘tgan yil rioyat qilib, qalin pargana berib, ob-u navohida qo‘yulub edi, bu afg‘onlarg‘a kiribtur. Sherxon va yana bir necha umaroni suvdin o‘tkaribturlar.

Sulton Jaloliddinning kishisi Banorasni saxlay olmay, qochib chiqibtur. So‘zlari bu emishkim, Banoras qo‘rg‘onida bas’hiylarini

qo‘yub, Gang yoqasida kelib urushqaylar. Dugdugiydan ko‘chub, olti kuro‘h kelib, Kurараning uch-to‘rt kuro‘hida Kusarda tushuldi. Men kema bila keldim. Ikki-uch kun bu yurtta Sulton Jaloliddinning ziyofati jihatidin turuldi.

Odina kuni Kurara qal’asining ichida Sulton Jaloliddinning uylariga tushuldi. Mehmondorliq qilib, bir pora osh va taom tortti. Taomdin so‘ng o‘ziga va o‘g‘lonlarig‘a yaktoyi joma, nimcha kiyduruldi. O‘zining istid’osidek ulug‘ o‘g‘li — Sulton Mahmud xitobi bila muxotab bo‘ldi. Kuraradin otlanib, bir kuro‘hcha yo‘l kelib, Gang yoqasig‘a tushuldi. Shahrak bekkim, Mohim qoshidin Gangga avval kelgan yurtta kelib edi, ushbu kun xat bitib, ushbu yurttin ruxsat berildi. Xoja Kalon Xoja Yahyoning nabirasi mendin bitiyturgan “Vaqoye’”ni tilaydur edi, istiktob qildurub edim, Shahrakdin yiborildi.

Tonglasi, shanba ko‘chub, to‘rt kuro‘h kelib, Ko‘h tushtuk. Men kema bila-o‘q keldim. Tushar yurt yovuq ekandur, erta-o‘q kelildi. Muddattin so‘ng kema ichida-o‘q o‘lturub ma’jun yeduk. Xoja Abdushshahid Nurbekning uyida ekandur, alarni tiladuk. Mullo Mahmudni Mullo Alixonning uyidin tilab kelturduk. Bir zamon o‘lturub, kema bila ul yuzga o‘tub, kushtigirlarni kushtiga solduk. Do‘st Yasin Xayrg‘a buyuruldikim, pahlavon Sodiq bila tutmay, o‘zgalar bila miyongirliq qilg‘ay. Xilofi qoida buyuruldikim, avval zo‘rroqlarni miyongirliq qilg‘ay. Sekkiz kishini yaxshi miyongirliq qildi.

Namozi digarda Sultonmuhammad baxshi kema bila ul tarafdin keldi. Sulton Iskandarning o‘g‘li Mahmudxonningkim, bu yog‘iylar Sulton Mahmud derlar edi, buzulg‘onining xabarini kelturdi. Namozi peshin mundin borg‘on josus bu yog‘iylarning buzulg‘onining xabarini kelturur. Ikki namoz orasida Tojixon Sarangxoniyning arzadoshti ham josus xabarig‘a muvofiq kelur. Bu kayfiyatlarni Sultonmuhammad kelib arzg‘a yetkurdi. Chunarni kelib muhosara qilg‘on ekandur. Ozroqcha urush ham solg‘ondur.

Bizning kelganimizning tahqiqi xabarini topqoch, buzulg‘on yo‘sunluq andin qo‘par. Banorasqa o‘tgan afg‘onlar ham iztirob bilan yonib, suv kecharda ikki kema g‘arq bo‘lub, bir pora kishi suvg‘a borur.

Tonglasi olti kuro'h kelib, Payag parganalaridin Siravliyg'a kelildi. Men kema bila-o'q keldim. Esantemur Sulton bila To'xtabo'g'a Sulton yarim yo'lda ko'runishga tushub, turub edilar, sultonlarni ham kemaga tiladim. To'xtabo'g'a Sulton yada qilg'on ekantur. Tun yel qo'pub, yomg'ur yog'a kirishti. Tavr havoye bo'ldi. Bu havo ma'jun yemakka bois bo'ldi. Bovujudkim, o'tgan kun ma'jun yeyilib edi, bukun ham ma'jun yeduk. Yurtqa kelib, tonglasi yurtta tavaqquf qilildi.

Seshanba kun ko'chuldi. Urdu to'g'risi sabzaliq ulug' orol bor ekandur, kema bila o'tub, ul orolni sayr qilib, bir pahrda kelib, kemaga kirdim. Otliq sayr qilurda daryo yoqasida g'ofil borilg'on jarning usti bila o'ttum. Ot darz qilg'on jarning ustig'a chiqqach, jar uchti, men filhol sekrab, o'zumni yoqag'a soldim, ot ham uchmadi. Agar men otning ustida bo'lsam edi, g'olibo bu edikim, ot bila-o'q uchqay edim. Ushbu kun Gang daryosini qo'l solib o'ttim. Bir qo'lni sanadim, o'ttuz uch qo'l bila o'ttum, yana tinmay uzub bu yuzga ham o'ttum. Bori daryolarni uzub, kechib edim. Gang daryosi qolib edi, Namozi shom Gang suyi Jo'n suyining qotilishig'a yetib, Payag tarafi bila kemani tortturub, bir pahr to'rt gariyda o'rdug'a keldim.

Chahorshanba kuni ikki pahrdin cherik Jo'n daryosidin o'ta kirishti. To'rt yuz yigirma kema edi.

Odina kuni, rajab oyining g'urrasida men suvdin o'ttum.

Dushanba kuni, oyning to'rtida Jo'n yoqasidin Bihar azimati bila ko'chuldi. Besh kuro'h yurub, Lavaying'a tushtuk. Men kema bila-o'q keldim. Ushbu kungacha cherik eli suvdin kechadur edi, zarbzanliq arobalarnikim, Odampurdin kemalardin chiqarilib edi, farmon bo'ldikim, Payagtin yana kemaga solib, kema bila kelturgaylar.

Tushgan yurtta kushtigirlarni kushtiga solduk. Pahlavon Laho'riy kushtibon bila Do'st Yasin Xayr kushti tutti. Qalin talashti, tashvish bila Do'st yiqitti. Ikkalasiga sarupo in'om bo'ldi.

Ilgari botqoqlik, bolchiqlik yomon suv bor emish, To's suyi der emishlar, guzar ko'rarga va yo'l yasarg'a ikki kun bu yurtta tavaqquf bo'ldi. Ot va tevaga guzar yuqqorroq topildi. Yukluk aroba ul

guzarning nohamvor toshlari bor jihatidan chiqa olmas emish, yukluk arobalarni farmon bo'ldikim, andin-o'q o'tkargaylar.

Panjshanba kuni andin ko'chub, men To's suyining qotilishig'acha kema bila keldim. Qotilishidin kemadin chiqib, otlanib, To's suyi yuqqori yurub, namozi digar, o'rdug'akim, suvdin o'tub tushub edilar, kelildi. Bukun olti kuro'h kelildi. Tonglasi ul yurtta maqom bo'ldi.

Shanba ko'chub, o'n ikki kuro'h yurub, Nilobg'a yana Gang yoqosig'a kelildi. Andin ko'chub, olti kuro'h yurub, kentning yuqqori yonig'a tushtuk. Andin yetti kuro'h kelib, Nanupurg'a tushtuk. Ushbu yurtta Chunardin Tojixon o'g'lonlari bila kelib, mulozamat qildi. Bu ayyomda Muhammad baxshining arzadoshti keldikim, Kobuldin ko'ch va urug' tahqiq keladur emish.

Chahorshanba kuni ul yurttin ko'chub, Chunar qo'rg'onini sayr qilib, Chunardin bir kuro'hcha o'tub tushuldi. Payagdin ko'chgan ayyomda vujudumda obila jarohati paydo bo'lub edi. Bu yurtta bir rumiy Rumda emdi paydo bo'lg'on muolajani qildi. Murchni safol qazonda qaynatti, jarohatni aning issiq buxorig'a tuttum. Buxori kamroq bo'la issiq suvi bila yudum, ikki soati nujumiyg'acha darang bo'ldi.

Ushbu yurtta bir kishi ayttikim, o'rduning yonidag'i orolda sher va kark ko'rubturlar. Sabohi ul orolni chargaladuk. Fillarni ham kelturub edi. Sher va kark chiqmadi. Charga uchidin bir sahroyi govmish chiqibtur.

Bukun tund yel qo'pti. Gard va g'ubor ko'p tashvish berdi. Kemaga yetib, kemaga kirib, o'rdug'a keldim. O'rdu Banorastin ikki kuro'h yuqqorroq tushub edi. Chunarning navohisidag'i jangallarda fil qalin bo'lur emish. Bu yurttin borib, fil ovlar xayolim bor edi. Tojixon xabar kelturdikim, Mahmudxon So'n suvining qoshidadur. Beklarni charlab, g'anim ustig'a ilg'amoqni mashvarat qilildi. Oxir munga qaror toptikim, uzun-uzog' ko'chub, bedarang-o'q yurulgay. Andin ko'chub, to'qquz kuro'h yurub, Bilva guzarig'a tushuldi.

Ushbu yurttin, dushanba oxshomi, oyning o'n sekkizida Tohirni Agraga yiborildi. Kobuldin keladurganlarga qo'nolg'a yo'sunluq in'om yormoqlarning barotini olib bordi.

Ushbu kun kema bila keldim, tongdin burunroq kemaga kirilib edikim, Go‘yi suvining qotilishig‘akim, Jo‘npur suyidur, yetib kema bila ozroqcha Go‘yi suyi yuqqori borib, yana yondim. Agarchi torg‘ina suv edi, vale guzari yo‘q, edi. Ul yuzdagi cherik eli kema bila va sol bila va ot uzdurub o‘tadur edilar. Jo‘npur suyining qotilishidin bir kuro‘h quyiroq kelib, bilturg‘i yurtnikim, andin Jo‘npurg‘a borilib edi, sayr qildim. Muvofiq yel suv yuqqoridin paydo bo‘ldi. Bangaliy kemaning yelkanini tortturub, ulug‘ kemani ul kemaga bog‘ladilar, xeyli ildam keldi. O‘rdu Banorastin bir kuro‘h yuqqorroq tushub edi, yurtqa kundin ikki gariy qolib edikim, yetildi. Turmay keyinimizcha kelgan kemalardin botroq kelgani namozi xuftanda keldi.

Chunardin farmon bo‘lub edikim, Mo‘g‘ulbek har ko‘chta paymoyish tanobi bila to‘g‘ri yo‘lni tanob urg‘ay. Har qachonkim, men kemaga kirsam, Lutfibek daryo yoqasini tanob urg‘ay. To‘g‘ri yo‘l o‘n bir kuro‘h ekandur. Suv yoqasi o‘n sekkiz kuro‘h. Tonglasi ul yurtta tavaqquf bo‘ldi.

Chahorshanba kuni hamma kema bila kelib, G‘ozipurdin bir kuro‘h quyiroq tushuldi. Panjshanba kuni o‘shul yurtta Mahmudxon Nuhoniy kelib, mulozamat qildi. Ushbu kun Jalolxon Biharxon Bihariyning, Faridxon Nasirxonning, Sherxon Sur, yana Alovuddinxon Sur va yana bir necha afg‘on umarolarining arzadoshtlari keldi.

Ushbu kun Abdulaziz miroxurning arzadoshti keldi. Laho‘rdin jumodiul-oxir oyining yigirmasida bitilgandur. Ushbu arzadosht bitilgan kuni Kalpiy navohisidin yiborgan Qarochaning hindustoniy chokari yetar. Abdulazizning arzadoshtida mazkur edikim, Abdulaziz va muqarrar bo‘lg‘onlar jumodiul-oxir oyining to‘qquzida Nilobta ko‘chga o‘tru borurlar. Abdulaziz Chanobqacha bila kelib Chanobtin ayrilib, Laho‘rg‘a ilgarrak kelib, bu arzadoshtni yiborgandur.

Odina kuni ko‘chuldi. Men kema bila-o‘q, bilturg‘i Chavsa to‘g‘risidag‘i oftob tutulg‘on va ro‘za tutulg‘on yurtni chiqib sayr qildim. Kelib kemaga kirdim. Muhammad Zamon Mirzo ham kema bila keyindin keldi. Mirzoning angizi bila ma’jun yeyildi. O‘rdu Karmunas suyining yoqasida tushub edi. Bu Karmunas su-

yidin hindular ko‘p parhez qilurlar ermish. Parhezkor hindular bu suvdin o‘tmay, kemaga kirib, Gang bila bu suvning to‘g‘risidin o‘ttilar. Mu’taqadlari andoqdurkim, bu suv kishiga tegsa, ibodatini zoye qilur. Vajhi tasmiyasini ham ushmunga munosib ayttilar. Kema bila kelib, ozroqcha Karmunas suyi yuqqori borib, yana yonib Gangning shimoliy tarafi kechib, suv yoqasida kemalarni turg‘uzduk.

Yigitlar bir pora sho‘xluq qildilar. Bir pora kushtigirlik qildilar. Soqi Muhsin da’vo qildikim, to‘rt-besh kishini miyongirlik qilurmen. Bir kishi bila tushti. Yiqilayozdi. Ikkinchisi Shodmon edi. Muhsinni yiqti. Xijil va munfail bo‘ldi. Kushtigirlar ham kelib, kushti tuttilar.

Tonglasi, shanba kuni Karmunas suyining guzarini ko‘ra kishi yiborgan jihatidin bir pahrg‘a yovuq ko‘chuldi. Men otlanib guzar sori bir kuro‘hcha Karmunas suyi yuqqori bordim. Guzar yiroq jihatidin yana yonib, kema bila-o‘q, yurtqa keldim. Urdu Chavsadin bir kuro‘h ilgarrak tushub edi.

Ushbu kun yana murch dorusini qildim. Bir nima issiqroq ekandur, vujudim qabardi. Xeyli tashvish torttim.

Ilgari botqoqlik kichikroqqina suv bor ekandur. Yo‘lni yasamoq uchun tonglasi ul yurtta turuldi. Dushanba oxshomi Abdulaziz yiborgan hindustoniy yayoqning kelturgan xatiqa javob bitib yiborildi.

Dushanba sabohi kema bila keldim. Yel jihatidin kemalarni tortib kelturdilar. O‘tgan yil qalin o‘lturg‘on Baksara to‘g‘risidag‘i yurtning ro‘baro‘yiga yetib, suvdin o‘tub, ul yurtni sayr qilildi. Daryo yoqasig‘a inarga zinalar qililib edi. G‘olibo, qirqdin ko‘prak, ellikdin ozroq edi. Ikki yuqqorig‘i zina qolibtur. O‘zga barcha zinani suv buzubtur. Kemaga kirib, ma’jun yeyildi. O‘rdudin yuqqoriroq bir orolda kemani turg‘uzub, pahlavonlarni kushtiga solduk. Namozi xuftan o‘rdug‘a kelildi.

Bultur ushbu o‘rdu tushgan yurtni Gang suyidin men dastak bila o‘tub, ba’zi ot, ba’zi teva minib kelib, sayr qilib edi. Ul kun afyun yeb edim.

Tonglasi, seshanba kuni Karimberdi va Muhammadali Haydar Rikobdor va Boboshayx boshliqlarni ikki yuzcha o‘bdon yigitlar

bila bu muxoliflardin xabar olg'ali yiborildi. Ushbu yurttin Bangala elchiga farmon bo'ldi, bu uch fasl so'zni arzadosht qilsun.

Chahorshanba kuni Yunusalini Muhammad Zamon Mirzog'a yiborildikim, Bihar tarafidin istimzoje hosil qilg'ay. Sustroq javob kelturdi. Bihar shayxzodalarining kishisi arzadosht bila Biharni tashlab chiqqanlarning xabarini kelturub edi.

Panjshanba kuni Turdi Muhammad va Muhammadali jangjangg'a turk va hind umarosi va tarkashbandiydin ikki mingcha chog'liq kishi qo'shub, Bihar eliga istimolat farmonlari bitib, ruxsat berildi.

Xoja Murshid Iroqiyni Bihar sarkorig'a devon qilib, Turdi Muhammadg'a qo'shub yiborildi.

Tonglasi Muhammad Zamon Mirzo Bihar bormoqni qabul qilib, Shayx Zayn va Yunusalidin ba'zi nima arzadosht qilib, bir pora kishini ko'mak yo'sunluq tilabtur. Ba'zi yigitlarni Muhammad Zamon Mirzog'a ko'mak bitib, yana ba'zilarni navkar etib, shanba kuni sha'bon oyining g'urrasida bu uch-to'rt kun o'lturulg'on yurttin ko'chuldi. Men bukun otlanib, Bo'jpur va Bihiyani sayr qilib kelib, o'rdug'a tushdim.

Muhammadali boshliqlarnikim, xabarg'a yiborilib edi, yo'lda bir pora kofirni bosib, Sulton Mahmud o'lturg'on yerga yetarlar. Sulton Mahmud ikki mingcha kishi ekandur. Bu qaravulning xabarini topib, buzulub, ikki pilini o'lturub ko'char. Bir bekini qaravul yo'sunluq qo'yg'on ekandur, bu yigitlardin yigirma chog'liq kishi yetar, turush bermay qochar. Necha kishisini tushurub, birini bosh kesib, bir-ikki o'bdonni tirik kelturdilar.

Tonglasi ko'chub, kema bila keldim. Bu yurtta Muhammad Zamon Mirzo daryodin o'tdi. Mirzoning o'tari va ketari uchun ikki-uch kun bu yurtta o'lturuldi.

Seshanba kuni, oyning to'rtida Muhammad Zamon Mirzog'a xossa bosh-oyoq va kamar shamshir va to'pchoq va chatr inoyat qilib, Bihar viloyatig'a yukunduruldi. Bihar sarkoridin bir karo'r yigirma besh lak xolisa qilib, devonlig'i Murshid Iroqiyg'a uhda bo'ldi.

Panjshanba kuni ul yurttin kema bila keldim. Bori kemalarni turg'uzub, men yetgach, buyurdumkim, kemalarni yurutub, char-

ga bila bir-biriga bog‘lag‘aylar. Daryoning arzidin ham ko‘p ortti. Bovujudkim, tamom kema yig‘ilmaydur edi, ba’zi yer past, ba’zi yer chuqur uchun va ba’zi yer ravon va ba’zi yer noravon uchun ushbu yo‘sunluq g‘alaba yurutub bo‘lmadi. Kemalarning chargasiga bir gariyal ko‘rinur. Bir baliq gariyalning qo‘rqunchidin andoq baland sachrarkim, bir kemaning ichiga kelib tushar. Tutub kelturdilar.

Yurtqa yetganda, kemalarga ot qo‘yuldi. Burung‘i bayri ulug‘ kemagakim, Agrada Sango g‘azvidin burunroq tamom bo‘lub edi, “Osoyish” ot qo‘yuldi. Ushbu yil cherik otlanurdin burunroq Oroyishxon bir kema yasatib peshkash qildi. Ushbu kelurda anga ham tolor bog‘lattim. Bu kemaga “Oroyish” ot qo‘yuldi. Sulton Jaloliddin tortqon kemaga ulug‘roq tolor qildurub, bu tolorning ustida yana bir tolor buyuruldi, munga “Gunjoyish” ot qo‘yuldi. Yana bir kichik javkandilik zavraqqakim, har ish-kuch uchun ani yiborulur edi, bu zavraqqa “Farmoyish” ot qo‘yuldi.

Tonglasi, odina kuni ko‘chulmadi. Muhammad Zamon Mirzoning bori ish-kuchi saranjom bo‘lub, Bihar azimati bila bir-ikki kuro‘h o‘rdudin ayrilib tushub edi, ushbu kun kelib, mendin ruxsat oldi.

Ikki josus Bangala cherikidin kelib dedikim, bangaliylar Maxdumi Olam boshliq Gandak suyining yoqasini yigirma to‘rt yerda qismat qilib, fasil qo‘poradurlar. Sulton Mahmud boshliq afg‘onlarkim, ko‘ch va uruqlarini o‘tkaradurlar ekandur, o‘tkali qo‘ymay, o‘zlariga qo‘chubturlar. Bu xabar kelgach, chun urush ehtimoli bo‘ldi. Muhammad Zamon Mirzoni man’ qilduk. Shoh Iskandarni uch-to‘rt yuz kishi bila Biharg‘a yiborildi.

Shanba kuni Duduning va o‘g‘li Jalolxon Biharxonning kishisi keldi. Bangaliy bularni ko‘z qabog‘i yo‘sunluq saxlar ekandur. Meni deb, Bangaliydin, zarbrost urushub, ayrilib, suvdin o‘tub, Bihar navohisig‘a yetib, mulozamatqa mutavajjih emish. Ushbu kun Bangala elchisi Ismoil Mitaag‘a farmon bo‘ldukim, burun bitib yiborgan uch faslning javobi kech bitiladur: xat bitib yborsunkim, agar ixlos va yakjihatliq maqomidadurlar, xud botroq javob kelsa kerak.

Yakshanba oqshomi Turdi Muhammad va Muhammadali jang-jangning kishisi keldi.

Chahorshanba sabohi, sha'bon oyining beshida bu tarafdin bularning qaravuli yetar, narig'i darvozadin Bihar shiqdori qochib ketar.

Yakshanba kuni ul yurttin ko'chub, Ariy parganasig'a tushuldi. Bu yurtta xabar keldikim, lashkari Xarid yuz-yuz ellik kema bila Saru bila Gangning qotilishida Saru suvining nari yuzida o'lturg'on emish. Chun Bangaliy bila sulhguna bor edi, hamisha mundoq ishlarda tayammun jihatidin sulh ishini ilgari tutulubtur. Agarchi beadablik qilib, kelib yo'limiz ustida o'lturubtur, vale doimg'i qoidani mar'iy tutub, Bangala elchisi Ismoil Mitaag'a yana Mullo Muhammad muzahhibni qo'shub, o'shul burung'i uch so'zni aytib, muqarrar bo'ldikim, ruxsat berilgay.

Dushanba kuni Bangala elchisi mulozamatqa kelib edi, ruxsatni anga aytturuldi. Bu ham mazkur bo'ldukim, g'anim daf'ig'a ul sari-bu sari mutavajjih bo'lg'umizdur. Sizlarga taalluq yer va suvg'a zarar va osebe yetmagusidur. Nechukkim, ul uch fasl so'zning biri bu edi: lashkari Xaridqa aytkim, yo'l ustini qo'yub, Xaridqa kelsun. Turkdin bir necha kishi anga qo'shaling, Xarid eliga istimolat berib, yeriga keltursunlar. Agar guzar boshidin ketmasa va bu nodir muqobala so'zlarin tark etmasa, har yomonliq boshig'a yetsa, o'zidin va har noshoyist qoshig'a kelsa, so'zidin ko'rsun.

Chahorshanba kuni Bangala elchisi Ismoil Mitaag'a mo'todiy xil'at kiydurub, in'om qilib, ruxsat berildi.

Panjshanba kuni Shayx Jamolni Dudu bila o'g'li Jalolxong'a istimolat farmonlar va inoyat so'zlari bila yiborildi. Ushbu kun Mohimning navkari keldi. Bog'i Safodin nari Voliydin ayrilg'on ekandur. Xatlar kelturdi.

Shanba kuni Iroq elchisi Murod qo'rchi qajarni ko'ruldi.

Yakshanba kuni Mullo Muhammad muzahhibqa mo'todiy yodgoriylarni topshurub, ruxsat berildi.

Dushanba kuni Xalifani va ba'zi beklarni yiborildikim, daryoning ne yeridin o'tarni mulohaza qilg'aylar. Chahorshanba kuni yana Xalifani ikki suvning oralig'i ko'ra yiborildi.

Janub tarafi Ariy parganasining yovug'idag'i nilufarzor sayr qila otlandim. Nilufarzorni sayr qilurda Shayx Guran nilufarning

yangi tuxum bog'lag'onini kelturdi. Bu pistag'a fil jumla shabohati bor. Yaxshig'ina nima gulikim, nilufar bo'lg'ay, hindustoniy "kaval kakriy" der, tuxmini — "do'da". Andin So'nni yovuqtur dedilar. Borib So'nni tafarruj qilduk. So'n suyi quyi qalin daraxtlar ko'rundi, dedilarkim, Manerdur. Shayx Sharafuddin Maneriyning otasi Shayx Yahyoning qabri andadur. Chun muncha yovuq yetilib edi. So'ndin o'tub, So'n quyi ikki-uch kuro'h kelib, Manerni sayr qilib, bog'oti bila o'tub, mazorni tavof qilib, So'n yoqasig'a kelib, g'usl qilib, namozi peshinni erta ado qilib, o'rdu sori mutavajjih bo'ldum.

Otlar semiz uchun bir necha ot qoldi. Yana bir necha otlar oldarab edi, bir necha kishini qo'yub, farmon bo'ldikim, otlari toliqqonlarni yig'ib, otlarini sug'orib, tindurub, iztirob qilmay kelgaylar. Agar mundoq bo'lmasa edi, xeyli ot zoye bo'lur edi.

Buyurub edimkim, Manerdin yong'onda bir kishi So'nning yoqasidin otining har qadamini o'rdug'acha sanasun. Yigirma uch ming-u bir yuz sanabturkim, qirq olti ming ikki yuz qadam bo'lg'aykim, o'n bir yarim kuro'hdur. Manerdin So'ng'acha yarim kuro'h yovushur. Yonish o'n ikki kuro'h Borurda ul yon-bul yon sayr qilib borildi. O'n besh-o'n olti kuro'h va o'ttuz kuro'hga yovuq bukun sayr qilildi. Kechaning avvalg'i pahridin olti gariy bo'lub edikim, o'rdug'a kelildi.

Tonglasi, panjshanba kuni Jo'npurdin Sulton Junayd barlos va Jo'npurdagi yigitlar keldilar. Kech qolg'onlari jihatidin itob va xitob qilib, ko'rushmadim. Qozi Jiyani charlab ko'rushtum. Ushbu kun turk va hind umarosini mashvaratqa charlab, suv o'tar bobida jange qilildi. So'z mung'a qaror toptikim, Gang bila Saru suvining oralig'i baland ko'rarda Ustod Aliquli qazon va farangi zarbzanni ko'rub, qalin tufakandozlar bila bu yerdin urush angizi qilg'ay. Ikki suv qotilishidin juzviy quyiroq jaziradakim, Bangaliyning bir fil va qalin kemasi turubtur, ro'baro'yida Gang suvining Bihar tarafidin Mustafo olot va adavotini mukammal va muhayyo qilib, urushg'a mashg'ul bo'lg'ay. Qalin tufakandozlar dag'i muning bila bo'lg'ay. Muhammad Zamon Mirzo va bu bitilganlar Mustafoning orqasig'a tushub, ko'mak bo'lg'aylar. Ustod Aliquli bila Mustafog'a zarbzan otmoqqa va qazon qurmoqqa, mo'ljor qo'po-

rib, yer yasamoq uchun qalin beldor va kahaarg‘a muhassillar ta’yin qilildi. Asbob va masolih topmoqqa va yig‘moqqa mashg‘ul bo‘ldilar. Salotin va umaro va xavonin ildam borib, Haldiy guzaridin Saruni o‘tub, mo‘ljor qilg‘on vaqt ul yuzdin mukammal va mustaid bo‘lib, g‘anim ustiga kelgaylar.

Bu asnoda Sulton Junayd va Qozi Jiya arz qildilarkim, sekkiz kuro‘h yuqqorroq guzar bor edi. Ro‘baro‘ ta’yin bo‘ldikim, jolabonlardin bir-ikkisini Sulton Junayd va Mahmudxon va Qozi Jiyaning kishilaridin olib borib, guzarni ko‘rgaylar. Agar guzar bo‘lsa, aning bila-o‘q, kechilgay.

El orasida bu so‘z bor edikim, Bangaliy Haldiy guzarig‘a ham kishi ta’yin qilur xayoli bor ermish. Mahmudxonning Sekandarpurdagi shiqdorining arzadoshti keldikim, Haldiy guzarida ellikcha kema yig‘ib, kishtibonlarg‘a muzd beribmen. Vale kishtibonlar Bangaliyning kelur ovozasidin bisyor mutavahimdurlar.

Chun Saru suvidin guzar topilmog‘i vaqti edi, guzar ko‘ra borg‘on kishiga tavaqquf qilmay, shanba kuni beklarni mashvaratqa charlab dedimkim, Sekandarpur Chaturmukdin Avad va Bahrayijg‘acha Saru daryosining guzarlari tamom yerda edi. Mundoq etib o‘lturg‘uncha, qalin favjni ta’yin qilurbizkim, Haldiy guzaridin kemalar bila o‘tub, bularning ustiga kelgaylar. Alar kelguncha Ustod Aliquli va Mustafo to‘p va tufak va zarbzan va farangiy bila urushqa mashg‘ul bo‘lub, chiqg‘aylar. Biz dog‘i Gang daryosidin o‘tub, Ustod Aliqulig‘a ko‘mak ta’yin qilib, mustaid va mukammal bo‘lub turaling. Guzardin o‘tgan favj yaqin yetsa, biz ham mundin urush solib, zo‘rlab o‘taling. Muhammad Zamon Mirzo va ul yuzda ta’yin bo‘lg‘onlar Gang daryosining Bihar tarafidin Mustafo qoshida, urushqa mashg‘ul bo‘lg‘aylar.

So‘zni munga qo‘yub, Gangning shimolidag‘i cherikni to‘rt favj qilib, Askariyg‘a boshlatib Haldiy guzarig‘a yiborildi. Bir favj Askariy o‘z navkari bila, yana bir favj Sulton Jaloliddin Sharqiy, yana bir favj o‘zbak sultonlari Qosim Husayn Sulton va Bexub Sulton va Tongotmish Sulton va Mahmudxon Nuhoniy G‘oziypuriy va Ko‘kiy, Bobo Qashqa va To‘lamish o‘zbak va Qurbon Charxiy va Husaynxon boshliq Daryoxoniylar, bir favj Muso Sulton va Sulton Junaydkim va nekim Jo‘npur cheriki taxminan yigir-

ma ming kishi muhassillar ta'yin qilildikim, ushbu kecha-o'qkim, yakshanba kechasi bo'lg'ay, ul cherikni otlanturg'aylar.

Yakshanba sabohi cherik Gangdin o'ta kirishti. Men bir posta kemaga kirib o'ttum. Uch pahr bo'lub edikim, ro'yzardlarkim, guzar ko'ra borib edilar, keldilar. Guzar xud topmaydurlar. Kemalarning va ta'yin bo'lg'on favjning yo'lda uchrag'onining xabarini kelturdilar.

Seshanba kuni suv kechgan yerdin ko'chub, urush yeri qotilishig'a bir kuro'h yovuq kelib tushuldi. O'zum borib, Ustod Aliqulining farangiy va zarbzan otmog'ini tafarruj qildim. Ushbu kun Ustod Aliquli farangiy toshi bila ikki kemani urub sindurub, g'arq qildi. Mustafo ham ul yuzdin farangiy toshi bila ikki kema urub sindurub, g'arq qildi. Uluq qazonni jang joyig'a eltib, yerini yasamoqqa Mullo G'ulomni muhassil qo'yub, bir pora yasavullardin va jald yigitlardin anga ko'mak ta'yin qilib, yonib kelib, o'rdu to'g'risi bir orolda ma'jun yeduk. Bu oxshom ma'junnok kemani xirgohqa yaqin keltirub, kemada-o'q, takya qildum.

Bu oxshom g'arib voqe'a dast berdi. Kechaning uch posig'a yovuq kemada suron va g'avg'o chiqti. Chuhralar — har kim kemaning bir yig'ochini olib, ur-ur deb qichqirishadurlar. "Farmoyish" kemasi men takya qilg'on "Osoyish" kemasining yonida edi. Bir tunqator anda edi. Uyqudin ko'z ochib ko'rarkim, bir kishi "Osoyish" kemasig'a ilik qo'yub chiqar xayolidadur. Ustiga tashlar; suvga cho'mub, chiqarida tunqatorning boshig'a chopar; ozroqcha zaxm qilib edi, suv sari-o'q qochar. G'avg'o bu jihattin ekandur. Manerdin kelgan kechasi ham kemaning yaqinida bir-ikki tunqator bir necha hindustoniyni qavlab, ikki qilich va bir xanjarlarini kelturub edi. Tengri taolo saxladi.

Agar tig'i olam bijunbad zi joy,
Naburrad rage to naxohad Xudoy.[1]

Tonglasi, chahorshanba kuni "Gunjoyish" kemasiga kirib, tosh otar yerga yaqinroq kelib, har kimni bir ishga ta'yin

[1] *Mazmuni:* "Agar olam tig'i o'z joyidin qo'zg'alsa, Xudo xohlamasa, biror tomirni ham qirqmaydi".

qildim. O‘g‘onberdi mo‘g‘ul boshliq ming chog‘liq yigitni yiborilib edikim, bir-ikki-uch kuro‘h yuqqorroqtin har tavr qilib suv kechgaylar. Bular borurda Askariyning o‘rdusi to‘g‘risidin yigirma-o‘ttuzcha kema bila bangaliylar o‘tub, qalin yayoq chiqib, dastburde ko‘rsatur xayolida ekandurlarkim, bular ot solib qochurub, bir nechasini olib, boshini kesib, qalin kishini o‘qlab, yetti-sekkiz kema olurlar. Ham ushbu kun Muhammad Zamon Mirzo tarafidin ham bir necha kema bila bangaliylar yorib chiqib, urush angizi qilurlar. Ul taraftin zo‘rlab, bangaliylarni qochurub, uch kema kishisi suvg‘a g‘arq bo‘lur. Bir kemani iliklab, mening qoshimg‘a kelturdilar. Munda Bobo chuhra yaxshi yurub zo‘rlar. Farmon bo‘ldikim, O‘g‘onberdi alar olg‘an yetti-sekkiz kema bila Muhammad Sulton, Yakka Xoja, Yunusali, O‘g‘onberdi va ul jamoatkim, burun o‘tmakka muqarrar bo‘lub edilar, kemalarni kech qorong‘uda yuqqori tortib o‘tgaylar.

Ushbu kun Askariydin kishi kelib edikim, suvdin beboqiy o‘ttilar. Tongla sabohikim, panjshanba kuni bo‘lg‘ay, yog‘iy ustig‘a kelurlar. Farmon bo‘ldikim, bu o‘tganlar Askariyg‘a qo‘shulub, g‘anim ustig‘a yurugaylar. Namozi peshin Ustod qoshidin kishi keldikim, tosh tayyor bo‘lubtur, ne farmon bo‘lur? Farmon bo‘ldikim, bu toshni otsun, yana men borg‘uncha yana bir toshni tayyor qilsun.

Namozi digarda kichkina Bangaliy zavraqqa kirib mo‘ljor qo‘porg‘on yerga bordim” — Ustod bir navbat ulug‘ tosh otti, yana bir necha farangiy otti. Bangaliylarning otashbozlik bila shuhrati bor edi. Bu navbat yaxshi sinaduq: bir yerni chog‘ qilib otmaydurlar, har tavr bila otadurlar.

Ushbu namozi digar buyurdukkim, Saru daryosi bila alarning olidin bir necha kemani tortib o‘tkardilar. Kema tortar kishilar betahoshi va bepanoh bir necha kemani tortib o‘tkardilar. Farmon bo‘ldikim, Esantemur Sulton, To‘xtabo‘g‘a Sulton, Bobo Sulton, Oroyishxon, Shayx Guran bu kemalar o‘tgan yerda turub, kemani muhofazat qilg‘aylar.

Andin yonib, bir posta o‘rdug‘a keldim. Yarim kechaga yovuq yuqqori tortadurg‘on kemalardin xabar keldikim, ta’yin bo‘lg‘on favj ilgarrak bordi. Biz kemalarni tortib boradur edukkim, ban-

galiy kemalarni biz tortar yerni tuyub, urushtilar. Bir kemachini oyog‘ig‘a tosh tegib, oyog‘i sindi, o‘ta olmaduk.

Panjshanba sabohi mo‘ljordagilardin xabar keldikim, yuqqorig‘i kemalar tamom keldilar. Otliqlari tamom otlanib, bizning keladurgan favjning ro‘baro‘yig‘a mutavajjih bo‘ldilar. Men dag‘i ildam otlanib, oxshom o‘tkargan kemalarning ustiga keldim. Kishi chopturuldikim, Muhammad Sulton Mirzo boshliq o‘tmakka muqarrar bo‘lg‘onlar betavaqquf o‘tub, Askariyg‘a qo‘shulsunlar. Esantemur Sulton bila To‘xtabo‘g‘a Sultonkim, bu kemalar ustida edilar, buyurdumkim, o‘tmakka mashg‘ul bo‘lsunlar. Bobo Sulton muqarrar bo‘lg‘on yerda kelmaydur edi, filhol Esantemur Sulton bir kema bila o‘ttuz-qirqcha navkari bila otlarini kemaning yonida yoldab o‘ttilar. Bularning keyinicha yana bir kema ham ravon bo‘ldi.

Bularning o‘tganini ko‘rub, bangaliylar qalin yayoq bularg‘a mutavajjih bo‘ldilar. Esantemur Sultonning yetti-sekkiz navkari otlanib, bu yayoqlarning o‘trusig‘a borib, sulton otlang‘uncha tortqulashib, otqulashib yayoqlarni sulton sarig‘a torttilar. Mungacha Esantemur Sulton ham otlandi. Ikkinchi kema ham kechti. O‘ttuz-o‘ttuz besh otliq bila qalin yayoqqa chopib, yaxshi qochurdi. Xeyli namoyon ish qildi. Ul chasp-chaspon, betahoshi borchadin burunroq kechti. Ikkinchi ulkim, qalin yayoqning ustiga oz kishi bila yaxshi yurub qochurdi. To‘xtabo‘g‘a Sulton ham kechti.

Kemalar paydar-pay kechmakka kirishtilar. Laho‘riy va hindustoniy yo‘sunluq to‘shidin dastak bila va dasta qamish bila o‘ta kirishtilar.

Bu holatni ko‘rub mo‘ljor to‘g‘risidag‘i qalin bangaliy kemalari suv quyi qochmoqqa yuz qo‘ydilar.

Darveshmuhammad sorbon va Do‘st eshikog‘a va yana ba’zi yigitlar mo‘ljor to‘g‘risidin o‘ttilar. Sultonlarg‘a kishi chopturdumkim, o‘tganlarni yaxshi yig‘ib, ul o‘trudag‘i favjg‘a yovuq yeta yonidin yurub, g‘animg‘a ilik qo‘shung. O‘tganlarni sultonlar o‘zlariga qo‘shub uch-to‘rt to‘p bo‘lub, g‘anim sari mutavajjih bo‘ldilar.

Bular yovuq yeta g‘anim kishisi yayog‘ini olig‘a solib, yasolini buzmay yuruy berur.

Askariy bila muqarrar bo‘lg‘on favjdin Ko‘kiy jamoati bila yetar. Ul tarafdin Ko‘kiy, bu tarafdin sultonlar yetib, ilik qo‘sharlar. G‘animni tushura-tushura olib, otliq tebrarlar. Basant Rav otliq mo‘tabar kofirni Ko‘kiy, alar tushurub, boshini kesarlar. O‘n-o‘n besh kishisi aning ustiga tushar, o‘shanda-o‘q chopqularlar. To‘xtabo‘g‘a Sulton g‘animning olidin borib, chopib, yaxshi qilich tegurur. Mo‘g‘ul Abdulvahhob va inisi ham qilich tegururlar. Mo‘g‘ul bovujudkim, suv bilmas, jiba bila daryodin ot yoldab o‘tar.

Mening kemalarim keyin edi. Kemalarga kishi yibordim. “Farmoyish” kemasi ilgarrak keldi. “Farmoyish” kemasiga kirib o‘tub, bangaliylarning yurtlarini sayr qilib, “Gunjoyish” kemasiga kirib, yuqqori yer boridin so‘rdum.

Mirmuhammad jolabon arz qildikim, Saru daryosi yuqqoroqdin o‘tkali yaxshiroqtur. Farmon bo‘ldikim, ul degan yerdin cherik eli o‘tmakka mashg‘ul bo‘lg‘aylar.

Muhammad Sulton Mirzo boshliqlarg‘akim, o‘tmakka farmon bo‘lub edi, suv o‘tarda Yakkaxojaning kemasi g‘arq bo‘lub, Yakkaxoja Tengri rahmatig‘a bordi. Navkar va viloyatini inisi Qosimxojag‘a inoyat qildim.

Namozi peshinda g‘usl asnosida sultonlar keldilar. Ta’rif va sitoyish qilib, inoyat va shafqatdin umidvor qildim. Askariy ham o‘shul asnoda keldi. Askariyning avval ish ko‘rgani edi. Shuguni yaxshi bo‘ldi: ul oqshom chun hanuz o‘rdudin ko‘chmaydur edi, bir orolda “Gunjoyish” kemasida takya qildim.

Odina kuni Saru daryosining shimolida Xarid tavobii Nirhan parganasining Kundaba otliq kentida tushuldi.

Yakshanba kuni Ko‘kiyning jamoati bila Hojipurg‘a xabar olg‘ali yiborildi. Shohmuhammad Ma’rufkim, biltur kelganida anga ulug‘ rioyat qilib, Saran viloyatini berilib edi, necha qatla yaxshilar bordi. Otasi Ma’rufni ikki qatla urushub bosib, tutub edi. Sulton Mahmud g‘adr bila Biharni olg‘onda, Biban bila Shayx Boyazidning ustig‘a borg‘onda, chora qila olmay, alarg‘a qotilib edi. Bu fursatta ham necha navbat arzadoshti kelib edi. El orasida andin parishon so‘zlar derlar edi. Askariy Haldiy guzaridin o‘tgach-o‘q, jamiyati bila Askariyni kelib ko‘rub, Askariy bila

bangaliylar ustiga keldi. Ushbu yurtta ekanda kelib, mulozamat qildi.

Bu ayyomda Shayx Boyazid va Bibandin mutavotir xabarlar keladur edi — Saru daryosini o'tar xayolida emishlar.

Ushbu fursatta Sanbaldin ajab xabar keldi: Ali Yusufkim, Sanbalda turub, tavre zabt va rabt qilib edi, o'zi va bir musohib yo'sunluq tabibi bir kunda-o'q Tengri rahmatig'a borurlar. Sanbalning zabt va rabti uchun muqarrar bo'ldikim, Abdullo Sanbal zabt va rabtig'a borg'ay. Odina kuni, ramazon oyining beshida Abdullog'a Sanbalg'a ruxsat berildi.

Chintemur Sultonning ushbu ayyomda arzadoshti kelib edikim, muqarrar bo'lg'on beklaridin Kobuldin ko'ch keladurgan jihatidin sultong'a qo'shula olmaydurlar. Muhammadiy va yana ba'zilar sulton bila yuz kuro'hcha yer ilg'ab borib Balo'chni yaxshi bosibturlar. Abdullodin Chintemur Sultong'a va Sultonmuhammad do'ldoy va Muhammadiy va ba'zi andag'i beklarga va yigitlarga farmon bo'ldikim, Chintemur Sulton bila Agrada yig'ilib, tayyor bo'lub turg'aylar. Muxoliflar har sari yuzlansalar, ul sari mutavajjih bo'lg'aylar.

Dushanba kuni, oyning sekkizida Jalolxon Daryoxonning nabirasigakim, Shayx Jamoliy borib edi, bo'lg'on mo'tabar umarosi bila kelib, mulozamat qildi. Ham ushbu kun Yahyo Nuhoniykim, burunroq inisini yiborib, qulluq izhori qilib edi, siyosat farmoni borib edi, kelib mulozamat qoldi. Chun yetti-sekkiz ming nuhoniy va afg'on umidvorliq bila kelib edilar, alarni navmid qilmay, Bihardin bir karo'r xolisa qilib, ellik lak Mahmudxon Nuhoniyg'a inoyat qilib, qolg'onini ushbu Jalolxong'a musallam tutuldi. Bir karo'r xizmatona ham qabul qildi. Bu yormoqning tahsilig'a Mullo G'ulom yasavulni yiborildi. Muhammad Zamon Mirzog'a Jo'npur viloyatini berildi.

Panjanba kuni oxshomi Xalifaning G'ulomali otliq navkarikim, Ismoil Mitaadin burunroq Shohzoda Mungerning Abulfath otliq navkari bila ul uch fasl so'zni eltib edi. Ushbu Abulfath otliq bila hamroh Shohzoda Mungerning va Hasanxon Langar vazirning, Xalifaning bitilgan xatlarini kelturdi. Ul uch shartni qabul qilib, Nusratshoh tarafini o'ziga olib, isloh so'zini orag'a solibtur.

Chun bu yurush bog‘iy afg‘onlarning daf’i uchun edi. Bu yog‘iylardin ba’zini boshini olib elttilar. Ba’zisi kelib, chokarlik va qulluqni qabul ettilar: oz-og‘loqkim qolib edi, Bangaliyning dastgiri edi. Ani Bangaliy o‘ziga oldi. Pashkol[1] ham yovuqlashib edi. Biz dag‘i aning muqobalasida mazkur bo‘lg‘on sharoit bila isloh so‘zini bitib yiborduk.

Shanba kuni Ismoil Jilvaniy, Alovulxon Nuhoniy, Avliyoxon Ishroqiy besh-olti umaro bila kelib, mulozamat qildilar. Ham ushbu kun Esantemur Sulton bila To‘xtabo‘g‘a Sultong‘a juldu kamar shamshir va kamar xanjar, jibalar va xil’atlar va to‘pchoq otlar va Esantemur Sultong‘a Narno‘l parganasidin o‘ttuz olti lak va To‘xtabo‘g‘a Sultong‘a Shamsobod parganasidin o‘ttuz lak inoyat qilib, yukunduruldi.

Dushanba kuni, oyning o‘n beshida Bihar va Bangala tarafidin xotirni jam’ qilib, Saru daryosi yoqasidag‘i va Kundaba navohidag‘i yurttin Biban va Shayx Boyazid haromxo‘rning daf’i sharrig‘a azm-jazm qilib ko‘chtuk. Ora ikki qo‘nub, chahorshanba Chaturmuk, Sekandarpurning Cho‘para otliq guzari ustiga tushuldi. Ushbu kundin el o‘tmakka mashg‘ul bo‘ldilar. Bu haromxo‘rlardin mutavotir xabar kela boshladikim, Saru bila Gagardin o‘tub, Laknav sari mutavajjihdurlar. Bularning guzarbandlig‘ig‘a turk va hind umarosidin Sulton Jaloliddin Sharqiy, Alixon Farmuliy, Turdika, Nizomxon Biyoniy, To‘lamish o‘zbak, Qurbon Charxiy, Hasanxon Daryoxoniy boshliqlarni ta’yin qilib panjshanba oxshomi ruxsat berildi.

Ushbu oxshom tarovihdin so‘ngra bir pos va besh gariy bo‘lub edikim, pashkol bulutlari qaynab, bir zamonning ichida andoq to‘fon bo‘lub, qattiq yel qo‘ptikim, yiqilmag‘on chodir kam qoldi. Men xirgoh ishida kitobat qiladur edim. Kog‘az va ajzoni yig‘ishturg‘uncha fursat bo‘lmadi. Xirgohni peshxona bila-o‘q, mening boshimg‘a yiqti. Xirgoh tunglugi reza-reza bo‘ldi. Tengri saxladi, osebe yetmadi. Kitob va ajzo g‘arq o‘l bo‘ldi. Tashvish bila yig‘ishturuldi. Saqarlot kat zayluchasig‘a chirmab, kat ostig‘a qo‘yub, ustiga gilemlarni yoptuk. Ikki gariydin so‘ng taskin topti. To‘shakxona chodirin tikturub, sham yoqturdi. Mashaqqat bila o‘t

[1] **Pashkol** — yomg‘ir fasli.

yondurub, tong otg‘uncha uyuxlamay, avroq va ajzoning qurutmog‘ig‘a mashg‘ul eduk.

Panjshanba kuni men suvdin kechtim. Odina kuni otlanib, Xarid va Sekandarpurni sayr qilildi. Ushbu kun Abdullo bila Boqi Laknavning olilg‘onini bitib edilar. Shanba kuni Ko‘kiyni jamoati bila ilgarrak yiborildikim, Boqig‘a borib qo‘shulg‘ay. Yakshanba kuni Sulton Junayd barlosni va Hasan Xalifani va Mullo Opoqning jamoatini va Mo‘min atkaning og‘a-inisini ruxsat berildikim, borib Boqig‘a qo‘shulub, men yetguncha ilikdin kelurlarini taqsir qilmag‘aylar.

Ushbu namozi digar Shohmuhammad Ma’rufqa xossa xil’at va to‘pchoq inoyat qilib, ruxsat berildi. Bilturg‘i dastur bila Saranni vajhig‘a va Kundlani tarkashband saxlamog‘ig‘a inoyat qilildi. Ham ushbu kun Ismoil Jilvaniyg‘a Sarvardin yetmish ikki lak vajh inoyat qilib, ruxsat berildi. Alovulxon Nuhon boshliq aning bila kelganlarga ham Sarvardin vajh ta’yin qilib, ruxsat berildi. Muqarrar andoq bo‘ldikim, har qaysining birorini o‘g‘li Agrada hamisha mulozamatta bo‘lg‘ay. “Gunjoyish” va “Oroyish” kemasini yana ikki bangaliy kemasi bilakim, bu navbat tushgan kema bangala kemalaridin intixob qililib edi, bangaliylarg‘a uhda qilildikim, Tirmuhaniy bila G‘ozipurg‘a eltgaylar. “Osoyish” bila “Farmoyish” kemasiga farmon bo‘ldikim, Saru yuqqori o‘rdu bila hamroh eltgaylar.

Bihar va Sarudin xotirni jam’ qilib, dushanba kuni Chaturmukning Cho‘para guzaridin Avad tarafi Saru yoqalay ko‘childi. Un kuro‘hcha yo‘l kelib, Fathpurning tavobeyidin Kaliyra degan kentning yonida Saru yoqasida tushuldi. Erta ko‘chganlar oziqib, Fathpurning ulug‘ ko‘liga boribturlar. Bir necha kishini chopturuldikim, yaqindag‘i elni yondurg‘aylar. Kichik Xojani yiborildikim, ko‘l yoqasida qo‘nub, anda tushgan cherikni tonglasi kelturub, o‘rdug‘a qo‘shg‘ay. Erta andin ko‘chub, yarim yo‘lda “Osoyish” kemasiga kirdim. Yuqqori yurtg‘acha tortturub keldim. Yo‘lda Shohmuhammad devonaning o‘g‘likim, Boqi qoshidin kelib edi, Xalifa kelturdi — Laknav xabari tahqiq bo‘ldi.

Shanba kuni, ramazon oyining o‘n uchida urush solurlar. Urush bila hech ish qila olmaslar. Urush asnosida yig‘ishturg‘on

xas va kapa va jarig‘a yakbora o‘t tutashur. Andoqkim, qo‘rg‘on ichi tanurdek tafson bo‘lur. Fasil ustida yura olmaslar. Qo‘rg‘onni olurlar. Ikki-uch kundin so‘ng bizning qaytg‘on xabarimizni topib, Dalmud sari ko‘charlar. Bu kun ham o‘n kuro‘hcha yo‘l kelib, Sekriy parganasining Jalesar otliq kentining yonida Saru yoqasig‘a tushuldi.

Chahorshanba, otning osoyishi uchun, ul yurtta maqom bo‘ldi. Shayx Boyazid va Bibanni ba’zilar dedilar edikim, Gangdin o‘tub, Chunar va Jo‘n navohisi bila o‘zlarini sipohiylarig‘a tortar xayollari bor emish. Beklarni chorlab, mashvarat qilib, andoq so‘z bo‘ldikim, Muhammad Zamon Mirzo va Sulton Junayd barloskim, Jo‘npur evazig‘a Chunarni va yana ba’zi parganotni topib edilar, Mahmudxon Nuhoniy, Qozi Jiya, Tojixon Sarangxoniy borib, Chunarda muxoliflarning yo‘lini to‘sqaylar.

Tonglasi panjshanba kuni erta ko‘chub, Saru daryosidin ayrilib o‘n bir kuro‘h yo‘l kelib, Parsarudin o‘tub, Parsaruning yoqasida tushuldi. Beklarni charlab, mashvarat qilib, Esantemur Sulton, Muhammad Sulton Mirzo, To‘xtabo‘g‘a Sulton, Qosimhusayn Sulton, Behub Sulton, Muzaffarhusayn Sulton, Qosimxoja, Ja’farxoja, Zohidxoja, Jonibek, Askariy navkarlari bila, Kichikxoja, Hind umarosidin Olamxon Kalpiy, Malikdod Karaniy, Ravuy Servaniy boshliqlarni ta’yin qilildikim, Boyazid va Bibanning keyincha Dalmut tarafi cherikdin ayrilib, ildam borg‘aylar.

Ushbu Parsaruda kecha tahorat qiladur edim, sham yorug‘ig‘a qalin baliqlar yig‘ilib, suv yuziga chiqtilar. Men va yana yovug‘umdag‘ilar ilik bila qalin baliq tuttuk.

Odina kuni Parsaruning bir shoxobining boshig‘a tushuldi. Xeyli inichka suv edi. Cherik elining ubur va mururidin tag‘ayyur topmag‘ay, deb yuqqorisini bo‘g‘durub, bir dahi-dardah bo‘lg‘on yerini tahorat uchun yasattim. Bistu haftum[1] kechasi ushbu yurtta bo‘ldi.

Tonglasi bu suvdin ayrilib, To‘s suvini o‘tub tushuldi. Yakshanba kuni ham ushbu suv yoqasig‘a tushtuk.

Dushanba kuni, oyning yigirma to‘qquzida ushbu To‘s suvining yoqasida manzil edi. Bu oxshom, bovujudkim, havo yaxshi

[1] Yigirma yettinchi.

sof emas edi, bir necha kishi oy ko'rdilar. Qozi qoshida guvohliq berdilar. Oyboshi sobit bo'ldi.

Seshanba sabohi iyd namozini o'tab otlanildi. O'n kuro'h yo'l kelib, Tayikning bir kuro'hida Go'yi suvining yoqasida tushtuk. Namozi peshinga yovuq ma'jun irtikob qilildi. Shayx Zayn va Mullo Shihob va Xondamirg'a bug'ina baytni yiborib tiladuk:

Shayx-u Mullo Shihob-u Xondamir,
Keling uch-uch, ikki-ikki, bir-bir.

Darvesh Muhammad va Yunusali va Abdullo ham bor edilar. Namozi digar kushtigirlar kushti tuttilar. Chahorshanba kuni ul yurtta maqom edi. Choshtqa yovuq ma'jun yeyildi. Malik Sharqkim, Tojixonni Chunardin chiqorg'ali borib edi, bukun keldi. Bukun kushtigirlar kushti tuttilar. Pahlavon Avadiykim, burun kelib edi, bu fursatta kelgan hindustoniy kushtigir bila kurashib yiqti. Yahyo Nuhoniyg'a o'n besh laklik yer Sarvardin vajhig'a berib, sarupo kiydurub, ruxsat berildi.

Tonglasi o'n bir kuro'h yo'l kelib, Go'yi suvidin o'tib, ushbu suv yoqasida tushuldi. Ilg'or borg'on sultonlar va beklardin andoq xabar topildikim, Dalmudg'a borib, hanuz Gang daryosidin o'tmaydur emishlar. Achchig'lanib farmonlar yiborildi: "Gang daryosidan tez o'tub, yog'iyning so'ngiga yurub, Jo'ndin ham o'tub, Olamxonni o'zingizga qo'shub, jahd qilib, yog'iyg'a ilik qo'sha ko'rung".

Ushbu suvdin ora ikki qo'nub, Dalmud kelildi. Gang daryosidin guzar bila aksar cherik eli ushbu kun-o'q, o'ttilar. O'rduni o'tkarib, guzardin quyi orolda ma'jun yeyildi. Cherik eli jonoligon jihatidin suvdin o'tib tushgan yurtta bir kun maqom bo'ldi. Boqi Toshkandiy Avad cheriki bila o'shul kun kelib, mulozamat qildi.

Gang suvidin ora qo'nub, Kurarаning yonida Arind suyining yoqasig'a tushuldi. Dalmuddin Kurara yigirma ikki kuro'h chiqti.

Panjshanba kuni ul yurttin erta ko'chub, Odampur parganasining olig'a tushuldi. Muxoliflarning so'ngicha o'tmoq uchun burunroqdin jolabonlardin bir-ikkini Kalpiy yiborilib edikim, bo'lg'on kemalarni kelturgaylar. O'shunda tushgan oxshom bir

pora kema keldi. Daryodin guzar ham topildi. Yurtning purgardligʻidin orolda-oʻq, oʻlturdum. Necha kunkim anda edim, kechakunduz orolda-oʻq boʻlur edim. Muxoliflardin tahqiq xabar kelmagan uchun Boqi shigʻovulni Avaddagʻi yigitlar bila suv kechurub, yogʻiydin xabar olgʻali yiborildi.

Tonglasi jumʼa namozi digar Boqibekning navkari keldi. Shayx Boyazid va Bibanning qaravulini bosib, Muborakxon Jilvaniy otliq oʻbdon kishisini va yana bir necha kishisini oʻlturub, bir necha bosh va bir tirik yiboribtur. Saboho, Shohhusayn baxshikim, Boqi bila borib edi, keldi. Qorovulni bosganini va andagʻi xabarlarni mashruh arz qildi. Ushbu oxshomkim, yakshanba kechasi va oyning oʻn uchi boʻlgʻay, Joʻn daryosi kirdi, andoqkim, saboho bu orolni durust suv bosti. Bir oʻq otimi quyuroq yana bir orolgʻa borib, chodir tikib oʻlturdum.

Dushanba kuni ilgʻor borgʻon sultonlar va beklar qoshidin Jalol Toshkandiy keldi. Ilgʻor xabarini topib, Shayx Boyazid va Biban Mahoʻba parganasidin qochibturlar.

Chun pashkol yetishib edi va besh-olti oy cherik cheriklab, cherik elining ot va ulogʻi xarob boʻlub edi, borgʻon ilgʻor sultonlargʻa va beklarga farmon boʻldikim, Agra va ul navohidin toza zoʻr ilgʻor kelguncha, yetgan yerda tavaqquf qilgʻaylar.

Ushbu namozi digar Boqi shigʻovul bila Avad cherikiga ruxsat berildi. Muso Maʼruf Farmuliykim, cherikdin yonib, Saru daryosidin oʻtganda kelib, mulozamat qilib edi, oʻttuz laklik pargana Amruhardin vajhigʻa taʼyin qilib, xossa bosh-oyoq va egarlik ot inoyat qilib, Amruhargʻa ruxsat berildi.

Bu taraflardin xotir jam qilib, seshanba kechasi uch pos va bir gariydin soʻng ilgʻor tariqi bila Agraga mutavajjih boʻlduk. Tonglasi oʻn olti kuroʻh yoʻl kelib, tushga yovuq Kalpiy tavobidin Bilavar degan parganada tushlanib, otgʻa arpa berib, namozi shom andin otlanildi. Bu kecha oʻn uch kuroʻh yoʻl yurub, uch posta Kalpiy parganalaridin Soʻgandpurgʻa Bahodurxon Servoniyning goʻrxonasigʻa tushub uyuxlab, namozi bomdodni oʻtab, andin tebraduk. Oʻn olti kuroʻh kelib, kun tushta Itaʼvagʻa yettuk. Mahdixoja oʻtru keldi. Kechaning bir posida andin otlanib, yoʻlda ozroqcha uyuxlab, oʻn olti kuroʻh yoʻl kelib, Rapriyning Fathpu-

rig‘a tush tushuldi. Erta namozi peshin Fathpurdin otlanib, o‘n yetti kuro‘h yo‘l yurub, kechaning ikki posida Agraning “Hasht behisht” bog‘ig‘a tushuldi.

Tonglasi odina kuni Muhammad baxshi va ba’zilar kelib, mulozamat qildilar. Namozi peshinga yovuq Jo‘ndin o‘tub, Xoja Abdulhaqqa mulozamat qilib, qal’a borib, amma begimlarni ko‘rdum.

Balxiy polizkorni qovun ekkali qo‘yulub edi. Bir necha qovun saxlag‘on ekandur, kelturdi. Xeyli yaxshig‘ina qovunlar edi. Bir-ikki buta tok “Hasht behisht” bog‘ida ekturub edim. Aning ham yaxshig‘ina uzumlari bo‘lub edi. Shayx Guran ham bir sabad uzum yiborib edi. Yomon emas edi. Hindustonda qovun, uzumning muncha bo‘luridin filjumla xursandlig‘e bo‘ldi.

Yakshanba kechasi ikki pos bor edikim, Mohim keldi. Biz cherikka jumodiul-avval oyining o‘nida otlanib eduk. G‘arib umuri ittifoqi voqe’ bo‘lubturkim, bular ham Kobuldin ushbu kunda chiqqan ekandurlar. Panjshanba kuni zilqa’da oyining g‘urrasida ulug‘ devonxonada devon o‘lturg‘onda Humoyunning va Mohimning peshkashlarin torttilar. Ushbu kun Mag‘fur devonning bir navkarini yuz ellik kahaarg‘a[1] muzd berib qovun va uzum va meva uchun Kobulg‘a yiborildi.

Shanba kuni oyning uchida Hindubekkim, Kobuldin badraqa bo‘lub kelib edi, Ali Yusuf yo‘llagan uchun, Sanbalg‘a yiborgan ekandurlar, kelib, mulozamat qildi. Hisomiddin Ali Xalifa ham Alvardin ushbu kun kelib, mulozamat qildi.

Tonglasi yakshanba kuni Abdullokim, Tirmuhaniydin Ali Yusuf o‘lgan jihatidin Sanbalg‘a yiborilib edi, keldi.

Kobuldin kelguchilardin andoq masmu’ bo‘lur edikim, Shayx Sharif Qorabog‘iy Abdulazizning ig‘vosidin yo havodorlig‘idin qilmag‘on zulm va o‘tmagan bid’atlarni bizga isnod qilib, mahzarlar bitib, Laho‘r aimmasining otlarini taklif bila bitib, mahzarning savodini shahrlarga yiborib, bahs qilur xayoli bor. Abdulaziz dag‘i necha hukmni eshitmay, anvoyi noshoyista ahvol va noboyista af’ol andin sodir bo‘lubtur. Bu jihatlardin yakshanba kuni, oyning o‘n birida Qanbarali arg‘unni yiborildikim, Shayx Sharifni va La-

[1] *Qozon nusxasi:* Korbor.

ho‘r aimmasini va savdariylarini[1] va Abdulazizni dargohig‘a olib kelturgay. Panjshanba kuni, oyning o‘n beshida Tijaradin Chintemur Sulton kelib, mulozamat qildi. Ushbu kun pahlavon Sodiq bila Ulug‘ Avadiy kushtigir kushti tuttilar. Sodiq nimkora yiqti. Xeyli tashvish tortti.

Dushanba kuni, oyning o‘n to‘qquzida qizilbosh elchisi Murod qo‘rchig‘a murassa’ kamar xanjar va munosib xil’at kiydurub, ikki lak tanga inoyat qilib, ruxsat berildi.

Bu kunlarda Sayyid Mashhadiy Gvaliyardin kelib, Rahimdodning yog‘iyliq angizini arz qildi. Xalifaning navkari Shohmuhammad muhrdorni yiborildi. G‘alaba nasihatomiz so‘zlar bitib yiborildi. Borib, bir necha kundin so‘ngra o‘g‘lini olib keldi. Agarchi o‘g‘li keldi, vale o‘zining kelur xayoli yo‘q edi. Aning raf’i tavahhumi uchun Nurbekni seshanba kuni, zulhijja oyining beshida Gvaliyarg‘a yiborildi. Necha kundin so‘ng Nurbek kelib, Rahimdodning qilg‘on istid’olarini arz qilib, muddaosidek farmonlar butkarib yiborur holatta bir navkari kelib arz qildikim, meni o‘g‘lini qochurg‘ali yiboribtur, kelur xayoli yo‘qtur. Bu xabar kelgach, filhol Gvaliyar ustiga otlanmoq bo‘lduk. Xalifa arzg‘a yetkurdikim, yana bir navbat men nasihatomiz xat bitib yiboray, shoyadkim islohqa kelgay. Bu maslahat uchun Shihobuddin Xusravni yiborildi.

Panjshanba kuni, mazkur oyning yettisida Ita’vadin Mahdixoja keldi. Iyd kuni Hindubekka xossa bosh-oyoq murassa kamar shamshir va to‘pchoq inoyat bo‘ldi. Hasanalig‘akim, turkman orasida Chig‘atoyg‘a mashhurdur, bosh-oyoq va murassa’ kamar xanjar va yetti laklik pargana inoyat bo‘ldi.

[1] *Qozon nusxasi:* vujud rablarina; A.S. Beverj. London, 1905: javdarilarini.

VAQOYEYI SANAYI SITTA VA SALOSINA VA TIS'A MIA[1]

Seshanba kuni, muharram oyining o'n uchida Gvalyardin Shihobuddin Xisrav bila Shayx Muhammad G'avs Rahimdodning shafoati uchun keldi. Chun darvesh va aziz kishi edi, Rahimdodning gunohini alarg'a bag'ishlab, Shayx Go'ran bila Nurbekni Gvalyarg'a yiborildikim, Guvalyarni bularg'a topshurub...

Bularning ko'makiga yiborduk. So'ngra Muhammadali jang-jangni yiborildi. Ilgari tayin bo'lg'on Mullo Muhibalilar yetguncha, Abdulaziz alarni tebratib, tug'ini olib, Mullo Ne'mat va Mullo Dovud va Mullo Opoqning inisi va yana bir nechani olib, shahid qilgan ekandurlar. Bular yetgach, Zohid Tabariy Muhibalining tag'oyisi chopar. Ko'mak yetmas. Zohirni o'shanda-o'q olurlar. Muhibali ham urush asnosida yiqilur. Boltu ko'ndalondin kirib, Muhibalini chiqarur. Bir kuro'hgacha bularning keyinicha kelurlar. Muhammadali jang-jangni qarosi paydo bo'lg'ach, turarlar. Bizga payo-pay xabar keldikim, g'anim kishisi yovuq keldi. Jiba kiyib, otlarg'a kejim solib, yarog'lanib chopa otlanduk. Buyurdumkim, arobalarni tortib ketirgaylar. Bir kuro'h kelduk. G'anim kishisi yong'an ekandur.

Daryo(yi) Xurd ulug' ko'l edi. Suv maslahatig'a ushbu yerda tushuldi. Arobalarni ilgari mazbut qilib, zanjirlar bila arobalarni girdini berkuttuk. Va Rona Sango benihoyatliq qo'l va qo'shuni bila oyoq ilgari qo'ydikim, Hinduston qoidasi bila yuz mingni bir lak va yuz lakni bir karo'r derlar. Aning qo'l va qo'shuni ming ikki lakka yetib erdi. Nechukkim, viloyati o'n kuro'rga yetib erdikim, bir lak otlig'ning joyi va avqotguzori bo'lg'ay. Va ko'pincha bosh va boshlig'kim, hargiz hech ma'rakada anga imdod qilib, itoat va bay'atlig'lari yo'q erdi, anga qo'shulub, farmonbardor bo'lub edilar.

Aning cherikining tafsili budurkim, Salohiddinkim, Roy Sing va Sarangpurni hukumatlig'i anda edi, o'ttuz ming otliqqa yer va suyi bor edi. Va Raval Uday Singh Bagariy o'n ikki ming otliq va Hasanxon Mevatiykim, Mevatni hokimlig'i anda edi, o'n ikki ming va Bahodur Hamloydariy to'rt ming va Satirdi Kechiy

[1] To'qqiz yuz o'ttiz oltinchi (1529-) yil voqealari.

olti ming va Jarmal Param Dev va Mevat hokimi to‘rt ming va Bir Singh Dev Chunan to‘rt ming va Sulton Iskandarni o‘g‘li Mahmudxon, agarchi viloyati yo‘q erdi, sardorlig‘ havasig‘a o‘n ikki ming otlig‘ o‘zi bila saxlar edi. Hosil budurkim, muxolif ming ikki lak kishiga tortar erdi.

Va muxoliflarning keluri bizni masomimizga yetishti. O‘z fikrimizni qilib, o‘shul ravish bila yasov yasadukkim, g‘ulga mavkibi xossamiz mutamakkin bo‘lub, o‘ngga Chintemur Sulton va Mirzo Sulaymon va Xojado‘st Xovand va Yunusali va Shohmansur barlos va Darvesh Muhammad sorbon va Abdullo kitobdor va Do‘st eshikog‘a o‘zga umarolar bila muqarrar qilduk. Va so‘lga sulton Bahouddin Bahlul Lo‘diyni o‘g‘li Alovuddin va Shayx Zayn Xavofiy va amir Muhibalikim, Nizomiddin Ali xalifaning o‘g‘li erdi va Turdibekkim, Ko‘chbekni inisi erdi va Sherafgankim, Ko‘chbekning o‘g‘li erdi va Oroyishxon va Xoja Husayn va o‘zga xalqimiz bila tuzaduk. Va burong‘orga o‘zumuz bo‘lub, Hinduston umarolaridin Xonixonon va Dilovarxon va Malikdod Karaniy va Shayx Go‘randek kishilarni xizmatimizga saxladuk. O‘ngga Qosim Husayn Sulton va Ahmad Yusuf o‘g‘lonchi va Hindubek qavchin va Xisrav ko‘kaltosh va Qivombek va O‘rdushoh va Vali xozin va Qaroqo‘zi va Marquli Siystoniy va Xoja Pahlavon Badaxshiy va Abdushukurni va Malik Qosim Bobo Qashqani, inisini o‘zga mo‘g‘ul bahodurlari bilan ta’yin bo‘ldilar va so‘lga Mirhama va Muhammadiy ko‘kaltosh va Xojagi Asad bir necha yigitlar bilan nomzad bo‘ldilar.

Va juvong‘ori maymanat osorg‘a Mahdixojani va Muhammad Sulton Mirzo va Mahdi Sultonni o‘g‘li Odil Sulton va Abdulaziz miroxur va Muhammadali jang-jang va Qutluqqadam qaravul va Shohhusayn Borakiy va Jonbek atka va Hinduston umarolaridin Jalolxon va Kamolxonkim, Sulton Alovuddinni o‘g‘lonlaridin erdilar va Alixon, Shayxzoda Farmuliy va Nizomxon Biyona va Mo‘min atka va Rustam turkman ichkilar bilan va o‘zga ixlos nihod bahodurlar va g‘oziylar bilan urushga bel bog‘ladilar.

Va Nizomiddin Ali Xalifani g‘azoti Rum dasturidek, buyuruldikim, miltiqchilar va ra’dandozlarkim, cherikimizni oldida edilar, alarning panohi uchun arobalarni kelturub, zanjir bilan bog‘ladilar.

Va Sultonmuhammad baxshini buyuruldikim, ro‘baro‘da turub, har ne xotirga kelsa, farmon qilg‘aymiz va ul yasavullar va tavochilarga buyurg‘aykim, boshlig‘larga yetkuzgaylar va chun cherikni yurushda tartib berildi, bosh va boshlig‘lar ulusi bilan borib, o‘runlarig‘a turdilar. Andin so‘ngra farmon bo‘ldikim, hech kishi o‘rnidin terbanmasun va beruxsat maydonga borib, muhoraba qilmasun, to bizdin farmon bo‘lmasa.

Va kundin bir posi o‘tub erdikim, juvong‘or va burong‘or andoq urush bo‘ldukim, zilzila zaminda va valvala zamonda tushti. Va yov bizni burong‘or tarafidin terbanib, Xisrav ko‘kaldosh va Malikqosim Bobo Qashqag‘a hamla qildilar. Va Chintemur Sultonni buyurdukkim, alarning ko‘makiga yetsun. Va ul mardona ishlar qilib, yovni quvlab, yasoni buzub, g‘ulini yaqiniga yetkuzdi. Va bu fathning juldusi aning otig‘a muqarrar qilduk va Mustafo Rumiyni buyurdukkim, g‘uldin arobalarni ilgari eltib, miltiq va zarbzan bilan andoq muxolifni lashkarini darham urdikim, bahodurlarning ko‘ngullaridin qarong‘u ko‘tarildi. Va ko‘p yovning tanasi mazallat tuprog‘ig‘a tushub, fano bodig‘a yiborildi.

Va lekin voqe’a andoq edikim, Rona Sangoning cheriki keyinidin saf-saf kelur edilar. Men ham kishilarimni yaxshilarini terib-terib bir-birini keyinidin ko‘makka yiborur erdim. Avval Qosimhusayn Sulton va Ahmad Yusuf va Qivombekni buyurdum. Andin so‘ng Hindubek qavchinni farmon berdim va andin so‘ngra Muhammadiy ko‘kaldosh va Xojagi Asadni hukm qildim. Andin so‘ng Yunusali va Shohmansur barlos va Abdullo kitobdor va alarning keyinidin Do‘st eshikog‘ani va Muhammad Xalil axtabegini ko‘makka yiborildi va g‘animni burong‘ori necha qatla bizni juvong‘org‘a hamla kelturdi va har qatlada ixlosnihod g‘oziylarimiz bir porasini o‘q yog‘ini bilan yerga tiqar edilar. Va yana bir porasini qilich va xanjar barqi bilan qullayi jahannamg‘a yiborur erdilar. Va Mo‘min atka va Rustam turkman va Mullo Mahmud va Ali atka va Muhammad Sulton Mirzo va Odil Sulton va Abdulaziz miroxur va Qutluqqadam qaravul va Muhammadali jang-jang va Shohhusayn Borakiy Mo‘g‘ul G‘onchi qo‘l urushga qo‘yub, sobitqadam bo‘ldilar. Va Xojahasan devon devoniylar bilan

ko‘makka kettilar. Va bori bahodirlar jon berib, jon olib, intiqom barqlarini dushmandin uzattilar. Nechunkim, g‘animni ko‘pligidin urush uzoqqa tortildi. Xos xizmatgorlarkim, arobalarni keyinida sherdayin zanjirda edilar, buyurdumkim, g‘ulni o‘ng va so‘lidin miltiqchilarni o‘rtada qo‘yub, ikki tarafdin korzor qilsunlar. Ushbu yigitlar sherdek zanjirni g‘ajib, uzub chiqqandek o‘zlarini o‘z boshiga ko‘rgan bilan bu xayli kufforg‘a tushub, harne qo‘llaridin keldi — qildilar. Va nodirul-asr Aliquli o‘z ulusi bilan g‘ulning oldida edi va miltiq va zarbzan va tosh otmoqda ishlar qilur edilar.

Ko‘rdukkim, g‘anim fanosi kechroqqa tortildi. Buyuruldikim, g‘ul arobalarini ilgarrak yurusunlar. O‘zumiz ham yuruyo‘q berduk. Yasov xalqi o‘ng va so‘ldin burong‘or va juvong‘ordin ko‘rub, terbanib, g‘animg‘a hamla kelturdilar. Andoq urush bo‘ldukim, bizni o‘ng va so‘limiz g‘animni o‘ng va so‘lini eltib, bir yerda soldilar. Va g‘anim ilik ko‘nglidin yub va umr pamug‘uni kuydurub, bizni burong‘org‘a va juvong‘org‘a chopib, o‘zlarini yaqin ham teguzdilar. Chun oyog‘ mahkam qilib erduk, muxolifni turar majoli qolmay, beixtiyor qocha berdilar. Va ko‘prog‘i o‘shul maydonda jon berib, jahannamg‘a ketdilar. Va ozrog‘i sarosima bo‘lub, qumlayin bu sahrog‘a yittilar. Va Hasanxon Mevatiyga miltiq tegib, gardi fanog‘a ketti. Va Raval Uday Singh va Manikchand Chavhan va Roy Chandarban va Dilpat Roy va Kangar va Garamsinghdek boshliqlar g‘animdin adam yo‘lini g‘ubori bo‘ldilar. Va necha ming poraliq bizni cherikni otlarining oyog‘i ostida poymol bo‘ldilar. Va Muhammadiy ko‘kaltosh va Abdulaziz miroxur va Olamxon va yana bir necha umarolar bilan buyurildikim, Rona Sangoni keyindin taoqub qilsunlar. Va men o‘zum ham bir necha kuro‘hcha qavladimkim, Rona Sangog‘a qorong‘u kun tushdi.

Toinki kecha bo‘ldi, g‘animdin ko‘ngul jam’ qilib, komyob qayttuk. Va necha soattin so‘ng manzilga yetishtuk. Nechunkim, taqdir bo‘lmagandurkim, ul kofir qo‘lga tushgay. Keyindin ketgan xaloyiq ehtimom qilmabturlar va pushaymon bo‘ldukkim, xalqni umidiga bo‘lmay, o‘zumiz taoqub qilmoq kerak edi.

Va Shayx Zayniddinkim, fuzalolarimizdin edi, bu fathg'a tarix "podshohi islom" topti va Mirgisu ham Kobuldin o'shul tarixni bitib yibordi. Yana o'shandoq ilgarigi fathlarimizdinkim, Dibalpurni fath qilduk, ikki kishi "vas'ati rabiul-avval" topti.

Va chun fath mundoq bo'ldi. Rona Sangoning keynidin viloyatig'a taoqub qilmoqni sababi yo'q erdi. Mavquf qilib, Mevat tasxirig'a himmat bog'laduk. Va Muhammadali jang-jang va Shayx Go'ran va Abdulmalik qo'rchini qalin kishi bilan Ilyosxonning boshig'a yibordukkim, ikki suvni orasig'a bosh ko'tarib, Ko'yil qasabasini urushub olib erdi. Va Kichik Alikim, Ko'yil qasabasini hokimi erdi, tutub bandg'a solg'on ekandur. O'shal yiborgan cherikkim, biz yiborib erduk, yaqin yetganda tob keltura olmay qochibtur. Necha kundin so'ngkim, Agraga yettuk, doxil bo'lg'on kuni ul tiyrabaxtni bog'lab, chirmab kelturdilar. Sazosig'a yetti.

Andin so'ngra ko'ngulga yettikim, Mevat tarafig'a bormoq kerak. Chahorshanba kuni, rajab oyini oltisig'a Alvorkim, Mevat hokimnishinidur, borildi. Aning xizonasini osonlig' bilan qo'lg'a olduk. Va chun bu viloyat ham doxili mamoliki mahrusa bo'ldi, azimati mustaqarri xilofat qilduk. Muhammad Humoyunni Kobul va Badaxshong'a ruxsat berib, o'zumiz mustaqarri xilofatqa borg'onmiz.

To'qqiz yuz o'ttiz to'rtta Xon Mirzo olamdin safar qildi. Badaxshonni hukumatig'a nurul-ayniy Muhammad Humoyung'a berib edik. O'shul yilning rajab oyining to'qquzida Muhammad Humoyunni ul mamolikka ruxsat berildi. O'shul asnoda Biban afg'onkim, bosh ko'tarib edi, Qosimhusayn Sulton va Muhammad Qosim, Bobo Qashqa va Abulmuhammad nayzaboz va Husaynxon va Hinduston umarolaridin Alixon Farmuliy va Malikdod Karaniy va Totorxon va Xonijahonni Muhammad Sulton Mirzog'a yo'ldosh qilib yiborildi. Ul baxti qaytg'on eshittikim, cherik ta'yin bo'lubtur, boshini qo'lig'a olib, dunyodin chiqar.

O'zumiz o'shul yilning avoxirida Fathpur va Buriyni sayr qilib, Agraga kelduk. To'qqiz yuz o'ttuz to'rtta Ko'yil sayrig'a borib, andin Sanbal shikorig'a borildi. Ko'histonni sayr qilib, dorulxilofag'a kelindi. Va safar oyining yigirma sekkizida Faxri-

jahon begim va Xadichasulton begim o‘g‘lon-ushog‘i bilan Kobuldin keldilar. Va biz kemag‘a kirib, alarni istiqbolig‘a borib, yaxshi soatta doxil qilduk.

Andin so‘ng bir-birini keyinidin xabar kelur erdikim, Mediniy Rav Chanderiy hokimi va Rona cherik yig‘ishturmoqqa mashg‘ul bo‘lubturlar. O‘shul xabarlarkim, bizg‘a yetti, olti-yetti ming yigitni Chintemur Sultong‘a yo‘ldosh qilib, Kolpiy hududidin Chanderiyg‘a yiborildi.

Chahorshanba kuni, jumodiul-avval oyining yettisida Chanderiy fath bo‘ldi va “fathi dorulharb” aning tarixini topib edilar. Va Chanderiy qo‘lg‘a kelgandin so‘ng Ahmadshohg‘akim, Sulton Nosiriddinni nabirasi edi, inoyat qilduk.

Va yakshanba kuni, jumodiul-avval oyini o‘n birida qaytib dorulxilofag‘a doxil bo‘lduk. Andin ilgarroqkim, Chanderiyg‘a borg‘aymiz. Rona cheriki bilan terbonib Irijg‘akim, bizni xizmatgorlardin anda edi, kelib qabal qilg‘on bo‘lg‘ay. Bir kecha uyqusida buzurgvorlardin birisi aning tushig‘a kirib, qo‘rquturlarkim, o‘shul uyqudin titranib, seskanib uyg‘ona tushar. Isitma tutar. O‘shul isitmada cherikni hukm qilurkim, qaytsunlar. Andoq zohir bo‘ldikim, yo‘lda ajal yo‘ldosh bo‘lib, jonini olib, jahannamg‘a yiborur.

Va bizni cherikimiz Burhonpur suyidin o‘tar edilarkim, xabar keldi: Ma’ruf va Biban va Boyazid Qannujdin qochib, Irijg‘a kelib, Shamsobod qal’asini Abulmuhammad nayzabozdin zo‘r bilan olibturlar. Aning uchun inon o‘shal yong‘a mayl qilib, bir necha yigitlarni ilgarirok, yiborildi. Bu xabarni eshitgandin so‘ng Ma’rufni o‘g‘li Qannujdin qochar. Va Biban va Boyazid va Ma’ruf ham Gangdin o‘tub, Qannuj barobarida Gangni oftob chiqarida borib, guzarbandlig‘ xayolig‘a o‘lturarlar.

Va to‘qquz yuz o‘ttuz beshda jum’a kuni, muharram oyining uchidakim, Mirzo Askariyni Kobuldin Mo‘lton maslahatig‘a tilatib erduk, Gvalyarga kelib mulozamat qildi. O‘shul kuni Roja Bikramajit va Man Singhning imoratlarini sayr qilib, dorulxilofag‘a mutavajjih bo‘lduk. Payshanba kuni, o‘shul oyning yigirma beshida doxil bo‘lduk.

Dushanba kuni, rabiul-avval oyining o‘nida Muhammad Humoyundin qosidlar kelib, mulozamat qildilar va ariza ham kelturdilarkim, anda bitib erdikim, “Tengri taolo bizga bir o‘g‘ul karomat qildi, aning otini Al’amon qo‘yduk”. Ushbu ot bizga xush yoqmadi. Andin so‘ng turk va hind umarolarini chorlatib, jashn berduk. Ushbu jashnda maslahat va kengash andoq, bo‘ldikim, sharq viloyatlarig‘a taxt kelturmak kerak. Ilgariroq Mirzo Askariy og‘ir cherik bilan mutavajjih bo‘lsun. Va umarolarkim, Gang suyini nari yonidadurlar, yo‘ldosh bo‘lub, bu maslahatg‘a jahd qilsunlar. Va dushanba kuni, rabiul-oxir oyini yettisida Mirzo Askariy (ga) ruxsat bo‘lub, mutavajjih bo‘ldi.

Va o‘zumiz shikor uchun Dahpur tarafig‘a otlanduk. Va jumodiul-avval oyini uchida xabar keldikim, Mahmud Iskandarni o‘g‘li Biharni olib, sho‘rish xayoli boshig‘a bor. Shikordin qaytib, dorulxilofag‘a nuzul qilduk.

O‘shul asnoda Badaxshondin Muhammad Humoyun qosidlar yiboribturkim, qirq-ellik ming cherik yig‘ishturub, Sulton Vaysni yo‘ldosh qilib Samarqand xayoli boshqa tushubtur va sulh so‘zi ham orada bor. Aning arzadoshti javobda bitildikim, Tengri taolodin umidvormizkim, o‘shul yaqinda Hinduston viloyati qo‘lg‘a kirgay. Havoxoh va yaxshi farox havsalalarimizdin Hinduston viloyatig‘a qo‘yub, o‘zumuz mavrusiy viloyatimizga borg‘aymiz. Va kerakkim, bori xalqimiz bu yurushda, Humoyung‘a yo‘ldosh bo‘lub, ixlos ko‘rsatgaylar.

Va panjshanba kuni, o‘shul oyning o‘n yettisida Jo‘n suyidin o‘tub, sharq ro‘ya tarafig‘a mutavajjih bo‘lduk. Ushbu kunda Nusratshohdinkim, Bangola voliysi edi, elchilar kelib, peshkashlar kelturub, izhori bandalik qildilar.

Dushanba kuni, jumodiul-oxir oyining o‘n to‘qquzida Mirzo Askariy kelib, bizni ko‘rdi. Farmon qildukkim, siz cherikingiz bilan Gang suyini nari yonida tushung. Va Agra yaqinida Iskandar Sultonni o‘g‘lini Mahmudxonni buzulg‘ondin xabar yetti. G‘ozipur hududig‘acha borib, Bo‘jpur va Bahatg‘a tushuldi. Va anda Bihar viloyatini Mirzo Muhammad Zamong‘a berildi.

Panjshanba kuni, ramazon oyining yettisida Bangala va Bihardin xotirjam’ bo‘lub, Sarvar tarafig‘a Biban va Boyazid daf’i

uchun yuruy berduk. Va ul muxoliflar bilan urush solib, shikast berduk. Andin so‘ng Xarid va Skandarpurni sayr qilib, bu viloyatlardin xotirjam’ bo‘lub, ilg‘or bilan dorulxilofag‘a mutavajjih bo‘lub, andak fursatta doxil bo‘lduk.

Va Muhammad Humoyun, bir yili edikim, Badaxshonda diydorlardin ayru tushub edi, so‘ngra bizni sog‘inib, Badaxshonni Mirzo Sulaymonkim, aning kuyovi edi, topshurub, bir kunda Kobulg‘a kelur. Va Mirzo Komron Qandahordin Kobulg‘a kelgan ekandur. Iydgohta muloqot qilib, hayron bo‘lub, tavajjuh sababini so‘rabtur. Va Muhammad Humoyun bizni ishtiyoqimizni aytib Mirzo Hindolni Kobuldan Badaxshong‘a yiborub, bizning tarafg‘a yura berur. Bir necha kunda dorulxilofa Agraga yetib, o‘shul soatkim, biz aning onasi bilan otini tutub, so‘zlashib o‘lturub edukkim, yeta-o‘q keldi. Ko‘ngullar gul yanglig‘ ochilib, ko‘zlar chirog‘dek yorudi. Muqarrar har kuni jashn edi. Lekin aning o‘zig‘a to‘y berib, xushhollig‘lar qilduk. Va necha muddatgacha bir yerda bo‘lub, musohibona bir-bir bilan suluk qilur erdik. Va alhaq suhbatta bebadal edi va insoni komilkim derlar, o‘shal edi.

O‘shal avqottakim, Muhammad Humoyun Badaxshondin keldi, Sulton Sa’idxonkim, Koshg‘ar xonlaridin edi va xeshlig‘i ham bizga bor edi, Rashidxonni Yorkandga qo‘yub, xayoli xom qilib, Badaxshon tarafig‘a mutavajjih bo‘lubtur va andin ilgarirog‘kim, ul Badaxshong‘a yetgay, Mirzo Hindol borib, Qal’ayi Zafarg‘a kirib ekandur. Sulton Sa’idxon uch oy qabal qilib, ilgidin ish kelmay qaytibtur.

Va bizga andoq yettikim, koshg‘ariylar kelib, Badaxshonni oldilar. Biz Xoja Xalifani farmon berdukkim, Badaxshong‘a borib, nechukkim, salohdid bo‘lsa, qilsun. Ul nofahmlig‘din qabul qilmadi. Va Muhammad Humoyung‘a aytukkim, seni borg‘oning nechuk bo‘lg‘ay? Ul javob berdikim, farmong‘a chora yo‘qtur, lekin ahd qilg‘onmenkim, o‘z ixtiyorim bilan diydordin ayrilmag‘aymen. Aning uchun Mirzo Sulaymonni Badaxshong‘a ruxsat berildi. Va Sulton Sa’idg‘a: bitidukkim: “Bovujudkim, bizdin necha huquq sizdadur, ajab keldikim, siz mundoq qildingiz. Alhol Mirzo Hindolni chorlab, Mirzo Sulaymonni yiborduk. Agar huquqni manzur qilib, Badaxshonni Sulaymon Mir-

zog‘akim, bizni farzandimizdur, bersangiz yaxshi bo‘lg‘ay. Va illo biz gunohni o‘zumizdin soqit qilib, merosni merosxo‘rg‘a topshurduk. Bilsunlar”.

Va Mirzo Sulaymon andin ilgarikim, Kobulg‘a yetgay, Badaxshonni dushman ilgidin qo‘yub, amonlig‘ bo‘lg‘on ekandur. Va Mirzo Sulaymon Badaxshong‘a borg‘ondin so‘ng, Mirzo Hindol Badaxshonni Mirzo Sulaymong‘a topshurub, Hindustong‘a mutavajjih bo‘ldi.

Va Muhammad Humoyun, Sanbalg‘akim, aning joygiri erdi, ruxsat berildi. Olti oygacha anda edi. Zohiran ani yer va suyi xush yoqmadi. Isitma tutar ekandur. Bora-bora uzoqqa tortar. To onki biz eshittuk, farmon berildikim, Dehlig‘a kelturub, Dehlidin kemag‘a solib keltursunlarkim, hakimi hoziqlar ko‘rub, dardig‘a davo qilsunlar. Bir necha kunda daryo yo‘li bilan kelturdilar va tabiblar har necha dor-u darmon berdilar, yaxshi bo‘lmadi.

Mir Abdulqosimkim, ulug‘ kishi edi, arzg‘a yetkurdikim: “Ushmundoq dardlarg‘a darmon budurkim, yaxshi nimarsalardin tasadduq qilmoq kerak. Toinki Tengri taolo sihhat bergay”. Mening ko‘nglumga keldikim, Mumammad Humoyun(ning) mendin o‘zga yaxshiroq nimarsasi yo‘q. Men o‘zum tasadduq bo‘layin, Xudoy qabul qilsun.

Xoja Xalifa, o‘zga muqarrablardin arzg‘a tegurdilarkim: “Muhammad Humoyun sihhat topar. Siz bu so‘zni nechun tilingizga kelturasiz. G‘araz budurkim, dunyo molidin yaxshisini tasadduq qilmoq kerak. Bas, o‘shal olmoskim, Ibrohimni urushida tushub edi, Muhammad Humoyung‘a inoyat qilib edingiz, tasadduq qilmoq kerak”.

Tilga keldikim, dunyo moli aning ivazig‘a nechuk bo‘lg‘ay? Men aning fidosi qilurmenkim, hol anga mushkil bo‘libtur. Va andin o‘tubturkim, men aning betoqatlig‘ini toqat kelturgaymen. O‘shal holatga kirib, uch qatla boshidin o‘rgulub, dedimkim: “Men ko‘tardim harne darding bor”. O‘shal zamon men og‘ir bo‘ldum, ul yengil bo‘ldi. Ul sihhat bo‘lub qo‘pti. Men noxush bo‘lub yiqildim.

A’yoni davlat va arkoni mamlakatni charlab, bay’at qo‘llarini Humoyunni qo‘lig‘a berib, joynishinlig‘ig‘a va valiahdlig‘ig‘a

nasb qildim. Va taxtni anga topshurdum. Va Xoja Xalifa va Qambaralibek va Turdibek va Hindubek va o‘zga xaloyiq ham bu nasoyihda bor erdilar. Borisi qabul qilib, band bo‘ldilar.

* * *

Musavvidi avroq[1] aytadurkim, to‘qquz yuz o‘ttuz yettida jumodiul-avval oyini oltisida chahorbog‘idakim, o‘shul podshoh o‘z qo‘li bilan obod qilib erdi, holi mutag‘ayyir bo‘lub, bu olami bevafoni padrud qildi.

Va fuzaloyi ahdkim, tarix va marosiy va qasoid va tarokib aytilar, az on jumla Mavlono Shihob Muammoyi bu misra’ni tarix topti: “Humoyun — bud vorisi mulki vay”[2]. Va maholdurkim, ul podshohi qobilning yaxshilig‘larini aytgan bilan va bitigan bilan tugangay. Lekin mujmal bukim, sekkiz sifati asil aning zotig‘a muttasil edi: birisi bukim najhati baland erdi; ikkimchisi, himmati arjmand erdi; uchimchisi, viloyat olmog‘; to‘rtumchisi, viloyat saxlamog‘; beshumchisi, ma’murlug‘; oltimchisi, rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig‘a; yettimchisi, cherikni ko‘ngli(ni) qo‘lg‘a olmoq; sekkizimchisi, adolat qilmoq.

Va fazilat bobida kamlig‘i yo‘q erdikim, nazm va nasr va turkiy va forsiyni bebadal aytur edi. Alalxusus turkiy devoni bordurkim, anda toza mazmunlar topib aytibtur va masnaviy kitobi ham borkim, oti “Mubayyan”dur. Til bilur dono xalq orasida aningdek latoyif yo‘qtur. Va Xoja Ahror aytgan risolakim, aning oti “Volidiya”dur, o‘shal podshoh, nazm qilibtur. Ushbu kitobkim, “Boburiya”dur. Bayramxonni o‘g‘li Mirzoxong‘a buyurdilarkim, turkiydin forsiyg‘a kelturgilkim, turkiy bilmog‘on xaloyiqqa oson bo‘lg‘ay.

Ul podshoh, musiqa ilmidin ham xabari bor edi va bu ruboiyni forsiy aytib edilar:

Darveshonro agar na az xeshonem,
Lek az dil-u jon mo‘taqidi eshonem.

---

[1] **“Varaqlarni qoralovchi”** — ko‘chiruvchi, kotib (kimligi noma’lum).

[2] “**Humoyun** — uning mulkining merosxo‘ri”.

Durast mago'y shohi zi darveshi,
Shohem, vale bandai darveshonem.[1]

Va forsiyda bu matla'ni ham aytubturlar:

Halok mekunadam furqati tu donistam,
Vagarna raftan az in shahr metavonistam.[2]

Va bu matla' ham alarningdur:

To ba zulfi siyahash dil bastam,
Az parishonii olam rastam.[3]

Va ul podshoh, aruz va qofiyag'a ham risolalari bor va ul jumladin, "Mufassal" degankim, ushbu fan sharhi bo'lg'ay. Ko'pdin ko'p yaxshi tasnif qilibturlar.

Va ul podshohg'a to'rt o'g'ul va uch qiz Tengri taolo karomat qilib erdikim, o'g'lonlar: Muhammad Humoyun podshoh va Komron Mirzo va Mirzo Askariy va Mirzo Hindol edilar. Va qizlar: Gulrangbegim va Gulchehrabegim va Gulbadanbegim edilar. Ushbu uch qiz bir onadin edilar.

Va bir necha ahli tab'kim, ushbu podshoh, doimul-avqot suhbatdin ayru qo'ymas edi, bulardur: Abulbaqokim, ilmi hikmat bobida bebadal edi. Va Shayx Zayn sadrkim, Zayniddin Xavofiyni nabirasi erdi. Hiddati tab'i bor edi. Nazm va inshodin saliqalig' va Humoyun podshoh zamonida umarolig' ham topib edi. Va Shayx Abulvohid Forig'iykim, Shayx Zayn Xavofiyni abasi bo'lur edi. Xushtab' va she'r ham aytur edi. Va Sultonmuhammad ko'sakim, Mir Alisherning musohiblaridin erdikim, podshoh suhbatida izzat topib, sarafroz bo'lub erdi. Va Mavlono Shihob Muammoyikim, "Faqiriy" taxallus qilib edi. Fazoyil va she'rdin nasibasi bor edi. Va Mavlono Yusufi tabibkim, ani Xurosondin tilatib edilar. Nabz

[1] *Mazmuni:* "Darveshlar agarchi bizlarga yaqin bo'lmasalar ham, lekin biz ularga jon-u dil bilan muxlismiz. Shohlikni darveshlikdan uzoq dema. Biz shoh bo'lsak ham, darveshlarning bandasimiz".

[2] *Mazmuni:* "Sendan ayrilish meni halok qilishini bildim; bo'lmasa bu shahardan keta olardim".

[3] *Mazmuni:* "Uning qora sochiga dil bog'laganimdan beri, olamning besaranjomligidan qutuldim".

ko‘rmog‘ va tashxis qilmog‘ aning ishi edi. Va Surx Vadoiykim, turkiy va forsiyda nazm aytur edi. Va Mullo Baqoiyni saliqasi ko‘p erdi va “Maxzan ul-asror” vaznida podshoh, otig‘a masnaviy aytib edi. Va Xoja Nizomiddin Ali Xalifa xizmat va mahramiyat va nazoratqa aql va tadbiri bor edi va podshoh olida hurmat va izzati oncha bor erdikim, ko‘p so‘zi maqbuli ta’b bo‘lur edi va tibdin ham saliqasi bor edi. Va Mir Darvesh Muhammad sorbonkim, Xoja Ahrorni yaxshi muridlaridin edi. Xushsuhbat kishi erdikim, fazilatdin ul borgohda qurb va e’tibor topib edi. Va Xondamir muarrixkim, turfa kishi edi. Tasoniflari borkim, xalq orasida mashhurdur: “Habib us-siyar” va “Xulosat ul-axbor” va “Dastur ul-anvor” va o‘zga tasniflari ham bor. Va Xoja Kalonbek umarolardin edi va podshoh xizmatida o‘lturur edi. Fazoyil va saxiylig‘ bobida mumtoz. Va aning inisi Kichik Xoja muhrrdor va xos ahlidin erdi va podshoh xizmatida bu ham o‘lturur edi. Va Sultonmuhammad do‘ldoy ulug‘ umarolari edi. Xushxulq kishi edi.

“Vallohu bi-kulli shayin alim”.

MUNDARIJA

Bobur abadiyati *(Vahob Rahmonov)* 3

Devon

G‘azallar 52
Ruboiylar 117
Tuyuqlar 160
Qit’alar 163
To‘rtliklar 169
Muammolar 171
Masnu’ she’rlar (san’atli she’rlar) 180
Fardlar 181

Boburnoma

Farg‘ona davri voqealari 194
Kobul davri voqealari 322
Hinduston davri voqealari 480

B 79 Bobur [Matn]: nasr / to‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Vahob Rahmon. — Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2022. — 656 b.
ISBN 978-9943-8722-4-0

UO‘K 821.512.133-1
KBK 84(5O‘)-5

TURKIY ADABIYOT DURDONALARI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR

7-jild

Adabiy-badiiy nashr

Arab yozuvidan ko‘chiruvchi *Vahob Rahmonov*
Mas’ul muharrir *Mirzo Kenjabek*

Muharrir *Dildora Abduraimova*
Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*
Dizayner *Bobur Tuxtarov*
Texnik muharrir *Yelena Tolochko*
Kishik muharrir *Zilola Mahkamova*
Musahhih *Dildora Abduraimova*
Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva, Islom Azamatov*

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.
Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 $^{1}/_{16}$.
Ofset qog‘ozi. “PT Astra Serif” garniturasida ofset usulida bosildi.
Shartli bosma tabog‘i 41,0. Nashriyot-hisob tabog‘i 34,91.
Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 75-1/22 Buyurtma raqami № 22-286

Original maket O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining “O‘zbekiston” nashriyotida tayyorlandi.
100011, Toshkent, Navoiy ko‘shasi, 30.
Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

“O‘zbekiston” NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR